આવૃત્તિ ૧લી
પ્રત ૧૧૦૦

મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ

આર્ય સુધારક પ્રેસ-વડોદરામાં
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું
તા. ૨૦:૮:૩૩

મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ

અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ:

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (યુરોપપ્રવાસે હોવાથી)

અન્ય પ્રમુખ:

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઈ દીવેટીઆ

ઉપપ્રમુખ:

સૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી

મંત્રીઓ:

શ્રીમતી તેહમીના પાલનજી જોશી
શ્રી. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની
,, હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
,, શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
,, મહમદ સાદીક
,, અંબાલાલ શંકરલાલ પરીખ
,, ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
,, હરિલાલ અચરતલાલ ભરૂચા
,, યજ્ઞેશ હરિહર શુકલ
,, નર્મદાશંકર જેઠાલાલ ત્રિવેદી

તથા

સાહિત્યપરિષદના મંત્રીઓ (હોદ્દાની રૂએ)

ખજાનચીઓ:

શ્રી. મણિલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી
,, જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા
,, રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ

સમિતિ કાર્યાલય; ૭, ચોપાટી રોડ, મુંબઇ નં. ૭

આવૃત્તિ ૧લી
પ્રત ૧૧૦૦

મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ

આર્ય સુધારક પ્રેસ વડોદરામા
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું
તા ૨૦-૮-૩૩

ઉપોદ્‌ઘાત

મુંબાઇ એ નર્મદનું નિવાસસ્થાન એટલે એને માટે મગરૂર થવાનો જેટલો મુંબાઇનો હક, તેટલીજ તેના નામનું સ્મારક જાળવી રાખવાની તેની ફરજ. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ નર્મદ-શતાબ્દી ઉજવવા માટેની યોજનાને અંગે મુંબાઇની નર્મદશતાબ્દીસમિતિ તરફથી જાહેર ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અત્રેના રસિક ગુજરાતી યુવકો અને યુવતીઓ ને બાલાઓની મદદથી એક કૉન્સર્ટ કરવાનું પણ ઠર્યું. તેની સાથે એક 'નર્મદશતાબ્દીગ્રન્થ' પ્રકટ કરવાનો પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો અને તેને લગતી બધી ગોઠવણ કરવા માટે આ સાથેના નિવેદનમાં જણાશે તેમ ચાર ગૃહસ્થોની 'સ્મારકગ્રન્થપ્રકાશનસમિતિ' નીમવામાં આવી. આ ગ્રંથના પ્રથમ વિભાગમાં નર્મદના ગદ્ય અને પદ્યસંગ્રહોમાંથી મુખ્યમુખ્ય અને સૂચક અવતરણો લેવામા આવ્યાં છે અને બીજા વિભાગમાં નર્મદ વિષે સ્વર્ગસ્થ અને વિદ્યમાન સાક્ષરોના જૂના અને નવા વિવેચનલેખો પ્રકટ કર્યા છે. નર્મદ સંસ્મરણલેખોમાં શ્રી. શ્રીધર ગણેશ ખાપર્ડેએ—જેઓ નર્મદને તેમની કાવ્યદીક્ષા ને રાજપ્રકરણદીક્ષાના ગુરુ માને છે-તેમણે એમનાં સંસ્મરણો મોકલવાની કૃપા કરી છે. તે લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

હાલના પ્રગતિમાન યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય દરેક દિશામાં વધતું જાય છે અને નવીન સાહિત્યના પ્રચારથી જૂનું સાહિત્ય ભૂલાઇ જવાનો ભય રહે છે. પરંતુ નર્મદના સાહિત્યને ગુજરાતે ભૂલી જવું ઘટે નહિ. આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી વાચકની ખાત્રી થશે કે આપણા સાહિત્યની અનેક શાખાઓમાં નર્મદ અગ્રેસર હતો અને અનેક નવા મહાપ્રશ્નો તેણે ઊપાડયા હતા. અંધકારના યુગમાં વીરસાહિત્યની જ્વલંત જ્યોત તેણેજ પ્રકટાવી છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યાં સુધી 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ના ધ્વનિઓ અને તેના પડઘાઓ સંભળાયાજ કરશે. આપણે કૃતજ્ઞતાના ભાવ સાથે ગુજરાતના આ પનોતા પુત્રનું સ્મરણ સાચવી રાખીશુ તેમા નર્મદને જેટલો ન્યાય છે તેટલો આપણી ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર ઉપકાર છે. આ સુંદર ગ્રંથ વડે ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગોમાં નર્મદની કૃતિઓ વિષે વધારે રસ ઉત્પન્ન થાય અને તેનો વધારે તલસ્પર્શી અભ્યાસ થાય એમ કોણ નહીં ઇચ્છે ? એ પરિણામ આવે તો અમારો હેતુ સફળ થશે અને નર્મદે ગુજરાત માટે ઘણું કરી બતાવ્યું તેના ઋણમાં અમે પણ તેને માટે થોડુ ઘણું કરી બતાવ્યું એમ અમને સગર્વ સંતોષ થશે.

અન્તમાં અમારી સમિતિના સંયુક્ત મંત્રીઓ અને અન્ય કાર્યવાહકો અમારું કાર્ય સફળ કરવા માટે સમય અને શક્તિનો ભોગ આપીને મહેનત કરી છે તથા યુવાન ભાઇબહેનોએ પોતાનાં સંગીત અને અભિનયકળાનો લાભ આપી કૉન્સર્ટ વડે અમને આર્થિક મદદ કરી છે તેમજ મુંબાઇમાં વસતા જે ગુજરાતીઓએ ઉઘરાણામા પોતાનો ફાળો આપીને નર્મદના સ્મારકને સંગીન મદદ કરી છે તે સર્વનો હુ ઉપકાર માનું છું.

મુંબાઇ, તા. ૧૪-૮-૧૯૩૩ હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઇ દીવેટીઆ

ગ્રંથપ્રકાશનસમિતિનું નિવેદન

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની, તેમના સાહિત્ય અને તેના વિવિધ પ્રકારોની આરંભક તરીકે જના સમર્થ રીતે વિરલ સેવા કરનાર કવિ નર્મદની શતાબ્દી ઊજવવાનો મહાપ્રસંગ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ વર્ષે પહેલોજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવ્ય પ્રસંગને અનુરૂપ નર્મદ અને તેની પ્રેરક ને ચિરંતન કૃતિઓદ્વારા ગુજરાતના સો વર્ષના અનેકવિધ ઇતિહાસનું અને તેના તત્ત્વ-ચિંતનનું દર્શન કરવાનો અપૂર્વ લાભ પણ ગુજરાતને સાથેસાથે મળી રહે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૩ નું વર્ષ બેસવાને થોડાજ દિવસો બાકી હતા અને ગુજરાતના વાતાવરણમાં આપણા આધુનિકોના આદ્ય અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ અંગોના આદ્ય આલેખકની અમર મૂર્તિ આપણી આંખ આગળ સહજ ઉદયમાન તરીકે તરી આવી. આજ અરસામાં શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીને કાગળામાંથી થોડોક વખત બહાર આવવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. આ વિરલ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉચિત રીતે સમસ્ત ગુજરાતે કેવી રીતે ઊજવવો તે માટે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને વિગતવાર કેટલીક કીમતી સૂચનાઓ એમણે કરી. પરિષદે તે સૂચનાઓ સ્વીકારી અને ગુજરાત અને મહાગુજરાતમાં સ્થળેસ્થળે આ પ્રસંગ ઊજવી જેનીજેની ગરવી ગુજરાત છે તે બધાએ ગુજરાતીઓ એકદીલી અને એકતાનથી નર્મદને છાજે એવું ‘નર્મદશતાબ્દીસ્મારક’ ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ ૧૦૦૦૦) ના ભંડોળ વડે ઊભું કરે એવી નર્મદશતાબ્દીના ઉત્સવની વિગતવાર યોજના ઘડાઇ. સારાયે ગુજરાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ યોજના ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધી અને તેને સર્વાંગ સફળ કરવા પ્રયત્નો આદર્યા.

આ પરથી મુંબાઇની નર્મદશતાબ્દી સમિતિએ ચાલુ સાલના એપ્રિલ આખરે કરેલા ઠરાવને અનુસરીને, ગુજરાતીના એ અદ્વિતીય સંસ્કૃતિકારના ધન્ય જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થઇ એકસો ને એકમું વર્ષ બેસવાને દિવસે, ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના ઑગસ્ટની ચોવીસમી ને ગુરુવારે, એ પ્રસંગના કદાચ સૌથી સ્થાયી સ્મારક તરીકે આ **નર્મદશતાબ્દીસ્મારકગ્રંથ** નર્મદની પરમ પ્રિયતમા, તેની ગૌરી તુલ્ય માનેલી પૂજ્ય પણ—એવી ગુજરાતી પ્રજાને ચરણે ધરતાં અમને ઘણો હર્ષ થાય છે.

ઠરાવ મજકુરમાં કહ્યા પ્રમાણે, આ ગ્રંથમાં (૧) નર્મદની ગદ્યપદ્યકૃતિઓમાંથી વીણેલાં અવતરણો, (૨) નર્મદ અને નર્મદકૃતિઓ વિષેનાં અત્યાર પહેલાંનાં વિવેચનો, (૩) તેવાંજ નવાં લખેલાં વિવેચનો: આટલાં લખાણો લેવાનું નક્કી થયું હતું, અને તે કાર્ય નીચેના ચાર ગૃહસ્થોની બનેલી ‘સ્મારકગ્રંથપ્રકાશનસમિતિ’ને મુખ્ય સમિતિએ સોંપ્યું હતું:

૧ રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની
૨ „ શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
૩ „ વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
૪. „ જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે

એ ગ્રંથસમિતિએ મે માસમાં પહેલી તકે પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો; જુનજુલાઇ પણ ગ્રંથસામગ્રી ભેગી કરવા અને સરકારવામાંજ ગયા ત્યાં લગીમાં પણ ઉપર્યુક્ત લખાણમાંના સેજ (મુંબાઇમાં તૈયાર થયેલા) વિભાગ મુદ્રણાલય માટે તો પૂરા થયા હતા. જુલાઇને છેલ્લે દહાડે એટલાં લખાણ વડોદરે મુદ્રકના હાથમાં ગયાં, અને છેલ્લા વિભાગનાં પ્રારંભિક

લખાણુ અમારામાથી શ્રી વિજયરાય પાસેથી ભાવનગરથી આઠમી ઓગસ્ટે તથા બીને સ્થળેથી અતિમ લખાણો તા ૧૫મીએ વડોદરે પહોચ્યા એ સ્થળકાળ ગર્ભ અહી એટલા સારુ નોધ્યા છે કે કર્યકર્ત્તાના ચાલુ રોજિંદા વ્યવસાયની વચ્ચેની વચ્ચેથી કેવી રીતે ફુરસદ મેળવીમેળવીને તથા કેટલા પ્રતિકૂળ સજોગોમા ગ્રથનું સપાદન કાર્ય થયુ છે તેનો વાચકોને ખ્યાલ આવે અને તેઓ અમારી નાની ત્રુટીઓ જાણી ક્ષમાની તથા મોટી જાણી ક્ષમાવા જ ઉપકારી દૃષ્ટિએ જુએ.

લખાણો ઘણાખરા હાથમા આવ્યા એટલે મૂળ ત્રણ વિભાગોને જુદી જુદી રીતે ગોઠવવાનુ વધારે ઉચિત લાગતા, (વિભાગવાર આપવાના નામોનો પણ વિચાર કરવાનો હતો, જેથી ગ્રંથનો ઉપયોગ કરતી વેળા અનુસંધાનની સરળતા થાય) એ ગોઠવણી ફેરવીને નવી નીચે પ્રમાણેની કરી છે

૧ વિભાગ પહેલો—નર્મદની પ્રસાદી (૧) પદ્ય (૨) ગદ્ય

૨ વિભાગ બીજો—નર્મદને અર્ઘ્ય (૧) શતાબ્દી પૂર્વે, (૨) શતાબ્દીને શુભ સમે

એ ચારમાના પહેલા ત્રણ પેટાવિભાગો સબધી તો એટલુજ કહેવાનુ છે કે પદ્યગદ્યના અવતરણોને શીર્ષક આપી વિષયવાર ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ગદ્યવિષયોનુ વર્ગીકરણ કરી દરેક વર્ગનુ નામ પણ આપ્યુ છે અને શતાબ્દી પૂર્વેના વિવેચનોને કેટલેક અંશે કાલાનુક્રમે અને સાથે સાથે લેખકોના વયપ્રતિષ્ઠાદિકને ક્રમે મૂકયા છે. આ સઘળી મુખ્ય ક્રમરચના જ ગણાય તેમા પ્રસગાવશાત્ ક્યાક થોડો ફેર કરવો પડયો હોય એ કુદરતી છે

છેલ્લો પેટાવિભાગ એક રીતે તો ગ્રથનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ હોવાથી તેને વિષે જરા વિગતથી લખવાની જરૂર લાગે છે તેનુ પણ જે વર્ગીકરણ કર્યુ છે તે તો અનુક્રમણી પરથી સમજાશે વધુમા એટલુ કે એ લેખો માટેના વિનતિપત્રમા જે ચારથી છ પૃષ્ઠની મર્યાદામા લખવાની અગત્યની સૂચના હતી તેને કેટલાક લેખકબધુઓ હરકોઈ કારણે નપાળી શક્યા હોવાથી, એવા બધા તો નહીં પણ કેટલાક લખાણોને ટૂકા અમારે બનાવવા પડ્યા છે—બધા નહીં એટલા માટે કે અમુકઅમુક લાબા લખાણો એવા છે કે તેની પર જો કાપ મૂક્યો હોત તો નર્મદની ભારે અસેવા થાત—તેના સસ્મરણો કે તેની સાહિત્યસેવાનુ અચ્છુ નિરૂપણ ગુજરાતને મળતુ રહી જાત મતલબ, કાપકુપ એવી રીતે કરી છે કે કશુ અગત્યનુ રદ ન થાય અને નિરર્થક પુનરુક્તિઓ ગ્રથમા વારવાર દેખા દેતી અટકે, અને, લેખોના વચનો કે આગળપાછળના ભાગો કાપ્યા છતા પૂર્વાપર સબધ જળવાય તેની બની તેટલી બધી સરત રાખી છે આટલી સભાળ છતા આ ઘણાક લેખકોએ તો કાતર ચલાવવાની છૂટ લેખ સોપતા કે મોકલતા આપેલી જ એ હકીકત છતા, જો કોઈ લેખક પોતાને અન્યાય થયો છે એમ માનતા હોય તો અમારા બચાવમા ઉપર્યુક્ત પહેલેથીજ સૂચવાયલી વિલક્ષણ સ્થળમર્યાદા રજૂ કરી, બહુ નમ્ર ભાવે પણ અમારી દિલગીરી એ વિષયમા જાહેર કરવા રજા લઇએ છીએ

વળી છેલ્લા વિભાગમા જે થોડાક મૂલ્યવાન જવાહીરો છે તેમા હીરાનુ સ્થાન લઇ શકે તેવા ઉમરાવતીનિવાસી નામદાર શ્રી દાદાસાહેબ ઉર્ફે ગણેશ શ્રીધર ખાપર્ડેના લેખ માટે તો અમારા માથી એકાદ બે વ્યક્તિઓ નહી, અમારી સમિતિઓજ નહી, આજનુ સકલ સરકારી નર્મદપૂજક ગુજરાત જ નહી, ભાવિ ગુજરાત પણ ચિરકાલ ઋણી રહેશે મૃત નર્મદને સ્મરણસુગધ અને શબ્દસામર્થ્યની જાણે સજીવની પાઇને તેને આપણે માટે પુનર્જીવિત કરનાર અશ્વિનીકુમાર એ દક્

અને વરાઝરીઆ નર્મદમિત્ર નીકળ્યા છે એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. (અહીં નોંધવું જોઈએ કે શ્રી. દાદાસાહેબ ખાપર્ડે મહાન નર્મદને, પોતાને કાવ્યદીક્ષા અને રાજપ્રકરણદીક્ષા આપનાર પૂજ્ય ગુરુવર્ય કહે છે. એમના પત્રવ્યવહારમાં નર્મદની મુખાકૃતિનું થોડાક શબ્દોમાં તાદૃશ વર્ણન આપ્યા પછી એ કહે છે: નર્મદની હાલની છબી પણ એ મનોહર મુખની યથાર્થ તાદૃશતા સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. સ્મરણપટ પરથી એ મુખ ગયું તે ગયું! દુનિયા કદીએ તે સત્ય જાણવા પામશે નહીં!) સમિતિ તરફથી તેમજ સમસ્ત ગુજરાત તરફથી એ અતિ વૃદ્ધ સૌજન્યમૂર્તિનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિભાગ પહેલાના ગદ્યપદ્યનાં અને બીજાનાં—નર્મદને અર્ઘ્ય (૧) શતાબ્દી પૂર્વે—એ પેટાવિભાગનાં અવતરણોની પસંદગી અમારામાંથી ભાઈ શંકરપ્રસાદ રાવળે મોટે ભાગે કરી છે અને તેની અનુપૂર્તિ ને ગોઠવણી બાકીના સભ્યોને હાથે થઈ છે. શતાબ્દીપ્રસંગના અર્ઘ્યનું આમંત્રણકાર્ય અને સંપાદનકાર્ય બધુંએ ભાઈ વિજયરાય વૈદ્યે કર્યું છે. સમયની ટૂંકી મર્યાદા, મુંબાઈ, સુરત ને ભાવનગર એમ સભ્યોનાં દૂરદૂર ઊભેલાં નિવાસસ્થાન અને વડોદરા ખાતેનું મુદ્રણસ્થાન : આ સર્વએ સંપ કરી ઇચ્છીએ એટલું સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક સંપાદનકાર્ય પ્રતિકૂલતા રૂપે મૂર્તિમાન થઈ દેવે અમને કરવા દીધું નહીં, એટલું જ નહીં પણ ભાઈ વિજયરાયને સતાવવામાં તો એણે બાકી રાખી નહીં. કામ શરુ કર્યા પછી ટૂંક જ વખતમાં એવી અસામાન્ય આપત્તિએ તેમજ ઉપાધિએ એમને ઘેરી લીધા કે દિવસો ને દિવસો લગી એમને કર્તવ્યવિમુખ રહેવું પડ્યું. આવા સંજોગોમાં નર્મદની 'સાર શાકુંતલ' જેવી કૃતિનાં દર્શન કરી તેમાંથી એક પણ વાનગી અમે લઈ શક્યા નથી. વળી 'બુદ્ધિવર્ધક'ગ્રંથો, 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સંગ્રહો, 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના સંગ્રહો, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં જૂના સંખ્યાબંધ માસિકો પણ ઉથલાવી જવાની અમારી તીવ્ર ઇચ્છાને પણ અમે તૃપ્ત કરી શક્યા નહીં. આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓ સાંધતી આ સાધનસામગ્રીમાં નર્મદ અને તેની કૃતિઓ વિષે ઘણુંએક સાહિત્ય જ્યાંત્યાં વેરાયલું પડ્યું છે. આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ ને પ્રતિનિધિત્વ પૂર્ણ કરવામાં તે જોઈ જવાની જરુર હતી.

આ પરિસ્થિતિમાં ચાલીસ જેટલા લેખકબંધુઓનો મીઠો અને દીલબરીભર્યો સહકાર મેળવવામાં અમે અમારું મોટું સદ્ભાગ્ય ગણીએ છીએ. એ માટે એમનો, તેમજ જેજે લેખકો અને પ્રકાશકોના લેખોનો અમે ઉપયોગ કર્યો છે તે સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

છાપવાના કાર્યની વ્યવસ્થા ને દેખરેખ બહુજ શ્રમથી કરનાર રા. મૂલશંકરભાઈ ભટ્ટનો બેહદ ઉપકાર માનવો જોઈએ પણ તેમ કરવા તેમણે સ્પષ્ટ ના પાડી છે.

વડોદરાના 'આર્યસુધારક પ્રેસ'ના માલીક રા. મણિભાઈ મથુરભાઈ ગુપ્તે લાક્ષણિક ત્વરાથી આ દળદાર ગ્રંથ ટૂંકી મુદતમાં છાપી અમને વેળાસર આપ્યો તે બદલ તેમના અમે ઉપકારી છીએ.

છેવટે નર્મદશતાબ્દી જેવા સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજાના શુભ પ્રસંગે મહાન નર્મદને અમારા તરફનો યથાશક્તિ અર્ઘ્ય આપવાની અમને તક આપવા બદલ મુંબાઈ નર્મદશતાબ્દી-સમિતિનો ઋણભાર પણ અમે આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.

મુંબાઈ, તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૩

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે

અનુક્રમણી

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી : ૧ પદ્ય

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદીઃ ૨ ગદ્ય

૧ દેશભક્તિ અને શૌર્ય

૨ ગુજરાત

૩ ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

૪ ધર્મ

૫ સમાજ

૭ નાટકોમાંથી વાનગી

૮ પ્રકીર્ણ

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ઘ્ય :

૧ શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ઘ્ય :

શતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગે

૧ કાવ્યો

૬ ખાસ અભ્યાસવાળા વિષયો

કાવ્યો: અનુપૂર્તિ

જીવનકથા અને જીવનકૃતિઓ

[* શીર્ષક અશુદ્ધ 'કળાવિવેચન' છપાયું છે તે ભૂલ છે. સંપાદક.]

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૧ : પદ્ય

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

ગુજરાત રાષ્ટ્રગીત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
દીપે અરુણું પરભાત,
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્ય અંકિત,
તું ભણવભણવ નિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત-
ઉંચી તુજ સુંદર જાત,
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૧
ઉત્તરમાં અંબામાત,
પૂરવમાં કાળીમાત,
છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા કુંતેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ
છે સહાયમાં સાક્ષાત
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૨
નદી તાપી નર્મદા જોય,
મહી ને બીજી પણ જોય
વળી જોય સુભટના જુદ્ધ રમણને, રત્નાગર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીષ જયકર;
સંપે સોહે સહુ જાત;
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૩
તે અણહિલવાડના સંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ;
તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત !
શુભ શકુન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત;
જન ઘૂમે નર્મદા સાથ
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ૪

નર્મકોશ : ઈ. સ. ૧૮૭૩

ગુજરાત કોની ?

કોની કોની છે ગુજરાત ?
ઉગ્રસેન રામ કૃષ્ણ સાત્યકી યાદવ જ્યાં સઉ વિરાજતા;
જ્યાં બ્રાહ્મણ ને રજપુત ઝાઝા ઈશને અર્થે ઝૂઝયા હતા,
ત્યાંના લોકતણી શું કેવી ?
નાના ના રે નથી તેની;
ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?
બુદ્ધ જૈનના ધુમ્યા વાદ જ્યાં મ્લેચ્છોસું શિલાદિત્ય લડ્યો;
ભૂવડસું વળી જયશિખરી જ્યાં જુદ્ધ પરાક્રમ દાખી પડ્યો.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
વળી રાજ્યનો રૂડો ધ્વજ જ્યાં છશેંક વર્ષલગી ઊડ્યો;–
સરસ્વતી ને સેનાનીએ રૂડું દાખવ્યો છે રૂડો.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
કર્યું ધામ જ્યાં મુસલમાને નીજ રાજ્યનું વળી રૂડું;–
મધ્યે આવ્યાને બાને તે માની લે છે માન વડું.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
રે જ્યાં કીધો કોપ કાળીએ રાજ્ય થયું ખણ્ડેર ભુંડું;
વળી રાજ્ય જ્યાં દખણીકેરૂં હાંડે દીપે કંઈક રૂડું.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
વળી પુરાતન પ્રસિદ્ધ જગમાં ભૃગુનો આશ્રમ જ્યાં જોયો;
વળી રડૂગ જ્યાં જનવસ્તુનો બન્દરને નાકે સોયો.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
છે અંગ્રેજી રાજ્યતણું જે ધામ મુખ્ય પશ્ચિમ ભણી–
જ્યાં ગુજરાતતણા જન વસિયા કો રે વેળા થોડી ઘણી.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
જ્યાં રેવામહીકાંઠા શોભે હિન્દુ મુસલમાન રાજ્યકે;
વળી રાજ્ય રણની પેલીગમ જોય સિંધની લગોલગે.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
વૃદ્ધનગર જેણે જોયાં સઉ ચડતાં પડતાં રાજ્ય ફરી;
હજી જીવે છે શું જોરાને પ્રજા તણા કંઈ રૂડું વળી.
ત્યાંના૦ નાના૦ ત્યારે૦
શું બ્રાહ્મણ ને વાણિયાકેરી શ્રાવક ને ભાટીયાકેરી;
ક્ષત્રી રજપુત કણબીકેરી ભીલ અને કોળીકેરી.

બીજા શૂદ્રતણી શું કેવી ?
ના ના ના રે નથી તેની
ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?
પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી વસ્યા;
કોઇ રીતની તોપણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા.
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત;
તેની તેની છે ગુજરાત.
વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યા;
પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું જે ભાઇ ઠર્યા.
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત;
તેની તેની છે ગુજરાત.
નર્મદ કે' ગુજરાતી ભાઇયો માતને અર્થે સમ્પ ધરે;
ખન્ત બન્ધન તોડી રણે સઉ ઝૂઝી જયસુખ જમે ભરે.
પ્રેમ શૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
તે તે સઉની છે ગુજરાત;
તે તે સઉની છે ગુજરાત.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૩૧

તકના દિવસો

(લાવણી)

જુઓ જુઓ ગુજરાતી લોકો ટાણુંના દહાડા;
જુઓ તમારું ઐક્ય તેહમાં થાઓ ક્યમ આડા.
આડા થાઓ નથી સમજતા ઐક્ય લાભ મોટા,
દેશભક્તિમાં ઐક્ય રાખતાં થાઓછો ખોટા.
કાળ રાજ્ય ને સ્થિતિ બદલાયાં ટક ટક શું જૂઓ ?
બંધન કંટકથી રીબાઈ પુરુષ છતે રૂઓ !
ટાણું ઉપર વિચાર કરશો ઐક્ય તમે ચ્હાશો;
મૂર્છિત થયલા માનસિંહને ઉઠાડતા થાશો.
પ્રજા ઐક્યથી લાભ સર્વને એકેકને જાણો;
કહે નર્મદો નિત્ય નિત્ય શું ઐક્ય કરી નાણો.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૩૩

બ્હેનોને

(હોરી–રાગ–કાફી)

બ્હેનો ! તમે જ્ઞાન વધારો, ભૂંડી રીતી સુધારો. ટેક.
શીખેથી સારાસાર સમજાયે, છંડાયે છંદ નઠારો;
હારે બ્હેની છંડાયે છંદ નઠારો;
ઉદ્યોગી મધમાખી પેઠે નીત, સંપેથી સાર સ્વીકારો. બ્હેનો૦ ૧
ઋત વસંત તો પૂરી થશે ને, ઝૂલશે મદનો ઉન્હાળો;
હારે બ્હેની ઝૂલશે મદનો ઉન્હાળો;
ગભરાતાં નીકમાં જ પડાયે, નીતિયે લાગે તે વ્હાલો. બ્હેનો૦ ૧
વેરી તે વ્હેમી વીચારોને બ્હાડી, વ્હેરી વેરી દીલ હારો;
હારે બ્હેની બ્હેરી વેરી દીલ હારો;
નીતી ધરમ જે પાળે નર્મદ, તે જ ઉગરશે ધારો. બ્હેનો૦ ૩

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૪૦

નીતિની સાડી

(ગરબી)

પ્હેરની પ્હેરની પ્હેરની રે;
બ્હેની નીતિની સાડી પ્હેરની. ટેક
ખરા કસબ ને ખરા કસબની;
ભાતો ખિલી અખ્ખેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૧
સાડીની શોભા સાચી ટકે છે;
જુઠી આ લુગડાં જવેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૨
સાડી રૂડી ઘટ હીરે ઘણે છે;
ભારે વજનમાં શેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૩
સાડીની ચંડક સુધા સરીખી;
નહીંજ લાહ્ય કંઇ ઝેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૪
સાડી શીતળથી આંખો મિચાએ;
કહું શી વાત હું લ્હેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૫
સાડી તે સારું નરસું સુઝાડે;
વિના તે વાત અંધેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૬
એ સાડીનું મૂલ ન થાએ;
પ્હેરે ખસે વાત વેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૭
નીતીની સાડી આપે વરીને;
પ્હેરી પાલવ ખંખેરની રે, બ્હેની૦ પ્હેરની૦ ૮

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૫૩

સાસરે જતી સીતા

(ધોળ)

પરણી સીતા સધાવતા સાસરે,
આવ્યા જનકરાજાતણી પાસ, રાખી મન આશ, લેવાશિખ વેણુ રે, ૧
તારે જોતા સીતા મુખચન્દ્રને,
પ્રેમે બાપથી ગળગળી જવાય, મુખે ન બોલાય, મગળ કરો બ્હેન રે. ૨
કરવા સ્વામીની સેવા ઉમગથી,
કોઇ વાતે ન દુખવો મન, ગણી સેહ પ્રસન્ન. મગળ૦ ૩
કોદી જગના જજાળને કારણે,
ભૂલે ધરમા આવી ભગ રામ, પીજો ક્ષમાજામ. મગળ૦ ૪
સાસુ સસરાના માન તો રાખજો,
જાણી માતપિતાસમ તેહ, કરો ઝટ જે કેહ મગળ૦ ૫
વૃદ્ધાવસ્થામા ચાકરી તેમની,
કરી રાખો રાજી બહુ નીત, ભલુ છે ખચીત મગળ૦ ૬
જેઠ જેઠાણી દીયર દેરાણીને,
વળી નણદ ભાડુસમ જાણો, પછી પ્રેમ તાણો મગળ૦ ૭
ઘરના દાસ દાસી જન સર્વને,
રાજી રાખતા કરવજો કામ, શોભી રેહશે ધામ મગળ૦ ૮
આવે પરવાર જો ઘરકામથી,
કરજો રામને થાતી સહાય, દપત મહુ સોહાય મગળ૦ ૯
નિજ અભ્યાસ જારીજ રાખજો,
એછે સ્વસ્થ સુખોનુ નિધન, બિજૂ ન સમાન. મગળ૦ ૧૦
ઘણા દુખો આવી પડે જો કદી,
દીલ ડામી રાખો રૂડી ધીર, મગી જશે ભીડ. મગળ૦ ૧૧
તમે કહેશો શેની બ્હીક સાચને,
પણ સાચને શત્રૂ ઘણાન, તમે વગી રાક. મગળ૦ ૧૨
કરજો લાજ વધે બને કૂળની,
અભિમાન ધરો નહિ ઊર, છે નમ્રતા નૂર મગળ૦ ૧૩
સ્વાગી કેહે તારે અહિયા પધારજો,
બાળી રેહજો સદા સ્વામીસગ, એમા શુભ રંગ. મગળ૦ ૧૪
દેજો પત્રથી દરશન બાપને,
રડતા સેહ બ્હેન હવે નહિ દીન, ભરાયુ મુજ દીલ મંગળ૦ ૧૫

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૫૫

સુંદર જેને નાર

(૭૫૫)

સુંદર જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
કાઠી જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
ભણેલિ જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
ચતુરા જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
રૂપગુણવંતી નાર જેને, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે;
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ ઠરે. ૧

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૫૯

મૈત્રિ

જેને જે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે આપે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
દેવાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
દેખાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
અધિકારી કહેવાય જે કો, મૈત્રિ તેનિ સહુ જન કરે;
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ ઠરે. ૨
જેની પાસે ધંન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે આપે બહુ ધંન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે સંચે બહુ ધંન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે દેખાડે ધંન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
કહેવાયો ધનવંત જે કો, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે:
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ ઠરે. ૩
ખરો ભણ્યો નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો હિતુ નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો ચતુર નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો પ્રેમિ નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
અધિકાર ધંન ને નારવણ, મૈત્રિ તેની થોડા કરે;
નર્મદ થોડા સજ્જનો તે, આખર પણ સજ્જન ઠરે. ૪

નર્મકવિતા

વિધવા વિલાપ

(ગરબી)

વ્હાલા મુજને છોડી વ્હેલો કહાં ગયો,
આંખોમાંથી જળની ધારા જાય જો,
ટ્હાડો વાઇ અંગે તાવ ધિકી રહ્યો,
લખ્યો આંક તે કેમ કર્યો ન ટળાય જો. વ્હાલા૦ ૧
મ્હારૂં કહેલૂં સધૂ મિથ્યા થાય રે,
એક ઘડી પણ ઠર્યો ન તૂ મુજ પાસ જો,
દિલમાંથી પળભર પણ ના વિસરાય રે;
હું તો રાખૂ દીલાસાની આશ જો. વ્હાલા૦ ૨
નિદ્રામાંથી ઝબકી 'પ્યારા' હું વદી,
આવી તૂને ઝટ વળિ ભેંટીજાઉં જો,
મુજ દિલમાં ના ઝાંખો થાએ તૂં કદી,
રાત્રદિવસ હું વીજોગે મૂંઝાઉં જો. વ્હાલા૦ ૩
હૈડામાંની ભઠ્ઠી બાળે મૂજને;
તેથી દાઝી જીવડો ઊડી જાય જો,
ક્હાં જઇને જડપૂં હું જીવડા તૂજને,
હાથપગો તો પાછા બહુ ખેંચાય જો. વ્હાલા૦ ૪
જોર હવે રહ્યું નહીં રે આગ તંનમાં,
પ્રેમભારથી આંખો ખૂબ ડબાય જો,
કોનૂં કહ્યું લાનૂ નહિં કંઇ હૂં મંનમાં;
સાંજ મને તો ખસૂમ ખાવા ધાય જો. વ્હાલા૦ ૫

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૬૬૩

ઘાયલ નર્મદ

(સવૈયા)

નર્મદ ઘાયલ દર્દિનું દર્દ તે નર્મદજેવું જ દર્દિ પિછાને,
નર્મદ સજ્જન એવું તે કોઇક રસે રૂઝવે રૂઝની દીનધાને.
નર્મદ સો જનમાં કદિ એક રહે વળગ્યું ન ભ્હીએ પડ્યું રાને,
નર્મદ ભાયગ કદાપિ મરે વળગી જનને લવતો પ્રેમ પાને!

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૬૮૫

નર્મદ આખરે જૂદાઇ જ

નર્મદ આખરે જૂદાઇ જં, કહાં તે અને તૂં અરે,
હાય કેમ કરી રહેવાય, દહાડા કેમ જાય રે. ૧
માંદાગોડે પડી રહેવૂં રોજ, લવી સનેપાતમાં;
એવા હાલ જૂદાઇમાંહ, નહીં જોર તનમાં. ૨
એમ કરતાં દેખાય જો દીપ, ઉડે પાછો જોમમાં;
મથે કરવાને ઝંપાપાત, પતંગ તે જોશમાં. ૩
દુ:ખથી છુટવા ભમે ચોપાસ, સુવા તેની સ્હોડમાં;
ધન ભાએગ ત્હેની જાન, મરે પ્યારીગોદમાં. ૪
ખરો આશક અહિંયા પતંગ, દેવા ભોગ ધારતો;
(પણ) જીવ અવધ વના નવ જાય, ફાંફાં બહુ મારતો. ૫
કોના ટુકડા થાયે વળી ત્રણ, કોના વળી સાતરે;
કો તો એક થનાંની માલ, ખાલી કરે જાત રે. ૬
કો તો ઝાઝ મારે વળી તોય, ધરે નહિં આંચને;
થાકી પાછા પડી રીબાય, શૂં શૂં દુઃખ સાચને. ૭
કરે મરવાને જંન ઉપાય, તેમાં પણ વાર રે;
સુખ મેળવતાં નહિં કેમ, એ તો નીતિસાર રે. ૮
માટે અવધ લગી ન ટળેજ, કરે દોડાદોડ રે;
મળે મ્હેજ ઇયા ન મળેજ, કરે શ્રમ ક્રોડ રે. ૯
કદિ બહુ બહુ મથે વળિ તોય, ચખાય ન તે થકી;
ભાયે નાખ્યો મરે ઇચ્છ્યું લેઇ, દીસે તેવો તે થકી. ૧૦
કોઇ વખને રીબાયે તે ખૂબ, ચાખે પછિ કોહને ?
માટે તરસ મટાડી દ્યું દેય, પીતાં સંતોષને. ૧૧
નર્મદ આખરે જૂદાઇ જ, મળો સુખ યા નહી;
તારે કરવો શો ત્હારે શોક, જાવૂં એક દી સહી. ૧૨
નર્મદ આખરે જૂદાઇ જ, તોયે શોક થાય રે;
એવો દેહીનો ધરમ જ હોય, માટે થઇ જાય રે. ૧૩
પણ જ્ઞાની સમાવે તેહ, શ્રમે બને તેટલો;
દુઃખમાં પણ માનુતો સુખ, આશા ફળો નાફળો. ૧૪
નર્મદ આખરે જૂદાઇ જ, માટે રાખી ટેકને;
ધન ભાએગ પામે તું મોત, દુવા દેઇ તેહને. ૧૫

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૦૧

પ્રીતી તીરે વીધાયા મંન, ઓ દરદી દૂખીઆ;
રૂએ વા નહી ખરચે ધન, થવાએ ન સુખીઆ. ૧
ધા તે પૂરો રૂઝાએ બ્હેલ, પ્રેમી મળે તાહરે,
તોએ ઓમડ દાખવૂ રહેલ, થોડૂ દુખ વીસરે. ૨
પરતંત્ર હોએ જે કામ, તેમા હાથ ઘાલવો,
રહી એકાંતે નિજ ધામ, નહી કાગ ગાળવો. ૩
રહેવૂ એકાંતમા મન થાય, વાંચો દરદી ગ્રથને,
પછી બીજા જે વચાય, વાંચો રાખી ખતને ૪
મિત્ર પાસ કરો વગી વાત, રડી જ્ઞાની ખોનવી,
કથા વેરાગની નીત રાત, સતી વેગા સણવી. ૫
કરો મુસાફરી ધન હોય, નહિ તો ગામ પાદરે,
જુઓ વન તરૂ પર્વત સ્હોય, નદી દરીયો ખરે. ૬
વગી આકાશ ગભીર માહે, મેગાવી દો મનને,
જુઓ પખી બોનતા જાહે, સુણો મીઠા ગાનને. ૭
જગનો જાણીને નીમજ એમ, ધીરા પડો સમજણે,
હોય સરજીત તે ટળે કેમ, માટે મૂકો શોકને. ૮
મ્હારી વાત કહું હૂ નર્મ, વ્હાનાવીનાનો દુખી,
ઉભરે કહાડી દિનોના મર્મ, મથૂ છૂ થવા સૂખી. ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૦૨

દીલદારને સલામ

(રોનાવૃત્ત)

સલામ રે દિલદાર, યારની કબૂલ કરજે,
રાખિશ મા દરકાર, માર સમજી ઉર ધરજે.
ઘણા ઘણા બહુ ઘાવ, તાવની ખૂબ તવાયા,
નહી ભોગપર ભાવ, નાવમા નીર ભરાયા
સરખે સરખી જોડ, કેડના મંને માયા,
છુગી પડી ગઇ રહો', હોડમા બને હાર્યા
રાખિ પરસ્પર બોજ, રોજ સગાને રમતા,
ગયો ખાનિ થઇ રોજ, મોજવીરારે જમતા!
એક અગિના અગ, નગ જુદા ગયો ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૩૩

ભાજ્યો નહિ જે ગંગ, રંગમા ભંગ થયો છે.
ઝુરે શું દહાં પડિ દૂર, ઝૂરતો હું અહિં રોજે,
ઉતરિ ગયાં છે નૂર, ઊર ફાટે છે સોજે.
પરમ્પરે જે પ્રીત, રીત રાખી છે સારી.
ખરેખરા દુખિ નીત, ચીતમા ચિંતા ભારી.
મળવાની શી વાત, રાતની રાડ બહુ પાડી,
ખાઈયે ઠોકર લાત, જાત રીસાએ ઝાઝી.
રોયા કરવૂં આમ, કામ તેથી શૂં સરતૂ,
(રે) હજિયે બાજે કામ, જાય આડે શિર ફરતૂ.
લવિયે પ્યારૂં નામ, રામનૂ નામ ન લઈયે;
ઈશ્ક ટેકના જામ, આમ દુર કેમ જિરવિયે.
પ્રેમતણી ભલિ નાવ, આવજાવો કરિ તેથી,
ભોગે લીધો લ્હાવ, રાવ નીભાયું ન એથી.
આસ્યૂ થોડીવાર, માર વિધવિધ બહુ ખાવો,
ડરી હઠ્યા ન લગાર, પ્યાર તસતસ વધુ બાંધ્યો.
જિભે રહેનો સ્વાદ, આદ ગળકો જે લાગ્યો,
આપણને તે યાદ, નાદથી ઝાઝો માગ્યો.
મળ્યો ન માગ્યો તેહ, કેહ શૂં બાકી રાખી,
ભાયગમા નહિ જેહ, રહે ચાલૂ કામ આખી.
હવે રહ્યું છે એજ, સ્હેજ જો છુટવૂ મોતે,
જો ઊચે ચિદ તેજ, તેજ સુખ હશે પોતે.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૩૪

ડાંડિયાની ડાંડિ

(ડાંડિયો–દોહરા)

અમાસ નિશ ઘનઘોરમા, ચોરિ ધાડનો ભોય,
ઘરમા વસ્તી દીપની, બ્હાર ડાંડિની હોય. ૧
ડાંડિ વગાડે ડાંડિયે, હોય ડાંડિયો જેહ,
મુકે ડાકપણુ ડાંડિયો, મસ્તી કરતો રેહ. ૨
નદી ડાંડિયા સ્હાડિયા, પણ વળી લોક અજાણ,
ન્હાના મ્હોટાં નાર નર, મરવે થાય સુજાણ. ૩
ડાંડિની મ્હેનત થકી, ધળાડાંડિ સોહાય,
દેશાણી ડંકો વળી, બધે ગાજતો થાય ૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૫૮–૭૫૯

એક ચિત્ર

ઘરને માથે ઘુવડ બેઠું, કુવામાંહી કબુતર બેઠું,
ચોખ આભમાં કાળું પેઠું, મેલામાં વળી ભૂતડું પેઠું,
ઝાડ ઉપરતો બગલું દીઠું, ફુલડામાં સાપોલીયું દીઠું;
એવું કાંઇ હું જોઉં છું.
માલ જો પૂરી મજાથી, સાચે છે સૌએ રાજી—માલ.
કળી કહે છે ભ્રમરને હવે નથી કંઇ વાર;
હું ખીલૂં દઇ ડખ તું રસ મુજ લેઇ વધાર—માલ.

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૯૬૮

સતી

મેં તો જાણ્યો આ નવલ પ્રસંગ, હૈડું મારૂં કાંપે છે,
એથી ભલુંભલું રહેવું નિઃસંગ, ભાયગ મુને ચાંપે છે—ટેક
રે આશાભરી બહુ સુખ ઉદે જોવા, આવી ત્યાં જોઉં અસ્ત,
મનના મનોરથ તૂટી પડ્યા, ફૂટ્યું દર્પણ લીધું હસ્ત—ભાયગ. મે. તો
રે મમત ભુંડો આ ઘર વણમાડે, વાંકે રસે જન જોય;
મારો એનો તેનો નહીં, કો પુરવ કરમનો હોય—ભાયગ. મે. તો.
રે જોબન ખીલતું હીમાઇ જાઓ, હૂં તો ના મૂકું શીળ,
લખી અવધીએ મળીશ ધણીને, સાખીશ થાતી ઢીલ—ભાયગ. મે. તો.

નર્મ કવિતા પૃ. ૯૬૮.

પામર જીવને

(પદ અથવા લાવણી)

શાને સોચ મગજાવે જીવડા, ભેદ પામર નવ પામે રે,
જાણે તારૂં નરસું થાયે, દાઝ હરિની હિત કરવે રે. શા૦ ટેક.
મૃતક માટે કલ્પાંત કરે તું, સ્વાર્થી સમજ શો ? દીસે રે,
ઇશ્વરી ધારણ સમજુક કારણ, ભગાતે પગ કાં રીસે રે શા૦ ૨
ચઢતી પડતીને જગ આધીન છે, મદ ગીમ કેમ તું આણે રે,
દેવ દાનવ ગય રંક કરે છે, દાવ દૈવ હર ટાણે રે. શા૦ ૩
સાંજ પડે ને વાદળ લાગે, રૂપ દો ખીલે બીડાએ રે.
અન ક્ષણના ફેરફાર હોએ સુખ દુઃખના તેમ જાણે રે શા૦ ૪

દરેક ઘટઘટ નાશને જોએ જગ આ ઘટ માગ જાણે રે,
એક ભરાયે બીજો હલવાએ, શીખામણ ડાહી માને રે. શા૦ ૫
અવો દેહે નીમ તું ભાઈ, શોક શો કરવો સાગે રે,
કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે શા૦ ૬
મહાય માયામઝામાં મહાલે, ધર્મ નીતિ ન રીશો માને રે,
દુખનો ચાર પ્રસંગે ભારી, પાધરો કરે ઊગી હુને રે શા૦ ૭
થયેલી વાતે દીલાસો આને, પ્રભુ પ્રભ ગુણ જાણે રે;
આ ભવબંધન લેશ ન પીડે, નર્મદને સુખ આપે રે. શા૦ ૮

નર્મ ગદ્ય–પૃ૦ ૧૩૮

નીતિ

નીતિતુંબી ભવસિંધુ તરાવે,
તુફાની તરંગમાંથી, વાયુ ભયંકરમાંથી,
ધારવાળા ખડકમાંથી ક્ષેમ તીરે લાવે–તે તરાવે, નીતિ
વિંટળાઈ વળી લાલચો ચોપાસે
નથી ધૈર્ય અને સત્યનું બળ પામે,
અરે રહેવું બચાઈ જમ પામે
પ્રભુ પ્રેર તું ઉપાય, લાગું પાય હે જગરાય !
તું સમરાય, સુખડું થાય, મનની લાહ્ય,
બધું બહુ હાય મૂંઝ સમાય,
સંકટો નાવે ભાવે — તે તરાવે નીતિ
આશા લોભ આદિ આધિ ફિકર મ્હોટી
કરે તાવ વ્યાધિ શરીરતણી સોટી
બીજી અડચણો ઉપાધિ પીડ મોટી
અરે દુખડાં ના ગણાય, ના જણાય, પણ હણાય,
ગુણ ઘણાય ઝટ તણાય, હરિ ભણાય, સુખ અણાય
ધરૂ અંત ભાવે – તે તરાવે, નીતિ
દયાસાગરા ! તું નાગરા પરબ્રહ્મ,
ભ્રમો ભાંજીને શિખાવ શુદ્ધ ધર્મ,
સમજું મર્મ પછી બાંધું નહિ કર્મ,
છું રંક હું નર્મદ શંકર, હીણો કિંકર, મતિ બહુ શંકર
આવે તમર ફેર ડુ ઘમર, પડું જ દમભર,
(પણ) રહેવા અમર, બાંધુ કમર, નટવર શંકર
નીતિ ગાવે ગાવે — તે તરાવે, નીતિ

જીવન વસંત

ખેલો ખેલો તો ખેલો વિચારી,
આવો સમય ન મેલો વિસારી. ખેલ૦
માનવજન્મ વસંત સમય છે, આજ સુઘડ નરનારી,
વીત્યો વૃથા તો ફરી નહિ આવે, એથી ખરી શી ખુવારી ?
રહે ભવનો ભય ભારી. ખેલ૦
નીતિ સરોવર શીતલ જલનું નાખે મલિનતા નિવારી
ફુલ અને ફલરૂપ સુસાધન અત્યંત આનંદકારી.
નિરંતર અતિ ગુણકારી. ખેલ૦
સંતોષ મંદ સુગંધિ સમીર છે પ્રેરક તેના પુરારિ
તાપ ત્રણેય તરત તે ટાળે, તન મનને ઠીક ઠારી,
અનુમતિ એમ અમારી ખેલ૦
સત્સંગ કેમર રંગ કેસરી, પ્રીતિ પરમ પીચકારી,
સદ્‌ગુણ ગુલાલ લાલથી વૃત્તો રમાડો તમારી
ઉડાડી વિનયરૂપ વારિ. ખેલ૦
રમતા ને જમતા રામરટણે પ્રેમ પવિત્ર વધારો,
શમદમની શુભ સરલ રીતિએ, સંચરવુ સુખકારી,
અવર રીત સર્વ નઠારી. ખેલ૦

વર્ષા

(માલિની)

ઘડી ઘડી તડકાને, છાયો ફેરવાયે,
ગરમીથી ઉકલાટો, પ્રાણીને ભારી થાયે,
અહિં તહિં બહુ દીસે, દોડતા અભ્ર કાળા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા.
રુડું ધનુષ જણાયે, પીત સૂર્યાસ્ત ભાસ,
અતિ ઉજળ કુંડાળું, ચન્દ્રની આસપાસ,
વીજળી ઘણી ઝબાને, નરુતા વા શિયાળા,
સકળ જન કહે, વૃષ્ટિના થાય ચાળા.

ચમક ચમક વીજે, વ્યોમને ફાડી નાખ્યું.
ગડગડ ગગડાટે, ધ્રુજાવ્યું અંડ આખું
સરરર ધરર ગાજ્યો તોરી પટોગા વાત,
વાગી પડીજ ચોકી દાગીને જાણી નાથ

[મંદાક્રાંતા]

" અંધારી આ રજની સજની, મેઘ બીહામણી રે,
વારે વારે, દરશન દઈ, ચોંકવે દામણી રે,
ધો ધો ધો ધો, ઉંક પડતું, મ્હાણું ઉપેર ભારી,
દેખી સઘુ કંપમ ન ટટણી નાથ સારૂ હું નારી
આ તોફાને, ખુશ કરી કના, ડુંગરે નાચતા રે,
'ટેહુ' 'ટેહુ', વદી હરખમાં, મોર તે વૃંદમાં રે
દેખી દાઝું ઉચકી તન ના, જાગી નિસાસ કીધો
માદા પેરે, ઝીની સુરસ મે, હાયરે નાજ પીધો!
દિલાસાથી, ધીરજ ધરવી, ચાતકા જોઈ તું ને
તારું સીઝ્યું, મુજ નવ સીઝ્યું, હાય વાધીજ મુને,
રે દાદુરા, ઘન વરસતો જોઈ ફુલાઈને રે,
'ડ્રૌંઉ' 'ડ્રૌંઉ', અતિસ લવી કાં ન્હીડવે છે મને રે.
શા સારુ આ, દરદી હું છતાં બ્હેની કોયલડી રે,
કૂઉ કૂઉ કરતી હું વિના, મેવસૂરે ન્હડી રે
તોબાકારી તીખીજ ચીસથી, સારસા, ભાઈ તારી,
કેશો ઉભા, કરી કણકણે, પેગ બાળે છ ભારી

સલામ

સલામ સહુને હાલ, સાહેબો સહુને હાલ. ટેક.
ખોદા મેહેર ને મેહેર તમારી હશે તો મગરૂ કાલ. સાહે૦ ૧
રમત ગમતમાં નીતિ શીખતા, સુધરે નરસી ચાલ. સાહે૦ ૨
આજ કાલ તો કાચ લાલ તે, મનાય સાચી લાલ સાહે૦ ૩
'પગે મણિને શિરે કાચ પણ, આખર મણિમાં માલ' સાહે૦ ૪
મદદ આનશો રોજ આમતો, વધુ આણશું તાન. સાહે૦ ૫
વતી હમારી કહે નર્મદા, ખુશીને આવો ફાલ. સાહે૦ ૬

દુનિયામાં પૈસો મોટો છે

(૫૬)

દુનિયાં પૈસાની પૈસાની, ખરે બાકી નહિં કેસાની. દુનિયાં૦ ટેક
મૂરખ પાસે પૈસો હોયે, તો ડાહ્યો કહેવાયે;
ડાહ્યા પાસે જો નહિં પૈસો, તો તે મૂર્ખ લેખાયે. દુનિયાં૦ ૧
અભણ્યા પાસે પૈસો હોયે, પંડિતરામ પુજાયે;
પંડિત પાસે જો નહિ પૈસો, અભણ્યામાં અથડાયે. દુનિયાં૦ ૨
નીચા પાસે પૈસો થાયે, ઊંચાં કુળમાં ખપતો;
ઊંચા પાસે જો નવ પૈસો, નીચામાં જ ગણાતો. દુનિયાં૦ ૩
દોષી પાસે પૈસો હોયે, તો તે છૂટી જાયે;
ગરીબ બીચારો નિર્દોષિ તે, જોતામાં બંધાયે. દુનિયાં૦ ૪
લુચ્ચા વ્યસની પાસે પૈસો, તો તે નીતીવાળો;
નીતીવાળા ગરીબડાને, માથે હોયે આળો. દુનિયાં૦ ૫
પૈસાવાળો સઠ સુમ હોએ, દાતા મોટ મનાયે;
ખમા ખમા કરતા રહે ફોગટ, સેવક બહુ જન થાયે. દુનિયાં૦ ૬
સહૃ સગૂં પૈસાનૂં નક્કી, લક્ષ્મી માતા મ્હોટી;
ગરીબનો નવ ભાવ પુછે કો, વાત નથી એ ખોટી. દુનિયાં૦ ૭
પૈસે દુનિયાં થઇ દિવાની, પૈસે સત થયું નબળું;
અરે પ્રભુની શી માયા કે, પૈસે સઘળૂં સઘળૂં. દુનિયાં૦ ૮

નર્મગીતાવળી: ૧૮૬૯ની આવૃત્તિ
નર્મકવિતા–પૃ૦ ૭૫૯

પાછી પાની ન કરવી

(૫૬)

ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું ના હઠવું;
વેણુ કહાડયું કે ના લટવૂં લટવૂં. ટેક.
સમજીને તો પગલૂં મુકવું, મૂકીને ના બ્હીવું;
જવાય જો નહિં આગળ તો યે, ફરી ન પાછૂં લેવું. ડગલું૦ ૧
સંકટ મ્હોટું આવી પડતે, મ્હોડું ન કરવું વ્હીલૂં;
કળે બળે ખુબ લડવૂં, પણ ના કરવું ફરવા ઉંચૂં. ડગલું૦ ૨

જ્યાં ઉભા ત્યાં ચોંટી રહીને, વચન લેવું સમજી;
આભ પડો કે પૃથ્વી ફાટો, તો ય ન કરીએ નબળું. ડગલું૦ ૩
ફત્તેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહીંયાં મરશું:
પણ લીધેલું તે પાળીશું, રે વર્ધ્ધરનું કરશું. ડગલું૦ ૪
તજી હામને હામ મૂકવા, ખૂણા જે કો ખોળે;
ધિક કાયર તે અપજશ રૂપી ખાળકુંડીમાં બોળે. ડગલું૦ ૫
ન્હાસી જાતાં હસે શત્રુઓ, સાથી ફિટ ફિટ કહાડે;
બ્હીકણ બાયલા નામર્દો એ, નામ મળે ઉપાડે. ડગલું૦ ૬
પોતાને પસ્તાવો થાયે, જખ મારી રે ભારે,
મુવા નહિં કાં કરી પરાક્રમ, રણે ઉઠાવ્યું જ્યારે. ડગલું૦ ૭
શરવીર તે જશનો લોભી હિંમત મદિરા પીએ;
ઉમંગથી તે ધસી ધસી પડે વા, ખૂબ ટકાવી રાખે ડગલું૦ ૮
ભણી ગણી જન પુખ્ત વિચારે, પાયો નાંખે મજબુત;
કો કાળે પણ જશ મોટો લે, નર્મદ કેરું સાબૂત. ડગલું૦ ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૭

હિતનાં વચનો

હિત કહ્યું સુણે ન કંઇ તે, બહિર સરખો જાણવો;
થાય સ્વાધિન ક્રોધને તે, આંધળાસમ માનવો. ૧
સારું જેહ બોલી ન જાણે, ગૂંગ સરખો ધારવો;
સારું માઠું નહિં સમજતાને, પશુ સમઝી કહાડવો; ૨
તે જ મોટો જાણવો જે, નીત પરઉપકારિ છે;
ધીર તેને ધારવો જે રણે નિર્ભય ભારી છે. ૩
ધન જુવાની ઉમર પર જે, નથી ભરોસો રાખતો;
ચતુર શ્યાણો જાણવો તે, મંનનો સુખી થતો. ૪
સાંભળી સ્તુતિ આપણી રે, ભૂલિ ખાવી ના ખતા;
સ્વાર્થ સારૂ લોક લુચ્ચા, જૂઠું ઝાઝું બોલતા. ૫
નિંદે કોઇ આપણે તો, લડવું નહિં તે સાંભળી;
પીઠ પાછળ લોક હલકા, ભૂંડું બોલે તે વળી. ૬
ગરિબ કોને જોઇ તેનો, અનાદર કરવો નહિં;
કોઇ કાળે આપણી પણ, રે દશા તેવી સહી. ૭

પાસ પૈસો હોય તો સહુ, સ્નેહ કરવા આવશે;
દુઃખ વેળા પાસ નહિ કો, સર્વ વેરાઇ જશે. ૮
હિતૂજનની શીખકેરું, કડુ ભાષણ છે ખરું;
તોય તે હીતકાર માટે, વેર શું કરવા કરું. ૯
છાની વાતો આપણી તે, ભરોસે કેહેવી નહિં;
સાચ સ્નેહી હોય તો વળી, ભરોસે કેહેવી સહી. ૧૦
આમદાની ખર્ચ લખવે, જંન સાવધ રેહ છે;
વેહવારે શરમ રાખે, હાની હોરી લેય છે. ૧૧
લેની ન્હાનાં પાસથી પણ, ચાતુરીની વારતા;
પતે કજિયો ઘેરમેળે, કાજી પાસે ના જતા. ૧૨
ભૂંડું બોલે ના કદી કો, મુએલાનું સર્વથા;
વૈરભાવ ન રાખવો, ના ઉઘાડો છાની કથા. ૧૩
મિઠું જમતા છીભને રે, ઝાઝિ ટેવ ન પાડવી;
કોઇ કજીયો હોરિ લેવા, ડોકિ બ્હાર ન કહાડવી. ૧૪
એક કામ પૂરું થયેથિ, હાથ બીજે ઘાલવો;
એનિ વાતોમાં તિજાએ, ઝટ વિચાર ન આલવો. ૧૫

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૧

કવિની પીછાન

સન અઢાર અઠ્ઠાવને, નોવેંબર પચ્ચીસ;
પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.
ઋગ્વેદિ દ્વીવેદિ ને, નરમદશંકર નામ;
કરી કવિતા વર્ષ ત્રણ, જય બ્રહ્મ સત નામ.
સન અઢાર પંચાવને, સપ્તમ્બર આખર;
રચી કરી કવિતા ભણી, ભણી કરી નહિં છર.
વડનગરો નાગર છતાં, સર્વ કવિનો દાસ;
વિરસ વિકટ મુજ કવન છે, ગ્રીષ્મતણું તે ઘાસ.
જન્મભૂમિ છે સુરત પણ, છૂં મુંબઇમા દાસ;
વ્યગ્રચિત્તથી કાવ્ય કિધ, તેથી તે બેહાલ.
માટે સહુ જન કરિ ખમા, લેજો કંઇ પણ સાર;
પણ સમજ્યા તો આજનો, બોલો જયજયકાર.

નર્મકવિતા–પૃ૦

વર્ષાઋતુ

(મંદાક્રાન્તા)

'જો જો બ્હેની, પૃથિવિપર આ, મેહુલે મ્હેર કીધી,'
'હું માંદીની, ખબર કંઇએ, નાવશે નાજ લીધી;'
'ટહાડેકી તો, થઇ ન મુજને, ટહાડીયો તાવ આવ્યો,'
'અગ્નિ મેઘે, અતિસ પવને, સ્નેહરૂપે વધાર્યો.' ૧

'અંધાએલો, ખુબ ઝુમિ રહે, ગાજને વીજ સાથે,'
'મીઠું આપે, ઘન ઘન પડી, થંડ પાણી દવા તે;'
'પાડું ચીસો, ચમકતિ રહું, ઘુમરાયેલિ રોજે,'
'આરૂં દર્દ, ધિક જળ દજે, પ્રકૃત્તિ તાતિ સોજે.' ૨

'જો જો પેલી, જડફથિ જતી, હાથણી વાદળીઓ,'
'ભેટે કેવી, જુગતિથકિ રે, પર્વતો ને વળીઓ;'
'કામે ધૂરી, મદ ઝરતિ હું, કોહિ ના ચાલિ ધિક્ક,'
'લેઇ આંટી, સરપતી પડે, ભેટિ ભર્થારને ન.' ૩

'જો જો પેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સંભોગ અર્થે,'
'ઉઠાડે છે, સુપતિ ઋતુને, વક્રકાંતી કટાક્ષે;'
'ના ઉઠયો તે, તજવિજ છતે, તાહરે પાછિ ભેડી,'
'ફેંકી જોરે, જળનિ મટુકિ, રહોડ વાગીજ સતી.' ૪

'પાસે હોયે, વર વંતુ કરૂં, ચાતુરી વીજકર્તા,'
'શોભે પ્રેમે, વરવધુપણું, હોય સાથેજ ભર્તા;'
'ભેળાએ જો, અધરકણુ તે, દૂધ થાઉં દહીં હું,'
'દર્દે નાખ્યૂં, ગમન ગુણ રે, તેથિ ફાટી ગઇ છું.' ૫

'શોભે રાની, પૃથિવિ જનુની, ઇંદ્રગોપે ભરી રે,'
'માતેલી તૂં, ધરડિ જ છને, કાગછત્રે કરી રે;'
'લાલી ઓઇ, ફિકિ પડિ છઊં, સ્વામિ જાવાથકી રે,'
'સૂકી બેઠી, તરુણિ હું છતે, છત્ર શોરે નહિં તે.' ૬

'અંધારી આ, રજનિ સજની, મેઘ બીહામણી રે,'
'વારે વારે, દરશન દઇ, ચોકવે દામણી રે;'
'ધો ધો દો ધો, ઉદક પડતૂં, પ્હાણુ ભેગેર ભારી,'
'દેખી સંધૃ, કયમ ન ટટળું, નાથ સારૂ હું નારી.' ૭

'કેવા આવે, છરરરર આ, મેઘ ઊતાવળે રે,'
'કેવા વાએ, સરરરર આ, વાયુ મોટા બળે રે!'
'કેવાં વાગે, સર સર શરો, કૂમળે કાળજે રે!'
'કેવા લાગે, છર છર છરા, પાંસળામાં ખરે રે!' ૮

'માથાસાથે, પરવતતણાં અભ્ર ઠેકાય છે જો,'
'પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેલ સઘે થઇ જાય જો;'
'માથા સાથે, ભિતર વિષથી, તર્ક કૂટાય છે જો,'
'અગ્ની અગ્ની, પછિ તન વિષે, રોમ રોમે બળે જો.' ૯

'મેઘે વાએ, મ્હસ ફિણુ અને, રંગ કાળો કરી રે,'
'સિંધૂ ગર્વે, ઉછળિ ઉછળી, બૂમ પાડે ભરી રે;'
'મેઘે વાએ, મુખ ફિણુ અને, રંગ ફીકો કરી રે,'
'હું તો દુઃખે, ઉછળિ ઉછળી, ચીસ પાડૂ નરી રે.' ૧૦

'રેલરેલા, જમિનપર તો, આપટાથી થઇ છે,'
'રેલરેલા, વિષયસુખની, મૂજને ના થઇ જો,'
'થાયે જેવા, વળિ શરત્વડે, શ્રાવણે રમ્ય છાંટા,'
'તેવા એ રે, નથિ સુખતણા, રોજ ભોંકાય કાટા.' ૧૧

'આ તોફાને, ખુબ કરિ કળા, ડુંગરે નાચતા રે,'
''ટેહુ' 'ટેહુ', વદિ હરખમાં, મોર તે વૃંદમાં રે,'
'દેખી દાઝૂ, ઉચકી તન ના, જંગિ વિશ્વાસ કીધો,'
'માદા પેરે, ઝિલિ સુરસ મે, હાયરે ના જ પીધો!' ૧૨

'દીલાસાથી, ધિરજ ધરતી, ચાતકા જોઇ તૂંને,'
'તારૂં સીઝ્યૂ, મુજ નવ સિઝ્યુ, હ્હાય વાધી જ મૂને,'
'રે દાદુરા ઘન વરસતો, જોઇ ફૂલાઇને રે,'
''ડ્રોઊં' 'ડ્રોઊં', અતિસ લવિ કા ચ્હીડવે છે મને રે.' ૧૩

'શા સારૂ ઓ, દરદિ હું છતા, બ્હેની કોએલડી રે,'
''ટુઊ' 'ટુઊ' કરતિ હુ વિના, મેઘસૂરે ચ્હડી રે,'
'તોગાકારી, તિણિ જ ચિગથી, સારમા ભાઇ તારી,'
'કેશો ઊભા, કરિ કણુકણે, પેટ બાઝે છ ભારી.' ૧૪

શરદપૂર્ણિમા

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

'જો જો બિંબ તું પૂર્ણમાં શુભ કંઇ પીળું ઘણું લાલ તે,'
'થાળી જેવડું મ્હોટું ષોડશ કળે, સંપૂર્ણ શોભી રહે,'
'ધીમે ન્હાનું સફેદ થાય ચ્હડતાં, આકાશમાં તેહ રે,'
'ઠંડું કોમળ કીરણે નયનમાં, પેસી જ ઠારે ખરે.'

'રાતે એ શશિ નિર્મળા અમૃતથી, તાજી કરે ઓષધી,'
'પ્રાણીના તનમંનતાપ સમવી, આનંદ આપે વળી,'
'એવો એ પણ માહરી બળતરા, જાયે ન ભારી વધે,'
'દોષો શું દઉં એહને કરમના, લેખો નડે રે બધે'

'આહા પેલું ચકોર પંખિ ખવિષે, કેવું પડયું ધીરું છે,'
'ચાંદાને સુખથી સુધા પિઇ કરી, ટહાડી જ આંખે જુએ;'
'આઠે જામ હું વલ્વલાટ કરું છું, કહારે પડું ધીરિ રે,'
'ચાંદાને નથી દેખતી સુરજથી, તોબા થઇ ભારિ રે.'

'પાણીમાં રમણીય મંદ પવને, લ્હેરો ધિમી ચાલતી,'
'તેમાં ચંદનિ ખીલતી શશિલિપી, શોભા અની આલતી,'
'એ વેળા વળિ હોડિ તે હળુહળુ, ચાલે ચ્હડાવી રહડો,'
'તેમાં ગાઉં ન નાથસૂ વળગિને, બેસી હું ઝીણું જળો'

'આજે માણકઠારિ આ પિયુ વિના, જાયે વૃથા બ્હેન રે,'
'બેસી સાથ અગાસિમાં દૂધ અને, પૌંઆ ન ખાઉં અરે,'
'બાગે ફૂલની વાડીમાં જઇ કરી, ગાનો હું સૂણું ન રે,'
'સૂણી માણુક ઝીલવા મજિ કરી, ના ના પલંગે હરે!'

'આજે માછલિ ચંદ્રની અમિ પિઈ, મોતી ઠરે અંગમાં,'
'તેવી ગર્ભ હું નાથની રતિ પિઇ, રે ના ધરું રંગમાં;'
'લ્હાવો લેઇશ કેદિ રે અધરણીકેરો વળી જંનમાં,'
ફૂલાઇશ હું કેદિ પુત્ર જણીને, મંતોષથી મંનમાં'

નર્મકવિતા– પૃ૦ ૧૪૩

વસંત

(માલિની.)

વળિ રત બદલાઇ પૂર્વનો વાયુ વાએ,
ફુલ ખગ ખુબ ખીલે, ખેલ ખેલે સહૂએ;
રતનિ અસર ભારી, નારિ ઊપેર દીસે,
તનમન રૂપરંગે, નિર્મળાં છે અતીસેં. ૧

પણ પછિ ચિહુડિ બોલી, દાસિને તે અધીરી,
જુદું જુદું સમજાવી, કાં તું પાડેછ ધીરી;
વરસ થયુંજ પૂરૂં, રે થયાં બાર લાંબા,
રહિ કરવિ હવે તો, આત્મહત્યાજ માંબા. ૨

અરરરર શું આ તે, આત્મહત્યા ન હોએ ?
રિબિ રિબિ રિબિ મારે, રોજ વીજોગડો રે;
કયમ મરિ નથિ જાતી, લાવી દે ઝેર મૂને,
અતિશય પુન સાચે, લાગશે બ્હેનિ તૂને. ૩

(ઇંદ્રવજા)

નિહારમાં વાયુ મળેથી થંડો, ઝાડોનિ સાથે અથડાઇ મંદો;
ફૂલો હિવે થાય સુગંધવાળો, બાળે મને ના વધુ શું સુખાળો. ૪
વ્હાણે ખગો ગાય બહૂ ઉમંગે, આવી રહે ફૂલઘટા સુરંગે;
કુંજે ફરી ના લઇ પીયુસંગે, સાલે મને ના કયમ સૂળ અંગે ? ૫
થાકી ગયે તો વળિ બેસિ માગે, જોયે ફુવારો ઉંતો ન આગે;
જોયો ન ફૂળો તડકો સુકાયે, જોતી નથી શું પરિતાપ સાચે ? ૬
બેઠા ન દીઠા પિયુ આગણે જે, થંડૂ થયૂ છે ખુમ છંટકાવે;
જોતો મને ને મુજ સાથીયાને, સાથી વના શું નથિ ઘેલી રાને ? ૭

(શાલિની)

ગુલ્લાલા ગૂલાબ મુચકુંદ જાઇ, પારીજાતે કેવડે વાડી છાઇ;
જૂઇ ચાંપા મોગરો ને બકૂલા, બાળે ફૂડી વામને અબ્બજફૂલો. ૮
ફૂયો શોભે છે કરમ્દીકડાના, કેસૂડાનાં સાગસામેર કેરા;
ખૂચે રાતા આ બપોર્યા કરેલા, ખૂણે મારા તો રડે છે ઘણેરાં. ૯
આશોપાલો મલ્લિકા ઘટ ખૂચે, આશો મારો હાલ કે ચર્મ ઝૂચે;
કેવી ખ્હેંકે ચાર વેલી લવંગ, કેવી ખ્હીડે દેહ આ રે અપંગ. ૧૦

આંબાઓની લ્હેકતી ચારૂ ગોભે, ઝૂમે ડાળો ગુચ્છમાં લાલ મોરે;
ઉચ્ચે સૂરે ગાય કોએલ ડાળે, બાંધી હારો રંગમાં ભંગ મ્હાલે. ૧૧
હાલે રાતાં ચોળ ખાજેરપત્ર, દીપે કૂળાં ત્હાં તમાલે સુપત્ર;
કુંજે ઝાડે ગુચ્છમાં પીમળે તે, ફૂલો જોનાં આંસુ ના ખળે રે. ૧૨

(માલિની)

સુતરસ મદમાતો મર્દ કોકીલ પેલો,
પળપળ ચુમિ લેતાં ઓસું થાકે ન ઘેલો,
મધુરસુર મધૂપો જૂથમાં આ ધુમે છે,
કમળગરભ હોં હેઠ પેગી ચુમે છે. ૧૩
કહુકુહુહુ કરે છે પીક કોએલ કુળિ,
ગુનુનુનુનુનુ ભૃંગો ને કપોતો ઘુઘૂળિ;
સુરૂપ મયુર મેના કીરકલ્લોલ કુંજે,
સરવર નદિ તીરે સારસો હંસ રીઝે. ૧૩
મછ કછ બતકો તે પાણિમાંહિ રમે છે,
ખુશિથી હરણ ઘેટાં ઢોર બાણે ભમે છે;
વિધવિધ કલ મીઠા સૂણતાં કાં ન ફાટું ?
નિરખી નવલશોભા રે બળી કાં ન જાઉં. ૧૪

(ઇંદ્રવજ્રા)

કુંળાં નવાં પલ્લવયુક્ત ડાળાં, કંપે વળી વૃક્ષ સુપુષ્પવાળાં,
વેલી ફુલો મંડપની ઘટાઓ, આણેછ પેલા સુરતી વિચારો. ૧૫
તે પર્વતો વાસિત પુષ્પવૃક્ષે, શોભે સુનેરી સુરને પ્રકાશે;
હારો ન ટોંચોપર મ્હારિ હાવે, શેની જ ટોચો ગઇ બેસિ ભાવે ! ૧૬
જોડાઇ પક્ષી કરતાં વિહાર, જોતાં ન થાયે દુખ કેમ ધાર ?
દીસે લડેલાં નરનારિ ભેગાં, થાએ નિશાએ પણુ જાઉં કાંહાં ! ૧૭
દી રંગી રાત્રી સુખકારિ રમ્ય, ભાનૂ સુંવાળો શશિ શીત સ્વચ્છ;
દી જંગિ મારે મ્હિડતાં જ જાએ, રાતે સુતાં તો રડવું જ આવે. ૧૮
નાના તરંગો નદિના સરોના, મીઠાં જ થંડાં ઝરણો નગોનાં;
નાના તરંગો દમતા ઉડે છે, ખારો ઘણો સ્વેદ તને ઝરે છે. ૧૯
પાકયા ઘણાં સેલડી રૂ અનેક, પાકયું ન મારૂં ગયું પાકિ છેક;
વસંતપૂજા કરવી જ ભાવે, તોએ ન કાંઇ પિયુ મૂજ આવે. ૨૦
હોળી ન ખેલી સહિસ્વામિસંગે, હોળી ન ગાઇ સુરમાં ઉમંગે;
હોળી ન મેં ચંતનિ ચોટલી રે, લાવૂં ન કાં ઓ ઘડિ અંતની રે. ૨૧
હોળી ગઇ ને પિયુડો ન આવ્યો, હોળીતણો રંગ ન સાથ લાવ્યો;
હોળી હુલાઇ પણુ આ ન હોળી, સૂઉં ન કાં પી અફીણ ઘોળી ? ૨૨

(અનુષ્ટુપ્)

શોધિ મૂક્યું હતૂં ઝેર, પેટીમાંથિ અફીણ જે;
ઘોળી તે તેલમાં રાખી, સંધી જોતિ હતી અરે!

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ટાણૂં સાધિ રૂડૂં જ રામ નવમી આઠેક વાગે નિશે,
પ્યાલૂં ઝેરનું તે લઇ ગઇ છુપી શરે અગાસી વિષે;
ચાંદાને નમનો કરી સ્તુતિ થઇ લાંબી ચતીપાટ ને,
ઉઘાડી મુજ મીચિ આંખ કરથી લેતી હતી પ્યાલું તે. ૧
મૂર્છા તર્ત જ આવિ ને ટળિ ગયૂં ઘોળે સુવસ્ત્રે વિષ,
આહા તું વિણ કો કરે પિડિતની સંભાળ તો એ ઇશ;
એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયલો આવી જ પહોંચ્યો વળી,
જાણે આંખથકી પતીજ કરવા સ્ત્રીવૃત્તપીડાતણી. ૨
ઉઘાડ્યાં ઉઠિ દાસીયે ઝટ લઇ મંદીરનાં બારણાં,
કહેવા દોડતિ બાઇને હરખમાં 'લો લો સુઓવારણાં;'
દેખાઇ ન પથારિમાં ઉઠિ ગયે છીવે જ પાછી વળી,
દાસીને ધણિ બે જણાં લઇ દિવો શોધે૭ સાથે મળી. ૩
પેસંતાંજ અગાસીમાં શબરૂપે ફીકી પડી નારિ તે,
દાસી ને ધણી ફાળમા સુમ થઇ ઉભાં રહી જોય રે;
નાથે ધીરજ લાવીને ઉચલિને વ્હાલિસું બેસી કરી,
ખોળામાં લઇ ફેરવ્યો કર બધે પેલી પ્રિયાને વળી. ૪
થોડી વાર પછી બહૂ તજવિજે નારીસું ઊંઘે વળી,
શુધ્ધી આવતી તેમ તેમ નિરખે રૂપાળિ વાંકી વળી;
વીચારે ચિત્તમાં ઘણૂં પણ નહિં બોલાય તો તે થકી,
પ્રેમીરહોહડ એ સેકથી રસિકડી ઉડી કળેથી નકી. ૫

(માલિની)

ટક ટક જોએ બેજણાં પ્રેમઅંધ,
ગદ ગદ ગદ બોલે બેજણાં પ્રેમઅંધ;
ખર ખર ખર ચાલે આંસુની ધાર અંગ,
(પણ) કંઇ કંઇ કંઇ ભાસે ગાલ ઉપેર રંગ. ૬

(ઇંદ્રવજ્રા)

છૂટાં પડીને વળગ્યાંજ પાછાં, અંગે સુગીઓ લઇનેજ રાચ્યાં;
ઘેલાઇ ઘેલાં કરતાં હતાં તે, જોઇ ગયાં રે ઘરમાં બિજા તે. ૭
રાંધિ જમાડ્યાં વળી રાંધનારે, સુખે સુવાડ્યાં પછિ દાસિયે રે;
બિજે દિથી તો ખુબ રંગ મ્હાલે, આનંદમાં બે જણ કાળ ગાળે. ૮

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૧૫૦

વિયોગ

(લાવણી)

કેવું નિર્મળ રે આકાશ, રૂપેરી ભાસ, મંન નીચાસે;
થઇ હાય ગઇ તે હાસ, કેમ રહેવાસે! ટેક
આ ઉભાં ખેત ચોપાસ, નરમ મુજ શામ, જોબનું જોસે;
આ ઉડી ગયો ફુલવાગ, આશ નહિં પાસે. ૧
જ્યમ નાસાય ત્યમ રે ન્હાસ, મને તું ખાસ રિસાયો ભાસે;
રે વણમોલી જે દાસ, માર પણ ખાસે. ૨

(ગુજલ)

શાં સ્વચ્છ શોભતાં નીર!
રડે ઝાખું નેનનું હીર!
આ તીર કાગજૂં ઢોર, કગવે રહોર, પ્રેમને પાગે. થઇ૦ ટે૦ ૧
વહિજાય શિયળો આમ, ઘણું છે કામ, પિડાઉ કામે;
પિયુ પડયો દૂર પરગામ, રંગ શો જામે!
જિવ જપે ભાવથી નામ, સુનું આ ધામ, સિદ્ધિ ના પામે,
રહું ઉદામ આડે જામ, જોઇ છબિ સામે. ૨

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૧૬૧

‘પ્યારી–કવિતા ઉપર પ્યારા–કવિનો પ્યાર.’

મિઠિ કવિતા મેં તુજસું, પુરણ બાંધી પ્રીત;
સુખ આપ દુઃખ આપ વા, હું મ્હારે વશ નીત. ૧
મિઠિ કવિતા હું તાહરો, રોજ ગાઉં ગુણગીત;
ઝાખિકરી હેડે પુજું, જહાંલગિ મનમાં વીત. ૨
મિઠિ કવિતા ઇશ્વરથકી, ભય દુખડાં ન ખચીત;
નિભાવ જહેવું દાખવે, પ્રોત્સાવું મુજ ચીત. ૩
મિઠિ કવિતા વીજોગની, આડિ પડે કદિ ભીત;
ક્ષણ વિસરૂં નહિં તુજને, ખરા પ્યારની રીત. ૪
મિઠિ કવિતા ગમત મને, અવર વાતની છીત;
પ્રેમ પરસ્પર સત હશે, મળશે મનવાંછીત. ૫
મિઠિ કવિતા ગુણ તાહરા, કહાડે તનમન પીત;
જીતી લીધો તેં ખરે, હું તો હતો અજીત. ૬

મિઠિ કવિતા તૂં સમજજે, મુજને આજ્ઞાકીત,
થઈશ થયોછું તૂંથકી, જગમાં નામાંકિત. ૭
મિઠિ કવિતા હુ તુજપર, રાખૂ રીસ કવચીત,
માફ કરી કરજે ખિરો, ગાઇ ગીત કીત. ૮
મિઠિ કવિતા બીજા ભણો, થાઉ વેરિ નહિ શીત;
યોગ્ય હોઉં તો રાખજે, મુજ પર પ્યાર અગીત. ૯
મિઠિ કવિતા સંકટ સમે, કર ઉપાય ઊદીત,
શત્રુ શીરપર ચાલતો, કર બઉ નીરાશ્રીત. ૧૦
મિઠિ કવિતા વણ વાંક જો, કરિશ મને વર્જીત,
ઘર છોડી રખડયા કરૂં, ઘોનો થઇ અતીત. ૧૧
મિઠિ કવિતા હું તુજથી, થયો બઊં નવનીત;
પથ્થરરૂપે રહિ વળી, કરતો કામ અનીત. ૧૨
મિઠિ કવિતા મુજસૂં જડી, કુંદન નંગ જડીત,
પંડિત પ્રીછે મુરખ ના, પ્રીતિ રહે મઢીત. ૧૩
મિઠિ કવિતા તુજ વ્હાલને, જોઇ થયો વિસ્મીત,
ભાગીનો કર શોક શૂ, થશે હશે સર્જીત ૧૪
મિઠિ કવિતા મન તાહરૂં, રોજ કરૂં પીડીત,
બદલામા ખુશ રાખતી, પ્યાર ન કરે ચળીત ૧૫
મિઠિ કવિતા છે તાહરી, સુંદર જાત લલીત,
કે દી જોઇશ તુજને, થયની પ્રફુલ્લીત. ૧૬
મિઠિ કવિતાસ દેખતા, ચમકે ચિત્ત તગેત,
કહારે પડશે પાળિુ કે સખથી સુણી નચીત. ૧૭
મિઠિ કવિતા ઉત્તમ સુઘડ, હુ તો હીણુ પતીત,
ચતુર ડાહિ ને ધર્મિ તૂ, હુ તો મૂઢ પલીત. ૧૮
મિઠિ કવિતા કરવીશ માં, કોઇ કાજ અઘટીત,
ગુચવણમાથી કહાડજે, કરવિ કાજ નિયમીત. ૧૯
મિઠિ કવિતા મા બ્હેન રે, બેગિ વહ શોભીત,
નીતિલાડમા રાખજે, રોજે જ યથાસ્થીત. ૨૦
મિઠિ કવિતા રમમા પુરી, કરતી જો વિપરીત,
ધન નર્મદનૂ અહિ તહિ, ખરે કરે બહુ હીન ૨૧

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૧૭૩

ઉનાળામાં

(માલિની)

સરસ પવન ટાઢો મંદ વાસીત આવે,
સકળ વસતુ અંગે હોંસ આનંદ લાવે;
વન ઉપવન સંધાં દીસતાં રમ્ય રંગી,
નવલ જ અનુરાગે પ્રાણિઓ છે ઉમંગી. ૧

વિધ વિધ વિધ રંગે ફૂલડાં શોભિ મ્હેકે,
ઉચિ નિચિ ઘટ પત્રે વેલિયો ખૂબ લ્હેકે;
મધુર રસ ફળો તે સર્વને પાસ તેડે
વળિ મિઠું પચરંગી પંખિયો ગાય કોડે. ૨

વિવિધ ફુલલતાએ ખૂલતા માંડવાઓ,
તરુણ તરુતણા છે ડોલતા છાંયડાઓ;
હરખથિ નર માદા પંખિ ઝૂલે હિંડોળે,
મધુરસ સુખ તે લે ભાગ્યશાલીજ હોએ. ૩

પરવતતણિ ટોંચે મોર કોએલ આંબે,
મધુર રવ કરે છે ધન્ય સાહેજ લાંબે;
ચૂત તરુપર તાજા મોરના ગુચ્છમાં તે,
મધુકરજુથ ઘૂમે હર્ષ ઘેલાઇમાં રે. ૪

દિવસ સુરખિ મારે કૂંમળે સૂર્યતાપે,
નિરમળ શશિયોગે રાત તો રમ્ય લાગે;
સરસ કુસુમ પરાગો ઠામઠામે જ ઊડે,
નિરખિ સકળ તૂંમાં ભાવથી કો ન બૂડે. ૫

અતિશ ગરમ કીર્ણે સૂર્ય સધે પ્રકાશે,
મૃગજળ બહુ ભાસે ક્ષારવાળી જગાએ;
સખત લુ વરસે ને ચોદિશા શૂન્ય થાએ,
નહિ સરવર કેરાં પાણિ સૂકાઇ જાએ. ૬

બહુ ડર ઉપજાવે ખેતરો તો તપેલાં,
ઘર મુકિ ફરવા તે રે પ્રવાસો ન સહેલા;
અતિશય ટિટકાટો વાદળી તાપ લાવે,
શ્રમ સહજ કરતાં લોક થાકીજ જાએ. ૭

ખુબ લટકતી આંબે દીસતી કેરિઓ ને.
અવર ફળ ઘણુંઓ દે રસો મિષ્ઠ માંને;
હરિત ગુરૂ તરૂઓ શોભતાં પાતરાંથી,
સુખ સરવ જિવોને આપતાં છાંયડાથી. ૮
પરવતનિ તળેટી તેથિ થોડેક દૂરે,
સુણું અટકતિ ગાતી કુંજ ધીમેજ સૂરે;
સરખિ મધુર ચૂં ચૂં ફૂપ સારંગિ વાગે,
છરર પડતું પાણી નિર્મળું રમ્ય લાગે. ૯
ચરિ કરિ વળતૂં તે પાછું ગોવારૂં જોઊં,
રૂડું કરતું જ બેં બેં ટોળું ઘેટાંનું જોઊં;
વળિ રમણિય જોઊં ચંડ દીનાંત સીમા,
રસ પિઇ બનિ ઠેરી રે સમૂં પોકળીમાં. ૧૦

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૧૯૫

ચોમાસામાં

(મંદાક્રાંતા)

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
સંધૂં દીસે પવન ન હિલે શાંત રૂડું ગભીર;
શોભા વર્ણું શું હું ઝટ પછી મેઘરાજા પધાર્યા,
વૃક્ષાદીએ હરખથિ નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
જેવો થડો પવન અતિસેં જોરમાં આવતો રે,
ઓ આ આવી ઝડપથિ બહૂ વાદળી કાળી જો રે;
આહા કેવૂં પડું પડું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
ઓહો: આવ્યો ખુબ ત્રુટિ પડયો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨
ચારે પાસે વિજળી ચમકે ઊપરા ઊપરી રે,
ગાજી રેહે ગરજનથકી રાત આખૂં વળી રે;
વ્યાઘ્રો સિંહો અતિસ તડુકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
જોતાં ત્રાસેં પ્રથમ નિકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
જોગી બીજા જન હું સરખા કષ્ટ જેને પડેલા,
તેઓ શને લવ નવ બિહે જોઇ ઉત્પાત ઘેલા;
જોગી હર્ષે ચિંતન કરતા સચ્ચિદાનંદનું ને,
દુઃખી અશ્રાઃ મરણ ઇછતા સુશ તે રંગ જૂઓ. ૪

આવ્યા જાએ ગડ ગડ ગડી આ ગાજતા કડાકા,
વીજે ચગ્કે જળ ખુબ ખુબ પડે વાયુ લેતા તડાકા,
વામો ફૂરે તડ તડ કરી રાન થાએ કરાળ,
ઓથો વીના સરવરતટે ખૂમ પાડે મરાળ. ૫
પ્હાડે મોરો થનથન કરે સુર ઊચું લઇને,
આબા ડાળે કરતિ ટઉકા ખૂબ કોએલડી તે,
દાદૂરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પયપય કરે આકરા ચાતકા તે. ૬
પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાહે મચે ને,
પ્હાડી ભૂમિ ચકચક બને સાફ ધોવાઇને રે,
ચડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાહા પછી રે,
દર્દી જાએ દરદિ જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭
ખેડુ લોકો શરિર ભિંજવી ખેતરે કામ કર્તા,
જેને થાએ શરદિ ગરમી થોડિ રે અન્ય કર્તા,
આહા જોતા બહુ નવનવા રગના જીવજતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણથકી જીવ મારો નચતો. ૮
પ્હાડો લાગે રમણિય બહુ છેક જગાલિ લીલા,
કોઇ ભૂરા ધુમરથકિ તો કોઇ આછા જ લીલા,
ઊચે જોઊ પરવત ચડી તો ઘણા અભ્ર રગી,
નીચે જોઊ ભરપુર ખુલ્યા ઝાડના ઝુંડ રગી. ૯
આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઊચેથી જોવો,
એ તો લાગે ધુડ ઉડિ રહી વા દિસે ધૂમ્ર ગોરો,
સિધૂ પ્હાડો તરૂ નભ સહુ એક રગે મળ્યા રે,
માગી રાતી ભિનિ ભિનિ અને ઘાસ લીલાં બિનારે. ૧૦
આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાધો સજ્યો રે,
તારાઓ જે મુઝઇ રડતા શોક તેણે તજ્યો રે,
પીડાતો તે અતિસ કમળે ચદ્ર સારો થયો રે,
પાવા માડિ ફરિ મિઠિ સુધા ધન્ય તેણે સહુને. ૧૧
રાતે ચાદો અચવચ ઠરે ચડ આકાશમા ને,
તારા સધા ચળકિ જ રહે ખુબ ગભીરતાએ,
શબ્દો લાગે દુર થકિ થતા માછિના મિષ્ટ કાને,
વાયૂ આવે ફરફર વળી એ મઝો કોણ જાણે? ૧૨

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૧૯૭

મુંબઇથી તે રણતુંડી સુધી આગગાડીમાંથી જોયેલો દેખાવ

(કટાવ)

ગાડીમાંથી, રચના જોતાં, હરખ્યું મન મુજ.

ડુંગર મ્હોટા, પડેલ લાંબા, અજગર જેવા, દેખાયા તે, રંગ રંગના, કેટલાકના, કળોઠિ જેવા, રંગ ચળકતા, કેટલાક તો, કાળા બલ્લક, કેટલાક તો, ભૂરા રાતા, કેટલાક તો, ઝાડ ઝૂમખે, પાકા લીલા, કેટલાક તો, ફક્ત ઘાસથી, કાચા લીલા, જેની માંહે, વચ્ચે વચ્ચે, લાલ માટીના, ઢળતા લીટા, શોભે સારા, કો લીલાપર, કાળિ વાદળી, ઝૂમી રહેલી, કો કો ઠામે, ઝાડ તાડનાં, ઊભાં ઊંચાં, આગળ જાતાં, ખેતર તેમાં, ઝાડો વચ્ચે, કંઇ કંઇ અંતર, જે માંહિથી, આરપાર ખુબ, નીરખતા તો, ચકચકતો બહુ, દરિયો દીસે.

ડુંગરપરના ઝાડો કેરી, ઘટા અને બહુ, ઝાડ ઝૂંડનં, વન રળિયાળાં, જેમાં હજાર જીવજંતુ, રક્ષણ થાએ, કોઇ ખાતાં, કો વઢતાં, ક્રીડા કરતાં, સુતાં ચાલતાં, નાનાવિધના, વ્યાપારો તે, કરતાં હોશે.

ગાડી જારે, જાય ટનલમાં, ચિંઇઇ કરીને, તારે સહુ જન, થાય અજબ બહુ, એવી વેળા, થોડિ વારનાં, અંધારામાં, નિજ પ્રિયજનને, છાતી સરસું, ખૂબ ચાંપવું, એ સુખડું તો, સ્વર્ગનું સાચે.

વળી ટ્રેનને, કોઇ જગાએ, અડકતરાતી, વર્તુળા-ર્ધમાં, દોડી જાતી, અને ધુમાડો તડકામાંથી, વિધવિધ રંગે, બહૂ ચળકતો, કુંડાળામાં, ઊંચે જાતો, એ જોવૂં ને, ક્રમે સુરંગો, ઘન અંધરાયે, ફુટતી ગંભિર, ઝરણો છણ છણ, કરતા સુણવા, એ સંઘાથી, વિસ્મય પામી, કુદરત કેરાં, વખાણ ઝાઝાં, કરતાં કરતાં, કોણ નહિં રે, થઇ આનંદી, લ્હેર લ્હેરમાં, આંખ મીચીને, ડોલે ડોલે !

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૦૩

ભરૂચથી કબીરવડ જતાં હોડીમાંથી જોયલી નર્મદાની શોભા

(ગરબી)

નર્મદા થૂં ગાઊં શોભા સાંજની
હાં રે પવન પાણિ વાદળ રંગના સુસાજની. હોજી રે ન૦ ૧
હાં રે પાણી જોરમાં ઉછાળા નોનૂં મારતૂં;
હાં રે પ્હોળા પટથી દેખાતી પોઢ નાર તૂં. હોજી રે ન૦ ૨
હાં રે વીજ ઝગાઝગી ધીમે ચઢીને આવતી;
હાં રે તે તો હોડિમાંથી જોઇ ચુણી ભાવથી. હોજી રે ન૦ ૩
હાં રે ડહોળાએલ નીર રંગ તે ભૂરો હતો;
હાં રે ઝાંખો શ્વેત આસમાનનણો દીસતો. હોજી રે ન૦ ૪
હાં રે પાકા રંગના ભૂરા તે સામે ડુંગરા;
હાં રે ગળી રંગનાં ટોંચે તો ભૂરાં વાદળાં. હોજી રે ન૦ ૫
હાં રે કાંઠે ઘાસ લીલાં ઝાડ બહુ શોભતાં;
હાં રે ચાર ગાય ભેંસ ઢોર ખાતાં હતાં. હોજી રે ન૦ ૬
હાં રે આવે મંદ મંદ વાયુ ખૂબ લાગતો;
હાં રે હોડી ચાલતી તેને ઘણો સવા હતો. હોજી રે ન૦ ૭
હાં રે એક વાછડી કંઠિ રે મથની ઘણી
હાં રે પડી જાતી તે ઊંચે જતાં જી ન ભણી. હોજી રે ન૦ ૮
હાં રે ગુલાબી ઘેરો તે રંગ આસમાનનો;
હાં રે ગુલાબી ફુલોનો પાણિના મેદાનનો. હોજી રે ન૦ ૯
હાં રે સુદી તીજનો ઉગેલ ચંદ તે સમે;
હાં રે લ્હેરિયાંની રમ્ય લ્હેરમાંથી મન રમે. હોજી રે ન૦ ૧૦
હાં રે પવન સામટો પડી ગયો પછી ખરે;
હાં રે લીલા જળની જોઇ શી આંખો ઠરે! હોજીરે ન૦ ૧૧

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૧૨

કબીરવડ

(શિખરિણી વૃત્ત)

ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથિ ધુમસે પ્હાડ સરખો,
નદી વચ્ચે ઉભો, નિરભયપણે એક સરખો;
દિસ્યો હાર્યો જોદ્ધો, હરિતર્ણું હદે ધ્યાન ધરતો,
સવારે એકાંતે, કબિરવડ એ શોક હરતો. ૧

કદે દેખાવે એ, અચરતિ જણાએ જગતમાં,
ખરે એ મ્હોટાંનો, મગરૂબ રહે દેશ નવ કાં ?
મનાએ સત્સંગે પવિતર કબીરાભગતમાં,
પ્રજાની વૃદ્ધીએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ? ૨

જતાં પાસે જોઉં, વડ નહિ વડોનું વન ખરે,
મળે આડા ઊભા, અતિ નિકટ નીચે ઉપર જે;
વડો ઝાઝા તેઓ, સહુ ભળી ગયે એક દિસતો,
વળી સંધાઓનું, અસલ જિવનું એક મુળ તો. ૩

કિયું ડાળું પ્હેલું, કંઇ ન પરખાએ શ્રમ કરે,
ઘસેડયો પાડીને, અસલવડ રેલે જન કહે;
તણાયા છે ભાગો, ઘણું વખત જો એ વડતણા,
તથાપી એ ચાપે, ફુટ વિસશુણ્યાસો પરિધમાં. ૪

ફુટી ડાળોમાંથી, પ્રથમ તરફેરી નિકળતા,
ખુંચે નેવા તંતૂ, વધિ જઇ નિચે જે લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઇ શિવ ઉઠયા,
જટાને સંકેલી, વડ તજિ ગિરીયે જઇ રહ્યા. ૫

જટા લાંબી લાંબી, મુળથડથિ થોડેક દૂર જે,
નિચે ભૂમિ સાથે, અટકિ પછિ પેસે મહિં જતે;
મળી મૂળીયામાં, ફરિ નિકળિ આવે તરૂરૂપે,
ચડી બાંધી મોટાં, ઘણિક વડવાઇ કરિ રહે. ૬

વળી ડાળો મોટી, ધણિક વડવાઇથિ નિકળે,
જટા પાછી જેને, અસલ પરમાણે જ લટકે;
નવાં બાંધી થાળાં, નવિન વડવાઇ ઉગિ બને,
નહીં ન્હાની ન્હાની, પણ મુળ તરૂતુલ્ય જ કદે. ૭

કહું એવી રીતે, અગણિત વડો ઉત્પન્ન થયા,
જિવે જે સંધાઓ, અસલ મુળિયાંથી રસભર્યા;
બહુ ડાળી ડાળાં, પરસપર પત્રો ભળી ગયે,
ઘટાની શોભા તો, સરળ જનને વિસ્મિત કરે. ૮

વડો વચ્ચે વચ્ચે, તરૂ અવર આસોપલવનાં,
વડોથી ઊંચાં છે, ખિચખિચ ભર્યાં પત્રથિ ઘણાં;
ઘણા આંબા ભેગા, વળિ ધણિક સીતાફળિ ઉગે,
બિજાં ઝાડો છોડો, વડનિ વચમાં તે જઇ ઘુસે. ૯

ઉનાળાનો ભાનુ, અતિશ મથિ ભેદી નવ શકે,
ઘટા ઊગ્યે એવી, જન શિતળ છાયા સુખ લિયે,
ખુની બાજુઓથી, બહુ પવન આવી જમિનને,
કરે ચોકખી રૂડી, પછિ ગિત થઇને ખુશિ કર 10

ઘણા જંતૂ પખી, અમળ સુખ પામે અહિં રહી,
ઘણાં જાત્રાળૂઓ, અહિં ઉતરતા પુણ્ય સમજી
ઘણા શીખરીઓ, ગમત કરતા રેહ બહુ અહીં,
હજારો લોકોને, અડચણ સમાતા અહિં નહિં 11

અહીંયાંથી જોતી, ચમચકતિ વ્હેતી નદિ દૂરે,
પશૂ ઢો જોવા જે, અહિંતહિં ચરે બેટ ઉપરે,
ઘટા ભારે જોતી, શબદ સુણવા કેઇ ખગના,
દિને વાયૂ લેવા, સુખ નવ દિઠાં લે કરમના 12

ઘટા થાળા લીધે ઘણિક ફરવાને ગલિ થઇ,
બખોનો બંધાઇ, રમણિય બહુ બેઠક બની,
નિરાંતે જેમાં તે, ખુશિથકિ રમે લાન લલના,
નિરાગે જેમાં તો, ખુશિથકિ રહે જોગિ જપમાં 13

દિપે છાયિ જાડા, હરિત કુમળાં પત્ર કુમસાં,
વળી રાતા ટેટા, સુગિ બહુ જિવો પેટ ભરતા,
પડે બાજૂએથી, બહુ ખુશનુમાં રંગ કિરણો,
નિચે ચળકે તડકો, બરફ સરખા હારથિ પડો 14

ઠરી મારી આંખો, કબિરવડ તૂને નિરખિને,
ખરી પાપી બુદ્ધિ, ખરિ જ રૂડી જાત્રા થઇ મને,
વિશેષે શોભે છે, ગભિર વડ તુથી નરમદા,
કૃતાર્થી મોટો હું, દરશન વડે છૂં નરમદા 15

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૧૩

સુરતથી મુંબઇ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા

(રેખતો)

આહા પૂરી ખીલી ચંદા, શિતળ માધુરી છે સુખકંદા. આહા૦
પાણી પર તે રહી પસરી રૂડી આવે લેહર મંદા આહા૦ ૧
શશીથીગી રૂડી ચળકે, વળી હીને તે આનંદા આહા૦ ૨
ઊંચે ભૂરૂં દીપે આસમાન, વચે ચંદા તે સ્વછંદા આહા૦ ૩
નીચે ગોરી હારે નેના રમે ડૂબ્યા નરમદ બંદા આહા૦ ૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૧૫

ફરી જોબનિયૂં આપે

પદ ૧ લું.

ફરી જોબનિયૂં આપે, હરિ તૂં ફરી જોબનિયૂં આપે;
હિંદુદેશને થાપે, હરિ તું નીજ કરીને થાપે. ટેક
ભર જોબનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, હારે યોગ્ય સરાપે. હરિ૦ ૧
તન મન ધન તે ગુમાવિ બેઠો, મદ આળસને પાપે હરિ૦ ૨
બ્હિલે મ્હોડે તે રઝળે ટટળે, રીબાએ ત્રણુ તાપે. હરિ૦ ૩
ભણ્યો શૂર તે આજ જણાએ, વ્હેમી કાયર છાપે. હરિ૦ ૪
પુત્ર પુત્રિ યશ અલાપ કરતો, તે રોગે છ વિલાપે. હરિ૦ ૫
શિક્ષા ઘટતી થઇને લાગી, તૂં વણુ કો દુઃખ કાપે. હરિ૦ ૬
પસ્તાતા ડાહ્યાપર કરવી, કૃપા હવે માબાપે. હરિ૦ ૭
ડુબ્યું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગે ફરિ વ્યાપે. હરિ૦ ૮
હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમયકીજ અમાપે. હરિ૦ ૯
ભણિગણિ શૂર થઇ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે. હરિ૦ ૧૦

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૧૭-૨૧૮

નર્મદ જોશીનું અખ્યાણું

પદ ૨ જું

વાદળ ફાટવા માંડયું હવે છે, ધ્રુવાદિ કંઇકંઇ નજરે પડે છે. વાદળ૦ ટેક
રાત વીતી હવે વ્હાણું રે વાસે, ઠરતા બપોર પછી ઝટ થાસે. વાદળ૦ ૧
દરિયો તોફાની તે ધીમોજ હાલે, પૂઠના પવનથી ઘણું વ્હાણુ ચાલે. વાદળ૦ ૨
ભણિ સૂખ સો હરિ અનુકૂળ જાણૂં, નર્મદ જોષીનુ પાકયૂં અખ્યાણૂં. વાદળ૦ ૩

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૧૮

દેશહિત

પદ ૩જું

દેશ તણૂં હિત ચ્હાવૂં, ભાઇ દેશતણૂં હિત ચ્હાવૂં ટેક
દેશ કામમાં જુદાં પડીને, લડતા નહિં પડિ જાવૂં—ભા૦ ૧
બે લડતાં ત્હાં સ્વાર્થ સાધવા, થાય ત્રિજાનૂં આવ્વૂં—ભા૦ ૨

ઘણે દીએ પણ કડુ ફળ મળતાં, કુસંપ વૃક્ષ ન વાવ્યું—ભા૦ ૩
દેશ લાભમાં સ્વાર્થ થાય છે, ડગલું કાં ન ઉઠાવ્યું—ભા૦ ૪
દેશ લાભમાં કામ હોય તે, સ્વાર્થ મુકીને બજાવ્યું—ભા૦ ૫
સ્વાર્થ કોકના કદી બગડતા, પણ સહુનું શુભ ચાહ્યું—ભા૦ ૬
દેશ બગડતે સ્વાર્થ સર્વના, બગડે ને શરમાવ્યું—ભા૦ ૭
હોય કુવામાં થાય હવાડે, જળ દૃષ્ટાંત બતાવ્યું—ભા૦ ૮
રૂડો દેશ તો ઘેર ઘેર છે, રૂડું રૂડું ખાવું—ભા૦ ૯
'દેશસારૂ સહુ કરો કામ જન', એવું સઘે ગાવું—ભા૦ ૧૦
ભણી ગણીને નર્મદ સહુએ, દેશનું નામ તરાવ્યું—ભા૦ ૧૧

નર્મકવિતા પૃ–૨૧૯

બૈરાંને ના જોર બતાવો

પદ ૭મું

બૈરાં ને ના જોર બતાવો, મરદોમાં બ્હાર આવો રે ટેક
બૈરાં આગળ કરી બડાઇ, તેમાં શી મોટાઇ રે;
કુમળી ભોળી જોસ્સાવાળી, પીગળે જેવી લાઇ રે—બૈ૦ ૧
'હું તો લાયક ભણ્યો ગણ્યો ને, સાહસિક છું મુજ પ્યારી રે',
એમ તડાકાથી જીત કરતા, જીતે આખર નારી રે—બૈ૦ ૨
પનઘટપર વિધ વિધ ગીત તરતાં, ઝુમકા મારી મારી રે,
બહુ ચતુર ને પરાક્રમી પણ, જીતે આખર નારી રે—બૈ૦ ૩
બૈરામાં પીરસતાં ઊંચને, વામણુ વજને ભારી રે,
બણીઠણીને દોડે ધમ ધમ, જીતે આખર નારી રે—બૈ૦ ૪
કો દાઢે બોખાળું નિકળે, પ્યારી ન રેહે વ્હારી રે;
ત્હારી એવી મોટી જીત કે, રડે ગુમાવી પ્યારી રે—બૈ૦ ૫
બૈરાઓને બતાવવાને, લશ્કરી વેષ ન રાખો રે,
બૈરાંઓથી માન પામવા, સહમાં વેણુ ન ભાખો રે—બૈ૦ ૬
ચાર મરદમાં તનમનધનબળ, કાઢ્યું તે પુરૂષારથ રે;
જગે જગે જુગજુગ રેહે જસ, નવ જાએ શ્રમ વ્યર્થ રે—બૈ૦ ૭
જવાની પોચા જુવાનીઆની, જુવાનિ તો ધિક્કારાએ રે;
મરદોને રણુયબે બાજે, તે તો બહુ વખણાએ રે—બૈ૦ ૮
ભણી ગણીને યોગ્ય પ્રસંગે, શસ્ત્ર તમારૂં કહાડો રે;
પુરૂષારથ દેખાડી નર્મદ, લો જસ જગમાં ધાડો રે—બૈ૦ ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૦

ઝાંસા શા ખાવા ?

પદ ૧૦મું

ઝાંસા શા ખાવા ભાઇ, હિણપત મોટી નામરદાઈ. ટેક
માનભંગથી મરવું સારૂ, એકવાર દુખ મરવે,
માનભંગથી નિત્ય નિત્ય દુઃખ, આગળી કરશે ગરવે. ઝાં૦ ૧
મેળવી જસને મરવૂં વ્હેલૂ, ઉત્તમ નર એ ચાહે,
અધમ કાયરો ઘણું જીવીને, અપજસમા રીસાએ. ઝાં૦ ૨
માન શરીખૂ કલ્પવૃક્ષ કો, સંસારે નવ રહોએ;
સુખ આપિને અમર રાખતૂં, ઉત્તમ અંશી જોએ. ઝાં૦ ૩
ગયૂ ધંન તે પાછૂં આવે, ગયું માન ના આવે;
ગયૂં માન કે ત્રણે તાપો, દુખડા ઝાઝા લાવે. ઝાં૦ ૪
રખે મળે અપજસ કો વાતે, મારે બ્હીતા ચાવે,
શુરવીર સાહસ કરનારા, તલવારે ને દાને. ઝાં૦ ૫
જોગજોગ એ હાર ખાય ને, મદદ ન આવે આડે,
તસકા કયમ સ્હેવાસે મારે, જાતે જાનો કહાડે. ઝાં૦ ૬
વિના કારણે મદે ભરાઇ, ઉપરી તસકા તોડે,
થોડિ વાર તો ખમી જવું પણ, પછી ન રહેવુ જોડે. ઝાં૦ ૭
સમજાવે તે માને નહિ તો, ક્રોધ કરીને ઉઠવૂ,
વેર ધરાને શિક્ષા કરવી, મરવસ તેનૂ લુટવુ. ઝાં૦ ૮
ભણી ગણીને ટેક રાખતા, વળી રખાવી જાણે,
તે જન જસનૂ બીડૂ ચાવે, નર્મદ બોલ પ્રમાણે. ઝાં૦ ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૨

દાસપણું કહાં સુધી

પદ ૧૧મુ

દાસપણુ કહા સુધી, કરવુ દાસપણુ કહા સુધી ?
રહી ભણ્યા પણ બુધિ, કરવુ દાસપણુ કહા સુધી. ટેક
મુક્કીએ મુક્કીએ મારે, બકરાને બહુ લોભી,
ચણા આપિને મ્હોડુ ડામે, દમતે નાખે રૂધી. કરવું૦ ૧

તસકા ખાતાં વેઠ ઉચલની, ખરે નરે ખર થાવું;
એથી તો મરી મરવું સારૂં, નથી મતી એ ઉંધી. કરવું૦ ૨

પડ્યા ઉપર જે પાટૂં મારી, ઝૂંસરી મુકવા આવે;
સપે સિંગડા ભોંકી તેની, કમર કરવી ખૂધી. કરવું૦ ૩

ઈંદ્રિઓ બહુ જ્હેર મારિ ગઇ, ઘણે ઘણે સહવાસે;
વિદ્યા રૂપી માના ચારે, આવે પાછી શુદ્ધી. કરવું૦ ૪

ભણી ગણીને હક સમજીને, રીતે સામૂં થાતાં,
કારાગૃહથી મુક્ત થવાએ, કહે નર્મદ સદ્‌બુદ્ધિ. કરવું૦ ૫

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૨૨૩

હક માગો

પદ ૧૨મું

સહુ જન હક ઉઠી માગો, હવે ઝટ ઊંઘમાથી જાગો. ટેક

માણસ થઇને હક ના સમજો, તો તો ઢોડા જેવા,
જનાવરો પણ દુઃખ દે તેના, વેર લીએ છે કેવા ? સહુ૦ ૧

હું ને મારૂં જરૂરનાં છે, જનને જગમા નીતે,
એથી છે દુનીયાની તેજી, કામ કરે સહુ પ્રીતે. સહુ૦ ૨

યોગ્ય માગણું જો ના માગો, તો પ્રભુનો નિમ તોડો,
માટે ઉપરીઓથી બ્હીને, સુઓ ન તાણી રહોપે. સહુ૦ ૩

વણુ માગે માએ ના પીરસે, લુચ્ચા હક ડૂબાવે,
સાવધ રહીને સામૂ થાતા, હક પોતાના આવે સહુ૦ ૪

હકને સારૂ રાજા લડતા, માણસ ઝાઝા મરતા,
હક લેવો એ છે પુરૂષારથ, તજી ન દેવો ડરતા. સહુ૦ ૫

હકો ગુમાવી ગુનામ રહિને, વેઠી સખ્તી ભારી,
તે જીવતામૂઆએ મિથ્યા, જણુતી ભારી મારી સહુ૦ ૬

ભણી ગણીને હક જાગવવો, જેવો હોયે તેવો,
નર્મદ કહે જો હોય હટાયો, ખોળિ લડીને લેવો. સહુ૦ ૭

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૨૨૪

થઇ મરણીયા ધસવું

પદ ૧૩મું

થઇ મરણીયાં ધસવૂં, ભાઇ, થઇ મરણીયા ધસવૂં:
નહી જાળમા ફસવૂં ભાઇ, થઇ મરણીયા ધસવૂ. ટેક
આમે મરવૂં તેમે મરવૂં, મરવૂ બને પાસે,
થઇ મરણીયા ધસી જતામા, રે વેળાએ બચવૂં. ભાઇ૦ ૧
આમે મરવૂં તેમે મરવૂ, કા ના લડતા મરવૂ,
છતે જોર ને છતે ઉપાયે, કા કેદીમાં ખપવૂ. ભાઇ૦ ૨
સપડાયા કે ગભરાવ્રું નહિં, ધીરા ઝટ થઇ જાવૂ,
હુની કરતા છાતિ હિંમતે, જોર હોય તે કસવૂ. ભાઇ૦ ૩
ભણ્યાગણ્યાને કામ લગાડી, લાગ ફાવનો જોઇ;
નર્મદ ઇશ્વર નામ લઇને, કુદી પડીને હસવૂ. ભાઇ૦ ૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૪

ચલો ભૈયા

પદ ૧૬ મુ

વાગે વાજાં જોરમા ઊંચે સુરે હો,
ચલો ભૈયા જુધ્ધમા પૂરે શૂરે હો. ટેક૦
બ્યૂગલ બો બો બો બો વ્હડાવે, જોધ્ધને જોશ અગે,
ભુ પુ ભુ પુ ભુ પું પૂં રણસિંગ દોડવે, સંગ્રામમા તે ઉમગે. ચ૦ ૧
વીરસિંધૂ ને નટ રણરાગો, મરત ઘુમે આ જાગે,
આપણુ પણુ રણમા જઇ ઘુમિયે, શ્રીજય આ રહ્યો આગે. ચ૦ ૨
દુદુભી ડમકાના ઘોર સુણીને, પાછા સજ્જે રજપુતો,
ઢઢઢઢઢઢ ઢેઢેઢેઢેઢે, રણુમા ધસી રિપૂ લૂટો. ચ૦ ૩
ભણિ ગણિ બેગા રહી સહુ જોધ્ધા, બ્હાર કરો ભરિ તોપો;
કહે નરમદ હુ જે જે ભણીને, ઞુડો તમારો રોપો. ચ૦ ૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૬

પગલાં ભરવા માંડો

પદ ૧૭મું

પગલાં ભરવા માંડો રે, હવે નવ વાર લગાડો રે. ટેક
આજ ઊઠશું, કાલ ઊઠશું, લંબાવો નહિં દહાડા;
વિચાર કરતાં વિઘનો મોટાં, વચમાં આવે આડાં. પગલાં૦ ૧
કુટુંબમાયા કયમ છોડાયે, કુટુંબનું કયમ થાશે;
એમ કરયો તે જનાની પૂરો, રણમાં શું પછી જાશે. પગલાં૦ ૨
કુટુંબવાળો શૂર કરે નહિ, વિચાર એવો ઘેલો;
શંખનાદ સાંભળતાં તરતજ, ઊઠી સજશે વ્હેલો. પગલાં૦ ૩
વિચાર કરતાં ખાળો પડતાં, શત્રૂ છાપો મારે;
બચાવ કરવો ગભરાતાં તે, પછી પડે થઇ ભારે. પગલાં૦ ૪
આગ લાગને કૂવો ખોદવો, પચ્છમ બુધિયા થાવું,
પાણી આવે પાળ બાંધવી, તેમાં તે શૂં ફાવ્યૂં? પગલાં૦ ૫
સજી કરીને સહુ જણ સાથે, રણમાં લડવા ચાલો,
શત્રૂની સાંમે રહી ઉભા, ધુરકાવીને ભાળો. પગલાં૦ ૬
ભણ્યો ગણ્યો તે વાર ન કરતો, કામ આટપી લેતો,
સજી કરી નર્મદ કહે જાઓ, હોસે રણમાં તે તો. પગલાં૦ ૭

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૨૨૬

રણ તો ધીરાનું

પદ ૨૦ મું

રણ તો ધીરાનૂં ધીરાનૂં નહિ ઉતાવળા કાયરનૂં. ટેક૦
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સામો થાયે;
પ્હાડ પડે રણમાં રેહ ઊભો, લેશ નહિં ગભરાયે. રણ તો૦ ૧
ધીર વીર કો પ્રસંગ શોધે, ગ્હેવા કપ્ટો ભારે;
જાણિજોઇને આફત હેરે, રાજી ઘા લે ત્હારે. રણ તો૦ ૨
યતે બાવરાં ઉતાવળારિ, હાર થાય છે મ્હોટી;
વિના કારણે ઘાત થાય ને, જાય કનેથી લોટી. રણ તો૦ ૩
કાયર થઇને ન્હાસી જાતાં, અપવચ મૃત્યૂ આવે;
એ મરવાના કે રણમાં, કર્તાં ના મરવૂં ભાવે. રણ તો૦ ૪

ડાહ્યો તે દેશાવર વેઠે, જ્ઞાની બહુ અથડાયે;
ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કદી નહિ લથડાયે. રણ તો૦ ૫
ધાર્યું મેળવે વા ટકિ રેહે, વા તે મૃત્યૂ પામે;
ત્રણેથી ત્હેને બહુ જસ છે, શત્રૂ ધન્ય કહે સામે. રણ તો૦ ૬
પ્રપંચ રણમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
શૂર વીર જન કળે વળેથી, મારે તે પર છાપો. રણ તો૦ ૭
ભણી વધારો જોરસા સહુ જન, પણ કબજામાં રાખો;
પ્હેલે એ જીતી જાણો તો, શત્રૂ નીચે નાખો. રણ તો૦ ૮
જાણિ જોઇ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના બ્હીઓ;
કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર થઇ, જસ લઇ જુગ જુગ જીવો. રણ તો૦ ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૨૮

સાહસ કરવા વિષે

(લાવણી)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યૂગલો વાગે;
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. ટેક૦
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે;
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
હજિ સમય નથી આવિયો, કહી દીન ગાળે,
જન બ્હાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે;
ઝંપલાવવાથી સિધ્ધિ જોઇ બળ લાગે.
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૧
સાહસે કર્યો પર્શુએ પુરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિધ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઇદ્રજિત શૂર; હણ્યો લક્ષ્મણે;
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ ભણે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૨
સાહસે કોલંબસ ગયો, નવી દુનિયાંમાં,
સાહસે નેપોલ્યન ભિડ્યો યુરપ આખામાં;
સાહસે લ્યુથર તે થયો પોપની સામાં,
સાહસે રકાટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૩

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ કાપિ ઝટ નાખો,
સાહસે જાવો પરદેશ, બ્હીક ના રાખો;
સાહસે કરો વેપાર, જમે બહુ લાખો.
સાહસે તજો પાખંડ, બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૪

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૨૩૬

ચલો ચલો શું વાર લગાડો

(લાવણી)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો, ચલો નિડર રણમાં,
ધસી પડો શત્રૂપર નહિતર મરી જશો ક્ષણમાં. ટેક૦
કરી કલ્પના શત્રૂબળની કેમ કરો બ્હાનાં,
ફળે ન તેવાં કાં જોવડાવો જોશીનાં પાનાં;
દાના મર્દો છતે દિવાના બનો તમે શાના,
જાણીજોઇ કાં ખરાબ કરતા આબાદીપાનાં.

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૨૩૮

સુખ

સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં, ઉદ્યમ ધરતો કરતો સહી;
જરૂરનો પૈસો તે રળે, સંતોષે દહાડા નિર્ગમે. ૧
કુદરત વાડી સારી ઘણી, તન ગાડી એ ઘોડાતણી;
કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ. ૨
કોઇ હોયે હાથે મસ્ત, કોઇ હોયે માલે મસ્ત;
કોઇ હોયે ધરે મસ્ત, કોઇ હોયે માલે મસ્ત. ૩
નહીં કોઇનો નાબેદાર, વચની પ્યારીનો જે યાર;
ઇજ્જત ને સાચો ભઇ, તે નર્મદ દ સુખિયો સઇ. ૪
ખુશામતિયા જેને નહિ, દુશ્મન ખોટા મિત્રો નહીં;
રોગી ને લોભી જે નહિં, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી. ૫

વિદ્યાસાથે જેને પ્રીત, રસજ્ઞાન નિર્મળ છે નીત,
એકાંતે સાદો જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ. ૬

પસ્તાવો જેને ના હોય, નીતિધર્મે નિશદિન જોય;
મોતસું મળવા જે તૈયાર, ધીરો નર્મદ સુખિયો ધાર. ૭

દાન દયાથી રાજી રેહ, ફરજ બજાવે નિત્યે તેહ,
અદેખાઇ જેને નહિ કાઇ, સંસારે સુખિ નર્મદભાઇ. ૮

દગલબાજ દુનિયાંને જોઇ, મિથ્યા વાદ કરે નહિં કોઇ,
બ્રહ્મનુ ચિંતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ ઠરે. ૯

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૨૭૪

પ્રેમશૌર્ય

(૧)

(રોલાવૃત્ત)

નિર્ગુણને લહિ સગુણ, સ્મરી શ્રીરામતણા જય,
પ્રેમશૌર્ય યશ ગાઉં, ભગાડી મનમાંથી ભય.
ઓગણિસસે તેવીસ, કારતક સુદ પ્રતીપદ,
પ્રેમશૌર્ય સબરસ, લાહુ દૂ અહીં પદેપદ.

પ્રેમશૌર્યગુણ ગાઉં, અહીં તહિં યશ દેનારા,
દેશી જનને કાજ, દિસે જે ચડાગા ।
શંડા મોળા ઓહ, દિસે બહુ કાયર બ્હીકણ,
માર ખાય બહુ તેહ, મુકિ દઇ પૂરવનૂ પણ.

તન મન રોગી જન, સનેપાતે બકતા બહુ,
ખોઈ દેશ ને ધન, રાડવા ગડૂ થઈ સહુ
ઘણા ધાથી ઘાએલ, થયા છો પૂરા ભાઇ,
હજિ કરવૂં છે જુદ્ધ, બ્હેમની સામા ધાઇ

ઘણું કહેવુ ના જોગ, ગમે તેવા પણ મ્હારા,
ઉપાય કરવા જોગ, બને તેવા જે સારા
હારિ બેસવૂ એજ, રીત છે ઘણી નઠારી,
દુઃખમાં ધીરજ આશ, પ્રથમ ધરવી છે સારી.

થવાનું તે તો થાય, તોય પણ ઉદ્યમ કરવો
એ છે જનસ્વભાવ, એથી ભવસાગર તરવો.

મગે જિવો કે ભગો, તોય પણ ઉદ્યમ કરવા;
અપાર થાશે એહ, તોય એ કરવા ગરવા.

વૈદ્યરાજ બહુ મથી, 'સાચવો' એવું કહે જ્યાં;
દુર્બળો સુહ્રી હિંમે, ઉઠે સ્હેજે મરતું ત્હાં.
તેમ હું પામર રંક, સુંધાડું સ્હેજે મનને;
પ્રેમ શૌર્ય સદ્‌ગુણ, જિવાડે મરતા જનને.

માત્ર જિવાડે એમ, નહીં પણ પુષ્ટ કરે છે;
પછિ હિંમત દે તેહ, જેથિ જન રણે લડે છે.
લડતાં પડતા કોક, ઘણા લે જસનો લ્હાવો;
પ્રેમશૌર્યમાં સત્વ, ઘણું છે પીઓ કહાવો.

કહાવો કહો કહો સુરા, સુરા પણ સુધા સમોવડ;
પિઓ પિઓ એ રસ, કસે લઇલો જસ તડભડ. ૩૦

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૨૦

(૨)

પ્રેમવનાં શૂં અહીં, તહીં શું પ્રેમવનાનૂં;
પ્રેમ પ્રેમમય જગત, પ્રેમથી મુક્તી માનૂં.
ઉત્પતિ સ્થિતિ તેહ, પ્રેમથી થયાં કરે છે;
પ્રેમ જગતનૂં તેજ, એથિ સહુ ચળકી રહે છે.

ઇચ્છા આકર્ષણ, મૂળ વેદાન્ત કહે છે;
હું કહું એ બે તત્વ, પ્રેમમાં નિત્ય રહે છે.
સાધુ સંત કવિ ભક્ત, જ્ઞાનિ તપ કરતો જોગી;
પ્રેમશૌર્યથી થાય, ચિદાનંદકેરા ભોગી.

ધર્મ અર્થ ને કામ, મોક્ષ એ મળતાં પ્રેમે;
મનવચકર્મે એહ, ખરો દાખવશો નેમે.
તુજ મુજ પ્રેમે જાય, થાય થાય મ્હારૂં ને મ્હારૂં;
પછી સાહ્ય ને શૌર્ય, કહું શત્રૂને મારૂં.

પ્રેમથકી છે શૌર્ય, શૌર્યથી પ્રેમ મચે છે;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, પ્રેમશૌર્ય દીપે છે.
પ્રેમ શૌર્ય ના હોત, જગત ના તેજી મારત;
સ્વાત્વિકને કેમ, પુષ્ટ ના કરતાં આરત? ૪૬

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૨૧

(૩)

મનુષ્યદેહમાં પ્રેમ, દેશનો સહુથી ઊંચો;
સમજી દાખવે જેહ, તેજ નર જાણો ઉંચો.
ગયું ગમે ત્હાં હોય, ઘેર આવ્યું જન તાકે;
એવો ઘરપર પ્રેમ, મ્હારૂં મ્હારૂં સહુ ભાખે.

એમ ન કહે જે જંન, માતબર હોએ ઝાઝૂં;
પશુ પણ નહિં પાષાણ, હુનાંથી હૂં તો દાઝૂં.
એવાંને ધિઃકાર, માન આપે તેને પણ;
પલીત રાખસ તેહ, વસે નહિં કોઇને મન.

નીજ ભૂમિ છે માત, પ્રેમ તેસૂં સ્વાભાવિક;
થોડા જાણે હાય, ન જાણે ત્હેને તો ધિક.
દેશ–ભક્તિ–અભિમાન, જેહ રાખે તે માણસ;
ઢોર ન જાણે કંઇ, ભણે માણૂસ શૂં જસ જસ?

છે સઘળા નિજ ભાઇ, દેશ ભૂમિ સહુની મા;
હોય જ્હાં એ સમજ, થાય ત્હાં જસની સીમા.
સુખી દેશ કહેવાય, હોય જો સુખિયાં ઘર જન;
સુખિયાં ઘર જન તહાં, જહાં પ્રેમી શૂરાં મન. ૬૨

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૨૧

(૪)

અસ્થિર કાયા કનક, કામિની અસ્થિર કહિયે;
કીર્તિ એક છે સ્થિર, કીર્તિને મ્હોટી લહિયે.
કીર્તિ કીર્તિમાં ફેર, કીર્તિ છે ઝાઝાં ધનની,
પંડિતાઇની કીર્તિ, કીર્તિ મ્હોટા સદ્દગુણની.

કીર્તિ પદવિની વળી, કીર્તિ છે ઉદારતાની;
સહુથી મ્હોટી એહ, જગતમાં સહુએ માની.
એક જનનૂં હીત, કરે મન થાએ રાજી;
ઘણાં જનનૂં કરે, કેમ નવ ઝાઝૂં રાજી ?

ઘણાં જણાનૂં કામ, કહું હું સગાતણૂં જો;
નીજ દેશનૂં કર્યું, શું ન સુખ દે ઘણું તે ?

શું નવ કીર્તિ થાય, તેહની જેણે કીધું ?
શું નવ ઉગી તેહ, દાન જહાં સહુને દીધું ?
જે ધનિએ ધન દીધ, દેશકલ્યાણુ અરથમાં;
જે પંડિતે કીધ, બોધ નિજ દેશી જનમાં.
જેણે સુયત્ની કીધ, રાજ દૈવતનૂં સારૂં;
કૃતાર્થ તે જન અહીં, કોણ ગાએ નહિ વારૂ.
જે અર્પી નિજ પ્રાણુ જનના પ્રાણુ બચાવે;
ધન માલ ને સુખ, કેમ ના કીર્તિ પાવે ?
અમર અમર જન તેહ, મથે જે દેશઅરથમાં;
પ્રેમ શૌર્ય તે તેજ, ખરૂં લહું આ ભવરણુમાં. ૮૨

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૨૩

(૫)

ધન્ય અયોધ્યા નગર, જન્મ શ્રીરામતણો જહાં,
ધન્ય સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ધન્ય પ્રેમી થરા તહાં.
ધન્ય ભરતનો પ્રેમ, ધન્ય સીતા લક્ષ્મણુનો;
ધન્ય રામનૂં ધણુ, તાપ વેઠયો બહુ રણુનો.
રામ લક્ષ્મણે જુદ્ધ, અલૌકિક કીધૂં જગમાં;
કવિ વાલ્મિકને ધન્ય, સવિસ્તર વરણ્યું જનમાં,
સીતા ઉપર પ્રેમ, શૌર્ય તેથી બહુ જાગ્યૂં.
દુઃખ દુઃખને સહી, માથું રાવણુનૂં કાપ્યૂં.
પાંડવ કૌરવ જુદ્ધ, સગાં સંબંધી માંહે;
નહીં દેશને કાજ, સંપ વણુસાડયો તાંહે.
તોપણુ જોદ્ધા તહાં, લડયા શૂરવીરપણે જે;
વરણ્યા વ્યાસે તેહ, દાખવે સદગુણુ જય તે.
ભીષ્મ દ્રોણુ ને કરણુ, આદિ કૌરવમાં પડિયા;
કપટ ભેદથી નહીં, ધર્મજુધ્ધે તે લડિયા.
પાંડવકેરૂં હીત, કેટલાકોનાં મનમાં;
(તોપણુ) રાજભક્તિથી ખરા, લડયા તે જોદ્ધા રણુમાં.
જોદ્ધા અરજુન ભીમ, કરે અભિમન્યુ પરાક્રમ;
સાથિ સારથી કૃષ્ણુ, ભાંગતો વચમાં સહુ ભ્રમ.
કૃષ્ણુતણા સહુ યશ, ભાગવતમાં છે ગયા;
પ્રેમશૌર્યનાં કિરણુ, દાખવે મુક્તિ અમાયા.

પાડવનો જયકાર, થયો છે અતે જાણો,
ધર્મરાજથી થયૂ, પ્રજાનૂં હિત બહૂ માનો,
શકરસ્વામી તેહ, દયા જેને નિજ જનની,
શિખવીને વેદાન્ત, મટાડી શકા મનની.

બુદ્ધ જૈન મત નાશ, નાશ બીજા મતકેરા;
પ્રેમશૌર્યથી કર્યા, તાણ્યુ દિગવિજયી ડેરા.
બીજો શંકર કોઇ, જોઇએ સમયે આ રે,
ધર્મ સમધી વ્હેમ, જાય પાખડો ત્હારે.

શકકર્તા વિક્રમ, ખરો હિતકારી જનનો,
દુખ ખમ્યા પગમાજ, એહવો સાચો પણનો ૧૧૨

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૨૩

(૬)

મર્દ તેહનૂ નામ, સમો આવ્યો કે ચાલે;
કનક કામિની તજી, સજી રણમા જઇ મ્હાલે
મર્દ તેહનૂ નામ, ડરે નહિ રણે જવાથી,
હોસે ચ્હડે તોખાર, ડગે નહિ રિપુ મળ્યાથી.

મર્દ તેહનૂ નામ, મરે પણ પણ નવ મૂકે,
ધીર ધરી શૂરભેર, તાકયુ નિશાન ન ચૂકે
મર્દ તેહનૂ નામ, સિગથી શૂર વધારે,
તોપ ભડાકા કરે, તેમ તે ધસે પુકારે.

મર્દ તેહનૂ નામ, ચળકતા શસ્ત્રો જોઇ,
ઉછળી કરતો હાથ, કીર્તિ ઉજળીપર મ્હોઇ.
મર્દ તેહનૂ નામ, લોહીની નદિયો દેખી,
ધડ માથા ને હાડ, કાપતો નહિ જે ટેકી.

મર્દ તેહનૂં નામ, સાથિ સામૂ નવ જોવે,
જુક્તિ સાથ બળથકી, લડતો રૂડો સ્હોએ.
મર્દ તેહનૂ નામ, રડે નહિ ઘાવ લિધાથી,
પડ્યો પડયો પણ કહે, કહાડ શત્રૂને અહીંથી.

મર્દ તેહનૂ નામ, ભોગવે શ્રમે રળેલ,
સિહ સરીખો તેહ, ખાય નહિં ઘાસ પડેલુ.
મર્દ તેહનૂ નામ, દેશિસારૂ લડિ મરતો,
જુગ જુગ જાગે જાગ, નામ પોતાનૂં કરતો.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૩૬

(૭)

ઉઠો ઉઠો રે ભાઇ, ડરો નહિં વ્હેમ મમતથી;
મારીને લપડાક, છુટા પડિ રહો ગમતથી.
એક એક પછિ એક, એમ મંડળ વધિ જાએ;
પ્રથમ એ પામે દુઃખ, કોઇ સાથી નવ થાએ.

એક વીરનું કામ, સાધિ સહુ રહેજો મળતા;
પણ તે કહાં છે રામ, હાય બ્હેમોર બહુ નડતા.
કદી મળ્યો નહિ સાથ, તો શું બ્હી જોયાં કરવું;
પ્રભુ સમરીને હામ, બિડી સહુનું દુઃખ હરવું.

સૂધું કરતાં ઉંધું, કદી વેળાએ થાએ;
જ્ઞાનિ ન કહાડે વાંક, દૈવનો વાંક મનાએ.
ઉપરા ઉપરી હાર, તમે ખાધી છે ભારે;
થયાછ બહુ કમજોર, કારિ લાગ્યા છે ધા રે.

વાત ખરી છે તોય, બેસિ શું રોયાં કરવું;
શૂરવીરનું કામ, ફરીથી લડતાં મરવું.
મળે જો લડતાં યશ, સફળ સઘળો શ્રમ થાએ;
મરણ થાય તોપણ, જગત સહુ કીર્તી ગાએ.

હાર જિત છે બાજિ, જાણિ એ મરદો રાચે;
રણ શોધંતા રેહ, મરણ જેને પ્રાછ સાચે.
સુઘડ સુંદરી નાર, મર્દ પર થાય ફિદા બહુ;
જંગમર્દ જે મર્દ, તેહસૂં પરણે તે સહુ.

જેણે લીધા ધાવ, તેહને જન બહુ ગાએ;
ગુલામડા કાએર, ધિક્કથી મુઆ ગણાએ.

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૩૭

(૮)

ધિક્ક ન થાએ ભાઇ, જગતમાં તમને માટે;
જુઓ જુઓ નિજ હાથ, કહૂં છૂં સારાં માટે.
રોજ રિબાઓ છોજ, સ્વદેશી પરદેશીથી;
છુટની વાતો માંહ્ય, કેમ રહો છો સુસ્તીથી ?

બાળક બૈરાં વૃદ્ધ, ગણાએ જે લાચારે;
દાસપણામાં તેહ, પિડાએ છે રે ભારે.
ભાંય ધંનની સાય, સહૃ સુખસાતા ગઇ ને;
જોયાં કરવૂં જોગ, આપણે મરદે થ્હીને ?

સ્વતંત્રતા ને હક્ક, નાજ ખોવાં દૂંપણુથી;
એ માણુસનો ધર્મ, લહો સાચૂં દૃઢ મનથી.
'નહિં ખોઇશું હમે, હમારા હક જિવ જાતે;'
'લડી રાખશું તેહ, છોકરાંઓને માટે.'
'સાચવશૂં ધરિ ટેક, મરીશું સાચવતાં કે;'
'લડે છોકરાં તેમ, લડી તે હક લઇ રાખે.'
હોમ હોમ હરદમ, ભણાશે એવું ક્યારે?
દરબારોની વાત, ઝાઝિ ચરચાશે ત્યારે.
વધશે બહુ વેપાર, ભણ્યા જન થાશે જ્યારે;
તન મન થાશે પુષ્ટ, મુકાશે વ્હેમો ત્યારે.
સ્વતંત્રતાને કાજ, શૌર્ય ના કહાડે જે કો;
પામે નહિં કદિ સુખ, અહીં તહિં સાચૂં તે કો.
વિના શૌર્ય નહિં તુટે, જાતિનાં બંધન મ્હોટાં;
વિના શૌર્ય નહિં ઘટે, પુજાના ઠાઠો ખોટા.
વિના શૌર્ય નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;
વિના શૌર્ય નહિ ઐક્ય, થાય કોદી દેશીમાં.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૩૭

વિના વાણિનૂં ઐક્ય, વિના કહું ઐક્ય ધરમનૂં;
રાજઐક્ય વણુ જોર, નકામૂં દેશીજનનૂં.
કરવાસારૂ ઐક્ય, પ્રેમ ને શૌર્ય ગજાવો;
ફેરફાર કરિ દઇ, પછી સ્થિરતામાં આવો.
પ્હેલે વિદ્યાભ્યાસ, કરો શ્રમ લઇને ભાઇ;
સમજી સારાસાર, સારને લેજો મ્હાઇ.
સદ્વસ્તૂનૂં ગ્રહણુ, કરંતા વિઘ્નો નડશે;
પ્રેમી શૂર ત્હાં થજો, એટલે રસ્તો જડશે.
સત્ય વાત પર પ્રેમ, રાખિને રહેશો દૃઢ થઇ;
સત્સુખોરા ભોગ, ભલા ભોગવશો સહુસહિ.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૩૮

(૯)

વ્હેમયવનની સાથ, સુધારાદિત્ય લડે છે;
ભર્તખંડમાં જુદ્ધ, કહૂં ચોમેર મચે છે.
વ્હેગી બહુ ગુજરાત, તહાં સુધારા પક્ષી;
સેનાનીમાં એક, કવી નર્મદ છે લક્ષી.

પ્રેમશૌર્યમાં મગ્ન, હાલ કડખેદ બન્યો છે;
ઝંપલાવવા રણે, વાટ તે જોઇ રહ્યો છે.
દાખવવાને હાથ, નથી રણરંગભૂમી કો;
દેશ-સમય-જનરંગ, જોઉં છું મૂંગે શીકો.
નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે હમણાં;
નથી પ્રેમ ને નેમ, શૌર્યનાં તો છે સમણાં.
તો પછિ રોએ કેમ, ભલાં હિંમત ને સાહસ ?
એમ રહૂં છું હાલ, લડ્યા વણ હોએ શો જસ ?

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૩૯

આશા

(રોલાવૃત્ત)

પ્રેમશૌર્યથી લડી, રણે સદકીર્તિ સ્થાઇ;
પૂર્વ કાંડમાં કહ્યું, ઉઠો વ્હેલા સહુ ભાઇ.
ભલો ઉંચ ઉદ્દેશ, કીર્તિ કિલ્લો લેવાનો;
કૃતાર્થ જેથી અહીં, પછી થઇએ ઝટ માનો.
હતો તમારો દેશ, નથી તે આજ તમારો;
દાસપણામાં સુખ, લૂટવા પરજન આવે.
ગમે તેહવો ત્રાસ, દેશિ રાજ્યોથી હોએ;
નીજ વડીલનો લહી, ઝાઝું તો ? જન નવ રોએ.
કુસંપ ઘરમાં હોય, તોય સહુ ભેગા થાએ;
જ્યારે ઘર હક સુખ, લૂટવા પરજન આવે.
એ સ્વાભાવિક તોય, અંગબળ મળે ન તેથી;
કુસંપ નિકળ્યો બ્હાર, ફાવ્યું ત્રીજાનું જેથી.
દેશિરાજથી સુખ, દેશિ પરજાને હોએ;
તનમનધનબળ તેહ, સર્વના સંઘે સ્હોએ.
પ્રેમ શૌર્ય છે શસ્ત્ર, કીર્તિ કિલ્લો લેવાનાં;
ગાતાં ગુણ બળ તેહ, ભર્યાં છે ઝાઝાં પાનાં.
રામબાણ એ શસ્ત્ર, કીર્તિ અર્થે વાપરતા;
આશાને લહિ વાઘ, જીતો ઉસકેરે લડતા.
અમર અમર છે આશ, મનુષ પ્રાણીને જ્યારે;
હારિ બેસવૂં કેમ, કેમ ના લડવૂં ત્યારે.

નથી લોભ ઉદ્દેશ, ભલો છે ખોયૂં લેવે;
આશ ફળે નવ કેમ, મુકી મિથ્યા શું દેવે ?
કદી ફળી નહિં તોય, લાભ શું નથી બિજારે;
એથી જીવે જંન, કરે છે કામો ભારે.
ફળે ન જનને તોય, ફળે તેના વારસને;
ફળે ન એને તોય, ફળે એના વારસને.
સદઉદ્દેશી આશ, ફળે કોદી સિદ્ધાંતે:
કાં નવ કરવો શ્રંમ, મોત થતાંલગિ ખાંતે.
એો આ આવ્યો યશ, એમ ભણકારા થાએ;
એથી ચડતૂં શૂર, લડંતા યશો સુહાએ.
હાર થાય તેથકી, ભજે નહિ ઝટ સુખસાજે;
તોપણ મોટો લાભ, જગતમાં કીર્તિ ગાજે.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૪૦

સુરત

(૧)

(રોલાવૃત્ત)

આ તે શા તુજ હાલ, 'સુરત સનાની મૂરત';
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સુરત.
રે હસી હસીને રડી, રહડી રહડિ પડી તું ખાંકી;
દિપી કુંદનમાં જડી, પડી રે કથિરે ઝાંખી.
કંચનમણિનો દેવ, જેમ વેચાયો કડકે;
સુકુમારો તુજ દેહ, તેમ વ્હેંચાયો ભડકે.
ઉર ઉપર બે ઉરજ, શોભતા ઉડતા રંગે;
ઢળી પડયા નહિં નુર જ, ક્ષોભ પામે છે ઢંગે.
નેનતણા ચળકાટ, પડ્યાં ફૂલાં કહો આજે !
ભર્યા ગાલના ઠાઠ, પડ્યા કૂવા કહો લાજે !
દર્યા હોઠ જે લાલ, ધ્રુજે તે ફીકા કાળા;
દાંત તણાતા હાલ, સુઝે મરવાના ચાળા.
રૂડું અણિયાળૂં નાક, બેઠું ચાઠાંથી ભાસે;
ગયું હાય રે નાક, નીચું મ્હોડૂં નીરાસે.

તેજસ્વી મુખ જેહ, સુરતનૂ સૂરજ જેવૂ,
ડરામણુ ફિક્રુ તેહ, સુરત તુજ ધુવડ જેવૂ.
ગોરૂ કારમૂ રૂપ, ખમા પૂનેગે જેવૂ,
ચયુ વેઠતા ધૂપ, અમાવાસ્યાએ તેનૂ.
તનપર સુરખી લાન, ઉડી રહેતી ચ્હડતીમા,
ધૂળ ઉડે છે હાન, ભુડી દુખદા પડતીમા.—૨૦

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૯૪

(૨)

ચડત્ચડતુ તુજ રૂપ, સોળશેં સત્તરશેમા,
કિલ્લા લાતી કોટ, મચેલા રંગો જેમા
રંગ રંગ નીશાણુ, યુરાપ વેપારી ધામે,
બંદર ફુરજામાહિ, ધામધૂમો બહુ જામે.
જાત જાતના જન, જૂજવા રંગો માથે
ભાત ભાતના વેશ, રસાળામા સુખિ સાથે.
દેશ દેશોના માન, વળી અહિના બંદરનો
રહે આવે ને જાય, બ્હાર લક્ષ્મી મંદિરનો
બંદરમા જુથ વ્હાણુ, જેહને જોતા રાચો
દોનતની તે ખાણુ, મણિપારસ તે સાચો.
ધંધાધારી લોક, વળી કારીગર ઝાઝા,
ઊંચ નીચ સહુ કોય, થયેલા ધનથી તાજા.
નવાબ મક્ષી મીર, વળી બીજા સરદારો,
સોદાગર ને શેઠ, જાતરે જતા હજારો
વખાર ને દૂકાન, મ્હેલ હવેલી ને ઘર,
વાડિ વણીધા બાગ, ઝગ ઝગ કરી રહ્યો જર
હાથી ઘોડા ઊંટ, પાલખી રથનાં વાહન,
દોડા દોડી ખૂબ, તકતકે તન મન ને ધન.
સુરત તું લંકારૂપ, સૅનૂ ઊછળતૂ સંધે,
રાય રંક સહુ ભાઈ, સંપમાં રહેતા બધે.
તેહવારોના ઠાઠ, જૂદા જૂદા લોકોમા
શોભાનો નહિં પાર, વસ્તુઓના થોકોમાં
જુદા જુદાં સહુ સેન, જુદાં જાુદા રાજ્યોના
જુદાં જુદાં હથિયાર, વખાણૂ કોના કેના !

અસવારી સોહાય, ફુલો સતાં રૂપાનાં;
વેરાતાં લુટાય, ગવાયે જસ હાકમના.
બંદર કેરો બ્હાર, અહા તાપી તટ કેવૂ,
વ્હાણોનો શો ઠાઠ, જોઇને ખુશ થઇ રહેવું!
દુરથી જોવા તેહ, રૂડાં તડકે ચાદરણે,
વળિ કાંઠાનાં ઝાડ, નવાઇ પાયે નયણે.
મછવે કરવી સ્હેલ, રૂડી દોસ્તો સંગાતે;
તારા પાણીમાંય, જોઇ કહેવૂં શું આ તે!
કિલ્લા ડક્કા સ્હોય, વળી ઓવારા કેવા!
ખરે બપોરે તોય, ઘાટ નહિ જોવા તેવા.—૫૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૯૫

(૩)

સુરત તારિ શી સુરત, જનો કહાના લલચાવ્યા!
ફિરંગી ને અંગ્રેજ, વલંદા ફ્રાંસિસ આવ્યા.
મત્સર જાગે તેહ, ભુડૂં એકકનૂ ધારે,
થયો પ્રથમ તો લાભ, તાહરા જનને ભારે.
ઘુસ્યા જ્યમ અંગ્રેજ, વલંદા ત્યમ બહુ બ્હેકયા,
પછિ વઢ્યૂ બહુ કામ, સપને આઘે ફેંકયા.
ખટપટનો લઇ લાભ, શિવાજીયે ભડ ભાળી,
ચોસટ ને સિત્તેર, સોળનામા કરિ ખાલી.
પછિ પાછી તૈયાર, થઇને ચ્હડી ચ્હડી બહુ,
માત્ર સેકડો એક, પછી પાછી પડતી કહુ.
ઉપરા ઉપરી માર, સુલતાની અસમાની,
પડવા માડ્યો ખૂબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
નવાબ બેદરકાર, કારભારી જાનમ સહુ,
ટોપીની ખટપટ, લોક ને લશ્કરમા બહુ.
સત્તર સત્તાવીસ, સને મા રેલ જણાઇ,
બીજી મોટી તેહ, જાણુ છોત્તેરે ભાઇ.
એનિ સાથ વ ટોળ, દશા બેઠી બહુ રાસી,
દૈવ કોપનૂ ચિન્હ, સુરત તૂ થઇ નિરાસી.
સુડતાળો રે કાળ, સને સત્તર એકાણૂ,
સત્તાણૂમા રેલ, બન્યૂં મારૂ આ ગાણૂ.

સાઠે બીજે કાળ, ચારમાં સને અઢારે;
બારે મોટી આગ, એકવીસે પણ બારે.
બાવિસમાં વળી રેલ, આગ મોટી સડતીસે;
એજ વરસમાં રેલ, ખરાબી થઇ અતીસે.
દરેક બીજી આગ, ઉપરનીથી જે ન્હાની;
તોપણ બહુ નુકસાન, વાત જાએ નહિ માની.
સન પાંસઠમાં પ્રેમ, ખૂબ ફાટયો શેરોમાં;
માયાવાળો ચંદ, પ્રકારયો બહુ સ્હેરોમાં.
હાય હાય ઓ સુરત, શેરશેરે ચુસિ લીધી;
હવે શું ઊઠિશ હાય, સુવાડી કરમે દીધી.—૮૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૯૭

(૪)

પડયાં ન ઊઠયા ભાઈ, રાજ મોટા મોટાઓ;
આસિરિયા ને મિસર, ગ્રીસ ને રોમ ગયાં ઓ !
કહાં હસ્તીનાપુર, અરે કહું દિલ્હી કહાં છે ?
સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહાં છે ?
હતા ફિરંગી અહીં, ફરાસિસ અને વલંદા,
તારા ખરતા તેમ, ગયા આજે કહાં સખા ?
સિદી તરસ્યો એક, પેશ્વા તરસ્યો બીજો,
તરસ્યો ગાયકવાડ, મનોરથ કોનો સીઝયો ?
નથી કોઇનું ચલણ, વલણ બહુ જનો કરે રે,
સમયે મ્હડતૂ કોઇ, સમયથી ઠગી પડે રે.
હની જેતિ ઓ સુરત, તેવિ શું ફરી થવાની ?
નથી લાગતૂ હાય, હવે તૂં મરી જવાની.—૯૬

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૯૮

(૫)

(પણ) સ્વામલગી છે આશ, આશથી હામ બિડાએ;
એથી ઉદ્યમખંત, મળે સંધી ફળ થાએ.
જોક થોડા તોય, પડયાં પાછા ઊઠયા છે;
પુનરજિવન અંમૃત ધીર ને ઉદ્યમમા છે.
કુમળી કાયા નાર, રાક હૈડાની જાણૂં,
ધન મદનો કંઇ તોર, હસે વળિ મ્હેજ પ્રમાણૂં.

ખૂબ કરી ઓ સુરત, નાર થઇ જખમો લીધા,
ખૂશ મિજાજે તેહ, દુખ વિસારી દીધાં.
અહા સુરતને ધન, હજી ધારી સંતોષી;
દુખમાં પણ મીઠાસ, શાનિ જાણે નિર્દોષી.
વાક નથી કઇ તુજ, વાંક તો દશાતણો રે,
અસમાની આફત, તેથિ આ રોગ બન્યો રે.
મુખથી અજાઇ, લોક તો વશ્યા જઇ તહિં,
અસ્ત થયો તુજ સુરજ, રાત તો પડી ગઇ અહિ.
તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમી,
મને ઘણું અભિમાન, ભાય તારી મે ચૂમી.
સંતતિયે કઇ શૂર, જુધ્ધમા નથી જણાવ્યૂ,
પણ વેપારે પૂર, ઇલમમા ખૂબ બતાવ્યૂ.
ગોપી કેરો વખત, ખરી છુ'નો સુખિ જાણુ,
મુગલ વખત વેપાર, આજ બનેનૂ સાણુ.
આઠ લાખ જે વખત, સર્વને રોજ દિવાળી,
પુણા લાખમા હાલ, હોળિ સળગે છે ભારી. ૧૧૮

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૩૯૮

(૬)

અરે સુરત ! ઓ તૂજ છબી સાચો હૂ બદો;
ઇલમ જગ સિપાઇ, ગણાળે છૂ નવિસધો
બડુ મોટૂં ગુજરાત, શ્હેર ઝાઝાં વિખ્યાત;
સુરત તૂજ સંતાન, જન્મબુદ્ધિમા માતા
બુદ્ધિ સુઘડતામાંહિ વધુ તે પ્રેમ સમજવે
શુરાપણાનૂં ચિહ્ન, સમયવણ કયમ રે જણવે ?
કહુણ અમદાવાદ બડાઇ કર તૂ તારી,
નાણાનો છે તોર, લિધા નચિ જખમો કારી
સુરત જેવુ નહિ હતૂ, નથી તૂ આજે તેવૂ,
નથી ગર્વનો બોલ, હોય તેવૂ સત કહેવૂ.
નાણાથી જે દૂર, નથી તે આજ સુરતનુ,
ચકચકતૂ ભરપૂર, હજૂએ છે કુદરતનૂ.
શરિર ધમાયૂ તોય, તેટલૂ મન નથી રે,
પડી પડી પણ હજી, દિપે તન મનથકી રે,
પેટ પેઠમા નીત, પછી દીપી કયમ આવે,
તોપણ છે શાબાશ, બિજાથી ચ્હડતી થાયે

અમદાવાદી જંન, ટેક ને માન ન જાણે
સારા બહુ કહેવાય, કેમકે ગબ્બર નાણે.
ઉદ્યમિ ખંતિ રોજ, સ્વાર્થને સાધે વ્હેલા;
બ્હાર વિવેકી તોય, માંહ્ય મિંદા ને મેલા.
હજિ પણ ત્હાંના શેઠ, ગામના જેવા રહોયા;
રહોયા પોચા હોય, શેઠ હૈયે નહિ પોચા.
જાણે નહિ રસ રંગ, એક દેશી તે દોયે;
કરે એકઠું તોય, ભોગવીધી ના જોયે. ૧૪૨

નર્મદકવિતા–પૃ૦ ૩૯૯

(૭)

સુરત તારિ લાલાઇ, દુઃખમાં સુખ કરે છે;
પણ તે છે ચરચાઇ, ગરિબ તો એમ મરે છે.
મૂકિ દે લાલાઇ, છાજતી નથી જ હમણાં;
છાજે ધનથી તેહ, થયાં છે તેનાં સમણાં.
મૂકિ દે સહુ દોષ, ભૂખડુને જે વળગે:
સુરતીગત કહેવાય, એથિ મારો જિવ સળગે.
મારીને લપડાક, ગાલ તું રાખે રાતા;
એમાં શોરે માલ, ઉદ્યમે કરિ દે માતા.
કરજ કરી કર દિયે, ન્યાત ને વરઘોડાનો,
એમાં શી તુજ શાખ, જોસ વાધે છે ધાનો.
(માટે) વિચારથી લહિ છૂટ, તોડિ દે બંધન જૂનાં;
ભર્યાં ભાદર્યાં કર, ઘરો ત્હારાં જે સૂનાં. ૧૫૪

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૦૦

(૮)

સુરતતણા ઓ તનુજ, વિશેષે નાગર બચ્ચા,
અનાવળા કાએચ, તમે હઠમાં નહિ કચ્ચા.
રૂડીવાતમાં હઠ, રાખશો રૂડી રીતે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધિ રહેશો સુખિ નીતે.
રાજકાજમાં નજર, તમારિ સારી પ્હોંચે;
ઘટતી છૂટને લેઇ, ચ્હડી બેસો સુખ ટોચે.

વ્યવહારી વેદાંત સર્વથી રહેજ પળાએ;
જાતિભેદ મૂકાય, ઐક્યથી શૂં ના થાએ.
ઉદ્યમ અંતે રાજ, ભણી ગુણિ વ્હેમો કાડો.
રણે બતાવી શૂર, સુધારા સાથે લાડો.
નર્મદે હું કડખેદ, ગાઇને શૂર ચ્હડાવું;
ઉઠી ચલો સહુ શૂર, ફરી ટાણું નહિ આવૂં.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૦૦

શેરની ગરબી

શેરો લાગતા ઊંફાળા લુગડાં જો;
લાગે હાલમાં તે આકરાં ગોદડાં જો–શેરો૦ ૧

શેરો લાગતા સાકેર જેવા મીઠડા જો;
લાગે હાલમાં તે એળિયા અણુઠડા જો–શેરો૦ ૨

શેરો લાગતા અમૂલ્ય પારસમણી જો;
લાગે હાલમાં તે છેક કથિરની કણી જો–શેરો૦ ૩

શેરો લાગતા સહુને અલબેલડા જો;
લાગે હાલમાં તે સાપના રાફડા જો–શેરો૦ ૪

શેરો લાગતા જે કલ્પવૃક્ષ વ્હાલનાં જો;
લાગે હાલ કાંટા ઝાડ કંટાળના જો;–શેરો૦ ૫

શેરો લાગતા તે લાડકા દીકરા જો;
લાગે હાલમાં તે છેક કાચાં ઠીકરાં જો–શેરો૦ ૬

શેરો લાગતા તે કીમીઆની જડી જો;
લાગે ધૂળ રે કવી કહે આલમ રડી જો–શેરો૦ ૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૨૮

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી દેશમાં, સ્નેહ શૌર્ય તો નથી–ટેક
હતું હતું પણ નથી નથી રે, નથી લાજ રહી રતી–દેશ૦
બીજા દેશના લોક હમે છે જોઇ આપણી ગતી–દેશ૦

શાની કોઇ વળી દયા ખાય છે, જોઇ કીરતી જતી—દેશ૦
કુસંપ કરીને દેશ ગુમાવ્યો, ત્રિભુપત ભુંડી બની—દેશ૦
મરણુતિ દુઃખથી છુટવું પણ રહે અપકીરતી છતી—દેશ૦
દાસ કાયરા સદા કહેવાશું, કવિજન લાજે કથી દેશ૦
વીર પૂર્વજો નિરાશ જોએ, ભણે ધિક ધિક સંતતી—દેશ૦
નર્મદ ઊંચ, વીર્ય જણાવો, જય લઇ રણમાં મથી—દેશ૦

નર્મદકવિતા—પૃ૦ ૪૯૫

વીરપુરુષ તે ક્યાં છે ?

વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ભાઇ વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ?
મદ માતા ક્ષત્રી સંહાર્યા, પરશુરામ તે ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
નિઃશંક પાપી રાક્ષસ રોળ્યા, રામચંદ્ર તે ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
કંસ શિશુપાળ મુરાદિ માર્યા, વસુદેવસુત તે ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
કપટી બળીયા કૌરવ છેદ્યા, કૃષ્ણાર્જુન ભીમ ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
પરદેશી શક યવનને છત્યા, નૃપ વિક્રમ તે ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
છે તે સઘા અહીં પણ કહે છે, સપ જનમાં ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦
સંપ શૌર્ય જ્યાં જનમાં રહેશે, વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ? ભાઇ—વીર૦

નર્મદકવિતા—પૃ૦ ૪૯૫

સજજ થાઓ

સજ થાઓ કરી મનચંગા, એ તો વાજે છે રણ રંગા રે—સજ૦
પૃથવીનો છે છેડો ઘર ને, જન એ ઘરસુખ સંગા રે—સજ૦
ઘરના સુખને સારૂ મથવુ, કરવાને તે અભંગાં રે—સજ૦
વૈરી તો મંડ્યા છે હણવા, આપણુ ખમિયે તંગા રે—સજ૦
કદી ફુકવાડા કહીં દેખ માગે, માડો જુધ્ધ વળી ધંગા રે—સજ૦
ખાડામાનું મળજળ પીયે, કાં ન પીયે જળ ગંગા રે—સજ૦
નર્મદ વીરા જયસુખ અર્થે, થશું અમે ઓ ઉમગા રે—સજ૦

નર્મદકવિતા—પૃ૦ ૪૯૬

ઘાયલ જંગી હો

ઘાયલ જંગી હો, રણમાં જીત દિસેછે;
ઉઠિ સજિ લડિને હો, રંગી રોહો જસેછે—ટેક.

રાત વિતી ને વાયું વ્હાણું, અરૂણોદય દીપતો આ;
પ્રકાશ કુમળો સનું ઓપતું, શકુન સહ શુભ સોહ્યા—ઘા૦ ૧

થયો ટકોરો ઘડીઆળનો, ફુટયો ટાચકો કરનો;
કરી ટણકારા ધનુષ બાણના, લો લ્હાવો જશ જરનો—ઘા૦ ૨

જે જે જગમાં મોટાં સંકટ, તેના અનુભવ લીધા;
હરી કૃપાએ ધીર ધરીને, ટેક ન મુકી દીધા—ઘા૦ ૩

હરી કૃપાએ શકુન થાય આ, દુઃખનો બદલો વળશે;
કરો પરિશ્રમ થઇ મરણીયા, છે સંધિ તે ફળશે—ઘા૦ ૪

શરૂ કરો ઝટ રણનાં વાદ્યો, શસ્ત્ર રૂડાં ખખડાવો;
કૂચ કરો સૌ ઉપાડી પગલાં, મનમાં ઉમંગ લાવો—ઘા૦ ૫

નથી રૂઝાયા ઘા તોએ પણ, પ્રાહાણે જોર જમાવો;
ટાંકા તૂટે મરો કદી પણ, હરિ સમરીને ધાઓ—ઘા૦ ૬

કુલીનતાએ દુઃખડાં વેઠયાં, મરી ન ગઇ અદ્યાપી;
તેસમું શું હરી નહી જોશે, દાઝ ભક્તિની લાગી—ઘા૦ ૭

નિરાશ છો તોપણ ઓ ભાઇ, સાચું શૌર્ય જો છે તો;
મરતાં સુધી મથી મચી ઘુમશો. શોક મુકી દઇ વ્હેતો—ઘા૦ ૮

દૈવ તુરંગી વિચિત્ર અંતે, કાં નવ યશ સુખ આપે;
નવ આપે તોપણ શ્રમ જોઇ, ઉંચ અમર કરિ થાપે—ઘા૦ ૯

વીર્યથકી ને જન્મથકી છો, વિધ વિધ રણે ઘડાયા;
છાતી જખ્મથી જશે કરી છે, કુંદન સરખી કાયા—ઘા૦ ૧૦

એવા છો તોએ આખર શું, ઠરશો કાયર જાયા ?
પીઠજખમથી કહેવડાવશો, નિત્ય ધિક્ક જીવ છાયા—ઘા૦ ૧૧

નહીં નહીં ભાઇ મરવું રૂડું. પીંખાવું બહુ ફુડું;
જુઓ તમારૂં શૌર્ય તકતકે, થઇ રહ્યું ઊંડુ ઊંડું—ઘા૦ ૧૨

મ્યાનમાંહેની તરવારો તે, કહે છે હમને કહાડો;
ભણકારા બહુ યશના કાને, પડે શું વાર લગાડો—ઘા૦ ૧૩

ખોઇ બાંય ને ખોયું ધંન રે, રક્તબીજ નવ ખોશો;
ખોશો જો અભિમાન દેશનું, સુખ તો કાળ ન જોશો—ધા૦ ૧૪
દેશદાઝ જ્યાંલગી જીવતી, ત્યાંલગી સઘળી આશા;
બાંય ધંન સહુ પાછાં મળતાં, પડંત સવળા પાસા—ધા૦ ૧૫
એ જોસ્સો જો ગયો સમજો, પડયા ન ઉઠશો કોદી;
ગુલામ થઇને નીચાં કરમો, સદૈવ કરશો શો દી—ધા૦ ૧૬
માટે કહે નર્મદ સામગ્રી, કરો હરીને વ્હેલા;
સમય જોઇને કરો ધસારો, આવે નકી સુખ વેળા—ધા૦ ૧૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૯૭

ઝટ સજો

(ઘોસો–૧૮)

થશે જીત રહેલથકી ભાઇ, ભરાઇ ખંતે જો ધાઇ,
કરીને રમશો રણુ લ્હાઇ, પડો તો રહે કીર્તિ આંહી,
વળી મુક્તીપદ સુખ ત્યાંય, જીતે યશ ભોગવશો ચ્યાંઇ,
તમારી ઓધાણીને સહાય; રાખશે વંશજ વટ ગાઇ,
નામનાં ઓવારણુ લેવાઇ, દેશિજન રેહશે સહુ હરખાઇ,
શૂરને હોય બ્હીક નવ કાંઇ, થાય નહીં કાયરની કદી વાઇ,
નર્મદ હામ સુરા છે પાઇ સર શૂર રહે ન છાનો હો—
ઝટ સજો સજો.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૯૯.

સજો સહુ શૂર

(રોલા વૃત્ત)

સજો સજો સહુ શૂર, દેશહિત કાજે સજતાં.
સાર્થક જીવ્યું થાય, જુદ્ધમાં રંગે મચતાં.
રણુથી ભાગે તેહ, દૂધ બગડયું પીધેલો,
દેશદ્રોહ કરનાર, નીચ તૂકમનો મેલો.
સંકટથી જે બીહે, બાયલો કાયર ભૂંડો,
પુરૂષ છતે સ્ત્રી તેહ, એટલું કે નવ ચૂડો.

પુરૂષજાત જન તોય, પુરૂષ સાચો તો ત્યારે,
કર્મથકી તે થાય, છાતિપર ઘા લે ત્યારે.
પુરૂષાતન તો તેનું, કહે જે મરૂં કે મારૂં,
દેશઅર્થમાં મગ્ન, થઇને જમ લે વારૂ.

રચો રચો ઝટ વ્યૂહ, રૂડો જસ લેવા સારૂ,
સંતતિનાં સુખકાજ, કરો કેસરિયાં ચારૂ.
શંકા ભયને દુઃખ, એહના વિચાર ખોટા,
ગયા એથિ ને જશે, ઉંચા સુખ અમૃત લોટા.

ચલો ચલો સહુ શૂર, ચઓ શત્રુને મળવા,
લડો મચાવી રંગ, કીર્તિ ઉજ્વળ સુખ રળવા.
નર્મદ મદ ભદપૂર, તેહવા સહુકો થાઓ,
સકળ રાજ્યમાં આર્ય, કીર્તિધ્વજ કળશ દિપાવો.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૪૯૯

રંગડ ઊંચા હો

રંગડ ઊંચા હો, લડતા ઊંચ રહેજી.
અતીધીરથી અકળાઇને, નીચિ રીત નવ ધરતો;
જીત થયે તે હંકાગે કહી, સાહસડું નવ કરતો—રં૦ ૧

ધીરજ ધરીને હાર પામજે, છળથી જસ તે ખોટો;
ધીરજશસ્ત્રે ઉચ્ચપણાને, ટકાવવે જસ મોટો—રં૦ ૨

સમરાંગણુમાં સુભટ સહુને, બે સાચવવા પડતાં;
લડવાનું બળ ઊંણું ન થાએ, બીજું ઊંચપણુ પડતાં—રં૦ ૩

દ્રોહ આર્જવ નિંદા ક્રૂરતા, એથી ન જય મેળવતો,
ત્રણુ તાપે રીબાઇ મરજે, રખે ઉચ્ચપણુ હણુતો—રં૦ ૪

ઉપરી હક તુજ હરી લઇને, કરે અન્યનું રૂડું;
સીપાઇ છું તૂ ગમતું કર પણુ, નહીંજ દેશનુ ભુંડું—રં૦ ૫

સરવસ ખોજે લાધણુ કરજે, નાગો ભાયે સૂજે;
નિજ પર મર્મ ન બ્હાર કહાડતો, એ ઘા કદી નવ રૂઝે—રં૦ ૬

કુલીનપણુાની ધીરજ મૂકના, ઘાતો નિજપર થાએ,
નીચ તુકમને કઇ નવ લાગે, ઉલટું બ્હેકી જાએ.—રં૦ ૭

ગરજુ થઇ ગત્ચીશ નહિં કેથે, પાડ ન રાખીશ કહાંનો;
પતિત ઉદાર તું થજે શત્રુપર, ટેક એ ઊંચપણાનો—રં૦ ૮
રાખી ઊંચપણ લઇ જુક્તિએ, સાધન કામ લગાડી;
રંગડતા ફક્કડ દરસાવી, જસ લે ઉજ્જ્વળો પ્હાડી—રં૦ ૯
નબળાનું રક્ષણ કરવાને, મબળાસું મળ બાઇ;
હાર થયે જન હસે તેથિ તૂં, પામ ગ્લાનિ કાંઇ—રં૦ ૧૦
હાર થયે નવ હોસ મૂક પણ, ખંતે મથિ મથિ લડજે;
જીત કરી શ્રમ સફળ તું જોજે, અથવા રણમાં પડજે—રં૦ ૧૧
જુની પ્રતિકુળ રીત રાખવે, કુળ મોટપ નવ ધારે;
દેશકાળની કુમક લઇને, નવી રીત સ્વીકારે—રં૦ ૧૨
ધાયલપણુ નિસ્તેજ બ્હારથી, અંદર છે તેજાળું;
નર્મદ જહાં ઉજળી રજપૂતી, ત્હાં જ દેશહિત ભાળું—રં૦ ૧૩

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૦૩

અહીં તહીં મથવું રે

અહીં તહીં મથવું રે, મથતાં રંગ મચેછ.
ધુધવાતી ધીરજથી તનડું, બગડી જાયે વ્હેલું;
મથવામાં મન જાય તેથિ કહું, શોકને આવે ઠેલું. ૧
મથતા મથતા કોઇ સમે પણ, જુદ્ધ મચે બહુ જબર;
જેમાં ઘુમતાં હરી ઇચ્છા એ, કર્મ કપાએ કપરં. ૨
ધામધૂમ બહુ જુદ્ધતણી તે, ગવાય ગામે ગામે;
ઉત્સુકતા ઉદ્યમ વાધેથી, શકુન આશ શુભ જામે. ૩
સકળ જંન જહાં એક, સંપમાં એક ઉદ્દેશી થાએ;
સાહિત ત્હાં મળિ આવે સ્હેજે, થાય પ્રભુ પણ માએ. ૪
સ્વતંત્રતાનો માનતણો ને, ધર્મતણો જોસ્સો એ;
ત્રંણથી મોટા ફેરફાર થઇ, રંગ ઘણેરા સોહે. ૫
હાય નથી એમાનો એકે, હવે શી કરવી આશા,
ત્રણે થાએ પ્રદીપ્ત ત્હા કેમ, પડે ન સવળા પાસા. ૬
માટે કહે નર્મદ દેશીને, જોસ્સા ઊંચ વધારો;
મથો શોધવા પ્રસંગ જેથી, ફર્યો પેખશો દહાડો. ૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૦૭

ધિઃક દાસપણું

(પદ ૨૯)

ધિઃક ધિઃક દાસપણું દાસપણું;
બળ્યું તમારૂં શ્હાણુપણું–ધિઃક ધિઃક—ટેક
જીવ વ્હાલો ને રિથરતા વ્હાલી, કરી શું જોયા કરવું;
કાયર થઇ અરિને નવ મળતાં, દાસપણામાં મરવું ?–ધિઃક૦૧
શૌર્ય કુલીનતા વિના આપણે, માણસ પુતળાં જોવાં;
જીવ છતે નિર્જિવમાં ખપવું, એ હીણુ લક્ષણ કેવાં–ધિઃક૦૨
રે સંતોષ અને ડહાપણુ પણ, પરવશપણમાં રેહવું;
એ સ્થિતિ કેરૂં સુખ ગંધૂં તે, અસ્થિર નીચું લ્હેવું–ધિઃક૦૩
સુખ ઊંચાને સુખ નીચાંને, તોય શું બંને સરખાં ?
સ્વતંત્રતા જળ હલકાં મીઠાં, દાસ્યનાં ભારી ચરકાં–ધિઃક૦૪
બણી ઠણીને વેશ્યાચારજ અધમદાસ સુખ માણે;
બતક બગ સારસ હંસ જુથમાં, ભળે ન કાગ પ્રમાણે–ધિઃક૦૫
નથી શ્હાણુપણુ ટકટક જોવે, પરજન હક લુટે તે;
મોટપ છે શૂરાતન દાખે, ઠગને કરવે છેટે–ધિઃક૦૬
કહે નર્મદ શુભ ઇચ્છી જનનું, નરપણહક સાચવવા;
જીવજતાંલગી મથતાં રહેવું, સંતતિને બતલાવ્વા–ધિઃક૦૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૦૮

પુરુષપણું હરી લીધું

રંગ શું જોવા રે, નથી કંઇ ઢંગ જનોમાં—ટેક
હીરા કરતા પથ્થર આજે, ગણાય કિમતી ભારી;
મોતી કરતાં સીપ વધારે, એ છે સ્થિતિની વારી–રંગ૦ ૧
પ્રેમ ગયો ને રહ્યો કામડો એ પણુ નહિ મર્દાની;
સ્વતંત્રતા ગઇ, રહ્યું દાસપણુ, મૈત્રિ સ્વાર્થની માની–રંગ૦ ૨
ગયો રંગ રસ, વધ્યો અર્થ કહું ભુંડો શઠતાવાળો;
ઊચ શૌર્ય તો ગયું, રહ્યો છે, ઠાઠ મમતનો ચાળો–રંગ૦ ૩
જમીનદારનાં માન ઘટયાં ને ઘટયા ઉદ્યમો અહિંના;
વધ્યાં માન સેવકનાં પદમાં ઘટયાંછ રજપુત સહિનાં–રંગ૦ ૪

એ સહુ ચિન્હો દાસપણાંનાં વળી એક નવતરનું;
હાથ શસ્ત્ર લઇ લીધાં જુલ્મે, જડપણું પિક નિર્વતરનું–રંગ૦ ૫
બાંધે મંન વિદા ને ઉદમ, સંપુ આપણે ખોયું;
દૈવ પ્રબળ લહી ધીરજ રાખી, સંતોષે સુખ જોયું–રંગ૦ ૬
સર્વસ્વ ખોયું છતે પણ આપણ પ્રાય વળી કહેવાના;
શસ્ત્ર આપી દીધાથી ચંદલ બન્યા છ પાડુ ખાતા–રંગ૦ ૭
પ્રાપપણું ફરી લીધું બાઇ, મહુને ગંદલ ધીધાં;
ગઇરી આપે આટલે વર્ષે, દીરઘ દામડા લીધા–રંગ૦ ૮
પ્રજાથી કરતા રાજ વર્ગજન, તે બદીકણ નામર્દી;
પણ સત્તા તે સત્તા બાઇ આપણ નહિ પાવર્ધી–રંગ૦ ૯
કાંતો મરવું કાંતો લડવું, હવે છૂટ્યું બૂંદું;
નર્મદ કહે છે નથી ઉછંકળ આપણ ગારું રહું–રંગ૦ ૧૦

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૦૮

હોંસે હોંસે રે

(૫૬ ૩૫)

હોંસે હોંસે રે, છુટવા હામ બિડાઓ—ટેક.
હોંમ વનાનો પ્રાણી પ્હાણો, હોંમે માણસ હોએ;
ઊગી હોંમથી સુઘડ બનાને, જ્યારગે બહુ રહોએ.—હોં૦ ૧
ઉપરા ઉપરી કરી સરસાઈ, સંપ વળી પોતામાં;
સરસાસરસી અવર લોકસું, કરતાં રહેવું મઝામાં–હોં૦ ૨
ધર્મ રીત ભાષા સંબંધી, ઐક્ય દેશિનું થાએ;
રાજકાજમાં એક ધોરણું, કેમ ન શ્રેય થવાએ–હોં૦ ૩
રાજભક્તિમાં એક એક જ્યાં, છુટથી હક ભોગવતા;
સ્વરાજ્યકીર્તિ વધારવાને, સંપ શૌર્યથી લડતા–હોં૦ ૪
પ્રથમ હોંસ પછી ઉદમ અંતે, જુક્તિ સાથ જ્યાં ચાલે;
હોંસે વધતા જાય નિરંતર, તહાં જન સુખમાં મ્હાલે–હોં૦ ૫
નથી રસ્તો કો છુટકારાનો, હોંસ હામ વણ બીજો;
હામવડે તો દામ હામ ને, પ્રેમ શૌર્યમાં રીઝો;–હોં૦ ૬
હોંસ હીર નુર તેજ પાણી છે, કિંમતી નર હીરાનું;
નર્મદ જેથી જશ સામગ્રી, મળી આવી રહી જાણું–હોં૦ ૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૧૨

દેશ દાઝ

દેખી દારૂણ દેશીનાં દૂખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે,
પેખી પરદેશીનાં ઊંચ સૂખ, નર્મદ દીલ દાઝે છે,—ટેક.
એ એકલડો ઘેલો ગણાએ, વાત ન સૂણે કોય;
છાંય કુવાની કુવામાં સમાએ, ઊંડી કોઠીમાં :ફુકવો હોય—નર્મ૦ ૧
નર્મદનું તેમ ઘણા જણકેરાં, દાઝશે દિલડાં ઝાઝ;
ત્યારે રે ત્યારે ઉપાય સુઝે ને, રહેજે સીઝશે સંધાં કાજ—નર્મ૦ ૨
રૂઢી ધરમ ને રાજતણાં સહુ, છૈયેજ નીચા દાસ;
વેઠવાં બંધન દુઃખ ત્હાં લગી, ઊંચા સુખથી રહેવું નીરાસ—નર્મ૦ ૩
જ્ઞાન અને ઊગી સંગત જોગે, સત્ય વિચારી જેહ;
ભાવી સંકટથી ભય નવ પામી, કરે સ્વતંત્રતા સૂં નેહ—નર્મ૦ ૪
પરદેશીકેરાં સુખ સહુ ઊંચા, જોઇ ન ઇચ્છે તેહ;
નરતન પણ પાષાણ રૂપે, જૂઆ જડભરતો શૂં ભેદ—નર્મ૦ ૫
સ્વતંત્રતાના સુખના લ્હાવા, જારે રૂડા સમજાય;
ઇતિહાસ વાંચી વિચાર કરેથી, કુણું કાળજ હુનું થાય—નર્મ૦ ૬
નિજ દેશી જનની દાઝ વધે ને, સંપે સદા વરતાય;
મારી ભૂમિ જન ભાંડુ મારા, એવું સંધે ભણી જશ થાય—નર્મ૦ ૭
નર્મદ કહે કવિ ભાઇઓ સંધા, જગવોની આર્યાભિમાન;
દેશની ભક્તિ ને શૌર્ય વધારો, ગાઇ સ્વતંત્રતાનાં ગાન-નર્મ૦ ૮

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૦૫

ઉત્સુક્તા ક્યાં છે ?

ઝટ ડોળિ નાખો રે, મનજળ થંભ થયેલું—ટેક.
ઉત્સુકતા નથી જનના મનમાં, તાં લગી સંધું કાચું;
સ્વપ્ને પણ ઉત્કર્ષ ન થાએ, કહું છઉં સાચે સાચું—ઝટ૦ ૧
ભણિ ડાહ્યા આનંદી થાશો, પણ તેમાં શું ઉઘડયું;
પડી મોળા કાયર થઇ જાશો, ધિઃક સુખ એ સડયું—ઝટ૦ ૨
સ્વતંત્રતા અર્થે સાહસ તે, ઉમંગ વણ નવ હોવે;
ધામધૂમથી આમ તેમ સુખ, ઊંચ હરખનું સોહે—ઝટ૦ ૩

ઊંચ વીર્યથી ઊંચ ગુણ ને, ઊંચ વીર્ય ઊંચ ગુણે;
વિના ઉજ્જ્વલના ઊંચપણું નહીં, ભરાય કેવું ખૂણે—જગ૦ ૪

ચેતન વણ શું સુખ દુઃખ લ્હેવું, તેજ રહ્યું ચેતનમાં;
તેજ તમે ને તેજ તમે કહું, તેજ બનો સહુ મનમાં—જગ૦ ૫

તેજમાંહિ તમે તેજ બનાવો, એ લ્હાવાને લઈને;
તેજમાંહિ તમે તેજ સમાવો, એ સુખ પણ અનુભવીને—જગ૦ ૬

પ્રતાપ તેજનો નવ ચાલે જ્યાં, તેજ તિમિરના જેવું;
તરંગ તેના ચોગમાના, જોઈ ન સુખ શું લેવું.—જગ૦ ૭

થંભ સ્થિતિ જે હાલ તમારી, કરો ગતિમાં મારી;
ગતિવાળી સ્થિતિમાં પણ જુઓ, રંગ લ્હેર સહુ ન્યારી-જગ૦ ૮

રૂપાંતર ને ધામધૂમમાં, છે સૃષ્ટિ બહુ રંગે;
એમાં મ્હાલી ઉંચ હર્ષ તે, કાં નવ ધરવો અંગે-જગ૦ ૯

ચારગાગના રંગ જોઈને, ઉમંગ રંગને પીવો;
રણ રંગનો દાખવવાં સુખ ને, દાખવિ સુખ જોઈ લો-જગ૦ ૧૦

રડવું તો હર ડગલે વખતે, પડિ રહેવું પણ રોગે;
નર્મદ કાં નવ ધામધૂમનું, સુખ અનુભવવું ભોગે-જગ૦ ૧૧

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૦૬

નિરાધાર નર્મદ

(રેલા વૃત્ત)

રડો રડો મુજ જન, રડો મુજને સહુ આજે;
થયો છઉં લાચાર, થતું નથિ કંઇ તમ કાજે.—૧

જેમ જાણું હું દુઃખ, તમારું મારું વ્હાલાં;
તમે ન જાણો તેમ, ભરેલાં સઘે નાળાં—૨

કેમે વટવાં તેહ બગદ તો બેઠા થાકી;
ગસ્લાનો તો આંક, પડ્યો વચ્ચેથી ભાંગી—૩

ભિલડાંનો છે ત્રાસ, કરી ઘા ને પછિ લુંટતા;
વાઘ રીંછનું રાન, કરાં ઉપરથી પડતાં—૪

ટક ટક રહીએ જોઈ, અવસ્થા ભુંડી આવી;
તમે રહો હું જાઉં, તણખલાં મુખમાં ચાવી—૫

તમે જીવો હું મરૂં, નથી મન થાતું તેવૂં;
પ્રેમ દયા છે ઊર, મરણ લગી સરજ્યું રહેવૂં—૬

અહીં તહીં મથવું ફોક, તોય પણ મથું સ્વભાવે;
યોગ કર્મ સંબંધ, જ્ઞાનિ ગાયે છે ભાવે—૭

કર્મ કરતાં આશ, રિક્ત આકાશે ભાસે;
ઉત્તેજન લઇ મથું, પરંતુ ફળ શું થાશે?—૮

જ્ઞાનથકી જે સિધ્ધ, સધું છે યોગાધારે;
થઇ રહી નિવૃત્ત, લહૂં સુખ દુઃખ વિસારે—૯

પણ પ્રવૃત્તિનિ માંહિં, જન્મિને ઉછર્યો જ્યારે;
કોમળ પ્રેમ સ્વભાવ, થવાયે શક કયમ ત્યારે—૧૦

નવ મૂકૂં હું હામ, પ્રાણ ત્યાલગી ધુમૂરે:
[પણ] તમે રહો તે જોઇ, ગળગળો છેક બનું રે—૧૧

મરણ સર્વને એજ, તાહારે કાં અકળાઓ;
ધીરાં થઇને રહો, દીનને પણ પ્રભુ સ્થાપો—૧૨

ફરો તમે સહુ અહીં, ઝાડને ઓથે વ્હાલાં;
હું જઇ ખોળૂં ગામ, એથી સહુ રૂડાં વાનાં—૧૩

ટળે ન સર્જિત ક્લેશ, કાં તો અહિં પાછો આવૂં;
કાં તો છેલ્લી ભેટ, સજનડાં નવ ગભરાવૂં—૧૪

કઠણ કરીને મંન, ઉદ્યમી શિઘ્ર સિધાવો;
નર્મદ લઇ સાહિત્ય, સાંજરે પાછો આવે—૧૫

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૧૩

હરિને

(૧)

સર્વ શક્તિ ધરિ તેં હરિ તીક્ષ્ણ આંખથી જોય:
બને વાત બહુ ખૂણમાં, દીલ ગુફામાં હોય. ૧

જેને ,જાણૂં ગુપ્ત હૂં, તેનો નહિં તું અજાણ;
છાનાં કામ નિહાળતો, જબરો જગનો ભાણ. ૨

જે જે પાપ કરૂં સદા ભાળું હું ભૂંડાં વેણ;
તેને રે નોંધી કરી, કરે તું કરડાં નેણ. ૩

મુઆ પછી ઇનસાફમાં, વંચાયે સહુ જેહ;
જમે ઉધારો અહિં કર્યો, પુણ્ય પાપના તેહ. ૪

કર બાપા એ માફ તું, બેશરમાં મુજ કામ;
શું મ્હોડું લઇ આવું હું, પગપામે શુભનામ. ૫

પાપ કરૂં હું નહિં કદી, એ મારો ઠેરાવ;
કાં કે પ્રભુ પળપળતણો, જોયે ગુપ્ત બનાવ. ૬

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૨૩

(૨)

જેણે આ દુનિયા રચી, તે ન્હાનો કયમ હોય?
અગણિત ગુણ છે તેહના, રહેમથકી બહુ જોય. ૧

કુદરતિ સાદો ઘટ કો, ઘડવા બીડે હામ;
મથિ મથિ તજવિજ કરિ મરે, પણ ન સરે કંઇ કામ. ૨

પવન પાણિ ધરતી વળી, આતશ ને આસમાન;
કુદરત બહુ રંગે ભરી, ઘણું ઘણું તેનું માન. ૩

આફત જો આવે ઘણી, ઇલાજ ના દેખાય;
તે વેળા સંભારતાં, ઝટ તે મદદે ધાય ૫

ઉથાપવે અને થાપવે, તે સરખો નહિં કોઇ;
ઘડી ઘડીની છાનિ તે, જાણી લે સહુ જોઇ; ૫

પાપીને શિક્ષા કરે, ભક્તને રાખે પાસ;
કીડી ને કુંજરતણી, સહુની પૂરે આશ; ૬

નમૂં નમૂં તે દેવને, આવો મોટો જેહ;
નીતી પાગા રોજ હું, રાજી રાખું તેહ ૭

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૨૪

સૂર્યદર્શન

(ઇંદ્રવજ્રાવૃત્ત)

બાહ્યાંતરે ધાટવિચિત્ર ચિત્ર, નાના પ્રકારે વલિ શત્રુ મિત્ર;
સૌંદર્ય લીલા રસિલી પવિત્ર, ગાઉં શું હૂં રે સવિતા ચરિત્ર. ૧
સાંજે સવારે રમણીય માયા, દેશે વિદેશે ખિલિ વિશ્વરાયા;
અજ્ઞાનરૂપી તમ નાશકર્ત્તા, કલ્યાણકારી મતિ દે તું કર્તા. ૨
વ્હેમોતણાં આસુરિ રાજ જાએ, વિચારકેરાં સુરિ રાજ થાએ;
એ સારૂ વંદૂં પ્રભુ વિશ્વનાથ, મ્હોટા યશસ્વી સત તુજ હાથ. ૩
વિના બળે હૂં ભિડું હામ મ્હોટી, તારે બળે છૂં ધરૂં હાથજોડી;
કાર્યે સુબુદ્ધિ બહુ દે તૂં દેવ, માની લઇ પામર અલ્પ સેવ. ૪

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૩૫

દયાનિધિ બ્રહ્મ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત)

આકાશે સહુ શોભતાં નિરખતાં, નક્ષત્ર ગંભીર તે,
સર્વે સંપથકી રહી જગજગે, કામો કરે છે રને:
પામે પામર અંગમાં હરખડી, ઉલ્હાસ ગર્વો ખરે,
આહા બ્રહ્મ પરોપકાર કરતો, હંમેશ મોટો ખરે. ૧
તેની તે જ દશા વળી નવ રહે, સંસારમાં કોઇની,
થાએ રૂપ કુરૂપની છળતિ છે, માયાતણી મોહિની;
એ નીમો પ્રભુ તાહરા નહિં મણા, આપે જ શીખામણ,
ડાહ્યો માણુસ તો કસાઇ તજિ દે, પાખંડ ભૂંડાપણ. ૨
પસ્તાતા બહુ પાપિઓ કરગરી, તૂં પાસ માગી લિયે,
દુઃખી જે સુખિ થાય તે ભજનની, જો તુજ કાશી પિયે;
માટે માનવિ નીતિને સમજિ જો, કાપટ્ય છોડી દિયે,
સદ્ધર્મે બહુ ભોગવી સુખ સદ્દ, મૂએ જશે મુક્તિયે. ૩
આવો બ્રહ્મ દયાનિધી અનુપ જે, તે કોણ વીસારશે,
રૂડાં કાર્ય થતે સમે લગ નહીં, તેના વિના ચાલશે;
સર્વે વિઘ્ન નસાડતો જગપતિ, પ્રેમે જ સંભારવો,
આરંભેલું પુરૂં થયે યશથકી, જે બ્રહ્મ પોકારવો. ૪

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૩૯

માતૃભૂમિ માટે પ્રાર્થના

જે જે બહુ અનંત ગોલ કરતા, દેવાધિદેવા હરે,
તારી આંખ વિના શું વિહરતા થાને હગોથી અરે;
જે જે સર્વ ભર્યાંછ યોગ્ય પગલાં; તે તે કૃપા તાહરી,
કર્તવ્યો બહુ છે હજી પ્રભુ હમને, દેજે મતી ઓ હરી. ૧
અંગે ગમિ પરસ્પરે કરવ તૂ કામો સુધારાતણાં,
દેશીઓતણિ થાય સ્હેજ સ્હડતી, કાંઇ ન રેહે મણા;
જાતિમંધનકોટ જો તુટિ પડે, રમ્તા બિજા ગોકળા,
તે તૂં તોડવ બુધ્ધિસાહમબળે, વ્હેમોનિ જાએ બલા. ૨
મોટાં સંકટમાં બહૂ ધિર ધરી સામે ઉભૂં રેહનાં,
લાગે આગળ માહસે વધિ જતા, માથી રૂડા જોઇતા;
મન્મિત્રો ધરવેર તે વિસરિને, પ્રેમે કરે માહ્યના,
તેવી તૂં કર પ્રેરણા ઝટ થશે, દેશોનિ ઉત્કર્ષતા. ૩
ઝાઝૂં શૂં પ્રભુ તુજને વિનવિયે થોડા હમે તો છિયે,
શત્રૂ તો બળવાન છે રણવિષે, કેમેકરી જીતિયે;
દેશીનૂં હિત જાણિને હુંહું કરી ઝુડો કર્યો મોખરે,
હાવા તો સરદાર તૂં જસતણો, ડંકો કગવે ખરે.

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૩૯

પ્રાર્થના

(પ્રભાતિયુ)

બ્રહ્મ તૂં બ્રહ્મ તૂં, આપ ભક્તી મુને, માગું હૂં દીલમા પ્રેમ આણી;
અનુભવજ્ઞાનથી, લહું છું ખોટૂં સહુ, ધર્મનીતી નિયમ સાચ જાણી બ્ર૦ ૧
મગ પછી જીવની વૃત્તિ કેવી થશે, તે તણું સોણું નહિં લેશ લાધે,
તે છતા હૂં વિશ્વો વિષયમા ગરકિને, વીસરૂં ગૂણ ગાવા અગાધે બ્ર૦ ૨
કો ચ્હડે ઊતરે, કો ધની નિરધની, છે કોઇ હામ ને હાર ભોગે;
એ નિયમ ત્હારો, ડાહ્યો દીસે બહૂ, આપે વડૈલને ભક્તિજોગે. બ્ર૦ ૩
ઘટઘટાનેક તે, આપની આંખમાં, બહુ મહુ બ્રહ્મના ગુણ ઘેરે;
અકેકી ચાતુરી, જાણવાજોગ પણ, જ્ઞાનતણુ નર્મદો કેમ ખોજે. બ્ર૦ ૪
પર્વતે ઉગતૂં, ફૂલ બ્હાદુર જે, વાયુ વટોળસૂં ઝુદ્ધ માંડે;
ભક્તના ઉરમા, બ્રહ્મરંગ ફૂલને, ભવતણા વાયુને શાંત પાડે. બ્ર૦ ૫
આરબી આફ્રીકી, રેત તાતી મધે, ઊંટ ધીરૂં જ્યમે માર્ગમાં માપે
ભક્તજન તે રિતે, ભવપિડાઝાળમા, ધર્મધીરજ ધરી મોહ કાપે. બ્ર૦ ૬
રેહિ સંસારમાં પાળિ નીતિ સહૂ, મંન ભજવે હરિ સ્થિર રાખે,
વિઘ્ન સહુ દૂર કરી, હર્ષ હૈડે ભરી, જીવને શિવ કરે સાધુ ભાખે. બ્ર૦ ૭

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૫૪૫

પીડ કોની આગળ કહીયે?

(પદ)

કોની આગળ કહીયે, પ્રભૂ પીડ કોની આગળ કહીયે. ટેક.
મેહનત કરતા ધન ન મળે કંઈ, પેટડું ડામી રહીયે. પ્રભૂ૦ ૧
સાચવતાં વળી તન બગડે ને, બહુ બહુ રોગી બનીયે. પ્રભૂ૦ ૨
વિદ્યા બુદ્ધિયે મન છે તાજું પણ, ઉલટા મૂરખ ઠરીયે. પ્રભૂ૦ ૩
દુઃખ જણાવવા સુજન મળે પણ, નવછાજે કેમ મહીયે? પ્રભૂ૦ ૪
બધી રીતથી હારિ રહ્યા તુજ, નામે સુખડૂ લહીયે. પ્રભૂ૦ ૫

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૫૯

કવિપિતા લાલશંકર

ભાઈ તોફાનમાં છે વ્હાણ, ઉપાયો નથી હાથ રે,
તારી જુગતી તે કીધી ખૂબ, પડી ગઈ રાત રે. ૧

પાગો માડ્યો ઉતરવા હેઠ, જાણ્યુ સદીમા તાહરે;
મથે ઝાઝૂં ફાવ્યો નહીં લેશ, ઘેરો ઘાલ્યો વાદળે. ૨

રહડો કહા કહા ઊડી ગયા દૂર, ફડફડ થઈ ચીથરા,
છુટ્યો ભારી ભુંડો વંટોળ, કરે જન કયમ ખરા ૩

વ્હાણ ડોલમ ડોલા થાયે, પાણિ ભરાવા માડતૂ,
ભાગ્યુ પૂરેપૂરૂં સુકાન, ચક્કર ભમર દેડતૂં ૪

આવ વાગી નાખ્યો જોરે કે ખૂબ, તોયે ન પૂર તે તરે,
ઘણા તણાયા બનાસી લોક, ઉતારૂ તે કા નામ રે? ૫

અંધકારમા સુત ના દેખાયે, દેખાયે હોડીએ નહિં;
ઉભો ટકટક જુએ ટંડેલ, કુણુછ કહારે ને કહીં. ૬

જેમ ઝાઝો કીધો હોય કેફ, કેફીને નહી હોમ રે,
થાકે ધૂમ થયો ટંડેલ, ધીમે કહાડે શ્વાસરે. ૭

લાલશંકર ટંડેલ—વ્હાણ, ચઢી ખગળે ભાગિયૂં,
નર્મદ વારસ તે રહ્યો રોઈ, બાનીએ બોખૂ ના રહ્યું. ૮

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૮૨

દુનિયા જૂઠાની

(પદ)

દુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી. ટેક.
સ્વારથિયાને પાસે રાખે, પરમાર્થીને કહાડે;
ખરા સ્નેહિને નીત રડાવે, કપટીને તો હસાડે. દુનિયાં૦ ૧
જેને ખોળે માથું હોએ, તે તેને ઝટ કાપે;
જેને વચને છાના સોંપી, તે નિજ વચન ઉથાપે. દુનિયાં૦ ૨
જેની સેવામાં જે તત્પર, તે તેને હડસેલે;
કીધી ચાકરી મન ન આણે, ખૂની બાજી ખેલે. દુનિયાં૦ ૩
જેનું લે તેને નવ આપે, ઉલટી વાણી બોલે;
હકદારોને હાંકી મેલે, ચોર શાહને તોલે. દુનિયાં૦ ૪
પ્રપંચથી જે હક્ક હરી લે, તે જન વ્હાલૂં લાગે. દુનિયાં૦ ૫
સાચૂં ટેકી પીડજ પામે, જૂઠૂં સૂખી થાએ;
પાપ કરંતું બહુ જિવે ને, ધર્મી ઝટ મરી જાએ. દુનિયાં૦ ૬
કોઇ વસ્તુ નહિ નિત્ય અહીં રે, સહુએ જૂઠી સરખી;
ખરે નર્મદા શોક કરે પણ, ખેલ લહીને હરખી. દુનિયાં૦ ૭

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૮૬

જીવડાને

(પદ અથવા લાવણી)

સાને સોચ સળગાવે જીવડા, ભેદ પામર નવ પાવે રે,
જાણે તારૂં નરસૂં થાયે, દાજ હરીની હિત કરવે રે. ટેક ૧
મૃતકમાટે કલપાંત કરે તું, સ્વાર્થી સમજ સહુ દીસે રે;
ઇશ્વરી ધારણ સમજીક ટારણ, ભરાય તેપર કાં રીસે રે. સા૦ ૨
પ્રકૃતિ પડતીને જગ આધિન છે, મફ રીસ કેમ તું આણે રે;
દેવ દાનવ રાય રંક કરે છે, હાય કલોલ હર ટાણે રે. સા૦ ૩
સાંજ પડે ને વાહણું વાએ, ફુલ કો ખીલે બિડાએ રે;
ઋતઋતના ફેરફાર હોએ, સુખદુઃખના તેમ થાએ રે. સા૦ ૪
દરએક ઘટ ઘટ નાશને જોએ, જગ આ ઘટમાળ જાણે રે;
એક ભરાએ બિજો ઠલવાએ, શિખામણ ડાહી માને રે. સા૦ ૫

આવો દેખે નીમ તું ભાઈ, શોક શો કરવો સારો રે;
દો દી દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. સા૦ ૬
સદાય માયામઝામાં માહાલે, ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી, પાધરો કરે કસી તૂંને રે. સા૦ ૭
થયેલી વાને દિલાસો માને, પ્રભુ બ્રહ્મ ગુણ જાણે રે;
આ ભાવબંધન લેશ ન પીડે, નર્મદને સુખ આણે રે. સા૦ ૮

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૧૬

નવ કરશો કોઇ શોક

(૫૬)

નવ કરશો કોઇ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઇ શોક. ટેક
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી જનતી. રસિ૦ ૧
પ્રેમિઅંશને રૂદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી. રસિ૦ ૨
મર્મ ન સમજે બકે શંખશઠ, વાંકું ભણે બહુ પણથી. રસિ૦ ૩
એક પીડમાં બીજી ગ્હીડથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિ૦ ૪
હતો દુઃખિયો થયો સુખિયો, સમજો છૂટયો રણથી. રસિ૦ ૫
મુઓ હું તમે પણ વળિ મરશો, મુક્ત થશો જગતમથી. રસિ૦ ૬
હરિકૃપાથિ મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છઊં હું દમથી. રસિ૦ ૭
વીર સત્ય ને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી. રસિ૦ ૮
જુદાઇ દુઃખ તે નથિજ જવાનૂં, જાયે માત્ર મરણથી. રસિ૦ ૯
મરણ પ્રેમિને અચિત મોહું છે, દુઃખ વધેજ રૂદનથી. રસિ૦ ૧૦
જગતનીમ છે જનન મરણનો, દઢ રહેજો હીંમતથી. રસિ૦ ૧૧
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખિ થાશો તે લતથી. રસિ૦ ૧૨

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૧૮

ગળીયા બળદને

ટકટક જોયાં કરવૂં—બળદિયા, ટકટક જોયાં કરેવૂં. ટેક
શક્તિ વગર લ્હેં બેસિ જવાયે, ભાગિ ગયા પગ ત્હારા. બળ૦ ૧
મથી ઊઠતાં વસ્તુું ચાલતાં, ફસકિ જવાયે તુંથી. બળ૦ ૨
ફાટિ આંખ ને મ્હોડે ફીણ બહુ, દાંતો તો બીડેલા બળ૦ ૩
કુવા પેટમાં હાડ જણાતાં, શી આ ત્હારી વેલા. બળ૦ ૪
એવિ હાલતે ગાડું ખેચવૂં, સરજીત તૂને એવૂં. બળ૦ ૫
ગાડિવાન તો મરડે પૂંછડું, જે દુઃખ દે તે સ્હેવૂં. બળ૦ ૬

મારે ચાબખા બોડે પરાણા, મુક્કા દે બહુ પેરે. બળ૦ ૭
ખેંચે નાથ ને ડાબે ગોળિયો, મુખથી ગાળો દેતે. બળ૦ ૮
વળી મનમાં ધણિક મૂઝણો, વાચા વણ શું જાણું. બળ૦ ૯
ધિક્ક મને આ દેખું તુજને, ચલણ નથી કંઇ મારૂં. બળ૦ ૧૦
મોતથકી તું છુટિશ બાપડા, ઉપાય નહિં કો એક. બળ૦ ૧૧
તું જેવાને ઝટ મરણ નહિં, ઇશ્વર નિર્દય છે કે ? બળ૦ ૧૨
નહિં નહિં ઇશ્વર શુભ કો કારણે, જોયે તૂને આવો. બળ૦ ૧૩
માત્ર તેહના સામું જો તું કે, છોડે દીનદયાળો. બળ૦ ૧૪
અવધ આવિ કે ઊંચું જોઇને, નાખી દીધું ડાકૂં–બળદિયે,
બળદિયો એમ મુઓ રીબાઇ. ૧૫

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૧૯

દેશીઓને

(નર્મવૃત્ત)

વિનંતિ દેશિને કરૂં, હું દાઝ દીલમાં ધરૂં,
કહૂં વળી ખરેખરૂં, જુઠું ન લેશ ધાર રે;
કુસંપથી તુટી સહૂ, ગયાં સુરાજ તો બહૂ,
કહૂં શું દૈવવીત હૂં, નહીં જ દુઃખ પાર રે:
કુવ્હેમ મત્સરેકરી, દશા થઇજ આકરી,
વિના પ્હરેજ તેમની, જશે ન રોગ ભાર રે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવા જ ઝંપને, તું ઝટ લે વિચાર રે. ૧
શરીર મંન જોરમાં, કમી છતાં જ તોરમાં,
ભુંડા કુશબ્દસ્હોરમાં, રમ્યો ઘણો અપાર રે;
ઘણાં હિણાં કર્યાં અરે, મહોદધિ પાપ તેં ખરે,
સુબુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે, પડયા નહિં સકાર રે;
ગરીબ દેશ તો થયો, સુટેક દેશિનો ગયો,
અધર્મ તે વસી રહ્યો, ઉપાય એક સાર રે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવા જ ઝંપને, તું ઝટ લે વિચાર રે. ૨
સુધી સભાવિષે જઇ, સુણી જ કાનને દઇ,
શિખામણો દિલે લઇ, તજે તું વેર ખાર રે;
ઉમંગ અંગમાં ધરી, સુનીતિ મંનમાં ભરી,
હણે કુબુદ્ધિ જે અરી, દિમે ધણી હજાર રે;

નર્મકવિતા–પૃ૦ ૬૨૮

યોદ્ધો

(૫૬)

આહા કેવા યશગીત ગવાએ,
જોદ્ધો રણે લડતો પડી જાએ. ટેક
લાખો ચતોપાટ એ પડ્યો શોભે,
વ્હે છાતી ઘાએ કપાળ તો જોભે.—આહા૦
શોક ઘણો થાય એ પડવાથી,
સહુને ઉત્તેજન મળતૂ એનાથી.—આહા૦

*   *   *   *

ભણી ગણી નર્મદ શરીર થાજે,
જમ પીઇ સતતીને પરી પાજે—આહા૦

ચન્દ્રોદય

કેવો ઉગે આ શરદેંદુ આજે,
પૂર્નેમરાકા શુભ પૂર્ણ સાજે,
માણિક્ય કાતી વર્તુ બિબ રાજે,
રંગે જગતને નિજ રગમા જે. ૧
ટાળી નવા કેશરનો સુરગ,
આરોહણે તે થઇને ઉતગ,
ઘોળુ સતેજુ કુમળુ સલુણુ,
સ્વચ્છ પ્રકાશે નથિ કાઇ ઉણુ. ૨
સુગધ ને શીતળ મદ વાએ,
કાલિદિ દીપે જળલ્હેર માહે,
રેતિ તટે તે રમણીય થાયે,
વેલી ઘટા વૃક્ષ વને સુહાએ. ૩
દશે દિશા ચાદણી આ ઝગારે,
વનસ્પતીને ગુણમા સમારે,
પ્રાણી સહુના મનને ઉજારે,
પ્રેમી જનોના રસને વધારે. ૪

ઉત્ફુલ્લ આ માલતિ પોયણી છે,
હિમાંશુ ક્ષીણેં ચમકે ઘણી છે,
પ્રસન્ન રાત્રી વન ચંદ્રિકા છે,
પ્રસન્ન હું છું પણ ગોપી ક્યાં છે. ૫

હેમંતમાં મેં ભણ્યું વેણુ જેહ,
આજે શરદમાં કરૂં પૂર્ણ તેહ,
રાસે રમાડું યુવતિ પ્રિયાને,
કંદર્પ જીતું લખું એકતાને. ૬

પરસ્પરે મત્સર ના ધરે તે,
એકાગ્રતાએ મુજને ભજે તે,
ઇચ્છા હું પુરૂં સમતા સ્વભાવે,
વજાડું વેણું રમરને જગાવો. ૭

'બાળકૃષ્ણ વિજય' નાટકમાંથી

સાહસ દેસાઇ

મત્સર નદિ તીરે વસે, મંન કરીને ગામ;
ત્હાં દેસાઇ રેહતો, સાહસ જેનું નામ.
દોષ ઘણા સાહસ થકી, થયા વળી બહુ પેર;
તે સર્વે સમઝી કરી, શીખામણ લો ઘેર

* * *

સાહસને વળી બધુ તે, ધીર નામનો જાણ;
પણ તેની સંગત થકી, થયો વીર કહું આણ.
સાહસ મતિથી ન ચાલતો, માર્ગે ગહે જાય,
દેશ લાભમાં સત્યથી, શત્રુ વાસે ધાય.
સ્ત્રી પણ તેની સાધવી, વરવહુ શુભ બનાવ;
સાકર દુધમાં જહાં મળે, કોઇ પાય નહિ ભાવ.

* * *

એક સમે ધીરો ગયો, શત્રુ ગામ મોઝાર,
કરી પરાક્રમ આકરૂં, મૃત્યુ પામ્યો સાર.

* * *

ધીર કાળને સાંભળી, મંન ગામ દલગીર,
ઘેર ઘેર શોકો થયા, ધીરકાળ તો તીર.
પ્રિય પતિ મૃત્યુ સાંભળી, થઇ ગાભરી નાર,
'પ્રાણુનાથ પ્રિય આપની,' બોલી વહુ તે વાર.

* * *

ખોળે રમતા પુત્રને, નીહાળી તે જોય,
બેટા બેહું આપણું, ઘર કહી ડગ ડગ રોય.
સાહસ બોલ્યો ભાભી રે, 'નહિ લગાડો વાર,'
ઝટ ઝટ ઝટ ઉઠો વળી, સતિ થાવા તૈયાર!

* * *

નથિ નથિ આજ્ઞા સ્વામીની, સતિ થવાની લેશ,
નિજ હત્યાનો દોષ છે, બોલ્યા રૂડે વેશ!

* * *

સાહસ કપટથી બોલીને, સમઝાવે બહુ પેર,
ધીર થકી ભણી ભારજા, તેમા નહિ કંઇ ફેર.

* * *

લોકવણું જોઇ કરી, સાહસ બેઠો ચૂપ,
પણ મનમાં કીનો ખરો, રાખ્યો તેણે ગૂપ

* * *

મેહ દુઃખ વધતું ગયું, સાહસ રૂઠયો જેમ,
ચિન્તાતુર થઇ બાપડી, નહિ કોઇનો પ્રેમ
હસકે તસકે જેઠ તે, મ્હેણા મારે રોજ,
નિંદે ભાભી ભતરીજો, નહિ શાણાનો બોજ.

* * *

વર્ષ પાચ ગુજરી ગયા, પછી તો તે ગભરાઇ,
મોતે તેડું મોકલ્યુ, 'ચનચનવહેલી બાઇ'.
સાત વર્ષનો છોકરો, લીધો ખોળા માય,
ગદગદીત કંઠે ભણી, શીખામણુ તે ત્યાય.
એ હાલતમા કહે તો, રંધાયો બહુ ધાર,
આખ મીચાઇ તે સમે, શમ થઇ ગઇ તે નાર.

શ્રીફળ નામે દીકરો, ટકટક જોતો જે,
ચીસ કારમી પાડીને, 'ઝુ ઝુ' બોલ્યો તે.

* * *

પણ પછી જોવા ચાલીયો, લોક લાજથી જાણ,
ભાભી મુખ દીઠી ખરી, મનમાં મંગન માન.
મૃતક્રિયા કીધી અને, મૂકયા પોકેપોક,
બહાર થકી પાળ્યો ઘણો, ભોજાઇનો શોક.

* * *

કરે જતન સાહસ ઘણાં, જસનો લ્હાવો લે,
પણ અંદરથી ખૂની તે, વિપરિત કરતો રૂહે.
એક સમે વિચારતો, સાહસ ભુંડો પાપ,
'ઘડું ઘાટ શ્રીફળ તણો, લઉં વારસો આપ.
ભાદરવે ઘન ગાજતો, નિશ અંધારી કીલ,
વીજ તણા ચમકાર તે, ધ્રુજાવે દ્રઢ દીલ.
મધરાતે ઉઠી ગયો, ભતરીજાની પાસ
' ઉઠ ઉઠ બેટા બાપ તું, જોવા જઇએ રાત!'
તેલ કસુંબા દૂધનું, ખુબ કરાવ્યું પાન,
ગાલે બોકી દીધી ને, ખવરાવ્યાં વળી પાન.
જમણી કેડે છોકરો, ડાબી કેડે શસ્ત્ર,
એમ તબેલે તે ગયો, પહેરી સાદાં વસ્ત્ર.
બંને બેઠા ઘોડીયે, ચાલ્યા વગડા માંય,
ગાઉ ઉપર વડથડતળે, ઉતર્યાં બે જણ ત્યાંય.
અં અં કરતો અધમુઓ, સુવાડયો શ્રીફળ,
વરતી કુહાડી કાપીને, કરતી ઝટ ઝળળળ.
દુપટે મુખ ઢાંકીયું, કાપી ગરદન પ્હેલ,
અંગઅંગ જુદાં કર્યાં, ખૂનીને સહુ રહેલ.
નાક કાન ને આંખના, ચૂરે ચૂરા કીધ,
મોટાં હાડ શરીરને, તેણે વહેરી લીધ.
મેઘ જળે ધોયાં વળી, ખૂની દેહ ને શસ્ત્ર,
ફાડી ફેંકી ચોતરફ, દીધાં સઘળાં વસ્ત્ર.
કરી કરમ પાછી વળી, હીણી સાહસ દેહ,
ઘોડી પર થઇ સ્વારને, ઘેર આવી ઝટ તેહ.

ઘેર જઇ સૂતો ખરો, ઉંઘ ન આવે કાંઇ,
જાણીતો જાગે નહિ, ઘોરે બમણું ભાઇ.
પ્રાત સમે સાહસ તણી, રૂડી ધરમી નાર,
અળગી સૂતી જે વળી, આવી તે તે ઠાર.
પતી જગાડી પ્રેમથી, પૂછે ભોળી નાર,
'શ્રીફળ બેટો ક્યાં ગયો', 'હે' બોલ્યો ગુમાર.

* * *

નવ લાગ્યું એંધાણુ કંઇ, તારે વીપરીત વાત,
કીધી ખૂની સાહસે, કરવા બીજી ઘાત.
ચાકર ચંચળ એકપર, તેણે મૂકયું આળ,
'શ્રીફળ પુત્ર લાવ રે, નહિ મૂકું તુજ ખ્યાલ.'
સાહસ બોલ્યું સાભળી, ઉલટયા સઘળા લોક,
ચાકરને ખુબ મારીયો, મારમાર ને ઠોક.
આખર શોધ કર્યો ઘણો, પણ લાગી નહિ ભાળ,
ચાકર મસ્તક છેદીયું, દઇને દસવીસ ઘાવ.
ગામ વિષે કલ્પાંતનો, ક્યાંઇ ન આવે પાર,
નસંતાન ગયું ધીરનું, ત્રાહ ત્રાહ જન ધાર.

* * *

તડકા પીળા લાગતા, શોક શોક સહુ ઠામ,
ઝાડ જનાવર તો દીસે, શોકાતુર ઓ રામ.

* * *

સાહસડો ખૂની કરે, આકરંદ બહુ પેર.
શ્રીફળનું નહિ કર્મનું, જેથી બાળક ઠેર.

* * *

પણ મનમા સાહસ ખુની, દુઃખી અપરંપાર,
ઘાણુ વાળી કરી હાણને, તે શુળ સાલે યાર.

* * *

ડગલે ડગલે, જગ જગે, કામ કામમાં ધાર,
પળે પળે તે નીરખતો, શ્રીફળનો આકાર.
ઊંઘે નહિ રાતે કંઇ, ઝબક ઝબકીને જોય,
શ્રીફળ મૃત્યુ અકાળ તે, 'કાકા' કરતું હોય.
વરશી વાળ્યું તેહનું, કરી શ્રાદ્ધ જે દિન,
સોણું રાતે લાધીયું, તેથી તે અતિ ખિન્ન.

તે દહાડો તે રાત પણ, ચંદ્ર ઝગારે જાય,
સાણે ગાજે ઘોર ઘન, વીજ ચમક બહુ થાય.
પ્યાલું પાયું ઝેરનું, હૈડે જેને લીધ,
ઘોડી ઉપર બેસીને, એડી જબ્બર દીધ.
વડ હેઠે સુવાડીને, કાપ્યું કુમળું શીશ,
તે કર્મો ને વસ્તુઓ, શિશુની કળવી ચીસ.

*　　*　　*

ઘોડી બોલી: 'નીચ રે, હું ભોળી ભરમાઇ,
પાપી સાધન સાક્ષિ થઇ, ચાંપુ તુને આંદી.'
વડ બોલ્યો: 'ચંડાળ રે, શું મેં ગુનો કીધ,
મને કર્યો તેં ભ્રષ્ટ' કહી, થડમાં વીંટી લીધ.
ચાકર બોલ્યો: 'કમબખત, ખડગે કાપું શીર,
વડે ટાંગું હું પ્રેમથી, ભોકું આ સહુ તીર.

*　　*　　*

ભાઇ બોલ્યાઇ વળી, તે પણ ખુણે દીઠ,
એ બોલ્યાં: 'ધીક છે, દગો દીધો તેં પીઠ.'
સર્વ જોઇને બીકથી, નીચે જોયે જેમ,
'કાકા ઠીક કર્યું' બોલતો, બાળક દીઠો તેમ.
ચીસ આકરી પાડી ને, પડયો ચતો તે પાટ,
'શ્રીફળ બેઠા ખુની હું', મુઓ પછાડયો ખાટ.

*　　*　　*

એ રીતે સાહમ મુઓ, ભુંડું મૃત્યું દેહ,
કીધાં કર્મ તે ભોગવ્યાં, ભોગવશે હજી તેહ.

*　　*　　*

સાહસ પાપી જીવનો, ઘડ્યો પ્રભુએ ઘાટ,
પડે ખુણે જે પહેલ તે, ભૂલે જન સત વાટ.

*　　*　　*

સન અઢાર અઢાવને, નવેંબર પચ્ચીસ,
પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.
રૂગવેદી દ્વિવેદી ને, નરમદશંકર નામ,
કરી કવિતા વાંચ વણ, જય બ્રહ્મ સતનામ.

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૨ ગદ્ય

૧. દેશભક્તિ અને શૌર્ય

સ્વદેશાભિમાન

અરે ઓ ભાટ ચારણો ! તમારી કળા ક્યાં ગુમાવી નાખી છે ? રાજાઓને અયોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દો છો ? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજાઓને ચેતાવો કે રાજા ! અમે તમારા નેકીખોરો કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કંઈ જ નથી, માટે બદી છોડી દો ને અમને તમારી નેકીને જ પોકારવા દો નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ ! તમારાં ગજવાંને ન જુઓ, દેશનો ખજાનો જાય છે એમ વિચારો. રાજાઓની સુસ્તી, તેઓની નામર્દાઈ, તેઓની અવિદ્વતા એ ઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાઈને ચાનક રાખી કુળ નામ બોળ્યાં છે તેને તારે રાજાઓ જ પોતાના દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારે જ હિંદનું નામ ઉંચું આવશે મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ બીહો છો ? ઓ રજપુતો ! 'शूरस्यमरण तृणम्' કમ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિ લાવી તમારા રાજ્યને સુધારો તમને મુસલમાનોએ પીડારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યા છે ઓ હિંદુઓ ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી એક મત થવાનો વિચાર નથી કીધો. તમે સુધારા વધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા તમે દેશને, રોજગારે કારખાનાઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નથી તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો, દેશમાં ભાજી રોટલા મળે તે સારૂં પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષે કાં રહો છો ? પણ તમારો દેશ એ તો તમારૂં ગામ ને તમારૂં કુટુંબ રે એ છોડવાની હીંમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે ચહેનમાં દિવસ ગુજારો થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના બોલ બોલીને જ દુશ્મનોને લગાર હઠાવ્યા વિના પાછાં પગલાં તમે કર્યાં છે ! તમારો માણસ રૂપે શો હક છે ? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સગાં નાતીલા સાથે ચાલવાની શી નીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું ભલું તે શું અને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો જાથુ લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજાઓમાં નહોતો શિરબંદી ઘોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા તમારા રાજાઓને હું પૂછું છું, રૈયત ભાઈઓ ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી ? અને એમ થવાથી જ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અંધાધૂંધીમાં તમને માલમ ન પડ્યું ! હવે રાજાઓની વાત છોડી દો, તેઓ આજ કાલ નહિ સુધરે તેવા છે પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહીત થાઓ. છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મુકી ભણાવો તેઓને સાદા જ્ઞાનનું જ ખાણું આપો. મંડળી અને કંપનીએ વેપાર કરો તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો વ્યસનોથી દૂર રહો ખેડુતો હાલ ઘણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી, ભૂમિ સંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીના કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ યાંત્રિક બળ હસ્ત બળ કરતાં ઘણું જ વધારે છે અસલ થોડા જ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કિંમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપયંત્ર ઠામઠામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમાં કેવા થાય છે તે અહિં નામાં ઠામાં ને તોલ બારદાન અને ચીન વિલાયતની હુંડીઓના

હિમાળ જનપ્યા અને રૂ. ૧૫૦) નું વાર્ષિક લાવતા થયા કે પાર પડયા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પુરૂં ગુજરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેશ ભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ બાપ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉલ્લાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે, સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાએ મોટા જય મેળવ્યો છે, ત્યાં હાલ એકે પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડશો? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શૂર પુરુષો કયાં બહાર પડયા છે?

—નર્મગદ્ય સ્વદેશાભિમાન

*　　　*　　　*　　　*

આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોના યુદ્ધ ચાલે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિ બંધન શિથિલ થતાં જાય છે, ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનુ ઐકય થતુ જાય છે, અંગ્રેજ સરકારની પ્રજા રૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉંચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે, ન્યાત લોકમાં માન મળે ત્હેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારૂં છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, પરોપકારને અર્થે મંડળીઓમા પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશકિત કામ કરી દેખાડે છે, પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મબુદ્ધિથી કે માનબુદ્ધિથી કોડમાં કે શરમમાં દેશક યાણમા નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે, દેશીરાજ્યની પ્રજાએ અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડયુ છે, એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐકય કરવા ભણી છે. એ ઐકયને અર્થે બંગાળીઓ પ્રથમ ધર્મનો ને દક્ષણીઓ આજકાલ અવસ્થે સમૃદ્ધિ અર્થનો બોધ કરવા આગળ પડયા છે.

લોકનું ઐકય થશે એટલે દેશી સમસ્તનુ એક સ્વરૂપ ઘડાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું દર્પણ—દેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પુષ્ટ થયુ કે ત્હેના જય ગાજશે આપણે ગમારના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખનાં કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા બહારથી પાળીને આપણે પરતંત્ર અને દામણા થયા તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ, અને નિવૃત્તિ શાંતિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિવૃત્તિની નહિ) પ્રબળ છે ને એ નીતિનુ શ્રેષ્ઠ દૈવત સ્વદેશાભિમાન છે તો હવે હિંદુસ્થાનના (મન ત્યાં અન્ન એમ સમજતા) સઘળા હિંદુઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ હિંદુસ્થાનનુ જ અભિમાન એ જ મ્હોટુ ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે ધર્માભિમાન દૈવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દૈવતનો કાળ આ યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી જેવુ ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યુ તેવુ ઔદાર્ય દેશાભિમાનમા દાખવવું! દેશ કલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવુ ને મનન કરવુ, તન મન ધન અર્પણ કરવા, ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનુ સુખ શોધવુ એ નીતિ મનમા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણુ સમસ્તની—દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સઘળી વાતે ઉત્તમ શોભશેજ શોભશે

—ધર્મવિચાર

* * *

ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે બ્રહ્મપુત્ર નદી તથા સમુદ્ર, દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સમુદ્ર તથા સિંધુ નદી એ ચતુઃ સિમાવાળા મોટા દેશમાં અનેક મનુષ્ય કુટુંબોનો વાસ છે. કુટુંબો, હિન્દુ મુસલમાન, જરતોસ્તી, ખ્રિસ્તી વગેરેના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દી કુટુંબો બીજી બધી જાતીના કુટુંબોના કરતાં ઘણુંજ વધારે છે ને હજારો વર્ષ થયાં આ દેશમાં વસે છે ને એટલા જ માટે દેશનુ નામ પણ હિન્દુસ્તાન છે.

હિન્દુસ્તાન તે પ્રત્યેક હિન્દુજનનો ને સકળ હિંદુજનનો દેશ છે ને સ્વદેશ છે. ઘણા કાળથી આપણે હિંદુઓજ આ દેશમાં છીયે. રક્ત ભાષા, ધર્મઆદિ લેઇ અનેક વાતે સગાં સબધીજન છીયે ને એક સરખી રીતે સમાન સુખ દુઃખ ભોગવતા આવ્યા છીયે. એટલા માટે હિન્દુસ્તાન તે આપણો દેશ છે. બીજા દેશોથી આપણો દેશ ઘણીક વાતે જૂદો જ પડે છે. જૂદો જ શોભે છે. જન્મભૂમિરૂપે આપણને પ્રેમ જગાવે છે ને જૂના વડીલોનું સ્મરણ કરાવી આપણું અભિમાન પ્રગટ પાડે છે. એટલા માટે, હિન્દુસ્તાન તે આપણો પોતીકો દેશ છે.

જે લોકે બ્રહ્મસિંધુ ગંગા વિગેરે નદીઓના તથા પર્વત અરણ્યના મહિમા ગાયા છે, અને ઘણાક રાજનગરનાં વર્ણન સપ્રેમ કીના છે, તે લોકમાં સ્વદેશ પ્રીતિ નહોતી એમ કેમ કહેવાશે? જે જાતી લોકે પોતાના રાજ્ય પ્રદેશને પોતાનું નામ જોડી આર્યાવર્ત એ નામે જગતમાં ઓળખાવ્યો તે લોકમાં દેશાભિમાન નહોતું એમ કેમ કહેવાશે? વિશાળ, રસાળ, પ્રદેશના ધણીયાતા, પરદેશીઓની તરફથી નિર્બંધને ધર્મની જ ખાણ માની તેના જ યશ ગાનારા એવા લોકને દેશાભિમાનનું માહાત્મ્ય અવશ્ય વધારવાનું પ્રયોજન નહોતું જ.

મહા ભારતનાં યુદ્ધ પછી નવાં રાજ્યો મંડાયાં ને તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વોપરિ શોભ્યું, પરદેશી લોકના હુમલાઓ થયા ને કેટલાક રાજાઓએ પરાક્રમ દાખવી રાજ્યો ક્ષેમ રાખ્યાં ને ગયેલાં મેળવ્યાં. લોકે યુધિષ્ઠર, મહાવિરસ્વામી, વિક્રમ, શાલિવાહનના શક ઉપયોગમાં આણવા ને વર્ષે વર્ષે ઓચ્છવ કરી તે રાજાઓ પ્રતિ પોતાની ભકિત દેખાડી, પણ તેઓ સંસારવિષયમાં ને ધર્મવિષયમાં સ્થિત ન હોતાં એટલે પછી તેઓનામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ ભકિત હોય જ શેની? વેદધર્મ ને બૌદ્ધધર્મ, પુરાણધર્મ ને જૈનધર્મ એ પ્રમાણે અનેક ધર્મના લોક પોતપોતાના ધર્મનું અને પોતપોતાની જ્ઞાતિઓનું અભિમાન રાખતા થયા.

સમસ્ત લોકનો એક અખંડિત એવા આનંદને બદલે લોક નાના નાનાં સમવાય કરી પોતપોતાના એવા અનેક સંકોચિત આનંદ લેતા થયા. એટલે પછી, દેશાભિમાન હોય જ શાનું? તો પણ દેશાભિમાનની પ્રેરણા કરનારી જે આદિ શક્તિ પ્રકૃતિ તેની સ્થાપના કેટલાક તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા ને બૌદ્ધ જૈન ધર્મદ્વારા થઈ હતી વળી બ્રહ્મણોમાં પણ કાળીદાસે 'જગતઃ પિતરૌ વન્દે, પાર્વતી પરમેશ્વરી' ભણ્યુ ને શંકરાચાર્યે લોકને અર્થે શકિતયુકત શિવનું પૂજન માન રાખ્યું.

કાળાન્તરે રામ ને અયોધ્યાપુરી અને કૃષ્ણ ને મથુરા, ગોકુળ દ્વારકા, હસ્તિનાપુર એ ગવાયાં બ્રાહ્મણ ને જૈન, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવ ને દિગંબર તથા શ્વેતાંબર અને સન્યાસી, જોગી, સાધુ એમ ધર્મ વિષયમાં જુદા છતે હિન્દુઓ પ્રદેશ પ્રદેશનાં નામથી ઓળખાતા થયા. રજપુતોએ નગર ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, ને રાજ્યાભિમાન એ દેખાડયાં, દક્ષિણીઓએ, 'સ્વરાજ્ય' નું અભિમાન રાખી પરદેશી ને પરધર્મી જન ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. પણ હજી સૌ લોક ધર્મબંધને તથા

જ્ઞાતિબંધને જૂદા હતા ને ધર્મ નિવૃત્તિને પ્રધાન હઉ માની સંસાર પ્રવૃત્તિને ગૌણ માનતા હતા.

આજકાલ હિન્દુઓમાં જુના નવા વિચારોનાં યુદ્ધ ચાલે છે. એક પાસથી અનેક ધર્મજાતિ બંધન શિથિલ થતાં જાય છે. ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે. લોક સંસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માંડી છે ને તેઓ રાજબુદ્ધિએ ને અર્થબુદ્ધિએ, મંડળીઓ કરી કરી વધારે વધારે ઉદ્યમી થતા જાય છે, અંગ્રેજ સરકારની પ્રજા રૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉચ નીચ સૌ ધારા-ન્યાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે. ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારૂં છે, એવી સમજ લોકના મનમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, ધનને અર્થે, પરોપકારને અર્થે, મંડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મબુદ્ધિથી કોડમાં કે શરમમાં દેશકલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પંચાળે વેપાર ધંધા કરે છે. દેશી રાજ્યની પ્રજાએ અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોડથી જોવા માંડ્યું છે. એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે, જો કે આજકાલ, દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તો પણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે બંગાળીઓ પ્રથમ જ ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અત્વરયે સમૃદ્ધિ અર્થનો બોધ કરવાને આગળ પડયા છે.

લોકનું ઐક્ય એક થશે, એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ઘડાઇ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું રૂપણું—સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે. ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે. આપણે સંસારના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા બહારથી પાળી ને આપણે પરતંત્ર તથા દામણા થયા, તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિવૃત્તિ શાન્તિના વિચાર દબાઇ જઇ પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના વિચાર વધતા જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ પ્રબળ છે, ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દૈવત સ્વદેશાભિમાન છે, તો હવે હિન્દુસ્તાનના સકળ હિન્દુઓને અને મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ-હિન્દુસ્તાનનું જ અભિમાન એ જ મોટું ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માભિમાન દૈવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દૈવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી, જેવું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવવું, દેશકલ્યાણને અર્થે દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવું ને મનન કરવું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવાં ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું એ નીતિ મનસા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણુ સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સવળી વાને ફરીને શોભશે જ શોભશે.

મહાભારતના યુદ્ધ કાળથી આપણું આર્ય ઐક્ય ત્રુટિત થતું ચાલ્યું ને આપણુ રાજ્ય, ધર્મ-વિદ્યા ઘરસંસારના સુખ રહિત થયા; એ આપણી ભુંડી સ્થિતિ બદલાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ને અંગ્રેજી રાજ્યનો રૂડો ઉત્તેજક સંબંધ થયો ને સ્થિતિ બદલાવા માંડી, આપણા સારાંને માટે ને દાવકાં યુદ્ધ થઇ જઇને, પણ હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું ઐક્ય વહેલું થાય, સુઘટ થાય, જયી થાય તેને માટે પ્રત્યેક મંડળે ને દેશી સગરને ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મસિદ્ધિ બેડવો અવશ્ય છે.

કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે, નદી કુવા વડે જ નગરમાં ઘરઘરનાં જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્ય રૂપી ઐક્ય ભાગ્યું, બાહુબળ ઘટયું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને ઢીલા થઇ રહ્યાં, એઓને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને દૃઢ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ—ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની કેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા—ઔદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ ચાલે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી અનર્થ થવાને માટે, તે બુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકોશ રાખી પરમાર્થ બુદ્ધિથી જ વર્તવું. સહુનું સારૂં થાઓ ને સહુનું સારૂ કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો. સહુમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ બુદ્ધિ વિના આપણે કોઇપણ મોટું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાંહિ સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવવાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યાંતર ઉત્તરોતર અધિક અધિક શુદ્ધ સબળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણાં આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્વરે જયી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે. સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણમાંથી નહાસવું

રણમાં પડયા પછી હવે બીજુ શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રિબાયા તો પણ શુ લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરૂં કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો આપણે ઘણાં આગળ વધીએ ! રાજ્ય મદદમાં છે. છાપખાનાં મદદમાં છે,— શ્રીમંતો પણ ભાવે કભાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ એ દીન કદાં કે મીઆંકે પાડગે જીતી ? એ દહાડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઓથી શું થાય ? વિલાયત જવું સહેલું હોય તો વિલાયત જઇ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંથાચુંથ શેની થાય ? સંપાનમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો આપવો એ આપણુ પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલબત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી માંહો માંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું; લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનુ લક્ષણ છે. પ્રીત કઇ તો કે આગળથી જોઇ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નઠારૂં નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડયું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનુ એક વાર પણ કહ્યુ, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાહિ ગ્રહ્યાની લાજ એ બહાને પણ હરગીમ મૂકવુ નહિ પણ અફસોસ, આપણે આજ કાલ કોઇના નથી ! હશે. અગર ઘરમાં ગમે તેમ આપણે ભાઇઓ ભાઇ લઢીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવુ જોઇએ. લાઇબલ કેસમાં ભાઇ કરસનદાસ મુળ-જીના કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા,—જેઓનો વિચાર કાર્ટમાં જઇ શાહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસપે શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જેગ છે, એવુ જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

રાજ્યભક્તિના આદર્શો

રાજભક્તિ વિષે તો પૂછવું જ શું ! હલદીઘાટની માથે લડતાં પ્રતાપ રાણાને બચાવવાને ઝાલાવાળાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, ને જો કે તે છેક જ પડતી હાલતમાં આવી પડ્યો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને ભામાશા પ્રધાને પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેને સારૂ પોતાની બાપદાદાની પૂંજી તેને નજર કરી. અમર રાણાથી ઉપરા ઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઇ રાણાના એક સગાને રાણા ઉપ નામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો—આવી મતલબથી કે અમરસિંહના વળામાંના ઘણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે; પણ ધન્ય છે રજપુતને કે તેઓએ નવા રાણાને ન જ માન્યો ! મારવાડનો અજીતસિંહ જે પોતાના બચપણમાં છુપો ને છુપો રહેતો ને જેને તેની પ્રજામાંના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે અજિતના નામની જ ભક્તિથી તેની તમામ પ્રજા સંપમાં રહીને ઔરંગજેબનું ફાવવા દેતી નહિ; ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિમાન થયો એટલે તરત જ તેની સરદારી નીચે રજપુતોએ ઝુંડમાં મળી ઔરંગજેબ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ટક્કર લીધા કીધી. જ્યારે ભીલોએ ઇડરના નાગાદિત્યને મારી નાખ્યો ત્યારે તેના વંશમાંના બાળકને એક બ્રાહ્મણે ભાંડીરના કિલ્લામાં લઈ જઇ રાખ્યો હતો. એક ભાટે, જ્યારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખુંચી લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઇ રાહપને આણ્યો હતો; અને એક દાઇએ ખુની વનવીરથી બચાવવાને બાળક ઉદેસિંહને એક નાઇની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દઇને તેને બદલે પોતાના કુમળા બાળકને મરાવ્યું હતું.

દેશભક્તિ

જ્યારે અમરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું, ત્યારે કોમલમેર જ્યાં તે હતો ત્યાંથી સઘળા રજપુત લોક ઉમંગભેર પાછા ચિતોડ આવ્યા ને મોટા શૌર્યથી મદમત્તને તોબા પોકરાવી. પ્રતાપના પણની શી વાત—કે ચિતોડ પાછું આવે તો જ મહેલ બાંધવા ને રાજ્યસાહેબી ભોગવવી. એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પતાવળીમાં જમતો, ઘેંસ ઉપર સૂતો વગેરે; ને એ જ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારો પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારે જ તેનો સંતોષે પ્રાણ ગયો ! જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપુતોનું અભિમાન તેવું જ બીજા સંસ્થાનો વિષે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આફત એ શબ્દોની ધ્વનિ દરેક રજપુતોના લોહીને ઉકાળાવી નાંખતી. રજપુતનો ઘોડો, રજપુતની સ્ત્રી, રજપુતની તલવાર ને રજપુતનો દેશ એ વિષે અપમાન લાયક શબ્દ રજપુત આગળ બોલાય ને તલવાર ન નિકળે એવું તો ક્વચિતજ બનતું.

* * * *

શૌર્ય પરાક્રમ વિષે

બાપા, ખુમાણ, સમરસિંહ, અમીર, કુંભો, સાંગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના રાજા, રાઠોરો, હાડાઓ ને ટુંકામાં રજપુતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સેના દુનિઆની તવારીખમાં ઉંચી પ્રતિના દાખલા દર્શાવે છે. રે કરમદેવી ને પત્તાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રણસંગ્રામમાં જાતે જઇ બહાદુરીથી ઘુમી છે ! રાણીઓએ રાજ્યકારભાર કર્યાના દાખલા તો રજવાડમાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. ટાડ ગ્રંથકાર કહે છે કે "રજપુસ્તાનમાંનું એક પણ નાનું રાજ્ય થર્મોપિલીના જેવી લડાઈ ન લડ્યું હોય તેવું નથી. એક પણ શહેર એવું નથી કે જેણે થર્મોપિલીની લડાઇ લડનાર લીઓનિડાસના જેવા પ્રતાપી જોદ્ધાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઇમાં અંગ્રેજ સરકારનું ફાવવું નહોતું ને જે લડાઇના છેવટને સારૂ ઇંગ્લાંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઇ રહ્યો હતો ને જે લડાઇ જેપુરના રાજા માનસિંહે આસામ, આરાકાન, ઓઢીઆએ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા.'

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાંનું જે સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દ્વારિકા છે. જ્યારે કાળુસના કાળ યવને જરાસંધની કુમકમાં મથુરાં પર ચડાઇ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉગ્રસેન ને સર્વ યાદવો ને બીજી પ્રજા એ સૌ દ્વારિકામાં આવી રહ્યાં હતાં ને અહીંથી જ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ઘુમવાને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રભાસ પાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મદ્યપાનથી છકી જઇને પરસ્પર કલહ કરી કપાઇ મુઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજ્યકુટુંબ હસ્તિનાપુર જઇ રહ્યું હતું એવી કથા છે. અર્થાત્ દ્વારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિષે વિશેષ લખવા જેવું હોય જ શેનું ? ઉગ્રસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શૂરવીર હતા ને બીજી પ્રજા સુખી હતી. તો પણ કંસશિશુપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાન બોધ આપનાર, સગાસંબંધી ભક્તજનનાં સંકટ હરી તેઓના કોડ પુરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શુરવીર, રાજ્યનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે બીજા સર્વ પ્રાંતના હિંદુઓની સાથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છે જ તેમાં તેણે દ્વારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દ્વારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઇ ને દ્વારિકા યાત્રાનું મોટું ધામ થયું છે.

* * * *

ગુર્જર રાજમંડપમાં એક બાજુએ પંડિત જૈન સાધુઓ કુમુદચંદ્ર આદિ દિગંબર તથા દેવસૂરી હેમાચાર્યાદિ શ્વેતાંબર સામાસામા સમર્થ વાદ કરતા; બીજી બાજુએ રાજકુટુંબ અને સૈન્ય જગદેવ સરખા રજપૂત તથા સાજન સરખા વણિક સરદારો હાથી બેસી યુદ્ધવિષય ચર્ચતા; સિંહાસનની હેઠળ આજુબાજુએ સામંત, મંત્રીઓ ને ઉદો એ જૈન વાણિઆ પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આંખથી જોતો, લક્ષ દઇ કાને સાંભળતો અને મલકાને મોઢે એક બીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ બેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડખભાટ, વગેરે જય વાણીથી મંડપ ગજાવી રહેતા;—ત્યાં બાર વર્ષ લડાઇ કરી રાજા ભોજનું માળવા જીત્યાથી અને રાખેંગાર સરખાનું સોરઠ જીત્યાથી શ્રમ પણ મોટા અભિમાનનો ભાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિથી ને ઔદાર્યશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રક્તગૌર કાંતિવાળો ને કીર્તિનો કોડીલો ને પુરો વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જયસિંગ *સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજા સર્વ રાજ્યભૂષણો* સહિત સિંહાસને બિરાજતો ને મંદિરની ચોમેર વાદ્યો વાજતાં.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસેં વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો, ને પછી સંવત ૧૨૦૦ થી ગુજરાતનો સૂર્ય ઉતરવા માંડ્યો.

* * * *

નર્મદયુગનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

ઉપર ઇતિહાસરૂપ જે લખી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય તથાપિ તેલ જુદું પડી ઉપરજ તરતું રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપર તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં બ્રાહ્મણ તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા. જૈન પ્રજામાંના કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજા

તથા પ્રજા બન્ને હિંદુ, બન્ને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી જાણીતા હતા, તો પણ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ રજપુત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. બ્રાહ્મણ જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રજાવર્ગના જૈન સાધુ સિવાય બીજા કોઇ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ. એ કારણોથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્ર રૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત ભૂમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાજાના ઠાઠથી મોહ પામી પોતાને મળતાં સુખોમાંજ સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજવર્ગના ઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા મીજાજના, એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દીલથી શેની દરકાર રાખે? અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઇ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એક દેશી રાજ્યરૂપે ઐક્ય નહોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર ઐક્ય નહોતું. પરદેશી રાજાના સંબંધમાં સર્વ પ્રજાનું ઐક્ય જેવું શીખે ને મરેઠાઓએ દેખાડ્યું તેવું જશવંત તો નહિ પણ નામનુંયે ગુજરાતી લોકે કોઇ કાળે દેખાડ્યું નથી અને આજ કાલ તો ગુજરાતના રજપુત, ભીલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી સૌ એક સરખા મોળા થઇ રહ્યા છે.

* . . .

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ

આ સૈકામાં રાજનીતિશાસ્ત્ર દેશસમૃદ્ધિ-શાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવે છે; નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ઘણાં જુનાં રાજ્યના લોક જે ઘણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગ-પ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશેજ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધું નાશવંત છે, કર્તા હર્તા તો કોઇ જુદોજ છે, અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કીધો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાંનાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું ગાન્યું અને એનાં દુઃખદાયક ફળ આપણે ભોગવ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ કે સદુદ્દેશે, સદ્‌ગુણે, સન્માર્ગે, સતકાર્ય કર્યેથી બીજા દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં બાહ્ય સુખને પામે છે, ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાંજ સુખ કાં ન ભોગવવાં?

* * * *

હિન્દના એક અંગ તરીકે ગુજરાત

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપલકીઆ, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સારૂ જે પ્રકારે ઉદ્યમો થવા જોઇએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણસો જોઇએ ને શક્તિમંત જોઇએ. શક્તિમંત કેવી રીતે? બુદ્ધિએ ને સદ્‌ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરબળ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિબળ, ને સાધારણ સદ્‌ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાંતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું? ગુજરાત ભૂમિના જુદા જુદા વર્ગના લોક—પહાડી પ્રદેશના રજપુતો, ભીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપુત, ભીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, એઓએ અને પારસી, મુસલમાન એઓએ સૌએ પ્રત્યેકે ને સમૂહમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત માથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે યશસુખ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ, ને મહમદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના એક મોટા કૌવતવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાંતિમાન ને કીર્તિમાન થઇ રહે.—પ્રભુ આશા પુરી પાડે!

નર્મગદ્યઃ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

ગુજરાતની કીર્તિ

સ્વભાવગુણ કેળવવાથી ને હામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે છે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાં ઘણાએક જણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાના કેળવાએલા ને શક્તિવાળા સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઇ બીજા સાવધ રહેશે. વળી ભુંડું નામ મેળવવાની કોઇની ઇચ્છા હોતી નથી. ન કેળવાએલા સ્વભાવ ગુણથી ભુંડા કર્મ થઇ જાય છે. નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓથી ભુજ ભુંડા નામ કરવાના, પણ ઘણુંક જણ તો રૂડાંજ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે 'નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને.' વળી 'નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહંત; કીર્તિ તણા જે કોટડા તે પાડ્યા નવ પડંત.'' વળી કહેવાય છે કે 'રૂડે નામ કે ભુંડે નામ' (ને હું વધારું છઉં કે 'પણ નામ'). માટે નામ મેળવવાને ઇચ્છા એ તો પુરૂષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્યમમાં મોટું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણા કરતાં યશના લોભી વધારે થઇશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાત ભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું.

ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધનો

આપણે આપણું પાણી ખોયું છે ! આપણી આલોક તથા પરલોક સંબંધી 'મનની સ્થિરતાએ પોતાનો ઠામ છોડી દીધો છે અને તેને ઠેકાણે ઘણી તરેહની અડચણોરૂપી ચિંતા તથા હાલ શત્રુ જેવા લાગતા એવા ઘણા દિવસના પાળેલા વંશો, એઓએ ઘર ઘાલ્યાં છે અને આપણા ડોશ વિના સરખા થયા છે ! આપણા ઘરડાઓએ સુમારા નામના પહાડની ઉંચી ટોચ ઉપર કીર્તિનો મોટો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. પણ મુસલમાનોના હુમલામાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલોથીજ આપણા વડીલોએ આળસ કીધું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી મળીઆ મ્લેચ્છોના ધક્કાએ પહાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા ! વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જોરાવર મારને લીધે અફળાતા કુટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર બેશુદ્ધ અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી. તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે ! ઉપરની ટોચ ઉપર મુસલમાન તથા દેશી રાજાઓને મારી આજને સમે અંગ્રેજ લોક રાજ્ય કરે છે ! એઓને આપણી દયા આવે છે. રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાને પાળવી. અંગ્રેજ પરદેશીઓ પરોપકાર બુદ્ધિથી જેટલું આપણું સારું કરે તે સઘળું આપણી બહારની દશા સંબંધી. નિશાળો કાઢવી, દેશીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જકાત દાણ ઓછાં કરવાં, દેશમાં સલાહસંપનો વધારો કરવો, આપણને સઘળી વાતની પણ ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવી વગેરે બાબતોમાં તેઓ આપણું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. તેઓ આપણી અંદરની દશા શું જાણે ? એક માણસના સ્વભાવથી બીજો પુરો વાકેફ હોયજ નહિ. સંબંધ પ્રમાણે માહોમાંહે જાણ વધારે ઓછી હોય છે. આપણે કુટુંબથી, પોતાની નાતથી અને દેશીઓથી ઇતરના અનુક્રમે જાણીતા છીએ. અંગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી થોડાજ વાકેફ છે. એવી કેટલીક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સારું થતું નથી, વાસ્તે વેળાએ તેઓનું આપણે ભુંડું બોલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માંહેની દશા સુધારવી ફક્ત તેઓના

હાથમાં નથી. વહાલા દેશીઓ! આપણુજ હાથમાં છે. આપણામાંજ જ્યારે જુરીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આપણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ ખુણે ભરાઇ રહીએ તો પછી તેઓ શુ વેલણુ ઘાલીને ઓસડ પાય? 'માગ્યા વિના તો મા પણુ ન પીરસે' તેમ આપણે જેગ બેશુદ્ધ થઇ ગયા છીએ ને પુરૂં જાણુતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આગળ કીર્તિનો કિલ્લો ક્યારે બાંધીશુ? મંડળીસિહ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષામા આવે છે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિ રૂપી આબોઇ ખરી ગઇ છે. અસલના સ્વદેશાભિમાનનો કંઇ પણુ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જણાતો નથી, સ્વદેશાભિમાનને શીત આવ્યાં છે! જલદીથી ગરમી પહોંચાડવાની નહિ તજવીજ કરીએ તો તે જવા બેઠું છે તે મરી જશે એટલે આપણે રોઇ રહીશુ અને છે તેનાં કરતાં વધારે આપણા ભુડા હાલ થશે વૈદ્યરાજ! સ્વદેશાભિમાન તે શું? ઘરડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે કેવા હતાં તે તો પેટને સાંસા ફાંફા ને વાંધા એટને નિરાતે અસલનાં થોડાંએક રહેલા પુસ્તકો વાચી ગયા વગર કેમ જાણ્યામાં આવે? ત્યારે શુ સ્વદેશાભિમાનનુ ભાન કરાવવાને કશુએ નથી? હા હા, છે, જુઓને આ આબુ ગીરનાર કે રના ને અનેરીકનેરી, ધારાપુરીની ગુફા માહેના પુરાતન પણુ ચમત્કારીક કામો! સોમનાથ, પાલીતાણા, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશક વગેરે જગાઓ આપણને પાછલા દહાડા સભારી આપે છે! એ ઠેકાણાંની શોભા બધી કોની કીધેલી છે? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચોખ્ખુ ભાન આણે છે. દેશના સઘળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતિ જગતમાં ચાલે એવાં કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન સ્વાભાવિક છે, પણુ આવી આપણી દશા તેથી તે ઠરી ગયું છે. વૈદ્યરાજ! કીયા ઓસડથી કીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોંચશે! માણસ સર્વ વાતે એક દરજ્જે નથી, આપણે સઘળા જણા જુદી જુદી પ્રકૃતિના જુદી જુદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાને રૂચી પડતા અને ફાવતા પણુ ભારે ઉદ્યોગ કરવા. ઉદ્યોગ કરી ધન મેળવવુ. ધન મેળવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાની નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખબર લેવી. એ ખબર લેવાની જોડે પોતાના શરીરનાં અને મનના સુખ વધારવાની કોશીશ કરવી. એ અનુપાન સાથે, કુટુબનાતના કજીયા કનેશનાં મૂળ બાળવા, અદેખાઇને દૂર કરવી ને તેને બદલે માંહોમાંહે ચાનક રાખવી, કુસંપ છોડી સંપે કામ કરવું, આળસ તથા વહેમો વર્જવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ક્ષમા, સત્ય ચોખ્ખો વહેવાર, કળા કૌશલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા ઘોળી એ ઓસડ, ગળામાં ગટગટ હાસી ગયાથી દેશાભિમાનને ઘણીજ ગરમી પહોચશે એ ઉચકાયેલુ ને તોળાએલુ જ પોતાને યોગ્ય ઠેકાણે રહેશે. આમ કરીને વખત આવ્યો કે પોતાનું જોર બતાવવાને મેદાન રહ્યુ છની! ચાલો આપણે વૈદ્યરાજની એ શિખામણુ પ્રમાણે ચાલીએ ફલાણાએ ફલાણુ કામ કરી પરદેશીઓમા પોતાના દેશનુ નામ વધાર્યું, તેમ એક કહે છે હુ વધારૂં, બીજો કહે ના હુ વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણા કાયર છીએ, તે ટળી શુરવીરપણે પોકારીશુ કે હા હાં અમે સ્વદેશને તારી આણવાને હદથી જ્યારે મહેનત લઇશુ. ત્યારે અને જ્યારે એ અહંકારને ફેંકી અંગ્રેજ લડાવશે ત્યારેજ ને ત્યારેજ કીર્તિનો કીલ્લો પાછો બાંધવાને આપણે શા માટે લાયક નહિ થઇએ? એ અભિમાન માણસનુ નૂર છે-એ વડે તે

ઓળખાય છે–એ વડે તે અમર છે–એ વડે તે સુખી છે–તેને માન છે–અને એ વડે તેની મુક્તિ છે. અહો કીરતાર ! એ સારી બુદ્ધિની બિચારા લાચાર હિંદુઓમાં જલદીથી પ્રેરણા કર !

* * * *

ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધનો

દયા એ ઇશ્વરી અંશ છે, એ ગુણ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઇ જોગીને રસ્તામાં માર ખાતી જોવાથી આપણામાં કણકણો છુટી જોરસે. પેલ થઇ પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર દયા અને મારનાર ઉપર ક્રોધ આવે છે કારણની તપાસ તો પછવાડેથી કરીને આપણો આગનો વિચાર ફેરવવો ઘટતો હોય છે તો ફેરવીયે છીએ, પરંતુ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રી વિષે દયા ઉપજે છે હવે એક જણ સારૂ એટલું થાય છે તો લાખો આદમીને ઉઘાડે પગે, ઘસતે ટાંટીએ નાગે શરીરે, ચોટી ગયેલે પેટ, ભોડે માથે, ઢેરી આંખે, ચિંતાની લાહે રોગની ધાસ્તીએ અને છોકરા રૂપી રાડ-ધાડને લીધે ભીખ માગતા જોઇ કેમ દયા ન ઉપજે ? થોડાકજ શ્રીમંતોને ઉપજે છે ટાંટી-આમાં કસ છતાં, વગર મહેનતે અપાન હોઇને પારકાનું ધૂને છે અને એ ધૂતનું હક્ક રૂપે ગણે છે એવા ઉપર લેશ ધ્યાન ન આપવું જોઇએ તે તો પુજાયા જાય છે પણ બિચારાં ખરેખરાં ગરીબ–આંધળાં લુલાં, મુંગાં, બહેરાં, માબાપ વગરનાં, રઝળતાં અને રોગીઓ આપણી પાસેથી પોકાર કરતાં જતા હોય છે, તોપણ આપણે તેઓ તરફ નજર કરતા નથી. રે ગૃહસ્થો ! રીત આવી છે કે પારસી સગાંવહાલાંની નઠારી દશા તરફ જોવાથી દિલને ધણું જ લાગે છે. પાડોશી, નાતીલા અને દેશીઓ વિષે તો અનુક્રમમાં હેતભાવ ઓછો લાગે તોપણ કોઇના પણ દુઃખો અને તે વળી ઉપર કહ્યાં તેવાં જોવાથી (આપણો માણસનો જીવ છે માટે) હૈયામાં અસર થાય ખરી દેશ એક કુટુંબ છે દેશીઓ તો આપણાં ભાંડુ છે. શ્રીમંતનો જીવ તેવો અનાથનો જીવ, જીવ કંઇ ઉંચ નીચ નથી ઇશ્વરને ઘેર તે સમ ગણાય છે. નાચાર ભુખે મરતા શુદ્રને પાળવો એમાં ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણને જમાડવાના પુણ્ય કરતાં વધારે પુણ્ય છે. નીચ ઉંચ તો માન ધંધાને લીધે થયા છે. માટે દાન આપવા વિષે નીચ ઉચ જાત જોવાની નથી, પણ લેનાર સુપાત્ર કે કુપાત્ર છે, એ વધારે જોવાનું છે. આપવાથી જેનું પેટ ટાઢું થાય છે અને આંતરડી કકળતી બંધ થાય છે તેઓ અંતઃકરણથી પોતાને સારૂં કરનારને કેટલી દુવા દે છે ! એથી આપનારને કેવો ને કેટલો સંતોષ ! અને તેની મંસારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો ! દશાનું ચક્કર ફરતું ફરતું સૌના ઉપર આવે છે, ત્યારે દશાથી દુઃખ પામતાં અભાગી અને પોતાનાં ભાંડુ પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી બરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ ? દુખી પ્રાણીને સંકટમાંથી ઓધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એ વાતની જાણ કીધી હતી, કરે છે ને કરશે. રશિઅન લડાઇમાં ગરીબ રૈયત પુરૂષોની વિધવાઓના ને છોકરાઓનાં ગુજરાનને માટે 'પેટ્રિઆટિક ફંડ–દેશહિતકારી ભંડોળ' ઇંગ્લાંડમાં ઉભો થયો એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમો ભરેલી છે. આપણી રાણીની તરફના લડાઇમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના બૈરાં છોકરાંને તથા જખમી થયેલાઓને દુઃખના દરીયામાંથી કાઢી તેઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકે, એ વિષેનો બંદોબસ્ત કરવો એ જેમ મોટું પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિગા પહોંચાડી તેઓનાં દુઃખ ટાળવા સારૂ બંદોબસ્ત કરવો એ પણ તેવુંજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખર છે જ્યારે દેશીઓની બરદાસ્ત ન લેવાઇ અને પરદેશીઓની લેવાઇ ત્યારે પછી સ્વદેશનું અભિમાન શેનું ? શરમ અને ફુલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિંદવા જેવી સ્વાર્થ-

બુદ્ધિ છે. ઘરનો ગરે તેને જાનગસે એમ ગગાઈ બહાર સારૂં કરી આબરૂ મેળવવી એ કેવળ મૂર્ખનું કામ છે. ભાઈઓરે, દેશી અનાથનું પાલન પ્રથમ કરવું જરૂરનું જાણો. વિકારમહિત દેવપૂજા કરી, બહારથી ઓળી દેખાડવું અને દાન કરવાની મતલબ આબરૂજ છે એમ સમજવું, તે વળી અપાત્રને એ કંઇ સ્વર્ગે પહોચવાની નીસરણી નથી.

* * * *

ગુજરાતી શેઠીઆઓને

પેલા જગતનામાંકિત ઇંગ્લિશ હાવર્ડના નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરૂં છું. એ હાવર્ડે યુરોપ ખંડના તમામ કેદખાનાંની શોકકારક દશા ફેરવી નાખી. તે હાવર્ડ તમારા જેવો ધનવંત ગૃહસ્થ હતો, તેણે પોતે સઘળી પામનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુખી અને દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓનાં સુખ વધારવાની તજવીજો કરવામાંજ પોતાની ઉમર ખોઇ, તેણે મફત કેળવણી આપવાને નિશાળો બંધાવી પોતે થોડાક ઉપર ગુજરાન ચલાવી પોતાની આવકનો ઘણો ભાગ તે ધર્મ કામમાં નાખતો. તેણે દેશ દેશના કેદીઓ અને રોગીઓની ઘણીજ સારી બરદાસ લીધી; ટુંકામાં એટલુંજ કહું છઉં કે દુઃખીઆરાના પોકારને સંગીપેઠે કાન માંડવાને તે હંમેશાં તત્પર રહેતો. તેનું નામ ઇંગ્લાંડ દેશના પરોપકારી પુરૂષોમાં પહેલે નંબરે જોવામાં આવે છે. આપણાજ દેશમાં પારસીમાં સર જમશેદજીની સખાવત તે પીરલીજ. શ્રાવકમાં પણ ઉદાર જનો દેખાય છે. હવે વાણીઆ શેઠમાંથી બહાર કોયા પડે છે તે જોવાની ઉત્કંઠા રાખીએ છીએ. રે રે શેઠીઆઓ! તમારા પ્રૌઢ પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહિ ધરાવીએ?! દેશીઓ નહિ ધરાવે?!

—નર્મગદ્ય નિરાશ્રિતપ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ

ગુજરાતી સ્ત્રી

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈસે અને સુખે ઘણા ગરીબ છીએ તેનું કારણ આજ કે આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નઠારી છે. તેઓ ભણેલી નથી, કે તેઓની પ્રજા તેઓના હાથ તળે વિદ્યાનીતિના ખાજા ખાય. સ્ત્રીઓ ઘણીએક અનીતિથકી એટલે વિષયાદિક કામો થકી, અતિશે શોક કરવાથકી, ઘરમાં કુસંપ વધવાથકી અને ખાનપાનાદિકથી શરીર અને મનને ઘણાં ઘણાં નુકસાન પોહોંચાડે છે. તવાય ગયેલાંને છોકરાં થાય તે માંદાંગલાંજ રહે તેમાં શું અજબ જેવું છે?

* * * *

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા, રૂક્મિણી, બીજા દેવ ઋષિઓની સઘળી અને બીજી નાતોની કેટલી એક સ્ત્રીઓ ભણેલી અને નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અજાયબ જેવાં થયાં છે. હમણાની બાયડીઓના વિચાર ઘણા મૂર્ખ છે. તેઓ ઘરેણાં લુગડાંનીજ ભૂખી હોય છે, પણ ધણીની પ્રીતિની ભૂખ નથી રાખતી. તેઓ કોઇ પણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં વખત ગુજારતી નથી. વિલાયતમાં સ્ત્રીઓ રોજના ઘરકામકાજ પરવારીને પોતાને હાથે, અને છોકરાં કાજે કપડાં સીવે છે અને તેઓનાં કામમાં મદદ લાગે છે. આપણી સ્ત્રીઓ તો કહુરે કે લાવે તો ખાઉં ને ખવડાઉં દુખ પડ્યા વિના માલુમ પડાતું નથી એ વાત ખરી છે. જે નાતોમાં મોટાં પલ્લાં ભરવાનો ચાલ છે ત્યાં બૈરાંઓ નઠારાં કામ કરવાનો ઘણો ફાયદો મેળવે છે. ધણી છે ત્યાં સુધી તે ખવડાવશે ને મરી જશે ત્યારે પીયેર તથા પલ્લું છે એમ કહીને પેટની ફીકર રાખતાં નથી અને તેથી તે કંઇ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. જે નાતમાં બીલકુલ પલ્લાંની ચાલ નથી તેમાં પણ ઘણાં

નુકશાન થાય છે, તેમ જ્યાં ઘણાં પરદાનો ચાલ છે ત્યાં પણ ઘણું નુકશાન થાય છે. ઘણાં પરસાંથી બૈરાંઓ આળસુ થઈ જાય છે ને ખાવું પીવું ને ચેન મારવી એજ વાત સારી પેઠે જાણે છે. એ કારણ અને બીજાં ઘણાંઓને માટે પડદાં ઓછાં કરવાં જરૂરનાં છે એમ થશે ત્યારેજ ખાનપાનમાં બૈરાંઓ પેસી જતો રહેવાની બીક કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં વખત કાઢશે અને દુરાચરણ નહિ હોવે ઘણો દીન રોજ છઉ કે કેટલીએક આપણી રંડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુજરો કુમાર્ગે કરે છે. ઉદ્યમ વિના નિર્વાહ નિતિ નહિ ને એ વિના ખરૂં સુખ નહિ માટે સ્ત્રી જાતે પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાં કાઢવો

નર્મગદ્ય સ્ત્રીના ધર્મ

ગુજરાતી ગૃહિણી

જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓના ઉપર ધિક્કાર ખરો નથી, જ્યાંસુધી જેમ આપણામાં પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતા ને હાલના સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી માન નહિ પામે ત્યાંસુધી તે બિચારીઓ તથા આપણે પણ સંસાર સુખના ઉંચા લહાવા લઈ શકવાના નથી. જે જોડું વહાણું વાય ને ઘરકામની ભાંજઘડ કરે છે તેના કંગાલપણા સરખું બીજું શું? કેળવણી પામેલાં જોડાંનો ઉદ્યમ એ તેઓની ખરી દોલત છે અગર દ્રવ્યસંબંધી સ્થિતિ તેઓની ઉતરતી હોય છે તો પણ પરસ્પર પ્રેમ ને એકેકનો ઉદ્યોગ એ તેઓનાં ખરાં સુખનાં મોટાં સાધન થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી વિનાનું ઘર નહિ ને સ્ત્રીથી સઘળાં સુખ ત્યારે એનેકેમ ન કેળવણી આપવી? જે કેળવણીથી તેના સદ્‌ગુણોને પુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દ. થાય, જે કેળવણીથી તે દેશસુધારાના કામમાં આગળ પડીપડીને યશ મેળવતી થાય ને ટુંકમાં જે કેળવણીથી તે અહીનાં ને તહીનાં ઉંચી જાતનાં સુખ ભોગવે તે કેળવણી અભાગી અબળાને સુહાગી સબળા કરે તેવો દહાડો ઇશ્વરની કૃપાથી અને આપણાં પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજનથી સઉનો વહેલો આવો—અસ્તુ

નર્મગદ્ય સ્ત્રીકેળવણી

ગુજરાતનું ભાવિ દર્શન

મુસલમાની રાજ્ય થયા પછી પ્રાકૃત ભાષા બોલાવા લાગી ને વિષ્ણુમત–કૃષ્ણભક્તિ દાખલ થયેલી લોક પુરાણ કથામાં અને કવિઓએ દર્શાવેલાં રૂપકોમાં આનંદ પામવા લાગ્યા સંવત્ એમ ૧૮ ગાં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતા રૂપી આરશીમાંથી જણાય છે પ્રજાને રાજ્ય સંબંધી દુખ નહોતું ને તે અનેક ઉદ્યમથી ખાવે ખવાડવે તથા સંચય કરવે સુખ માનતી પણ અમો જણાવે છે કે, તે વેળા અનેક ધર્મપંથ, ભોગી, ઘેલી ભક્તિ, અત્યાચાર ને દુરાચાર એ બહુ હતા સામળ કહે છે કે સ્ત્રીવર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરૂષ વર્ગ મૂર્ખ હતો, પ્રેમાનંદ દેખાડે છે કે પોતાના ઉદ્યમ સાથની એકમાર્ગીપણામાં મગ્ન તો ને કુટુંબ પરિવારમાં હેતમાં આનંદ માનતા, મુસલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારના સંબંધથી કેટલાક બ્રાહ્મણ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વૈષ્ણવ વાણીઆ તથા જૈન શ્રાવકો સર્વ ગુજરાતીઓમાં મહાર પડતા હતા આટલી મોટી ગુજરાત ને તેમાં આગલા ગાળા લોક તે છતાં લોક પોતાનું કેળવાયનું ખરૂ સ્વરૂપ દેખાડી શક્યા નથી સંવત ૮૦૦ થી તે ૧૯૦૦ લગીમાં પોતાના ગુણ લક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અરે કેટલીક જુજ છે! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજાને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉદ્યોગ તથા ખટપટ એ હેમચંદ્રે દેખાડ્યા છે, નરસિંહે કૃષ્ણભક્તિનો આગ્રહ દેખાડ્યો છે, અખાએ ગ્રંથો લખી કુળ કર્મનો પ્રતિબંધ તોડ્યો છે, બીજું કોણ છે? જુજ ગ્રંથકારોએ પોતાથી કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિરતેજ સ્થિતિમાં હતા. ગુજ-

રાણીઓ ભોળા, ભોળા, અજાણ, બીકણ, બાયલા—'તાણીઆની મૂછ નીચી તો નીચી' કહેવાય છે તે ખરું છે. મુસલમાનોએ 'ગાંડી ગુજરાત આગુસે લાત ઔર પીછેસે બાત' કહ્યું છે તે ખોટું નથી. પણ શું આપણે આપણી સ્થિતિ સારી કરવાને સ્વભાવ થકીજ હીણા છીએ? ના, દેશ હવા પાણી જોતાં તો પૂર્વ ભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા જોઇએ ને નથીજ. અને કદાપી પ્રકૃતિથી હીણા હોઇએ તો પણ શું? શું કેળવણીથી સારા નહિ થઇ શકીએ? થઇશુંજ, ને જુઓ ભાઇઓ, અંગ્રેજી રાજ્યથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલ્વેથી, સંગતિલાભ વધેથી ને છાપખાનાંથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી સ્થિતિ કેટલી બધી થોડા વર્ષમાં ફરી છે! પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ સૌ કરે છે, નામ મેળવવાની સૌને ઇચ્છા થવા માંડી છે, વિદ્યા ભણવા ઉપર સૌની પ્રીતિ વધતી જાય છે, નસીબ સંતોષ, બીકણપણું, ભોળી ભક્તિ, અજ્ઞાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાય છે, ને તેને બદલે અસંતોષ, આશા, શાર્ય ઉદ્યમ, કામ કરવા ઉપર લક્ષ ગુણ ભક્તિ ગાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઇત્યાદી સદ્ગુણો આવતા જાય છે; આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી. પણ સઘળાનો ધર્મ સંબંધી એક સરખો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વ ભાગની ભાષા એક જાતની થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની સ્થિતિ સારી કરવાની એક સરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતર વૃત્તિ જોતાં પણ આપણી સ્થિતિ આગળ જતાં ઘણી સારી થવાનો સંભવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાય છે.

નર્મગદ્યઃ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

* * * *

૩. ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ

ગુપ્તવંશ પછી વલ્લભીવંશ પ્રબળ થયો. એ વંશના રાજાઓના ઘણા લેખ જડી આવ્યા છે તેથી એ વંશ વિષે આપણને વિશેષ માહિતી મળે છે. રાજાઓ શિવમાર્ગી હતા પણ બૌદ્ધ મતવાળાઓને પણ ઘણો આશ્રય આપતા. એ વંશના બધા મળીને ૧૯ રાજા થયા, તેમનાં નામઃ (૧) ભટ્ટાર્ક સેનાપતિ, (૨) ધરસેન ૧ લો, (૩) દ્રોણસિંહ, (૪) ધ્રુવસેન ૧ લો, (૫) ધરપટ્ટ, (૬) ગુહસેન, (૭) ધરસેન ૨ જો, (૮) શિલાદિત્ય ૧ લો, (૯) ખરગ્રહ ૧ લો (૧૦) ધરસેન ૩ જો, (૧૧) ધ્રુવસેન ૨ જો (૧૨) ધરસેન ૪ થો, (૧૩) ધ્રુવસેન ૩ જો, (૧૪) ખરગ્રહ ૨ જો, (૧૫) શિલાદિત્ય ૨ જો, (૧૬) શિલાદિત્ય ૩ જો, (૧૭) શિલાદિત્ય ૪ થો, (૧૮) શિલાદિત્ય ૫ મો, (૧૯) શિલાદિત્ય ૬ ઠ્ઠો.

વેરાવળમાંથી વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦ નો એક લેખ જડ્યો છે તેને આધારે વલ્લભી સંવત ઇ. સ. ૩૧૮ થી શરૂ થાય છે એમ નક્કી થઇ શકે છે. એ લેખમાં વિ. સં. ૧૩૨૦, વલ્લભીસંવત ૯૪૫, હિજરીસન ૬૬૨ ને શ્રીસિંહનો સંવત ૧૫૧ એ વર્ષો આપેલાં છે. એ લેખ ઉપરથી વિશેષ એ અનુમાન થાય છે કે ૬ ઠ્ઠો શિલાદિત્ય વલ્લભી સંવત ૪૪૭ માં રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે એની રાજધાનીનો નાશ ઇ. સ. ૭૬૫ માં કે ત્યારપછી દશ પંદર વર્ષે થયો જોઇએ; એટલે વલ્લભીનો નાશકનાં સિંધના

મુસલમાનો જેવા જોઈએ, ને કેટલાક પંડિતો ધારે છે તેમ મરાઠીઓ નહિ

વનરાજના પછી અનહિલવાડના ચાવડા બળવાન થયા. પરંતુ એમનો અમલ છેક સૌરાષ્ટ્રમાં જામ્યો હોય એમ સંભવતું નથી. સૌરાષ્ટ્ર તો મૂળરાજ સોલંકીના વખતથી ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં આવવા લાગ્યું.

–કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ (૧૮૮૬) પૃ. ૨૦૫-૨૦૬

વેરાન સુરત

એ પ્રમાણે વખતના દેવે શહેરની આબાદીનો લીલો કુંજાર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો. રે અશોકવાડી જેવું શોભતું સુરત શહેર સહજ સહજમાં સ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાબની ગાદી જે પોતાની જેંરીની કરચથી વાળા હાલતમાં પણ આથમતા આફતાબના તેજ જેવી દીપતી તે પણ ક્યાં છે? ઈદમાં નીકળતી નવાબોની સ્વારી શહેરને જેબ આપતી તે ક્યાં જતી રહી? વખત, તું કેટલો કીનાખોર ને કેવો ઘાતકી છે? ચાળીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના છેલ્લાનું મુડદું અવલમ જલે પહોંચાડવાને તેના જમાઈને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચસે રૂપીઆ ઓછીના લેવા પડયા! અરેરે ખીલેલા કમળ સરખુ તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા ઓપતા તે ઓવારા, માણેકના ચોક જેવી તે મુગલી સરાહ ને નગમાળ જેવુ તે નાણુવાટ, ચાંદ જેવુ તે ચૌટું, રસે રાતો કસુંબા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રંગ જેવી તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવુ તે ગોપી પરું ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયાં! અરે ઓ પ્યારી સુરત, હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખંડિએર ઉપર પડતા તીત તડકાના અંદર તરતા તેજને ઉદાસીન મોટે બેરાં બેઠાં જોયાં કરવાનુ જ રહ્યું છે! અફસોસ!

નર્મગદ્ય-સુરતની મુખતેસર હકીકત

મહાપુરુષો

જે પુરુષ કમાતો ને ઘર ચલાવતો હોય તે પોતાના ઘરમાં મોટો કહેવાય છે. જેઓ નાતમાં વધારે વગ કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને સમજતા હોય તે શેઠ–પટેલ–પંચ કહેવાય છે. જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ કરે છે ને તેઓના સુખની વ્યવસ્થા રાખે છે તેઓ રાજા, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે. જેઓ વિદ્યા કળા ધર્મ સદ્‌ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેઓ પોતાના ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોટા પુરુષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓ-માં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા ક્વચિતજ જણાય છે. જે વિરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અખૂટ શક્તિથી મોટાં મોટાં વિઘ્નસંકટની સામા ઉપરા ઉપરી યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે—જે અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરુષ કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશનાં લોકને જાણીતા કર્યા હોય છે તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ગણાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ને અત્રિ એ સપ્તર્ષિ, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, બુદ્ધ, શંકર પ્રસાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓ સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ આપણા જાણ્યામાં નથી, તોપણ તેઓના કર્મના જય જોઈને આપણે સે કડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા છૈએ.

મહાપુરુષના ચરિત્રથી શો લાભ છે તે જોઈએ મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે

કાળનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે–તે કાળમાં લોકની તનમન ધનબળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવેલાની કેવી હતી તે જાણવામાં આવે છે. દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જો જુદા વિચાર હતા તો કઇ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકમાળા વશ કર્યા તેની અને બીજી ઘણી ઘણી ને કાળની વાતોથી આપણે જાણીતા થઇએ છીએ. બીજા પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દૃષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાક જો કે પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે તો પણ તેઓનાં કેટલાક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદ્ય હોય છે, તો તેઓના સદ્‌ગુણ લેવા ને દુર્ગુણ ન લેવા, એ જે બોધ તે ચરિત્રદર્પણમાંથી સહજ જણાઇ આવે છે. કેટલાક દીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદ્યમ, સદ્‌ગુણ ને બુદ્ધિથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે સ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે શ્રમ ત્રાસ વેઠતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતાં દેશાભિમાન દેખાડ્યાં છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ઘણી વાર ન ફાવ્યાથી કંટાળો આવ્યો છતાં પણ ઉમંગ આણી ખંતી રહી વિદ્યાકળામાં ને અજાણ્યા દેશોમાં જય કર્યો છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કીયા ઉદ્યમથી ને કઈ તજવીજે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું લાભકારી નથી. જે દેશમાં ઘણા મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂડી હોય છે. હીણી દશામાં આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો તો લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઇએ. દેશવિદેશના મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી મોટાં કર્મ કર્યેથી કેટલાક જણ આગળ પડે છે ને અનુકૂળ પ્રસંગ સાધી મહાપુરુષોમાં પોતાની ગણના કરાવે છે.

મહાપુરુષો વગર દેશોદ્ધાર ક્યાંથી?

મહાપુરુષોનામાં મહાશક્તિ આવશ્યક છે. ને જે મહાપુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિ વડે મહત્કર્મ કરે છે તે સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ દેશમાં જાતિબંધન ને કુળબંધન છે, જ્યાં સુધી લોક પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળમાં નાના નાના આનંદને માટે મથન કરે છે, જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોઇ પણ જ્ઞાતિના ને કોઇ પણ કુળના છતે બંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ આનંદ એને માટે ઉદ્યમ નહિ કરે, તેવો ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમાં મહાપુરુષો થવાના નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

નર્મગદ્ય: મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

રામ: તેના ગુણ અને દોષો

રામના સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં. જેણે ઋષિઓ પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિઓની સંગતિમાં બાળપણ ને તરુણપણ ગાળ્યું, ઋષિઓનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિઓના મુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો, તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણ હોવાજ જોઇએ ને તે રામમાં હતા. સત્ય સદાચરણ, સરળપણું આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતાં, પ્રસંગે વળી તેનો મોટો ક્રોધ વિવેકવટ છતાં પણ દેખાઇ આવતો. હતી રાજપુત્રરૂપે તે રણયશેચ્છુ, ઉદાર ને ક્ષમાવાન હતો–દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદમોટપ રાખવામાં તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો એ રણમાં ધીટ, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપળ ને બળીઓ, તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ

ને વંશમાં હાવકો ભિસરી હતો. આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, આજ્ઞાંકિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા ટેકીલા પતિરૂપે, શત્રુના કાળરૂપે તેમ વળી પ્રજાને સુખકર રાજારૂપે સૂર્યવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમાં પોતાને વિષે જરાએ નરસું નહિ પણ સંધુંજ સારું કહેવાય એ વિવેકભર્યો લોભ રાખતાં રામે સીતાને કડુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી દીધા એથી તેણે પોતાનો પ્રેમીપણાનો વિવેક છોડયો છે અને પોતાનું કાર્ય કાઢી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રીનો વિવેક રાખતાં વાલિને મારી નાખી ધર્મવિવેક છોડયો છે.

રામનું હૃદય કોમળ અને પ્રેમાળ હતું, પણ તે વિવેકથી આચ્છાદિત રહેતું. તેનો વિવેક તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દેતો નહિ. સાહસ તથા સાહસનો ઉદ્યમ એ કરવાના ટેરતાં રામે કળેવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સહાય મેળવી કાર્ય કર્યાં કર્યાં એથી તેના જય ને યશ ઉજળા છતે તેટલા તેજસ્વી નથી–સૂર્યના તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર-પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે દિપી વિરાજે છે.

તોપણ તે કાળની વસ્તિમાં ને તે કાળની જનની સ્થિતિમાં રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ્ય તે રામનુંજ–'રામ રાજ્ય' બાણ તે રામનુંજ–'રામબાણ' એ કહેણી–તેના રાજ્ય તથા રણજયના સ્મરણ, અને 'એક પત્ની' 'એક વચન' એ તેના સંસાર વ્યવહારના યશનાં સ્મરણ;–એ સ્મરણો સેંકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મન ઉપર તેવાં ને તેવાંજ સતેજ રહ્યાં છે.

નર્મગદ્ય : રામાયણનો સાર

ગૌતમ બુદ્ધ

તેણે પ્રથમ તો સંસારના ભોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરાગ ઉત્પન્ન થયેથી તેણે સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકુશ રાખવા માંડ્યો, પણ એક રાત્રિએ તે એક સેવકને લઇને નગર બહાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવાર વડે માથાના કેશ મુંડી નાખ્યા. પછી તેણે ઘણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ઘણાક લોકોએ તેનો બોધ સ્વીકાર્યો. રોગ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્માંતર છે ને જન્માંતરનું કારણ અવિદ્યા છે, માટે અવિદ્યા મટે તો તો પછી જરા, મૃત્યુ, સંકટ, દુઃખ નડેજ નહિ એવો તેનો બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યા હતા, તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓના મહત્ત્વ–શ્રેષ્ઠપણાની વિરુદ્ધ ભાષણ કરી સઘળી જાતનાં પુરુષસ્ત્રીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહકષ્ટ કરી મનના વિકાર જીતવા ને સત્કર્મ કરવાથી ઘણાક જન્માંતર પછી નિર્વાણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની હયાતીમાં ઝાઝો ફેલાયો નહોતો, પણ જ્યારે ઇ.સ પૂ. ત્રીજા સૈકામાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સિલોન, તિબેટ, ચીનમાં મંદે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બુધ્ધના ધર્મને માનનારા લોક નથી, પણ સિલોન, સિઆમ, જાવા, પેગુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ તાતાર, માંગોલિઆ, સૈબીરિઆ, એ મુલકના લોક તે ધર્મને માને છે એવો અડસટો નીકળ્યો છે. તેમાં બુદ્ધધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આગ્રહ વાળા ધર્મને તોડયો ને એટલા બધા લોકના મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળ પુરુષ પોતાના મહાવિજય વડે સદા સ્મરણીય છે જ.

*　　*　　*　　*

જીસસ ક્રાઇસ્ટ

ક્રાઇસ્ટે અનેક દુઃખ વેઠયાં–કમોત હોર્યું, પણ ઇશ્વર ઉપરની આસ્થા ને સત્યને ન મૂકયું તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારનો ને પાપીઓને માટે અંતઃકરણથી દયાભાવે ક્ષમા ઇચ્છતો ને તે કેવળ નિર્લોભ, ને પરમાર્થી હતો એ પુરુષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યસંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો. તે પોતે સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા પણ અસંતે રંક માછીઓ હતા એમ છતાં તેનો બોધેલો ધર્મ ગ્રીસ રોમમાં જગપ્રસિદ્ધ રોમના બહોળા રાજ્યનો ધર્મ થયો હતો અને આજ કાલ દુનિયામાં ને ધર્મને માનનારા પચીસ કરોડ લોક હશે. એ જોતાં જીસસનો ધર્મ અદ્ભુત કિર્તનીય છે

નર્મગદ્ય ધર્મ પ્રવર્તકો

મહમદ પયગંબર

સોળ વર્ષ એકાન્તમાં વિચાર કરીને બાર વર્ષ બોધ આપતાં દુઃખ વેઠીને ને પછી આઠ વર્ષ સંગ્રામરંગ દાખવતાં તેણે ઇસ્લામ તથા ઇમાનનો ઉંચો જયધ્વજ અરબસ્તાનના મકકાના શિખર ઉપર ઉડાડયો તે એક હાથમાં ને બીજા હાથમાં સમશેર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ પ્રકાશ્યો એ તેના વિજય અદ્ભુત ને ભારે છે મહમ્મદે ધર્મને માટે શસ્ત્ર વપરાવ્યાં, પણ ખલિફાએ ધર્મને બહાને શસ્ત્ર વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને એથી ઇસ્લામ ધર્મનો વિજય અદ્ભુત, પ્રગલ્ભ ને સતેજ થયો

નર્મગદ્ય મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

રામની પિતૃભકિત

પછી ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય, ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવા નીકળ્યા તે માર્ગમાં ગુહભીલને ત્યાં ને ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યાં. પછી ભરત એકલો ચાલતો ચાલતો જ્યાં રામની ઝુંપડી હતી ત્યાં ગયો ને લક્ષ્મણસીતાને મળ્યો રામે ભરતને ભેટી પુછવા માંડ્યું, 'પ્રિય બંધુ! મહારાજ દશરથ કયાં છે કે તું અહીં વનમાં કેમ આવ્યો છે? મહારાજના શા વર્તમાન છે? રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કેમ ચાલે છે?' ભરતે પ્રથમ તો સઘળું સાંભળ્યા કીધું ને પછી તે બોલ્યો 'ઓ રામ! મહારાજે કૈકેયીના કહેવાથી તમને વનમાં મોકલ્યા પછી અતિશોક પીડિત થઇ સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો છે તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો પણ હમણા ઉઠો ને પિતાને અંજલિ આપો ને તેનું શ્રાધ કરો.' દશરથનું મરણ સાંભળી રામ શોકે વિંધાઇ પૃથ્વી ઉપર પડયો. લક્ષ્મણસીતાએ પાણી છાંટી પાછો શુદ્ધિમાં આણ્યો તો ફરીથી રામે શોકનાં વચન કાઢયાં અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આંખોમાથી આંસુના ધોધ ચાલ્યા. પછી રામે અંજલિ આપી પિંડ મૂકયા એવામાં સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યાં આવ્યું ને રામને મળ્યું. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાના નિત્યકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠા છે ત્યાં ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતી કરી કે 'મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી સંતોખાઇ છે, પણ એ રાજ્ય હું તમને આપું છઉં, ઓ રામ! તમે મારી માના ક્રોધનો અપરાધ ક્ષમા કરો, મારી ઉપર દયા કરો. અને જો તમે આ વિનંતી માન્ય નહિ રખો તો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છઉં.' રામે ઉત્તર આપ્યો કે 'મારે આપણા પિતાના કહ્યા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કાઢવાંજ જોઇએ, તું અયોધ્યે જઇને સુખે રાજ્ય કર' પછી જાબાલિ પંડિતે ને વશિષ્ઠ ગુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું પણ એટલું કહ્યું કે 'ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણાં તો નહિ'

* * * *

સતી સીતા

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી ? જનક રાજાની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુલીનતા ને સુઘડતા હોયજ એમાં કાંઇ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને સાસરે ગઇ, સાસરેથી વનમાં ગઇ, વનમાં બારેક વર્ષ કાઢ્યાં, તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ જોઇ તેના ચર્મ ઉપર બેસવાનું મન કેમ ન થાય ? તે સંસારના છળભેદમાં શું સમજે ? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ ! એવા શબ્દ કર્યા તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે જાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી, પણ તેને ન માનતાં તેને કડવાં શબ્દ કહ્યા. એ પ્રસંગમાં સીતાએ પોતાની જાતિની અધીરતા ગભરામણ ને ઉદ્ધતાઇ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ જાણી ભોળે ભાવે તેની સાથે વાતો કરી છે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાજોગ ગુણ એકજ છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રાજમંદિરના સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા માટે વનવાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યું; રાવણની વિષય યાચના, તેના ક્રોધ અને લંકાના વૈભવની તેણે સ્પૃહા ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાચી છતે રામે શંકા આણીને કટુ વચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો છતાં પાછી તે પ્રેમમાં આવી જઇ પોતાનો સાચવટ દેખાડતી; રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નીમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં જ્યારે રામે કાઢી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રામની નિંદા ન કરી-એ તેના પ્રેમની બલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલું તો મોટું બળ હતું કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણાને તુચ્છ ગણતી ને ઉમટો સામો ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિશેષ સ્ત્રીઓ કહેશે કે બિચારી સીતા સંસારમાં કંઇ સુખ ન પામી ! પરણીને તેણે સંસાર માંડ્યો-પછી તરતજ તે વનમાં ગઇ-ત્યાં રહી- રાવણના ત્રાસમાં પીડાઇ; એ સ્થિતિના છુટવાના સમય ઉપર રામે તેને કાઢી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયોગમાં ગાળ્યાં ! પણ ધન્ય છે સીતાને ! સંસારસુખનો લહાવો ન લીધો ને ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં તોપણ, તેનો રામના ઉપરનો પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ સતેજ સતેજજ રહ્યો.

*　　　*　　　*　　　*

રાવણ

રાવણમાં પ્રચંડ આગ્રહ સાથે શરીરબળ, તપશ્ચર્યાબળ ને બુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી એ ગ્રાસદાયી મહોન્મત્તપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજા થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિ સુખમાં વૈભવ ભોગવવાનો તેનામાં અતિલોભ હતો ને અતિલોભથી તે નિઃશંકપણે દુષ્ટ ઘાતકી ઘોર કર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ છતે રાક્ષસ કહેવાતો. એને કોઇપણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર અતિવેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિસ્તેજ થયેલા બ્રાહ્મણો એકસંપે તેના શત્રુ થયા હતા, પણ કંઇ ફાવતા નહોતા. રાવણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું, પણ પ્રવૃત્તિનો ઉંદરડો તે કેમ નિરાંતે બેસે ? યુદ્ધપ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યાં જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમાં ને પ્રજાવર્ગમાં અળખામણો થયો ને અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટો તપસ્વી, પરાક્રમી, રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો. પણ અત્યભિમાન, વિષયાસક્તપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું એ તેનામાં મોટા દોષ હતા.

રામ રાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું યુદ્ધ છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ વિવેકનું શું ચાલે ? પણ વિવેકને ઘણાની સહાય ને યુક્તિઓ મળે ત્યારે ઘણી વારે પણ વિવેકજ જય મેળવે, તેમ રામને જય

મળ્યો બાકી રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધારૂપે રાવણ રામ કરતાં ઉતરતો નહોતો લોભી ને મદાભિમાનીને નીતિનો વિચાર તો હોય જ શેનો ને એજ કારણથી પાકી વયનો ને રણમાં પાકો ઘડાએલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણ રાજા, નાની વયના ને રણપ્રસંગ ન જોએલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રસાદી પામેલા એવા વિવેકબુદ્ધિના ક્ષત્રી રાજાથી પરાભવ પામ્યો.

નર્મગદ્ય-રામાયણનો સાર

વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ

પાંડવોએ વિરાટરાજાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર સ્મશાનમાં શમીના ઝાડ ઉપર ડાળાંપાંદડામાં પોતાનાં વસ્ત્ર અસ્ત્ર સૌ સતાડ્યા, અને ત્યાં એક શબ રજળતું પડેલું દીઠું તે લઈને ઝાડ સાથે બાંધ્યુ ને બુમ પાડી કે આ અમારી માનું શબ છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છૈયે માટે કોઈ એને છોડશો નહિ પછી એકેક જણે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો પ્રથમ યુધિષ્ઠિરે કાખમાં અક્ષ પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઈ આશીર્વાદ દીધો ને કહ્યું કે હુ પાડવને ત્યાં હતો, પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હુ નિરાશ્રિત હોવાથી અહીંઆં આવ્યો છઉં, અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છઉં ને મારૂં નામ કંક છે. પછી તેને વિરાટે રાખ્યો થોડી વાર પછી ભીમ બલ્લવ (રસોઇઆને વેષે), પછી અર્જુન બૃહન્નટા (સ્ત્રીઓને નૃત્ય ગીત શીખવનાર હીજડાને વેષે), પછી સહદેવ તન્તિપાળ (ગાય ભેંસ ઢોરનો પરીક્ષક થઈને) અને નકુળ ગ્રથીક (અશ્વ પરીક્ષક થઈને) એમ એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાડવોને ત્યાં અમે હતા એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટે સૌને પોતાને ત્યાં રાખ્યા.

દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરી ચાની આવતી હતી તે રાણીની દૃષ્ટિએ પડી ને એણે તેણે બોલાવી પુછ્યુ દ્રૌપદીએ કહ્યું કે પ્રથમ હુ રૂક્મિણીની દાસી હતી ને પછી દ્રૌપદીની થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વનવાસ ગઇ ત્યારથી હુ રઝળ્યા કરૂં છઉં રાણીઓની, તુ કોઈ રાજાની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને તુ મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાજા જો તને જોય તો તે મારી ભાવજ ન પૂછે, માટે હુ તો તને નથી રાખતી દ્રૌપદી બોલી, તે વાતની ચિન્તા નહિ રાખશો પાંચ ગંધર્વ મારી રક્ષા કરે છે ને જે કોઈ મારી સામા કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાખશે, હુ સઘળો ઘરધંધા કરીશ, પણ કોઇનો પગ નહિ ધોઉં ને કોઇનું એઠું નહિ જમુ. રાણી બોલી જો એમજ છે તો આવ રણવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટ-રાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ઘણા ઘણા સરદારો સાથે દ્યૂત રમે ને જીતે તે રાજાની આગળ લાવીને મૂકતો રાજા પ્રસન્ન થઇ તેને સઘળું પાછું આપી દેતો ત્રણ મહીના પછી રાજાએ મલ્લયુદ્ધની રમત કરાવી, એ પ્રસંગે દેશ દેશના મલ્લો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા એક જીમૂત નામે મલ્લ ઘણે લાગેથી આવ્યો હતો તેણે સૌને હરાવ્યા પોતાના રાજ્યમાં જીમૂતને જીતે તેવો કોઇ ન નિકળ્યો તેથી રાજા ને સરદારો ચિન્તાતુર થયા તેટલામાં ભીમનું સ્મરણ થયું ને રાજાએ તેને બોલાવ્યો ભીમે કહ્યું કે હુ ભૂખ્યો છઉં માટે ખાધા પછી લડીશ રાજાએ તેની આગળ ઢગે ઢગ ખાવાનું આણી મુકાવ્યુ ને ભીમે સૌના દેખતાં ધરાઇને ખાધુ પછી તે ને જીમૂત બે જણ બે હાથી લડતા હોય તેમ લડ્યા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક દરખાયા છેલ્લી વારે ભીમે જીમૂતને બે પગ પકડીને પોતાના માથા પર ફેરવી ધમ દઇને ભોંય પર પછાડ્યો ને તે મુવો રાજાએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઇ ભીમને બહુ બહુ વાનાં આપ્યાં એ પ્રસંગથી રાજાની ભીમ પર ઘણી પ્રીતિ થઇ ને તેને કોઈ કોઇ વાર રણવાસને

આગળે થઈ જઈ સિંહ વાઘ રીંછ મારી લાવતો. બીમનું પરાક્રમ દેખી રાજારાણી બહુ આનંદ પામતાં. કોઈ કોઈ વાર અર્જુન રાજકન્યા ઉત્તરાને ગાતાં નાચતાં શીખવતો તે રાજા જોતો ને પ્રસન્ન થતો. એ કોઈ કોઈ વાર ઘોડશાળામાં જઈ ઘોડાને જોતો ને નકુળને રીજ આપતો. સહદેવને પણ ઘણીક રીજ મળી, કેમકે તે ભવિષ્યતી આગળથી કહેતો ને પછવાડેથી તેમજ થતું; વળી તેની સંભાળથી ઢોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું ચોગણું વધારે દૂધ આપતી.

* * * *

યુધિષ્ઠિર

યુધિષ્ઠિર રાજા હતો પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી. અર્જુનબીમ સરખા તેને ભાઈઓ ન હોત તો તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકત નહિ ને સારો રાજા કહેવાત નહિ. તે કેવળ સહૃદય ન્યાયધીશનું કામ યથાસ્થિત કરી શકે તેવો હતો. તે યુદ્ધવિદ્યા જાણતો ને બરછી સારી વાપરી જાણતો. તોપણ અનભ્યાસને લીધે તે રણમાં મોટા યોદ્ધાઓની સામા ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ. તેણે બીજાઓની ઓથમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું ને શલ્યને માર્યો હતો તોપણ તેને ભયભીત ને પાછાં પગલાં કરનારો યોદ્ધો કહ્યા વિના ચાલે નહિ. તેનો મોટો સદ્ગુણ ધર્મવિવેક હતો. તેને વડીલનું માન રાખતાં, વડીલનું મન ન દુભાય તેવું આચરણ કરતાં પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત દ્યૂત રમી સર્વસ્વ ખોયું ને દ્રૌપદીની ભુંડી દશા કરાવી એ તેનું ધાડું ધૈર્ય હતું. અશ્વત્થામાના પ્રસંગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવું સંશયયુક્ત ભાષણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે ને વિરાટને ત્યાં કંક બ્રાહ્મણ એવું નામ રાખ્યું હતુ ને બીજે થોડેક પ્રસંગે તેણે યુક્તિ વાળાં આચરણ કર્યાં હતાં તો પણ તે મોટો સત્યવાદી હતો. તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ રાખનારો, હેતાળ, ભલો ને ધોતાળ હતો. તેના વ્યવસ્થિત ધોતાળપણા ઉપરથી 'ધર્મરાજાનો ગોળ' એ કહેવત ચાલે છે. તેણે કેટલેક પ્રસંગે અભિમાન, ક્રોધ જણાવ્યાં છે તો પણ તે વેદશાસ્ત્ર ભણેલો ધર્મિષ્ઠ સાધુપુરુષ હતો ને એ કારણે જ તેના યશ અમર છે. તે બ્રાહ્મણોનો પૂજક ને કલ્પદ્રુમ રાજા હતો.

* * * *

ભીમસેન

બીમ, મહાબળવાન, ઉદ્ધત, સાહસિક ને પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. તે ધનુષબાણ સાથે પણ ઘૂમતો તોપણ ગદા પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિ ક્રોધી તેમ ભોળો ને અતિઆહારી તેમ બળીઓ હતો. રાક્ષસ, મલ્લ એઓને બીમજ પુરો પડે. કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેનું લોહી પીધું ને પોતાને મોઢે લપેટ્યું એ દેખાવ ભયાનક ને ત્રાસદાયક હતો. પણ ધન્ય છે બીમને કે તે એવો ક્રૂર ક્રોધી છતાં તેણે કોઈ દિવસે ને દ્રૌપદીના અમલ પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે ભાઈઓની કુન્તિની ને દ્રૌપદીની અલૌકિક સેવા કરી હતી. તે તોછડો ને મેણાં મારનારો ને મશ્કરો હતો. તે પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવિણ હતો ને તેણે તે વિષે ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસારવ્યવહારના કામમાં ઝાઝો જાણીતો નહોતો તેથી તે તેમાં વિચિત્રપણું બતાવતો ને તેથી હસવું આવતું ને આજ પણ તેની કથા લોકોને હસાવે છે.

* * * *

અર્જુન

અર્જુન યુદ્ધકળામાં પ્રવિણ, રણચતુર, ધીટ, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો. તેમ ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ, ને પ્રતિજ્ઞા પાળનાર સત્યવાદી વ્રતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા ભાઈની કેટલીક દોઢડાહી વર્તણુક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્યાદાશીલ રહ્યો હતો. ઘણું કરીને તે પોતાના યુદ્ધ વિષયમાંજ મગ્ન રહેતો પણ તે સંસાર વિષયમાં અજાણ

નહોતો. તે લડાઈમાં રાચનારો ને ગંચળ વૃત્તિનો નહિ પણ દરેક પુરુષ હતો; ને દરેક હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમો નહોતો પણ ઘણોજ ચાલાક હતો. તે બંને હાથે બાણ મારી શકતો તે ઉપરથી તે સવ્યસાચી કહેવાયો છે. તે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા જાણતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મીઠો નહોતો પણ સ્પૃષ્ટવક્તા હતો અને યોદ્ધો છતે કોમળ હૃદયનો હતો. રણમાં ઉભા રહી સંબંધીના ઘાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોહ વશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઇચ્છયું એ જો ખરૂં હતું તો તેના યોદ્ધાપણાને દોષ લાંછન લાગે છે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલાં—દેવતાઓ સાથે કરેલાં—ને જે ક્ષત્રિધર્મને જાણનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિસ્મય વાર્તા છે. તેના કોમળ હૃદયમાં વહાલા ગુરુ દ્રોણ ને ભિષ્મપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગ્યું હશેજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કાઢી નાખ્યો હશે. પણ કૃષ્ણનો બોધ આગળ પાડવાને વ્યાસે અર્જુનને મૂર્છિત થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક જય મેળવ્યા હતા, પણ ઘણાખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. વિલાસી ક્ષત્રિરૂપે તે ઘણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગી ને નૃત્યસંગીતમાં કુશળ હતો.

* * * *

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ

કૃષ્ણ એ મહાપુરુષ પ્રપંચવીર હતો. મહાબળીઆ સમૃદ્ધિસાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામા એકલા અર્જુન ભીમ કેમે કરી ટકી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણે વિરાટને ત્યાં મળેલા રાજાઓને સમજાવ્યા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન ભીમને યુક્તિઓ દેખડાવી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરાસંઘને ભીમ પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના ભયથી મથુરાનું રાજ્ય દ્વારકામાં આણ્યું ને તેને મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બળરામને જ્યારે ત્યારે આડું અવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા, ઇત્યાદી પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાલ્વ, વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના યોદ્ધા રૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી, સગાંસંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને મારી અને પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી, તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ ન્યાય–વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કંઈ ગાંઠત નહિ) તેથી તે મોટો પરોપકારી ને નીર્લોભી મનાય છે. જય મેળવવો પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઉછરી, શૃંગારમાં, રણમાં, ધર્મજ્ઞાનમાં, પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી, કાબાના તીરમાં સુદર્શનથી વિશેષ તીક્ષ્ણતા જોઈ વિસ્મય પામી કાળને સાધ્યો—તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પૂજાયો.

* * * *

સતી દ્રૌપદી

દ્રૌપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે દયા વિવેકમાં પોતાની જાતનો ખારીલો ને હઠીલો સ્વભાવ દાબી રાખતી. તેનો સ્વભાવ રિસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો, પણ પ્રસંગ વટયો કે પછી તેમાંનું કંઈ નહિ. તેને યુધિષ્ઠિરની રીત સમૂળગી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાલવ્યો નથી. તોપણ તેણે વિવેક છોડી પતિઓને મેણાં માર્યાં નથી. તે બળિએલ નહોતી, તે સ્વયંવર સભામાં ' હું તો સતપુત્ર સાથે નહિ પરણું, એમ બોલી હતી. તેણે ક્રોધે ભરાઈ

કૌરવોની સભામાં ભીષ્માદિકને નિર્લજ્જપણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને ઠડગેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પુરુષવીર્ય હતું. એ સીતાની પેઠે રડ્યાં કરે તેવી નહોતી, પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી સદા પ્રસન્ન રહેતી. તે ઠરેલ, પાકી, શાણી, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતી બને તેટલો ઉપાય કરે તેવી અને વ્યવહારમાં જાણીતી હતી. તેણે અર્જુનને પ્રેમથી વર્યો હતો, પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા. તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેકે જોતી ને તે સહાય રહેતો તેને માટે તેના ઉપકાર માનતી.

*   *   *   *

દુર્યોધન

દુર્યોધન શૌર્ય અને બુદ્ધિ વડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહી ને બુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ યોદ્ધો ને સત્તાકીર્તિનો હોંશીલો રાજા હતો, પણ બાપવિના રાંકડા ને ડાહ્યા ને સદ્‌ગુણી પાંડવ ઉપર લોકોનું વહાલ હોવાથી ને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ્યપદ મળવાથી દુર્યોધનમાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરબુદ્ધિએ તેણે તેઓને પજવ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યનો અંત આણ્યો. વેર તે દુર્યોધનનું. તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ જેવો કોઈ નહતો તેથીજ તેની હાર થઈ. વેર લેવાની ખુમારીમાં તેણે રાજ્યકારભાર મૂકી દઈ તે કર્ણને સોંપ્યો હતો. રાજસૂયયજ્ઞને પ્રસંગે પાંડવાએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડામથી બાળવામાં ઓછ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજે કીયે પ્રસંગે પોતાના વેરને માર્ગ આપે! ભીષ્મ ને દ્રોણ સરખાએ જેને કેળવ્યો, માબાપે ને નારદાદિ ઋષિએ પીગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંત લગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો. તેના વિવેક ઉપર જય છે, પણ એ જય પોતાની કરેલી હાણથી નિંદ્ય થયો છે. આપવડાઈ, ફુલાઈ, રાજપણાની મોટાઈ, ઉદ્ધતાઈ અને વેરથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા દુર્ગુણો તેનામાં હતા. યુદ્ધનું મૂળ ભીમદુર્યોધનનું જુગલ, તેમાં એકમાં માંસ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને 'બીજામાં ચપળતા ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ ભીમનામાં કપટ ઉભરાયું ને દુર્યોધન પડ્યો!

*   *   *   *

'ભીષ્મપિતામહ

ભીષ્મપિતામહ ઉદાર હતો–પિતાની ઇચ્છા પુરી પડવાને માટે પોતાને ન પરણવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ ઉપરથી હક ઉઠાવી લીધો; સાવકા ભાઈઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી. તે રાજ્યકારભાર કરતો. તે મહાધીર ને રણશૂર રણપંડિત ને રણરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન રાજનીતિકુશળ હતો. તે દુર્યોધન દુઃશાસનની વર્તણૂકને ધિક્કારતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું માન ભંગ થતું ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વૃદ્ધવય એવી સ્થિતિમાં સંકોડાઈ રહ્યો હતો–સભામાં તેણે દુર્યોધન કર્ણને ઠપકો આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક સ્ત્રીવિષય વિના બીજા બધામાં મોટો અનુભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્‌ગુણ ઉપર ઠરેલા પ્રેમથી જોઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિવૃદ્ધ છતે તરુણની પેઠે ઘૂમ્યો હતો. બાણશૈયા ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં યુધિષ્ઠિરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અર્જુનને ગભરાવી કૃષ્ણની પાસે ચક્ર ઉંચકાવી પ્રતિજ્ઞા મૂકાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિચારી પોતાની અર્જુન સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી નથી. અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં તે અર્જુન કરતાં વિશેષ ઉજ્વળ યશસ્વી હતો એમ કહીએ તો ચાલે ને બ્રહ્મવિદ્યામાં તો ઋષિ જેવો હતો.

*   *   *   *

દ્રોણાચાર્ય

દ્રોણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેવીજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. દરિદ્રી પણ વિદ્વાન ને સદ્‌ગુણી બ્રાહ્મણ પોતાના ગુરુભાઈ દ્રુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો–રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાલખીમાં બેસી તે ભીષ્મને મળ્યો ને રાજ-પુત્રોનો શિક્ષક થયો ગુરુદક્ષિણામાં તેણે અર્જુનની પાસે દ્રુપદને માગ્યો અર્જુન તેને બન્દી કરી લઈ આવ્યો દ્રોણે ક્ષમા કરી અરધું રાજ્ય દ્રુપદને પાછું આપ્યું. એ ઉપરથી દ્રોણનો સ્વભાવ સમજી લેવાય છે તેને અર્જુન ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો–અર્જુન ન હોત તો યુધિષ્ઠિ-રને બન્દી કરું એવું કહી અર્જુનને પોતાની સામો આવતો ખસેડ્યો હતો તેણે યુદ્ધમાં ઘણી ચાતુરી દેખાડી હતી ભોળો બ્રાહ્મણ પોતાના ચિરંજીવ દીકરાનું અકસ્માત મરણ સાંભળી ગભરાયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયો ત્યાં કપટ થયું ને તેણે સત્ય માન્યું ! મહાપુરુષ શસ્ત્ર મૂકી સમાધિ લઈ ઊંચો ઊડ્યો ! દ્રોણ રાજપુરો-હિત, શિક્ષક, કૌરવસભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ઉછળતો તે આશ્રિતરૂપે કેટલીક વાતે ઓશિઆળા જેવો હતો, પણ પાંડવનો જય ઇચ્છતાં કૌરવનો લૂણહરામી થયો નથી.

*　　*　　*　　*

કર્ણ

કર્ણ એ સુંદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવો પુરુષ હતો તે પાંડવકૌરવના કુળમોટપના તેજમાં અજાયબ ઇજરાનો ને ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસદ્‌ગુણ વધારતો તેણે ગાડી હાંકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યાબળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું ને બે દહાડા સામોવડીઆરૂપે અર્જુનની સામા યુદ્ધ કર્યું એ તેના વિદ્યાબળ તથા સદ્‌ગુણના જય છે તે

'મોટો આગેવાન,' 'મોટો દાતા,' 'સવારનું નામ' કહેવાય છે. તેનું રથચક્ર ગડાયું ને તે અટક્યો કે ઝાંખો થયો તે પ્રતિકૂળ જોગ આડો પડવાથી ફાવ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો કૃષ્ણે તેને ભમાવ્યો પણ તે ન ભમ્યો–કૌરવને નજ છોડયા એ તેનો સદ્‌ગુણવિવેક છે તેણે કૌરવના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિરુદ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું તે દુર્ગુણ કહેવાય છે ને તેણે ઉંચી સ્થિતિનો કહેવડાવવાને–ઉંચી સ્થિતિના લાભ લેવાને જેટલું કીધેલું તે ઉંચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડતું નથી તે વડાઈખોર, જુઠો, અભિમાની તેમ વિવેકી, આગ્રહી, ઉદ્યમી, વિલાસી, રણરંગીનો મહેચ્છ રાજા હતો

—નર્મગદ્ય મહાભારતનો સાર—

શ્રીકપુરાણ ઇલિયડ

મનેલેઅસે ક્રોધે ભરાઈ ટ્રોઈ જઈ લડીને પોતાની સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીસ દેશના ઘણુંખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી પેરિસ હેલનને લઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સંસ્થાનના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાત કુળના સર્વ રાજાઓનું સામટું અપમાન થયું–એક સંસ્થાનનું નહિ પણ દેશનું અપમાન થયું–એમ જાણી ઘણુંખરા સંસ્થાનોના રાજાઓ સંપ કરી પોતપોતાનાં સૈન્ય લઈને બારસેં વહાણ ભરી ટ્રોયને કિનારે આવ્યા અહીં મૈસિનેઇ એ સંસ્થાનનો રાજા એગેમેમ્નન જે મેનેલેઅસનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સંઘ સૈન્યનો અધિપતિ ઠેરવ્યો હતો ફ્થીઓટીસ સંસ્થાનનો એકિલીઝ, સેલેમિસનો એજાક્સ, લોક્રિનો એજાકસ, ઇથેકાનો યુલિસીઝ, આર્ગોસનો ડાયોમિડિઝ, પિલોસનો નેસ્ટર, ઇત્યાદી રાજાઓ એગેમેમ્નનના ઉપરીપણા તળે મોટા યોદ્ધારૂપે હતા,

ટ્રોયના સૈન્યમાં રાજપુત્ર હેક્ટર, ઇનિયસ નામે સરદાર, સારપિડન નામે લિસિયાનો રાજા, ઝિલિયાનો પેંડરસ રાજા, ઇત્યાદી હતા. એઓ સામા થયા છતાં ગ્રીક લોકે ટ્રોયને ઘેરો ઘાલ્યો હતો.

ખોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીક લોકો થોડુંક સૈન્ય ટ્રોયના ઘેરામાં રાખી ખેતી કરવાના અને નગરો લૂટવાના કામમાં રોકાયા રહેતા હતા. નવ વર્ષ પુરાં થયાં હતાં, પણ તેઓ ટ્રોયની જીત કરી શક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીકસૈન્યમાં મરકી ચાલી અને એગેમેમ્નન–એકિલીઝ એ બેની વચમાં કલહ ઉભો થયો. એ પ્રસંગથી આરંભ કરીને હોમર નામે ગ્રીક કવીશ્વરે ઇલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

*   *   *   *

હેલન અને પેરિસ

પછી હેક્ટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેરિસને મળ્યો ને બોલ્યો–રે ઓ ભ્રષ્ટબુદ્ધિ લોક, નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરે છે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નગરની ચોમેર ધગધગે છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને તું જોય તો તેને તું પણ ઠબકો આપેજ ને તું અહીં કેમ ભરાઇ રહ્યો છે ? પણ હવે ઉઠ, શત્રુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવે છે. પેરિસે ઉત્તર દીધો કે હેક્ટર તું મને યોગ્ય ઠબકો આપે છે પણ મારૂં સાંભળ. ટ્રોજનના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ, હું અહીં નથી રસળતો, પણ મારી દીલગીરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉં, પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ પસંદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે. ને મને પણ તેમજ કરવું વધારે સારૂં જણાય છે, કેમકે જય વારાફરતી માણસને મળે છે. ઉભો રહે, હું શસ્ત્ર સજી આવું છઉં અથવા જા મેં તને પકડી કાઢ્યો જાણજે. હેક્ટરે ઉત્તર ન વાળ્યો, પણ હેલન મધુર શબ્દે બોલી, જેઠજી ! હું નિર્લજ્જ, હાનિનું મૂળ, બીકણ, કંગાળ છઉં; કે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પહાડ ઉપર ફેંકી દીધી હોત તો પછી આમાંનું કંઇએ ન થાત. પણ જો દેવતાઓએ એ દુઃખો મારે માટે નિર્માણ જ કરી મૂક્યાં હતાં તો તમારા સરખા પુરૂષનાં કોપવચન સમજતા એવા કોઇ શૂરાની હું સ્ત્રી થઇ હોત તો સારૂં થાત. પણ આ પુરૂષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી; અને તેનાં ફળ ભોગવશે પકશે એમ મને લાગે છે; પણ જેઠજી, આવો આ આસન પર બેસો, નિર્લજ્જ હું ને અન્યાયી પેરિસ એ બેને લીધે તમારૂં મન અનેક શ્રમથી ગુંચવાઇ ગયું હશે.

*   *   *   *

હૅક્ટર અને ઍન્ડ્રોમેકી

ઍન્ડ્રોમેકી રડતી રડતી તેના હાથ પર ઝૂલી જઇને બોલી "વિલક્ષણ પુરુષ ! તારૂં ધૈર્ય તારોજ નાશ કરશે; તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી ? હવે થોડી વારમાં ગ્રીક સઘળા તારા ઉપર તૂટી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રઝળીશું તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઇ જાઉં એ વધારે સારૂં છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે ? માત્ર શોકજ કરવો કર્મે રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. તું જાણેજ છે કે મારા બાપને એકિલીઝે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે, પણ ભલો તે તેણે તેને ન લુંટતાં યોગ્ય રીતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લઇ છોડી હતી; મારા સાતે ભાઇઓને યમપુરીએ પહોંચાડ્યા છે. ઓ હૅક્ટર ! મા, બાપ, ભાઇમાં તુંજ મને એક રહ્યો છે; પણ હવે ઓ મારા પ્રિય પતિ, તું મારા ઉપર દયા આણ ને કિલ્લામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જંગલી અંજીરનાં ઝાડ આગળ થોડું એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ ઠેકાણે-થી કિલ્લા પર ચઢવાને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ત્રણવાર હુમલા કર્યા છે.

બે વીરો

'એગેમેમ્નન! જેવા આજ છીએ તેવા આપણે પ્રથમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ઘણું સારૂં હતું—રે આપણે એક છોકરીને માટે પ્રાણુ જાય તેવો કલહ કરી ખિન્ન રહ્યા. જ્યારે મેં નગર લીધું ને વહાણુમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાએના દેવીએ તેને બાણુ મારી કાપી નાખી હોત તો સારૂં હતું કે કલહ ઊઠતજ નહિ ને સૌ ગ્રીક આ ભુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહથી હેક્ટરને ટ્રોજનોને સારૂં થયું, પણુ હું ધારૂં છઉં કે એ તારા મારા સ્મરણુનું ગ્રીક લોક સદા સ્મરણુ રાખશે. પણુ હવે એ ગઈ ગુજરી આપણે મૂકી દઈએ. જરૂરિઆતને લીધે આપણે આપણા ખિન્ન આત્માને છાતીમાં દાબી નાખવા પડે છે. આજ હું મારા ક્રોધનો અંત આણું છઉં ને મારો આગ્રહ ધરી સદા ક્રોધી રહેવું એ યોગ્ય પણુ નથી. પણુ હવે તું લંબકેશી સર્વ ગ્રીકને ઉશ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામા લડવા આવતા ટ્રોજનોને તપાસી લેઉં.'

* * * *

હેક્ટરને ભવ્ય અગ્નિસંસ્કાર

પછી તેઓએ ભોજન કર્યું. એકિલીઝ આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી તેના સામું જોયા કરતો હતો ને પ્રાયમનું પ્રિયકર મુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળી એકિલીઝ આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેક્ટરની ક્રિયાને સારૂ તારે કેટલા દહાડા જોઈએ કે તેટલા દહાડા હું શાંત રહું ને મારા લોકને પણુ અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો, અગિઆર દિવસ તો જોઈએ જ, પછી જરૂર પડશે તો બારમે દહાડે યુદ્ધ કરીશું. એકિલીઝ બોલ્યો, ઓ વૃદ્ધ પ્રાયમ, તું કહે છે તેટલા દહાડા હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને બીજાઓ, તંબુનાં આંગણાં આગળ ચોરા ઉપર સૂતા ને એકિલીઝ અંદર સૂતો.

સૌ ઊંઘમાં છે એમ જોઈ મરક્યુરી દેવે ઘોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડયા ને પ્રાયમને રથમાં બેસાડયો. પછી પ્રાયમના રથને તથા શબવાળા રથને હાંકી માર્ગમાં નદી આવી તે પાર કરી. અહીંથી દેવ પોતાને ધામે ગયો. સવાર થઈ કે પ્રાયમ નગરમાં આવ્યો. લોકની ઠઠ મળી ને રડારડ થઈ રહી. પછી શબને મહેલમાં એક સુંદર શૈય્યા ઉપર મૂકયું. એન્ડ્રોમેકીએ પોતાના પતિના મસ્તકને બે હાથે ઝાલી વિલાપ કીધો. પછી હેક્યુબાએ ને પછી હેલને વિલાપ કર્યો. ફરીથી સૌ લોક મળ્યા ને પોક મૂકી રડયા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો—ઓ ટ્રોજનો, હવે તમે લાકડાં લઈ આવો, ગ્રીક સંતાઈ રહ્યા હશે ને તમને મારશે એ રાખશો નહિ; એકિલીઝે મને વચન આપ્યું છે કે બારમા દહાડાનું વહાણું વહાશે ત્યાં લગી હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

નવ દહાડા લગી તો તેઓએ લાકડાં આણ્યાં કીધાં ને દસમે દહાડે હેક્ટરને યથાવિધિ રાજદાહથી બાળ્યો. અગિઆરમે દહાડે તેઓએ ચિતા છાંટી ને ભાઈ તથા મિત્રોએ તેનાં ધોળાં હાડકાં એકઠાં કરી એક સોનાના કુંભમાં મૂકયાં, ને પછી કુંભને જાંબુઆ રંગના વસ્ત્રમાં લપેટી ખાડામાં દાટયો ને તે ઉપર પથરો પાથર્યા ને સૌએ પોક મૂકી છેલ્લો શોક કીધો. પછી તે ઉપર તેઓએ ઉતાવળથી દેરડી ચણી લીધી ને ત્યાં આસપાસ રખવાળ રાખ્યા કે કોઈ ઉદ્ધત ગ્રીક તે ઠેકાણુને અપમાન ન આપે. પછી પ્રાયમે નગર જમાડયું ને શોક મૂકયો.

* * * *

એકિલીઝ

ઇલિયડમાં મુખ્ય નાયક એકિલીઝ છે. તે મોટો શૂર ને માનતૃષ્ણ પુરૂષ હતો. તેનામાં જેમ માનની તૃષ્ણા વિશેષ હતી તેમ તે માનભંગ થયેથી પ્રચંડ ક્રોધ ને અક્ષમ્ય વેરમાં નિર્દય ને

કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો. ઍગેમેમ્નનની સાથે થયેલા કલહથી તેણે પેટ બળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધું ને ઘણાક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાહસથી તેણે ટ્રોજનોનો નદીમાં પણ ઘાણ વાળ્યો અને હેક્ટરના શબને રથ સાથે ઘસડી તેણે કાળ વેરની પુર્ણાહુતિ કરી. ઍકિલીઝ યુદ્ધમાં પ્રવિણ તથા ચતુર, ભય તથા ત્રાસ ઉપજાવનારો ને મોટાં વિઘ્ન સંકટની સામા ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટો સાહસિક ને આખડી હતો.

તો પણ, રણમાં ઘુમવાને હોંશીલો તથા યોદ્ધાના શગીનમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંગ્રામ જોયા કીધો એ તેનું ધૈર્ય અને છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં ઉતર્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સદ્‌ગુણ વિસ્મયસહિત પ્રશંસા કરવા જોગ છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી હોય તેવો સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરુણ રાજપુત્ર હતો.

ઍકિલીઝમાં અતિ ક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું ઇચ્છયું, તો પણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં શત્રુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

* * * *

ગ્રીક શૂરવીરો

ઍગેમેમ્નનમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતાં. તે મોટા સંકટમાં ગભરાઇ જઇ નિરાશ થઇ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજારૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરવામાં તેના સરખો બીજો કોઇ ગ્રીક નહોતો. તેની ભવ્ય કાંતિ તથા પ્રભાવથી જોઇને ક્રોધે ભરાયલો ઍકિલીઝ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી પુરી બહાર કાઢી શક્યો નહોતો.

હું રાજા છઉં, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અમલમાં આવવું જ જોઇએ ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું જોઇએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે ઍકિલીઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા દીધો, પણ દેશ સમસ્તના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને બટ્ટો ન લાગે માટે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઇ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે, તેમ ઘણી કાળજી રાખી ઘણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

ઍજેક્સ (વડો) ને ડાયોમીડ એ બે ધીટ યોદ્ધા બળ, સાહસ પરાક્રમમાં ઍકિલીઝથી ઉતરતા પણ બીજા સૌથી ચઢીઆતા હતા–ઍજેક્સ ભારે અહંકારી ને ધુંધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નાનો હતો માટે તે થોડોક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુલિસીઝ સાવધ યોદ્ધો ને પ્રપંચવિવેકી પુરુષ હતો. મેનેલેઅસ કોમળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાય છે તેથી સંકોચ વૃત્તિથી થોડું પણ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રમંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણવા જેવું રણ પરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

* * * *

હેલનનું હરણ

ટ્રોય નગરના પ્રાયમ રાજાને બે સ્ત્રી હતી. અને એઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા. તેમાં હેક્યુબા એ નામે રાણીથી તેને ઓગણીસ હતા ને એમાં હેક્ટર વડો ને બીજો પેરિસ હતો. એ પેરિસના જન્મતા પહેલાં તેની માને સ્વપ્ન થયું હતું કે મેં અગ્નિ જણ્યો, ને તેની જ્વાળા આખા નગર ઉપર ફરી વળી. એ ઉપરથી ફરી પેરિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યા હતા. એક ભરવાડે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં

તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો ટંટો ચુકવ્યો હતો, એ વાત આવી છે કે વખત એક જૂનો (ઇન્દ્રાણી), વીનસ (કામદેવની મા) ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ બેઠાં હતાં ત્યાં એક સોનેરી ફળ પડ્યું ને તેના ઉપર લખેલું હતું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ દેવીઓ પેરિસ ભરવાડ પાસે ગઇ. જૂનોએ કહ્યું કે મને જો એ ફળ આપીશ તો હું તને એશિઆખંડનું રાજ્ય આપીશ. મિનર્વા એ કહ્યું કે હું યુદ્ધમાં તારી કીર્તિ વધારીશ, ને વીનસે કહ્યું કે દુનિયામાં જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત બૈરી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. પેરિસે વીનસને ફળ આપ્યું ને એ ઉપરથી પેલી બે ધણી ક્રોધાયમાન થઇ. કેટલાક કાળે પેરિસે પોતાનાં ખરાં માબાપ જાણ્યાં ને પ્રાયમ રાજાએ તેને પોતાને ત્યાં તેડી લીધો. કેટલાક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જોવા ગયો ને ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનેલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામે રાણી ઘણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડયો ને પછી તેને લઇને ટ્રોય નાશી આવ્યો. પછી તે હેલન, પેરિસની સ્ત્રી દાખલ રાજકુટુંબમાં રહી હતી.

* * * *

વૃદ્ધ વીર નેસ્ટર

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુકિત જણાય છે. તેણે ઉછળતા જુવાનોને ઠપકાથી ને વખાણથી ઉશ્કેર્યા છે અને ભર સંગ્રામમાં રથી થઇ દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહીં સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબુમાં, રણમાં રાત દહાડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ઘડીએ ઘડીએ વિચાર આપ્યા છે. એ બધો તરુણ વયનો ઉદ્યમ તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે છે કે ડોસો કેવો ધૂમે છે !

* * * *

હેલન

હેલન સ્વરૂપસૌંદર્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પેરિસના પ્રેમને આધીન થઇ, પતિને છાંડયો ને પ્રિતમ સાથે ટ્રોય જઇ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કર્યું, તે પેરિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસી થઇ રહી. જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના ગંધર્વયોજનને જોયા ને મેનેલેઅસને જોયો ત્યારે તેના હૃદયમાં દબાઇ ગયેલો પ્રેમ પાછો જાગ્યો ને ઉછળ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પેરિસ મૂઓ ને તે મેનેલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઇ ને જતાં ઠરી પણ નહિ. એ સૌ ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કોમળ પ્રેમમય સરળ હૃદયની હતી. જ્યાં સતેજ પ્રેમ દીઠો કે તે તરત બાવરી ને પછી તેનામાં આધીન થઇ રહેતી, તો તેનામાં નીતિ અનીતિ,–સાર અસાર લાભ હાની એનો વિચાર કરવાની શકિત કયાંથી હોય !

* * * *

ટ્રોયવીર હેકટર

હેકટર એ મોટો શૂરવીર પુરુષ હતો. રણ સંગ્રામનો સઘળો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતી ઉપર હતો. એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ને સમૂહસંગ્રામમાં પુરો પડયો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સમો આણ્યો. એ પુરુષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીટ, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઇએ !! એકિલીઝ સાથે હેકટર લડયો ! નાદાન પેરિસે ખોટું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઇ જાણ્યું. વેરભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લજ્જિત કુસંપી વિલાસી હાવરા સરળ ટ્રોજનોનું બોલ્યું પળાવાનું નથી, એઓ હારવાના છે ને

મારા ખાતાના છે, કોઈ રીતે ઉગરવાના નથી એમ જાણી તેણે તરત નાશને આવતો અટકાવ્યો ને ઉદાર બુદ્ધીથી યુદ્ધદાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઉત્તમ સ્તુતિપાત્ર છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બંધુરૂપે ને દેશીરૂપે, તેનું હૃદય કોમળ પ્રેમદયા ભરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્થંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમાં રોકાયેલું હતું

મોટું પરાક્રમ કર્યા પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈ વાર તે ગર્વપૂર્વક વેણ કાઢતો, ને તેથી ગભરાઈને અસાવધ ને બહાવરો થતો, એકિલીઝને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાસે, પણ પાછો સામો ઉભો રહી લડયો. એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી રહિત થયો કહેવાય, પણ એકિલીઝના ઘાત ત્રાસમથી તે ઉગરવાને ઇચ્છતો હતો તે યુદ્ધમાં જ્યારે ત્યારે પોતાના શબની દુર્દશા ન થાય તેને માટે કરગર્યો છે એ તેનું સુઘડ અંતઃકરણ બતાવે છે

* * * *

રંગીલો રાજકુંવર પેરિસ

પેરિસ રંગીલો રાજકુંવર–પ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનસ્વી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ બાણ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસવિષયમાં નીડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાઇએ ઠપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ બોલ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર–તે માગી મળતી નથી. જેને લજ્જાનીતિનો વિચારજ નહિ તેનો દોષ શું બોલવો? કોમળ ખૂબસુરતીને કોમળ ખૂબસુરતી મળી! બબડતા લોક મોહિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો! પેરિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો, રણવિલાસ કર્યો, એકિલીઝને માર્યો ને પછી પોતે શસ્ત્રઘાએ પડયો–રાજકુંવરે નામ કર્યું! કુમળો સુઘડ પ્રેમી વિલાસમાં મગ્ન, હાણ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાચતો!

નર્મગદ્યઃ ઈલિયડનો સાર

સાયરસ (કૈખુશરુ)

એણે મીડિઆના દરબારમાં ઘણું વય કામકાજ જોયા કીધું હતું તેથી તેને તદબીરથી કામ કાઢી લેતાં સારું આવડતું. એ જાતે શૂરો સરદાર હતો ને લડાઈમાં દુશ્મન ઉપર ધસ્યો જતો, તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે ફરીને વિચાર કરતો ને તદબીરથી કામ કરતો. એનું સાહસ વિચારયુક્ત હતું. બાબિલનના રાજાને નગરમાં પાડ્યો, તેને મદદ કરે તેવાં રાજ્યોને તોડયાં ને પછી બાબિલન લીધું; જીતેલો મુલક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે મધ્યનો મુલક પોતાનો કહેવડાવ્યો એણે પાછલા રાજાએ બેબિલોનમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર યાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા, તે પણ તેની ઇજિપ્તમાં જવાની તદબીર હતી. સાઇરસનામા રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને લોભમાંજ તે સીથિઆ લેતાં કતલ થયો. તેણે બેબિલોનમાં દાખલ થયા પછી કેટલાક નિરપરાધીને પણ કાપી નંખાવ્યા હતા ને ક્રીસસને પણ જીવતો બાળી મૂકવાને ચિતા પર ચઢાવ્યો હતો (પછવાડેથી તેને ઉગાર્યો હતો) એ બે દોષ સિવાય તે રાજ્ય મેળવવા ને બંદોબસ્તથી ચલાવવા પુરો લાયક હતો તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જગતમાં સ્થિર રાખી છે.

* × × *

મહાન એલેકઝાંડર–(સિકંદર)

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીસ દેશના જયરાજ્ય મેસીડોનની જયરાજધાની પેલા ત્યાં ફિલિપના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાદ્ય સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પુજ્ય જયપંડિત પાસે ભણીને નિજ રાજ્યનો રંગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિઆ ને ત્યાંથી ઇજિપ્તમાં ને પાછો એશિઆમાં તે છેક તાતાર દેશની જેકસાર્ટીઝ નદી સુધી ને પંજાબની સતલજ નદી સુધી ને ત્યાંથી સિંધુ નદીના મુખ આગળ

ને ત્યાંથી પાછો ઇરાનમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજનગર બેબિલોનમાં આવી રહેલો. દિવ્ય જયકાંતિમાન તે મહાપુરુષ એલેકઝાંડર–સિકંદર, પોતાની જયમાળાનો સુવાસ લેતાં ને ઠીક જયધ્વજ જોતાં ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગજોગ સંબંધી મોટા ઉદાગ મનમાં મોટી મોટી જયધારણા બાંધતાં ને મનુષ્ય જાતને જયલાભ તથા જયરંગ દાખવતાં, ધન્ય બત્રીસ વર્ષની વયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયજોગમાયાને નમી અમર કીર્તિ રણમાં ધસ્યો !

* * * *

જુલિયસ સીઝર

રોમ નગરનો એક કુલીન શ્રીમંત, ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા ભણી એથી ને ઘોતાળપણાથી લોકનો વહાલો થઇ ઉત્તરોત્તર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રચી, યુદ્ધમાં ઘૂમી રોમનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી લશ્કરને અનુકૂળ કરી લઇ, મોટી સાહસ બુદ્ધિએ ઉછેલ્યો પાસો નાખી, શત્રુ ઉપર ધસી ઇટાલીમાં, ગ્રીસમાં, થેસેલિમાં, ઇજિપ્તમાં, આફ્રીકામાં, સ્પેનમાં, એશિઆમાં ને તે સૌને હરાવી, ચાલીસ વર્ષ થયાં માંડેલી બાજી જીત્યો;–જગતમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ વિસ્તાર તથા બળમાં એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દ્વેષી શ્રીમંતોના ત્રાસથી ચંપાઇ જતું ઉગારી તે મહાપુરુષ–સીઝર રાજારૂપે લોક કલ્યાણનાં કામો ઉત્સાહભેર કરતાં ને અમર કીર્તિના રણમાં ધસતાં, અકસ્માત્ કાળનું સૈન્ય દેખી હજુ પણ મારે શત્રુ છે ? ને મિત્રને પણ શત્રુ જોઉં છું ? એમ જાણી મોહિત થઇ પડ્યો ને સદા દીપ્યો !

* * * *

શાર્લમેન

તે પોતાના ૪૭ વર્ષના રાજ્યમાં લગાર પણ ઝંપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો; બીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી માવજ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને અંતથી કામ કરતો. ઘણો પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની બુદ્ધિ હિંમત, ચપળતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં બાંધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે, સેકસનોએ તેને પજવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સજા કરવામાં પણ કસર રાખી નથી. તે ક્રોધમાં જંગલી લોકની પેઠે વિકરાળ થતો ને સ્ત્રીઓ કરવે ને ટાળવે યથેચ્છ વર્તતો, તોપણ રાજ્યનું રૂડું કરવે ને લોકનું ભલું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ બાંધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, ઠામ ઠામ નિશાળો કઢાડતો, દેશદેશનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો એ સઘળું તેના વખાણમાં બોલાય છે. કેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પણ બલિષ્ઠ વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરવું ને વ્યવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાયે જય મેળવી શકે, પણ જયની વ્યવસ્થાને માટે તો તેને યોગ્ય પુરુષો સહાય જોઇએજ. શાર્લમેનને હોંસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રિઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોભી સરદારો શી રીતે રહેવા દે ? તો પણ શાર્લમેને પ્રાપ્ત કરી જાળવી રાખવા ઉપર વખાણવા જોગ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજ્જડ યુરોપમા સુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રણરંગ દાખવતાં, તેનાં કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેનો પ્રેમ માન્ય થતાં ઊગતા ચંદ્ર જેવો વિરાજતો.

* * * *

ફ્રેડરિક

ફ્રેડરિકના બાપે પ્રશિઆનું રાજ્ય નવું સ્થાપ્યું હતુ ને ફ્રેડરિકે તેટલુંજ પાછુ નવુ વધાર્યું. તેણે ૨૯,૩૧૩ ચોરસ માઇલ જેટલો મુલક નવો મેળવ્યો એ તેના જય છે. તેણે અનેક મુશીબતો વેઠી ને વેદતાં નવું નવું જાણી સરદાર દાખલ ને ખટપટી રાજા નાખલ મોટુ માન મેળવ્યું અને પ્રશિઆના રાજ્યને યુરોપમાંનાં બળવાન રાજ્યોમાં ગણાતું કર્યું. તે લડાઇનાજ કામમાં ગુંથાયો રહેતો એમ ન હોતું, પણ તે પોતાના રાજ્યનો સઘળો કારભાર જાતેજ કરતો. તેનો કોઇના ઉપર ભરોંસો નહોતો. તેથી તે કોઇની સલાહ લેતો નહિ; પોતેજ સઘળું ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે ઉપર ખંતથી નીધા રાખતો. તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજબ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજ્યમાં મશહૂર હતી. તે લોકના ઉપર કારભાર નાખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખ્ત કરડા રહેવામાં મોટો જાલમ હતો તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કોલ તોડવાને જરા પણ વિલંબ કરતો નહિ તેણે કોઇ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવુ એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગ્રહ ખંત ઉદ્યમથી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી ધાર્યું પાર પાડ્યુ એ તેનું સ્તુત્ય પુરૂષાર્થ છે.

*　　*　　*　　*

જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન

એ સઘળું તેણે ઝડપથી કીધું—લડાઇઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજી રાજ્યની સત્તા થકી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કીધો. એ મહાભારત કામમાં કેટલુ વિચક્ષણપણું ને કેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેવુ ડહાપણ, કેટલુ ધૈર્ય ને કેટલુ સાહસ તેણે વાપર્યું હશે ? હતું તે રાજ્ય ઉંધું વાળી રૂડા પાયાપર નવુ પ્રજારાજ્ય સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્તાવ્યો છે-યોગ્ય દેશાભિમાન ને યોગ્ય સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાના મોટા મનમાં કર્મજ્યથી સ્પષ્ટ દેખાડ્યું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અસત્ય ને કૃત્રિમ નહિજ, એ તેની મોટી ધીટ મનશક્તિ હતી તે બહુ સારો ને ભલો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાકી યુક્તિ વાળો ને પ્રસંગે દાવપેચ કરડો સરદાર હતો, ને હેતાળ નિર્લોભ ને નિવૃત્તિસુખમાં મગ્ન હતો, પણ દેશને અર્થે અતિપ્રવૃત્ત થઇ રહેતો. ખરેખર વૉશિંગ્ટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ ને ઉચ્ચ સદ્‌ગુણ એ વડે સપ્રેમ માન્ય મહા પુરુષ હતો.

*　　*　　*　　*

મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

સાધારણ પુરુષનો છોકરો પોતાનું વતન છોડી ઉદ્યમને અર્થે પેરિસ ગયો, ત્યાં જઇ લશ્કરી નોકરીમાં તે હોશિયાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઇ નવલવિશેષ નથી, પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની ઉમરે ઇટાલી ખાતેના લશ્કરનો સરદાર થઇ એક મહીનામાં પોતાના થોડા લશ્કરથી ઘણા મોટા કેળવાયલા ને અનુભવી સરદારોના ઉપરીપણાવાળા લશ્કરોને ઉપરાઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી જીત મેળવી એ જાણવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ તે ઇજિપ્ત તાબે કરી ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકાજસંબંધી રાજસભામાં નિપુણતા બતાવી અનેક ખટપટ કરી સામે થનારા પ્રજાસત્તા રાજ્યના કારભારીઓની સભાને વિસર્જન કરી, ફ્રાન્સના રાજ્યનો વડો સત્તાધારી થયો -ત્રીસ વર્ષની ઉમરે-અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સનાં બહુ મોટા મહારાજ્યનો મહારાજા થયો એ તેનુ મોટુ અસાધારણ ને અદ્‌ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે ! તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપના એકસંપી થયેલાં શત્રુ રાજ્યોની સામા લડાઇઓ

કીધી ને તેઓને હરાવ્યા, કેટલાક રાજ્યને ફ્રાન્સ સાથે જોડ્યાં, પોતાના મોટા રાજ્યની વડે'ચણુ કરી પારીસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી શણગાર્યું, ફ્રેન્ચ લોકને માટે કાયદાનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજારૂપે કારકીર્દી છે બારેક મહિના પદભ્રષ્ટ રહ્યા પછી તે પાછો ફ્રાન્સની ગાદી ઉપર બેઠો ને પોતાનું રાજ્ય સ્થાયી રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ કરતો હતો તેવામાં એકસપી રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડ્યો, હાર્યો, ને નાઠો, પણ કેદી થયો ને પાંચ વર્ષ ૧૦ મહીના ૨૦ દહાડા એકાંતવાસે રહી પોતાની ૬મરના પર મે વર્ષે મુઓ

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્યવીર પુરુષ થયો, પછી રણવીરરૂપે બુદ્ધિ કર્મ યોજી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજાઓને જીતી એકચક્રી થયો પણ જ્યારે બીજવાઓના રાજાઓ એકસપી થયા ને તેને પોતાની પ્રજા ચંચળ વૃત્તિની ને માન જય તૃષ્ણા રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિઅને હાર્યા પછી સેંટ હેલીનામાં પણ વાસો કીધો નેપોલિઅનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે

*   *   *   *

પીટર

રશિઆ જંગલી લોકનુ રાજ્ય હતું, તેને પીટરે મોટા બળવાન સુધરેલા રાજ્યોમાંનુ એક કીધુ એ કંઇ તેનો જેવો તેવો જશ નથી પોતે રાજા છતે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશીઓને ઉંચી સ્થિતિમાં આણ્યા જે જે મોટાં ભારે કામ ઉપાડ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર લક્ષ શ્રમ રાખી પાર પાડ્યાં કેટલી અડચણ ને કેટલી કેટલી હાર વેઠી તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો અનુભવ મેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો જોયો, એ ઉપરથી દૈવવાદ ઉદ્યમવાદ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેવાય! તેણે જાત મહેનતથી, જાતે મેળવેલા જ્ઞાનથી ને જાત બુદ્ધિ પરાક્રમથી પોતાના દેશીઓનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગ પરત્વે કેટલાક ક્રૂર ને અઘટિત કર્મ કર્યા હશે, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે પણ કલંક નથી જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ લેશ ધિક્કરતા તેનેજ તેમણે વખણ્યો ને જગત્ વખાણે છે.

નર્મગદ્ય મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

માર્ટિન લ્યૂથર

લ્યૂથરે સત્યને માટે પોતાનો મત ન મૂકયો, શત્રુઓની મામાં નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાદનું ખંડન ને પોતાના મતના પ્રસાર માટે અથાક શ્રમ લીધો કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ મધુ તેણે સમર્થ રાજ્યનુ ને ધર્મગુરુનું ને જનમતનુ ભય છતાં કીધુ એ તેના સદ્‌ગુણના મોટા ને શિખામણ લેવા જેવા જય છે

*   *   *   *

સોક્રેટીસ

ઇ સ પૂ ૪૦૬માં તે પાચસે જનની રાજસભામાંનો એક હતો ને ૭ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દ્વેષનો ભય ન રાખતાં દેહાતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યુ હતુ. ઇ સ પૂ ૪૦૪માં જ્યારે એથેન્સમા ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતુ ત્યારે તેઓએ દ્વેષથી એક જણને પકડી આણવાનો હુકમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂકયો કે સોક્રેટીસ નગરના છોકરાઓને અનીતિનો બોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા

દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોક્રેટીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંધુ નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયા તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે ૨૭૫ મત આવ્યા ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યા. તેના શિષ્યો ક્રેટેન ને પ્લેટો એઓએ મોટો દંડ ભરવો કબુલ કર્યો, પણ દ્વેષિ લોકે ને લાંચીઆ ઇન્સાફદારોએ તે માન્યું નહિ ને સોક્રેટીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ધૈર્યથી ઠરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી ઉઠતી વેળામાં તે બોલ્યો કે અસત્ય ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તો તેમાં મારૂં કંઇજ અપમાન નથી, શિક્ષા ઠેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારી પેઠે જાણું છઉં કે કોઇને મારાથી નુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોઇ બગડયું પણ નથી, જેઓ મારી સાથે વાતો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી શક્તિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે–ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને ભવિષ્યકાળ આપશે જ. પછી તે હસને મોંહે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દીલગીર થયા હતા તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે એક મહીનો કેદખાનામાં રહી ઝેરનો પ્યાલો પીધો. (ઇ. સ. પૂ. ૩૯૯ માં).

* * * *

પ્લેટો

તે કહે છે કે નિત્ય ને સ્વયંભૂ તે શું છે ? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેવું ને તેવુંજ હોવું જોઇએ; સંસારમાં જોઇએ છીએ તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એમ થયાંજ કરે છે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઇએ; માટે જેનાં રૂપાન્તર થયાં કરે છે તેને પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી. કોઇ અનાદિ સિદ્ધકારણ–સર્વ વસ્તુનો કર્તા પિતા જે સૌનું સારૂં કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થવું જોઇએ. એ અનાદ્યંત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો ધારી આ જગત બનાવ્યું છે ને આત્મા વિના કોઇ પણ વસ્તુ પૂર્ણ સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગત સજીવ કર્યું છે–તેના સઘળા જડ અવયવોને ઇશ્વરી ચૈતન્યથી સતેજ કર્યા છે. આત્મા દેહથી જુદો છે, અમર છે ને ઇશ્વરે પોતાનું જે ચૈતન્ય સકળ જડમાં વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે તે તેનો અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે માણસમાં ત્રણ આત્મા છે-એક અમર જે શરીર પડયા પછી પણ રહે છે તે, ને બીજો માનસીક એટલે મનશક્તિઓ જે પશુઓમાં પણ થોડી ઘણી હોય છે તે, અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્‌ભિજ ને પશુપક્ષ્યાદિમાં પણ હોય છે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસની પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી વર્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો. તેણે સ્ત્રીવિષયમાં છુટેલ થયેલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાને માટે સૌંદર્ય ને પ્રેમ વિષે વિચારો જણાવ્યા–તે કહે છે કે ખૂબસુરતી ચહેરામાં નથી પણ તે (ખૂબસુરતી) આપણા સુંદર આત્માનું સામા ચહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદ્‌ગુણ વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઇએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને દોષ રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવાને આનંદ માનવો જોઇએ કે જેથી સદાકાળ નીભે તેવો સ્નેહ બંધાય. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પરમાણુશાસ્ત્રને માનતો.

* * * *

ઍરિસ્ટોટલ

ઍરિસ્ટોટલ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ઇતિહાસ લખનારો હતો. પ્લેટો ધાર્મિક હતો ને અરિસ્ટોટલ આર્થિક હતો. તે માનનો અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે થઇ

ગએલા પંડિતોનાં મતને અધુરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખો બીજો કોઇ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચલ્ય, તેનો શોધ, તેનો અથાગ અભ્યાસ ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઇને કાંતિમાન ને કીર્તનીય કરે છે.

નર્મગદ્ય

ગ્રીકનો વાલ્મીકિ. હોમર

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજય છે. જ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યાંતરનું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટા—જેમાં ઘણી ઘણી વાતો ને ઘણા ઘણા માણસોનાં ગુણકર્મો ખરેખરાં પણ અસાધારણ તર્કશક્તિથી, અસાધારણ વાણીથી, અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યાં હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઇએ, ને તે કવિતાનો કર્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઇએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કર્તા વિરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોહક શક્તિથી મનુષ્યનુ મન હરી લઇ તેને આનંદ પમાડે છે ને અંદરથી સુબોધ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્ત્તકના ને તત્ત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓના જય વિજય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા [illegible] ભક્તિભાવ અથવા શહજાન એનાજ [illegible]હિ, પણ જેને જે ગમતો હો[illegible] આપી મેળવેલા હોય છે. હો[illegible]ખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચિતર્યાં છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુટુંબનાં દુઃખ સુખ ચીતર્યાં છે. જગતનો આદિ કવિશ્વર વાલ્મીકિ ને શુદ્ધ વિરરસ કવિતા લખનારો કવિન્દ્ર તે હોમર.

નર્મગદ્યઃ કવિઓ

ગ્રીસની વીરાંગનાઓ

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે, પોતાના છોકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઇ બીજા રાજ્યની સ્ત્રીએ લીઓનીડાસ નામે શુરા સરદારની સ્ત્રી ગોર્ગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પોતાના મર્દોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારી પેલીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપે છે. ' ઢાલ સાથે અથવા ઢાલ ઉપર (સુવેલાં) પાછા આવજો ' એવી રીતની ઉશ્કેરણી રણમાં જતી વખત તેઓની મા આપતી.

*   *   *   *

રોમની વીરાંગનાઓ

" મારી આબરૂ ગઇ છે. હવે હું વધારે જીવવાને ઇચ્છતી નથી, ઓ મારા કોલટિનસ, હું આજે ભ્રષ્ટ ને હીણ પ્રાણી છઉં, મારૂં શરીર બીજાઓએ લુટયું છે, પણ મારો પ્રેમ હજી લગી તારા ઉપરથી જરીકે ખસ્યો નથી, સેકસટસે જે મારી દોલત (આબરૂ) બળાત્કારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથી પાછી મેળવી શકીશ, પણ તમારાં હૈડાં જો મરદનાં હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિયાને જણાવજો કે જે સ્રી પોતાના સદ્દગુણથી ભ્રષ્ટ થઇ તેણે મરવામાંજ સુખ માની લીધું. " એમ બોલી તેણે પોતાના ઝબ્બામાંથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમાં ઘોંચી

દીધી. પછી તેનું મુડદું બજારમાં સૌને દેખાડવામાં આવ્યું હતું ને કેટલાક જણે મોટાં ભાષણ કર્યાં હતાં જેથી એક સત્તાધારી મંડળીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ટાર્કિવનને તથા તેના વંશજોને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવા ને હવેથી કોઇને રાજા થવા દેવો નહિ. રોમની રૈયતમાંના ઘણાક જે રાજદરબારી કામમાં ભાગ લેતા થયા ને જેથી રૈયતને છૂટ સંબંધી હકો મળતા ગયા તેનાં કારણોમાંનાં કેટલાંકનો વિષય રોમની સ્ત્રીઓ જ છે.

નર્મગદ્યઃ સ્ત્રીના ધર્મ

સર ઐઝાક ન્યુટન

જે પુરૂષે નવા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યા અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યું તે મહાપુરુષ કેવો નમ્ર હતો ! તે કહેતો કે સૌ મને પંડિત કહે છે, પણ હું બાળક છોકરાની પેઠે દરિઆના કિનારા પર કાંકરા ઉચકતો હોઉં તેવો છઉં ને સત્યના સમુદ્રનો શોધ કરવો તો હજી બાકી રહ્યો છે. જ્યારે તેની ગેરહાજરીમાં તેના કુતરાએ ટેબલ ઉપરની સળગતી મીણબત્તી ઉંધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળો બળી ગયા ત્યારે તેણે કહ્યું રે ડાયમંડ ! ડાયમંડ ! (કુતરાનું નામ) તું નથી જાણતો કે તેં શી ખરાબી કરી છે !

નર્મગદ્ય

કોલંબસ

જીનોવાનો ખલાસી જેને લોક મૂર્ખ જાણી હસી કાઢતા ને વિદ્વાનો પાખંડી કહેતા તેણે અઢાક વર્ષ ગરીબી હાલમાં છતે ખંતી ઉદ્યોગ કરતાં ને જ્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ એટ્‌લાંટિકની પેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખડાવ્યું—અમેરિકા ખંડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્તુતિપાત્ર જય છે. આક્ષેપ, સાહસ, ખીજવાએલા ખલાસી ને અદેખા સાથી એઓની સામા ધીરપણું ને ધીટપણું એ તેના સદ્ગુણો છે; તેને પોતાના શ્રમનો બદલો ન મળ્યો ને તે ગરીબીમાં રિબાયો તો પણ તે ઉદાર મનથી ને સંતોષે મૂઓ એ તેની વૃત્તિ શિક્ષણીય છે.

—નર્મગદ્યઃ દેશશોધકો

મેવાડના ક્ષત્રિયવીરો

સને ૧૨૭૫માં લખમસી ગાદીએ બેઠો. એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શૂરા રજપુતોએ સામી લડાઇ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હલ્લાની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ મુસલમાનને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઇ કરવાને લલચાયો તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને ભીમસી કરી કાકો હતો ને તેની સ્ત્રી ઘણીજ ખૂબસુરત પદ્મિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સારૂ બહુ બહુ મથ્યો, પણ જ્યારે કંઇ તેનું ન ફાવ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આયનાની મારફતે તેનું મોહું જોવા દેવું. પછી તેણે થોડા માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુરાદ હાંસલ કીધી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની છાવણીમાં આવતાં તેણે ભીમસીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પદ્મિનીને આપે તો છોડું.

ભીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગભરાટ થઇ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સગાને તેડાવી યુક્તિ શોધી ને પછી રજપુત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે જે દહાડે તમારી છાવણી ઉઠશે તે દહાડે પદ્મિની પણ આવશે; તેને ઠેઠ સુધી વળાવવાને શહેરની ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કોઇ પણ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઇએ. અલાઉદ્દીને કબુલ કીધું. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—એકેકમાં એકેકો રજપુત સરદાર બેઠો ને એકેકને ઉંચકનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઇઓ હતા. તે મીઆના છાવણીમાં આવ્યા

એટલે કનાતના પડદા કર્યા. ભીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. ભીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી ઘોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઇ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમાં પડયો કે હજી ભીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તજવીજ કરાવી તો ભીમસી ને પદ્મિની કોઇ મળે નહિ પછી સંધા રજપુત સરદારો મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડયા ને અલાઉદ્દીનની છાવણીમાંનાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોને કપાઇ મુઆ. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પણ રજપુતો લડયા. અલાઉદ્દીનનું. ઘણુંક લશ્કર કપાઇ ગયાથી તે નિરાશ થઇ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩ માં તે મોટું લશ્કર લઇ પાછો આવ્યો. લડાઇ ચાલી તેમાં રાણાના અગિઆર દીકરા તો પડયા. પછી રાણાના આગ્રહથી અજયસિંહ થોડાક લશ્કર સાથે દુશ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેલવાડે જઇ રહ્યો. શહેર બહાર લડાઇ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપુતાણીઓ બેઆબરૂ થવાની ધાસ્તીથી મહેલના ભોંયરામાં હારદોર ચિતા ખડકી બળી મુઇઓ. રાણો લડાઇમાં કપાઇ મુઓ. પછી અલાઉદ્દીન ઉજ્જડ ને ભયંકર દેખાતા ચિતોડમાં દાખલ થયો.

*   *   *   *

રાણો પ્રતાપ

જ્યારે અકબરનું મોટું લશ્કર તેના વડા દીકરા સલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તૂટી પડયું ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી ટુકડીઓને ભરોસે ૨૨,૦૦૦ રજપુતોને લેઇને અરવલ્લી પર્વતના હલદીઘાટના મેદાનમાં સામો લડવાને ઉભો રહ્યો. એ ઠેકાણે ઇ. સ. ૧૫૭૬ ના જુલાઇ સંવત ૧૬૩૨ શ્રાવણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઇ થઇ. પ્રતાપે અંબરનો રાજા માન જે અકબરની તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની ઘણી ઘણી તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન ફાવ્યું. તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સલીમની પાસે ઉભેલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી નાખ્યા હતા; અને જો કદાચ સલીમના હોદ્દાને લોઢાનાં પતરાં ન હોત તો તેને પણ પોતાના ભાલાથી ઘા કરી પાડયો હોત. એ ઠેકાણે યુદ્ધ ખૂબ મચ્યું મુગલનું લશ્કર સલીમને બચાવવા મથે અને મેવાડનો પ્રતાપ જેને એ વખત ત્રણ ભાલાથી, એક ગોળીથી, ત્રણ તલવારથી જખમો લાગ્યા હતા તેને બચાવવાને રજપુતો મથે. પ્રતાપ ત્રણ વાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથી વાર પડતો હતો તેટલામાં ઝાલાના રાજાએ પ્રતાપના ઉપરનું છત્ર પોતાને માથે લઇ આગળ ધસારો કર્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ જાણી રજપુત સૈન્ય પણ તેની સાથે ધસ્યું ને એથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને બચ્યો. એ સઘળું કરવા છતાં મુગલની આગળ રજપુતનું ચાલ્યું નહિ–ઝાલો પડયો અને જે ૨૨,૦૦૦ હલદીઘાટને બચાવવાને એકઠા થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮,૦૦૦ જીવતા પાછા વળ્યા.

*   *   *   *

ઘણું મથતાં પણ પોતાનું ફાવતું નથી એમ જોઇને પછી પોતાનો દેશ છોડવાને નક્કી કીધું. કુટુંબ કબીલો અને સરદાર તથા સાથી જેઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેશની બહાર નીકળી પડવું વધારે સારૂં ધારતા તેઓને સાથે લઇને પ્રતાપ અરવલ્લી પર્વત ઉતર્યો અને રણની લગભગ આવી પહોંચ્યો. પણ એવામાં તેના વજીર ભામાશાહે પોતાના બાપદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી ૨૫,૦૦૦ માણસનો ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે–તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી હરકોઇને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકઠા કર્યા ને દુશ્મન એવા

પ્યા ત્યાં હતા કે પ્રતાપ પાછો હઠે છે એટલામાં તેણે દેવરને ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્યાંના મુગલ લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કોમલમેર ને બીજા ૩૨ કિલ્લા લીધા (ઈ સ. ૧૫૮૦), ચિતોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ સિવાય બાકી સઘળું મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. મરતી વખતે તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટો નિસાસો મૂક્યો તે જોઈને સલુંબરના અમીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે? ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેશ તાર્તર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા જાળવવાના નથી હું જાણું છઉં કે મારી પેઠે હવે કોઈ ઝુંપડામાં રહેનાર નથી. એ સાંભળી સરદારોએ બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઈને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમે મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી મહેલ હવેલી નહિ બાંધીએ એ વચનથી સંતોષ માની પ્રતાપે દેહ મૂક્યો, ઈ સ ૧૫૯૭

નર્મગદ્ય મેવાડની હકીકત

જગદેવ પરમાર અને વિધાતા

તે વાત આવી કે ભાદરવો મહીનો આવ્યો છે, રાત તો અંધારી ઘોર છે, વરસાદ, વીજળી ને પવનના જોરે વધી ગયાં છે, દેડકા અને મોર સ્હોર કરે છે એવી રાત્રે રાજાને કાને કંઈ અવાજ પડ્યો. તે એવી રીતનો કે પૂર્વ દિશા તરફ ચાર બૈરીઓ ખુશીનાં ગીત ગાતી હતી, અને તેઓથી થોડે એક દૂર ચાર બૈરીઓ રોઈને વિલાપ કરતી હતી રાજાએ ખવાસને બોલાવ્યો તે જગદેવે જવાબ દીધો, ને પછી રાજાએ પેલી વાતનો ખુલાસો આણવાને જગદેવને ફરમાવ્યું જગદેવ ઢાલ તરવાર બાંધીને અંધારે એ તોજ શબ્દના ખોજને અર્થે નીકળ્યો. રાજાએ જોયું કે આ ભાદ્રપદની રાત્રી છે માટે સાંઢો જગદેવ જાય છે કે નહિ તે તપાસવું એ હેતુથી પોતે વેશ બદલીને છાનો તેની પાછળ જાય છે. સ્હેજે જતા પહેરેગીર મળ્યા, તેઓને કહ્યું કે આપણી ગમે આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે તેની શોધ લાવો તેમાંના ઘણાખરાં માંહોમાંહે બોલ્યા કે "જાઓની એનો લાડકો જગદેવ. મહિને લાખ રૂપીઆ ઉચા મુકે છે ને કામ કંઈ કરતો નથી'. પણ રાજાને ના તો ન કહેવાય માટે જવાબ દીધો કે હા હમે જઈશું પછી ઢાલ તરવાર કામઠા તીર ખખડાવતા તે અડખાઉ ઘે ઘેગયવા તૈયાર થયા એટલામાં પાછું કંઈ વરસાદનું તોફાન થયું તેથી કામળીના ડગલા અંગે લપેટીને ઓડયા એટલે તરત ઉંઘ આવી ગઈ જગદેવ પૂરવ તરફનો દરવાજો ઉઘડાવીને જ્યાં બૈરાં રોતાં હતાં ત્યાંહાં ચાલ્યો અને જઈને પુછે છે. તમે કોણ છો? ભુતડાં છો? પ્રેત છો? શીકોતર છો? ડાકણ છો? છો તમે કોણ? આટલી રાતે શું દુઃખ પડયું છે કે કલપાંત કરી મુકો છો? તેઓ બોલી–છોકરા જગદેવ આવ તું અત્યારે ક્યાંથી આવ્યો? તે બોલ્યો હું તમારા વિલાપનું કારણ પુછવા આવ્યો છું તેઓએ જવાબ દીધો 'હમે પાટણ શહેરની વિધાતરીઓ છૈયે કાલ રાજાનું દસ વાગે મોત છે માટે રડીએ છૈયે' જગદેવે પુછ્યું, 'ગાય છે તે કોણ છે?' જવાબ કે 'તેને જઈને પુછ.'" જગદેવ ગાતી બઈરીઓને પુછે છે તો, તેઓ એવો જવાબ દે છે–'હમે દીલ્હી શહેરની વિધાતરા છૈયે ત્યાંહાંનો રાજા આ ગાદી છીનવી લેશે માટે હમે ખુશીયા ગાઈએ છૈયે' જગદેવે સલાહ પુછી કે, 'માડીઓ, આ કાળમાં મારા રાજા જેવો સુપાત્ર કોઈ નથી માટે કંઈ માનતાથી, કંઈ બાધાથી, કીયા ધર્મકૃત્યથી, કીયાં અનુષ્ઠાનથી એ જીવે?' તેઓએ જવાબ દીધો કે 'તારા રાજાના જેવો જે પરાક્રમી સરદાર હોય તે પોતાનું માથું અરપણ કરે તો રાજાનું

જીવતર વધે.' જગદેવ બોલ્યો કે, 'હું મારું મસ્તક સમરપું તો કેમ ?' વિધાત્રા બોલી કે, 'ઘણું સારું.' પછી જગદેવે કહ્યું કે 'લગાર હું મારી વાહાલી બૈરીને પુછીને આવું છું' વિધાતા તિરસ્કાર કરી બોલી કે, 'કેવો બેવકુફ છે, કોઇ બઇરી તે વળી પોતાના ધણીને મરવાની રજા આપે !' આ સઘળી વાત રાજાએ કાન દઇને લક્ષપૂર્વક સાંભળી, ને ચોરીનો જવાબ સાંભળવાને જગદેવની પાછળ તેના ઘર તરફ ગયો. શિરસ્તા પ્રમાણેનાં વહાલ ને લાડ થયા પછી, જગદેવે સઘળી વાત કહી. ત્યારે ચોરીએ ભાષણ કીધું કે, 'ધન દહાડો આજનો, ને ધન આજની રાત કે આજે રાજાની ચાકરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ! મોટા પગાર, ઇનામ, જાગીરો વગેરે જે આપ્યાં છે કંઇ મફત ? માટે સ્વામીનાથ, એ તમે યોગ્ય જ વિચાર કીધો છે. ખરા રજપુત હું જ વહાલા ! ધર્મી રાજા કરતાં આપણો જીવ વધારે નથી. હે સરદાર, છ કલાક વધારે જીવી સતિ થવા કાજે શા માટે મને દુઃખી કરવી જોઇએ ? વાગતે અરજ કરું છું કે, તમારા જાનની પહેલાં મારો જાન આપવા દો' જગદેવ કહે છે કે, 'પછી છોકરાની શી વલે ?' ચોરી બોલી કે, 'તેમને પણ સાથે લો.' જગદેવ કહે છે કે, 'ચાલો ત્યારે હવે વાર કાહાની ?' રાજા જે બારણે ઉભો રહીને સર્વસ સાંભળતો હતો, તેણે જોસમાં કહ્યું કે, 'વાહરે રજપુત વાહરે તમારી સૈના, વાહરે તમારું પરાક્રમ અને વાહરે તમારી નીતિ !'

– જૂનું નર્મગદ્ય

સર વિલિઅમ જોન્સ

કલકત્તે આવ્યા પછી તરત જોન્સે સંસ્કૃત ભાષા શિખવાનો આરંભ કીધો. પૂર્વ દેશોની બાબતોમાં લાભકારક શોધો થયા છે તે સર્વ, ઘણું કરીને જોન્સના સંસ્કૃત જ્ઞાન ઉપર તથા તેના રૂડા ઉપયોગ ઉપર આધાર રાખે છે. સમજવાનું એ છે કે જોન્સે પોતાના દેશીઓને લગભગ પોતાનું દેખુ સારી પેઠે અદા કીધું છે. એનો સંસ્કૃત અભ્યાસ ધીમો પણ પક્કો હતો. પોતાને પસંદ પડતી વિદ્યા મેળવવામાં તે મહેનત તથા ખરચ કરવા લગાર પાછું જોતો નહિં. તે મોહોટે પરોઢીએ ઉઠતો ને ત્રણ ચાર મૈલ પગે ચાલતો ચાલતો સુરજ ઉગ્યાની પહેલાં કોરટમાં જઇને બેસતો. ત્યાંહાં તે કોરટ ખુલ્યાની અગાઉ ચાર કલાક લગી સારી પેઠે અભ્યાસ કરતો. કોરટનો વખત પૂરો થયો કે તે પંડિતની સાથે બેસીને હિંદુધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ કરવા મડતો. રાતે તે સઘળી અર્વાચીન ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતો, બૈરી જોડે વાતો કરતો, અને સેતરંજ રમતો. વરસમાં ચાર મહીના કોરટનું કામ બંધ રહેતું તે વખતે તે આસપાસના બનારસ વગેરે શહેરોમાં મુસાફરી કરી આવતો. કોરટનું કામ, સંસ્કૃત અભ્યાસ, નવા ગ્રંથો રચવાનું કામ અને ઘણીએક બાબતો સંબંધી ઘણેએક ઠેકાણે પત્રવ્યવહાર રાખવાનું કામ, એ સઘળાને લીધે તેને લગાર પણ ફુરસદ મળતી નહીં.

જૂનું નર્મગદ્ય

૪. ધર્મ

ધર્મ વિચારની પ્રસ્તાવના

કવિ નર્મદાશંકરના વિચારથી જે જે વિદ્વાનો જુદા પડતો હોય, તેઓ પણ આ નિબંધોની શૈલી, તેમાંની સ્પષ્ટતા, નિરાકરણ કરવાની ઢબ, અને સૌથી ઉત્તમ એમનું નિખાલસપણું જોઇ બહુ પ્રસંસા કરે છે, એજ એમના વિચારની બલિહારી છે.

ત્રીસ વર્ષપર ગુર્જર પ્રજાજનો ઉદ્યમના રંગમાં ખૂબ ખિલ્યા હતા, પણ સુધારાના રંગનો લહાવો લેતાં તેઓ છેકજ થાકી ગયા, મોળા પડ્યા અને દેશાભિમાન સ્નેહરંગ તદ્દન ઊડી ગયો. એના સબંધમાં ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણીએ નીતિએ ઉદ્યોગ ચલાવી દેશજનતાને વંશપરંપરાની ઊજળી કરવી એ આ નિબંધોનો હેતુ છે. આ

સમાપ આવી ઉત્તમ રીતે ગ્રંથગૂંફલના માટે યોગ્ય તેનાપર વિવેચન કરવાનો નથી; પણ જે પ્રકારે સુધારાના પ્રથમ કાળમાં છેદકપણું કર્યું પછી છેદરક્ષકપણું ધર્યું ને હવે તદ્દન રક્ષક નીતિ ધરી છે, તેનો સકારણ વાદ બહુ બહુ રીતે લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. કવિના જેવી ઉત્તમ શક્તિ, સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારની પ્રૌઢીમાં ચિત્રદર્શમાં અને ભાષાની નવી શૈલીમાં બીજા કોઇ પણ ગુર્જરમાં નથી એ સર્વ રીતે માન્ય છે. હમણાના વિદ્વાનો બનાવોનાં અવલોકન કરે છે ખરા, પણ બુદ્ધિવિચાર બળે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. કવિએ તદ્દન જુદીજ રીતિ પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોયું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને ગ્રાહ્ય દીઠું તેજ રાખી અગ્રાહ્ય વસ્તુને તજી દીધી છે. ઉપલક વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પણ થોડો કાળ વીત્યા વિના ખરૂં સ્વરૂપ માલમ પડશે નહિ. બેકન પંડિતે જે મહા સમર્થ નીતિ ' વિચાર કરવા ' માટે યોજી હતી, તેજ ધોરણ કવિએ સાચવ્યું છે, પણ જેમ બેકન પંડિતના વિચારનો અમલ એક બે વીસી વીત્યા બાદ થયો છે, તેમ કવિના વિચારનો જય થતાં વિલંબ લાગશે નહિ.

* * * *

આર્ય પુરુષાર્થ

હક શા માટે ન આપે, ન આપે તો સતાવીને પણ લેવા, એવી ઐરીશ પ્રજા જેવી આ દેશની પ્રજાની નીતિ નથી, એ રાજ્યપ્રકરણની જાથુની ખટપટથી કાયર છે. અગ્રેસરોએ પત્ર કે પુસ્તક દ્વારા વિવેકે કહેવાની રીત રાખી છે તેજ ચાલુ રાખવી—કે ન્યાય ચોખ્ખો થવાથી, કારભાર ઓછો થવાથી, રોજીને સારૂ ઘણાક જણ કહળે છે, તે બંધ થવાથી, ને ઉંચ કારભારમાં સામેલ કરવાથી પ્રજાની પ્રીતિ રાજ્ય તરફ વધશે ને તેજ અડીવેળાએ સરકારને ખરી મદદ કરશે. અગ્રેસરો દરેક ક્ષત્રીની વૃત્તિરાખીને સ્પષ્ટવક્તાપણું કરે તેઓ પોતાનો અર્થ ન જોતાં પ્રજાસમસ્તના અર્થનો ને સામથની સરકારનીતિનો અર્થ વિચારી પ્રૌઢપણે વર્તે. ગોરી પ્રજાએ સરકાર ઉપર પણ ડાબ ચલાવ્યો ને દેશી પ્રજાને ભાંડી તેવા ઉત્પાતમાં અગ્રેસરોએ પોતાનું ઉંચાપણું દાખી ઉંચી બલિષ્ટ રાજનીતિ આગળ પાડવી.

પરવિચારમોહિત સુધારો કહેછે કે, મંડળના ઘણા જનનું રાજપ્રકરણમાં મન હોય તો તેથી ઘણો ને વહેલો લાભ થાય; મંડળ અદૃષ્ટને માને છે ને પ્રયત્ન કરતું નથી તેથી, તેને સુખ મળતું નથી. ખંતી ઉદ્યોગે સરકાર પણ ડરીને હક આપે. જે જ્ઞાનધર્મે નબોદ વાળ્યું છે તેને હઠાવો; અહીંના સુખ સારૂ પ્રયત્ન, તેજ પુરૂષાર્થ છે.

પરંપરા કહેછે કે, રાજા દેશી વિદેશી કોઇ પણ હોય ને ગમે તેમ તે રાજ્ય કરે, અમારા ભાગ્ય પ્રમાણે અમને સુખ દુઃખ મળશે. પ્રપંચની જાળમાં ગુંચવાયાથી ધર્મ સેવનમાં ખલેલ પહોંચે. ધર્મને સારૂ મનુષ્ય જન્મ છે. પરતંત્રતા, સ્વતંત્રતા એ કાળને અધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે, વળી યોગ આવેથી પ્રજાશક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વસ્થતા આવશે. ભૂંડા સમયનું પણ દુઃખ સહેવું તથા લાભા સંતોષે રહેવું ને ઉંચી આશાએ ધર્મપાલન કરવું.

પૂજ્ય છે પ્રભુનો નિયમ કે ચઢતી પડતી સર્વને છે; જરા તથા નાશને અધીન થવા વિના કંઇ પણ રહેતું નથી; અભિમાની આસુરીસત્તા મોટી સમૃદ્ધિ સાથે વહેલી પડે છે ને અંતે જયી દૈવી સત્તા હોઇને એ ઘણા કાળ રહે છે. સ્થિર થઇ વિવેકે જોતા જેની દૃષ્ટિ ટુંકી, તે અદૃષ્ટને ન માને. મંડળને કાળકાળના ઉત્પાતના ક્ષેમ રાખનાર જ્ઞાન ધર્મ છે, નબોદ વાળવાને તો

સુધારો પોતે મથે રે, આર્યધર્મ હણાનાર નહિ, કેમ કે તે અમર આત્માનો ધર્મ છે. પરતંત્ર પણાની પીડાનો મેળાવડો અમને નથી; ઓસપેટે વૈભવ કરશે તે મહાદળદરી થશે ને સાધુને જે દાસ ગણશે તે પોતાની સઘળી આશા ખોશે. ધીરવીરની યોગ્યતા ઉન્મત્ત શુરથી અધિકજ છે. વિપત્તિમાં ધૈર્ય, સંપત્તિમાં ક્ષમા ને સર્વ કાળ ધર્મ, એજ આર્ય પુરૂષાર્થ છે, અહીંના સુખને માટે પણ.

* * * *

શૌર્યના અખાડા

મોટા દેશમાં ૨૭ વર્ષ થયાં કોઇ રણ-અખાડો થયો નથી, તે સંરકારનો જસ કહેવાય; પણ પ્રજા પાસે શસ્ત્ર હોત ને એટલો કાળ રણ-અખાડો ન થયો હોત તો તે બહુ મોટો જસ દેશ વિદેશમાં મનાત. સરકારી ફોજમાંના કેટલાક દેશી સીપાઇઓ અફઘાનિસ્તાન ને ઇજીપ્તમાં પોતાના કામથી વખાણ પામ્યા છે. આર્ય પ્રજાનો મોટો ભાગ રણથી છેટે રહેનારો છે ને તેની લડનારી જાતિઓના જન કોઇ દેશી રાજ્યની ફોજમાં છે, કોઇ ખેતી કરે છે, ને કોઇ બીજા ધંધા કરે છે. મમત મોટાઇના વાદમાં ને સુધારાના બરાડામાં પ્રજાનું શૌર્યદર્શન છે.

* * * *

એકદષ્ટિ

સુધારાએ અનેક ઐક્ય યોજયાં પણ એક સાધ્યુ નહિ ને તેનું અભિમાન લજ્જિત થઇ હવે ગળે છે. મોહ તે સંમોહ થવા પામ્યો નહિ. સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા માંડયું છે તેથી ને સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં આવી છે તેથી સુધરેલનું વલણ સ્વધર્મનીતિરીતિ ભણી પાછું વળતું જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ભાષાંતર થઇ છપાય છે તેથી લોકને સ્વધર્મનીતિ ઉપર ભાવ બેસતો ને દૃઢ થતો જાય છે. વળી દેશ અતિ નિર્ધન થઈ જવાથી પણ સૌ પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જથામાં ઐકય કરે છે. એ સઘળું રાજા તથા પ્રજાના નિમિત્ત રૂપ કર્મદ્વારા કાળ કરે છે; અંતે રાજાના કે પ્રજાના લાભમાં તે, તે પોતે જ જાણે છે.

* * * *

દામણી દશા

તુટતી મોગલાઇમાં આર્યપ્રજા સ્વસ્થ નહોતી; પેશવાઇ ગઇ ને પિંડારા વિખરાઇ ગયા પછી અંગ્રેજી રાજ્યમાં પ્રજા સ્વસ્થ થઇ. પણ તેટલે બ્રિટિશ સરકારે દેશના લોકની માઠી સ્થિતિની દયા ખાઇ સારી સ્થિતિ કરવાને રાજકીય પ્રયોગ ચલાવ્યા ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ લોકોને ધર્મનીતિ સંસાર વિષયમાં મૂર્ખ દયામણા કહી દાઝમાં પોતાની તરફના પ્રયોગ ચલાવ્યા. સમાજવાળાએ પોતાનાં જ મહામંડળને ધર્મભ્રષ્ટ કહી પોતાના પ્રયોગ ચલાવ્યા. યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક લોક વિસ્મય ભણે છે કે, મોટી સંખ્યા એક જથે છતે પ્રજા બાપડી પરાધીન કેમ ? દેશી રાજાઓ નિર્માલ્યપણામાં ઉપરી સરકારના દોર્યા દોરાય છે. ખાલસાની પ્રજા ધંધાવિના તથા કરવેરાના ભારથી તથા વારેવારે બદલતા કાયદાથી મુંઝાય છે;—અને એમાંના જુજ તે દેશી સમસ્તના રાજકીય સુખને અર્થે સરકારને દીનતાએ નચે છે. પવિત્ર ગૌચર ખેડાયાં પણ દેશ દારિદ્રતામાં છે અને દેશી સર્વે તન મન ધને સ્થિતિભ્રષ્ટ નીતિ મલિન છે. દામણો દેશ ને દામણા દેશીઓ! દૈન્ય સર્વત્ર આર્યભૂમીમાં દ્રષ્ટિગોચર છે!

* * * *

ધર્મગુરુના ધર્મ

પોતાના નિત્યકર્મથી પરવાર્યા એટલે ગુરુઓએ તથા તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી, આદિ લઇ વિદ્વાનોએ ઇશ્વરને ઓળખવાનો માર્ગ, ઇશ્વરગુણ કથા નીતિકથા, અને વિદ્યા સંબંધી વિષયો આદિ એઓના સેવકને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલું જ, પણ લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોના મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરુઓએ દેખાતી વિપરીત (ઉલટી) લાગે એવી બાબતો હલકા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાંભળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મદિરમાં ભાષણો જારી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શંકા તોડવાનું કામ સોપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોપવું. સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આણવા કે સૌના જાણ્યામાં તરત આવે પોતાના માર્ગ સબંધી, નીતિસંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યાસંબધી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકના વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરુનું મોટું દેણ છે. એક જ માર્ગના ગુરુઓએ એક બીજાની અદેખાઇ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઇ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પરસ્પર સહાઇ કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એક જ ઠેકાણે એમનુ નહિ દેશાટન કરીને, ટાઢ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતાં રહેવું. સ્ત્રીસેવકોને દેવદર્શન કરવા સારૂ તથા તેઓનાં મંડળને સુજ્ઞાન આપવા સારૂ સારી તજવીજો રાખવી કે કોઇ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગાર પણ એમર્યાદ થવાય નહિ. ગુરુઓએ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું; કેમકે તેમના ઉપર પ્રજા આધાર રાખે છે, તેઓને ભણવાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓમાં તેવા બીજ રોપે, ગુરુ કહેવાતા પુરુષોએ લોકોને સારી વાતોનો ઉપદેશ કરવાની ટેવ તો જરૂર જરૂર રાખવી જોઇએ. ધર્મનીતિ શીખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની મદદથી નિશાળો કાઢવી અને તેમાં રૂડી રીતે છોકરાઓને કેળવણી આપવી. ગુરુ જો પોતાના સેવકોને નઠારો બોધ આપે અથવા તેઓ નઠારે માર્ગે વળે એવું પોતે આચરણ કરે તો તેથી શિષ્ય શિષ્યાણીનાં સઘળાં પાપ ગુરુનાં પોતાનાં પાપમાં ભેગાં થાય છે. મનુસ્મૃતિમાં લખે છે,—

શ્લોક

राज्ञि राष्ट्रकृत पाप कर्म राज्ञा पुरोहितं ॥
भर्तरि स्त्रीकृत्त पापं शिष्य पापं गुरौ स्तमृम् ॥१॥

અર્થઃ—

પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગે છે.

પ્રજા પાપ ન કરે માટે રાજાએ તજવીજ રાખવી, બૈરી પાપ ન કરે માટે તેના વરે નીતિ સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. ગુરુ ઘણા પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્તનારા ને બીજાને વર્તાવી શકનારા ગુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેર દીવા હોય છે, પણ જે ગુરુ સૂર્યની પેઠે સૌને જ પ્રકાશિત કરે તે ગુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવો જોઇએ.

નર્મગદ્યઃ ધર્મવિચાર

૫. સમાજ

'સુધારાની નિષ્ફળતા'

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠેકાણે છે, પરદેશી પરધર્મી જે દેશો થયલા તે સાથે પણ ભળ્યા નથી પંદર સોળ કરોડ જેટલી સંખ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મમાં સુખી છે (બહારના લોકનો ઉપદ્રવ ઘણું કરીને નહિ) બહારના હુમલાની સ્હામા થવું, શત્રુને પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેવું, ખાવાપીવા લગ્ન વગેરેનો સબંધ કરવો નહિ, એ નીતિએ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેલા, મોગલાઇના વિલાસમા મોહ ન પામેલા, બીજા લોકના સંબંધથી નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરાવવાવાળા હિંદુઓનું ઐક્ય, દેશ, કુળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે સઘન થયતું તેને શિથિલ કરવાને સુધારાએ હામ બીડી એ કેટલું ઉછ કળપણું ? સુધારાવાળા પીમરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ફાવી ગયલા બૌદ્ધ ત્હેમાનો એક પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં નથી, એ વિના પાછલાં સેંકડો વર્ષના કાળમાં ભૂમિ ધન, ધંધા, વેપાર, વિદ્યા, કળાના વિષયમાં કોઇપણ વાતે ઉણા નહોના અને હમણાં જો કે, ધન ધંધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોઇએ તેથી વધારે સરકારી તીજોરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કઇ ઉપડીને બીજે જવાની નથી નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિવિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે હિંદુસ્થાને ધન જોઈ ખ્રીસ્તીઓ, આ યા વેપારને અર્થે, ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામા ધણીઆતા થઇ બેઠા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાનાં બૈરાં છોકરાંઓ સાથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમાં શ્રીમંતો પણ સુખી નથી યુરોપમાં રાજકુળ નિરંતર ભયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ, એમાંનું અહીં કાંઇ નથી તો હવે કિયા નિલના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

ધર્મવિચાર

સુધારકવીર મહીપતરામ

પોતાના અંદરના સ્વાર્થને સારૂ મહિપતરામને માન આપો. લોક સરકારથી આગર કમાવવા સારૂ સુકી ભાજીઓ અને ઠગાઇ કરતાં એ મને પસંદ નથી આ વેળા હું તમને ઠગવાને આવી છુ. માહારી એજ ઇચ્છા અને આશા છે કે, જે જે માહરા ખરા ભક્ત છે તેઓએ મહિપતરામની સાથે એક પંક્તિએ ભોજન કરી નવી ન્યાત ઉભી કરવી રખે તમે બ્હીના, રખે ગભરાતા, તમારાથી એમ કહ્યાવનાં તો આશ્વવાનું જ નથી કે જાતિભેદ કપાયા વગર દેશની ચડતી થનાર નથી તમે એમ કહેશો કે જાતિભેદ તો તોડવો જોઇએ પણ હજી તેમ કરવાનો સમય આવ્યો નથી, તો હું તમને કહું છું કે એ તમારાં લુલાં બ્હાનાં છે તમે કહેશો કે ઘરડાં માબાપને તથા સગાવ્હાલાને છોડી જુદાં કેમ પડિયે ? ત્યારે શું તમે એમ સમજો છો કે મહિપતરામ માહારી આજ્ઞાથી પોતાના ઘરડા બાપની તથા ન્યાતની મરજી ઉપરાત થઇ વિલાત જઇ આવ્યો છે તે શું અપરાધી છે, એમ જો અપરાધી તમને લાગતો હોય તો તમારે એને મદદ કરવાની જરૂર નથી ધન્ય છે મહિપતરામને કે તેણે પોતાના દેશના હજારો લોકોના કલ્યાણને અર્થે વહેમરૂપી દુશ્મનને છુટો રસ્તો મોકળો કીધો એ પરાક્રમના બદલામાં જશનો હાર પેહેરાવવાને શુ તેને બ્હિકણ, બાએલા, અને તાલમેલિઆ જ મિત્રો મળશે ? નહિ નહિં આ પ્રસંગે તો ખરેખરા શૂરાઓનું જ કામ છે સેંકડો, તમે કહેશો કે થોડાક જણ ન્યાતબહાર પડવાથી માહરો મહિમા નહિ વાને પણ એમ નહિ થાય,–તમારી હિંમત જોઇને તમને સુખી

જોઇને, બીજા લોકને પણ તમારો દાખલો લેવો પડશે. ખરેખરૂં કહું છું કે, તમારી બ્હીક અને ઊંડી ઠગાઇ જોઇને લોકો વધારે ગાફલ રહી મને નિંદે છે. ખૂબ સમજજો. કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું એ પુરૂષાર્થ ને સાર્થક છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

સંસારબાગની સુંદર વેલ

સ્ત્રીકેળવણીથી થતા લાભમાં મોટો તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષથી ચહાય છે ને જ્યાં પ્રીત છે ત્યાં બંને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આબરૂ વધે ને પોતાનાં બાળકનું ભલું થાય તેમ કરવામાં હોંસથી ઉદ્યોગ કેમ નહિ કરે ? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી પ્યારી, સાચવટથી હમેશ વળગી રહે તેવો દોસ્ત, સલાહમાં વજીર ને કામ કરવે ચાકર થઇ રહે છે. અભણ સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપે ભાડી ગએલે દિવે ને લોકલાજથી ઘર ચલાવે છે ને ભણેલી સ્ત્રી ઉલટથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ જાણી ચલાવે છે. એથી સાફ દેખાય છે કે ભણેલીનું ઘર વધારે સારી રીતે જ ચાલવું જોઇએ. ભણેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત તથા દુઃખમાં દિલાસો આપે છે. પુરુષના ઉદ્ધત જોસ્સાને નરમ પાડનાર અને દુઃખિઆરા પુરુષનાં આંસુ લૂછનાર તેને પોતાની વહાલી ભણેલી સ્ત્રી જેવું બીજું કોણ છે ? સંકટમાં ગર્ભવહાલા દોસ્ત આશના સૌ આઘા ખસી જાય છે—ફક્ત સ્ત્રીજ તેની થઇ રહે છે. હાલમાં જે થાય છે તે લોકલાજથી જ, પણ હવે જે થશે તે નિજ ઉમંગથી ને પોતાની ફરજ સમજીને. ભણીને મોટપણે પરણતી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી કહેશે કે આજથી હું તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણ છઉં, તમારી મરજીથી ઉલટી નહિ ચાલું, તમે મારા પ્યારા ધણી, સાચા મિત્ર ને કદરદાન રાજા છો ને હું તમારી પ્રેમમાં મગ્ન થયેલી સ્ત્રી, અંતરગતની સાથી અને વચનથી વિશ્વાસુ સેવક છઉં. મારૂં તનમનધન એ સર્વ તમારૂં છે. કેળવણી, પામેલું સ્ત્રી રત્ન કદી પોતાનું તેજ ખોતું નથી—જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપે છે. દુનિયાનો છેડો પોતીકું ઘર ને ઘરનો છેડો પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું ખોટું નથી. જેમ સ્ત્રીવિના સંસાર સુનો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રી વિના સંસાર સિંહ વાઘના વાસવાળું ભયંકર રાન છે અને ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

નર્મગદ્યઃ સ્ત્રીકેળવણી

સ્ત્રીકેળવણી

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છેજ. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે. માણસને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સઘળી જાણ ખેડયા વગરના ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોય છે. ખેતર સમાઇ ખેડાઇ પોચું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને ગાંધી જ્યારે સઘળા સામાનને જુક્તિથી ગોઠવે છે ત્યારે તે પોતાનો ધંધો ચાલાકીથી ચલાવે છે, તેમ સાનનું ખેતર પણ ખેડવું પડે છે ને સાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડે છે—એ જે ખેડવું ને ગોઠવવું તે કેળવણી કહેવાય છે. કશુંક કેળવાય છે તો ગેરલી થાય છે, પણ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરે છે, અને સદ્‌ગુણી ડાહ્યું તથા સુઘડ બને છે જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે શરીર નીરોગી થઇ બાંધો પકડી સુંદર દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મન-શક્તિની પહોંચ લાંબી થાય છે એટલે જાણવા સંબંધી આપણી શક્તિ વધે છે, મન પ્રફુલ્લિત થઇ સુંદર ઊજળું દીપે છે અને આપણી જાણમાં વધારો થયેથી આપણને વધારે સુખ

પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે, તે યાદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજબી ફાયદો કરે કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માલમ પડે છે; ફલાણું કામ કરવાની આપણી શક્તિ છે કે નહિ, તે કરવામાં આપણને હરકતો આવી પડશે તો તે દુર કરી શકીશું કે નહિ અને ઇચ્છેલું કામ પાર પાડવામાં શી શી ચતુરાઇ ને યુક્તિ કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જણાય છે; તેમ આપણી ઉદ્દત લાગણીઓ કપાઈ ચસાઇ હીરાની પેઠે ચળકતી ને કીમતી બને છે, કેળવણીથી સંસારના અનુભવ સંબંધી, ભાષા પ્રકરણ સંબંધી, પદાર્થગુણ સંબંધી ઘણી ઘણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઇને આપણા સંસાર વ્યવહારના કામમાં આપણને લાભ કરે છે. તેમ પ્રીતિ–આશ–ધીરજ–દયા–સત્ય–શૌર્ય–સ્વતંત્રતા–માન ઘણા ઘણા સંબંધને લીધે ઘણી ઘણી રીતે વર્તવા વિષે જે નીતિઓ તે ને ઇશ્વરભક્તિ એ સૌ કેળવણીથી સુઘડ બની દીપી રહે છે. જેવી જેની ઉંચી કેળવણી તેવું તેનું ઉચુ જ્ઞાન ને જેવું જેનું ઉચું જ્ઞાન તેવું તેને ઉચુ સુખ હોય છે.

* * * *

માણસ શબ્દમાં પુરુષ ને સ્રી બને છે, બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ઘણાખરા સરખા છે. પરણ્યા પછી એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ કેળવાય ને સુઘડ થાય છે–તે કેવળ જુદોજ માણસ બની રહે છે. એ જોતાં પુરુષ પરણ્યા પહેલાં અડધો માણસ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ-જાતના સ્વભાવ ગુણ થાય છે. તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયાં છે એ સઘળું જોતાં સ્રી, પુરુષના કરતાં માણસ શબ્દમાં ખપવાને કંઇ ઓછો હક ધરાવતી નથી સ્રીને પુરુષનું અર્ધાંગ કહ્યું છે તે કંઇ ખોટું નથી. ખાવે પીવે, પહેરવે ઓઢવે, દુ:ખ દૂર કરવે ને સુખ ભોગવવે બંનેના કુદરતી હક સરખા છે. કેટલીએક બાબતમાં તો પુરુષે પોતે નાજુકાઇ ને મોહીની ઉપર આસક્ત થઇ રહી એને વધારે હક આપ્યા છે ટાઢ તડકામાં ફરવાનું કામ તેણે રાખ્યું છે ને ઘરનું કામ તેઓને સોપ્યું છે. સ્રીઓને સંકટમાથી બચાવવાને પુરુષોએ દુ:ખ વેઠ્યાં છે ને પ્રાણ પણ ખોયા છે એવું છતાં તેને કેટલાએક વિદ્વાનોએ અધમ ગણી છે. તેઓ કહે છે કે સ્રી દાસીની પેઠે ઘરનું વહીતરું કરવાને અને પુરુષના સુખને અર્થે ઉત્પન્ન થઇ છે. એ રીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષો પોતાનાં સંસારકામના યશના અભિમાની છે. તેઓએ સ્રીથી મળતાં સુખની લહેજત લીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક ઠોઠ ને નઠોર સ્રીઓની વર્તણુક જોઇ સાંભળીને સઘળી સ્રી જાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યો છે.

શુ સ્રી જાતમાં ભણવાની બુદ્ધિ નથી? શું સ્રીજાત પુરુષની પેઠે સંસારી કામ કરવાને અશક્તિમાન છે? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ યશ મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્રીને હોય તો શું તેવા યશ ના મેળવી શકે? એ બાબતમાં યુરોપ અમેરિકાની સ્રીઓના દાખલા જોઇએ તેટલા છે; તે શુ આપણામાં નથી? શુ યાજ્ઞવલ્કની કન્યા ગાર્ગીએ જનકરાજાની સભામાં મોટામોટા ઋષિઓની સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ નથી કર્યો? શું ભામતીએ ન્યાયશાસ્રમ બધી ગ્રંથ નથી કીધો? શુ ડમ જોષીની પુત્રી ભડળી જ્યોતિષમાં પ્રવીણ નહોતી? શુ સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મંડનમિશ્રનો બચાવ નહોતો કર્યો? શું નોમીએ વિધવાવસ્થાનાં દુ:ખ વિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યુ? કુંતીએ પોતાના ધર્મરાજાને સિંહાસન બેસતી વેળા ને યુદ્ધમાં જતી વેળા રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધનીતિ વિષયની

ઉંડી ને સુઘડ શિખામણ નથી દીધી ? શું રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લઇ રણસંગ્રામમાં નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યશ મેળવ્યા? શું પાર્વતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજળી, રૂકમણિ, આદી લઇ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સદ્‌ગુણથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી! પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર લક્ષ, શ્રમ આપી તેઓને કેળવવી તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જોવું કે તેઓ પુરુષના જેવા યશ મેળવી શકે છે કે નહિ. જે માતા પોતાનાં છોકરાંને પ્રેમને લીધે દુઃખ વેઠતાં પેટમાં રાખે છે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલનપોષણ કરે છે ને પ્રેમને લીધે રૂડો બોધ આપે છે, જે વહુ પોતાના વરને ઘરની કાળજીથી દૂર રાખે છે, સંસાર કામકાજમાં સલાહ આપે છે, દુઃખમાં દિલાસો ને સુખમાં ગમત આપે છે તે માતા તે સ્ત્રીને–સ્ત્રીજાત છે માટે દાસી ગણવી એ શું ન્યાય ને કુલીનતા છે? વારાહીસંહિતાના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્માને સાવિત્રીએ ઉપવીત આપ્યું હતું ને હાલ રૂઢિ પણ છે કે વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સાસરેથી જનોઇ આપે છે. અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ સ્ત્રીને સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની મારફતે બ્રહ્મા ને તેના વંશજો સંસ્કાર પામ્યા છે તે અધમ કેમ ગણાય! ખરો વિચાર કરતાં તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રી જાતને ધિક્કારનારા પુરુષો પોતેજ ધિક્કારને માત્ર થાય છે. થોડા જણ નઠારા માટે સઘળાજ નઠારા એવો વિદ્વાને વિચાર બાંધવો એમાં તે પોતાનો બળાપો, પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વતાની ખામી બતાવે છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ઘરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં તેવા વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઇ રહી એમ છતાં સ્ત્રી હાલ દાસી રૂપે ગણાય છે એ કેવું અચરતી ભરેલું છે ।

નર્મગદ્યઃ સ્ત્રીકેળવણી

સ્ત્રીશિક્ષણના વિષયો

સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ સમજશે કે પુરુષ ઘરનો રાજા છે ને હું તેની પ્રધાન છઉં; મારે મારા સ્વામીરાજની ઇચ્છાને આધીન રહેવું જોઇએ ને રાજા પોતાના બહારના કામમાં રોકાયો રહે ત્યારે ઘરનો જુમ્મો મારે શિર રાખવો જોઇએ. તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લોપશે નહિ, પણ જે કામમાં સ્વામીના વિચારથી નુકશાન થાય તેવું હશે તે કામમાં પ્રસંગ જોઇ પોતાના સ્વામીને સમજાવશે. કોઇ રીતે તે પોતાના ઘરને ધુંધવાતું નહી રાખે. ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને પીહેર રહે છે, અથવા પુરુષ પોતાની બૈરી જેને સાસરે જવું ગમતું નથી તેનો ચોટલો સાહી પોતાને ઘેર આણે છે, વળી બાળપણમાં પરણેથી, પ્રીતિનો મોહ ન રહેથી અને અભણ સ્ત્રીઓની કુવડતાથી કેટલાક પુરુષો કુછંદમાં પડે છે. આ સઘળું સ્ત્રીકેળવણીથી બંધ થઇ જવાનું. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના ભણતર પ્રેમ ને સુઘડતાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે તેની વહાલી થયા વિના કેમ રહેશે? તેમ ધણીથી સઘળી વાતે પ્રસન્ન રહેતી અને ઉદ્યમમાં મચી રહેતી સ્ત્રી પણ પતિવ્રતા થયા વિના કેમ રહેશે?

નર્મગદ્યઃ સ્ત્રીઓને જાણવાના વિષય

ભણેલી સ્ત્રી અને દેશ

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ઘર ઉપાડી રૂડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છોકરાંઓને બાળપણમાં કેળવણી આપશે તેથી ઘરના ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદ્યમમાં ઘૂમ્યા રહેશે. ઘરનો ખટલો કંઇ નાનોસૂનો નથી. એ બોજાનો અરધ ભાર આજકાલ અભણ સ્ત્રીઓને લીધે આપણે વેઠવો પડે છે. ફકત સ્ત્રીના હાથમાં મહીને મહીને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી

તેમાંથી ખર્ચ કર્યા કરે. એ રીતેથી પુરુષને કાળ ઘણો મળેથી દેશમાં ઉદ્યમ ને વિદ્યા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી જોઇ કેટલાએક મૂર્ખાઓને પણ ભણવાની ચાનક થશે. છોકરાંઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

નર્મગદ્ય: ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ

લગ્ન અને પુનર્લગ્ન

અનેક સંબંધમાં ગુંથાયા રેહેવું, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિના રણમાં ભટકવું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ ષડ્રિપુની સામા ઘૂમવું એ સઘળી જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે. એ ખટપટમાં—એ સંસારસાગરમાં પડનાર જો વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે પુખ્ત હોય છે તો તેઓને તેના તોફાનમાં ધારતી જેવું નથી હોતું ને તેઓ કળવળે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ ડુબી જાય છે ને બીજાં પાણીઓથી સારી પેઠે પિખાય છે.

હવે એવા દુસ્તર સંસારમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરવી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે, અને જો કે પુખ્ત વિચાર અનુભવ વિના—ઘર માંડયા વિના થતો નથી તોપણ આ તો કોઇથીજ ના નહિ કહેવાય કે પાકી ઉમરનું માણસ કોઇ પણ વિષયમાં થોડેઘણે દહાડે માહીત થઇ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ કર્યો જાય છે ને કાચી ઉમરનાને બહુજ મુશ્કેલી પડે છે. અગર કાચી ઉમરના ભણેલા હોય તો તેઓને ધારતી જેવું નથી. પણ કાચી ઉમરના અભણ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાયજ નહિ. ઇશ્વરે એવું સરજાવ્યું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ઘર રૂપી રાજ્ય ચલાવવું. પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોંપ્યુ છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજવીજથી પ્રધાન ખોળી લે ને પછી પરસ્પરનાં ને ઘરમરૂપી રાજ્યનાં સુખને અર્થે કોલકરાર કરી સાથે રહી કામ કરે. જેવું પુરુષને વિષે સરજાવ્યું છે તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરજાવ્યું છે કે તેણે પોતાને અનુકુળ પડે તેવો રાજા ખોળવો; મતલબ કે રાજા ને પ્રધાન એક બીજાનો પૂર્ણ સ્નેહ રહે ને તેથી થતા એકયથી રાજ્ય ચાલે.

જ્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી જોઇ સ્નેહાતુર થઇ જોડાય ત્યાં પછી તેઓના કારભારમાં વિક્ષેપ પડવાનો નહિ ને તે કરતાં કદી કોઇ કારણથી વિક્ષેપ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી બંને પાછાં સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સામું જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો હાવકી રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીતે જેને સ્વયંવરની રીત કહે છે તે છે. તે ઉત્તમ છે એવું પૂર્વે આપણામાં હતું ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ઘરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજે રીતો જો કે કુદરતી રીતે જોતાં વાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાયી નથી તો પણ હાલ જે આપણામાં રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાયી છે ખરી—કે માબાપે પોતાનાં છોકરાંઓને નાનપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવાં.

—નર્મગદ્ય: લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન

ગુજરાતી વિધવા

ગૃહસ્થો ! અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, ને 'ભૂખ્યો શું પાપ ન કરે' તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઇ જાય છે તે સર્વેનું ઝાંખું ચિત્ર તમને બતાવ્યું. એ કંઇ

કોઇના એકના ઘરની વાત નથી. શહેરે શહેર, ગામે ગામ ને ઘેર ઘેર, વિધવાનાં દુઃખથી થતાં પાપથી લોક જાણીતા છે અને કોઇ બાળક વિધવાને તેના એકાંતમાં નિસાસા મૂકતી જોવી અથવા દીલગીરીના વિચારમાં ડુબી ગયેલી જોવી તેને પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્ન કાર્યમાં વિશેષ કરીને) ઠડઠડ થતી જોવી, તે બિચારી પર (અજ્ઞાન અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરિબાઇ અને દાનાઇની તસવીર જોવી, તેને ચારમાં બેઠી છતે પોતાનીજ દીલગીરીમાં કણુકણો ખાતી જોવી, તેને નિરંતર શોકથી સુકાઇ જતી જોવી, તેને વેશ ઉતારતી વખત ટટળતી તથા આરડતી જોવી ને આખરે માથું અફાળતી હજામની પાસે શરમાતી જતી જોવી, અને પાછી રૂઢી વહેમના જુલમને સહન કરતી જોવી એ સઘળું શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને વીંધી નાખીને એકદમ દયાનો જોશ આણવાને બસ નથી ? પત્થર, લોહું અને વજ્ર એ જડ છતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથકી પાણી પાણી થઇ જાય;–નથી થઇ જતાં તેનું કારણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુકર્મ કરે છે. એથી તે જડ પદાર્થમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસે છે. રે પત્થર પલળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલળે ?

રે ગૃહસ્થો, વિધવા કુકર્મ કરે છે તે જોવાં, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જોવાં, તેઓ ગર્ભપાત કરે છે તે જોવા–આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અંગારા બચ્ચાંઓનાં મોઢામાં મૂકે છે; કુમળું ડોકું મરડી નાખે છે, રજળતું રસ્તામાં ફેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ઓર ઢાંકીને ગુંગળાવે છે, એ જોવાં, તેઓની અને તેઓનાં સંગાંઓની લોકમાં લાજ જાય છે એ જોવાં એ સૌ શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને ફાડી નાખનાર તોપના ધણધણતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાના ઘરમાં ગોદા લાગ્યા હોય ત્યારે તો બાપાપનાં દુઃખની, તેઓના ગભરાટની અને તેઓના આત્મઘાત કરવાની હાલત જોવી તે શું કમકમાટો ઉપજાવે તેવું નથી ? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાંજ પાપો (બીજાં પાપો તો હાલ ગણવાં મૂકી દઇએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણવાને અને બ્રહ્માંડમાં અંધારું કરવાને બસ છે, પણ હિંદુઓમાંજ એ પાપો થાય છે અને બીજા લોકોમાં નથી માટેજ વાર લાગે છે. એવાં પાપ પૃથ્વી ઉપર સઘળે ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઇજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર ગુજરે છે તે તેઓજ સારી પેઠે જાણે છેઃ—

' વીતે તે તો જાણે
વિધવાપણું તે ખરેખરું કસાઇ. '

રે ગૃહસ્થો, વિધવાની એ દશા જોઇને તેઓની હલાય હોલત વાને અને બંધ છોડવવાને આપણને ઘટે છે કે નહિ ? જો દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ છીએ તો તેમ કરવુંજ ને કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લે છે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખીએ છીએ.

હશે, જ્યાંસુધી દુઃખ જાણ્યું નહિ ત્યાંસુધી તો સહન કીધું, પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરડે તો કરડવા દેવો અને રોગ આવે તો ઓસડ ન કરવું, કર્મમાં લખ્યું હશે તે થશે, એમ જો વિચારમાં હોય તો મારે કંઈ બોલવાનું છેજ નહિ. માણસ માત્રનો ધર્મ છે, કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય. માણસ થઇને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યાકાર્ય ન સમજીએ ત્યાર પછી ઢોરમાં ને આપણામાં ફેર શો ?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાએક કુળ નિકંદન થઇ જાય છે ને કેટલાક પુરુષો વાંઢા મરી જાય છે. ત્યાં ટુંકામાં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવે

છે ને જ્યાં સુધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાં લગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સંસારી રીતે જોતાં પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાય છે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સારૂ પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સારૂ શાસ્ત્રો કર્યાં છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ; રે ઉલટી કરવાની ભલામણ કરી છે.

માટે હવે ઓ સજ્જન ગૃહસ્થો! લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માથે લેશે. જેમ સતી થવાનો ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રહ્યા માલમ પડયા કે તુરત તેઓને એજ કામને સારૂ રાખેલા સખ્ત હુકમવાળાં માણસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યાર પછી તમારી આબરૂમાં શી મણા! માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આબરૂ ન જાય તેવી રીતે ચાલો.

અરે! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો માટે તમારાં છોકરા પણ શું નહિ ચલાવે? તમારા છોકરાં બેશક રંડિલીઓને માંડેલી જોશેજ. સમયજ તેવો આવે છે. તમારાં છોકરાં કરવાના છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતાં?

હવે એ કામ કરવુ યોગ્ય છે એ વાત તો તમારાં મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને બીહો છો, પણ હવે થોડા જણ હિમ્મત ધરીને બહાર પડશો તો બીજાઓ મદદ કરશેજ કરશે. બંગાળાના પંડિતો શું મૂર્ખ છે અને શાસ્ત્રથી ઉલટા છે? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદતમાં થઈ ચૂક્યા છે. માટે હવે ઉતાવળ કરીને એ બીડાંઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલા કરશે તેઓનેજ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે, અને એ કામ વહેલું થાય તેને સારૂ જે લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકશાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિઘ્ન આવી પડે તો તેઓને તેમાંથી કાઢવા સારૂ પરોપકારી પુરુષોની તરફથી એક ફંડ ઉભું થવું જોઈએ.

છેલીવારે એજ કહું છું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ નેહેને હવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા રસ્તાઓમાંથી નાસતી ફરે છે તેઓને ઓ દેશી સજ્જનો! દયારૂપી ઠંડા વાદળાંના પરોપકાર રૂપી વરસાદનાં ઝાપટાંઓ વડે ઠંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તા ઉપર સુખનાં રમ્ય અને ઉહાળાં ઘરમાં પહોચતી કરો.

નર્મગદ્ય : લગ્ન અને પુનર્લગ્ન

જાહેરમાં રોવાકૂટવાની ઘેલછા

મુઆ પછવાડેની રોવા કુટવાની ચાલ આપણાં ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગંધાતી છે. જેમ નરકની ગંધ ભંગીઆઓને નહિ. કાંદા, માછલાં, તાડી દારૂ વગેરેની તેના ખાનારાઓને નહિ, તેમ રોવા કૂટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી; પણ બીજી કોમના લોકના નાક તો ફાટી જાય છે.–કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ ને બીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકશાન તથા દુઃખ થાય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

નર્મગદ્ય : રોવાકુટવાની ઘેલછા વિષે

કેળવણી

માણસે કુદરતી જ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યા કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે કુદરતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે, માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ઘાલી કેળવવો જોઈએ, શરીરને

કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઇએ, પણ તેમ વગર વિચારે બળ ન વાપરતાં નિર્બળનું રક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઇએ. ધનને ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંગુર માનના લોભથી નાતવરા ને વરઘોડાના ખર્ચમાં ઉડાવી દેવું ન જોઇએ પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી, વધતું હોય તે દેશીભાઇના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઇએ. તન–મન–ધન–બળ કેળવણીથી વધારવાં; ને વ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઇએ. આપણી કુદરતી શક્તિ ને ઇચ્છા કેળવાયા પછી ઘણામાં ઘણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિઓને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવી, ઉદ્ધત જોસ્સાને વિવેકમાં રાખવો, રીતભાત સુઘડ રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ડહાપણ વધારવાં, ધર્મનીતિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે 'જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણા વડે, કલાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થબુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય છે તેજ પુરી ને ખરી કેળવણી છે.' બીજો કહે છે કે 'સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાય છે, તો પણ તેઓનીબુદ્ધિ તથા કેળવણી આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.'

નર્મગદ્ય : કેળવણી વિષે

કુળમોટપ

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ કુળની સુઘડતા એ આપણામાં નથી, તોપણ કુળ શબ્દથી માનેલી મોટાઇથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીયે છીએ ને અભિમાનથી કૂલાઇ ઘણાં બન્ધન વેઠીયે છીએ, ઘણો ખર્ચ કરીયે છીએ ને વધારે નઠારી સ્થિતિમાં આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીણ થઇએ છીએ. કાળ સ્થિતિને અનુકુળ નહિ એવા ભ્રમની વિચારથી જ્યારે આપણે બાપદાદાનાજ ધંધા કર્યા કરીએ, બાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા તથા શક્તિ પ્રમાણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળ પ્રમાણે ધર્મ બદલાય છે તે વિચાર ન આણતાં અને જે બન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં તે બન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે ને યશ વિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું ! 'ઠંઠણ પાર ને મદન ગોપાળ,' 'ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો.' 'ખાવા પીવા ખેરસલ્લા ને ધીંગાણાં બોનેરા,' 'મુખમેં રામ બગલમેં છુરી,' કાળાં કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી ?

નર્મગદ્ય : કુળમોટપ

૬ ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વ

ખરો કવિ

કવિતા ન હોત તો સદ્ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, મિત્રાઈ એની શી દશા થાત ? આ સુંદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત ? આ દુનિયાંના દુઃખ અને મોતના ભયની વખતે આપણને દિલાસો ક્યાંથી મળત ? અને મુઆ પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત ? કવિતાથી સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઇ રહે છે, જે ખોડવાળું છે તેને તે શોભીતુ કરે છે, ને જે સુંદર છે તેને વધારે સુન્દર કરે છે. જે ગુણો એક બીજાના શત્રુ છે તેને મીલનસારી કરાવે છે. કવિ જેમ બીજાઓને સુખ, દિલાસા, સદ્ગુણ અને કીર્તિ આપનાર છે, તેમ તે પણ જાતે સુખી અને સંતોષી હોવો જોઇએ. કવિએ પોતાની કીર્તિની તરફ નજર ને લોકના કહેવા તરફ કાન ન ધરતા તેણે તો પોતાનાં મનના ઉભરા કહાડ્યા કરવા ને જોવું કે કુદરતને મળતા આવે છે કે નહીં વિલાતમાં લોકના માંભળવાથી ઘણા કવિ હૈયાશોકે મરી ગયા છે તેમ મોટા કવિઓએ, ઉગતાઓને હિંમત આપી સારો રસ્તો બતાવવો.

જૂનું નર્મગદ્ય

કવિ અને કવિતા

સંસ્કૃત કવિતાનો પહેલો યુગ તે તેજ સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ તંત્ર(શિવપાર્વતીનો સંવાદ) વગેરે સંસ્કૃત કવિતાના બીજા યુગમાં નીકળ્યા સમજવા એ કવિતાની ભાષા વેદકવિતાની ભાષા સાથે થોડી ઘણી મળે છે, ને મહેલી છે પછી જે કવિઓ થયા(જેને ત્રીજો અથવા છેલ્લો યુગ કહીયે તો ચાલે) તેઓએ બાહ્યાંતર્લાપિકા, લાટાનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ વગેરે કંઈક દહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અઘરી કરી મૂકી છે રામાયણ ને મહાભારત એ બીજા યુગની કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માઘ, નૈષધ અને કિરાતાર્જુની, જગન્નાથકૃત રસગંગાધર, રસમંજરી ને રસતરંગિણી, શૃંગાર રૂદ્રભટ્ટનું તિલક, દંડીનો કાવ્યાદર્શ, વામન આચાર્યની કાવ્યાલંકારવૃત્તિ, જયદેવનો ચંદ્રાલોક વગેરે કાવ્ય તથા સાહિત્ય શાસ્ત્ર નિકળ્યાં તે મૌ ત્રીજા યુગમાં એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવાલાયક વિક્રમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિઓ સારા થઇ ગયા છે તેમા કાલિદાસ ભવભૂતિ ને દંડી એ મુખ્ય છે. કાલિદાસના કીધેલા ગ્રંથ સરસ સહેલા અને ઉપમા અલંકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા યુગમાં જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા બીજા યુગનાજ છે, પણ ભાષા જુદી તરેહની છે રસ ઉપરથી સારી નરસી કવિતા કહેવાય છે માત્ર અવાજ અથવા સામ્ય હોય તે નકામું, તો પણ કવિતામાં રસ આણવાનું અગત્યનું છે ખરૂં.

* * *

કવિતાના પ્રકાર

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય જાતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા, અને નાટક

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ઘણુ કરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર કરે છે, બાકી સાદી રીતે વાંચી જવાથી ઘણી લહેજત નથી આવતી. સંસ્કૃતમાં જયદેવ કવિની અષ્ટપદી છે તે એ જાતની કવિતા છે. વ્રજભાષામાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાનાં પદો છે તે એ જાતની કવિતા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિયો થઇ ગયા છે તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી ગીતકવિતાજ છે. એ કવિતામાં બીજો પ્રકાર છે, તેને સંગીત કવિતા કવિતા કહે છે,—કે જે ગાયનના સાજ સાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે ઠુમરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા, ધ્રુવપદ એ સંગીત કવિતા છે આપણી ગીત કવિતા પણ સાજ સાથે ગવાય, પણ સાજ સાથે ગાવાને—ગાયન શાસ્ત્રના

નિયમ અવશ્ય રાખી ગાવા ને અને અર્થ વિષે સામાનું લક્ષ જાએ કે નહિ પણ ગાયન ઉપર આણુંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવા અઘરો છે, પણ કવિતાને તેની રચાના પ્રમાણે નીકળતા ઢાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે. પણ ગાયન કંઇ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી, જેઓએ એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ઘણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઇ કવિતાને જરૂરનું નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર રીતની—૧. ભજન અથવા ધર્મ સંબંધી. ૨. વીરપુરુષ તથા વીરકર્મની સ્તુતિસંબંધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સબંધી. ૪. જમણવાર લગ્ન વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી, કવિતામાં મનનો ઉભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઇ જોવામાં આવતું નથી, જેમ કવિનો જોરસો બહાર આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે, ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી તો પણ જેમાં એક વાત પુરી લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટા આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ગ્રંથો ગાઇને-ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં-ઢાળમાં લખ્યા છે, પણ વિષય મોટો ને લખાણ ઘણું તેથી તે ગીતકવિતા છતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કેહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઇએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિ સંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાય વિષય પ્રમાણે નામ ધારણ કરે છે.

વીરકવિતા—જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ પણ વીરરસ મુખ્ય છે. બીજી સઘળી કવિતાની જાતિ કરતાં આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિગણમાં બેસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ મહાભારત તે વીર કવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમુના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીયે તો તો ગાઇ શકીયે ખરા)—શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતર રૂપે ઘણી છે. સામળભટની બનાવેલી સિંહાસનબત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહોરા, ચોપાઇ, છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીર કવિતા રચવી ઘણી અઘરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાતો શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણમાં તેજી વર્ણનથી રંગવી, અર્થ વિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ શબ્દાલંકારયુક્ત સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટ સુધી એકસંબંધ વાદપુરઃસર રાખી મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિશ્રગણ જાગતો રાખવો એ સઘળું વિરલી બુદ્ધિનું કામ છે.

વીર કવિતા, નીતિભક્તિની રામબાણ પણ આનંદ સાથે શિખામણ આપે છે. તેનો ઉદેશ સદ્ગુણ વધારવાનો છે. મોટું પરાક્રમ, સત્ય-ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભૂત પૂર્ણ શણગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને બેરો, અમને તમારાં મન મંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ઘણો નથી, અમે ભારે નહિ પડીયે. એઓનાં જ્યાં દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઇ રહીએ છીએ. એ સદ્ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આંખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાય છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની ઉંચી સ્થિતિ બતાવે છે, મોટી

દોલત છે. એ વડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે. ને નઠારી સ્થિતિ થઇ તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રમશાસ્ત્રની એવી બલિહારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજુકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દીલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરે છે. વીર-કવિતાના બંધારણમાં ત્રણ નાનાં છે. ૧. મુખ્ય વિષય એકજ જોઇએ. બીજી આડકથા દાખલાની દાખલ આવે, પણ તેને આણતાં મુખ્ય વાત ટંકાઇ જાય તેમ ન થવું જોઇએ. ૨. મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઇએ. એવો કે આપણું મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢત્વ આપે. ૩. કર્મ રસભર્યાં થયેલાં બતાવવાં જોઇએ.

એ કવિતામાં માણસના ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષના અમુક ગુણોનું વિશેષ ભભકામાં વિસ્તારે વર્ણન આપવું જોઇએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને ઉચું ને ઉંચી ભાષામાં તે ચીતરાવું જોઇએ.

નાટક એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઇ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઇની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઇ પોતાની પોતે કરે તેમાં વધારે સાચાવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકનાં સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્યમાં બન્નેમાં હોય છે.

નાટક બે રીતનાં છે— દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલાં નાટકમાં મનના જોસ્સા, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે; ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ ગોજશોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કરુણરસ પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય હોય છે. ગુજરાતી જુની કવિતામાં નાટકો લખાયાંજ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા—એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને ખેડુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરોનાં વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં-સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણલીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા—એમાં બોધ આપવા ઉપર પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્તિનાં પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા ચાબખાને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા—એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડયો, પણ હરકોઇ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડયો છે. વર્ણનકવિતા એ કોઇ બાબત નથી, પણ બાબતની બતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઇ આવે છે ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મોઢા આગળ આવી ઉભું રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભર ઉનાળામાં ભર ચોમાસાની મઝા લેતા હોઇએ તેવી આપણાં દીલમાં અસર થાય છે. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે.

નર્મગદ્ય : કવિ અને કવિતા

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ

માટે હવે ભૂત સ્થિતિનોજ અથવા ઉત્તમ ભાવિ સ્થિતિનોજ વિચાર કર્યા કરવું એ પ્રયોજન નથી. ભૂતભાવિ ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં જો વર્તમાન સચવાય નહિં તો તે મોહ કેવળ જડપણું છે, અથવા ઘેલાપણું છે. ભૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવિની આશાએ હોંસીલા થઇ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે. દ્રવ્યને ઉદ્દેશી નહિ પણ માનને અથવા આનન્દને અથવા વસ્તુનેજ અથવા પરોપકાર ને ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રન્થો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરખાઇ કરે એ તો વિસ્મય જેવું થાય. તોપણ, સમુહના આગ્રહ ઉત્સાહે વેલું મોડું પણ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક સંસ્કાર પામતી આવી છે, વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીયે છૈયે–આપણું શુભચિન્તન નિત્ય આજ હોવું :

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ અને એ ઉત્કર્ષ ની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજો !

નર્મકોશ : પ્રસ્તાવના

ભાષાવિકાસ

એ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્‌ભવ તથા સ્થિતિ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ. ગુજરાતી–ગુજરાતી એ પ્રમાણે ક્રમ છે. એ સ્થિતિક્રમ અને વર્તમાન સ્થિતિએ જોતાં જણાય છે કે ભાષા અદ્ગકાદિએ એકવડી હતી ને છે, કોમળ હતી ને છે, થોડા વિષયમાં ને વિશેષે કવિતામાં રમતી તે આજ વધારે ને વિશેષે ગદ્યમાં ઘૂમે છે. ભાષા, અર્થઘટ અને ઘાટીલી–સુન્દર થતી આવી છે ને થાય છે. ભાષા પોતાના પ્રાકૃત કોમળપણાવડે કોઇપણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુન્દર દર્શાવવાને સત્વરે વળી શકે તેવી છે. પણ કેળવણીની અછતમાં તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ દર્શાવી શકતી નથી.

ભાષા, હિંદી મરેઠી કરતાં ગાવિ વધારે લલિત છે ને તેથી તે કોમળ સૌન્દર્યમાં વધારે પડે છે, પણ મોટા મોટા અર્થ સમાવી કઠિન સૌન્દર્ય દેખાડીને વળી કોમળ કઠિન બન્ને સૌન્દર્યના સુમિશ્રણે એક નવુંજ ઉત્તમ સૌંદર્ય પ્રકાશે એવી થવાને તેને કેળવણી મળવી જોઇએ. શબ્દભંડોળ વધારવાને અને અનેક વિષય સેલ્લથી લખાતા થાય તેને માટે સારા સારા ગ્રંથકારો થવા જોઇએ. એઓ પોતાના કાર્ય ને માટે સરળતાથી નવા શબ્દો જોડશે, પરભાષાના યોગ્ય જણાશે તે સંઘરશે અને રૂડી રીતે યોજી વપરાતા કરશે. નવા નવા ગ્રંથોવડે ભંડોળ વધારવો ને કોશવ્યા કરણોવડે ભાષાને શુદ્ધ રાખ્યાં કરવી એજ પ્રકાર ભાષાની કેળવણીના છે.

નર્મકોશ : પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષા

પૂર્વવર્ણનમાં પ્રદેશ પ્રદેશની ને જાત જાતની ભાષને ગુજરાતી ભાષા કહી છે. પણ વર્તમાન ભાષા વિષે તેમ સમાનીકરણ કરવાનું નથી, વર્તમાન ભાષા તો આગગાડી વડે ને છાપખાનાં વડે ગુજરાતના ગુજરાતી બોલનારા સકળજનની ખરેખરી થઇ છે. સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિયાવાડની, એમ

અમણા કેવાય છે તે ચાલતી ઢાળે નહિ કેનાય, સુરતની ભાષા કંઇક હિંગણી નાજુક ને કુમળી છે. અમદાવાદની કંઇક ઉંચી ને કઠણ છે. કાઠીઆવાડની જાડી છે ને શબ્દે શબ્દે ભાર સાથે છૂટી બોલાય છે. પણ એ ત્રણનું મિશ્રણ થવા માંડ્યું છે ને રૂડું થશે. સમ્પ્રસારણ ઉચ્ચારણ પરત્વે પ્રદેશ પ્રદેશમાં ભેદ છે તે ટળી જશે. ચરોતરના દન્તતાલુસ્થાની ચનું ઉચ્ચારણ તે તરફના ગ્રંથકારો પણ વાપરતા નથી, પ્રદેશપ્રદેશમાં ઇ-ઓના ભેદ રૂપાન્તરો છે, તેમાં પણ કેટલુંક નક્કી થતું જાય છે. બહુ જણ લાખનું બોલે છે. પણ એ શબ્દ પુસ્તકોમાં વપરાતો બન્ધ થયો છે. લેખનશુદ્ધિ, વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોમાં પણ સુધારો થતો જાય છે. હિન્દુસ્થાનમાં વર્તમાનકાળમાં પ્રદેશપ્રદેશની જેટલી પ્રાકૃતભાષાઓ છે ને તેમાં જેની જણતી સંસ્કૃત છે, તેમાં ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિ પરત્વે કેવું દર્શન દે છે તે જાણીયે. એ ભાષા બોલનારા લોકની સંખ્યા સાઠલાખ કેવાય છે ને એ રીતે ક્રમ માંડતાં તે નીચે ઉતરે છે. હિન્દી બોલનારા ૪ કરોડ, બંગાલીના ૩ કરોડ, પંજાબીના ૧ કરોડ ને મરેઠીના ૧ કરોડ છે. કેળવણી પ્રમાણે ક્રમ આપીએ તો મારા જાણવા પ્રમાણે તે માત્ર પંજાબીથી ઉપર આવે, પણ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના ઘણું કરીને સઘળા દેશી વેપારીઓના અને હિન્દુસ્થાન દેશના દેશી વેપારીઓમાંના શ્રેષ્ઠ વેપારીઓની ભાષા દાખલ તે પેલી પ્રતીની શોભે છે. એ શોભા, ભાષા કેળવાયાથી અને તેથી વધારે જણના બોલવામાં આવતી થયેથી ઘણી ઘણી મતેજ થશે એમ બોલવામાં કંઇજ બાધ નથી.

નર્મકોશઃ પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષા : સરસ કોની ?

ગુજરાતી ભાષા ૫૦૦ વરસ થયાં સુધારેલી નથી. ભાષાના નિયમ રહિત એવી ગાંડી ઘેલી કવિતાઓ લખાઇ તે ઉપરથી ભાષા સુધરેલી હતી એમ કેવાય નહીં. વ્યાકરણ કોશ, રસાલંકારશાસ્ત્રના નિયમ રાખનારાં પદ્યો, અને વ્યાકરણના નિયમથી લખાયલાં મર્મ ભરેલાં અને અસર કરે તેવાં ગદ્યો જાંહાંસુધી જોવામાં ન આવે તાંહાંસુધી ભાષા સુધરેલી કેહેવાય નહીં. વિલાતમાં ૪૦૦ વરસ ઉપર ચાસરે ઘણી સારી કવિતા કરી છે, પણ તે ભાષા હમણાંના કરતાં સુધરેલી હતી એમ કોઇ હાલ કેહેતું નથી. હું એમ કહું છું કે ગુજરાતી ભાષા સુધરતી આવી છે ને હાલના ઉદ્યોગથી સુધરશે. દલપતરામ કવિ કેહે છે કે ગુજરાતી ભાષા સુધરાવી જોઇયે એમ જે કેહે છે તેની ગુજરાતી ભાષાના પંડિતો મશ્કરી છે. પણ હવે ઉપરના ખુલાસાથી તો હું કહેતાં શરમાઉંછ કે કોઇ પણ ભાષાના મૂરખાઓ પણ ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર જોઇને કવિ દલપતરામનેજ હસી કહાડશે. નાગરની ભાષા સહુથી જુની ને સરસ ગુજરાતી છે, તેનાં કારણો નર્મવ્યાકરણમાં કહ્યાં છે. પણ નાગરના પણ ચાર સમવાય છે; જુનાગઢ આદિ બાર ગામ સોરઠ; અમદાવાદ આદિ બાર ગામ ગુજરાત; ઇડર, વાંસવડા આદિ ૭ પોળ અને સુરત, બરાનપોર ને કાશી એ ત્રણ. એ ચારમાંથી સહુથી સરસ ભાષા કોની? એમ પ્રશ્ન થતે ઉત્તર આજ નીકળવાનો કે સુરતની. જુનાગઢવાળા જંગલી દેશમાં જઇ રહ્યા તાંહાં તેઓએ તાંહાંના વતનીઓની ભાષાના પોતાનામાં નવી દાખલ કરેલી તે આજકાલ કેટલાક એબુતિરફના (રાજદ્વારી ગૃહસ્થો શિવાય) તને ને મને ઘણું જાસ રાખે છે. તેમ, અમદાવાદમાં શ્રાવક ને મુસલમાનના સહવાસથી ભાષા બગડેલી. વારુ કહેશો કે સુરતના લોકને દક્ષણીઓનો સહવાસ તેથી તેમાં દક્ષણી શબ્દ આવેલા પણ અનુભવથી કેહેવામાં આવે છે કે સુરતના નાગરની ભાષામાં દક્ષણી શબ્દ નથીજ—સુરતના લોકને મુસલમાનનો સંસર્ગ નહીં-કેમકે તેઓને સુરતમાં આવ્યાને હજી સો વરસ થયાં નથી. તેઓ અશ્વનીકુમાર ફુલપાડા ગામ જે પેશવાને

હરતકનું હતું ત્યાંહાં, ગાંપાનેર ભાગ્યા પછી આવીને રહ્યા હતા, તે ખરેખરા જેવી રીતે વડનગરમાં રહેતા તેવીજ રીતે ત્યાંહાંથી નીકળ્યા પછી પણ રહેતા–વાત ખરી છે કે, આચાર-વિચારમાં, સ્વચ્છતામાં, વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં, બાળુપે લખવે સુગ્ત ભિન્ન કરતાં વધારે ચઢિયાતું છે એમાં તો કોઇથી ના કહીંજ કેહેવાય. સંસ્કૃતના મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર સુરતના લોકજ મૂળ પ્રમાણે કરે છે–જુનાગઢના ને ગુજરાતના કરી શકતા નથી.

ભાષા સંસ્કારવાળી ને સરસ કઇ ? તો કે, જેમાં બાહારના વ્યવહારસંબંધી અને મનના વ્યવહારસંબંધી શબ્દ ઘણા છે, જે શબ્દ કાનને મધુરા લાગે છે, જે શબ્દથી તેમાં રહેલા અર્થો સમજાય છે અને જબરી અસર કરે છે; ને વળી જે ભાષા બોલાય છે તે પ્રમાણે લખાય છે–જે નિયમસર શુદ્ધ અને અસર કરતી લખાય છે તે. સંસ્કૃત ભાષાને વિષે તો કોઇને વાધો નથી જ. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરજ સઘળી પ્રાકૃત ભાષાઓ આધાર રાખે છે. જ્યાંહાંની ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત તરફ વધારે વલણ કરતી હોય તાંહાંની ભાષા, જાંહાંની ભાષા સંસ્કૃતથી ઘણી આઘી રેહેતી હોય તેના કર્તાં વધારે સારી. આ ઉપરથી વિચારવું કે અમદાવાદની ગુજરાતી વધારે સારી કે જુનાગઢની ગુજરાતી વધારે સારી કે સુરતની ગુજરાતી વધારે સારી.

જૂનું નર્મગદ્ય

સામળભટ

કવિતામાં બે ભાગ રસ ને એક ભાગ તર્ક જોઇએ. રસથી હૈયું ભેદાય છે ને તર્કથી લ્હેર આવે છે. સામળમાં હૈયું ભેદાય તેવું ઘણું નથી, પણ તર્કથી લ્હેર આવે તેવું ઘણું છે. પણ તે મધ્યમ વર્ગનું છે. એણે સાધારણ વાતને કવિતામાં સણગારી તેમાંથી નીતિ બતાવી છે તોપણ તેણે ઘણું લખ્યું છે તેથી તેની કવિતામાં કેટલેક ઠેકાણે ઘણો જ સારો રસ જોવામાં આવે છે–માધવાનળ, નંદબત્રિશી, અંગદવિષ્ટી વગેરેમાં તર્ક વિશેષે છે. સામળનામાં વીરરસ થોડે ઠેકાણે છે, પણ તે ઘણો સારો છે. હાસ્યરસ તો ઘણોજ છે. શૃંગાર હલકી પ્રતિનો છે અને અદ્ભુત, ભયાનક પણ સારા છે. પ્રેમાનંદમાં તર્ક થોડો ને રસ ઘણો છે, ને એજ મુખ્ય કારણથી સામળ કવિપંગ્તિમાં પ્રેમાનંદથીજ માત્ર ઉતરતો આવે છે. અલંકારો પણ પ્રસંગોપાત સારા સારા છે.

જૂનું : નર્મગદ્ય

મીરાબાઇ

એની કવિતા હિંદુસ્તાની ને ગુજરાતીમાં જોવામાં આવે છે ને મારવાડી ભાષામાં પણ હશે ખરી. હિંદુસ્તાની પદો, કબીરનાં પદ પ્રમાણે સાધુઓ ગાય છે ને ગુજરાતી પદો ગુજરાતનાં બધરીઓ ભક્તમંડળમાં અને નવરાતના ગરબાઓમાં ગાય છે. મીરાંની સઘળી કવિતા એક ગ્રંથમાં તાકીદે છપાય તો સારૂં. કેટલાંક હિંદુસ્તાની પદ તો કબીર અને નાનકનાં પદોના સંગ્રહમાંથી મળી આવશે.

એની કવિતા છુટક પદોમાં અને શૃંગાર-રસનીજ છે. કવિતામાં વિદ્વત્તા નથી, પણ પ્રેમભક્તિનો જોસ્સો કુમળી કુમળી ભાષામાં સારીપેઠે દરેલો જોવામાં આવે છે. કેટલોક વૈરાગ્ય પણ જોવામાં આવે છે, પણ તે પેલા જોસ્સાને પુષ્ટી આપવાને. કેટલાંક પદોમાંથી માલમ પડે છે કે તેણે શૃંગારરસ જાતે અનુભવેલો ખરો. મીરાંબાઇનો વર કુંભો રાણો પણ કવિતા કરતો એવું રાસમાળામાં લખ્યું છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

હેમચંદ્રાચાર્ય

એ સંવત્ ૧૧૪૫માં ધધુકામાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મોઢ નાતનો વણીઓ બ્રાહ્મણ મતનો ને મા જૈન મતની હતી. એને આઠમે નવમે વર્ષે દેવસૂરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી

તેણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એના કરેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (સંવત ૧૧૬૮), જૈનનાં દેવસ્તવન, શુદ્ધયોગ શાસ્ત્ર, અભિધાન ચિંતામણિ એ સંસ્કૃત કોશ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સભામાં કુમુદચંદ્ર દિગંબરની સાથે થયેલા વાદથી થઇ. એ પ્રસંગથી એનો લોભ વધ્યો. એણે રાજાને જૈન કરી જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો પહેલાએલા સિદ્ધરાજે ગાંઠ્યો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો. પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા બીજા કારભારીઓ જૈન હતા એ કારણોથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી શક્યો હતો.

નર્મગદ્ય : ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

નર્મકોશ માટે કવિની ઇચ્છા

એ પ્રમાણે આ કોશની સમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા છે–શબ્દસંગ્રહ પૂરો નથી, અર્થ લખ્યા છે તે તેની વ્યાપ્તિના પ્રમાણને વિચારે બહુધા છે. મૂળના અર્થ ઉપરથી ઉત્તરોત્તર બીજા અર્થ થતા ગયલા તે ધોરણે યથાસ્થિત ક્રમમાં નથી,– (વળી તે વેળાએ ખોટા પણ હશેજ), ગ્રંથરચના વિષે સર્વત્ર એકસરખા નિયમો રહ્યલા નથી ઇત્યાદિ દોષ આ કોશમાં છે ને તે હું જાણું છઉં ને ગ્લાનિ પામું છઉં કે બાર વર્ષે કોશ પ્રસિદ્ધ કરતાં હજી પણ તે સદોષ છે ! પણ પાછો એક રીતે સંતોષ માનું છઉં કે બારે વર્ષે પણ ગુજરાતી ભાષાના થોડાઘણા શબ્દોની એકવશાલા લોકને જોવાનો પ્રસગ આવ્યો. વ્યવહારપક્ષે જો કે હું મારી બાહ્ય સ્થિતિ પરત્વે કાંઇએક સંકોચિત છઉં તો પણ અંતરસ્થિતિ પરત્વે વિદ્યાર્થીના મહેચ્છાનંદનો ને તરુણ યોદ્ધાના પ્રફુલ્લ આનંદનો લાભ પામ્યો છઉં–કોશ કેમ કરવો, કોશમાં દોષગુણ તે કોને કહેવા, ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ તે કેવો થવો જોઇએ એ મેં જાણ્યું છે અને ગ્રંથ પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નડતાં વિઘ્નો સાહસબુદ્ધિએ તોડી ધણે કાળે પણ આ લીટીઓ લખવાનો રૂડો દહાડો જોઉં છઉં ! આ કોશ જેવો જોઇએ તેવો નથીજ પણ હવે એ અથવા બીજો કોઇ મનમાનતો ઉત્તમ પ્રકારે રચવો એ બીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. વર્તમાનમાં ગુજરાતી કોશ સંબંધી મારી આશા આટલી છે કે ગુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારો પૂર્ણ બળસૌંદર્યે ઝગઝગાં કરી રહેલો **એવો કોશ સરસ્વતીને પ્રસાદે** એક વાર જોઉં–એ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, રૂડી, ભક્તવત્સલ ને પરમ ઉદાર છે.

નર્મકોશ : સુખમુદ્રા

નર્મકથાકોશની પ્રસ્તાવના

—: સૂચના :—

જો કે આપણા લોક રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવતના થોડાઘણા પ્રસંગથી જાણીતા છે તો પણ એકેક પાત્રજનના અથેતિ સંબંધવાળા ચરિત્રથી અજાણ છે. તેમ પુરાણો સાંભળવાનો પ્રચાર ઓછો થયો છે ને નવી પ્રજાને તો તે માહેના પ્રસંગો જાણી લેવા સારૂ રૂચિ ને સાધન નથી. વળી વિશેષે નિશાળોમાં વપરાતા કવિતાનાં પુસ્તકોમાં ને નિબંધોમાં પણ કેટલાક કથાપ્રસંગ તથા તેમાંનાં નામઠામ સંક્ષેપમાં મુકેલાં જોવામાં આવે છે ત્યારે વાંચનારને સમજ પડતી નથી–બીજા ધર્મના લોકને તો શેનીજ પડે ? કથાપ્રસંગો અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર જેવી રીતે સમજવાં જોઇએ તેવી રીતે સમજવાથી અનેક સદ્‌ગુણશિક્ષા તથા વિધવિધ રસાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણા પૂર્વજોના તર્કજ્ઞાન શક્તિનો જે અમર યશ તે આપણા જાણ્યામાં આવે છે અને દેશ, દેશી રાજ્ય, દેશી ધર્મ, દેશી રીતભાત એ વિષે આપણને શુભાભિમાન

ઉત્પન્ન થાય છે, ૪.–એ સઘળાં કારણોથી આ જાતિનાં પુસ્તકની આવશ્યકતા જોઇ મેં આ રચ્યું છે. 'મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી' નહીં પણ ઘણુંએક ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પુસ્તકો ઉપરથી અને 'મૂરની હિંદુ દેવસભા, તથા 'વાર્ડના હિંદુ' એ અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી મેં ગયે વર્ષે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હતો પણ તે, પછી સંસ્કૃત ભાગવત–રામાયણ વાંચનાર પુરાણીની અને સંસ્કૃત મહાભારત વાંચનારા અભ્યાસવાળા એક મારા વૃદ્ધ મિત્રની સૂચના ઉપરથી ઘટતો ફેરફાર કરી તથા નવું વધારી આ રૂપમાં આણ્યો છે. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી આવો ગ્રંથ રચાય ત્યારે પછી શું ન્યુન રહે! મોટાં પણ એ કામને સાધન અવશ્ય છે!

આ ગ્રંથ જેવો જોઇએ તેવો તો નથીજ.–ગ્રંથને અંગે જે જે દોષ કહેવાય તેમાંના થોડા ઘણા આ ગ્રંથને અંગે છેજ તોપણ એ, બિજા ગ્રંથકારોને એ જાતનો સમર્થ ગ્રંથ કરવામાં આધાર ભૂત થશેજ.

નર્મકથાકોશ

લેખનશુદ્ધિ

લેખનશુદ્ધિ વિષે જ્યારથી મે ગ્રંથ લખવા માંડ્યા ત્યારથીજ બોલવું તેવું લખવું એજ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છઉં. બે ત્રણ વાર નિયમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં સ્પૃહા રાખી નથી।* ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મે આનંદ માન્યો છે તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે કે બોલવું તેવુંજ લખવું; પછી રૂપાંતર મૂળને મળતું આવતું હોય કે ન હોય. જે ભાષા પૂર્ણ સંસ્કારી થઇ હોય ને પછી વિકૃતિને પામી હોય ને એને પાછી સ્વચ્છ કરવી હોય તો વિકૃત રૂપાંતર તથા વિકૃત ઉચ્ચારણ એ બંનેને મૂળ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ રાખતાં રહી થોડે થોડે ફેરવ્યા કરવાં. પણ જે ભાષા નવી વ્યવહારમાં આવ્યા પછી એકકો વાર પૂરેપૂરો સંસ્કાર પામી નથી પણ પામવાને પાત્ર થતી જાય છે તે ભાષાને શુદ્ધ સુંદર કરવામાં મૂળના સંબંધનો વિચાર કરવો અવશ્ય નથી. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનાં કાળકાળનાં રૂપાંતર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર સુધરતી આવી છે. હમણાંની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ એવા છે કે જે પોતાની છેલ્લી ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે અને કેટલાએક રૂડો સંસ્કાર પામતા જાય છે..

નર્મકથાકોશ : સુખસુદ્ધા

*જ્યાંસુધી પરસ્પર સંગતિવ્યવહાર વધ્યો નથી, અનેક કોશગ્રંથ થયા નથી–જ્યાંસુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સમિશ્રપણે એકરૂપ થઇ નથી ત્યાંસુધી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બંધાવા દુર્લભ છે. હમણાં નિયમ બાંધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળમાં ભણનારા યથેચ્છ વર્તે તેને અંકુશમાં રાખવાને માટે છે.

નરસિંહ મહેતો

નરસંહી મહેતો ભક્તકવિ હતો. એ, વિદ્વાન નહી ને કાવ્યશાસ્ત્ર ભણેલો નહીં, તેથી એણે મોહોટું પુસ્તક કરી શક્યો નથી. એની કવિતા ઈશ્વર સંબંધીજ છુટક છુટક પદોમાં છે. પ્રથમ એણે પૂર્વ વયમાં કૃષ્ણની બાળલીલા ને રાસલીલાનાં પદો બનાવ્યાં ને પછી ઉત્તર વયમાં જ્ઞાનમાર્ગનાં-ઈશ્વરમહિમાનાં ને ઉપદેશનાં. એને સંસાર સંબંધી સારો અનુભવ હતો, તેથી પોતાનાં પદમાં રંગ સારો મુક્યો છે. એની કવિતામાં વત્સલરસ, શૃંગારરસ, અને શાંતરસ જોવામાં આવે છે. એની શૃંગારરસ કવિતા કરતાં એના જ્ઞાનમાર્ગ સંબંધી જે પદો છે, તે ખરેખરાં વખણવા જોગ છે. આહા શૃંગારપરથી કેવો તે વેદાંતપર ચડી રહ્યો એ ઉપરથી તે વિદ્વાનમાં ગણનીય થાય છે. એની કવિતાની ભાષા પૂર્વવયની ને ઉત્તરવયની

જુદી પડે છે. શૃંગારની છે તે પ્રેમાનંદ અથવા દયારામના જેવી નથી, પણ કંઈક બાયલી છે.; પણ ઉત્તરરૂપની તો ખરી મરદાની છે. અલબત, શાંતરસની છે એટલે તે વીરરસના જેવી બહાર કાંથી ખુલી નીકળે ? પરભાતિયાં તે નરસંહી મહેતાનાંજ. જેમ સાગરના સાંજસવારનાં વર્ણન વખણાય છે, તેમ કેટલાક નરસંહીના પ્રભાતવર્ણનમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ઘણું સારું ચિત્ર આપેલું જણાય છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

અખો

અખાએ જાતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ તે બહુશ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી પણ પ્રૌઢ છે–પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. એણે કવિતા ઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી પણ અર્થ ને દૃષ્ટાંતોથી ભભકમાં બતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એનાં બનાવેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોમાં પહેલું બનાવેલું પુસ્તક અક્ષયગીતા–અખેગીતા છે એ ગીતાની શેવટે સન ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર સુદ ૯ ને સોમવારની તિથિ આપે છે. એણે કેટલીએક સાખીયો પણ કરી છે. જો કે અખો સોની હતો તોપણ તેણે મેહેનત કરી વેદાંત જેવા અઘરા વિષયનું જ્ઞાન સંપાદન કીધું ને પછી મેહેનત લઈ લખી લોકોને આપ્યું એ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

* * * *

પ્રેમાનંદ: તેની કવિતા

પ્રેમાનંદનો સમય એવો નહોતો કે સંસ્કૃત કવિની બૂજ ન થાય. વળી જે સમયમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોને સંસ્કૃત જેટલું માન નહોતું તે સમયમાં તેણે પ્રાકૃત કયા ઉદ્દેશથી ને કયા પ્રસંગથી લખ્યું એ જાણવું અવશ્ય છે. હવે એની કવિતા વિષે જ્યાં સુધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષ પ્રમાણે મૂકેલા એવું એક મોટું પુસ્તક થયું નથી ત્યાંસુધી ખરેખરો વિચાર આપી શકાય નહિ; પણ જેટલું મારા વાંચવામાં અને ચર્ચવામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કહી શકાય છેઃ—કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામાં ઘણું કરીને એક-સરખો સાધારણ ઉજળો ને ઘાડો હોય તેવો દીપે છે. એની કવિતા કરુણ ને હાસ્ય એ બે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે ને બીજા રસ શૃંગાર, વીર, અદ્‌ભુત એ પ્રસંગોપાત સારા દેખાય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવસ્થિતિ–રીતભાતનું વર્ણન અનુકૂળ ગૌરવવાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસ ભર્યું કર્યું છે. અલંકાર પણ ઘટતા ને સારા છે. એણે એની પહેલાં થઇ ગએલાઓના દેશી રાગ–ઢાળમાં અથવા તેમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યું છે. હુંડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા, ને મોસાળું એ ચારમાં નાયક નરસી મહેતો છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મોસાળું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય અને કરુણ એ બે રસ છે. ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અખો, પ્રેમાનંદ, ને સામળ એ થયા છે, તેમના જેવા બીજા કોઇ થયા નથી. ઓખાહરણમાં શૃગાર પ્રધાન છે ને તેથી ઓછો વીર છે. મદાલસામાં શૃંગાર, કરુણ ને થોડોએક અદ્‌ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કરુણ ને શૃંગાર છે. નળાખ્યાનમાં કરુણનું પ્રાધાન્ય ને શૃંગાર, હાસ્ય એ છે. વિવેકવણજારામાં શાંત છે અને દશમમાં સઘળા રસ છે, પણ વિશેષ વત્સલરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાંચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણ ઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે. વળી સર્વ કાળના સર્વ સ્થિતિના લોક જેટલી પસંદ કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શક્તિથી લખાએલી કવિતા તે ઉત્તમ છે. વાલ્મિક, વ્યાસ, કાલિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિની કવિતા કરી છે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષ ગુજરાતીઓને પસંદ પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતા ઉત્તમ વર્ગના જનની

કવિતા તો રાગમાં બોલાય ને નીગાથી ગવાય એટલે લોકને મીઠી લાગે, પણ ગદ્ય તો, આપ ગાંશથી ને શુદ્ધ ગુજરાતીથી જ માત્ર મધુરું થનાર નથી.

—જૂનું નર્મગદ્ય

ગુજરાતીમાં શબ્દોની પસંદગી

હમારો વિચાર એવો છે કે, જે શબ્દથી પૂર્ણ ને ખરેખરો આબેહુબ અર્થ સમજાય તેવા રસિક અને જોર આપનારા શબ્દો વાપરવા, પછી તે ગુજરાતી, સંસ્કૃત હોય, ફારસી કે અંગરેજી હોય. પ્રથમ સંસ્કૃત શીખવું પછી સાધારણ ફારસી ને પછી અંગ્રેજી.

પ્રાકૃત ભાષાને હલકી રાખ્યાથી ઘણું નુકસાન છે—અંગ્રેજી ભાષા જે હાલ પૂર્ણ કહેવાય છે, તે ઘણી ઘણી ભાષાના શબ્દોના જોગથી થઇ છે. માટે ગુજરાતી ભાષા પણ પરભાષામાંથી પ્રસંગે ઘટિત શબ્દ લઇને શણગારવી.

માટે હાલમાં સહુએ ગદ્યમાં લખવું ને પછી વ્યાકરણ ને કોશ એની મેળે થયા કરશે. જે લોકો પુસ્તકો નથી લખતા, તેઓએ ભાષાશોધક થવું, પણ પુસ્તક લખનારાઓએ તો પોતાનાં કામમાં ગચ્યાં રહેવું એ સારું છે. એકનો એક માણસ સઘળાં કામમાં મોહો ઘાલે તો તેથી એકકે સારું ન થાય ને કોઇ સિદ્ધિ પણ વહેલી ન થાય.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

પૂર્ણભાષા

જે ભાષા ગદ્યપદ્યમાં સારી રીતે ખેડાયલી હોય તેને પૂર્ણ ભાષા કહેવી. ગુજરાતી ભાષા એ બંને વાતમાં ખેડાયલી છે એવું કહેવાની થોડાએકનીજ હિંમત ચાલશે. કવિતાની ભાષા પણ સારી ખેડાયલી છે એમ કહેતાં હમને ભય લાગે છે. કવિતાની ભાષા વિષે લંબાણથી જુદે ઠેકાણે બોલીશું, તો પણ આટલું તો હિંમતથી કહિયેછ કે તેમાં વાર્તાભાગ ઘણો છે અને વર્ણન ઘેરો છે; તેથી [illegible] જેટલા ને જોઇએ તેવા શુદ્ધ શબ્દો નથી. નથી વાદ ને નહિં વ્યાકરણ

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા

હમારા જોવામાં પણ થોડા ઘણા ગુજરાતી ગ્રંથો આવ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દથી વાકેફ છિયે; તોપણ જ્યારે ગદ્યમાં સંસારનીતિ ભક્તિ શુદ્ધ સિવાએ બીજી બાબતો ઉપર અને ઓજ પ્રકરણમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે લખીએ છ; અથવા પ્રૌઢ સંસ્કૃત અંગ્રેજી ઉપરથી યથાસ્થિત (ભાવાર્થ નહિં) ભાષાંતર કરીએ છ તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દની દરિદ્રતાને નામે રડિયેછ. તેનો અનુભવ હમારા વર્ગ વના બીજાને કેમ આવવાનો? કહેવા કરતાં કરવું અઘરું છે. અંગરેજી કવિઓના વિચાર અને સંસ્કૃત કવિઓના વિચાર જેવા જેવા શબ્દોમાં યોગ્ય સંપૂર્ણ રહેલા છે; તેવા અક્ષર અથવા સંસ્કૃત બોલો આણવાની કંઇ જરૂર નથી. તેઓએ ફક્ત નિયમ સમજી લેવા. ને પછી ફારસી શબ્દો વાપરીને કવિતા બનાવવી. સહુને રાંધવું ગમતું નથી, રાંધેલું જમવું ગમે છે. પણ રસોઇ કેમ બને છે, તે જાણવાની ખાએશ રાખનારે બબરચીખાનાના ધુમાડાને દેખીને પાછાં પગલાં ન કરવાં. પારસી કવિતા કરનારાઓ ફક્ત દશ દહાડા (ને ગરબી શિખવી હોય તો એક બે દહાડા) કોઇ સમજતા હિંદુ પાસે જવાની તસદી લે તો હમણાંના કરતાં ઘણા ઉંચા દરજાની કવિતા કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુણદોષદર્શન

સર્વગુણસંપન્ન એવું કોઇ નથી; ને એકલાથી સઘળાં કામ બની શકતાં નથી ત્યારે શું એકની ખામી જે તે પોતે જાણતો નથી, તે બીજા જાણીતાએ ન બતાવવી? સર્વ માણસોએ

પરસ્પર એક બીજાનાં કામ ઉપર નિધા રાખીને તે વિષે પોતાના વિચાર આપવા. રે માણુસાઇ છે તાંહા આપ્યા વગર અને લીધા વગર ચાલતું જ નથી. કોઇએ કંઇ કામ કીધું તો તેમાંના ગુણવિષે તેની તારીફ કરવી, કે જેથી તેવાજ સારા ગુણોજોડે પ્રસંગ પાડવાને ઉત્તેજન મળે; નઠારા ગુણવિષે બોલવું એટલા સારૂ કે, ફરીથી તેવા દુર્ગુણુસાથે તે કામ ન પાડે; અને એમ ગુણદોષ ઉઘાડા થવાથી લોકને સાર ને અસાર કેટલા છે તે સેહેજ માલમ પડી આવે.

* * * *

આપણા દેશમાં જીવનચરિત લખવાનો અભાવ

આ દેશમાં ઇતિહાસ અને જન્મચરિત્ર લખવાની વિદ્યા સારી પડે ખેડવામાં આવીજ નથી. રાજદરબારી ઇતિહાસો તો જુઠાસાચા કેટલાક મળી આવશે, પણ જન્મચરિત્રના તો વાંધાજ. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે થઇ ગયલા કેટલાક ભક્ત અને કવિઓનાં કર્મોને યાદ રાખી રાખીને કેટલાક લોકોએ સ્મૃતિ, પુરાણો બનાવ્યાં ને ઉઘાડું છે કે યાદ રહેલું અને કવિનું બનાવેલું તેમાં સાચજુઠનો ભેગ હોએ જ હોએ. કાળીદાસ આટલી પ્રસિદ્ધી પામ્યો, તો પણ તેનું જન્મચરિત્ર કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં યથાસ્થિત મળી આવવાનું નહિં. ભોજપ્રબંધ નામનાં પુસ્તકમાં તેની અને તેને આશ્રય આપનારા રાજાઓની અને તે વેળાના પંડિતોની કેટલીક વિદ્યાની વાત લખેલી છે. તેના ગ્રંથો ઉપર ટીકા પંચ ઘણા જણે કરેલી છે. પણ કોઇએ તેનું જન્મચરિત્ર લખી તેમાં તેના સ્વભાવની, તેના ઘરની, તેની વિદ્યાની, તમામ વાતો બતાવી નથી. એ મહાકવિ કેવી સ્થિતિમાં પ્રથમ ઉછર્યો હતો, તે કેમ આટલી ખ્યાતીએ પોહોચ્યો, તેનામાં કેવા કેવા ગુણ હતા, વગેરે વાતથી આપણે અણવાકેફ છૈયે.

જૂનું નર્મગદ્ય : દાંડિયો

આપણાં સીગીતો

ટુંકમાં છેલ્લું કહેવાનું આ કે, ગીતનો રાગ, ગીતની ભાષા, ગીતમાં રહેલા અર્થ, ગીતમાં રહેલી કવિતા, ગીતમાંની રીતભાત ઇ૦ જોતાં સુરતની નાગર સ્ત્રિયોની ઉંચી કુલીનતા ને તેઓની નાગરી સુઘડતા એ બેથી ઉભરાતો જે આનંદ, તે આ પુસ્તકમાં ચાંદરણારુપ દીપી રહ્યો છે.

વિશેષ, કે ઉપર લખેલા વિષયથી હમણાંની સુરતની નાગર સ્ત્રીયો વિષે પણ તેવોજ વિચાર બંધાય. પણ દિલગીર છું કે, આજ કાલ સ્ત્રીયોનો ઉત્સાહ માત્ર લુગડાં ઘરેણાં સજવામાં, છોકરાને સાળેસા કરવામાં, સારી કાંચળી ને સારા કબજા પેરી ન્યાતમાં જમવા બેસવામાં અને થોડાંક ગીત–જોડ્યા બોલ ગાવામાં છે. જનોઇ દીધાથી મારા છોકરાને બ્રાહ્મણપણાનો સસ્કાર થયો, એ ભાવવાળો ઉત્સાહ આજકાલ કોઇ સ્ત્રીમાં નથી. એ રંગ તો ગયોજ।

કોડથી તથા ઉમંગથી અને અભિના ભાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રૌઢ રસિક સ્ત્રીઓ શરદના ચાંદરણાવાળી શાંત સલુણી શાંત સુંદર ભાગી રાતે ટીપના તીણા પણ ઠરેલા કુમળા મધુરા સરના સતરંગ પ્રવાહમાં વાંસળી, ગોવાળિયા, બ્હેકલું, બાલમ, મોરલો વગેરે રસભરી ગરબીઓને મ્હલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીકના ગરબા જાણી દોડી આવી ઠઠે મળતા અને એક ચિત્ત કર્ણથી રસપાન કરી તૃપ્ત થઇ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી।

કુલીનતા ને સુઘડતાના રંગ પણ આજકાલ છેક જ ઢીલા થઇ ગયા છે। એને પાછા પાકા તેજાળા કરવાને નાગરીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાની બુદ્ધિનું ચાંચલ્ય તથા કુળાભિમાન એ વધારવાં જોઇએ અને પોતે પણ વિવેક મરજાદથી ઠરેલ થવું જોઇએ; વળી જુના નવા રસરંગના મિશ્રણથી એક નવો રસરંગ ઉત્પન્ન કરવો।

સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું વિશેષ છે. એણે પોતાના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાનાં સંસારજ્ઞાન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી શણગાર્યાં છે. એની કવિતામાં પાત્રજનોની મૂર્તિ યથાસ્થિત જોવામાં આવતી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોવું જોઇએ એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણપણું દેખાય છે. કારણ કે કવિ સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પસંદ કરવાના કોડમાં નિત્ય મગ્ન હતો. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની હરેલી સ્થિતિમાં હરેલી કલમથી લખાએલો નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઉતાવળથી લખેલું હોય એમ ભાષા તથા વર્ણનશૈલી ઉપરથી જણાય છે.

વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખુબી છે અને એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં હુંડી, સુદામાચરિત્ર, મોસાળું, ઓખાહરણ એ ગ્રંથો અમુક અમુક ટાણે ઉમંગથી ગાય છે અને નળાખ્યાન ને ભાગવત ચોમાસામાં વાંચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં રોવાં હસવાં, દુઃખ સુખનાં પ્રતિબિંબ જોઇ જોઇને નિવૃત્તિઆનંદમાં રહે છે. કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો, વિવેકી ને હસેલ હતો. સંસાર ઉપાધિમાં છતે તે ગભરાતો નહિ, પણ સધે રસ્તે ઉદ્યમ કરી સંતોષથી રહેતો. એ પોતાનાં કુટુંબ મિત્રમંડળમાં હાવકી મજાથકી, હાવકા અભિમાનથી, હાવકા કોઇ લાપણાથી રસવાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજારતો હોવો જોઇએ.

નર્મગદ્યઃ કવિચરિત્ર

પ્રેમાનંદની કવિતાના રસ

પ્રેમાનંદની કવિતામાં ચાર રસ વિશેષ છે. કરૂણ, શૃંગાર, હાસ્ય ને વીર એમ ઉતરતે અનુક્રમે જોવામાં આવે છે. કરૂણમાં તો એક્કો છે. એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢ છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી; તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે, તો પણ જેવો કાળીદાસનો, શેક્સપિયર–બૅરનનો હાફેઝનો અને સુરદાસનો દરદનો ભરેલો, ચિત્ર આપતો, દુનયાદારી સમજાવી નીતિ બતાવતો ને પંડિતાઇ ભરેલો છે તેવો પ્રેમાનંદનો નથી; હાસ્યરસ ને વીરરસ પણ સારા છે. એની કવિતારચના દયારામના જેવી સરળ નથી, પણ કેટલેક ઠેકાણે ચડકતી છે. એનામાં હિંદુસ્તાની કે ઉરદુ શબ્દ આવતા નથી; સામળે સારી પઠે લીધા છે, વલ્લભે થોડા અને પાછા દયારામે સારીપડે લીધા છે. ખરેખર જો કોઇ બીજી ભાષા બોલનારા લોકને ગુજરાતી કવિતા વાંચવાને આપું તો નરસંહો, પ્રેમાનંદ અને દયારામ એ ત્રણને જ આપું. પ્રેમાનંદે જે પુસ્તકો રચ્યાં છે તેને આધાર તો સંસ્કૃત જ, પણ પછી વિસ્તાર પોતાની તરફનો. એટલો કે તે પુસ્તકો ભાષાંતર ન કહેવાય. દશમમાં જેટલું નવું છે તેના કરતાં નળમાં વધારે છે (નળના સંસ્કૃતમાં ઘણા ગ્રંથો છે તે જોયલા તોપણ) અને નળ કરતાં વધારે ઓખાહરણમાં છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

દયારામજીવનચરિત્ર

આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરતાં મને દીલગીરી થયાવિના રહેતી નથી કે મારાથી દયારામ સરખા ગુણીજનના મરણપછી તેના દોષ જાહેરમાં આણવા પડયા છે. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં ગુણ દોષ વિષે બોલવું મુવેલાંને સરખું છે. પણ કવિનું જન્મચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, માટે કવિચરિત્ર યથાસ્થિત

હોવું જોઇએ. જો કે કેટલીક વાત દયારામના ભાવિક સેવકોને દુઃખદાયક થઇ પડશે, પણ ગ્રંથકારે પોતાનો ધર્મ, ગુણદોષ બતાવવાનો પૂરેપૂરો બજાવવો જોઇએ હું દયારામના ધર્મ સંબંધી વિચારને બિલકુલ પસંદ નથી કરતો, એને મોટા વિદ્વાન દાખલ માન નથી આપતો, હું એના ક્રોધી તથા અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઉં છું, તોપણ એની દરદી કવિતા ઉપર અને તમામ કવિતાની ભાષા ઉપર ખરેખર મોહ્યો આસક્ત છઉં. હિંદુસ્તાની રાગોને ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યાનું માન તે એનેજ આપું છઉં, તેમ એના સુઘડ વિચારો ઉપરથી એને મ્હારા એકાંતના મિત્ર વર્ગમાંનો એક માનું છું. મારો ગમે તેવો વિચાર છે ને લોકોનો વિચાર તો એ ગોળીના ચડવા જેવો અને સમેસમે બદલાતો હોય છે, તોપણ દયારામની ગુજરાતી કવિતા સમજાય તેવી મારી રચનામાં હોયાથી તે ગુજરાતમાં જાણીતી ને માનીતી છે તે જોઇને હુ ઘણો સંતોષ માનું છું. ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું મ્હોરૂં હતું. અને એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ભૂષણરૂપ અંગ છે, ને તે હંમેશ તેમજ રહેશે

જૂનું નર્મગદ્યઃ કવિચરિત્ર

શિવાનંદ

શિવાનંદ વિદ્વાન શાસ્ત્રી હતો. તેની સાથે તેણે સદાશિવ પંડયાની આજ્ઞાથી શિવપૂજન મહિમા વધારવાને મહાપૂજનની કવિતા કરી છે ને એજ એનો ગ્રંથ છે—એ મોહટો છે એણે બીજી કવિતા કંઇ છુટક કરી નથી. એ ગ્રંથનો ઘણોક ભાગ ગુજરાતીમાં છે, અને થોડોક સંસ્કૃતમાં, હિંદુસ્તાની અને મરાઠી પદોથી ભરેલો છે. એણે પોતાની તરફનું નવુ ઝાઝું લખ્યું નથી, સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારે લખ્યું છે, પણ જે લખ્યું છે તેમાં કેટલુંક પુરાણની રીતનું સાદું ને કેટલુંક અર્થરસાલંકારની ચમત્કૃતીવાળું પણ છે. એનાં કેટલાંક વસંત રાગનાં પદોમાં ખરી કવિતા જોવામાં આવે છે. એની કવિતા જુદા જુદા રાગોમાં છે; ને તે સુરતમાં ગંધ્રપો, શેહેરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે શિવાલયોમાં હજી પણ ગાયાં જ કરે છે. સુરતમાં શિવાનંદનાં કીર્તનવિષે બાળક પણ અજાણ્યું નથી. બસેં વરસ થયાં એની પ્રસિદ્ધિ છે. એ કવિ, બીજા વર્ગની બીજી ટુકડીમાં આવે છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

આપણું ગદ્ય : ભાષાવિદ્યા

આજકાલ ગદ્યમાં લખવું જેવું અઘરૂં છે, તેવું માત્રા અને રાગ કવિતામાં લખવું અઘરૂં નથી અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કવિઓ ગદ્ય પણ સારૂં લખી જાણતા. ગુજરાતી કવિઓ માત્ર મલીન રીતે કવિત ભાષામાં જ લખી ગયા છે. ગદ્યમાં તો કંઇજ લખ્યુ નથી ને જે કવિઓએ હાલ ગદ્યમાં લખવુ શરૂ કીધું છે, તે રચનામાં ઘણા દોષ જોવામા આવે છે. કવિતા કરવામાં ઘણી છુટ છે, પણ ગદ્યમાં ઘણી વાતના બંધન છે. વ્યાકરણ ને રચના એ બેના કાએદાની પૂરી માહીતગારી જરૂરની છે. ને માહીતગારી છતાં કાગળ ઉપર અને બોલવામાં અનુભવ કરવો, એ ઘણુ મુશ્કેલ છે. ગદ્યમા લખેલું આપણી ભાષામા કંઇ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમા કામ ચાલતા, પણ કેવી રીતના હતાં ને છે તે સહુને માલમ છે ને એ કંઇ ભાષાવિદ્યા ન કહેવાય, ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેરવીસને છે ને સને ૧૮૨૮ નાં વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો શક કહેવો જોઇએ, કે જે વરસથી ગદ્યમા લખવાનું શરૂ થયું.

જૂનું નર્મગદ્ય

અપભ્રંશ ને સંસ્કૃત શબ્દો

હમણાની રીતભાત જોતાં જણાય છે કે, ઉગતી પ્રજા કેટલાક અપભ્રંશ નહીં વાપરે, પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાપરશે. આમરો નહિં પણ આશ્રય.

કવિતા તો રાગમાં ગોવાઇ ને તીગમી રગાઇ એટલે લોકને મીઠી લાગે, પણ ગદ્ય તો, અપભ્રંશથી ને શુદ્ધ ગુજરાતીથી જ માત્ર મધુરું થનાર નથી.

—જૂનું નર્મગદ્ય

ગુજરાતીમાં શબ્દોની પસંદગી

હમારો વિચાર એવો છે કે, જે શબ્દથી પૂર્ણ ને ખરેખરો આબેહૂબ અર્થ સમજાય તેવા રસિક અને જોર આપનારા શબ્દો વાપરવા, પછી તે ગુજરાતી, સંસ્કૃત હોય, ફારસી કે અંગરેજી હોય. પ્રથમ સંસ્કૃત ખોળવું પછી સાધારણ ફારસી ને પછી અંગ્રેજી.

પ્રાકૃત ભાષાને હદમાં રાખ્યાથી ઘણા ગુણ થાય છે—અંગ્રેજી ભાષા જે હાલ પૂર્ણ કહેવાય છે, તે ઘણી ઘણી ભાષાના શબ્દોના યોગથી થઇ છે. માટે ગુજરાતી ભાષા પણ પરભાષામાંથી પ્રસંગે ઘટિત શબ્દ લઇને શણગારવી.

માટે હાલમાં સહુએ ગદ્યમાં લખવું ને પછી વ્યાકરણ ને કોશ એની મેળે થયાં કરશે. જે લોકો પુસ્તકો નથી લખતા, તેઓએ ભાષાશોધક થવું, પણ પુસ્તક લખનારાઓએ તો પોતાના કામમાં મચ્યા રહેવું એ સારું છે. એકનો એક માણસ સઘળાં કામમાં માંહો ઘાલે તો તેથી એકકે સારું ન થાય ને કોઇ સિદ્ધિ પણ વહેલી ન થાય.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

પૂર્ણ ભાષા

જે ભાષા ગદ્યપદ્યમાં સારી રીતે ખેડાયલી હોય તેને પૂર્ણ ભાષા કહેવી. ગુજરાતી ભાષા એ બંને વાતમાં ખેડાયલી છે એવું કહેવાની થોડાએકનીજ હિંમત ચાલશે. કવિતાની ભાષા પણ સારી ખેડાયલી છે એમ કહેતાં હમને ભય લાગે છે. કવિતાની ભાષા વિષે લંબાણથી જુદે ઠેકાણે બોલીશું, તોપણ આટલું તો હિંમતથી કહિયે છ કે તેમાં વાગ્ડંબર ઘણો છે અને વર્ણન થોડું છે; તેથી વર્ણનભાગમાં જેટલા ને જોઇએ તેટલા શુદ્ધ શબ્દો નથી. નથી વાદ ને નહિં વ્યાકરણ.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા

હમારા જોવામાં પણ થોડા મહા ગુજરાતી શ્રોતા આવ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દથી વાકેફ છૈયે; તોપણ જ્યારે ગદ્યમાં સંસારનીતિ ભક્તિ શુદ્ધ સિવાએ બીજી બાબતો ઉપર અને એજ પ્રકરણમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે લખીએ છ; અથવા પ્રૌઢ સંસ્કૃત અંગ્રેજી ઉપરથી યથાસ્થિત (ભાવાર્થ નહિ) ભાષાંતર કરીએ છ તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દની દરિદ્રતાને નામે રડિયેછ. તેનો અનુભવ હમારા વર્ગ વિના બીજાને કેમ આવવાનો? કહેવા કર્તાં કરવું અઘરૂં છે અંગરેજી કવિઓના વિચાર અને સંસ્કૃત કવિઓના વિચાર જેવા જેના શબ્દોમાં યોગ્ય સંપૂર્ણ રહેલા છે, તેના અક્ષર અથવા સંસ્કૃત બોલો આણવાની કંઇ જરૂર નથી. તેઓએ ફકત નિયમ સમજી લેવા. ને પછી ફારસી શબ્દો વાપરીને કવિતા બનાવવી. સહુને રાંધવું ગમતું નથી, રાંધેલું જમવું ગમે છે પણ રસોઇ કેમ બને છે, તે જાણવાની ખાએશ રાખનારે બવરચીખાનાના ધુમાડાને દેખીને પાછાં પગલાં ન કરવાં. પારસી કવિતા કરનારાઓ ફકત ફક્ત દહાપ (ને સરસી શિખવી હોય તો એક બે દહાડા) કોઇ સમજતા હિંદુ પાસે જઇને તમદી લે તો હમણાંના કર્તાં ઘણા ઉંચા દરજ્જાની કવિતા કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુણદોષદર્શન

સર્વગુણસંપન્ન એવું કોઇ નથી, ને એકલાથી સઘળાં કામ બની શકતાં નથી ત્યારે શું એકની ખામી જે તે પોતે જાણતો નથી, તે બીજા જાણીતાએ ન બતાવવી? સર્વ માણસોએ

પરસ્પર એક બીજાનાં કામ ઉપર નિધા રાખીને તે વિષે પોતાના વિચાર આપવા. રે માણસાઇ છે તાંદા આપ્યા વગર અને લીધા વગર ચાલતું જ નથી. કોઇએ કંઇ કામ કીધું તો તેમાંના ગુણવિષે તેની તારીફ કરવી, કે જેથી તેવાજ સારા ગુણોજોડે પ્રસંગ પાડવાને ઉત્તેજન મળે; નઠારા ગુણવિષે બોલવું એટલા સારૂ કે, ફરીથી તેવા દુર્ગુણગાથે તે કામ ન પાડે; અને એમ ગુણદોષ ઉઘાડા થવાથી લોકને સાર ને અસાર કેટલા છે તે સહેજ માલમ પડી આવે.

* * * *

આપણા દેશમાં જીવનચરિત લખવાનો અભાવ

આ દેશમાં ઇતિહાસ અને જન્મચરિત્ર લખવાની વિદ્યા સારી પેઠે ખેડવામાં આવીજ નથી. રાજદરબારી ઇતિહાસો તો જુઠાસાચા કેટલાક મળી આવશે, પણ જન્મચરિત્રના તો વાંધાજ. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે થઇ ગયલા કેટલાક ભકત અને કવિઓનાં કર્મોને યાદ રાખી રાખીને કેટલાક લોકોએ સ્મૃતિ, પુરાણો બનાવ્યાં ને ઉઘાડું છે કે યાદ રહેલું અને કવિનું બનાવેલું તેમાં સાગજુઠનો ભેગ હોએ જ હોએ કાળીદાસ આટલી પ્રસિદ્ધી પામ્યો, તો પણ તેનું જન્મચરિત્ર કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં યથાસ્થિત મળી આવવાનું નહિં. ભોજપ્રબંધ નામના પુસ્તકમાં તેની અને તેને આશ્રય આપનારા રાજાઓની અને તે વેળાના પંડિતોની કેટલીક વિદ્યાની વાત લખેલી છે. તેના ગ્રંથો ઉપર ટીકા પણ ઘણા જણે કરેલી છે. પણ કોઇએ તેનું જન્મચરિત્ર લખી તેમાં તેના સ્વભાવની, તેના ઘરની, તેની વિદ્યાની, તમામ વાતો બતાવી નથી. એ મહાકવિ કેવી સ્થિતિમા પ્રથમ ઉછર્યો હતો, તે કેમ આટલી ખ્યાતીએ પોહોંચ્યો, તેનામાં કેવા કેવા ગુણ હતા, વગેરે વાતથી આપણે અણવાકેફ છૈયે.

જૂનું નર્મગદ્ય : હાંડિયો

આપણાં સ્ત્રીગીતો

ટુંકમાં છેવટનું કહેવાનું આ કે, ગીતનો રાગ, ગીતની ભાષા, ગીતમાં રહેલા અર્થ, ગીતમાં રહેલી કવિતા, ગીતમાંની રીતભાત ઇ૦ જોતાં સુરતની નાગર સ્ત્રિયોની ઉંચી કુલીનતા ને તેઓની નાગરી સુઘડતા એ બેથી ઉભરાતો જે આનંદ, તે આ પુસ્તકમાં ચાંદરણારૂપ દીપી રહ્યો છે.

વિશેષ, કે ઉપર લખેલા વિષયથી હમણાંની સુરતની નાગર સ્ત્રીયો વિષે પણ તેવોજ વિચાર બંધાય. પણ દિલગીર છું કે, આજ કાલ સ્ત્રીયોનો ઉત્સાહ માત્ર લુગડાં ઘરેણાં સજવામાં, છોકરાને સાબેલા કરવામાં, સારી કાંચળી ને સારા કબજા પેરી ન્યાતમાં જમવા બેસવામાં અને થોડાક ગીત—જોડયા બોલ ગાવામાં છે. જનોઇ દીધાથી મારા છોકરાને બ્રાહ્મણપણાનો સંસ્કાર થયો, એ ભાવવાળો ઉત્સાહ આજકાલ કોઇ સ્ત્રીમાં નથી. એ રંગ તો ગયોજ !

કોડથી તથા ઉમંગથી અને આંખના ભાગથી તથા તાળીના છટાથી પ્રૌઢ રસિક સ્ત્રીઓ શરદના ચાંદરણાવાળી શાંત સલૂણી શાંત સુંદર ભાગી રાતે ટીપના તીણા પણ ઠરેલા કુમળા મધુરા સૂરના સતરંગ પ્રવાહમાં વાસળી, ગોવાળિયા, બ્હેડલુ, બાલમ, મોરલો વગેરે રસભરી ગરબીઓને મ્હલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીકના ગરબા જાણી દોડી આવી ઠઠ મળતા અને એક ચિત્ત કર્ણથી રસપાન કરી તૃપ્ત થઇ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી !

કુલીનતા ને સુઘડતાના રંગ પણ આજકાલ છેક જ ટહાડા થઇ ગયા છે ! એને પાછા પાકા તેજાળા કરવાને નાગરીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાની બુદ્ધિનુ ચાપલ્ય તથા કુળાભિમાન એ વધારવાં જોઇએ અને પોતે પણ વિવેક મરજાદથી ઠરેલ થવું જોઇએ; વળી જુના નવા રસરંગના મિશ્રણથી એક નવો રસરંગ ઉત્પન્ન કરવો

જોઇએ. એમ થયેથી નાગરીયોનો ઉત્સાહ આનંદ પાછો નવા રૂપમાં પ્રદીપ્ત થશે.

એ ઉદ્યોગ ચલાવવા સારૂ મેં મારી સ્ત્રીને કહ્યું. એણે તથા બીજી બેત્રણ સ્ત્રિયોએ તે કામ માથે લીધું ને એઓએ ગીતો ગાવાનો ઝાઝો અભ્યાસ એવી સ્ત્રીયો પાસે જઇ જઇને મ્હોડેના શબ્દો લખી લેવા માંડ્યા. એ પ્રયત્નમાં લખાવનારી સ્ત્રીયોમાંની કેટલીએક કંટાળીને ને કેટલીએક શરમ ન છંડાય માટે લખાવ્યાં. પણ જ્યારે છપાવવાની વાત તેઓના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓ મનમાં પસ્તાયાં અને નવાં લખાવવાને બ્હાનાં કહાડી બેદરકાર થયાં–એકે તો કહ્યું કે મ્હોડેથી શીખો, લખે કેવાં વળી! એકે કહ્યું કે એ તો મને આવડતું નથી. એમ કરતાં લખાવે તો કોઇ આગલા બોલ મુકી દે, કોઇ પાછલા, ને કોઇ વચલા. તેઓના મનમાં એવું કે પછી આપણને કોણ પુછનારું આવશે! તો પણ તેઓમાંની એક વૃદ્ધ સ્ત્રિયે પોતાનાં કાળજાં જેવા ગરબાઓ (જેને સાંભળવા આખું સુરત શહેર ઉલટતું હતું) પ્રથમ ઘણા સંકોચથી પણ પછી પોતાની બુદ્ધિથી લખાવ્યાં છે. એ ગીતો જુદે જુદે ઠેકાણેથી કકડા કકડા રૂપે એકઠાં થયાં પછી, એક વિદ્યાભ્યાસી સ્ત્રીયે તે સઘળાંને પ્રસંગ પરત્વે જુદાં પાડી કકડા કકડા સાંધી, પાઠ–ફેર શુદ્ધ કરી, નિયમ પુરઃસર ગોઠવી આ ગ્રંથરૂપ આકારમાં મુક્યાં છે ને [illegible] રીતસર કર્યું છે. એ રીતે આ મારે માટે તૈયાર થયેલો ગ્રંથ (સુરતની નાગર સ્ત્રીયોનો અમૂલો ગરથ–ઉંચો રસાનંદ) સર્વ ગુજરાતી જનમાં પ્રસિદ્ધ કરૂં છું.

નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતો–પ્રસ્તાવના

કાવ્યદોહન કોને કહેવાય?

પટારા ઉઘડ્યા ને ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો બહાર નીકળ્યાં, ને તેમાંથી હાલ કાવ્યદોહન નામનું પુસ્તક છપાઇ બાહાર પડ્યું છે. એ કાવ્યદોહન ગુજરાતી કવિતા રૂપ છાસમાંથી કહાડેલું માખણ છે. કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કવિયોની સરસ કવિતાના નમુના છે, તો ગુજરાતી ભાષાની ઘણી ખરી કવિતા પટારામાં પાછી બંધ પડી રહી ઉધાઇથી ખવાઇ જાય તો સારૂં અથવા સરૈયા ગાંધીની દુકાને વેચાઇ જાય તો સારૂં; અને કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કાવ્યદોહન નામ આપનાર અને કાવ્યદોહન કરનારની કાવ્યવિવેચન શક્તિના નમુના હોય, ત્યારે તો જુની ગુજરાતી કવિતાનો દોષ નહિં પણ દોષ આપણા પોતાની મેળે કહેવડાવતા અથવા મૂરખાઓએ માનેલા અથવા ગરીબને વધારવા સારૂ કેટલાક અંગ્રેજોએ તતુડી ફુંકેલી તેથી કહેવાતા ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામજી ડાહ્યાભાઇજીનો, અને થોડો ઘણો સરકારનો જે બે ત્રણ અંગ્રેજોની ભલામણ ઉપરથી પુરતી તપાસ કર્યા વના રૂપીઆ આપી મિ૦ હોપની સાત ચોપડીને સારૂ નવી કવિતા કરાવી અને કાવ્યદોહન કરાવ્યું અને વળી એક નવું કરાવે છે. ગુજરાતમાં બે નીકળ્યા–દલપતરામજી ગુજરાતના કવીશ્વર, અને ઉત્તમરામજી. નામદાર ફવેસર દલપતરામના કાવત્રા વિષે, કાવ્યદોહન વિષે, મિ૦ હોપની સાત ચોપડી વિષે, વગેરે વગેરે વિષયો, પ્રસંગે પ્રસંગે નીકળશે. પણ વાત આટલી તો ખરી કે 'કાવ્યદોહન' શબ્દ કાવ્યદોહનમાંના નમુનાને ઘટતો નથી. એ નમુના તે ખરા નમુના નથી. કાવ્યદોહન સરખો ગ્રંથ જેનો છે તેવો ન જોઇએ પણ જુદી રીતથી રચાયલો જોઇએ અને એવા ગ્રંથને રચનાર કવીશ્વર દલપતરામજીના જેવા જોઇએ.

જૂનું નર્મગદ્ય

સજીવારોપણ

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બત્રીસ પુતળીની તથા સુંડાબોંતેરીની વાતોમાં પુતળી પોપટને સામળ ભટે બોલાવ્યું છે–ને પ્રેમાનંદે વિવેકવણજારામાં જીવને વણજારો ને તેને પ્રકૃતિ

તથા નિવૃતિ એ બે સ્ત્રીઓ કલ્પી સુંદર રૂપક કર્યું છે; તેમ નળાખ્યાનમાં હંસને મનુષ્યવાચા આપી છે દયા ભે ને બીજાઓએ વાંસળડીની ગરબી કરો છે, પણ તેમાં કાષ્ટતણો કકડો એમ જણાવ્યું છે તેથી બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક બગડી ગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંત-સંબંધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં કેટલાંક તેવાં રૂપક છે, પણ નિર્જીવ પદાર્થ ઉભરાતી લાગણીવાળા સજીવની પેઠે બોલતા હોય ને કર્મ કરતા હોય તેવાં સજીવારોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી ગણાયાં નથી. એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે એક તો નિર્જીવને અથવા ગુણને સજીવ કરવો હોય તે પ્રૌઢ જોઇએ-ધર્મ, સદ્‌ગુણ, દેશ, ઇત્યાદી વિષયમાં સજીવારોપણ વપરાય તો શોભે, બાકી નીરસ થઇ પડે. બીજી વાત આ કે જબ્બર ઉભરાતી લાગણીથી અલંકારો નીકળતા હોય તો તે રાખવા અને લાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લ ખાવવી નહિ.

નર્મગદ્ય : સજીવારોપણ

ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ

માટે હવે ભૂત સ્થિતિનોજ અથવા ઉત્તમ ભાવિ સ્થિતિનો જ વિચાર કર્યા કરવાનું પ્રયોજન નથી. ભૂતભાવિ ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં જો વર્તમાન સચવાય નહિ તો તે મોહ કેવળ જડપણું છે અથવા ઘેલાપણું છે. ભૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવિની આશાએ હોંસીલાં થઇ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે. દ્રવ્યને ઉદ્દેશી નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વસ્તુને જ અથવા પરોપકારને ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસઆગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રંથો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઇ કરે એ તો વિસ્મય જેવુ થાય. તો પણ, સમૂહના આગ્રહ ઉત્સાહે વહેલુંમોડું પણ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધીક સંસ્કાર પામતી આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીએ ઉએ—આપણું શુભ ચિંતન નિસ આજ હોજો:–

કે હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્પૃથક ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ—ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજો ।

નર્મકોશ : ગુજરાતી ભાષા

ડાંડિયો

(દોહરા)

અમાસ નિશ ઘનઘોરમાં, ચોરિ ધાડનો ભોય;
ઘરમાં વસ્તી દીપની, બ્હાર ડાંડિની હોય.—૧
ડાંડિ વગાડે ડાંડિયે, હોય ડાંડિયો જેહ;
મુકે ડાંડપણુ ડાંડિયો, મસ્તી કરતો રૂહે.—૨
નહીં ડાંડિયા રહાંડિયા, પણ વળી લોક અજાણ;
ન્હાનાં મ્હોટાં નાર નર, સરવે થાય સુજાણ.—૩
ડાંડિની મ્હેનત થકી, ધજાડાંડિ સોહાય;
દેશતણો ડંકો વળી, બધે ગાજતો થાય.—૪

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

'ડાંડિયા'નો આરંભ

હમે હમારી કલબનું નામ સાક્ષર મંડળ એવું રાખ્યું—એટલે જેમ વ્રત ઉદ્યાપન-વ્રત ઉજવવામાં ચોખાના મંડળો પુરેલા હોય છે, તેમ નાના પ્રકારના વિદ્યાના અને દેશહિતકારી વિચારો જેમાં ભર્યા રહ્યા છે, એવા સાક્ષર એટલે વિદ્વજ્જનોનું મંડળ. હમે એકઠા મળી એવો વિચાર કર્યો કે, આપણે દર અઠવાડીયે મળવું ને વિષયો લખી લાવ્યા હોઇયે તે તપાસી નક્કી કરી પંદરે દહાડે ચોપાનિયાના

આકારમાં છાપી પ્રગટ કરવા. પખવાડિયે એટલા સારૂં કે લખવું બની આવે ને ખરચ પણ થોડો થાય. લોકોને ગદ્ય વાંચવાનો બિલકુલ શોખ નહિં તેથી તેઓ અગર વગર ખુશામતે પૈસો ખરચી આપણું છાપું લેવાના નહિં. ગાંઠથી ખરચ તો કરવો પડશે તો પણ સ્પેક્ટેટરના જેવું લખાણ કહાડવું તો ખરૂં. પછી એમ અકેક જણે વારા ફરતી કહાડવાના. છાપાનું નામ પાડવા માંડ્યું, તેમાં નગીનદાસે કહ્યું કે ડાંડિયો રાખીએ. મેં કહ્યું ઠીક છે.—કેમકે મોહડું નામ રાખી હલકું કામ કરવું, તેના કરતાં હલકું નામ રાખી મોહટું કામ કરવું વધારે સારૂં અને ડાંડિયા શબ્દના બે ત્રણ અર્થ થાય છે માટે, મારી નજરમાં પણ એ નામ દુરસ્ત લાગે છે. સહુએ એ નામ કબુલ રાખ્યું, ને પછી તા. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪ થી ડાંડિયો કહાડવો શરૂ કર્યો. પહેલા બે નંબર તો મફત લુંટાવી દીધા ને પછી વરસ દહાડાનો રૂપીઓ એવું જુજ નામનું લવાજમ રાખ્યું,

જૂનું નર્મગદ્યઃ ડાંડિયો

'ડાંડિયો'ની કામગિરી

(રથોદ્ધતા)

'કામની કલમ કામિની પુરી'
'મોહિની જગ સુધારવે શુરી'
'જે ન બેની તળવારથી બને'
'તે શિકાર મિઠિ સાહિ લે કને'

(ન. ચિં. ગ્રં.)

આજે કબુલાત પ્રમાણે મારી મુદત પુરી થાય છે, માટે એ દરમીયાનમાં મેં શું શું પરાક્રમ કર્યાં છે તે ઉપર નજર ફેરવી લેઉં કે મારાથી કેટલું થયું અને કેટલું બાકી રહ્યું છે તે જણાય.

મારી ઉમ્મર ન્હાની છે. ફક્ત સવા વર્ષનો હું થયો છું. પણ પુત્રના લક્ષણ જેમ પારણામાંથી તેમજ મારા જન્મ દીવસે જે વાણી નીકળી હતી તે વાણી[1] આખરે ખરી થઇ ચુકી છે. માટે એ વાતનો મને સંતોષ ઓછો થયો નથી, કેમકે ઘણા ટહાડ તડકા વેઠેલાઓ આગળ મારૂં તો શું ચાલે પણ વગર ખાડી કોતર નડ્યે એક જ ધોરણે મારાં બાળપણનાં વચનો જાણે શ્રી પ્રભુએ કહ્યાં હોય તેમ ફળ્યાં છે; અને ઘરડાઓને નાચું જોવાનું થયું છે.

સટ્ટો—બેંક, ફિનાન્સો ખાડા વિગેરે વિશે જે વિચાર મ્હેં આગળથી બતાવેલા તેજ પ્રમાણે ઉતર્યું છે. સારા દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે; અને તેને એવો તો કંમરમાંથી પુરો કીધો છે કે મેધછબાઇ, ટેકો આપી તથા દવાદારૂ કરી થાક્યા પણ ટટાર ન થયો; તેથી દુનિયાનો ગ્રામ ઉપજી, મોહ લોભાદીકનો—ખટપટી સંસારનો ત્યાગ કરવો એવો નિશ્ચય કરી, યાત્રા ક્રમન કરવા જવાના છે. અને આખરે મનમાં વેરાગ આવે તો ભગવાં પણ પ્હેરે.

સરકારી—બાબતો ઉપર જે ચરચા અને ઇશારત હું કરતો આવ્યો છું તે ઉપર સરકારે ધ્યાન દીધું હોય એવું જણાય છે. કેટલી વાતો મારા બોલવા પછી જ અમલમાં આવી છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વાંચનારે જોઇ લીધું હશે. કેટલીએક ઉપર લક્ષ દીધેલું જણાતું નથી; પણ મારો દુત ફરતો રહે છે તે ખબર આપે છે કે મારામાંના વિષયોનો બરાબર તરજુમો સરકારને રોસન થવાને થયા કરે છે. એજ ઉપરથી મારો ભાર સમજી લેવો

સંસારી—બાબતો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઇએ તેટલું અપાયલું નથી. તેથી મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. કેટલીએક બાબતો લખાઇ છે તે એવા વ્યંગમાં લખાઇ છે કે તેનો હેતું સાધારણ બુદ્ધિ વાળાઓથી ભાગ્યે સમજાયો હોય. પથ્થરલાલજી[1] આદીકોનાં નામ કોઇ અમુક

[1] જિજ્ઞાસુઓને તે 'જૂનું નર્મગદ્ય' ના પૃષ્ઠ ૩૭૩મા પર સુલભ છે.

[1] કેટલાંક કલ્પિત પાત્રોનાં કટાક્ષાત્મક રેખાચિત્રો-પાત્રો જાણે પોતાના 'સાક્ષરમંડળનાં અંતરંગ માણસો હોય એવી રીતે-'ડાંડિયો' માં આવતા, તેમાંના એક તે આ પથ્થરલાલજી.

પુરૂષનું છીદ્ર કાહાડવાને ધારણ કરેલાં નથી એવો એક પુરૂષ લેઇ પ્રત્યેક વર્ગમાં જે ખામીઓ જોવામાં આવે છે તે ખામીઓ એકજ સંજ્ઞીક પુરુષમાં એકઠી કરીને વાંચનારને એક ચાડીયો કરી, બતલાવવીઓ એવી મતલબ છે. આ પ્રકરણને એવી રીતે લખવાની કોશીષ પ્રથમ જ નવી આ ભાષામાં થઇ છે. માટે અજુ તેનાં બી રોપાયાંછ; તેનાં ફળ રાયણના ઝાડની પેઠે ઘણે વરશે જ ચખાય. એ બાબત ઘણો જય નથી થયો તેની દીલગીરી નથી. હું તો રંજક મુકીને ખશી જાઉ; પછી સળગશે એટલે એની ગેળે બાહાર થશે ને ભડકો પણ થશે.

શાસ્ત્રીય—વિષયો પણ ભુલી ગયો નથી. કોઇ પણ પ્રકરણ સવિસ્તર લખાયુ નથી, પણ વારેવારે તે ઉપર વિચારો અને તકરારો વચ્ચે-વચ્ચે કરેલી છે તે શુજ્ઞ, જ્ઞાની, વિચારવંત વાંચનારે જોઇઓ હશે અને સમજીને હરખાતા હશે. એ વિષયો ઉપર એટલુ જ ધ્યાન આપી મારી વિદ્વતા બનાવી નથી તેનું કારણ કે લોકોમા એ વાતનો અજુ રસ ઉત્પન્ન થયો નથી એટલે ખુબી શુ સમજે ! જે આંકમાં એવા વિષયો ઘણા છે તે આંકો હલકા ગણાય છે; જેને હું હલકા સમજું છું તેની તારીફ બહુ થાય છે. મુર્ખ લોકો રીજે તેમ કહ્યુ છે કે પછી તેવા વિષયો સમજવાની ટેવ પડે માટે જ અહીંતહીં છુટા છુટા દાણા વેરયા છે. એ ઉપરથી સમજવું કે કેટલાએક વિદ્વાનમાં ખપનારને મારા વગર ચાલતુ નથી તથાપી મને ' નિંદક ' નું વિશેષણ આપે છે, તેઓની તેમાં ભુલ છે તે તેમને દેખાશે. હું ' નિંદાખોર ' નથી પણ જખ-ડાઓ એવા લખાણથી જ સમજે—તેજી ટકોરે ને ગધેડા ઢીકાપાટુએજ પાધરા થાય !

કેલવણી—ખાતા ઉપર પણ સપાટા ચલાવ્યા છે તેની અસર અજુ જોવાની છે. એકબે સપાટાને ખંધા ચોર ધ્યાન કરે નહી, ખુબ પડશે ત્યારે જ તેઓની સુદ્ધિ ઠેકાણે આવશે.

ગામઠી રાજાઓ—પણ હીશાબમાં આવ્યા છે. ને તેઓમાં બહુ મારી હાક બેઠી છે. અને બધ્ધું ઉથળ પાથળ થયું રહ્યુ છે.

રેલવે—ખાતું બચી ગયુ છે. તાંહા અંધેર ચાલે છે તેથી હું અંજાણ્યો નથી પરંતુ તે છટકી ગયું છે એ મોટી તાજુબી છે. એક જ ઠોક પડયો છે તેમાં એ નિર્લજો પાધરા થાય એવું દીસતુ નથી. જીવીશું તો જોઇ લેશું.

મારા જાતભાઇઓ—જાત જાતને ખાય તેમ મારા જાતભાઇઓ તો બીચારા મુગા બેઠા છે. હું મરૂ છુ કે જીવું છું તેની તેમને દરકાર નથી. મારા તેજમાં અંજાયા હોય તેમ જ હું ગાડું, ઘેળું, ઊંધુ અવળું લવ્યો હોઇશ પણ મારી ખોડ શુંધા કાહાડી શકયા નથી. બીજી વખતે નજીવી બાબતોમાં બાંહો ચઢાવીને આવે છે ! એ પણ તેમની ખુબી !

આપણુ આયુષ્ય ટુકુ, ને કરવુ તો ઘણુ સમય બાકી બહુ રહીજ જાય. તેનો શોક શુ કરવો ! મારાથી ઘસડાયું તેટલું ઘસડયુ. હવે તો વલી બીજે જન્મે—જો જન્મ હોય તો—નહીતો આટલુ જ.[1]

ડાંડિયો

૧. એ પ્રકરણો ૧૮૬૪ દરમ્યાન 'ડાંડિયો'ના પૃષ્ઠ ૩૭, ૫૩, ૬૦ અને ૭૬મા પર અનુક્રમે, શેઠ પથ્થ-રલાલ, શાસ્ત્રી જાુઠાભટ, ' કલમ કપાયલા અમલદાર ' મોઝીલાલ અને વકીલ પ્યારાજીરાય વિશે '૩૦' ઉર્ફે ગિરધરલાલ દયાળદાસ નામે કોલેજ વિદ્યાર્થી અને 'ડાંડિયો'ના વારવારના લેખકની કલમે લખાયા હતા શેઠ શ્રીના ઘર સ સારનુ, એમ બે સ્થળે એક આલ્પીલ સૂચનાવાળુ, પણ એક દરે ઠીક ચિત્ર ૫૬ ૧૮૬૫ ના પૃ ૨૨૭મા પર છે ચારે વિશે છૂટક ઉલ્લેખ પણ કયાક કયાક આવે છે.

૧ 'ડાંડિયો'ના અક ૩રમાનો ('તારિખ ૨૫મી ડીસેમ્બર, સન ૧૮૬૫.' નો અગ્રલેખ).

૭. નાટકોમાંથી વાનગી

' રામજાનકીદર્શન ' માંથી

અંક ચોથો

પ્રવેશ ૧ લો

(સ્થળ–પંચવટી)

રામઃ–જાનકી, વનવાસ તો ચિત્રકૂટ છોડયા પછી જો.

જાનકીઃ–ખરેખર ત્યાંથીજ; અયોધ્યાથી નીકળી ગુહનો સત્કાર જોઇ ગંગા ઉતરી ભારદ્વાજની ભેટ લઇ વાલ્મિકનો સમાગમ કરી ચિત્રકૂટ ઉપર આવી રહ્યાં પણ ત્યાં અયોધ્યેથી સૌ મળવા આવ્યા હતા–તમે પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી હતી, માતા કૌશલ્યાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું, સુમિત્રાને દિયેર લક્ષ્મણ વિષે નિઃશંક કર્યાં હતાં, દિયેર ભરતને રાજનીતિ સમજાવી હતી; શત્રુઘ્ન તથા સુમંત્રને રાજકાર્ય આપ્યું હતું ને સર્વને ગુરૂ વશિષ્ઠની સંભાળમાં સોંપી પાછાં અયોધ્યે મોકલ્યાં હતાં એ સધુ કેવળ સંસારી કાર્ય હતું.

લક્ષ્મણઃ–પણ માત, અત્રિમુનિને આશ્રમે જતાં જયંત કાગે ચરણને ચાંચ મારી હતી તે અને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં વિરાધ ઉચકી લઇ ગયો હતો તે સાંભરે છે અરૂં કે ?

જાનકી;–કેમ ન સાંભરે દિયેરજી, વિરાધ ઉંચકી ચાલ્યો તે વેળા તો હું બેભાન હતી પણ જ્યારે તેણે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવાને મને હેઠે મૂકી ત્યારે હું ચમકયાં કરતી ને મારા પેટમાં કંઇ કંઇ થતું, જવાદોની તે વાત.

રામઃ-અત્રિમુનિની પત્ની અનસૂયાએ તને એકાંતમાં શો બોધ કીધો વારૂ ? મળ ન લાગે તેવાં વસ્ત્ર, સુકાય નહિં તેવી પુષ્પમાળ ને રાક્ષસોથી નિર્ભય રેવાય માટે કુંકુમ એ આપ્યાં હતાં તે તો મારા જાણ્યામાં છેજ.

જાનકીઃ–સ્ત્રીના ધર્મ સમજાવતાં કહ્યું હતું કે માત, પિતા, ભાઇ, બેન એ સ્ત્રીને હિત ને સુખ આપનારાં છે પણ તે સૌ પતિથી ઉતરતાં છે, સ્ત્રીને જે જે સુખ જોઇયે તે તેને આપનાર તેનો સ્વામીજ છે-આ લોકમાં જશ ને પરલોકમાં પુણ્ય ફળ અપાવનારો તેજ છે; ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર ને સ્ત્રી એની પરીક્ષા આપત્કાળમાં જ થાય છે: વૃદ્ધ, રોગી, અપંગ, ધનહીન, ધર્મભ્રષ્ટ એવા પતિને જે સ્ત્રી છળે છે કે તજે છે તે યમપુરીમાં અસહ્ય દુઃખો ભોગવે છે. મનસા, વાચા, કર્મણા જેનો પ્રેમ તેલની ધાર પેઠે અખંડ નિજ પતિ ભણી છે તેજ પતિવ્રતા,–જેના સ્વપ્નમાં પણ પર પુરૂષ નહિ તે ઉત્તમ, પર પુરૂષને ભાઇ, બાપ કે પુત્ર જાણે તે મધ્યમ, ધર્મ વિચારી સમજીને રહે તે કનિષ્ઠ અને સમય સાધન ન મળવાથી કે સંબંધી લોકના ભયથી અટકી રહે તે અધમ. બીજી બહુ બહુ શીખામણો દીધી હતી પણ તે અમણાં સાંભરતી નથી.

લક્ષ્મણઃ–અત્રિની પછી શરભંગનાં ને પછી સુતીક્ષ્ણનાં દર્શન કીધાં, અહીંથી આસપાસનાં અરણ્યોમાં ઋષિયોના આશ્રમોની યાત્રા કરતાં–જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નીતિ વ્યવહારનો બોધ લેવામાં ને રાક્ષસોની ત્રાસદાયક વાર્તા જાણી લેવામાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં ને પાછા સુતીક્ષ્ણને આશ્રમે આવ્યા. અહીંથી એક અહિનો મુનિ અગસ્તિને ત્યાં વસતી

કરી આપણે પંચવટી આવ્યા છીયે,
કેમ બધુ એજ આપણું ભ્રમણ કેની

રામ—યથાસ્થિત સ્મરણ રાખ્યું છે સૌમિત્રેય.

લક્ષ્મણ:—માતા જાનકી એક દાડો તમે શંકા કીધી હતી કે વનમાં આવી રાક્ષસોને મારવા એ તો સત્ચારી ક્ષત્રીનો ધર્મ છે. તે પછી બધુએ સમાધાન કીધું હતુ કે વનવાસ કરનાર ક્ષત્રીએ પણ તપસ્વીનોજ ધર્મ પાળવો, તોપણ જ્યારે ઋષિઓ રાક્ષસોથી પીડિત થઇ તે ક્ષત્રી તપસ્વીને શરણ આવે ત્યારે તે સર્વના કલ્યાણને માટે તેણે તે સમય ઉપર દુષ્ટને મારવા ને પોતાનો ક્ષાત્ર ધર્મ અવશ્ય પ્રથમ પાળવો. વળી કહ્યું હતુ કે મહાત્માથી પણ અજાણતા વેળાએ પાપ થઇ જાય પણ ભુંડી ઇચ્છાને પેલેથીજ દાબી હોય તો પાપ થવાનો સંભવ છેકજ ઓછો છે.

જાનકી—સાચી વાત છે, ઋષિ સુતીક્ષ્ણનો આશ્રમ મને બહુ રમણીય લાગ્યો, સુંદર ઉપવન વાટિકા, વિદ્યાર્થિઓનાં જુદાં જુદા સ્થાન, ભસ્મ લેપિત ને ચંદન અર્ચિત ઋષિઓ અને અનેક સ્વભાવની પણ સઘળીજ ધર્મ કાર્ય તત્પર ઋષિપત્નીઓ મારી આંખ આગળ જોઉ છુ તે—

(લાવણી)

દારૂણ વનમાં વિશાળ આશ્રમ, ઋષિનો આ સોએ,
મનોહર સુંદર આ સોએ,
સુંદર શો સોએ રે,
ઠર્યું મન રચનાને જોએ.—દારૂણ (૧)
ફૂલવાટિકા ઉપવન અહિં રહિ વિવિધ વૃક્ષ વેલી
ફૂલ ફળ વિવિધ વૃક્ષ વેલી,
વિવિધ વૃક્ષ વેલી રે
કરે બહુ પંખિ જંતુ કેલી—દારૂણ (૨)
આ પાસે વિદ્યાર્થિઓની કોટડીઓ આવી
જૂજવી કોટડીઓ આવી,
કોટડીઓ આવી રે,
ગોઠવણ રૂઅડલી ભાવી—દારૂણ (૩)
આ પાસે લેપિત ભસ્મે ને અર્ચિત ચંદનથી,
ઋષિઓ અર્ચિત ચંદનથી,
અર્ચિત ચંદનથી રે,
વેદને ભણે જુએ મનથી રે.—દારૂણ (૪)
ધર્મ કર્મમાં તત્પર રહેતી ઋષિપત્નિ દેખું
ડાહી કો વેવળિયો દેખું,
વેવળિયો દેખુ રે.
પવિત્ર ને સુંદર પણ પેખું.—દારૂણ (૫)

રામ—પણ આ સ્થળની પૂર્વકથા ઋષિ સુતીક્ષ્ણે કહી છે તે સાંભરે છે?

જાનકી—હા, આ પ્રદેશમાં બે રાક્ષસો રહેતા હતા, ને તે વારથી આ સ્થળ અગસ્તિયે પોતાના શિષ્ય સુતીક્ષ્ણને સ્વાધીન કીધુ છે.

રામ—અને એ સ્થળની પૂર્વ કથા?

જાનકી—સાં એ રાક્ષસો રહેતા, એક બ્રાહ્મણનો વેશ રાખી બીજા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞને વિષે તેડતો ને બીજો અજ રૂપે હોમાઇ પ્રસાદ ભોજન રૂપે બ્રાહ્મણોના પેટમાં જતો ને પછી પેટ ફાડી બાર નિકળતો. એ પ્રમાણે હજારો બ્રાહ્મણોનો તેઓ સંહાર કરતા, મુનિ ગૌતમ ત્યા આવી પોતાને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કીધુ. ને પછી ગંગાનું સ્મરણ કરી બારના રાક્ષસને બોલ્યા કે તે તો યમપુરીમા ગયો હવે આવવાનો નથી; એ રાક્ષસ ક્રોધમાં આવી જઇ મુનિ ઉપર ધસ્યો પણ મુનિયે પોતાના નેત્રના તેજના ઝગકારાએ તેને ભસ્મ કરી નાખ્યો.

રામ—રાજાઓ પોતાનાં રાજ સાચવી બેઠા છે, પણ ઋષિઓ રાક્ષસોની સામા આચ્છી ટક્કર લેતા રે છે અને સમયના

પુરૂષને સજ કરે છે કેવા મહાત્મા મુનિ ! જ્યારે મેં વિનંતિ કીધી કે કોઈ રાક્ષસો હણાય તેવી યુક્તિ દાખવો ત્યારે તેઓએ પ્રસન્ન થઇ વિષ્ણુનું ધનુષ્ય, બ્રહ્માનું બાણ, બે અક્ષય ભાથા, એક ખડ્ગ, એક કવચ એ આપ્યા ને કહ્યું કે આજ અસ્ત્રે રાવણનાં શિર ઉડાવજો. વસ્તીસ્થાન પંચવટી દાખવ્યું ને જાનકીનું જતન કરજે કહ્યું. ના જાનકી તારી સ્મરણ શક્તિસ્તુત્ય છે. (હસીને) પણ લક્ષ્મણ ! મુનિયે જાનકીનાં વખાણ કીધાં તે તને સાંભરે છે કે ?

જાનકી:—(સલજ્જ) મારે મારાં વખાણ નથી સાંભળવાં.

લક્ષ્મણ:—માતા, વખાણ કોને નથી ગમતાં ? નિંદાએ તેજ હરાઇ જાય ને સ્તુતિએ પ્રસન્ન થવાયજ; બંધુ, મુનિ બોલ્યા હતા કે રામ લક્ષ્મણ, તમે સીતા સાથે મારે દર્શને આવ્યા એથી હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. સીતા શ્રમથી કૃશાંગી થઇ છે, એ રાજપુત્રી શુદ્ધ પ્રેમ હોવાથીજ વનનાં સંકટો વેઠવાને નિકળી છે; સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે કે સંપદામાં વળગતા રેવુ ને આપદામાં પતિને છોડી દેવો, તેઓ વિજળીના ઝબકારાની પેઠે સાહસ કરે છે, અતિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રની પેઠે વચન વાપરે છે તથા વેર રાખે છે, ગરૂડના વેગની પેઠે અધીરી ઉતાવળી, વાયુની પેઠે ચંચલ ને અતિવિપની પેઠે પરિણામે ઘાતકી થાય છે,—એ સૌ દોષરહિત આ રામ તારી સ્ત્રી છે.

જાનકી·—અને પછી તમારા બન્ધુએ મુનિ પ્રતિ શું કહ્યું હતું ?

લક્ષ્મણ·—બોલો માતા.

જાનકી:—મારા ઉપર મારા ભાઇ ઉપર ને મારી સ્ત્રી ઉપર મુનીંદ્રની પ્રસન્ન દૃષ્ટિ છે, એટલે હું કૃતાર્થ છું. એવું ગમતું લાગ્યું હતું.

રામ·—શબ્દે શબ્દ ખરાજ છે.

જાનકી—પણ એ પ્રસંગ રહ્યો. જો હજી દિયેરજી તમે બધાઓનો અતિ વૃદ્ધ કોઈ પેલો પક્ષી જટાયુ જે સસરાજીને શુભની ગામા મદદ હતો ને જે રાક્ષસો આપણી ભણી ન આવે માટે માર્ગમાં પડી આપણી સંભાળ રાખે છે તેને કેમ વિસરી જાઓ છો ?

લક્ષ્મણ:—ખરેખર, પર્વત કોઈ તો મને નજ સાંભર્યો. તેણે પણ પંચવટીમાંજ રેવાનું કહ્યું છે.

રામ·—આપણે અહિં સ્થિતિ તો કીધી છે અને વનવાસનો અવધિ કાળપણ થોડો છે પણ હવે આપણે ઉપરાઉપરી ઉત્પાત જોવા છે. બંધુ લક્ષ્મણ કાલે આકાશમાંથી કાળખડગ ઉતર્યું ને તે તે લેઇ વાંસની ઝાડી કાપતાં જે રાક્ષસને કાપી નાખ્યો તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો આવશે જ. મુનિ અગસ્તિની સુચના પ્રમાણે તારે હવે જાનકીને જાળવવી, અને જાનકી તારે ગભરાવું નહિં.

—રામજાનકીદર્શન

દ્રૌપદીદર્શનમાંથી

(રાજમંદિરનો ચોક)

વિરાટ—પ્રધાનજી ! કાલે હું ફરવા નિકળ્યો હતો ને બધે તબેલે ફરી વળ્યો તો જાણ્યું કે ગ્રન્થિકના ઉપરીપણા તળે ઘોડાઓ સારી સ્થિતિમાં છે ને પછે તેણે કેટલાકને ફેરવી, દોડાવી બતાવ્યા, એને પ્રસન્ન દાન કરવું છે તેનો વિચાર કરવો.

પ્રધાન·—ઇચ્છામાં આવે તે આપવું મહારાજા ભંડારમાં ખોટ નથી.

વિરાટ –વળી તંતિપાળે ગાય, વૃષભ, ભેંસ દેખાડ્યાં ગાય, ભેંસ પ્રથમ દૂજતી તેના કરતાં ચોગણી દૂઝે છે, તે વળી ઋતુઓને સારી પેઠે ઓળખે છે ને ભવિષ્ય કહી જાણે છે તેનો માટે પણ વિચાર કરવો.

પ્રધાન —તેને પણ તેના કામ પ્રમાણે આપવું મહારાજા

વિરાટ –ચાલો, પણ આજ આપણે બૃહન્નટાએ ઉત્તરાને શું શિખવ્યું છે અહીં, તે જોઈએ, બોલાવો તેઓને રાણીને પણ અહીં આવવાનું કહેવું

પ્રધાન:–રણવાસમાં જાઉં છું મહારાજ !
(જાય છે)

વિરાટ –ગ્રન્થિક ને તંતિપાળ બેનું કામ જોયું ને કંકનું તો જોઈએ જ છીયે. એ વિપ્ર આવ્યા પછી આપણે ત્યાં ઘણાંક રાજવંશી દ્યુતને માટે આવ્યા પણ એણે મારી તરફથી સૌને હરાવ્યા છે, ના ભનો તો છે જ જીતમાં મળેલું દ્રવ્ય મને અર્પણ કરી દે છે પણ હું શું રાજા નથી ? તેનું જીતેલું હું કેમ રાખું ? એને હમણાં કંઈ આપવાની અગત્ય નથી

પ્રધાન –(આવી) મહારાજ ! આવ્યા સૌ

વિરાટ –બેટા ! ગા કંઈ, ને બૃહન્નટા ! તું ઘુઘરા ઠમકાવી તાલ દેજે

ઉત્તરા –(લાવણી મરાઠી ચાલ)
પિતા ! પ્રિય રે નાટ્યકળા મારે શીખવી.
રૂડું નૃત્ય આવડયું કાંઈ,
કરૂં રાજી સર્વને ગાઈ,
નથી નાટ્યકળા સમજાઈ પિતા
ત્યાં નરનારી સોહાય.
કરે વેષ વાણી ચતુરાઈ,
બનાવટ રંગલાની વખણાઈ પિતા.
વન ભલાં દીપે ચીતરાઈ,
જન જોઈ દોષ ગુણ માંઈ,
ધરે રીઝી નીતિતણી મહતાઈ પિતા.

વિરાટ –આવ બેટા, બેસ મારી પાસે, સારૂં ગાયું તેં. બૃહન્નટા તેં સારૂં શિખવ્યું છે જાઓ હવે

પ્રધાન:–મહારાજ ! આજ્ઞા કરો તો હવે મલ્લયુદ્ધનો આરંભ થાય

વિરાટ –ચાલવા દો, કોણ કોણ છે?
(મલ્લો આવે છે)

પ્રધાન –આપણો સોમનાથ ને બહારનો જિમૂત એ બે, મહારાજ !
(યુદ્ધ થાય છે ને જિમૂત જીતે છે,)

વિરાટ –(હળવે) પ્રધાનજી કેમ કરવું ?

પ્રધાન –(હળવે) સૂપશાસ્ત્રી સિદ્ધ છે.

વિરાટ –થવા દો જુદ્ધ તે બેનું
(બલ્લવ ને જિમૂત એક બીજાને વળગે છે.)

પ્રધાન –અચ્છા બાઝ્યા છે બેઉએ, જેમ બીજા મણમણ ખાઈને બોરૂં કરે છે તેવો બલ્લવ જણાતો નથી

વિરાટ – ના, ઠીક સચી છે

પ્રધાન –મહારાજ ! જુઓ જુઓ, બે પગ પકડીને ઉગરક્યો જિમૂતને

વિરાટ – હ, ઉડાવી પાડ્યો તેને, બલ્લવ જીત્યો આવ બલ્લવ, બેસ મારી પાસે, હું બહુ પ્રસન્ન થયો આ બળ તારૂં હું નહતો જાણતો.
(જોનારાઓ સૌ તાળી પાડે)

સેવક – (પ્રધાનને) જિમૂત તો ગતપ્રાણ થયો

પ્રધાન – (વિરાટને) મહારાજા લોકની ઠઠ મળી છે તે આપના ઉઠયા વિના વેરાવાની નથી

વિરાટ – પ્રધાનજી કાને સભા કરી ગ્રન્થિક તંતિપાળ ને બૃહન્નટા એ સર્વને દાન આપી દેવા

દ્રૌપદીદર્શન નાટક

બાળકૃષ્ણ 'વિજય'માંથી

(લલિત)

એક:—અધિક છે જહીં જન્મથી વ્રજ,
નિત પ્રકાશતો લક્ષ્મિનો ધ્વજ,
તુજ વડે જિયે જીવિયે અમે,
ઢુંઢિ વન્યાં દિશા દર્શદો તમે. ૧

બીજી-શરદમાં સરોજ ગર્ભલક્ષ્મી,
કમળનેત્રથી લાજીને નમી,
વધ થયો પુરો તેથી તો નવે,
વધ વિજોગથી કાં દમો હવે. ૨

ત્રીજી:-વિષથિ ઉગર્યાં રાક્ષસો થકી,
અનળથી વળી ઇન્દ્રકોપથી,
તમ વડે અને આ સમે ફરી,
શુંકિ ઉવેખતા કેમ રે કરી. ૩

ચોથી:-અમ શિરે મુકો પદ્મહસ્ત રે,
ત્રળિ કુચે મૂકો પદ્મપાદ રે,
અધરચુંબને હાસ્યદષ્ટિયે,
તૃપ્ત રે કરો દુઃખિયાં જિયે. ૪

પાંચમી-વિટિ રમે સુખે શ્યામ કેશને,
ઉડિ ફરે સુખે ગોરજે વને,
દિપતું તે વળી સાંજને સમે,
વદતું ઘેનુને વાળતું ગમે. ૫

છઠ્ઠી:—ક્ષણું ન દેખીયે કાંતિ તે ભલી,
જુગ વહી ગયો, જાણિયે અલી,
કપટિયે ઘણી વાર તો કરી,
વગર દર્શને જાવું છે મરી. ૬

સાતમી:-વગર મૂલની, દાસિ કિંકરી,
પિડિતને કરો સાજિ શ્રીહરી,
તરુ સતી તણો, ત્યાગ મા કરો,
શરણ આવિની, બાંહડી ધરો. ૭

—: વસંતતિલકા :—

આઠમી-ધીરે રહી કુચ કઠીણ વિષે ધરીયે,
પાદારવિંદ કુમળાં જતને કરીયે,
પામે ન શું દુઃખ બહુ વનકાંકરિએ,
છો પ્રાણ દર્શન દિયો ભમતી ફરીયે. ૮

(કૃષ્ણ દર્શન દે છે.)

એક—ઉઠો ઉઠો, આવ્યો આપણને મોહમદ કરનારો.

બીજી-પીતાંબર પહેરી, ગુંજાને વૈજયંતી સજી.

ત્રીજી-હું તો મારો હસ્ત તેનાં કમળહસ્તમાં રાખીશ.

ચોથી-(કૃષ્ણને) મારા વ્હાલા, મૂક તારો હાથ મારા ખભા ઉપર.

પાંચમી-હું તારી સભામાં કોપકટાક્ષ કરીશ.

છઠ્ઠિ:-હું તો મારે તેની સામાંજ જોઇ રહીશ.

સાતમી-અલી જોની મારા ર્વાં હરખે ઉભાં થયાં તે.

આઠમી-આ વેળી પ્રીતમ ગોપી મંડળમાં કેવા શોભે છે!

નવમી-આ હું વસ્ત્ર ઉતારી આપું છું, આસન કરો મોહન!

કૃષ્ણ—ના, હું ઉભો છું અહીં.

ગોપી-કોઇ ભજનારને ભજે, કોઇ ના ભજે તેને ભજે, ને કોઇ ભજનારને નથી ભજતો એનો ઉત્તર કહો અમને સાધુ!

કૃષ્ણ—સખિયો! કહું, પહેલો ઉત્તર કે પરસ્પર ભજે તેમાં સ્વાર્થજ ઉદ્યમ છે ને એમાં સ્નેહ કે ધર્મ નથી; બીજો ઉત્તર કે ના ભજનારને ભજે તેમાં અપવાદ વિનાનો ધર્મ છે તથા સ્નેહ છે-કરુણાવાળાં માતાપિતાની પેઠે; અને ત્રીજા પ્રશ્નમાં તમારે મરમનું બોલવું આવું છે કે ના ભજે તેને ના ભજે પણ અમે ભજીયે છીયે તેને નો ભજે, તો સુણો તેનો ઉત્તર, ભજનાર ઉભયને ના ભજે તેવા પુરુષ ચાર પ્રકારના છે. આત્માને વિષે આરામ પામેલા, મનોર્થવાળા, કૃતઘ્ની ને ગુરુદ્રોહી. સખિયો! ભજનારની વૃત્તિ નિરંતર મારે વિષે રહે તે માટે હું તેને પણ નથી ભજતો

બીજી:—એ જ્ઞાનની વાતો અમો કોઇ સમજતાં

નથી, પણ રિઝાવ્યાં બહુ પ્રિતમ ! અને હજી તરસાવો છો.

કૃષ્ણઃ–એ અબળાઓ, હું જાણું છું કે વેદ, લોક ને સ્વજન એ સહુનો ત્યાગ કરી તમે મને ભજો છો, પણ તમારી ધ્યાનવૃત્તિ મારે વિષે રહે માટે તમારા પરોક્ષને ભજતો હું અંતરધાન પામ્યો હતો. પ્રિયાઓ, મારો દોષ બોલવો ઉચિત નથી.

ત્રીજી;–દોષ તો અમારો છે કે અમે ઝંપતા નથી. એર્તાં તેં કટાક્ષ બાણુ માર્યાં છે કે તારા સંગોગને અર્થે અમે અધિક અધિક અધીરાં થયાં છીયે.

કૃષ્ણુ–નિર્દોષ સયોગ તમારો છે, તમારો ઉપકાર વાળવાને હું સમર્થ નથી, કેમકે અતિ દૃઢ એવી સંસાર બેડી તેને તોડીને મને ભજતી થયો છો

(ગરબો)

ગોપીયો.–માતા પાર્વતીનું સ્મરણુ ગરબે ગાઇયે રે લોલ,
માતા વિઘ્ન ટળે સિદ્ધિ પુરી પામીયે રે લોલ,
માતા જોગણી અંતરીખથી નિહાળશેરે લોલ,
માતા કુમકુમ ને ફુલડાં નીચે નાખશેરે લોલ,

બીજી–ફુલ ફુલ દોડી, પિયુ પિયાની જોડી, હાયહાય જોડી પાગસું સંકોડી, વાવેગે દોડી ચક્કર કુંડાળે, સ્વેદબુંદ ભાળે, નાકશ્વાસ ઢાળે, ખળક ખણુકિ ચૂડી, ધમક ઘુઘરી રૂડી, કાંબી ઠમકે છે, ઝાંઝર ઝમકે છે, શિરપેચ છટકે છે. કુ, કુસુમ થાયે, ફરરર ફટ ચુંદડી, ફરી રહી ફુદડી.

કૃષ્ણુ–પ્રિયાઓ, મંડળ બંધાઇ રહ્યું, સંગીત આરંભિયે ફરીયે ને ગાઇયે દાંડિયે.
(એકેકો છેક ધીમી તાલે.)

કૃષ્ણુ–શરદ પુનેમની રાતડી, ચાંદો ચઢયો આકાશ
ચારૂ ચાંદરણે ચોકમાં કરીયેજ પ્રેમપ્રકાશ
વૃંદા તે વન શોભી રહ્યું, ફરતું બેકયૂં ચોમેર
કાલિંદી કેરે કાંઠડે, રમિયે ઉમંગે ઘેર.
હાવે ને ભાવે ગોપિયો, સ્વચ્છંદ પ્રેમસ્વરૂપ
દાખીને લાવો લેઇસો, દર્શન દિવ્ય અનુપ.
(બેએ ઉતાવળી તાલે.)

ગોપીઃ—(રેણકી.)
ઝનઝન વન સઘન, સદન નહિ ઉપવન,
કુસુમ નિરખિ મન મુદિત હસે,
નિરમળ શશિગગન, પવન ગતિઉદિપન,
લગન ઉજત તન પતિસું ધસે;
ઝગઝગ છબિ ઉગટ, મુગટ મણિ ઝગકટ
લટક મટક પ્રતિઅંગ વસે,
નટવર તજિ કપટ, ઉલટ ધરિ લટપટ
રમે મુજસંગ રસે. (૧)

કૃષ્ણુઃ—
સુવરણુ મણિ વમન, પ્રસન મસહરસન,
મંડળ સુંદર તેજતરે.
તણુ દેણુ રવ ઝણુણુ , તણુણુ ધમ ઘુમઘુમ,
રમક ઝમક સુર મધુર ભરે.
સુલખણુ રાજ વદન, મદનરતિ ચનગન,
નયન, નયન શર કેલી કરે.
ધન ધન રત શરદ, વરદ નત સ્મરમદ
ગોપી પ્રેમપદ ઉચ્ચ ધરે. (૨)

ગોપીઃ—
કેવો મચિયો જુઓ ગોપિયો આવો રસિયો જાણું નહિં આલિંગન રંભન વિચવિચ ચુંબન દઇ દઇ બેસો. કેવો.

હું પણ ઘુમતી હરખી રમતી નીરખી નમતી પીઉ અહીં. દેખું સન્મુખ વલ્લભ શ્રીમુખ છઉં વળિ બેસે. કેવો.

સુંદરશામળ કર ઉતારજેલુંછે નાગર સ્વામી સહી. નેમેચુકવી પ્રેમ ચકવી આહિર છેસે. કેવો.

કૃષ્ણુઃ–(સ્વગત) મંડળના મધ્યસ્થનાં મારા સ્વરૂપે વિવિધ રાગના આલાપ અને વાદ્યનો ગત એથી આખા વનને

રાગમય કરી નાખ્યું. રાધાએ મૃદંગ વગાડવામાં કાંઇ ઓછું રાખ્યું નથી.
ગોપી:–પરોઢના વાયુભર્યાં ફુલડાં ઉંચેથી પડ્યાં જો !
કૃષ્ણ:–(સ્વગત) પૂરી મંતોખાઇ (પ્રગટ) ગોપીઓ હવે તમે ઘેર જાઓ. ભય પામશો નહિં. તમારે ઠેકાણે નવી ગોપીઓ કરી છે તે અદર્શ થશે.
ગોપીઓ:–હવે અમે જઇએ થાએ.

બાલકૃષ્ણવિજય નાટક

પ્રકીર્ણ.

મંડળના લાભ

આપણો હિંદુસ્તાન દેશ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિનો પ્રકાશ જે પૂર્વે હતો તે હાલ નથી. કારણ શું ? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને ઇશ્વરેચ્છા છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરે છે. હું પણ કહું છું કે ઇશ્વરેચ્છાથી સઘળું થયાં કરે છે, પણ આ રીતે કે ઇશ્વરના ઠેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે. કોઇ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઇએ; તો હિંદુસ્તાનની પડતી દશા આવવાનાં પણ કારણો હોવાં જોઇએ ને એ કારણો ઘણાં છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા દેશમાં રાજવર્ગમાંના ભણેલા ને પ્રજાવર્ગમાંના ભણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિસંબંધી વિચારો ચર્ચાવડે નક્કી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ. જુદા જુદા પુરૂષો પોતપોતાના સમયમાં પોત પોતાના યશ ગતાવતા પણ એકસંપે થતા કાર્યના જે જશ તેના લાભ લોકને ન હોતા મળતા. એકનાં અને છુટક છુટક કેટલાકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપનાં ને પછી એકત્ર સંપના બળ વિશેષ હોય છે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાનો ઘણા જણે એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ, તેથી આપણી દુર્દશા થઇ છે. કોઇ કહે છે કે આપણી દુર્દશા શી થઇ છે તો જુઓ–આપણાં રાજ્ય ગયાં, આપણી સત્તા ગઇ, આપણું શૌર્ય ગયાં, આપણાં માન ગયાં, ધન ગયાં, ને સુખ ગયાં; આપણે મૂર્ખ, કાયર, નિરૂદ્યમી, વ્યસની, ને દરીદ્ર થઇ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આળસુ ને વિચારશૂન્ય થઇ ગયા છીએ કે આપણને ઉદ્યમ કરવાનું ગમતું નથી, પણ બજારે બજારે, મોહોલ્લે મોહોલ્લે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કર્યા કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે, અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી ઉદ્યમ કરવાનો અભ્યાસ નહિ જારી રાખીએ તો આપણી શી દશા ? જે પ્રમાણે ઢોર પોતાનું પેટ ભરે છે, જે પ્રમાણે આફ્રીકાના સીદી ને ઉત્તર અમેરીકાના ઇંડિયનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશું.

નર્મગદ્ય : મંડલી મળવાથી થતા લાભ

સંપ

સંપ ગૌરવર્ણો છે. તે બેઠી પણ મજબુત દડીનો પહેલવાન છે. તે ઘણો જાડો નથી તેમ ઘણો પાતળો પણ નથી. તેની રગો કપાઇને ઉચ્કાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોઢું લાલ ને ભરાવ છે. ડાચાં બેસી ગયેલાં નથી પણ મજબુત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી ભમ્મર તેજસ્વી કીકી છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની ઝુમને લીધે તેની આંખ કિંચિત મિચાયલી રહે છે. જાણે કોઇ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઇ એક ઝીણી અર્થાત્ પ્રસરેલી દષ્ટિને એકઠી કરીને જોતો હોય તેમ તે જુએ છે. તે નીચી પણ ચાર પાસ ફરતી એવી દષ્ટિએ મોટા

ધીર અને વિચારવાળો પુરૂષ દેખાય છે. તેનું નાક મોના પ્રમાણ કરતાં કંઇ એક લાંબું છે અને તેને હાળીને ટુંકી પણ ભરાવ મૂછ છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમાં બાહર નીકળીને કંઇ. પરાક્રમ કરવાને વહેલા હો એમ દેખાડવે છે, ને તે ગુમને લીધે તેનું જમણું પાસું હસાતા જોરમાં લગાર અંદર ગયેલું અને ડાબું પાસું બહાર પડતું દેખાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઉઠવાની તૈયારીએ ઉંચકાઇ હોય એવી માલમ પડે છે. એ હસતા મોઢાના વીર પુરૂષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહજાળમાં પડી જાય છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે. માથું જોઇએ તો ગોળ, મોઢું ને કંઇક આગળ પડતું, કપાળ વિશાળ ને ભવ્ય. તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેના અવયવો ઉપરથી આભસ થાય છે.

નર્મગદ્ય : સંપવિષે

એકલા શું ન કરી શકાય ?

એ સઘળાઓ એકઠા થઇ નવી ન્યાત કરી, નવો ધર્મ રાખી, નવા સંસારકાયદા કરી, દેશને તાજો કરે તો શી વાર છે? એકલા શંકરે, એકલા વલ્લભે, એકલા સ્વામિનારાયણે, એકલા રામદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ,એકલા કબીરે આટલા આટલા ફેરફાર કર્યા તો તમે આટલા બધા, થઇ ગયલી પાછલી વાતોને સારીપઠે જાણ્યા છતાં, પૈસે, વિદ્યાએ બુદ્ધિએ ચતુરાઇએ સર્વ વાતથી અનુકુળ હોવા છતાં, તમે માહારો સુધારાનો મહિમા વધારવાને કાં આચકો ખાઓ છો ? જેને કરવાનું મન નથી તે હજાર બ્હાનાં કાહાડશે. તેમ તમે બાહાર પડવાના તો નથી પણ માહારી ઇચ્છા છે તે તમને કહું છું. આ સમય બાવલા થઇને બેસી રહેવાનો નથી. જો આ પ્રસંગ તમે ચુકશો તો તમારા જેવા ઠગ બીજા કોઇજ નહિ. તમે માહારા નામને બટ્ટો લગાડો છો. આ વખત તો હિંમત રૂપી મદીરાનું પાન કરી રજપૂતની પેઠે એકદમ બહાર નીકળો અને હું તમારે માટે સર્વ દેવની વિનંતી કરીશ કે માહારા ભક્તોની સંખ્યામાં વધારો કરો તેમને સુખી કર. વાસ્તે છેલ્લું એજ કહું છું કે, એક સારે ઠેકાણે દક્ષણી ને ગુજરાતી વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ભાટિયા વગેરે સર્વ સેવકોએ રૂડાં ભોજનનું મને નૈવેદ્ય ધરાવી તે પ્રસાદી સર્વે જણાએ એકપંગ્તિએ બેસીને મોટી ખુશીથી માહારા સાચા ભક્ત મહિપતરામ સુદ્ધાં આરોગવી.

જૂનું નર્મગદ્ય

જીવને

રે જીવ ! તું મોટો ભાગ્યશાળી છે–તું રાતદહાડો ઉદ્યોગ કરે છે, ગુજરાન જેટલું ને કંઇક વધારે પણ પેદા કરે છે, નાનાપ્રકારના નિર્દોષ વિલાસ વૈભવ કરે છે, શરીરે નિરોગી છે, તને તારી યોગ્યતા પ્રમાણે બધેથી માન મળે છે, તારા ઉપર સરવે જનનો લોભ છે–હવે તારે શું કરવા રડવું જોઇએ ? હા, તું રડે છ તે એક તો તારો ટેક નીભ્યો જશે કે નહિં, એ વિચારથી પેદા થતી ધાસ્તીથી; પણ હોય, ચ્હડતી પડતી સહુનેજ છે–હમણાં જ્યારે તું આટલું સુખ ભોગવે છે, તારે પછી દુઃખ પણ સોસજે, રે જ્ઞાનીને વળી દુઃખ કેવું ? એને તો રડવામાં પણ પ્રભુનો ખેલ જાણી આનંદ જ છે. બીજું તું રડે છ તે એટલા સારૂ કે તું લોકની સાથે સીધો છતાં લોકો કેમ તારી સાથે આડા ચાલે છ ને એવાઓનું જગતમાં ફાવે છ કેમ ? હા, તું તારી પોતાની વાતથી નિવૃત્ત (નિરાંત પામેલો) છે, પણ ઉપર કહેલી બીજી વાતો જોતાં તું ઘણો પ્રવૃત્ત (રોકાયલો) છે અને એથી તું ઉદાસ રહે છે.

'ચાકર ચકવા ચતુર નર, નિતપત રહત ઉદાસ;
'ખર ઘૂઘૂ મૂરખ પશુ, સદા મગન પ્રથિરાજ.'

તને તેઓના જેવું થતાં આવડે છે, પણ માયાનો પસારો જાણી તેમાં ફસાવાને તું ઇચ્છતો નથી તેમ સામાની કજોડળી ચાલ જોઇ દયાથી તું તારા દીલમાં દાઝે છે. પણ સમજ–જગતમાં ભલા

થોડાજ હોય છે; જોકે ભુંડા ઘણાજ છે તોપણ એઓ, પેલા થોડાને વહેલું મોટું માન આપે છે; વળી ભલાનું સદૈવ કલ્યાણ છે અને ભુંડાનું અંતે કલ્યાણ નથી. હશે! ઓહો, આ થી કુદરત ખીલી રહી છે!

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

હોડી જતો વખત

આજ તે કાલ, કાલ તે પરમ, પરમ તે ચોથે દહાડો, ચોથો તે પાંચમો, એમ ઓણનું પોર, પોરનું પરાર, પરારનું ચોથું વરસ, ચોથું તે પાંચમું–એમ પાંચશેમું પાંચહજારમું, પાંચલાખમું–વગેરે થાય છે. દાહાડાના દાહાડા ને વરસના વરસ વહી જાય છે.

કાળને જતા વાર નથી લાગતી ને જીવનરનો તો વિશ્વાસ યતો નથી કે આજનું કામ કાલે કરીશું એમ ખાતરીથી કહેવાય. તેમાં વળી 'રાત થોડી ને વેશ ઘણા' જેવું છે.–ઘણી ઘણી રીતે જોસ્સાને અને જોગવાઇને તાબે થવું પડે છે; શીદર માંદગી ને ખાટલાના ઓડ તો પાછળ વળગેલાજ છે; આવું છે તો ખરૂં; ત્યારે શું રડયાં કરવું ? ના, ના. જે ઘડી જાય તે આંનદમાં અને સુકૃતમાં કહાડવી.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

સ્ત્રી અને પુરુષ

સ્ત્રી ધણીની ગુલામ નથી, તે પણ માણસ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી સ્ત્રી. એકને બીજા વના ચાલતું નથી. તેઓ એક બીજાને સુખી કરવાને તથા સૃષ્ટિ વધારવાને જન્મેયાં છે. આટલાં કારણથી સ્ત્રી, પુરુષની મિત્ર છે. આવું છે ત્યારે કોઇ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શા માટે માનવી ? આ સવાલ સુરખાઇ ભરેલો છે. હું પુછું છું જે એક મિત્રનું કહ્યુ બીજાએ ન કરવું? એકમેકની સારી શીખામણ એકમેકે માનવી ઘટારત છે વિશેષ કરીને ધણીને પોતાનો વડીલ મિત્ર જાણી, કુટુંબ ઘરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદ્યમ ઉપર, તેની બુદ્ધિ ઉપર, તેની વર્તણુક ઉપર સંસાર આધાર રાખે છે એમ જાણી, અને ધણીવડે સહુ છે એમ સમજી સ્ત્રીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઇએ. અગર ધણી નઠારી વાત કહે તોપણ તે તે વખત તેણીએ કબુલ કરવી અને પછી તેનો ભીજાસ જોઇને તેને સુધારવો. પણ તેનો હુકમ માન્ય રાખવો; તેને યોગ્ય માન આપવું, અને તેની અદબમાં રહેવું. પ્રજા રાજ્યને ઘટતું માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાએ, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તેનાં છોકરાંઓએ માન ન રાખવું એ ખોટું છે. સધળાઓનો અમલ હોય તો રાજ ચાલે નહિં; તેમ કુટુંબના સધળાં જણ હુકમ ફરમાવે તો સંસાર નીભવો કઠણ પડે, માટે હુકમ તો ધણીનો સ્ત્રીએ અમલમાં આણવો, પણ તેને મુખ્ય વજીરની પેઠે ઘટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

"શેરના કાગળના કનકવા"

આહા! જોતાં જોતાંમાં બજારમાં શો ફેરફાર થઇ ગયો છે! 'બચ્ચાજીઓ સમાલો. કાકા કહેતા તે ખરૂં, એમ કહેવું પડશે' એવું જે ડાંડિયો કહેતો તે, તેનું ચઢી વાગ્યાથી તે પુછાતો નથી, પણ બજારને પડતો જોઇ ઉલટી સટોરીઆની દયા ખાય છે. 'ઘણું તે થોડાને માટે' 'હમનું તે રડવાને માટે' 'સુખે સોની ને દુઃખે રામ' 'જાને જગજીવન ને કાળે ફીકાભાઇ.' આગળ બજારમાં લગનના જેવી ધામધુમ હતી અને આજકાલ લે મેહેલ મોકાણની ચુપાચુપી છે–હા હજી રડારડ કુટાકુટ ને ઓ ઓ થયું નથી, પણ તે સહુ હવે જે ઘડિ જાય છે તેમાં થવાનું. શેકડને બદલે ખોખાં આગળ કહાડી બતાવવામાં આવે છે.

છોકરાઓ રે, તમારે મઝા છે–શેરનાં કાગળીયાંના કનકવા બનાવી ચગાવવાનું ઠીક થશે. એ કનકવા ચગશે ત્યારે તેમાં શીનાનસો અને બેંકો દેખાશે અને પછી એકદમ ગોથ ખવાડી તમારા મોટેરાઓને બતાવજો કે તમારી શીનાનસો અને બેંકો આમ જ હવામાં ચડી ચગડી હશે ને

આમજ પાછી નીચે પડી સુઇ ગયો હશે અને પછી ' આનું કરનાર તો આમ ગયું ને અંડળ-ગંડળ હાથમાં રહ્યું ' એમ બોલી હૈયા શોકે હાથમાંની દોરી પણ મુકી દેવી પડી હશે. છોકરાઓ, હવે તમારો વારો છે. પણ જરા સીધા રોહો–દોરી, માંજો, લાહી, કામડી તૈયાર કરવા માંડો, એટલે કનકવાના કાગળો (શેરનાં ખોખાં) પણ રસ્તે કુદતાં કુદતાં તમારી પાસે આવશે !

હોળીઆઓરે હોળીના દહાડા ગયા નથી–પાસે આવે છે, હું તમને હોળીનાં ગીત ગવડાવીશ, પણ હમણાં એકવાર બોલો તો જોઉં ભડ ભડ ભડ ભડાકા ગોદડા–રામ બોલો ભાઇ રામ !

જૂનું નર્મગદ્ય

" સટ્ટા ઉપર ઇશ્વરનો કોપ "

સામળદાસની મદ્ર પચ્ચીસીની વાતમાંના પેલા સિદ્ધે અમૃત સિદ્ધ કરવાને સારૂ ૧૦૮ બતરીસ લક્ષણાઓને ફોસલાવી તેલની કઢામાં નાખ્યા હતા તે પરમાણે સટોરિયા સરદારોએ પોતાની મતલબને માટે હજારો અહીંની ને દેશાવરોની રાંક રૈયતને મોહજાળમાં નાખી –આંતરડી કકળાવી તરફડ તરફડ કરાવી મારી નાખી છે, તેજ હાલ તો પેલા સિદ્ધની પઠે ફસાઇ ગયા છે. ઇશ્વર ન્યાયી છે. ખરેખર સટ્ટા કળજુગથી એટલું તો પાપ વધી ગયું હતું કે ઇશ્વરે કોઇને આગળથી સ્વપ્નમાં પણ ન સુઝયું તેવી રીતે એકાએક કલંકી અવતાર શકતીથી સહુ સટોરિયાઓનો સંહકાર કરી નાખ્યો છે. પાછું ધર્મ સ્થાપન થાય–ખરો ઉદ્યમ ચાલવા માંડે. અમેરીકામાં લાખો માણસ કપાઇ જતાં તે પાપનો કોઇ વિચાર કરતું નહોતું પણ જે થાય છે તે સારૂં થાય છે કે આપણું ઘર ભરાય છે એવું જે સમજતા તે પાપી ચંડાળોને શિક્ષા થઇ છે તે ઠીકજ થઇ છે. કેટલાક ખરા ઉદ્યોગી, ખરા ભકત, ખરા પરોપકારી ને ખરા દેશાભિમાની ખરા મરદો મનને મારી મારીને સટ્ટામાં પડયા નથી ને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા કે, પ્રભુ લડાઇનો અંત લેહેલો આણ, સટોરિઆઓના મદને તોડી ભૂમિભાર ઉતાર તે મરદોનીજ પ્રાર્થનાથી હજી પણ આ વખતે સપડાયલા સટોરિયા થોડા ઘણા ઇશ્વરના કોપથી બચશે.

જૂનું નર્મગદ્ય

નિરાશ્રિતોની આશા

આ ક્ષણભંગુર જગતમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે ૭ શત્રુ આપણી સારી બુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી ઇંદ્રિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખભંજન તરફ નિધા કરીશું તો તેમાંથી જગતનો કર્તા તે શું, આપણને તેણે શા માટે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું જોઇએ, વગેરે સારા વિચારો આપણામાં આવશે, હૈયા કુમળાં થશે અને નઠારાં દુઃખ દેતાં સાણાં કદી પણ નહી આવે. પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સઘળાંના ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસીદાસ કહે છે કે ' તુળસી દયા ન છાંડીયે જબલગ ઘટમે પ્રાણ" દુનિયાના સઘળા માણસો ઇશ્વરને મોટો દાતા જાણી તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રખે છે. દેશરૂપી કુટુંબમાં રળતા શ્રીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશ્રિત ભાઇઓ વિશેષ કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખે છે.

નર્મગદ્યઃ નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતનો ધર્મ

ચડતી પડતી

ચઢે તો પડે એવો નિયમજ છે. મોટાં રાજ્ય વેરાન થઇ ગયાં છે તો સુરતની પડતી થઇ તેમાં કાંઇ તાજુબ થવા જેવું નથી; તો પણ ફક્ત પોણીત્રણસે વર્ષ દરમિઆનમાં જે માછીવાડાએ નાણુંદ ન થાય તેવું નામ દુનિઆમાં રોશન

રાખ્યું છે, તેણે જોતા જોતામાં કંગાલીઅત જોઇ છે ! ટુંકામાં, જેની જમીન ઉપર પ્રથમ પગલા કરી અંગ્રેજ લોકોએ આખા હિંદુસ્તાનની ચક્રવર્તી સત્તા મેળવી છે,—તે માછીવાડાની જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા ચહેરા જોઇને અજબ ગજબ કોણ નહિ કહે ?

નર્મગદ્ય : સુરતની ચડતી પડતી

શોક વિષે

ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોસ્તદાર હતો તે હંમેશાં દીલગીરી ને ઉદાસીમાંજ રહેતો. બીજા ઘણાએએ બતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા, પણ તેને શોક જાય નહિ. એક દહાડો સોલન પેલાને એક ઉંચી ટેકરી ઉપર લઇ ગયો. ત્યાંથી આસપાસના તમામ ઘરનાં છાપરાં નીચા દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, ભાઇ ! આ ઘરો જે દહાડાથો બંધાયાં ત્યારથી તે આજ સુધીમાં તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગએલા છે, મરી જાય છે અને મરી જશે એ સઘળાનો શોક કેટલો આખો વારો ? એ સઘળાનો શોક કરવો મુકી દઇ ને તારાજ શોકને રડયાં કર. હવે પોતાને માટે શોક કરવો અને પારકાંને માટે ન કરવો એ તો ગેરઇન્સાફી અને નિર્દયપણું જાણવું. સઘળાં પારકાનો શોક કરવો તેમાં કદી આગો આવવાનો નહિ. માટે ચડેલું કપાળ ઉતારી નાખવું અને સુળગોજ શોક કરવો નહિ એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણા દુઃખનો આપણે શોક કર્યો અને એને મારૂ દુનિયા નઠારૂં કહી બબડે તો તેને લેખવવું નહિ એજ સારી રીત છે, એમ પેલા ઉદાસી પુરષે વિચારી શોક કરવો છોડી દીધો. એ સોલન મુગી શિક્ષા આપતો:— તેને કોઇએ પુછ્યું કે માણસની જીંદગી વિષે તમારો શો વિચાર છે ? સોલન કંઇજ બોલ્યો નહિ. પણ ચૂપચૂપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો રહ્યો.

નર્મગદ્ય : રોવાકુટવાની ઘેલાઇ વિષે

કાળ સ્વરૂપ

એ કાળમાં અર્થ વસ્તુ પ્રાપ્તિના યત્ન, યત્નથી પ્રાપ્ત થયલા જય, વૈભવ ને નાશ એની લીલા દેખાડી. ભયસંકટ દુઃખે પીડિત એવાઓએ અને લોભથી ઉત્કંઠિત એવાઓએ જગતમાં દોડાદોડ અને ધૂમાધૂમ કરી મૂકી. ઇ. સ. પૂ. ૧૮૪ માં હન લોકો ચીનની ગાદી ઝડપીને ઇ. સ. ૨૬૫ થકી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્ત હતી. ઇ. સ. ૫૯ પછી બૌદ્ધ ઉપદેશકોએ પોતાનો ધર્મ ચીનાઓ પાસે પળાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધોએ ચક્રવર્તી રાજા અશોકનો આશ્રય મેળવી ધર્મપ્રસાર કીધો; સિથિઅન લોકે આવી રાજ્ય મંડિલાં તેને વિક્રમે હરાવી દેશમાંથી કહાડયા; બ્રાહ્મણોએ ગ્રંથો લખી વાદ કરી રાજાઓના આશ્રય શોધી બૌદ્ધને પજવ્યા, ને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડયા. સીરિઆના રાજ્યમાંથી પાર્થિઆ તથા બાક્ટ્રિયા એ બે જુદાં પડયાં ને ઇરાનનું નવું રાજ્ય મંડાયું. રોમનોએ ભીતરના પ્રપંચે ને બહારના યુદ્ધે ઉપરા ઉપરી ઘણાંક મોટાં ને બળવંત રાજ્યો જીતી લેઇ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું. આઠ ચોરસ મૈલની ને ત્રણ ચાર હજાર વસ્તીની રોમનગરી ને એજ રાજ્ય તે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલનું ને બાર કરોડ વસ્તીનું મહારાજ્ય અસંખ્ય સમૃદ્ધિથી શોભ્યું ને પાછળથી મદગુણી રોમનોએ દુર્ગુણી થઇ રાક્ષસની પેઠે મહાવૈભવ કીધો. પછી મહારાજ્ય અવ્યવસ્થિત થયું;—(ત્રીજા સૈકામાં) કેટલાંક પ્રદેશો ઉપર ગોથ, ફ્રાંક વગેરે લોકે હુમલા કીધા; (ચોથા સૈકામાં) ખ્રિસ્તિ ધર્મે રોમ ઇટલી અને બીજા કેટલાક પ્રતિમાં જય મેળવ્યો; (પાંચમા સૈકામાં) હન, ઓસ્ટ્રોગોથ, વીસીગોથ, વાંડલ, આલની, સ્વેવી, ફ્રાંક, બર્ગંડીઅન ઇત્યાદી જંગલી ટુળ્ઓ ઉભરાયાં; રોમ જગતનું રાજ્યનગર લુંટાયું, ને મહારાજકીય પ્રલય થઇ રહ્યો.

નર્મગદ્ય : રાજ્યરંગ

મજુરોની સ્થિતિ

ગોપાળ:–મજુર લોકોને પોતાની સંસાર સ્થિતિ સુધારવા બાબત કંઇજ ઉપાય રહ્યો નથી કે કેમ ? એવો વિચાર હું તમને મળી ગયા પછી કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી એવું મનમાં આવ્યું કે, બીજા દેશમાં જેટલી જીરાયત જમીન છે તેટલી જો કે આપણી પાસે નથા તો પણ આપણી પાસે પુષ્કળ પડતર જમીન છે, તેની ખેડ થઇ હોય તો અનાજ વગેરે ઉપજીને ભંડોળ વધારે થશે.

મહેતાજી:–પુંજીનું માન હોય તે પ્રમાણેજ ઉદ્યોગ થાય છે. વાસ્તે મજુરોને પેટીયું આપવાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય, તે કરતાં વધારે મજુરોને કામે લગાડતા નથી. સમજ્યો, તેઓ પોતાના રોજના અનાજને માટે કામ કરે છે. તેજ જો તેઓને મળ્યું નહિ તો તેમનાથી કામે લગાવાનું નહીં. ઘણું તો શું પણ તે લાગવાના જ નહીં. કોઇ એક દેશમાંહિની પુંજીની જેટલા મજુરોની સંભાળ થવાની, તેટલાં સઘળાં, મજુરો કામે લાગ્યાંજ હોય છે, ત્યારે જે જમીન ખેડાણુ થઇ છે ત્યાં તેઓએ કામ કરવું કે નવી જમીન ખોદીને કેળવવા માંડવી એ વાતનો માત્ર વિચાર કર્યો જોઇયે ને એ વાત જમીનદારને સોંપવી અને તેઓ જે ઠરાવે તે સાંભળી લેવું. કેમકે જેટલું ઉત્પન્ન કરાવી શકાય તેટલું કરી લેવું, એ જેવું મજૂર લોકોના સારાને અર્થે છે તેવુંજ જમીનદારને પણ છે, ઘણું કરીને જૂની જમીનની કેળવણી સુધારવા સારૂ પુંજી નાખવી એથી જેવો ફાયદો થાય છે તેવો નવી જમીનની ખેડ કરવામાં પુંજી લગાડયાથી થતો નથી. કેમકે ઘણા દિવસથી ખેડાણુ થએલી એવી જે સૌથી સરસ જમીન, તેના કરતાં જે રહેલી પડત જમીન હોય છે, તે ઘણી રસ વગરની તથા ઉજડ હોય છે અને તેના ઉપર જ્યારે ઘણો ખર્ચ કરીએ ત્યારે તે દેવા માંડે છે. એવું છતાં એ સદરહુ બન્ને જમીનોની ખેડ કરવા સારૂ લોકો પાસે પુંજી હોય છે, અને હાલમાં એવું નજરમાં આવે છે કે, પ્રાંતો માંહિની ખેતીનો ઘણો સુધારો થયો છે, એટલુંજ નહિં પણ ઘણુંએક ગૌચરોને વાડ ઘાલીને તેમની ખેડ થતી જાય છે.

ગોપાળ:–મ્હારૂં બોલવું આપને વિસંગત લાગતું હોય તો લાગો, પણ ગૌચરને વાડ ઘાલ્યાથી માઠું થયું એવું મ્હારાથી બોલ્યા વગર રહેવાતુ નથી. ગામડા ગામમાં રહેનારાઓનાં દુબળાં એવાં જે થોડાં સરખાં ઢોરો તેઓની સંભાળ થવાને જે તે ગૌચરનોજ આસરો હતો. તે હવે નહીં જેવો થયો. એ બાબત ગોલ્ડસ્મિથ સાહેબ કરીને એક સુરસ કવિ થઇ ગયો, તેનાં બે વાકયો પ્રાકૃતમાં રચલાં છે તે એવાં કે.—

શાર્દુલવિક્રીડિત છંદ.

વસ્તી દેશ વધી પડે પિડ કરે, કંગાલ દારિદ્રનો
શ્રીમંતો ધનને મદે લઇ લિયે, કબ્જે જમીનો અરે. ॥
નીસાસા પડી બંધ ઢોર ચરતાં । ભારી મુફે છે ખરે ॥
વાસો કહાં કરિયે હવે દિન વહે । શોકેજ ભવાડે રે ॥
થોડી એકજ લાકડી બળતરો । દૂધો દહીંમાં સરે ॥
જે તે આજીવીકા હતી ગઇ હવે । રેહે નહીં સ્વાસરે ॥
રોકો ભૂમિ ઘણીજ બાગ બગિચે । ખેડાવિ પાકો જમે॥
પૈસાદાર સુખેથિ ડાચું ભરિકા । હીણા હમોને દમે ॥

મહેતાજી:–કવિનું બોલવું દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થાશાસ્ત્રમાં એક સારૂં પ્રમાણ એમ માનતા નથા. ગૌચરાને વાડ વગેરે નાખ્યાથી થોડાંક દુબળા ઢોરનો ચારો બંધ થશે, પણ તે ગૌચરો વડે ઘણાં સારાં ઢોરોનું પોષણ અથવા સારી ખેતી થવા માંડશે. તેણે કરીને અનાજ વગેરેનું-માન વધશે, અનેક ગરીબોને કેવળ સાક્ષાત્ સબંધવડે પ્રાપ્તિ યદ્યપિ થઇ નહિં તો પણ

ઉવટ સારૂં જ ગોચર મળવાનું. ગૌચરોને વાડ નાખવા સારૂ તથા તેમને ખેડાણ કરવા સારૂ મજુરો જોઇયે, તેણે કરીને ગૌચરોની આજુબાજુનાં પાસેનાં ગામડાંના લોકોને એક નવું કામ જાગે છે. એ પ્રમાણે તેમની મહેનતની વધારે ગરજ પડે છે. ગૌચરોઉપરથી તેમનો હક્ક છુડયાને બદલે તેમને પૈસા મળે છે અને જે ઢોર તેમનાથી પળાતાં નથી, તેઓને જમીનને નવી વાડ વગેરે નાખનારા વેચાતી લે છે.

ગોપાળ:–લોકસંખ્યા વધી સતે જે લોકો વધારે થાય તેમની પાસે પડત જમીનની ખેડ કરાવવી એ ઠીક, પણ તેવુ કરાવ્યાથી પણ તેમનું પેટ ન ભરાતું હોય તો કેમ કરવું. જે ઠેકાણે પેટીઉં મળવું સહેલું તથા જ્યાં મહેનતની વધારે ગરજ એવા દેશમાં આપણી તરફના ઉદ્યોગ વગરના માણસોને શા સારૂ મોકલાવા નહિં? અથવા જેમાં વસ્તી થયેલી નહીં એવા જે અમેરીકા માંહેના દેશો, ત્યાં તે લોકોએ જઇને નવી વસ્તી શા સારૂ કરવી નહિં. ?

મહેતાજી:–લોકોની ઘણી ગર્દી થઇ હોય તો તેમને પરદેશમાં વસ્તી કરવાને મોકલવા સિવાએ બીજો ઉપાય નથી ખરો; પણ ઘણું કરીને એવું છે કે, પરમુલકમાં જવું એ લોકોને ઘણું જીવ ઉપર આવેછે અને કેટલાકને અમસ્તી બીક લાગે છે કે, આપણી તરફથી પરમુલકમાં વસ્તી થઇ તો આપણા દેશનું જોર કમી થશે, સબબ પરમુલકમાં વસ્તી કરવાને સારી પેઠે ઠીક પડતું નથી,

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

બાવલું કેવું જોઇએ?

એ બાવલાના ડિઝાઇનમાં વિશેષે આવું હોવું કે બાવલાનું નાક કપાયલું ને માથે પાઘડી ઉલટી ફેરવેલી રાખવી; વળી તેને ભોંભે બેંક તથા એશિયાટીક બેંકની સામે નીચે મ્હોડે આંખીં તરફ ઘુરકાવતું ઉભું કરવું; ને તેનો જમણો હાથ સીધો પેલી બેંકો બતાવતો રાખવો, ને ડાબો હાથ લટકતો, મોટાં બાવલાંની આગી પાસે નાહના નાહનાં ઉજળાં પણ ફસાવાથી ફીકા પડેલા એવા માણસોને બતાવતો રાખવો; તેમ તેનો જમણો પગ પેલાઓને કચરી નાખવા જતો હોય તેવો ઉંચકાવલો દેખાડવો. બીજું તો કારીગરે પોતાની નજરમાં આવે તેમ કરવું.

જૂનું નર્મગદ્ય

આત્મકથામાંથી

'હું ઘુંઘવાતો ને ઘુંઘવાતો રહેતો, હું ગપ્પા માર્યા કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો, બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાના જ વિચાર કર્યા કરતો, પ્રોફેસરનાં લેક્ચર પણ મન દઇ સાંભળતો નહિં. હું લેસન બેસન કાંઇ કરતો નહિ, પણ જ્યારે હાર્કનેસના ક્લાસમાં ફાલ્કનરના શિપરેકની કવિતા અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એક ચિત્તે સાંભળતો ખરો... વળી મને સાંભરે છે કે, મેં ઓગસ્ટમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને, મિ. રીડને બતાવી હતી, પણ એણે તે જોઇને મને હસી કાઢ્યો હતો.'

* * * *

'આ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે 'મેં કોઇ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન હોતી, ને એક હાર્કનેસને કાગળ લખ્યો હતો. તે સિવાય બીજું કંઇ ઇંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં બીજું કાંઇ નહિ. જ્ઞાનસાગરમાં મેં કંઇજ લખ્યું નથી; તે દોલત રામ લખતા, હું ભાંગ પીતો પાક ખાતો, (બીજી કોઇપણ જાતની કેફ કરતો નહિ.) એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને પછી અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બીલ-

કુલ નહોતો. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ મૂર્તિપુજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સ્વપ્નું પણ નહિ હતું ઉદ્યોગ કરવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિબંધો વાંચવા, ગ્રંથો લખવા અને દેશનું ભલું કરવું, એટલુંજ હું સુધારા સબંધી જાણુતો.'

મારી હકીકત

નર્મદના કેટલાક પત્રો

ફેકકડ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા. ૨૪ મી આગસ્ટનો ને ભાદરવા વદ ૩ જનો એમ બે આવ્યા છે. હુ મોટમ આપું છું તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખો છો ત્યારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલું છું–ચ્હીડાશો નહી–પણ હું પુછું, લોક મૈત્રિ મૈત્રિ કહે છે તે શું હશે વારૂ? એ વિષે તમે અનુભવમાં શું જોયું છે ને વિચારમાં શુ નક્કી કર્યું છે તે અવકાશ મળેથી લખી મોકલાય તેવું કરી શકશો ? તમારી કલમ સખાણમાં કેવી ફેકકડ ચાલે છે તે જોવા ઇચ્છુ છું.

કવિયારોની ઉતાવળ નથી–જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ પાનાનો સંગ્રહ તમારા જુનાગઢમાંથી મળી આવશે? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસેં ને એમ ૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઇ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું–તેમ નરસિંહ મહેતાની પહેલાં કોણ કોણ કવિયો છે તે સંબંધી પણ જાણવાનું છે– એ વિષય અવકાશે તમારા મિત્રમ ડળમાં ચરચજો–મારે ઉતાવળ નથી. નાગરી ન્યાતના ભવાડા થાય છે તે જોઇને દીલગીર છું, મારે વિષે મારી નાતના ઘરડાઓ–જુવાનોનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જૈન નિબંધ લખવાને અવકાશ નથી. ઝાંસીની રાણી અને લખનોરના નવાબ વિષે થોડીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો વિચાર કરૂં. બને તો મોકલજો.

(૩)

તા. ૧૮ ઓક્ટોમ્બર.

ભાઇ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લખેલો ચિત્રો સાથે આવ્યો છે. સ્નેહ મૈત્રિ–પ્રેમ એનું પરિણામ બેના એક થવું એવું છે. એક થવું કઠિણ છે ને એક થઇ તેમ નિત્ય રહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ કરવામાં ને નિભાવવામાં બહુ વિઘ્ન આવી પડે છે. કોઇને પોતાનો કરી રાખવો અથવા કોઇના થઇ રહેવું એ કહેવત ખોટી નથી કે જેથી મૈત્રિ નિભે પણ અંતઃકરણનો ઉમળકો રહેવો દુર્લભ છે. એ જો બંનેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં વિઘ્નો પોતાની મેળેજ દૂર થઇ જાય છે. સાચો સ્નેહ શૌર્ય વિના બંધાતો નથી ને નિભતો નથી.

તેમ સાચા સ્નેહથી શૌર્ય વધે છે ને શૌર્યથી જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ ખોટું નથી; હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપિ તત્કાળે નિંદાય પણ પછવાડેથી વખણાયજ. જ્યારે ગરમ લોહીનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં પ્રેમ જેવો પુરૂષમાં સ્નેહ જોવામાં આવશે ત્યારે જ ઐકય, ધૈર્ય, યુક્તિ, સાહસ એ સદ્‌ગુણો આપણામાં દેશિયોમાં આવશે ને ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યશ ને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા થશે.

લી. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ

(૪)

સૌભાગ્યવતી માનબાઇ,

તમારે વિષે હું કેવળ અજાણ છું એટલે વિસ્તારથી નહિં પણ ટુંકામાંજ લખું છું કે:—

જે દાસપણું આપણા લોકોએ સ્ત્રીઓને આપ્યું છે, તેમાંથી તેઓને છોડવવાને હાલમાં વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મહેનત કરે છે, પણ જ્યાં સુધી પુરૂષો પોતાના સંબંધવાળી

સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ નહિ આપે અને સ્વ.—. સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે યોગ્ય છુટ નહિ લે ત્યાંસુધી આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણપ્રિયનો છે ને એથી જ તમે છુટનું સુખ ભોગવો છો એ જોઇ હું બહુ સંતોષ પામુ છુ.

તમારા ઘર મંમારી કામકાજમાં અડચણ ન પહોંચે ને તમે તમારો અભ્યાસ જારી રાખી શકો અને વળી તમારૂં જોઇ બીજી સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક સૂચના કરવી છે તે બીજે પ્રસંગે કરીશ.

બાઇ શ્રી—હુ તમારા પ્રાણપ્રિયની ફરાવેલી ઇચ્છાથી આઘો નથી.

લી. નર્મદાશંકર ।। આશીર્વાદ

ઉપરનો જવાબ તા ૨૦ મીનો ૨૧ મીએ આપ્યો છે.

(૫)

રૂડા સ્વભાવનાં માનબાઇ,

" ધર્મેષુ મહથા " એ બુદ્ધિ તમારી સદૈવ રહો. હું તમારા પ્રાણનાથ સ્વામીનો પરમ સ્નેહી છુ ને સંતોષી સ્વભાવનો છુ એવું તમે લખો છો એને હુ માન ઉપનો વિવેક સમજુ છુ કારણકે હજી તમો દંપતિને મારી સાથે ઘણો ...પડયો નથી તો પણ તમે ઉદારતાએ મારે વિષે સ્નેહપૂર્વક ઉંચુ મન બાંધ્યુ છે, એમ દરસાવો છો તેને માટે હુ તમારો ઉભયતાનો ઉપકાર માનુ છુ.

લી નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ

(૬)

સુરત આમલીરાન
તા ૨૫ ઑગસ્ટ ૧૮૭૦

ભાઇ હરિદત્ત,

હુ સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭મી નો મે પરમ દહાડે વાંચ્યો છે, એ કાગળથી મારે તમારી સાથે નવું ઓળખાણ થયુ છે.

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા સ્વાશિષોઽપિ ત્યજ્ બુધ ।
કવિતા કામિની કાન્ત નર્મદ ત પ્રણામ્યહમ્ ॥

એ પ્રનામાને હું કોઇપણ રીતે યોગ્ય નથીજ.

બાળ લગ્નના સમયને માટે મારી પાસે વાંઅંગ્ગા નથી. મારૂં મત લગ્ન ક્યારે ને કેમ થવાં એ વિષે કંઇ જુદું જ છે. શુદ્ધ છે ને હમણાની જ નીતમાં જો ફેરફાર કરવો તો મારું મત આ છે કે લગ્નકાળ પુત્રીનો ૧૬ વર્ષે ને પુત્રનો ૧૬ પહેલા ન હોવો. પ્રસંગે પ્રસંગે લખતા રહેશો.

લી નર્મદાશંકર

નર્મદ ગુજરાતીનો દીવાળીઅંકમાંથી ૧૯૨૨

(૭)

સ્વર્ગસ્થ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

તા. ૬ ઠી જુલાઇ ૧૮૭૦

પ્યારા નાનાભાઇ

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે, ખૂબી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ દુનીયાદારીમાં છે આફરીન છે, કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસરી પોતાની ઉંચી અક્કલથી અને મન મારવાના મહાવરાથી ગમે તેટલો દાબ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે દુનિયાદારી—અક્કલ તથા મ્હાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતનેજ તાબે થાય છે, તો પણ તે થોડી ઘણી મુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખડાવે છે.

ભાઇ, ન ક. નુ થોયુ નિકળ્યાને ત્રણ વર્ષ થયા. હજી પૂરેપૂરૂં બિલ મારાથી ચુકવાયુ નથી. અહુજ બળી જાઉ છુ. સમો ઘણો બારીક જોવામાં આવે છે એક દિવસ હું ભાઇ માણેકજી બરજોરજીને ઘેર ગયો હતો ને વાતમાં તેણે કહ્યુ

હતું કે 'યુનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ સંબંધી મારું ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતીનું તો ચૂકવી દેવાને ઇચ્છું છું—જ્યારે આટલાં વરસ થયાં ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે હાસો ગુંચાડો શું કરવા રેવા દેવો જોઈએ,—માટે નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સારું' એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો હવે એ સબંધી તારો શો વિચાર છે? બે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારુ હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીએ, ને બાકી રહેલો યુનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીઓ સસ્તે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું—પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જાણવો જરૂર છે.

તને મેં ક્યુરેટર ઉપરનું રૂ. ૧૪૦) નું બીલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતાં કે નહી તે જણાવજે. જે પાંચસે ચોપડીઓ તારે ત્યાં રહી છે તેને પોણા પોણાનું પુઠું બંધાવવાને સારૂ પોણી ચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાઈનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કોઈના લઈશ. ચોપડીઓ બંધાતાં ઓછામાં ઓછો મહીનો દોઢ તો થશેજ, ને એની અંદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઈશ, માટે બંધાવવા આપજે. ભાઈ, કોઈ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં, ચોયાનું શેવટ આણી આપ. બારીક વખત જોઈ ગભરાઉં છું. પ્રેસના બિલનો નિકાલ કર. વળી—માણેકજીનું મારું ખાનગી ખાતું રહ્યું તો ચિંતા નહિં. આનો જવાબ લખજે.

લી. વખત જોઇ ગભરાતો જતો નર્મદ

કાન્તસ્મારકમાંથી

પારસીઓ

પારસીઓનું મૂળ વતન ઇરાન છે. સાતમી સદીના વચલા ભાગમાં ઇરાન ઉપર આરબ લોકોએ ચઢાઈ કરી અને શાહયઝદેઝર્દને હાંકી કાઢી આરબ લોકો ઇરાનના માલીક થઈ બેઠા. ઇરાનીઓ પોતાનાં ઘરબાર છોડી નાઠા; અને આસપાસના પહાડી મુલકમાં સો વરસ સુધી છુપા ભરાઈ રહ્યા. અહીંયા તેઓને ભારે વીટમણા પડી એટલે તેઓ ઓરમઝમાં આવી વસ્યા. ઓરમઝમાં પંદર વરસ ઠરીઠામ રેહેવા પામ્યા. અહીંયા પણ તેઓને સતાવવા માંડયા એટલે એક મોબેદે ગ્રહ જોઈને તેઓને ઇરાન છોડી હિંદુસ્તાનમાં જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ ઓરમઝ છોડી, બૈરાં, છોકરાં લઈ, વહાણને રસ્તે કાઠિયાવાડના દીવ બંદરે, ઉતર્યાં. અહીંયા તેઓ ઓગણીસ વરસ રહ્યા, પણ પાછું જોશ જોઈ એક બુઢા મોબેદે તેઓને દીવ છોડી બીજે ઠેકાણે જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ દીવ છોડી સંજાણ ગયા. સંજાણ યાદવ વંશના જદીરાણાના તાબામાં હતું, તેથી એક મોબેદ જદીરાણા પાસે ગયો અને તેના મુલકમાં વસવાની રજા માગી. એક તો મૂળ પરદેશી ને વળી પાસે હથીયાર એટલે જદીરાણો ગભરાયો અને તેણે તેઓના ધર્મ તથા આચાર વિચાર કેવા છે, તે વિશે પુછપરછ કીધી. તેઓ સૂર્ય ચંદ્રને તથા પાણી દેવતા અને ગાયને પુજનારા કસ્તી પહેરનારા અને બૈરાંઓને અટકાવ પાળનારા જણાયાથી, જદીરાણાએ તેઓને સંજાણમાં રહેવાની પરવાનગી આપી, પણ તેઓ પાસે એવી શરત કરાવી આપી કે તેઓએ સંજાણમાં બોલતી ભાષા શિખવી, બૈરાંઓને હિન્દુના બૈરાં જેવો પહેરવેશ પહેરવો, હથીયાર છોડી દેવાં અને રાત્રેજ લગ્ન કરવાં. આ શરતે પારસીઓ સંજાણમાં રહ્યા અને ત્યાં આતસબેહરામ બાંધ્યો. કહેવાય છે કે પારસીઓ

સને ૭૭૫ માં સંજાણ આવેલા અને સંજાણથી કેટલાએક, ઉત્તરમાં, નવસારી, વરીઆવ, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાંકાનેર અને ખંભાત અને દક્ષિણમાં થાણા અને ચેઉલમાં જઇ વસ્યા. તેરમી સદીની આખરે અને ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીનો સરદાર અલફખાન ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. સંજાણનો રજપુત રાણો અલફખાનની સામે થયો અને તેની કુમકે ૧૪૮૦ પારસીઓ ઘોડે બેસી ચઢી આવ્યા.

આ પારસીઓનો સરદાર અરદેશર હતો. મુસલમાન અને પારસી વચ્ચે લડાઇ ચાલી; પહેલે દહાડે તો મુસલમાન હારી નાસી ગયા, બીજે દહાડે તેઓ પાછા આવ્યા અને પાછી લડત ચાલી. અરદેશર લડાઇમાં કપાઇ મુઓ તેથી સને ૧૩૦૫ માં પારસી મોબેદો આતસ લઇ સંજાણ છોડી પૂર્વ તરફ આઠ મૈલ દૂર, ભરૂચ ડુંગરમાં ભરાઇ બેઠા. આ જગોએ બાર વરસ રહી વાંસદે ગયા, અને વાંસદે ચૌદ વરસ રહી નવસારી ગયા. દીન પર દીન સંજાણમાં પારસીઓ, ધર્મભ્રષ્ટ થવા માંડયા, આચાર વિચાર છાડી દીધો, સદરા કસ્તી કાઢી નાંખ્યા, પોતે કોણ, કયા ધર્મના, કયાંથી આવ્યા, એ પણ ભુલી ગયા. ઘણાએ હિન્દુના આચાર વિચાર પાળતા થયા અને મુસલમાની નવાયત પંથમાં ભળી ગયા.

પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં ઇરાનથી કેટલા એક નવા પારસીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા, તેઓએ બોધ કરી પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યા. સને ૧૫૭૮ માં ઝરતોસ્ત ધર્મના સિદ્ધાંત અને તેના આચાર વિચાર સમજવાને અકબર બાદશાહે નવસારીના મોબેદોને બોલાવ્યા હતા.

મોબેદોએ બાદશાહને બધું સમજાવ્યું હતું અને તે ઉપરથી બાદશાહે સદરો અને કસ્તી પહેરવા માંડયા અને આતસ અહોનિશ ચેતતો રહે છે કે નહિં, તેની દેખરેખ રાખવા અબુલ-ફઝલને ફરમાવ્યું. બાદશાહે ખુશ થઇ મોબેદોને નવસારી પાસે ઘેસ કરી જાગીર આપી. સત્તરમી સદીની આખરે અને અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં પારસીઓમાં માંહોમાંહે ભારે કુસંપ ચાલ્યો.

નવસારીના મોબેદો અને સંજાણના મોબેદો જે નવસારીમાં આવી રહ્યા હતા, તેઓની વચ્ચે ભારે તકરાર ચાલી. એ તકરાર વધી પડી અને સને ૧૬૮૬ માં તેઓ વચ્ચે ભારે મારામારી થઈ તેમાં કેટલાએક માણસો મરી ગયા. સંજાણના પારસીઓનું ચાલ્યું નહિ તે ઉપરથી તેઓ ૧૭૩૩ માં સુરત ગયા અને પછી આતસબહેરામ લઇ વલસાડ ગયા અને આખરે ૧૭૪૨ માં ઉદવાડે જઇ રહ્યા અને સંજાણનો અસલ આતસ તે અહીંયા રાખ્યો. આજ અરસામાં વળી બીજી પણ ધર્મ સંબંધી તકરાર ચાલી. સને ૧૭૩૬ માં ઇરાનથી એક શખ્સ જમશેદ નામનો આવ્યો, તેણે ગુજરાતના પારસીઓની વરસની ગણતરીમાં એક મહિનાની ભૂલ કાઢી.

કેટલીએક તકરાર ચાલ્યા પછી, સને ૧૭૪૫ માં પારસીઓમાં શહેનશાહી અને કદમી એ નામના બે વિભાગ પડયા. ઇરાનમાં ચાલતી ગણતરી માન્ય રાખી, જેઓએ ફેરફાર કર્યો એટલે જમશેદનો મત સ્વિકાર્યો તે કદમી અને જેઓએ ચાલુ વહિવટ કાયમ રાખ્યો તે શહેન-શાહી કહેવાયા. સને ૧૭૬૮ માં સુરતનાં કદમી પારસીઓએ ભરૂચના મોબેદ કાઉસ અને તેના છોકરા પેસતનને ઇરાન મોકલ્યા. કાઉસ અને પેસતને ઇરાનમાં બાર વરસ રહી ઝરતોસ ધર્મ સંબંધી ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. કાઉસ ઇરાનથી સને ૧૭૮૩ માં પાછો આવ્યો અને મુંબાઇમાં કદમી પારસીઓનું આતસબહેરામ બાંધ્યું જે મુંબાઇનું જુનામાં જુનું આતસબહેરામ છે.

કદમીઓએ કાઉસને પોતાનો દસ્તુર માન્યો. કાઉસ પછી તેનો દીકરો પેરતન જે મુલ્લાં ફીરોઝને નામે ઓલખાય છે તે ૧૮૮૨માં દસ્તુર થયો. હાલમાં પણ કદમીઓનો દસ્તુર એજ ઘરમાંથી થાય છે. સને ૧૭૮૩ માં ભરૂચમાં શહેનશાહી અને કદમી વાસીઓ વચ્ચે ભારે તકરાર ચાલી અને તેમાં એક કદમી ઓરતનો જાન ગયો. હાલમાં એ બે મતવાળાઓ માંહોમાંહે લગ્ન કરે છે પણ આગળ કરતાં નહિ.

ગુજરાતમાં સને ૧૭૯૦ માં ભારે દુકાળ પડયો ત્યારે ઘણા પારસીઓ ગુજરાત છોડી મુંબાઇ ગયા. સુરતનો વેપાર પડી ભાગ્યો તેથી તથા સને ૧૮૩૭ માં સુરતમાં મોટી આગ લાગી તેથી સુરતના ઘણા પારસીઓ ધીમે ધીમે મુંબાઇ જઇ વસ્યા. સને ૧૮૫૭ માં ભરૂચમાં પારસી અને મુસલમાન વચ્ચે ઘણી મારામારી ચાલી હતી. એક બેજનજી નામના શખ્સે મુસલમાની મરજીદ અભડાવી, તે ઉપરથી મુસલમાન ઘણા ઉશ્કેરાયા અને હુલ્લડ કીધું. તા. ૧૫ મી મે ને દહાડે બસે મુસલમાન વ્હોરા, શહરે બહાર બાવારાહાત આગળ એકઠા થઇ શહેરમાં આવી પારસીવાડામાં ભારે તુફાન મચાવી મુકયું. પારસીઓ ઘરમાં ભરાઇ ગયા. મુસલમાનોએ બેજનજીને પકડી કાઢયો અને મરત માર માર્યો, બેજનજી મરી ગયો અને તેની લાસને મહોલ્લે મહોલ્લે ફેરવી. લશ્કરના માણસો આવી પહોંચ્યા તેથી લાસને રજળતી નાખી, આતશ બહેરામમાં ભરાઇ મુસલમાનોએ, એક મોબેદને મારી નાખ્યો. વડોદરેથી લશ્કરી માણસ આવ્યું અને સલાહ શાન્તિ થઇ. હુલ્લડ કરનારાઓને ફોજદારી કામ ચાલી યોગ્ય સજા થઇ અને બે ફાંસીએ ગયા.

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ઘ્ય

૧ : શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

નર્મદનું સરસ્વતીમંદિર

સંવત ૧૯૩૦ ના કાર્તિક સુદ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સુરત ગયો હતો તે દિવસે કવિએ પોતાના મંદિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમંત્રણ માનપૂર્વક મને કર્યું હતું. ત્યાં મેં કેટલીએક નીતિ સબંધી કવિતા સંભળાવી ને આ નીચે લખેલી કવિતા કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે; અને બીજા અર્થમાં સભામાં બીરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ આવે છે.

દોહરો.

સ્મરૂં મંગળા ચરણમાં, પ્રભુ મંગળ કરનાર.
મંગળકારી દિવસ શુભ, વળી છે મંગળવાર,
શ્વેતશંકર[1] સુતને નમી, માંગુ તેની પાસ,
લાલશંકર સુતની સદા ઇશ્વર પુરે આશ.

પદ.

'નાથ કૈસે ગજકો બંધ છોડાયો.' એ રાગનું
સરસ્વતિ મંદિર છે આજ સારૂં,
જોતાં મુદિત થયું મન મારૂં,–સરસ્વતિ.
જ્યાં જગજીવન[2] જગત વિદિત છે,
ચતુર અને નામ ચાર.
આજ સરસ્વતિ મંદિર સમિપથી
એનું સ્વરૂપ નથી ન્યારૂં-સરસ્વતિ.

---

૧. શંકર શરિરે ધોળા છે તેના પુત્ર ગણપતિ એમાં પરિકરાલંકાર છે.
૨. વિષ્ણુ અથવા જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ.

બ્રહ્મસભા આ સભામાં ભળી છે,
બ્રહ્મા તે પ્રત્યક્ષ લેખો.
જેશંકર [3] પાંડુરંગ બીરાજે છે
દુર્ગા [4] સહિત વળી દેખો—સરસ્વતિ.

આ વર્ષ માંહિ આ સર્વના ઉરની,
ઉમેદ [5] રામ કરે પૂર્ણ.
ધીરજ[6]લાલ વદન પ્રમુદિત કરી,
ચિંતા કરે સૌની ચૂર્ણ—સરસ્વતિ.

મુકુંદરાય વળી નામ છે જેનું,
તે થજો સૌને પ્રસન્ન,
કે ખુશ રોજ રહે સઉ સજ્જન,
આજ દિવસ ધન્ય ધન્ય—સરસ્વતિ.

કવિ [9] નર્મદે અતિ સ્નેહથી સ્થાપિત,
સુરત શહેર મોઝાર,
તે મંદિરની સમિપમાં આ અવસર
શોભે સભા છે શ્રીકાર—સરસ્વતિ.

ઓગણીસેં અને વીસનું આજે,
વિક્રમનું બેઠું વર્ષ,
દલપતરામ કહે દુનિયામાં,
ઉપજાવે અતિ હર્ષ—સરસ્વતિ.

—દલપતરામ : દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ જો

૩. શ્વેતરંગના શંકર અથવા શંકર પાંડુરંગ.
૪. દુર્ગારામ મહેતાજી.
૫. ઉમેદરામ આણંદરામ.
૬. ધીર પુરૂષથી જન્મેલા સૌનાં મુખ રાતાં કરીને અને બીજા અર્થમાં ધીરજલાલ નામ.
૭. વિષ્ણુ અથવા મુકુંદરાય મણિરાય.
૮. કેખુશરો હોરમજજી.
૯. માણસ માત્રમાં કાંઈ ખામી તો હોય છે તે સામું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિંમત બહાદુર, વિદ્વાન અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.

કવિ નર્મદનું મંદિર

(ધ્વનિત)

વીર નર્મદ ! તું જગમાં લડી જંગ ગયો,
તુજ વીર છબી નિરખી ચખ અશ્રુ ભરે,
કંઇ પુષ્પ નવાં ખીલતાં તુજ પ્રેમ કરે,
સ્થળ વિખેરી દઇ કૃતકૃત્ય થયો.
તુજ પ્રેમ-ઝરો નિશદિન અખંડ વહ્યો,
ભરી બંધુ-ઉરે ભૂમિ ખરે દાઝ ખરે,
જાતું તેજ અમાસ પછી જયમ આભ-ઉરે
ચડતો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યો,
તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજી નૂતન હ્યાં,
દિનદિન નવીન સુભાવ હૃદે જગવે,
તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનું મંદિર છે,
જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા શિખવે,
વળી પ્રેમ સુશૌર્ય બન્યું વીર જીવન જ્યા,
ગુરુ નર્મદ ધન્ય ઉજો તહિં તું વીર છે !

ખબરદાર

અમર નર્મદ

અમર નામ નર્મદા, સર્વદા આ અવનીપર,
કર્યું તારૂં ખરે, અહો ધીર વીર કવીશ્વર,
ગુણ તારા ગૈ ગામ, રંગે નરનારી,
અનુપમ કવિતા લેર, અનુપમ છબી પણ તારી.

* * * *

વીર પ્રેમ શૃંગાર, સકળ રસ ઉચ્ચ ગુણજ્ઞાતા,
પૂરણ કરૂણારસે, આજ તુજ બન્ધુ ન્હાતા,

* * * *

કાવ્ય અન કૃતિ અધિક, તેમ વ્યાકરણ વિલાસી,
નાટક ત્રૌટક કાવ્ય, ગદ્ય પદ્યાત્મક ખાસી.

કરી રચના રુચિકાર, વસ્તુતઃ રસે ભરીને;
ગૂઢ છતાં ગુણ યુક્ત, પુખ્ત વિચાર કરીને.
શબ્દકોશ તેં પ્રથમ, રચ્યો જે મોટો રૂડો,
અણુહદ એ ઉપકાર, ભુલે નહિ જે જન ભૂંડો.
નર્મદ, એ સહુ કેમ, અરે! અમથી વિસરાશે,
ગુર્જરી ભાષા સાથ, સતત તુજ નામ ગવાશે ?
અદ્ભુત જગસૌંદર્ય, હરિલીલા અભ્યાસી.
જીહ્વાગ્રે સર્વદા, વસી શારદ સુખરાશી.
દેઠી રસિકતા તારી, ખરી ખુબિવંતી જોઇ,
ધતર જેનો પણ રહ્યા, ખરેખર તું પર મોહી
કહ્યું કરી દાખવ્યું, શબ્દના વધો તું વ્યર્થ જ,
ગરજ ગરથની તજી, નર્મદા તું તો મર્દ જ.

કાનજી ખંભાળિયાકર

નર્મકાવ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ

અગિયાર વરસ થયા નર્મદાશંકરે કવિતા લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો સુમારે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના બે ચોપડા જેવડું થાય ખરૂં. ઘણા ગુજરાતી કવિયોના આખા જન્મારાના લખાણ જેટલું આ તરુણ કવિની કલમમાંથી આટલી મુદતમાં નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને ચપળ બુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ મુંબઇ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ઘણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મુકયું છે. એ લખાણથી દેશમાં ઉંચું રસજ્ઞાન પસરવા માંડયું છે, અને કાવ્ય ને પદ્યમાં શો ફેર છે તેની હમણાંજ ગુજરાતી ભાઇઓને કઇ કંઇ સમજ પડવા લાગી છે. ઘણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગૂજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકરનું જ ઉંડું કાવ્ય ભાવથી વાંચે છે; શાસ્ત્રીયો જે કે સંસ્કૃતમાં જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સઘળાં પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મકવિતા વિષે કહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીક છે ત્યારે ઘેરે મ્હોંએ “ખુબ” એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે; અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો મુકાબલો કરતાં આંચકો ખાતા નથી. પણ તેમજ ઘણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે; અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરે છે. બીજા ગૂજરાતી કવિયો વિષે બધાનો વિચાર ઘણું કરીને એક સરખો છે, પણ નર્મકવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે થડાં બંધાઇ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડાં હમેશાં એક બીજા સાથે આથડે અને જુસ્સાથી આથડતાં માલમ પડે છે.

પણ જ્યાં સુધી સઘળાં પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનો જ કક્કો ખરો કર્યા કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્યનિવેચનના અચળ નિયમ બાંધી તે પ્રમાણે નર્મકવિતાની વાદ સાથે તોલના કરનાર રસજ્ઞાનીઓની નિષ્પક્ષપાત, ડાહી, અને પોતાના નિષ્પક્ષપાતપણાથી અને ડહાપણથી સર્વને માન્ય એવી સભા ઉભી થઇ નથી ત્યાંસુધી ચાલતી તકરારનો નિવાડો આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને શામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઇ આવ્યું. તોપછી બીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવું જ શું ? ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનું પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકાભડાકા તથા સસ્સામમ્માવાળા પાંચ સાત શબ્દ શબ્દ જોડે ગુંથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરખુ કોઇ નથી, તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ તેઓ રાખતા નથી. એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દના ધ્વનિ અને રોડાંની પેઠે મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એજ કવિતા હોત તો કાળિદાસને યુરોપખંડમાં વખાણાવાનો દહાડો કયાંથી આવત ? અને હોમરના તર્જુમામાંથી તો ઝડઝમક અને સઘળું શબ્દચાતુર્ય ઉડી જઇ માત્ર અર્થની જ ખુબી રહે છે, અને તે અર્થની ખુબીને માટેજ કાળિદાસ, હોમર, શેક્સપિયર, અને બીજા મોટા કવિયો દુનિયામાં વખણાય છે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા, અને મીઠાશને જ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એજ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ સમજે છે. એ હિસાબે તો ભાટ અને તર્કટીયો એ બે જ મોટા કવિરાજ તો ! કેટલાક દહોડડાહ્યા પદ્યમાં નીતિનાં ભાષણો હોય તેને જ કવિતા કહે છે. ઉત્તમ કવિતામાં નીતિ તો અલબત્ત હોય જ, પણ તે વ્યંગ રૂપે ઇસપની રૂપકોમાં છે તેમ રહેલી હોય છે, નિબંધરૂપ હોતી નથી. વળી કેટલાક રસિક પણ કાવ્ય શાસ્ત્રના ઊંડા વિચારે રંક પુરૂષો, રડાવે તેનેજ ઉત્તમ કવિતા કહે છે. એમ હોય તો મિલ્ટનનું અમર કીર્તિપાત્ર " પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ " નિરસજ ગણવું જોઇએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કરૂણરસ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ફક્ત લાગણીઓ જ કવિતાનું માપ હોય તો વીરરસ કવિતાને માથે શૃંગારરસ કવિતાને જ ચઢાવી દેવી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરે છે ?

આ પ્રમાણે તરેહતરેહવાર કવિતા સંબંધી એકદેશી વિચારો ચાલે છે. શબ્દનો ધ્વનિ એ કવિતા નથી પણ રાગ છે. કવિતા તો અર્થમા રહેલી છે.

જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીયો ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા, અને એ ચિત્રની સાચાઇ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બંધાય છે. કુદરત અથવા માયાના સ્વપ્નનું ખરેખરૂં પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા. કુદરતનાં એકાંગી ચિત્ર પણ થાય છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરે છે, તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતાં નથી. આ વિષય વિસ્તારથી લખવાનું આ ઠેકાણું નથી, પણ જો ' માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા ' એ વ્યાખ્યા લક્ષમાં રાખી મુકી હોય તો કવિતાની જાતિ કેટલી, તેમા ઊંચી કઇ, અને એવી બીજી સઘળી કાવ્યશાસ્ત્રની ગૂંચવણો દૂર થઇ ધોરી રસ્તો નજરે પડશે.

કરી રચના રુચિકાર, વસ્તુત: રસે ભરીને,
ગૂઢ છતાં ગુણ યુક્ત, પુખ્ત વિચાર કરીને.
શબ્દકોશ તેં પ્રથમ, રચ્યો જે મોટો રૂડો,
અણહદ એ ઉપકાર, ભુલે નહિ જે જન ભૂંડો.
નર્મદ, એ સહુ કેમ, અરે ! અમથી વિસરાશે,
ગુર્જરી ભાષા સાથ, સતત તુજ નામ ગવાશે ?
અદ્ભુત જગસૌંદર્ય, હરિલીલા અભ્યાસી.
ઉજ્વાળે નર્મદા, વસી શારદ સુખરાશી.
ટેકી રસિકના તારી, ખરી ખુબિવંતી એષ,
ઇતર જનો પણ રહ્યા, ખરેખર તુજ પર મોહી
કહ્યું કરી દાખવ્યું, શબ્દ ના વધો તું વ્યર્થ જ,
ગરજ ગરથની તજી, નર્મદા તૂં તો મર્દ જ.

કાનજી ખંભાળિયાકર

નર્મકાવ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ

અગિયાર વરસ થયા નર્મદાશંકરે કવિતા લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો સુમારે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના બે ચોપડા જેવડું થાય ખરૂં. ઘણા ગુજરાતી કવિયોના આખા જન્મારાના લખાણ જેટલું આ તરૂણ કવિની કલમમાંથી આટલી મુદતમાં નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને ચપળ બુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ મુંબઇ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ઘણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મુક્યું છે. એ લખાણથી દેશમાં ઉંચુ રસજ્ઞાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પદ્યમાં શો ફેર છે તેની હમણાજ ગુજરાતી ભાઇઓને કંઇ કંઇ સમજ પડવા લાગી છે. ઘણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગુજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકરનુંજ ઉંડું કાવ્ય ભાવથી વાંચે છે, શાસ્ત્રીઓ જે કે સંસ્કૃતમાં જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સઘળા પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મકવિતા વિષે કહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીક છે ત્યારે ઘેને મ્હોએ "ખૂબ" એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે, અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો મુકાબલો કરતાં આંચકો ખાતા નથી. પણ તેમજ ઘણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરે છે. બીજા ગુજરાતી કવિયો વિષે બધાનો વિચાર ઘણું કરીને એક સરખો છે, પણ નર્મકવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે ધડા નંધાઇ ગયા હોય એમ જણાય છે, અને તે ધડા હમેશાં એક બીજા સાથે આગ્રહ અને જુસ્સાથી આથડતાં માલમ પડે છે.

આપણા કવિમંડળમા હનોજ નહિ તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન શામળને ઘટે છે. અને એ કારણને લીધેજ અગર જો કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળેનો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામા એણે કઇ ઉંચી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતુ આસન એને આપવામા આવે છે બાકી એની વાર્તા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે તર્ક તો વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ 'ઇતિહાસો' નીકળ્યા. શામળની બુદ્ધિ (Arabian Nights) ના બનાવનારને વધારે મળતી આવે છે શામળને કવિ નહિ પણ એક (Novelist) કહીયે તો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા બુલ્વર લીટન, સ્કોટ આદિ બીજા કડી રહ્યા છે તેના આગળ એ॥ કંઇજ હિસાબ નહિ લાગે એનામા ઘણુંજ સમારતા। ચાને કેટલુક ચાતુર્ય છે. એની કવિતા વ્રજભાષાના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે બેનાડીયો તો છટાની સાથે રસ મ। મુકી જાણતા હતા તેમ શામળથી કઇ ઘણુ બની શકયુ નથી એની કોઇ રીતે પણ નર્મ કવિતા સાથે સુકાબનો થઇ શકતોજ નથી કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યો છે એમ કોઇ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ છે કે નર્મનીતિબોધના ઊંડાણની સામા કોઇ પણ જૂના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઉભો રહેવાને લાયક નથી

હા, પ્રેમાનંદ તો એને હંફાવે એવો ખરો શુદ્ધ અને ઉંડા પ્રેમનો પ્રૌઢ લખનારો પેલો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાલુ થઇ પડયુ છે, તે જૂના કવિયોમા રાજપદવી ભોગવે એમા કાંઇજ નવાઇ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયા આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા ત્રણ કવિયોને બેસવા દે છે તે એક એની મોટી મહેરબાની! ખરેખર, પ્રેમાનંદને માટે તો ગૂજરાતીયોએ અભિમાન ધરવુ જોઇએ એને રસની બાબતમા ઠેક મારી જાય એવો બીજો કોઇ પણ પ્રાકૃત ભાષામા તો કવિ નથી મોરોપંત, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિત કવિયો વિદ્યામા બેશક બહુ ચઢે, પણ તેમના કાવ્યમા એના જેટલો રસ નથી વ્રજભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાક રસિક કવિયો, અર્થગૌરવમા, ચાતુર્યમા, અને મસ્ત શૃંગારમા એને કયાનો કયા પછાડી મૂકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કરુણરસને પણ ન પહોચાય કરુણરસ તો પ્રેમાનંદના બાપનોજ એની કવિતા રસ, અલંકાર, અને ચિત્રથી ભરપુર છે એના પુસ્તકો ઉપર કેટલાક ભાષાંતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે વ્યાજબી નથી એટલો તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનોજ

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તુલના આપણે સમદષ્ટિયે કરી શકીયે તેની પહેલા એ બે કવિશ્વરોની વાણીમા શો ફેર છે તેનો આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઇએ, કમકે ભાષાની મોહિની એવી છે કે ભલભલાને ગુલતાન કરી નાખે છે, અને ઘણા ખરાને તો તેજ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓળખવાનો (પરખાવાનો તો કયાથીજ?) દહાડો આવવા દેતા નથી પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિ પંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતા ઉતરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો છે એક કુલીન, વિદ્વાન, અને સંસારમા બહુ ફરેલો પુરુષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે, અને કુલીન અનુભવી, શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાશંકરના લખાણમાં ઊંચી જાતની કવિતા જણાય છે. પ્રેમાનંદ, શામળભટ્ટ, દયારામ, અને નરસિંહમહેતો જે ગુજરાતી કવિયોમાં પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદ જ નર્મદાશંકરની જોડે બેસવાને કંઇ દાવો કરી શકે એવો છે. નરસિંહમહેતાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સગી ગએલું થોડું પણ ઉંડું બ્રહ્મજ્ઞાન અને બીજા વર્ગનો શૃંગારરસ જોવામાં આવે છે. એના શાંત રસમાં જ્ઞાન અને નીતિબોધ છે, વૈરાગ્ય નથી, એટલે જેમ બીજા ઘણાખરા કવિયો માયાનું જૂઠું—ચલિતરૂપ ઓળખાવી ગાંજીયંની સાથે સંસાર ઉપર કેટલોક કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાંતરસથી થતું નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં સંતદાવે પ્રખ્યાત થએલા આપણા નરસિંહમહેતાની ભક્તિ અને હરિવિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદયુક્ત જ્ઞાન છે. એની ભાષા ઘણી શુદ્ધ અને કોમળ છે. પહેલા વર્ગના બીજા ભકતકવિ દયારામને ભોળા લોકો નરસિંહમહેતાનો અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ બંનેના કવિત્વના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કહી શકીએ. માત્ર એ કળીયુગમાં મોડો જનમ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આવરણ વધારે હતું. બંનેની કવિતા એકજ જાતની, પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મપરિતાપ સંબંધી જે દયારામનાં પદ છે તે તેની સાચાઇ અને ઉભરાતા જુસ્સાથી વલ્લભ સિવાય બીજા બધા ગૂજરાતી કવિયોના એવા લખાણથી ઝટ ઓળખાઇ આવે છે. આત્મપરિતાપની જોડે જ કરૂણાસિંધુ પરમેશ્વર સાચી ભક્તિ જોઇ સઘળું ક્ષમા કરશે એવો પણ દૃઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવે છે. પણ દયારામ તેના શૃંગારને માટે ઘણો વખણાય છે. એ શૃંગારનો નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો. દયારામના 'ભજનમાં' વિયોગનું દરદ કેટલી જગોએ સારી રીતે કહેલું છે; અને ઘણા ગૂજરાતી ભકતકવિયોની ચાલુ રીત છોડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રમાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કીધો છે, તો પણ તેમાં વિલાસવર્ણન વધારે છે; અને શઠનાયકનાં પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મશૃંગાર દરદથી જ ભરેલો છે અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અનુકૂળ નાયકનાં પૂર્ણ ચિત્રો, અને કોઇ ઠેકાણે દક્ષનાયકની છાયા જોવામાં આવે છે. એમાં નાયકનું અને દયારામમાં નાયિકાનું બોલવું વધારે છે. નવે નાયિકા પરકીયાના ઘણાખરા ભેદ, અને માનાદિ શૃંગારનો સઘળો વિસ્તાર દયાસખીના કાવ્યમાં ઘણો જોવામાં આવે છે. નર્મશૃંગારમાં ઘણું કરીને પ્રૌઢાપ્રોષિયતિકાજ પોતાના પ્રેમથી મહાવીને રસિક જનોનાં મન હરણ કરે છે. એમાં ધીરાધીરાસ્વાધિનાનું પ્રાધાન્ય રાખ્યું તેથી રંગ વધારે જાસે છે. એમાં ઘણે ઠેકાણે સ્વકીયા વર્ણન છે અથવા પરકીયા વર્ણન હોય એવું જણાતું નથી. જારપ્રીતના જુસ્સામાં વેદ અને લોકની લજ્જા તોડી આગળ ધસતી સાહસ અને ધીર, અધીરા પરકીયાનું જ વર્ણન દયારામે તો ઉઘાડે છોગે કીધું છે. દયારામભાઇનું શૃંગારરૂપી રત્ન ખરા પાણીએ ચમકતું, નાયિકાદિભેદે વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલસૂરના તેજોમય સિંધુમાં તરતું છે, તોપણ ભાષાના વાદળાથી અડધા વીંટાયલા નર્મશૃંગાર રૂપી સદા બળતા અને બીજાને બાળતા શુદ્ધ સૂરજની આગળ તે રત્ન અમને તુચ્છ અને રમત સરખું લાગે છે.

કવિપંક્તિમાં શામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવે છે તે તેના રસને માટે નહિ, પણ તર્કને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અક્કલથી યોજીને લખવાનો સંપ્રદાય

આપણા કવિમંડળમાં હતોજ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન શામળને ઘટે છે. અને એ કારણને લીધેજ અગર જો કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળેલો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઇ ઉંચી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવે છે. બાકી એની વાર્તા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે. તર્ક તો વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ 'ઇતિહાસો' નીકળ્યા. શામળની બુદ્ધિ (Arabian Nights) ના બનાવનારને વધારે મળતી આવે છે. શામળને કવિ નહિ પણ એક (Novelist) કહીયે તો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા બુલ્વર લીટન, સ્કોટ આદિ બીજા કંઈ પદ છે તેના આગળ એ તો કંઈજ હિસાબ નહિ લાગે. એનામાં ઘણુંજ સમારણ અને કેટલુંક ચાતુર્ય છે. એની કવિતા વ્રજભાષાના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે એનાડીઓ તો છટાની સાથે રસ સંમુકી જાણતા હતા તેમ શામળથી કંઇ ઘણું બની શક્યું નથી. એની કોઇ રીતે પણ નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો થઇ શકતોજ નથી. કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યો છે એમ કોઇ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ છે કે નર્મનીતિબોધના ઊંડાણની સામાં કોઇ પણ જૂના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઉભો રહેવાને લાયક નથી.

હા, પ્રેમાનંદ તો એને હંફાવે એવો ખરો. શુદ્ધ અને ઊંડા પ્રેમનો બોધ લખનારો પેલો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાલું થઇ પડ્યું છે, તે જૂના કવિયોમાં રાજપદવી ભોગવે એમાં કાંઇજ નવાઇ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયા આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા કોઇ કવિયોને બેસવા દે છે તે એક એની મોટી મહેરબાની! ખરેખર, પ્રેમાનંદને માટે તો ગૂજરાતીયોએ અભિમાન ધરવું જોઇએ. એને રસની બાબતમાં ઝેક મારી જાય એવો બીજો કોઇ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી. મોરોપંત, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિત કવિયો વિદ્યામાં બેશક બહુ ચઢે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી. વ્રજભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાક રસિક કવિયો, અર્થગૌરવમાં, ચાતુર્યમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને કયાનો કયાં પછાડી મૂકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કરૂણરસને પણ ન પહોંચાય. કરૂણરસ તો પ્રેમાનંદના બાપનોજ. એની કવિતા રસ, અલંકાર, અને ચિત્રથી ભરપુર છે. એના પુસ્તકો ઉપર કેટલાક ભાષાંતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે વ્યાજબી નથી. કેટલોક તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનોજ.

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તુલના આપણે સમદૃષ્ટિએ કરી શકીયે તેની પહેલાં એ બે કવિશ્વરોની વાણીમાં શો ફેર છે તેનો આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઇએ, કેમકે ભાષાની મોહિની એવી છે કે ભલભલાને ગુલતાન કરી નાખે છે, અને ઘણા ખરાને તો તેજ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓળખવાનો (પરખાવાનો તો કયાંથીજ ?) દહાડો આવવા દેતા નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિ પંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતાં ઉતરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો છે. એક કુલીન, વિદ્વાન, અને સંસારમાં બહુ ફરેલો પુરૂષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે અને કુલીન અનુભવી, શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા

વર્ગના ચારે કવિની ભાષા તેમના વિષયને યોગ્ય છે, કોઇમાં કાંઇ દોષ કહાડવા સરખું નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઇ એક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશ છે તે તેનાં પુસ્તકોને લાયક છે. વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર વપરાવાની પ્રસિદ્ધ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથી જ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા શણગારી છે. એવા શબ્દોને જોતાંજ જાણે તે જૂના મિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છઇએ. તે કાન ઉપર પડતાં જ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનું ચિત્ર પડી રહે છે, અને તે રસમાં મગ્ન થઇ જઇએ છઇએ. એક શબ્દથી શ્રોતાઓને જીતવાનું બળ તે આવા કવિઓનું. વળી એવી ભાષાની સાથે ઊંચી જાતનું થોડુંઘણું કવિત્વ, અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સહાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શું પૂછવું ? વડોદરાને પ્રખ્યાતિ આપતા ભટ પ્રેમાનંદનું નામ ગૂજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગાજી રહે તેમાં શી નવાઇ ? જૂના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની માફક પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

એથી ઉલટી નર્મકવિતાની ભાષા જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો બરાબર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થ સૂચક શબ્દો આવેલા છે, અને વાકયરચના કિલષ્ટ થઇ ગએલી જણાય છે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ધુરકતા માલમ પડે છે. વિષયને નહિ શોભે એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કાંઇ ઠેકાણે આવીને રસભંગ કરે છે. આટલી સખ્ત ટીકા એ કવિના શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાંચ વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઇ છે, અને ' હિંદુસ્તાનની પડતી ' તથા આશરે તે વખત પછીની લખાએલી સઘળી કવિતાની ભાષા કિલષ્ટ નથી પણ પાણીના રેલાની માફક વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કવિયોથી તો ઉતરતીજ, અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મકવિતાની બાનીજ જૂદી છે, કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાત છે કે નર્મદાશંકરના પદ્યની ભાષા શા માટે ઉતરતી હોવી જોઇએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ફાંકડું, અને ભાષામાં સર્વોપરિ એ તો સહુકોને માલમજ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકકો ગણાયજ છે, ને એની બોલવાની ભાષા વિષે મારો તો એજ અભિપ્રાય છે કે આ સમયના કુલીન વિદ્વાન ગૂજરાતીએ કેમ બોલવું જોઇએ તેનો નમુનો (Ideal) છે, અથવા એટલું તો ખરૂંજ કે એના જેવો બોલનાર ગૂજરાતમાં હાલ તો નથીજ. હું વાચાળતાની વાત નથી કરતો, પણ શુદ્ધ, રસિક, મર્માળી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની. ત્યારે જે માણસનું ગદ્ય સર્વોપરિ, સંભાષણ ઉત્કૃષ્ટ, અને જે માણસ ગૂજરાતી કોષ અને વ્યાકરણ વિદ્વતાથી લખે છે, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો કદાપિ થાય ખરૂં, પણ રસિક નર્મદને વિષે તો એમ કોઇથી કહેવાતુંજ નથી. એના કટ્ટામાં કટ્ટા દુશ્મનો પણ માત્ર મોટામાં મોટો દોષ ભાષાનો કહાડી શકે છે. ત્યારે એનું કારણ શું ? ઘણો વિચાર કરી ઊંડું જોતાં મને તો આમ લાગે છે. ગૂજરાતી અને તેમજ બીજી બધી હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમળમાં પડી છે. દલપત-રામ કવિ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે દયારામભાઇના વખત સુધીની પાંચસો વરસની મુદતમાં ગૂજરાતી ભાષામાં ફેર પડયો નથી. એ કેટલેક દરજ્જે ખરૂં છે, તોપણ એ પાંચસો વરસમાં જેટલો ફેરફાર થયો છે તેથી સો ગણો ફેર આવતા પચાશ વરસમાં પડનાર છે એ નિશ્ચય

જાણવું. સમય બદલાય તેમ ભાષા પણ બદલાય છે. આજકાલ ભણેલા જુવાનીયાની ભાષા શું જૂના લોકો કરતા જૂદી નથી ? જૂના જમાનામાના કેટલા થોડા ન્યુસપેપર વાચી બરાબર સમજી શકે છે ? ઘણા મહાવરાથી તેમાના થોડાએક સમજવાને શક્તિમાન થયેલા જોવામા આવે છે. મુબઇમા વધારે સમજે છે તેનુ કારણ એજ કે તેઓને મહાવરો વધારે છે, અને મુબઇના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઇ ગઇ છે તેજ જુઓની. સભાઓમા ભાષણ વચાય છે અને પછી જે ચર્ચા ચાલે છે તેમા શુ જૂના લોકોને બરાબર સમજણ પડે છે ? હાલના ગદ્યની, મણિરત્નમાળાની ટીકાની, અને વાચનામૃત આદિ જૂના ગદ્યની ભાષામા શુ અશમાન ને જમીનનો ફેર નથી માલમ પડતો ? વચનામૃત લખવાને તો ઘણી મુદ્દત પણ નથી થઇ. એ ફેરફાર નિરતર આપણી નજર તળે થયા કરે છે તે આપણા લક્ષમા નથી રહેતો, પણ ભાષા બદલાઇ અને બદલાયછે એમા તો કઇ શક નહિ ત્યારે એ બદલાએલી ભાષા નર્મદાશકરના હાથથી કેટલોક સંસ્કાર પામી એની કવિતામા દર્શન આપેછે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે પામવુ જોઇએ ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનુ દૂષણ છે, તો એ દૂષણ લગાડવાનો ચાલ્નો કોઇ એકને શિર નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનારા અને બોલનારાને શિર છે. હમણા આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામે છે તેનો જો વિચાર કરીશુ તો એ દૂષણ છે એમ કહેવાનું આપણને સ્વપ્ને પણ નહિ સૂઝે જ્યારે મુસલમાનોનુ પ્રબળ હિદુસ્તાનમા ઘણુ વધ્યું અને તેઓની સાથે રોજ સહવાસ થવા લાગ્યો, ત્યારે આ દેશની સઘળી બોલીઓમા દેખાદેખી ફારસી ભાષાના શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો તેમાના ઘણાખરા શબ્દોનો કાઇ ખપ તે બોલીમા હતો નહિ તેથી તે સમયની વિકૃતિને દૂષણ કહીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીતજ જૂદી છે. અંગ્રેજીમાના થોડાજ શબ્દો આપણી ભાષામા આવ્યા હશે વાક્યરચનામા તે ભાષાની રૂઢીનો કઇક બેમાલુમ અશ કોઇ વખત આવી જાયછે ખરો, પણ જે ભાષામા મૂળ સારૂ ગદ્યજ નહિ ત્યા બીજો ધનાજ શો ? ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથેજ વિકૃતિ હમણા શા માટે પામે છે ? કારણ ખુ નુજ છે. અગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમા હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીયોને જન્મ આપ્યો છે. તેમનો સમાવેશ સાકડી ગુજરાતીમા થઇ શક્યો નથી, તેથી તે નિરૂપાય થઇ સસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અણુહદ મેદાનમા જઇ વિશ્રામધામની યાચના કરે છે. વખતે એમ બને છે ખરૂ કે પોતાની બાલ્યાવસ્થાની ઉદ્ધતાઇ અને અધીર ચપળતાથી સાકડી પણ થોડી ઘણી વસ્તીવાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તરછોડી રહેલી સસ્કૃતમા તેમને અનકૂળ આવે એવા વાસ હોય છે તો પણ તેની ખોળ ન કરતા નવા બેડોળ મકાન બાધી તેમા સાકડે ગોકડે નિવાસ કરે છે, પણ એક તો જાતે તે મુનકના વતની નહિ, બીજું તે ભાષાજ્ઞાનરૂપી ભોમીયો તેઓને પૂરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજુ જેઓને એ ભોમીયો સ્વાધીન છે તેમની સાથે ઝગે તે કરતા પણ દીનોજાન દોસ્તી થતી જ નથી, તેથી એ વિયાગનો કાઇ ઝાઝો વખ નથી જેમ જેમ સમજણ આવતી જાય છે અને આસપાસનો ખરો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ઉતાવળમા પસદ કરેલા ઘરની ગોઠવણ પણ સુઝતી જાયછે, અને વખતે ઉચાળો ભરી જૂના

મકાનોમાંથી એક અનુકૂળ જોઇ તેમાં ફરી રહેવા રહે છે. વખતે નવું ઘર અયોગ્ય છતાં જોઇએ તેવું સારું તો ત્યાંજ અડ્ડો રાખ્યા કરે છે. આ બે વિધિએ આપણી ભાષા હમણાં વિકૃતિ પામે છે. તેમાં બીજી વિધિએ એને સુધારવા નર્મદાશંકરે જે પરિશ્રમ કીધો છે તેને માટે આપણે એનો ઘણોજ આભાર માનવો જોઇએ. એનું ગદ્ય વખણાય છે તે આ કારણને માટેજ, હલકી નવી બાનીએથી પદભ્રષ્ટ કરેલા ઘણા ગુજરાતી શબ્દોને પાછો એણે અધિકાર અપાવ્યો છે, સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઘણા પૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દોને શોધી નવા વિચારોની સેવા કરાવી છે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેળે જોડી કહાડ્યાછે તેમાં પણ રસિક પંડિતાઇ બતાવી છે. કોઇ વખત એનાથી પહેલી વિધિએ વરતાઇ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલું ગૂજરાતી ભાષાના લાભમાં બને તેટલું એણે કરવામાં કસર રાખી નથી. નવા પ્રૌઢ વિચારોનું ઓળખાણ અને તે વિચારોને શું શું અગત્ય પડે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ ભાષાની વિકૃતિ જોઇ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકો તો અલબત્ત દોષજ કહાડશે, પણ ભાષામાં જે ફેરફાર થતી રહ્યો છે તે કોઇના હાથમાં નથી, અને એજ ફેરફાર થતી ભાષા આગળ પ્રસાર પામવાની છે, પછી એને મીઠી ગણો કે કડવી ગણો, શુદ્ધ ગણો કે અશુદ્ધ ગણો. જેમ જેમ દેશમાં નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જૂના શબ્દોનું જોર વત્તુઓછું થઇ જવાનું. વ્યાકરણયુક્ત અન્વય થઇ શકે એવા અને અર્થગૌરવ, ચાતુર્ય, વાદ, અને રસનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ થઇ શકે એવાં યુક્તિથી રચેલાં વાક્યો હવેના વિદ્વાનોના લખાણમાં માલમ પડવાના—પછી 'તે ગયો, તું આવ્યો, હું ખુશી થયો,' એવી તુટક દેશીયોના વાચનારથી તે ન સમજાઓ તો ન સમજાઓ અને ક્લિષ્ટ કહો તો કહો. આ રીતે વિચાર કરતાં તો નર્મપદ્યની ભાષાના કેટલાક દૂષણો ભૂષણરૂપ થઇ જાય છે, અને એમ મનમાં સહજ ખ્યાલ ઉઠે છે કે તે જે વાતને માટે હમણાં એ બહુ નિંદાય છે તેને માટેજ આવતા જમાનામાં કદી એની ઘણી તારીફ થાય, માટે એનીજ બાનીજ જૂદી છે એમ ગણી એની કવિતાની તુલના કરવામાં તેનો વિચાર દૂર રાખવાની હું જૂજ ભલામણ કરૂં છું તે કોઇ પણ રીતે ખોટી છે એવું તો દુરાગ્રહી સિવાય કોઇ કહી શકનાર નથી.

જ્યારે બાનીજ જૂદી અને તે બાની પણ છેક દોષરહિત નહિ, ત્યારે તે બાની જૂદી બાનીના શોખીનને અપ્રિય લાગે એમાં કાંઇ અચરત સરખું નથી, પરંતુ તેઓનો એ ધર્મ છે કે એ વિષય પર તેઓએ શાંત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવો. નર્મદાશંકરની ભાષા વિષે મે મારો ટુંકો અભિપ્રાય ઉપરજ જણાવ્યો છે, પણ વાદને અર્થે તેઓ ધારે છે તેથી પણ ઘણીજ નઠારી છે એમ ગણીએ, તોએ માત્ર ભાષા ઉતરતી હોવાથી શું થઇ ગયું? ગુણીજનો ઠીકરાના વાસણમાંથી પણ અમૃતનો જ સ્વિકાર કરે અને રત્નજડિત કંચનના પાત્રમાં દૂધ હોય તે તરફ લોભાઇ જાય નહિ. માટે ભાષાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિયોને સરખાવી જોઇએ. કરૂણારસમાં પ્રેમાનંદ બેશક ચડે, અને હાસ્યરસ પણ એણે લખ્યોછે તે સારો અને એ કવિને શોભે તેવો છે. નર્મદાશંકરે કવિતામાં હાસ્યરસ લખવાનું હજી માથે લીધુંજ નથી, અને ગદ્યમાં હસાવવાનું જોર એનું જબરૂં જણાય છે. તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ

રસમાં ઉતરે એમ કહેવુ એ ખરો ન્યાય તો નહિ, તોપણ કવિતામા નથી એટલાજ કારણથી એક બેઆની ઓછી આપીએ તો આને પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતિનો છે, પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ ઉંચા પાણીનો અને ઘણો છે પ્રેમાનંદે છૂટક ગીત કવિતા પણ ઘણી લખી છે એમ એકનું કહેવું છે તે ખરું પાડવાની ખોળમા ઉદ્યોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઇએ, કેમકે તેમા બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ બાબત ખરો ન્યાય કરવાનાં સાધન આપણે હાથ લાગશે તો પણ એમ જ્યા લગી નથી થયુ ત્યા લગી તો નર્મદાશંકર કરતા એનો શંગાર ઓછો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડે છે, પણ નર્મશંગારમા ઘણા ઊંચી જાતના અને પૂર્ણ ચિત્ર છે. અફસોસ છે કે આપણામા ચિત્રકળાની કળા સુધારાના સૂરજને ન ગણકારતા હજી બીડાયલી જ ઉભી છે, બાકી કોઇ ચતુર ચિતારો નર્મકવિતામાના તાર્કિક ચિત્રોને રસિક સ્ત્રી પુરુષોની દૃષ્ટિ આગળ મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્ચર્યમા સ્તબ્ધ કરી મૂકત પ્રેમાનંદમા વીરરસ ઘણો જ છે, પણ કલ્પિત શસ્ત્રો વડે કીધેલા અસભવિત પરાક્રમોના વર્ણનથી હાનાા અગ્નિરથ અને વિજળીયત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા ઓગણીસમા સૈકામા રસમગ્ન થઇએ એ તો મુશ્કેલ જ તો અદ્ભુત સાથે વિરરસ ઉડી ગયો— એ બને વચ્ચે આત્મા અને શ્વાસનો સંબધ છે. નર્મકવિતામા શિક્ષારૂપે જે વીરરસ લખ્યો છે તે ઘણો જુસ્સાવાળો અને અસર કરતો છે પ્રેમાનંદે શાત રસતો લખ્યોજ નથી, અને નર્મદાશંકરે લખ્યો છે તે ઘણો જ સરસ છે નીતિબોધકવિતા તો ગુજરાતીમા નર્મદાશંકરની જ. એનો લખેલો વૈરાગ્ય ઊંડો અને ઉત્તમ પંક્તિનો છે — એટલો ઊંડો કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુ ખીયારાથી પણ નહિ સમજાય, અને દુ:ખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય ગુજરાતી ભાષામા તો શુ પણ બીજી ખેડાયલી ભાષામા પણ મળવો મુશ્કેલ. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય સમજવાની શક્તિ તો સંસ્કૃત ભાષાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામા કરમાઇ ગઇ હતી તે જાણે પાછી નર્મકવિના મનમા પ્રફુલ્લિત થઇ હોય એમ જણાય છે. પ્રાત કાળના, સાય કાળના, મધ્યરાત્રિના, ઋતુઓના—કાળવર્ણન પાછળ કવિયો થોડું ઘણુ કરી જાણતા હતા, પણ વર્ણન કરવામા તો કેવળ અજ્ઞાની હતા એમ કહીએ તો તે કઇ ખોટુ નહિ કહેવાય—એલચીની જોડે આમની ને એરંડાના નામ મુકી 'અયા' મેળ યા એટલે વન વર્ણન કીધુ એમ કઇ નહિ કહેવાય

બીજું જુના કવિયોની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે જુની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિત છે એમ હુ નથી કહેતો કાઇ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાય જ નહિં. શામળનુ કવિપ્રીયા, દયારામનુ રસમંજરી, અને પ્રેમાનંદનુ સઘળા રસશાસ્ત્રનું સ્વબુદ્ધિએ શોધેલુ સત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઇ આવે છે. તોપણ તેમાના કોઈની બાની શાસ્ત્રીય નથી. તેઓના પુસ્તકો પાઠશાળામા શિખવવા લાએક નથી, પણ માત્ર રાગમા ગવાતા સાંભળી આનંદ પામવના છે શામળની કઇએક હિંદુસ્તાની ઢબની શાસ્ત્રીય બાની છે ખરી, અને હુ ધારૂ છુ કે દલપતરામ એજ કારણને માટે એને વખાણતા હશે. વાક્ય તો બોયે બોલ પ્રયોજ ા વાળા—તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનુ અંગ ખંડિત થાય, ને શબ્દના ક્રમમા ફેર કરીએ તો રસમા ઘટાડો

ચાય—ઝડઝમકના ભૂષણ ધરેલાં તથાપિ તે અંગના જ અવયવ હોય એમ જણાય, નિરર્થક વિસ્તાર નહિ કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર ચેતવણી હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિદ્વાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગળશાસ્ત્રનો પણ એક નિયમ ખસેલો નહિ—એવી અર્થ-ગૌરવ અને વ્યંજના યુક્ત કવિતા આપણી ભાષામાં નથી જ. એ ખૂબી તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યમાંજ રહેલી છે. એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે આપણી ભાષાનો પ્રારંભ કીધો છે.

આ બધી વાતોનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુદ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિયો કરતાં નર્મકાવ્ય ઘણી ઊંચી જાતનું છે, અને અગરજો નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખૂબીઓનો પૂરેપુરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે તે વખતના વિદ્વાનોને અમૃત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિયો સાથે એનો મુકાબલો જ શા માટે કીધો હશે.

નવલરામ

સમયમૂર્તિનર્મદનો અંત

આધિ દુઃખમાં કવિની લગભગ અર્ધી જિંદગી ગઇ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જાતના કોઇ બીજા રોગથી છેલ્લા ૭–૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા. કોઇની મદદ વિના ઉઠી બેસી શકાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઇ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કદી પણ નહીં લાગે કે કવિને કંઇ મંદવાડ હશે. દેહ છોડયો તેના એક કલાક અગાઉ એમની બુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવી જ રહી હતી. અનેક વૈદ્ય ડાક્તરોનાં ઔષધ કર્યાં પણ તેથી કાંઇ ફાયદો ન થતાં સને ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫ મીને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જર કવિએ અને સાચા દેશભકતે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જરપ્રાંતને ભારે શોક થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઊઠવા લાગ્યા. વિરુદ્ધ મનના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરૂં કે ગમે તેવો હતો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પુરાવાની નથી. વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિ:સ્પૃહી ભાવના, ઊંચો ટેક અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથી જ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહીં કહે? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહીં ? સંસારી સુખ દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડયાં, પણ ધન્ય છે નર્મદ તને કે તેં ટેક સત્યાદિકની ઊંચ નીતિ તારા જીવનને માટે ઊછળતી જુવાનીમાં જ ઓળખી કાઢી,

અને તે પ્રમાણે જ તારું આખું જીવન પૂર્ણ કરવાને શકિત માન થયો. "નવ કરશો કોઇ શોક" એવું જે પદ તેં આવા અશુભ ટાકણુંને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું–સાંભળેલું તો પણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો ! તે વેળાએ પણ કવિએ પોતાને માટે કેવી ઉંચા જીવનની મૂર્તિ બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારુણ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી ! તેં તારું જીવન ખરેખરું જ કૃતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ, તને સદા અણુગમતો શબ્દ "બિચરો" બોલીને શા માટે પૂરું કરવું જોઇએ ? તું જ ખરો યશસ્વી અને ભાગ્યશાળી હતો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના એટલે ગ્રંથના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથતી, તે તો નવા અજાણ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની મોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું, અને સૂર્યને ઓળખવો શો ?

એ તો કયારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બેજ: નર્મદાશંકર અને દલપતરામ, આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઇએ તેટલા છે, અને તેમાં સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંનાજ કોઇ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રખ્યાતિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહીત જનો બીજાને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલમ પડે છે, દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઇ પૃથક્પણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઇને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઇ ભરી, અને સભારંજની છે. એ નવે રસમા પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામા રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઇ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઇ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો એ દલપતશૈલીને સૌથી વધારે રુચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મુકત હોવાને લીધે બે ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણે છે. હાઉકું હાસ્ય (Humour), મર્માળા કટાક્ષ Wit, વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય,

એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત ને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાનાં મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરોબર ફતેહ પામે છે, કેમકે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિનામાં છે.

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાંજ છે. એ સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઉભરો બહાર કાઢવા જ કવિતા કરે છે. કવન વેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહે છે અને તે તરફ જોઇ જોઇને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ઘડે છે, તેમ અહિંયાં કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કવિની રગેરગમાં વ્યાપી રહે છે, અને જેમ પ્રેરે છે તેમજ એ ઉદ્દગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી ક્વચિત્ જ વિનોદી પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દર્દથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણે નર્મદશૈલી હમેશાં પોતાના જ તાનમાં ગરત રહે છે. વખતે મન્દોમત્ત થઇ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ તોડી નાખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્યદેવી વ્યવહારના પડને ભેદી શાસ્ત્રીય કે કાલ્પનિક પ્રદેશમા જ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદશૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું જ દીઠામાં આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને ચાતુર્ય એવાં બે વાનાં જૂદાં ગણાવતા આવ્યા છે. કોઇ પૂછશે કે ચાતુર્ય તે જૂદું અંગ કેમ સંભવે ? રસ વિનાની તે કવિતા જ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ ઠેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ " **रसात्मकं वाक्यं काव्य** " એ સિદ્ધાંતમાં જેટલા બાહુલ્યથી થાય છે તેમ કરવો નહિ, પણ એમાં ગંભીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસના લલિત રૂપોને ચાતુર્યના પેટામાં મૂકવા. કવનવેળા કવિના મનની સ્વસ્થતા, પદબંધકળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ ચાતુર્યશૈલીની કવિતામાં મૂખ્ય લક્ષણ છે. ચાતુર્યશૈલી રાજદરબાર તથા સભામાં બહુ પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને અહિંયાં સભારંજની કહી છે.

છેવટે ટુંકામાં એકજ શબ્દમાં કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સભારંજની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવીજ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે. દેશસુધારાના વિષયમાં આ પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જૂદે જૂદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે. દલપતરામે હસાવી રમાડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમ ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે " યાહોમ કરીને પડો " એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યો. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

સુધારણાનું નામ લેતાં અમને સાંભરી આવે છે કે નર્મદાશંકર કવિરૂપે જ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મૂખ્ય અગ્રણી હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ ૨દ્ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકર

જ છે. નોકરી ધંધો છોડી કલમને જ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. દેશાભિમાન શબ્દ પહેલવહેલો નર્મદાશંકરે જ ગૂજરાતી ભાષાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પહેલવહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિજ, કે જે વેળા આખો સુધારાસાથ માત્ર ઉચ્છેદક સંસારસુધારાની ચર્ચામાંજ ગુંથાએલો હતો. સંસારસુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગજાવી મૂક્યો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજકાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાની ઝોક ધર્મસંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગૂજરાત ખાતે પહેલવહેલી નાજુક પારદયંત્રની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકરના જ અંતઃકરણ ઉપર થઇ; અને તે થઇ એટલે એણે પોતાનું મતાંતર જાહેર કરવામાં કંઇ પણ ખોટી લજ્જા ન રાખતાં તે દૃષ્ટિએ જ દેશહિતના વિચાર પ્રબોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. ટુંકામાં આ જમાનાની એટલે પાછલા ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જરમંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઇ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરને જ આ કાળના સમયમૂર્તિ અમે ગણીએ છિયે.

આવો સમયમૂર્તિ પુરૂષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સર્વાંગ ચિત્ર તેના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ, ને છાયા સહિત આવી જાય છે. નર્મકવિતા આવી જાતનું પુસ્તક છે, અને તેથી તે જેટલું મસ્ત શૃંગારનાં ભોગીને તેટલું જ ઉછળતા સુધારકને, અને જેટલું ઉછરતા સુધારકને તેટલું જ વિચારવંત દેશહિતૈષીને પ્રિય છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું મસ્તપાન કરવાનું તો આખા ગૂર્જર કાવ્યપ્રદેશમાં આ જ વિરલું સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય ને આ જમાનાના અંતરાત્માની પ્રત્યક્ષ જ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ ? વાંચો, એનો રસ ચાખો, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવો, ને નર્મદ કવિની દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી "ભવરણમાં પ્રેમશૌર્યથી ઘૂમો"! તથાસ્તુ !

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદ : એક ગદ્યકાર

નર્મદાશંકરનો કવિરૂપે ઉદય વર્ણવતાં તેણે ગૂર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી તે બાબત તો બોલવાનું જ રહી ગયું છે. ગૂજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫ થી નિઃશંકપણે જ લખાવા માંડ્યું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત—ગૂજરાતી ચાલતી હતી તે કાઢી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્માળી વાણી ગૂજરાતી ગદ્યમા દાખલ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. હોપ સાહેબે ગૂજરાતી નિશાળોને માટે જે વાંચનમાળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપર જ લક્ષ રાખતાં ભાષાનો મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું

ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ રૂઢ અને જેવું રૂઢ તેવું જ પ્રસંગ પર પ્રૌઢપણું પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા સઘળાને એ વહાલું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાચનાર તલપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮માં બુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિ-પણું પણ ચલાવ્યું હતું.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદની નૈતિક હિંમત

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો જ્યારે બદલાઇ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઇએ એમ એને પ્રતિપળે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાથીઓમાં અળખામણો થઇશ; અને કોઇને પણ "ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો" એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નિડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત "ગુજરાતી" પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું, અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમા છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાએલા વિચારો પોતાના મનમાજ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓના મોં જોઇ જોઇ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનો ડોળ રાખ્યા કરે છે. આ અપ્રમાણિક, બીકુ રહેણીકહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણી જ શાબાશી આપીએ છીએ એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમા પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનું જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને એણે જણાવ્યો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદ : કેટલાંક સંસ્મરણો

નર્મદનાં નાટકો

મુંબઇમાં સને ૧૮૭૫માં પાછા નિવાસ કરવાને આવ્યા પછી અર્થપ્રાપ્તિને ઉદ્દેશે રચેલાં નાટકોમાં 'કૃષ્ણા–કુમારી' નો નાટક ગણાય એમ નથી. એ નાટક 'નર્મકોષ' લખવાનો

આરંભ કર્યા પૂર્વે સુરતમા લખાયો હતો અને તે કોઇપણ નાટક મંડળીએ ભજવી બતાવવો એવો હેતુ જ નહતો. "રાજ્યરંગ" અને "મેવાડની હકીકત" લખતા એ સમયના ઇતિહાસ સાહિત્યનુ કવિએ નિરીક્ષણુ સૂક્ષ્મ રીતે કરેલુ અને તે સમયના રજપુતોના જીવનવ્યવહાર વગેરે અને કુળ મર્યાદા તથા સંસારપદ્ધતિ પર બહુજ એમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયેલી આ ઉપરથી રજપુત રાજકુટુંબની સમગ્ર નીતિરીતિનુ વર્ણન કોઇક સરસ નાટકરૂપે લખવુ એવી ઉર્મી ઉઠી તે સંકલ્પ દૃઢ થયો, ને આ નાટક નાટિકાનો જન્મ થયો, કવિએ પોતે બે ત્રણ વખત એમ કહેલુ કે "એ ચાલુ જમાનાનુ ચિત્ર છે જ નહિ, તેમ ચાલુ જમાનાને રૂચે એવુ કરવા મે પ્રયાસ પણ કર્યો નથી માત્ર મારા મનમા જે રજપુત રજપુતાણીના ગૃહસંસાર, વ્યવહાર, નીતિરીતિ કેવા ઉજ્જવળ ને 'પ્રેમશૌર્ય' મય હતા એ કોઇક રીતે દર્શાવવા બનતો પ્રયાસ કરી મારો આદર્શરૂપ બંધાયનો વિચારસદર્ભ તે દ્વારા બતાવવો એ ઉપરથી એ નાટક લખ્યુ છે."

નાટકઉત્તેજક મંડળી

મારા લેખમાં (સમયવીરના સંસ્મરણો) મે ઇસારો કર્યો છે કે આ મંડળીના ઉપસ્થાપક મિ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબ્રાજી હતા એઓના તંત્રમા 'રાસ્ત ગોફ્તાર' નામનુ પત્ર પણ હતુ. મિ કાબ્રાજી ગુજરાતી ભાષાના અભિમાની પારસી ગૃહસ્થ હતા, અને તે સાથે એમના મનમા એવો પોતાને માટે અભિપ્રાય પણ ખરો કે મારા જેવુ 'ગુજરાતી' તો ઘણા ગુજરાતી લેખકોને પણ આવડતુ નથી આરંભમા ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર તરીકે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર 'ગુજરાતી' નામના વર્તમાન પત્રની હસ્તી નહિ એટલે 'રાસ્ત ગોફ્તાર' જ ખરૂ શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણુ કરે છે એમ તેઓ અંતઃકરણ પૂર્વક માનતા અને કોઇ સાક્ષર ગુજરાતી લેખકના લખાણુમા પણ અમુક અમુક ભુલો છે એમ માનતા હવે "હરિશ્ચંદ્ર" "નળદમયંતી" વગેરે નાટકો એમને રા રા સાક્ષર રણછોડભાઇએ રચી આપેલા અને તેવા કોઇક નાટકમા તેમણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અમુક ફેરફારો કર્યા તે વખતની ચર્ચાઓ ઉપરથી મારા જાણવામા આવેલુ કે આ ઉપરથી રા રણછોડભાઇએ પોતાના નાટકો તેમને આપવાનુ બંધ કર્યુ ને 'ગુજરાતી નાટક મંડળી' નામનુ મંડળ મહા પ્રયાસે ઉભુ કરીને 'લલિતા દુઃખદર્શક' રંગભૂમિ માટે તૈયાર કરાવ્યુ આવા સંજોગોમા, મિ કાબ્રાજીએ કવિ પાસે 'રામજાનકીદર્શન' રચાવ્યુ ને પ્રયોગ કર્યા આ ઉપરાંત કોઇ પણ નાટક મિ કાબ્રાજીને કવિએ આપ્યુ નથી, ને તેમણે ભજવ્યુ પણ નથી કવિ પણ પોતાના લખાણમા મિ કાબ્રાજીને તો શુ પણ બીજા હરકોઇ ગુજરાતી સાક્ષરને પણ અક્ષર માત્રા સુદ્ધાનો ફેરફાર કરવા દે એવા હતા નહિ, ને મિ કાબ્રાજીનો પોતાને માટે અભિપ્રાય જૂદીજ જાતનો હતો, એટલે પરસ્પર સમજી ગયા કે આ જાતનો સંબંધ નીભી શકે તેમ નથી સારાંશ કવિએ બીજુ નાટક મિ કાબ્રાજીને આપ્યુ પણ નથી, ને મિ કાબ્રાજીએ તેવી ઇચ્છા પણ દર્શાવી નહતી ત્યાર પછી કવિએ દ્રૌપદીદર્શન અને સારશાકુંતલ એ બે નાટકો 'અર્થનીતિ દર્શક' નામના બીજા ગુજરાતી મંડળ માટે બનાવ્યા ને તેના પ્રયોગો અનેકવાર 'ગુજરાતી નાટક મંડળી' નાજ સમયમા થયા ને બહુ સારી રીતે લોકમા પ્રશંસા પામ્યા આ ઉપરથી એક નવુ મંડળ ગુજરાતી કચ્છીઓનુ ઉભુ થયુ, ને તેમણે 'બાળકૃષ્ણ વિજય' રચાવીને તેના પ્રયોગો કર્યા આ છેલ્લા મંડળનુ કેટલાક કારણોને લીધે, બહુ લાંબુ આયુષ્ય થયુ નહિ સારાંશમા એમ છે કે 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી જે પારસીઓનુ મંડળ હતુ તેને તો કવિએ માત્ર 'રામજાનકી દર્શન' જ આપેલુ

સર્વાનુભવરસિક અને સ્વાનુભવરસિક

આવા ભેદ પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રને કવિતાના વર્ગને કસોટી ગણી રા. નવલરામ, કવિની અને બીજા પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓની તુલના કરેછે. અને તે વિચારના પ્રવાહમાં નર્મદાશંકર સર્વાનુભવરસિક નહતા માટે તેમનું નાટક લખવામાં કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી એવા આશયનો મત બાંધેછે. હવે Subjective અને Objective Poetry જેવા વર્ગ આપણા સાહિત્યમાં દાખલ કરવાનું માન, તેમજ તેને માટે 'સ્વાનુભવરસિક' ને 'સર્વાનુભવરસિક' એવા વિચિત્ર શબ્દોને જન્મ આપવાનું માન પણ હાલના અગ્રેજી ભણેલા પંડિતોનેજ આપવાનું છે, એમાં કોઇનો દાવો ચાલી શકે એમ નથી. બીજા કોઇ વળી 'સ્વલક્ષી' ને 'પરલક્ષી' એવા શબ્દો યોજેછે. રા. નરસિંહરાવે કે બીજા કોઇક સાક્ષરે એ શબ્દો સંબંધે ચર્ચા પણ ઉઠાવેલી એવું ઝાંખુ સ્મરણ મને છે, અને કિયા શબ્દો યોગ્ય છે એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા કે નહિં તે જાણવામાં નથી. રા. નવલરામભાઇ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ટીકાકાર થયા નથી, અત્યારે છે પણ નહી એ નિર્વિવાદ છે, છતાં તેઓની બધીજ ટીકા વેદવાક્યરૂપ માનવી, ને તેમનો મત સર્વાંશે સત્યસ્વરૂપ છે એમ સ્વિકારવું એ તો કોઇ પણ વિદ્વાન અંગીકાર કરી શકે નહિ. પ્રસ્તુતમાં પણ મુખ્ય વાત એ છે કે આપણા પ્રાચીન કે અર્વાચીન કવિઓના કાવ્યમાં મુખ્ય તંતુ ઇશ્વરભક્તિનોજ હોયછે, જેથી સારામાં સારા બાહ્ય વર્ણનોમાં છેવટે કે ગમે ત્યાં આંતર સ્થિતિના તંતુઓના ઝણઝણાટ થઇ જાયછે. માટે આપણા કવિઓમાં આ Subjective, objective નો ભેદ In kind નથી પણ In degree હોય છે, વસ્તુગત ભેદ નથી, પ્રમાણગત ભેદજ છે. નર્મદનીજ બાબતમાં રા. નવલરામભાઇને જો કોઇએ પૂછ્યું હોત કે 'કબીરવડ' 'નર્મટેકરી'નું વર્ણન છુટાં છુટાં પ્રવાસ વર્ણનો, 'રૂદનરસિક' આગગાડીના વર્ણનો ઇત્યાદિ અનેક કાવ્યોને તમે સ્વાનુભવ રસિક એટલે Subjective કહેશો કે ? અને એનો શો ઉત્તર મળતે તે વિચારવા યોગ્ય થઇ પડતે. પ્રેમાનંદ 'સર્વાનુભવરસિક' હોવાથી એ વિષયમાં ચઢેછે એવું પણ નવલરામ ભાઇ લખેછે: હિલ્લગીરી એટલીજ કે નવલરામભાઇના સમયમાં પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાવવામાં આવતાં પેલાં એચાર નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં નહિં. જો થયાં હોત તો પછી નવલરામભાઇ એ નાટકને માટે અથવા પ્રેમાનંદને માટે શો અભિપ્રાય કે વિવેચનરૂપ ટીકા કરે તે તે પણ જરા આનંદપ્રદ થઇ પડતે. અમને તો ભય રહેછે કે હજી એવા પ્રેમાનંદ કે શામળને નામે પાંચસાત નાટકો કાં નહિં નિકળી પડે ? પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકોની સંખ્યા કાંઇક સ્પર્ધામાં ઉતરવા જેવી થાય ખરી, ને તેમજ આપણું અહો ભાગ્યછે.

સુધારો ને સુધારાવાળા

સુધારાવાળા ખોટા માટે 'સુધારો' ખોટો એમ કવિએ માન્યું નથી. અથવા માન્યું હોય તો બહુ જબરી ભૂલ કરી છે એમ પાછળના કેટલાક સમાધાનીઓ દર્શાવવા મંથન કરેછે. આમા બીજી વાતનોજ આપણે વિચાર કવિના લેખો ઉપરથી કરીશું. સુધારાવાળા 'ખોટા માટે સુધારો ખોટો' એમ તો આપણે સ્વીકારી શકીએ નહી.

જોકે અત્યારે સુધારાવાળા તો એમજ ન્યાય લઇ બેઠાછે. માન્ત્રિકો ઉપાસકો ખોટા માટે મંત્ર ઉપામના ખોટા, જ્યોતિષીઓ ખોટા માટે જ્યોતિશાસ્ત્ર ખોટું, પૌરાણિકો ગપ્પા મારનાર માટે પુરાણ પોતેજ ગપ્પા ! આમ પગલે પગલે ખાડામા ઝોકાવનાર સુધારાવાળા ખોટા હોય એમા વિવાદ હોયજ નહિ, પણ જરા શાન્તિ ને ધૈર્યથી તથા વિવેકબુદ્ધિનો પ્રદીપ જાગ્રત્ રાખી કવિનો ધર્મવિચાર વાચનારને સ્પષ્ટ જણાશે કે કવિની માન્યતા એવીજ થએલી કે સુધારાવાળાએ ઉહોજેલા સુધારાજ ખોગ હતા. વર્ણવ્યવસ્થા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા, મૂર્તિપૂજા, શિષ્ટાચાર, સ્ત્રીપુરૂષના પારસ્પરિક સબધ ને સ્થિતિ, સ્ત્રીસ્વાતત્ર્ય, વિધવાવિવાહ વગેરે દરેક વિષયના સુધારા પર કવિએ છચોક વિરૂદ્ધતા બતાવી છે, અને તેને માટે એકલો, 'ધર્મવિચાર' જ વાચવો બસ છે, અવતરણો એટલા બધા થઇ પડેછે કે આવા અનુપૂરક લેખમા તે લખવું અસ્થાનેછે.

રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રી

સુધારો

ગુજરાતના સદ્વશી આર્યબધુમા ફુટ પડી, ગુર્જરીના સૌભાગ્યનો અસ્ત થયો, આર્યત્વનો ઉજાસ ઝાખો થયો, ધીરજનો દઢસ્થભ ભાગી પડયો, ધર્મનુ ધુસરૂં નમી ગયું. પ્રચડ પ્રતાપનો તાપ મલિન થયો, એક મતનું ઐક્ય ગયું, કે અમારી પ્રિય આર્યરત્નમાલાનો મધ્યમણિ કવિ નર્મદાશકર લાલશંકર અમને તજી ગયો ! એ આર્ય સજ્જનની સ્મૃતિજ હવે રહી ! પણ તે સ્મૃતિ કાવ્યરૂપે, સુધારૂપે, ધર્મરૂપે, શુરરૂપે, સાહસરૂપે, દઢતારૂપે, વિવિધરૂપ રૂપાતરે અમારા હૃદયને પ્રમોદ પમાડે છે, અતરને ઉત્સાહ પ્રેરે છે, મનને શોક સુચવે છે, અને આ સ્તુતિગાનરૂપી ઉલ્લી શ્રદ્ધાન્જલિના કર્તવ્ય તરફ અમને દોરે છે. અહા **कथमपि भुवनेऽस्मिन्ता दृशा संभवन्ति** એવા મહાપુરૂષો તે કોઇ વારજ જેમ તેમ અર્થાત મહાપુણ્ય પ્રભામા કાઇ વિક્ષોભ થતા દેવલોકમાથી કાઇક કાલ મનુષ્ય લોકને પણ તેજિત કરી જાય છે સત્ય છે **क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति**–પણ તારા પ્રતાપથી, ધૈર્યથી, સાહસથી, વિદ્યાથી ને સર્વ કરતા સ્પષ્ટવક્તૃત્વયુક્ત નિશક સત્યમાત્ર પરાયણ એક મતથી પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યે તને સ્વર્ગવાસ અવિચલ હો, અને તારા અત્યસમયે પ્રાર્થેલો કૈવલ્યાનદ, તને તો અજાણ્યો, પણ અમારી દષ્ટિએ તને નિરતર રહો.

દુરાચારી, દુરાગ્રહી, જેમ તેમ ઝંપલાવવા તૈયાર થઇ હઠીલા માણસ ઉપર આ શો મોહ ! આ શી ખુશામદ ! એમ અમારા ભાઇબધો ભલે કહો અમારા હૃદયનો આવેગ અમે સત્ય માનીયે છીએ અને અમારા મરનાર મિત્રના સ્વરૂપની હકીકત જણાવતા અમારા વિચારની સત્યતા સમજાવીએ છીએ માણસોના છિદ્ર જોવાને તો ઘણાએ ભેગા થશે, ચદ્રમા પણ કલકનો આરોપ કરવા લાખો કવિઓ પણ કથી મરશે, તથાપિ ચદ્રનુ ચંદ્રત્વ ઢાકયું

ગહેરો શું ? મરનાર પણ માણસજ હતો, એટલે દોષ તો હતા અને હશે, પણ હાલ તેનું વિવેચન કરવાની અમારી માગણી નથી, અમને તો સત્પુરુષોના મહત્ત્વનું વર્ણન કરી મહત્ત્વનું ઉપર સર્વને પ્રીતિ કરાવવામાંજ આનંદ લાગે છે, ને તેટલામાંજ અમારા શ્રમની કૃતાર્થતા અમને સમજાય છે, હવે એ મહાપુરુષનું જીવનચરિત લખનાર એ વિષે વિચાર કરશે

સર્વ ગુજરાતમાં આ પુરુષ માનપાત્ર થઇ ગયો એમાં કાંઇ વાંધા જેવું નથી આ માનનું શું કારણ ? એવું માન પામવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ પણ એ વાતનો વિચાર કરી જોયો છે ? એની કવિતાથી કે એના ગદ્યથી કે સુધારાથી કે પુનર્લગ્નથી કે શાનાથી એ પુરુષની મહત્તા ગણાય છે ? અમારા કવિ સુધારામાં ઉત્તમ હતા એ નિર્વિવાદ છે. ગુજરાતમાં જ્યારે ચોતરફ અંધકાર ચાલતો હતો, ત્યારે મુંબઇમાં કવિ નર્મદાશંકર, રા. ગિરધરલાલ, રા. કરશનદાસ, રા. નગીનદાસ, રા. ગંગાદાસ, ડાક્તર ભાઉ દાજી, શેઠ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી વગેરે ગૃહસ્થો અંગ્રેજી કેળવણી પામી વિલાયતનો સુધારો આપણામાં દાખલ કરી સર્વને સુખી કરવા ધમધોકાર મહેનત ચલાવી રહ્યા હતા. તેમને પ્રથમ તો જ્ઞાતિભેદથી અડચણ આવવા માંડી ને વિલાયત જઇ ત્યાંના તેજોમય સુધારામાં ભળવામાં વિઘ્ન આવવા માંડયાં, મિત્રવર્ગમાં પણ સ્નેહનો પ્રયોગ મંદ થવા માંડયો, સ્ત્રીવર્ગ તરફ જોતાં પુનર્લગ્ન વિના તેમની સ્થિતિ ઘણી દુર્ઘટ અને તેથી મંડળ સમસ્તમાં અનીતિનો પ્રચાર તેમની દૃષ્ટિએ ચઢવા લાગ્યો. ધર્મ તરફ વિચારતાં પણ એકેશ્વરનું પૂજન કરતા ક્રિશ્ચિયન લોક કરતાં આપણા દેવદેવલાના પંથ તેમને વિકટ લાગવા માંડયા તથા લોકોની અત્યંત મંદતા તેમના લક્ષમાં આવી ધર્મ, પુનર્વિવાહ ને જ્ઞાતિબંધન સિવાય બીજી ઘણી બાબતો ઉપર તેમણે લક્ષ આપ્યાં હશે, પણ તે હાલ વિવેચનમાં લેવા જેવી પ્રસિદ્ધ પંક્તિએ તેમના શ્રમથી પહોંચ્યાં નથી આ બધી વાતમાં કવિ અગ્રણી હતા તે ફક્ત વચન માત્રથી જ નહિ પણ મન કર્મ ને વાણીથી ! ! કવિના ભાષણો તથા તેમના સાથીઓના લખાણથી ગુજરાતી ભાષામાં પણ નવું પિત્ત આવવા માંડયું અને "બુદ્ધિવર્ધક" તથા દાંડીઆ રૂપે પરિણામ પામતે પામતે હાલના આપણા પ્રસિદ્ધ ગદ્ય અને કાવ્યનું રૂપ સ્પષ્ટ રીતે બંધાયું આ તમામનો સમાહાર કરી એમ કહીએ તો ચાલે કે સંસાર, ધર્મ ને વિદ્યા એ ત્રણ બાબતમાં જેમ બનાવ્યું તે રીતે આ ગૃહસ્થોએ ઘણી હોંશથી હાથ ઘાલવા માંડયો હતો તેમના શ્રમથી જે પરિણામ થયું હોય તે ખરું, આપણે એ વાતનો વિચાર છેવટે કરીશું, પણ જે બાબત વિષે આપણે અદ્યાપી પણ નિર્ણય કરી શક્યા નથી તે બાબતોમાં આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર પગ ઘાલી લોકના તિરસ્કાર વેઠીને પણ જેમણે એકનિષ્ઠાથી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ઇશ્વર પૂજન કર્યું તે શા માટે સર્વને વંદનીય નથી, શા માટે સર્વને સ્તુત્ય નથી ?

ધર્મની બાબતને સંસારની બાબતથી જુદી પાડવી ઘણી મુશ્કેલ છે, માટે ધર્મ ને ઘર ઉભયનો વિચાર સાથે જ કરવાની જરૂર છે વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિના પૂજન કરવાથી વ્યગ્રચિત્ત થવામાં શો લાભ છે ? શાસ્ત્રપુરાણમાંની વાતો અસંગત અને અજમજમ છે એટલે તે ઉપર બુદ્ધિમાન લોક કેમ પ્રત્યય કરે ? સ્વર્ગનરકના વિચાર અને પર જન્મ થવાનો સંભવજ નથી

એટલે વ્યર્થ છે, કેવળ નીતિમાર્ગમાં રહી, એક ઇશ્વરનો ભય રાખી, સર્વને સુખ થાય એવો માર્ગ સાધવો એજ ખરો ધર્મ છે. આ રીતે વિચાર કરતાં જ્ઞાતિનો ભેદ પાળવાથી શો ફાયદો છે ? સ્ત્રીઓએ પતિના મરણ પછી ફરી પરણી આનંદમાં રહેવું તેમાં શી હરકત છે ? એ વગેરે વિચારો પ્રચંડ રીતે જાગ્રત થયા અને પાશ્ચાત્ય લોકના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવવાથી, તથા તે લોકના મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી અનુમોદન મળવાથી આપણા સુધારક મંડળનાં મુખ્ય સિદ્ધાંત થઇ બેઠા. આજ વિષયોનાં ભાષણ, એજ રીતનાં કથન વારંવાર ચાલુ થયાં, કવિએ તો તન મન ને ધનથી ઝપલાવ્યું, દેશ વિદેશ પોતાને ખરચે અટન કરી જ્ઞાતિભેદ, વિધવાવિવાહ, દેશાટન, સભાના લાભ વગેરે ભાષણોનો આરંભ કર્યો. પણ રંગ છે કવિ ! ધિરજ એનુંજ નામ, કહ્યું પણ એનું જ નામ કે વિલાયતથી આવી જ્ઞાતિબહાર થયેલા રા. મહિપતરામ સાથે પણ ભોજન કરી પોતાનો સિધ્ધાંત ખરો કરી બતાવ્યો; પોતાનાજ આશ્રમમાં આવી રહેલી વિધવાઓને પોતે જ સંગ્રહી પોતાના માથે મોટો દાવાનલ ખેંચી લેતાં પણ આચકો ન ખાધો ! ધન્ય છે રા. કરશનદાસને પણ કે વિલાયત જવા હામ કરી, અને ધન્યવાદ હો એ સર્વ મંડળને કે તેને તથા કવિને અતુલ સહાય કરવા બાકી ન રાખી ! મુંબઇમાં "બુધ્ધિવર્ધક" સભા પણ ગર્જના કરવા લાગી અને તેની વિદ્વતાથી, શૌર્યથી, એકાગ્રહ બુદ્ધિથી આનંદ પામી રાજ્ઞ ગોકુલજી ઝાલા જેવા જુના આસ્તિક ગૃહસ્થો પણ રંજિત થયા, અને રા. રા. મનઃસુખરામભાઇ જેવા તથા રા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તેજ સ્થળેથી પસંદ કરી પોતાના સહવાસ માટે રાખતા ગયા ! આખરે આ મંડળે લોકો ઉપર એટલી તો અસર તાદશ રીતિએ જોઇ કે તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના રૂઢ અને ઘણા કાળથી સ્થિર થયેલા દુષ્ટ પ્રચાર ઉપર ઝપાટો ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને કુલીન અબળાઓની શુદ્ધ વૃત્તિ સાચવવા તથા તેમને પુરૂષતુલ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરનાર લોક ધર્મને નામે ચાલતા અનાચાર ઉપર ક્રોધ કરે એમા નવાઇ પણ શાની ? પણ લોકો પોતાની મેળે જઇ જઇને ખુશીથી અનીતિમા ફ્માવામા પુણ્ય સમજે એવી રીતે જે ધર્મે સર્વત્ર મૂલ ફેલાવેલાં તેના ઉપર હાથ ચલાવવો એ એક બે માણસનું કામ નહિ. પણ આપણા સુધારાવાળાનાં વચનો કાંઇ વ્યર્થ જતા ન હતા, તે કાંઇ રેતી ઉપર પાણી ન હતું; અરણ્યમા રૂદન ન હતું: લોકોને અસર થઇ હતી. લોકના મનમા સત્યાસત્યનો જેવી રીતે બતાવ્યો તેવી રીતે તર્ક પેદા થયો હતો. આવી અવસ્થા હતી ત્યારે તો પછી સુધારકોને બાકીજ શુ ? તેમણે મહારાજોની સત્તા ઉપર તડાકો કરવા માંડ્યો ને પ્રખ્યાત લાઇબેલ કેસમાં સર્વ વાતની ફજેતી બહાર પાડી એવા ગુરુઓનો ઘણો ખરો ઢોંગ તો ખરેખરો તોડી પાડ્યો. આ રીતે લોકને ધર્મના બંધનમાંથી છોડાવ્યા ? જ્ઞાતિભેદનો બંધ પણ શિથિલ પાડ્યો. આ ઉપરાત સામાન્ય રીતે કેલવણીમા પણ આ મંડળનું લક્ષ ન હતુ એમ નહિ. બુદ્ધિવર્ધક કન્યાશાળા સ્થાપી તેમાં છોકરીઓને જ્ઞાન આપવાનો પણ આરંભ થયો, અને એક રીતે સ્ત્રીકેળવણીનો પણ પાયો રોપવા માંડ્યો. સ્ત્રીપુરૂષના હકની સમાનતા વિષે તકરારો શરૂ થઇ, અને જે છુટથી પુરૂષો હરે છે, ફરે છે, મળે છે તેજ છુટ સ્ત્રીઓને માટે પણ આ નવા લોકો માગવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સસારમા તથા ધર્મમા ફેરફાર થવાથી તમામ જુના પ્રચારનો નાશ થવા લાગ્યો, કહીં ખુણે ખોચરે તે ભરાઇ રહેવા લાગ્યા. મુંબઇ શહેરમા તો આ સર્વ વાત ખુબ જામી ગઇ. બહાર પણ સુરતમા સુધારાના અગ્રણી પ્રસિદ્ધ

મહેતાજી દુર્ગારામના સપાટા જારીજ હતા; અમદાવાદ, નડીઆદ, તરફ પણ રા. ગિરધરલાલ કે રા. મહિપતરામ જેવાનાં પ્રવાહ કે સ્થિતિ ચાલુ જ હતાં. પણ ઉત્તર તરફ તો ઝાઝી અસર થઇ શકી નહિ. આટલી વાત તો સિદ્ધ રીતે કેલાઇ ગઇ કે જેને સારા વિદ્વાન વર્ગની સંમતિ મેળવવી હોય, જેણે જાતે પણ તેવામાં ગણાવું હોય તેણે સુધારાવાળા કહેવાવું જોઇએ. સુધારો શબ્દ ખાસ જે અર્થમાં વપરાય છે તે ઘણું કરી તે વખતથી ઘડાયલો છે; જ્ઞાતિનો બાધ ન ગણવો, પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપવું, સ્ત્રીપુરુષને સમાન ગણવાં ને પૂર્વજન્માદિક ન માનતાં કેવલ માણસનું સુખ સધાય તેવી નીતિમાં લક્ષ રાખી સાધારણ રીતિના ધર્મ કર્મના વહેમ ન રાખવા એ સુધારાનાં લક્ષણ અદ્યાપિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સુધારો ધર્મની બાબતમાં નાસ્તિક યાને અંગ્રેજીમાં જેને સ્કેપટીક કહે છે તેવા નીવડયા, અને સંસારની બાબતમાં કેવળ ઐહિક સુખને વળગી રહેનાર ચાર્વાક જેવા અથવા અંગ્રેજીમાં જેને યુટીલીટેરીઅન કહે છે તેવા થઇ બેઠા. મનુષ્ય જાતિનો સ્વભાવ છે કે જેમ બને તેમ સ્વતંત્ર થઇ સ્વચ્છંદી થવાય તો તે તરફ પ્રથમ લક્ષ આપવું, ને વળી લોકમાં માન પમાય એવી રીતે જો સ્વચ્છંદી થવાતું હોય તો તે કોણ આજ પણ નહિ ઇચ્છતું હોય ? આમ હોવાને લીધે સુધારકોએ જેટલો બન્યો તેટલો નાશ તો ઘણી ઝડપથી કરી આપ્યો, ને લોકોને પણ તે અનુકૂળ પડયો. નાશ કરવાનું કામ ઘણું સહેલું છે, તેમ જરૂરનું પણ છે. જ્યાં સુધી કોઇ રીવાજ કે ધર્મ શુદ્ધરૂપે દૃઢ હોય છે ત્યાં સુધી તો તેના ઉપર નાશનું બલ ચાલી શકતું નથી પણ જ્યારે તે એટલી બધી વિકૃતિ પામે છે કે શુધ્ધ શું ને અશુધ્ધ શું તેનો પણ નિર્ણય થઇ શકતો નથી, તથા અમુક સિધ્ધાતનાં કારણ પણ આ વિકૃતિને લીધે સમજાઇ શકતાં નથી, ત્યારે આ વ્યવસ્થામાંથી સારી સ્થિતિ ફરી પ્રાપ્ત થવા માટે તે વ્યવસ્થાનો નાશ થવો આવશ્યક થઇ પડે છે. પોતાની મેળેજ ભાંગી પડવા તૈયાર થયેલી વાતને જ્યારે અનુકૂલ મદદ કરનાર કોઇ મળી આવે છે, ત્યારે તેનો નાશ થવામાં વાર લાગતી નથી. આ પ્રમાણે આ પ્રસંગે થયું.

નાશ અને સ્થિતિના સાધારણ નિયમો પ્રમાણે આપણા સુધારાવાળા જે નાશ કરી શકયા તે ઘણો જરૂરનો હતો. તથા સિદ્ધસ્વરૂપે વ્યવહારને દર્શાવવા માટે યુક્ત કસોટીરૂપે હતો. નાશ કરવાનું કામ જેમ સહેલું છે, તેમ નવીન રચના કરવાનું કામ સુલભ નથી. મનુષ્ય જાતિની સહજ પ્રકૃતિમાં પણ એવોજ નિયમ જણાઇ આવે છે. જેથી કરી સ્વચ્છંદે ચાલી શકાય એવો આચાર કોઇ પણ તુરત પકડી લે છે, જેમાં કાંઇ સંકોચ વેઠવો પડે તેવો સદાચાર તેટલીજ સરલતાથી ગ્રહણ થતો નથી. સુધારાવાળાઓએ જે નાશનાં બીજ રોપ્યાં તેનાં ફલ માણસ જાતિની આ સહજ પ્રકૃતિને લીધે ઘણાં સારાં થવા લાગ્યાં; ને જો કેવલ ફળ ઉપરથી જ અમુક વ્યવહારની સારાસારતા સિદ્ધ થઇ શકતી હોય તો આપણા સુધારાવાળાનો શ્રમ સાર રૂપ હતો એમ પણ કહ્યા વિના ચાલે નહિ. લોકોમાં એક તરફથી અંગ્રેજીવિદ્યાનો શોખ પેસતો જતો હતો ને બીજી તરફ સુધારાના ઉપદેશ નિરંતર જાગૃત જ હતા. આ ઉપદેશનું મુખ્ય સ્વરૂપ અંગ્રેજ લોકના રિવાજ ઉપરથી લીધેલું હોવાને લીધે એવી સ્વાભાવિક સંકલના થઇ આવી કે અંગ્રેજી ભણવા સાથેજ સુધારાનો પ્રવેશ પણ થવો જોઇએ. આટલું જ નહિ પણ આગળ કહ્યું છે તેમ પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં ગણાવાની ઇચ્છા રાખનારને પણ સુધારાની છાપ સિવાય સત્કાર

મળતો નથી એમ સર્વને લાગવા માંડયું. અંગ્રેજી ભણતર અને સુધારાના વ્યવહાર એનો નિકટ સંબંધ થતો ગયો, તેમ અંગ્રેજી ન ભણેલામાં પણ પ્રતિષ્ઠાનો ને સુધારાનો તેવોજ દૃઢ સંયોગ ઘડાતો ચાલ્યો. આમ થવાને લીધે સમજીને કે વગર સમજીને, કારણે કે અકારણે પણ ઘણા ખરા મુખ્ય કહેવાતા લોકોમાં ' સુધરેલા ' આચારની પ્રવૃત્તિ થવા માંડી.

જ્યારે કોઇ કાંઇ કામ લઇ બેસે છે ત્યારે તે કામના ફલની બે રીત સંભવે છે. એક તો તે કામે કેટલા ઉપર અસર કરી તે સંખ્યા ઉપરથી, અથવા કેવી અસર કરી તે ગુણ ઉપરથી. માણસને અમુક આચારની યોગ્યતા બતાવવા માટે ને તે યોગ્યતા બતાવી લલચાવવા માટે સંખ્યાના નિયમથી જ કાર્ય માત્રની સારાસારતા તુલવી ઠીક પડે છે. પણ જો ગુણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવે તો સંખ્યાના નિયમે બતાવેલાં પરિણામ તરત જ ઊંધાં થઇ બેસે. જે તત્કાળ સર્વને રૂચી કરાવી પ્રવર્તાવવાના વિષયો છે તેમાં સંખ્યા એ સારો રોચક નિયમ છે, તે પ્રમાણે આ સુધારાનાં પરિણામમાં પણ થવા માંડયું. સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓએ કેલવણી લેવી શુરૂ કરી, ઘણાં લોકોએ જ્ઞાતિભેદ ખાનગી ખાનગી રીતે ન ગણકારવા માંડયો, સ્ત્રીઓના હક એકંદરે પુરૂષની સમાન મનાઇ સ્ત્રીઓને છુટ પણ મલવા લાગી, પુનર્લગ્નનાં પણ ઠામ ઠામ દર્શન થવા લાગ્યાં, ધર્મ કર્મની કેવલ શિથિલતા થઇ ગઇ; આ બધું ખરું પણ કોણે કઇ વાત કેટલો ગુણ ગ્રહણ કરીને સ્વીકારેલી એનો તપાસ કરીએ તો આ બધાં પરિણામ ફક્ત દેખાવ માત્રનાં જ હતાં અને મૂલમાં કાંઇ ફરક પડ્યો ન હતો એમ હાલ આપણે નિઃશંક થઇ કહી શકીશું. સ્ત્રીઓએ ભણવા માંડયું પણ શું ? પોતાને ખરા ઉપયોગનું ? ખરો ખોટો ઉપયોગ નક્કિ કરનારા આ સુધારકો જ હતા એટલે તેમણે જે યોજના કરી તે રસ્તે સર્વે વળ્યા, પણ પરિણામે જણાય છે કે આજ સ્ત્રીકેળવણીમાં એક તલભાર પણ વધારો ન થતાં ઉલટો કાંઇક અંશે તે વિષયનો અનાદર પેદા થયો છે તો તેનું કારણ તે વખતની યોજનાની શિથિલતા અને દેખાવ–માત્ર સંપાદન કરવાની આતુરતા સિવાય બીજું કાંઇ હોવું જોઇએ નહિ. લોકોનાં મનમાં આ વિષયમાં અણગમો થવાનાં કારણ એ કેળવણીનાં ફલ સિવાય બીજાં તે શું હોય ? જો આ ફલ ઠીક ન નીવડયાં, ને તે આખાં ત્રીશ વર્ષ સુધીમાં પણ ઠીક ન નીવડયાં, ત્યારે તો દોષ કોને દેવો ? જે યોજના થઇ તે લોકે તો ગ્રહણ કરી પણ તેમાં વળ્યું કાંઇ નહિ. એજ રીતે જ્ઞાતિબંધનની શિથિલતામાંથી પણ લોકોમાં સ્વચ્છંદ વધ્યો ને ગુપ્ત દુરાચાર સિવાય બીજું પેદા થઇ શકયું નહિ. સ્ત્રી પુરૂષને સમાન ગણવાનાં પરિણામમાં પણ એથી સારી આશા કયાંથી રાખી શકાય ? મૂલે જે સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્વરૂપ કે કર્તવ્ય સમજતી ન હોય, ને જે તેમને સમાન ગણી હક આપનાર તેમના પતિ તે પણ સ્વતંત્રતાનો પુરો અર્થ સમજતા ન હોય, ત્યાં સારા પરિણામની આશા કેટલી રખાય ? પુનર્લગ્નનાં પરિણામ અદ્યાપિ આપણી દૃષ્ટિએ જ છે. લગ્ન એટલે શું એ ન સમજે તેને વળી પુનર્લગ્નનો શો વિચાર ? કેવલ પશુવૃત્તિ–પાશાણાદિક માટેનાં જેવાં લગ્ન તેવાં પુનર્લગ્ન ! એમાં પરણનાર કે પરણાવનારની કોઇ પ્રકારની કૃતાર્થતા અમારી નજરે તો જણાતી નથી. આ સર્વ ઉપરાંત ધર્મની બાબતમાં જે શિથિલતા આવી ગઇ તેણે તો સીમા કરી નાંખી. ઇશ્વર છે પણ તે કેવો કયાં અને કેવી રીતે તેનો વિચાર કોઇએ કર્યો જ નહિ. જો ઇશ્વર હોય તો તેની મરજી સંપાદન

કરવી એનું નામ જ સુખ લેખવું જોઇએ. પણ આપણા સુધારાના પાદરીઓ ઇશ્વર શું તે બોલતાં પણ જેમ સમજતા ન હતા તેમ ઇશ્વરેચ્છાને અર્થાત્ સનાતન ધર્મને શું અનુકૂલ છે તેના આભાસને પણ સ્પર્શ કરી શકતા ન હતા. ઇશ્વર હો તો ભલે હો પણ ઇશ્વરેચ્છ સિદ્ધાન્તો આ અમે તમને સમજાવીએ છીએ તેજ છે એમ તેઓ વારંવાર લોકોને સમજાવતા, અને મૂર્તિપૂજન, યજ્ઞકર્માદિ ક્રિયાને દૂર ખસેડીને સર્વ સ્થલે પોતેજ પૂજ્ય થઇ ઉભા રહેતા. જેથી કરીને બનતે સુખી રહેવાય, સંકોચ થોડો ખમવો પડે અને સર્વની સાથે સ્વચ્છંદે વર્તાય એવી નીતિનો એકંદરે સ્વીકાર કરી ઇશ્વર છે એમ કહેવું એ સ્પષ્ટ રીતે વ્યર્થ જ છે આટલા જ કારણથી અમે ગત સુધારાને નાસ્તિક ગણ્યો છે, અને તે સુધારાના સિદ્ધાન્તોમાં દોષ પણ ગુણરૂપ જણાય તેનું મુખ્ય કારણ પણ આ નાસ્તિકપણું જ છે. આ વાત અમે ફરીથી સ્પષ્ટ કરી બતાવીશું.

આ પ્રમાણે જ્યારે તે વખતે પ્રવર્તેલા સુધારાને તેનાં હાલનાં પરિણામ સાથે મેલવી જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને તે કાલના સુધારાની નિઃસારતા અને શુષ્કતા સિદ્ધ રીતે જણાઇ આવે છે. એ ઉપરાંત જ્યારે આપણે એમ જોઇ શકીએ છીએ કે તે વખતે જે જે વાતો દાખલ થઇ હતી તે આજ વૃદ્ધિ ન પામતાં ઉલટી બીજે જ માર્ગે જવા લાગી છે, અથવા બહુ તો છે, તેમજ છે ત્યારે આપણને તે વખતના સુધારાની નિઃસારતા જણાયા વિના કેમ રહે? આર્ય ધર્મની મહત્તા આ પચીશ વર્ષમાં બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઇ આવી છે, તે તેમાંથી સ્પષ્ટ ફલિત થયું છે કે અગત્ય રીવાજ અને નીતિ કેવલ અવિચારવાળાં કે અસલ જાણતા હતા તેવાં બેવકુફાઇ ભરેલાં નથી. આજ તો હિંદુશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનું રક્ષણ કરનારા હામેશામ જડી આવશે. આ ઉપરથી લગ્નના વિચારોમાં, કેળવણીના વિચારોમાં, ધર્મમાં ને જ્ઞાતિબંધન વગેરે બાબતોમાં લોકોની વૃત્તિઓ જેવી થઇ છે તેવી જોઇને રા. કરસનદાસ કે રા. ગીરધરલાલના સ્વર્ગવાસી આત્માને ખેદ થતો હશે! લોકોમાં સાધારણ રીતિએ આવી વૃત્તિ થઇ છે, તેવામાં જો કોઈ સુધારાનું નામ દે છે તો તિરસ્કારયુક્ત મંદ હાસ્ય સિવાય આપણા આર્ય બંધુના મુખ ઉપર બીજું કાંઇ જણાતું નથી. સુધારાવાળા ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, ને તેમાં પણ અસલના જે કોઇ કોઇ રહેલા છે તેમના આચાર તેમની કહેણી સાથે મળતા ન આવવાથી આ વિશ્વાસ ઉડી જઇને તિરસ્કાર રૂપે પરિણામ પામ્યો છે. આવી રીતે સુધારાનો ખેલ લગભગ પુરો થઇ ગયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

ગતસુધારાના સાથીઓએ જે આ નાશ કર્યો તે કેવલ નિરૂપયોગી હતો એમ અમારું કહેવાનું તાત્પર્ય નથી; તેનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ અમે અમારી હાલની આ લખવાની પ્રવૃત્તિમાંજ જોઇ શકીએ છીએ. જો તેમણે આવો નાશ ન કર્યો હોત તો આ સમયે સુધારાના શુદ્ધ સ્વરૂપના જે વિચાર ચાલે છે તે ક્યાંથી ચાલતા હોય? સુધારકોના ગુરૂ તો અંગ્રેજ હતા! અને ધર્મગુરૂ પાદરીઓ હતા! આપણા હાલના ગુરૂ અને ધર્મગુરૂ તો મનુ, પરાશર, વ્યાસ, શંકર, વગેરે જે પુરાતનથી છે તેજ છે! અંગ્રેજ પાદરીઓના ગુરૂપણાથી જ ઇશ્વરનો ભ્રમ કાયમ રહ્યો ને સુધારામાં ધાંધળ પેસી ગયું! આપણને તો પુજ્ય મહાત્મા દયાનંદ જેવાએ તથા પોતાના ધર્મનો તિરસ્કાર કરીને આપણા ધર્મની મહત્તા બતાવનાર પ્રસિદ્ધ કર્નલ

ઓલ્કાટ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કી જેવાએ પરધર્મનું તત્ત્વ તપાસવાની રૂચિ પેદા કરી છે, ને આપણે આપણા પુરાતન કાનથી અવિચ્ચિન્ન રહેલા તેજસ્વી સ્વરૂપને ઓળખીને તે સ્વરૂપને પામવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મગરૂર છીએ. અમને ખાત્રી છે કે જેને વિચારવાને મન છે અને જોવાની આંખ છે તથા સાંભળવાના કાન છે તેને તો આ બધું જોઈને વિચાર થયા વિના રહે નહિ. અસલના સુધારાવાળાના પ્રસંગે કરીને હજુ પણ 'સુધારા'ની હીમાયત કરનારા ગુજરાતી કે પારસી ભલે ન સમજે, પણ અમને પાકો ભરોસો છે કે એજ કરમનદાસ અને ગીરધરલાલ જો જીવતા હોત તો આપણા પ્રિય નગીનદાસની પેઠે ભુનેશ્વરના દર્શન કરવા પણ જાત અને એકાદશીના જાગરણ પણ કરત. જે લોકોએ સુધારાના ઇતિહાસ ઉપર આ રીતે દૃષ્ટિ ચલાવી ગુજરાતના અથવા હિંદુ કોમના સુધારાનું હાલનું અને અસલનું સ્વરૂપ મુકાબલે મુકી જોયું નથી તેવા, કેવલ એકજ વાતથી ટુંકી દૃષ્ટિમાં મશગુલ થઈ ગયેલા પુનર્લગ્ન કરાવવા માટે સરકારને કાયદા કરવાની ભલામણ કરે અથવા હિંદુઓ કહે તેમ કરતા નથી એવા ટાણા મારે તેથી તેમની જ આ બાબતો ઉપર બોલવાની અયોગ્યતા સિવાય બીજું કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી.

જેમ હાલ રા. નગીનદાસ કરે છે તેમ કવિએ પણ કરવા માંડયું હતું. અથવા કયો વિચારવંત માણસ યોગ્યાયોગ્ય વાત સમજ્યા પછી પણ તેમ નહિ કરે ? એક વખત જે કહ્યું તેજ ખરૂં ને તે ખોટું જણાય તો પણ તેજ ખરૂં એમ તો કેવળ મૂર્ખ હોય તેજ આગ્રહ કરે. છતાં પણ ઘણાએક તેવા આગ્રહ નથી કરતા તેમ નથી. તેથી જ કવિને પરિપુર્ણ માન ઘટે છે કે જે વાતમાં ભૂલ જણાઈ તે તિરસ્કારના દાવાનલની દરકાર ન કરતાં તરત સુધારી અને જેટલી દૃઢતાથી અસલ સુધારો પકડચો હતો તેટલીજ દૃઢતાથી ખરો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ખરી વિદ્વતાનું, ખરા જ્ઞાનનું ને ખરી દેશદાઝનું એજ સુલક્ષણ છે. સિદ્ધ રીતે હાલ એમ સમજી શકાય છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધેજ અસલના સુધારકો આડે માર્ગે ગયા અને લોકોમાં જોઈએ તેવા પરિણામ પેદા કરી શક્યા નહિ. તેમનો ધર્મ કેવલ ક્ષણિક સુખ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતો હતો તેથી તેમના સુધારા પણ તેવાજ ક્ષણિક અને ખેદકારક નીવડચા ! ધર્મ અને નીતિ અથવા સુધારો એ બે વચ્ચેનો આવો દૃઢ સંબંધ અમે વારંવાર પ્રતિપાદન કરેલો છે અને જુના સુધાર કોમના અમારા પ્રિય કવિ આ સંબંધ સારી રીતે સમજી શક્યા હતા એમ કહેવાની અમને પુરેપુરી હિંમત છે. ધર્મ એ નિત્ય છે, ને માણસને મોટામાં મોટું જે સુખ મની શકે તેનું સ્થાન છે, ને નીતિ કેવળ તે સુખને પામવાનો રસ્તો છે. જે લોકો સાધારણ વાતોને મહાસુખ રૂપ માને છે તેની નીતિ પણ તેવીજ ઘટે છે, ને જે પરમ અજરૂપ તત્વને સુખથી લહે છે તેની દૈવી ગતિ પણ ઓરજ નીવડે છે ! કવિ આ વાત ખુબ સમજ્યા હતા અને તેથી જ પોતાના કરેલા સુધારાની ભૂલ તેમણે દીઠી હતી. પાકી મર્દાઈ, પાકી વિદ્વત્તા ને દૃઢતા એનું જ નામ કે એકવાર જે ભૂલ થઈ તે પાછી સુધારી, ને એટલા જ માટે કવિની મહત્તામાં અમારી દૃષ્ટિએ તો ઘણો મોટો વધારો થયો છે. જે લોકોએ કવિને પુજ્ય ગણેલા તે આ વખતે કવિને તુચ્છ માનતા હતા, પણ તેનો દોષ શો ? ફક્ત ગધેડાનું પુંછડું પકડી ન રાખ્યું તેજ કે બીજો ? એમ છે ત્યારે તુચ્છ કોણ ? કવિના અંત સમયે લોકો જે એના ઉપર તિરસ્કાર બતાવતા હતા તે કેવલ અયોગ્ય હતો. કવિએ જણાવેલો હવેનો સુધારો તેજ ખરો સિદ્ધાન્ત છે એમ ગર્વને સમ-

જવું જરૂરનું છે. લોકોનો વિચાર સારાસાર ગ્રહણ કરી શકતો નથી એ માટે કવિને જેટલો ખેદ હતો તેટલો બીજાને નહિ જ હોય ને તે ખેદ તેમણે આ લખનારને મરતાં પહેલાં બે એક માસ આગળ ઘણી ફેરણાથી આ મુજબ કહેતાં જણાવેલોઃ—" મને તો લોકો મૂર્ખ કહે છે, મારા વિચાર બદલાયા તેથી મને મારા મિત્રો તજી ગયા છે-પણ હું મારા મનમાં સંતોષ રાખું છું કે ફીકર નહિ, તમારા પોતાનાજ મંડલમાં મારાજ વિચાર ખરા કરી બતાવનાર એક છે " વગેરે વગેરે. કવિની આ લાગણી કોને અસર ના કરી શકે ? એ સજ્જનની આવી આશા આ લખાણથી કોઇ પણ અંશે પૂર્ણ થાય એટલા ઉદ્દેશથીજ આ ચર્ચા ચલાવેલી છે. લોકો તેની ગમે તે ગણના કરે.

સુધારાનું આ પચીશ વર્ષનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ કરી તપાસી જોયું તથા તે સાથેનો કવિનો તે સુધારા સાથેનો સંબંધ પણ નક્કિ કર્યો. કવિના વિચારોમાં જે ફેરફાર થયો તે એમના ધર્મવિચારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ સમજવા જેવો છે, તે પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ, અને તે ઉપરથી હાલના સુધારાવાળાને કાંઇ નાનો સુનો બોધ લેવાનો નથી. સુધારાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાકું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય, ફક્ત બહારના ડોળની ખાતર કે વિદ્વાન કે સુધરેલા વર્ગમાં ખપવાની ઉછરતી જીજ્ઞાસાની ખાતર, જે ફાંફા રાખવામાં આવે છે તેનાં પરિણામ સારાં ન થતાં નઠારાં થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. આ સર્વ બાબતના ઉદાહરણરૂપ આપણા મરનાર મિત્રની જીંદગીનું ચિત્ર છે. તે ગમે તે રસ્તે ગયો, તેણે ગમે તેવા કુમાર્ગગામી ચેલા પોતાના દાખલા ઉપર ઠામ ઠામ કરી મૂક્યા, પણ સદ્યોગે કરી મરણ વખતે તેની બુદ્ધિમાં પોતાના સ્વરૂપનો શુદ્ધ સંસ્કાર ઉઘડ્યો અને સુધારાનો સિદ્ધ નિયમ તેના લક્ષમાં જડાયો. જેમણે એને એક વખત ગુરુ માનેલો તેઓ હાલ તેને તજી ગયા પણ તેમાં તેમણે જ ભૂલ કરેલી. તેમના ગુરુની ભૂલ અમને જણાતી નથી, એ અમે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. સુધારાનું ઉત્તમાંગ એવી ઉપમા જે પ્રારંભે આપી હતી તે આ રીતે આપણા કવિના સંબંધમાં સાર્થક થઇ રહે છે.

હાલ મરનારના સંબંધમાં તેનાં લખાણ અને તેની અસર તથા તેની કિમતનો વિચાર કરવો જ બાકી રહેલો છે. સુધારાનો સંગ્રામ મચાવતે આ શૂરવીર જે 'યાહોમ કરીને પડો,' તે વખતના તેના મનોબલથી, રાજ્યરંગના તરંગમાં જ્યારે એ વીર દેશદાઝથી ધ્રુજ્યો ત્યારના તેના વિરત્વથી, શૃંગારના પ્રેમમય ગાનમાં વસંત ઋતુ જેવા વિલાસમય થઇ રહેલા એ રસિકના ઋતુ વર્ણનથી, સર્વને એના પ્રેમાનુભવનો, દેશપ્રીતિનો તથા વીરત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં તેની સ્તુતિ ચારે તરફ ગવાઇ રહી છે. આજ પણ એ વાત વિવાદગ્રસ્ત છે કે નર્મદાશંકર તે કવિ કહેવાય કે નહિ અથવા અમુક લખનાર કરતાં તે સારો કહેવાય કે નહિ. જેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં ફાર્બસ સાહેબ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અને દલપતરામે દેશી ભાષા ઉપર સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તથા કવિતાનો રસ ચખાડવા માંડ્યો, તેમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં મુંબઇના શેઠીઆઓ, બુદ્ધિવર્ધક સભા અને નર્મદાશંકરે સર્વને તેવોજ બોધ કરવા માંડ્યો. જેમ ઉત્તરના લોક કહેવાતા સુધારામાં મંદ હતા તેમ તેની કવિતાશક્તિ પણ ઉછળી ન હતી; જેમ દક્ષિણના લોક સુધારામાં કુદી પડ્યા હતા તેમ તેમની કવીતા પણ તેવીજ હતી. વિચારનું

ઉચ્છૃગપણુ અને કાવ્યનો આવિર્ભાવ એ બેનો સંબંધ નિકટ છે. આ તરફના પંડિતો જુના વિચારના ને જુના મતના અનુયાઇ એટલેજ જુને રસ્તે ચાલ્યા જતા તે તરફના પંડિતો નવા સુધારાના શિષ્ય એટલે નવે રસ્તે ગયા જુના સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોના રહસ્ય કોઇ દેશના રહસ્ય ગ્રંથોથી હઠે તેવા નથી તથાપી તે દઢ અભ્યાસીથી સાધ્ય છે, આધુનીક અંગ્રેજી મારફતના વિવેચન જેના લક્ષમા કાઇક સૂક્ષ્મતાથી ઉતરે છે, તેને તે ગ્રંથાવલોકનનુ ફળ સહજમા મળે છે. આવો યોગ આ કાવ્યકલા સંબધમા અમદાવાદ મુબઇ વચ્ચે થઇ આવેલો સમજવામા આવે છે. જુને રસ્તે પુકીને પગ ભરનારા અમદાવાદી ઘણુ ઉંડા ઉતરી શકયા નહિ, તેમ સુધારાનુ પાકુ સ્વરૂપ આમ કે તેમ સમજી શકયા નહિ, તેથી કાવ્યમા પણ અધવચ રહી અલંકાર પિંગલાદિકને રસ્તે ચાલતા રૂઢીમા છપાઇ રહેલી કવિતા કરવા લાગ્યા. મુબઇવાળા તો જુની વાતનુ તત્ત્વ સમજવા દરકાર કરતા ન હતા, છતા કાઇ થોડુ ઘણુ જાણી અંગ્રેજીદ્વારા સંસ્કાર પામી પિંગળ અલંકાર ઉપર લક્ષ ન દેતા, છુટે વિચારે કાઇક રસની છાયામા પોતાના કાવ્યના ઉદ્દગારને ઘસડી જવા લાગ્યા. આ રીતનુ વિવેચન એક બે અંશ આગળ લેઇ જતા એક તરફનુ ' દુરાચારી વ્યભિચારી જે વિચારી ' અને બીજી તરફનુ ' ધમ ધમ ધમ લોહી વહે ઇશકડો મહાને ' એ વૃતિનુ આંદોલન સહજમા સમજી શકાશે કવિ તો ઉભય તરફનાને થવાની મરજી, પણ કાવ્યના મૂલ સ્વરૂપને ન વળગતા, એકે છુટ લીધી તો બીજાએ સજડ પકડી રાખ્યુ, એમ વિચારમા–ને તે પણ ફકત ' સુધારાના સંબધમા વિચારમા કાંઇક વાર યુદ્ધ ચાલ્યુ. આ એક રીતની છોકરવાદીના તોરમા એક તરફથી ' જ્ઞાતિ ભેદ તોડો બાકી હવે એટલુ છે, બંગલા બારીઓ બની કીધા ઢાકણકાચના ' તથા બીજી તરફથી ' કોની પાઘડી છે શેર પાચ, જેની લાંબી ઘણી છે ચાચ ' એમ અન્યાન્યના ઉપહાસ કરવા પર વૃતિ ચાલી ઉભયે કાવ્ય માત્રને ઉદ્દેશીને પણ ઘણાએ લખાણ કરેલા છે તે ઉપરથી જ તેમના કવિત્વનુ અનુમાન કરવાને બની શકે તેમ છે. ઉપર જણાવ્યા તેવા વિષયના જેટલા કાવ્ય છે તે ચાલુ વિવેચનના સંબધમા બાજુ પર રાખવા જેવા ઠરે છે.

કાવ્ય અથવા જેને હાલ આપણે કવિતા કહીએ છીએ તેનુ સ્વરૂપ આપણે કેવુ માનવુ ? આ વિષયનો નિર્ણય કર્યા સિવાય કોઇના પણ કવિત્વ ઉપર અભિપ્રાય આપવો વ્યર્થ છે. કાવ્યના ઘણા લક્ષણ અપાઇ ગયેના છે, પણ તેમાનુ એકજ અત્રે ટાકી જેમ બને તેમ ટુંકામા આ વિષયનુ વિવેચન કરવાની મરજી છે **वाक्यं रसात्मकं काव्यम्** । રસ એજ જેનો આત્મા હોય અર્થાત્ કેવલ રસમય હોય તેવુ વાકય (શબ્દ તથા અર્થની યોગ્ય રચનાએ ઘડેલુ) તે કાવ્ય સમજવુ. આ લક્ષણમા જે રહસ્ય બતાવ્યુ છે તે થોડે ઘણે અંશે પણ સર્વ સાહિત્ય કારોએ કબુલ રાખ્યુ છે કાવ્યનો આત્મા રસ કહ્યો છે, અર્થાત કાવ્યરૂપ શરીર જો રસરૂપ આત્મા ન હોય તો હજારો વસ્ત્રાભૂષણથી આનંદ પેદા કરનાર નથી જ યદ્યપિ ' વાકય ' શબ્દ વડે કરીને શબ્દ તથા અર્થનુ ગ્રહણ કયુ છે, શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારને સ્વિકાર્યા છે, તથાપિ તે શબ્દાર્થાલંકારજ કાવ્યરૂપ છે એમ નીકળતુ નથી સિદ્ધ એ થયુ કે કાવ્ય શરીર, રસ જીવ, અને અલંકાર આભૂષણ રસ જ્યારે કાવ્યનો આત્મા છે ત્યારે રસ તે શુ ? હર્ષ, ભય, શોક, વિષાદ, ઉત્સાહ વગેરે જે વિકાર તેવા તેવા પદાર્થ જોતા હૃદયમા પેદા થઇ કાઇક

જવું જરૂરનું છે. લોકોનો વિચાર સારાસાર ગ્રહણ કરી શકતો નથી એ માટે કવિને જેટલો ખેદ હતો તેટલો બીજાને નહિ જ હોય ને તે ખેદ તેમણે આ લખનારને મરતાં પહેલાં બે એક માસ આગળ ઘણી ફેરણાથી આ મુજબ કહેતાં જણાવેલો:—"મને નો લોકો મૂર્ખ કહે છે, મારા વિચાર બદલાયા તેથી મને મારા મિત્રો તજી ગયા છે-પણ હું મારા મનમાં સંતોષ રાખું છું કે ફીકર નહિ, તમારા પોતાના જ મંડલમાં મારાજ વિચાર ખરા કરી બતાવનાર એક છે" વગેરે વગેરે. કવિની આ લાગણી કોને અસર ના કરી શકે? એ સજ્જનની આવી આશા આ લખાણથી કોઇ પણ અંશે પૂર્ણ થાય એટલા ઉદ્દેશથી જ આ ચર્ચા ચલાવેલી છે. લોકો તેની ગમે તે ગણના કરે.

સુધારાનું આ પચીશ વર્ષનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ કરી તપાસી જોયું તથા તે સાથેનો કવિનો તે સુધારા સાથેનો સંબંધ પણ નક્કિ કર્યો. કવિના વિચારોમાં જે ફેરફાર થયો તે એમના ધર્મવિચારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ સમજવા જેવો છે, તે પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ, અને તે ઉપરથી હાલના સુધારાવાળાને કાંઇ નાનો સુનો બોધ લેવાનો નથી. સુધારાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાકું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય, ફક્ત બહારના ડોળની ખાતર કે વિદ્વાન કે સુધરેલા વર્ગમાં ખપવાની ઉછરતી જીજ્ઞાસાની ખાતર, જે કાંઇ રાખવામાં આવે છે તેનાં પરિણામ સારાં ન થતાં નઠારાં થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. આ સર્વ બાબતના ઉદાહરણરૂપ આપણા મરનાર મિત્રની જીંદગીનું ચિત્ર છે. તે ગમે તે રસ્તે ગયો, તેણે ગમે તેવા કુમાર્ગગામી ચેલા પોતાના દાખલા ઉપર ઠામ ઠામ કરી મૂક્યા, પણ સદ્દયોગે કરી મરણ વખતે તેની બુદ્ધિમાં પોતાના સ્વરૂપનો શુદ્ધ સંસ્કાર ઉઘડ્યો અને સુધારાનો સિદ્ધ નિયમ તેના લક્ષમાં જડાયો. જેમણે એને એક વખત ગુરૂ માનેલો તેઓ હાલ તેને તજી ગયા પણ તેમાં તેમણે જ ભૂલ કરેલી. તેમના ગુરૂની ભૂલ અમને જણાતી નથી, એ અમે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. સુધારાનું ઉત્માંગ એવી ઉપમા જે પ્રારંભે આપી હતી તે આ રીતે આપણા કવિના સંબંધમાં સાર્થક થઇ રહે છે.

હાલ મરનારના સંબંધમાં તેનાં લખાણ અને તેની અસર તથા તેની કિમતનો વિચાર કરવો જ બાકી રહેલો છે. સુધારાનો સંગ્રામ મચાવતે આ શરીર જે 'યા હોમ કરીને પડો,' તે વખતના તેના મનોબલથી, રાજ્યરંગના તરંગમાં જ્યારે એ વીર દેશદાઝથી ઘુમ્યો ત્યારના તેના વિરત્વથી, શૃંગારના પ્રેમમય ગાનમાં વસંત ઋતુ જેવા વિલાસમય થઇ રહેલા એ રસિકના ઋતુ વર્ણનથી, સર્વને એના પ્રેમાનુભવનો, દેશપ્રીતિનો તથા વીરત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં તેની સ્તુતિ ચારે તરફ ગવાઇ રહી છે. આજ પણ એ વાત વિવાદગ્રસ્ત છે કે નર્મદાશંકર તે કવિ કહેવાય કે નહિ અથવા અમુક લખનાર કરતાં તે સારો કહેવાય કે નહિ. જેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં ફાર્બસ સાહેબ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અને દલપતરામે દેશી ભાષા ઉપર સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તથા કવિતાનો રસ ચખાડવા માંડ્યો, તેમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં મુંબઇના શેઠીઆઓ, બુદ્ધિવર્ધક સભા અને નર્મદાશંકરે સર્વને તેવો જ બોધ કરવા માંડ્યો. જેમ ઉત્તરના લોક કહેવાતા સુધારામાં મંદ હતા તેમ તેની કવિતાશક્તિ પણ ઉજળી ન હતી; જેમ દક્ષિણના લોક સુધારામાં કુદી પડ્યા હતા તેમ તેમની કવીતા પણ તેવીજ હતી. વિચારનું

ગદ્યરચના પ્રથમ હતીજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે, પણ કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી તે શુદ્ધ રૂપે ચાલુ થઇ. આ ઉભય કારણથી અમે એ પુરૂષને કવિ અને એક વિરલ બુદ્ધિમાન પુરૂષની પદવી નિઃશંક આપીએ છીએ. પોતાના વયસ્ક સમયનું મહાકર્મ એમનો 'કોશ' છે. એ કોશની અંદર પોતે જે શ્રમ લઇ ગુજરાતી ભાષાનાં તત્ત્વનો સંગ્રહ કરવાની યોજના કરી છે તે જોઇ અમે એમને ગુજરાતના ડાકતર જોન્સનની ઉપમા આપીએ તો વ્યર્થ ગણાશે નહિ. હવે પછી થનારા વિદ્વાનો ગમે તેવા ગ્રંથ રચે અથવા તે ઉપરથી એ કોશમાં સુધારો કરે, તથાપી એ કોશનું મહાભારત કામ સંપાદન કરનારને જ ખરૂં માન ઘટે છે.

કોઇ માણસ સર્વ વાતે પુર્ણ હોતું નથી. લખનાર તરીકે પ્રૌઢ પંક્તિએ ચઢેલા આપણા કવિએ ઉત્તરાવસ્થામાં થોડા નાટક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન આરંભેલો; તે કેવલ નિષ્ફલ થયો એમ જો કે કહી શકાતું નથી, છતાં એમના બીજા ગ્રંથ જેવો સફલ થયો મનાય તેમ લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે સુધારાના મુખ્ય વીર નાયક તરીકે આધુનિક કવિઓમાં અગ્રણી જેવા તથા ગુજરાતી કોશના પ્રથમ રચનાર અને ગુજરાતી ગદ્યના નિરૂપક તરીકે કવિ નર્મદાશંકરને કોણ માનની દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળે ? આ સર્વ ઉપરાંત તેનું ધીર, સાહસ, તથા સત્યપરાયણ એકતાની બુદ્ધિ માટે કોણ એનું અનુકરણ કરવા નહિ ધારે ? જે 'ઉત્તમ નાયિકા' નો એ શુદ્ધ નાયક હતો, તેનાં પ્રેમજલ લોહોવા આજ કોણ પોતાના હાથ ઊંચા નહિ કરે ? આવા વીર મહાત્માઓનાં જીવનચરિત સર્વેને બોધદાયક હોય છે, જેને માટે જ તેમની યાદગીરી જે તે રીતે સર્વના લક્ષમાં નિરંતર રહે તેવી યોજના સર્વ દેશમાં પ્રસિદ્ધ રીતે થતી ચાલી આવે છે. સાધારણ લોકોના પરાક્રમ આવા સદુપદેશના બલથી જ સતેજ થાય છે, ઉદ્દીપિત થાય છે ને વધે છે. આવા હેતુથી જ આપણા મરનાર કવિ જેવા પુરૂષોના ચરિત અભ્યાસનીય છે, અને તેમના સ્મરણાર્થે કાંઇ તાદૃશ પ્રયત્ન બને તેટલી ત્વરાથી થવાની જરૂર છે. અમારો આ લખાણ કરવાનો હેતુ આ સત્પુરૂષની ગુજરાત ઉપર કેટલી ભકિત હતી, તથા તેણે શું શું એ દેશ માટે કર્યું છે એ બતાવતાં એમનાં ભવ્ય ચરિતની નોંધ રાખવાની સર્વેને કેટલી જરૂર છે એ બતાવવાનો છે. તેનો કાંઇ અંશ પણ પૂર્ણ થયો હોય અને સર્વની દૃષ્ટિમાં અમે જે નિષ્પક્ષપાત વિવેચન એક તટસ્થ તરીકે કરી ગયા તે ઉપર ભાવ થઇ આવ્યો હોય તો આવા સજ્જનના નામસ્મરણાર્થે તત્પર થવામાં વિલંબ કરવો વ્યર્થ છે. સાંભળવા પ્રમાણે મુંબઇના કેટલાક મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી એમના કુટુંબના પોષણ માટે એક ફંડ ચાલતું થયું છે, તથા બીજું તેમના નામસ્મરણાર્થ 'સત્યવક્તા' ના તંત્રીઓ તરફથી થવાની વાત આ સાથે વધારા તરીકે વહેંચવા મળેલા હેંડબીલ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે થશે તો બહુ આનંદની વાત છે, અને આવા યોગ્ય પુરૂષને અનુમોદન મળવાથી ગુજરાતને સામાન્યતઃ ઘણા લાભની વાત છે. અમે અમારી આ વિવેચના બંધ કરતાં મરનારના આત્માને સર્વથા અવિચલ આનંદ ચાહિએ છીએ, તેના કુટુંબના શોકમાં ભાગ લઇએ છીએ, ગુજરાતમાં એ વીર પુત્રને અભાવે બીજા એવા થાઓ એવી આશીષ આપીએ છીએ અને સત્પુરૂષના ગુણ સ્તવનના યત્નથી અમારો શ્રમ કૃતાર્થ સમજીએ છીએ.

મણિલાલ દ્વિવેદીઃ સુદર્શન ગદ્યાવલી

વિચારવિપ્લવ

ઘણાક જુવાનો આમ ઉતાવળમાં વિચાર કરે છે અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનું છે—એમાં કોઇએ કાંઇ ખોટું લગાડવાનું નથી, પણ સોક્રેટીસના જેવું મન રાખવાનું છે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા જમના જેવો સંગમ થતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિક છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી: નવલરામની જીવનકથા

કબીર વડ

પરલક્ષી કવિતામાં એવી (કબીરવડવર્ણન જેવી) સફળતા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના અમુક પદાર્થનું કે અમુક બનાવનું વર્ણન આપતાં કેટલાક અરસિક કવિઓ માત્ર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ જોઇ શકે છે, પણ તેનું ઉંડુ રહસ્ય સમજી શકતા નથી.

મોહનલાલ દવે

કવિ નર્મદ

કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્ય સાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો. અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમાં કાવ્ય સાહિત્ય વિચરતું હતું, તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું. સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાંધા ભરેલી રુઢિ, વ્યસનો, કેફ, વિધવાનું દુઃખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ અને કુદરત, એ બધા વિષયોપર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી. 'વનવર્ણન' અને 'કબીરવડ,' પ્રવાસવર્ણનમાં કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. શૂરવીરનાં લક્ષણના પદોમાં કવિએ દાસત્વને નિંદી, સાહસ કરવાની વૃત્તિ ઉત્તેજી, સ્વતંત્રતાની રૂડી ભાવના વાચકના હૃદયમાં જાગ્રત કરી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી: સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદની જીવનપ્રવૃત્તિની સર્વાંગતા

એકંદરે કવિ નર્મદ જેવી એકલી વ્યક્તિથી ગુજરાતી સાહિત્યની જુદી જુદી શાખામાં જેટલી ઉન્નતિ થઇ છે તેટલી ને તેટલા વખતમાં આપણે અહીં અન્ય વ્યક્તિથી થઇ નથી, એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિસમુહથી પણ હજી સુધી તો થઇ નથી જ. તેનું કારણ નોકરી ધંધો છોડી 'યા હોમ' કરી પોતાનું જીવન સમસ્ત સાહિત્યની સેવામાં જ જેવું કવિએ અર્પણ કીધું હતું તેવું હજી સુધી બીજાથી બન્યું નથી. આપણા સાક્ષર રત્નોની જીંદગી પેટની પ્રિય વેઠમાંજ પુરી થાય છે. તેની પ્રિય વેઠને તો કવિએ જીવ કઠિન રાખીને ભસ્મીભૂત જ કરી હતી. એમ કરતાં અશ્રુસ્નાન તો સ્વાભાવિક રીતે કવિને કરવું પડયું છતાં પણ 'ભલું થયું ભાંગી જંજાળ' જેવો સંતોષ ધારણ કરી એ નરરત્ને પૌંઆ અને દુધ ઉપર ગુજારો કરવા જેવું હાથે કરીને આણેલું દારિદ્ર સહન કરીને પણ ભારતીના ભાવિક ભક્ત બની પોતાની જીંદગી સાહિત્ય સેવામાં જ અર્પી છે, તો પછી તેવા પુરુષથી સાહિત્યની ઉન્નતિ કેમ ન થાય! થાય જ. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ રૂઢ ગદ્ય લખનાર, પ્રથમ જ કોશ, પિંગળ ને રસાલંકારનું સાહિત્ય ગુજરાતી બન્ધુઓને અર્પનાર તરીકેની મહા માન ભરેલી પદવી નર્મદે લીધી છે, એટલું જ નહિ પણ દેશાભિમાનને કાવ્યમાં ગજવનાર તેમજ આપણી નેશનલ કોંગ્રેસના નેતાઓ જે રાજકીય હીલચાલ અત્યારે કરી રહ્યા છે તે વિષય ઉપર પ્રથમ બોલનાર ને લખનાર આપણે ત્યાં એજ હતા ગુજરાતી કવિતાની બાબતમાં પણ આપણે જોયું કે તેને રસપ્રધાન બનાવી તેમાં અનેક નવાં ને સુસ્થિત તત્વોને દાખલ કરી હાલની ગુજરાતી કવિતાની શાળામાં તે પ્રથમ આચાર્યનું કામ કરી ગયા છે. આ પ્રમાણે કવિ નર્મદ હાલના આપણા ગદ્યપદ્યાત્મક સાહિત્યના પિતા છે, એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે સંસાર સુધારાની અને રાજકીય હીલચાલોને જન્મ આપનાર પણ એજ પુરુષ છે.

છોટાલાલ પટેલ: નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા

નર્મદની સ્વાનુભવરસિકતા

સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં પણ દલપતરામે પોતાની કવિતાનું સામાન્ય લક્ષણ જે 'જનમનરંજન કલ્પના' છે, તેજ દાખલ કીધું, જેવી ઉંચી કલ્પના એમના કાવ્યોમાં આવી નહિ; જ્યારે નર્મદાશંકરે બહારના દેખાવોનો ઉપરછલ્લો નહિ પણ સૂક્ષ્મ અને આબેહુબ ચિતાર આપી તેની સાથે તેના સરખો અથવા ઉલટો મનુષ્યના અંદરના જોસ્માઓનો ચિતાર સાંકળી લીધો છે અને કલ્પના પણ ઉંચા પ્રકારની કરી છે. નર્મદાશંકરની પછીનો હાલનો કાળ કવિતાની બાબતમાં એમનાંજ તત્વોને આગળ વધારી બહલાવી રહ્યો છે, તેથી આપણી ખાતરી થાય છે કે એ કવિએ ભવિષ્યનું દર્શન સારી રીતે કર્યું હતું. કવિનર્મદનાં નાટકોની રચનામાં આપણે કહી ગયા કે તેઓ સ્વાનુભવરસિક હોવાથી તેમનું કવિત્વ નાટકમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું નહિ પણ કુદરતના વર્ણનમાં તો એમણે સ્વાનુભવરસિકત્વ ઠીક બતાવ્યું છે, અને તેમાં સફળ પણ થયા છે.

છોટાલાલ પટેલ: કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા

વિચારવિપ્લવ

ઘણાક જુવાનો આમ ઉતાવળમાં વિચાર કરે છે અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનું છે—એમાં કોઇએ કાંઇ ખોટું લગાડવાનું નથી, પણ સોક્રેટીસના જેવું મન રાખવાનું છે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા જમના જેવો સંગમ થતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિક છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીઃ નવલરામની જીવનકથા

કબીર વડ

પરલક્ષી કવિતામાં એવી (કબીરવડવર્ણન જેવી) સફળતા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના અમુક પદાર્થનું કે અમુક બનાવનું વર્ણન આપતાં કેટલાક અરસિક કવિઓ માત્ર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ જોઇ શકે છે, પણ તેનું ઉંડુ રહસ્ય સમજી શકતા નથી.

મોહનલાલ દવે

કવિ નર્મદ

કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્ય સાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો. અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમાં કાવ્ય સાહિત્ય વિચરતું હતું, તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું. સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાંધા ભરેલી રુઢિ, વ્યસનો, કેફ, વિધવાનું દુઃખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ અને કુદરત, એ બધા વિષોપર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી. 'વનવર્ણન' અને 'કબીરવડ,' પ્રવાસવર્ણનમાં કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. શૂરવીરનાં લક્ષણનાં પદોમાં કવિએ દાસત્વને નિંદી, સાહસ કરવાની વૃત્તિ ઉત્તેજી, સ્વતંત્રતાની રૂડી ભાવના વાચકના હૃદયમાં જાગ્રત કરી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદની અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ સુરતમાં જ થયો. ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે ઝળહળી નીકળ્યાં. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિકાસ જુદા જુદા માર્ગમાં કર્યો. એ રત્નોમાં સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, 'રૂઢ, રમતી, ને મર્માળી ભાષામાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કોશના આદ્ય પ્રણેતા, સંસાર સુધારાનો ઝુંડો ઉઠાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્બાણના વજ્રપ્રહારથી નાશ કરનાર, 'આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે' કલમને ખોળે બેસનાર, કલમને ખોળે જ ૨૪ વર્ષ લાડલડનાર, એ ટેક જવાનો સમય આવતે દિલગીરીથી તે છોડવો પડયો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન ખેદથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાથી આદર્શભૂત પ્રતિજ્ઞા અવસાન પર્યંત પાળનાર, જુવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંરક્ષક વિચારોનો સ્વીકાર દર્શાવનાર, 'ધર્મગ્રંથ' પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ હિંમત ધરાવનાર, ધીટ, નરવીર, 'ગરવી ગુજરાત' ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, 'પ્રેમશૌર્ય' અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમાં જગવનાર અને ઉત્તેજનાર, સ્વાનુભવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બજાવી છે ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ખિલવણી કીધી છે તે હાલના, પ્રગતિની વાતોમાં જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દૃષ્ટાંતની છે. તરૂણ લેખકોએ આની નકલ યથાશકિત કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બજાવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખાપ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાલી સમૃદ્ધ થશે.

કમળાશંકર ત્રિવેદીઃ સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

નર્મગદ્ય

'નર્મગદ્ય' માં 'નિબંધો,' 'રામાયણ ને મહાભારતનો સાર' 'કવિ ને કવિતા, 'પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં જીવનચરિત્ર' 'પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ' 'મહાપુરુષો' 'તત્ત્વવેત્તા ને સંશોધકોનાં જીવનચરિત્રો,' અને 'ગુજરાતની ને મેવાડની હકીકત' માં બહુ ઉપયોગી ને એમના સમયમાં વાંચકને અન્યત્ર દુષ્પ્રાપ્ય બાબત જુસ્સાદાર ને સંસ્કારી ભાષામાં કવિએ આપી છે. "રાજ્યરંગ" ના આદિ વાકયો નર્મદના કીર્તિસ્તંભના મોખરાના લેખ છે;—

'એક છે અનેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે' ઇત્યાદી, તેમજ 'બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમુહ શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંગ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંધુ રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી, તો પણ તે કાંઇ છે ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીથી વર્ણવવા ઇચ્છુ છું. દે પ્રસાદ રંગાઉં–ઉદય શ્રી રંગ !'

ધન્ય છે કવિના વિનયને !

'પિંગલપ્રવેશ' અને 'અલંકારપ્રવેશમાં' કવિએ છન્દો ને અલંકારોનું વિવેચન કર્યું છે. 'રસપ્રવેશ' માં રસ અને વ્યભિચારી બનાવોનું વિવરણ છે. નાયિકાવિષયપ્રવેશમાં નાયક નાયિકાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

કવિએ 'શ્રી કૃષ્ણાકુમારી' 'દ્રૌપદીદર્શન' વગેરે નાટકો પણ રચ્યા છે. એ નાટકોમાં ગદ્ય ભાગ વિશેષ છે, પદ્ય ભાગ થોડો છે. પણ 'રામજાનકી'મા પદ્યો સારાં છે ને પૂરતી સંખ્યામાં છે. ગુજરાતી પત્રના તંત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ.

જે સમયમાં, હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુગમતા નહોતા તે સમયે એકલે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીયે તેટલી ઓછી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી. સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદ કવિનું શિષ્યમંડળ

કવિના રસતરંગમાં એના શિષ્યો સદ્‌ગત સવિતાનારાયણ, વિજ્યાશંકર વગેરે હમેશ ન્હાઇ અજ્ઞાનરૂપી મેલ ધોઇ ઉચ્ચ સંસ્કાર પામતા હતા.

કવિ વિજયાશંકરની 'વિજયવાણી' એ આ સમાગમનું ફળ છે. એજ કવિનું સૃષ્ટિત્ત્વ સરળ ભાષામાં સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગુઢ તત્વનું જ્ઞાન આપે છે. એમા ગુરૂશિષ્યના સંવાદના રૂપમાં ઘણું તત્વજ્ઞાન છે. વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો સાથે તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ, અને શંકરાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે બહુ જ્ઞાન આપ્યું છે. દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવો વિદ્વતા ભરેલો ગ્રંથ લોકોમા પ્રચાર પામ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામા નહિ હોય જેમ કવિઓ ન હોય તો રાજાઓનાં ચરિત્રોની મહત્તા ન થાય એવું એક સંસ્કૃત કાવ્યમા છે તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમા આણનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમા અપ્રસિદ્ધિ જ રહે છે. સવિતાનારાયણના 'કાવ્ય' તેમજ 'અલંકાર ચન્દ્રિકા' પણ એ ગુરૂચરણ સેવાના પ્રસાદ રૂપ છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી : સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

એકલ સાહિત્યવીર : નર્મદ

પરંતુ સાહિત્યસેવાનો ઇતિહાસ તો એ દૃષ્ટિથી ગુજરાતનો હક સ્થાપવાને માત્ર એક નામ—મોટા અક્ષરે લખવાનું નામ – બસ છે,—નર્મદ કવિ. જે જમાનામાં કવિનો મોટો ઉદરનિર્વાહનું સાધન ગણાય તે રીતે ભાવનાની સાથે અવશ્ય જોડાયેલા કેટલાક આત્મગૌરવવિરોધી ગુણો પ્રગટ થતા હતા, રાજાની સ્તુતિ, ગૃહસ્થના આશ્રયદાતાની ખુશામદ, એ હલકા વ્યાપારથી કવિતા બહુ બહુ વાર પ્રેરાતી હતી, સરસ્વતીને દેવીપદમાંથી ભ્રષ્ટ કરી દાસીપદ અપાતું હતું;—તે જમાનામાં એ રીતિની અનન્ય હરીફાઈ, આત્મગૌરવના બળથી ઉત્તેજિત થઈ, દેશસેવાના ઉત્સાહથી ભભરાઈ જઈ આપણા ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્રમાં સેવા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો. કવિ તરીકે કેટલામાં ઘણી ઊણપો હશે, ભલે, તે આપણો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા ગુણોથી સાહિત્યસેવાને ગૌરવને શૂં'ગારાવનાર રાજદરબારના પ્રદેશમાંથી કાઢીને વિશુદ્ધ ભાવના વાતાવરણમાં મૂકનાર કવિ નર્મદાશંકર આ ગુજરાત રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નક્ષત્ર તરીકે આપણા સાહિત્યના વ્યોમમંડળમાં ચિરકાળ સ્થિર રહેશે. અસહાય, આત્મબળ ઉપર જ ભરોસો રાખનાર નર્મદે ગમે તેવો પણ આદિ પ્રયાસના ગુણોથી ભરેલો ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કર્યો છે. તે પછી આજ સુધી એ દિશામાં ઊણતાપૂરક પ્રવૃત્તિ કોઈની પણ થઈ છે ખરી? માત્ર કોશથી જ નહિ પણ ગદ્યપદ્યમય અનેકાનેક કૃતિઓથી, નવીન ભાવનાના ઉત્સાહબળ વડે પ્રેરાયલી કૃતિઓથી, પોતાની આસપાસ વિશાળ મંડળમાં એ ભાવનાનો તેજસ્વી સંપર્ક લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને, નર્મદ કવિએ ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે.

નરસિંહરાવ દીવેટીઆ પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા, મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો, તેનો નોંધું છું. મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઇમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે એટલાક ગયા હતા. આ નર્મદનો ઉત્તરાવસ્થાનો 'ધર્મવિચાર'ની રચના પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સરકારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને ગુપ્ત કર્યો, હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનાર વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે એ ગુર્જર માતા અને સરસ્વતીની અનન્ય ભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિ.

નરસિંહરાવ દીવેટીઆ સ્મરણમુકુર

નર્મકવિતા: એક પર્યેષણ

આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાથી ટીકાઓ થાય (૧) અલંકારશાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક, પરંપરિત રૂપક, સજીવારોપણ, અતિશયોક્તિ વિરોધ, શ્લેષ, યમક વિગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના આમા લક્ષણો કેટકેટલાં, નથી અથવા પૂરતાં સ્ફુટ નથી તે બતાવે એ યોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાનેજ માટે નથી. કોઇ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્ફુટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી કચાશ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખલિયા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિમય,–તો એવુ મહીપતરામી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું પીળું પીળું દેખે તેમ ચોખલિયો બધે જ અનીતિ કલ્પે છે, જ્યા ને ત્યા અભડાય છે. (૩) ભાવનાવાદી–(Iderlist) આની સામે ત્રીજી જાતની ટીકા કરશે. એ વર્ગના પંડિત કહેશે. આંખમા ફુલાં, અથવા ગાલમા ફુઆ, નાકપર ચાઠા, તાણમા દાંત સીડાય, ઘુવડ જેવો દેખાવ, વગેરે વિગત કુત્સિત છે, સુરુચિ ભંગ કરે એવી છે. આવી ટીકાઓમા સત્ય હોય છે ખરં. પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરુચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમા વાસ્તવિકતા (Realism) અને સુરુચિમાથી કોને કેટલી જતી કરવાની વારૂ ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આખે વળગતા અર્થ જેટલો ઉત્કટ નથી હોતો, ખાળના ચિત્રમા પણ વાસ્તવિક ખાળની દુર્ગંધ નથી હોતી, નેત્રગ્રાહ્ય વાસ્તવિકતાજ હોઇ શકે, વગેરે કલા અને કલાસાધનોની જાણીતી મર્યાદાઓ જર્મન પર્યેષક લેસિંગે (Lessing) એના લાઓકૂન (Laokoon) ઉપરના ગ્રન્થમા સુઝાડેલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, ટીકાકારે લક્ષમા રાખવાની છે, વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરુચિ જ રાખવામા આવે છે, તો ઊર્મિપ્રવાહ અને અર્થબોધ પણ ઝાંખો અને નબળો પડી જાય છે.

બલવંતરાય ઠાકોર : આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

પૂજાર્ઘ્યનું વિરલપાત્ર નર્મદ

એ જમાનાના કાર્યની મ્હારી આ વિહંગદષ્ટિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એની કદર કરવામા મન્દ છું. પણ વસ્તુત. તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મદાશંકરમા સાચું હૃદયનુ કવિત્વ હતું. કવિત્વના અનેક પ્રદેશમા એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્ય સાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીડર સાંસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરલ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે (પછી ભલે એમાં આપણે સંમત થઇયે વા ન થઇયે) તેમજ એકલ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે કરેલી સેવા માટે, મ્હારૂં શિર એમને ચરણે નમે છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ · નવમી સાહિત્યપરિષદને અગ્રસ્થાનેથી

નર્મદના ગ્રંથો

નર્મદાશંકરે પદ્ય ઘણું લખ્યું છે પણ તેથી પણ વધારે ગદ્ય લખ્યું છે. એમનું કિંમતી કાર્ય તો ગદ્યમાં જ થયું છે પણ એઓ કવિ તરીકે જ જાણીતા થયા હતા અને કવિ તરીકે જ ઓળખાવાનું એમને પસંદ હતું, તેથી એમના સાહિત્યજીવનની તે દિશાએ કૃત્રિમ મહત્વ ધારણ કર્યું છે. કવિના ગદ્ય અને પદ્ય ગ્રંથોની યાદી નવલરામે લખેલા કવિના જીવન ચરિત્રમાંથી મળી આવશે. એ ગ્રંથોનો જુમલો લગભગ ૫૮ નો થાય છે. પણ એમના કાર્યના કિંમતીપણાનો ખ્યાલ તો એમના બે ગ્રંથો,—કાવ્યોનો સંગ્રહ "નર્મકવિતા" અને ગદ્યલખાણોનો સંગ્રહ "નર્મગદ્ય,"—પરથી જ આવી શકશે. પ્રાચીન કવિઓના ચરિત્ર એમણે લખ્યાં છે, તેમ જ દયારામકૃત કવિતા, પ્રેમાનંદનાં દશમસ્કંધ અને નળાખ્યાન અને સ્વામિનારાયણ પંથના કવિ મનોહર સ્વામિનાં પદો, એટલા ગ્રંથો એમણે સંશોધન કરી પ્રગટ કર્યા છે.

જીવનનો ફળપ્રદ કાળ

નર્મદાશંકરના જીવનનો "પૂર્ણ યશ કાળ" ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૫ સુધીનો હતો. એ સમયે જ એમની ઉત્તમ કૃતિઓ રચાઇ હતી. જો કે એમણે ત્યાર પછી પણ કવિતા લખી છે, પણ કવિ તરીકેની એમની નામના તો એ જ સમયથી થઇ, નર્મકવિતા ૧ના અંકો એક પછી એક જેમ જેમ બહાર પડતા ગયા તેમ તેમ એમનું નામ વધારે ને વધારે લોકોને મ્હોડે ચડતું ગયું. હિંદુ વિધવાની કરુણાજનક દશાનો ચિતાર આપતી અને વિધવાવિવાહ પરનો અંકુશ દૂર કરી એ દશામાંથી એમનો ઉદ્ધાર કરાવવા લખેલી એમની કવિતાથી જુના વિચારવાળાઓમાં તેમજ સુધારકોમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો, અને એમની એ પછીની કવિતા, ઋતુવર્ણન (૧૮૬૧), વનવર્ણન (૧૮૬૨), અને પ્રવાસવર્ણન (૧૮૬૩) કાંઇક તદ્દન ઓરજ શૈલીએ લખાયલી છે. વળી હિંદુઓને એમણે ચાબખા માર્યા છે તથા જે દુષ્ટ સામાજિક રૂઢિઓને લઇને માનવ જાતિમાં હિંદુઓ અધમ દરજ્જો ભોગવે છે તે રૂઢિઓના મૂળપર કુહાડીના ઘા કર્યા છે, તે કવિતા એટલી તો સફળ થઇ છે કે એમણે એ કવિતાને—"હિંદુ સુધારકના બાઇબલ"ની ઉપમા આપી હતી.

દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરીઃ ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો

મહાપુરુષ: ગુજરાતના નવયુગનો

Great as a Poet: Great as a social thinker: Great as a man.

વીર નર : પ્રેમશૌર્ય એની વીરહાક

કે. નવયુગના છેલ્લા ૭૫ વર્ષમા ગુજરાતમાના કેટલાને વીર નર કહી શકાશે ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને 'નરપુંગવ !' 'ભરતર્ષભ !' સમ્બોધન છે પોણોસો વર્ષમા કેટલા ગુજરાતીઓને એમ 'બલધારી' કહી સમ્બોધી શકાશે ? ગુજરાતમા નવયુગના નર્મદ જેવા યે ન્હાનકડા અર્જુન કોણ ? ગુજરાતમા નવયુગનો એ મહાપુરુષ.

ખ. કઠોપનિષદ્‌ની શિક્ષાવલ્લીમાં ઋષિમુનિ–તપસ્વીઓએ કહ્યું છે કે અમારાં યે સુચરિત હોય તે લેજો. न इतराणि.

નર્મદની યે જીવનની વિચારની કવિતાની ભૂલો ન હતી એમ નથી. નવલરામભાઇના ઉતારાઓમાં એમાંની ઘણી ખરી કહેવાઇ ગઇ છે. નર્મદનાં યે સુચરિત લેવાનાં. **न इतराणि**

જમે ઉધારની બાદબાકી પછી પણ સરવાળે નર્મદ મનુષ્ય તરીકે મહાવ્યક્તિ.

ગ. સંસાગને હલમલાવનાર Great Power. મહાશક્તિ. કોઇ વાર સંસારને હલાવી જોયો છે ? આ ભીંતને તો હલાવો : ડુંગરને ક્યહાં હલાવીએ ? સંસારની પર્વતમાળને યે જે ને તે હલમલાવી શકતા નથી.

ઘ. કોઇ પણ ન્હાનો કે મ્હોટો કવિ સ્વદેશાભિમાન વિનાનો જાણ્યો છે ? હોમર કે મિલ્ટન કે શેકસપિયર : કાલિદાસ, ચન્દ બરદાઇ, કે ભૂખણ : બાયરન કે શ્રી હર્ષ : ફિરદૌસી કે ડાન્ટે : દલપત કે નર્મદ. નર્મદ Great Patriot—મહાદેશપ્રેમી.

સૂરતિઓ ! ત્હમારા ઇતિહાસથી મગરૂર થાવ : 'સ્વદેશાભિમાન' શબ્દ સૂરતમાં ઘડાયો છે; ત્હમારા વીરપુત્ર નર્મદે ગુજરાતી શબ્દકોષમા ઉમેરેલો છે.

ચ. ટેકી, બહાદુર, સાહસિક, નિડર, એ વિશેષણોના Import—અર્થમંદર્ભ આપણે સ્હમજીએ છીએ ! એ ભાવ અનુભવ્યા છે ?

એ ભાવનાના મૂર્તસ્વરૂપના ગાંધીજીનાં દર્શન તો સહુએ કીધા છે.

શિશોદિયા અટંકા હતા, સ્પાર્ટનો એવા હતા. ૨૪ વર્ષનું નર્મદનું સાહિત્યસંન્યાસનું વ્રત; આપણે નોકરીમા ઉછરેલા એ વ્રત–એ અટંકાનો ટેક–શુ સ્હમજવાના હતા ?

એ કેસરીને કાંધ પડી નહતી; છેવટે–જીવનના સૂર્યાસ્તસમયે ઘરડા સિંહને પાંજરે પૂર્યો. સ્હામા પૂરે તરનારો નર્મદ નર હતો.

નવલરામ સમયમૂર્તિ કહે છે; એ સમય–એ યુગ પુરો થયો છે ? એ સંસારપ્રશ્નોનો નિવેડો આવી બીજો યુગ મંડાયો છે ? નર્મદ આપણા યુગની સમયમૂર્તિ, આપણા યુગનો મહાપુરુષ.

નર્મદને જન્મ્યે ૮૫ વર્ષ વીતી ગયાં, નર્મદને દેવ થયે ૩૫ વર્ષ આથમી ગયા. ગુજરાતી સાક્ષરતામાં બીજો નર્મદ પાકવો બાકી છે.

સૂરતનો એ સ્પાર્ટન. સૂરતનો એ શિશોદિયો, સંસારના રણસંગ્રામનો એ મહાયોધ;

જનની જણ તો ભક્તજન, કા દાતા, કા શૂર;
નહીં તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.

અહોભાગ્ય સૂરત ! ત્હારાં. એ શૂર પુત્રને જન્મ આપી સૂરત ! તેં ત્હારૂં નૂર રાખ્યું છે. એ સંસારયોધનું આજે શ્રાદ્ધ સૂરતે સરાવ્યું, મ્હારી શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પું છું.

છ. શું જોશો મનની છબિ ? ત્હેમા નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબિ, ભલા પરિક્ષક ભાઇ. (દલપત કાવ્ય)

નર્મદનો કીર્તિસ્થંભ આ ભૂમિ ઉપર નથી, કે મ્હારા ન્હાના ગુણગાન ઉપર નથી. દેવમન્દિરમાં ત્રણ શિખરો સમાં નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, નર્મકોશ : નર્મદનાં એ ત્રણ કીર્તિશિખરો.

શિવજીને ત્રણ પાંખડીનું બીલીપત્ર ચ્હડે છે; નર્મદને શિરે યે નર્મગદ્ય નર્મકવિતા નર્મકોશ એ ત્રણ પાંખડિયાળો સાહિત્યમુગટ ચિરંજીવ વિરાજે છે.

નર્મદનું આયુષ્ય પચાશેક વર્ષનું હતું; નર્મદનું કીર્તિઆયુષ્ય ગુજરાતી ભાષાના આયુષ્ય જેટલું તો છે જ.

ન્હાનાલાલ કવિ : સાહિત્યમંથન

નર્મદનાં ટેક અને ઉદારતા

કદાચ કવિની પોતાની ઉદાર વૃત્તિનું ભાન બધાને સારી રીતે કરાવી શકાય તો તેથી આજના શ્રેષ્ઠ વર્ગને તથા ગુજરાત સમસ્તને વધુ ઉદાર બનાવવાની તત્પરતા થાય, એટલા માટે જણાવવાની રજા લઉં છું કે જ્યારે ૧૮૬૪–૬૫ મા નર્મકવિતાનું મોટું પુસ્તક છપાઇ તૈયાર થતું હતું, ત્યારે કવિને પોતાને નાણાંભીડ બહુજ હતી. આર્થિક સંકડામણમાં પોતે બહુ હતા છતા એમના ઔદાર્ય, સુઘડ રસિકતા તથા શુદ્ધ સ્નેહનો એક પ્રસંગ જાણી જવાની જરૂર છે. કવિમિત્ર કરસનદાસ માધવદાસ બડા કદરદાન અને ગુણગ્રાહી ગૃહસ્થ હતા. એ બે મિત્રોને થયેલી પરસ્પર વાત ઉપરથી એકના મનમા એમ આવેલુ કે હું નર્મકવિતા કરસનદાસને અર્પણ કરીશ અને કરસનદાસના મનમા થયેલુ કે કવિને છપામણી ખર્ચ આપવો. પરંતુ કાળની ગતિ ન્યારી છે. પુસ્તક પ્રેસમાથી હજી તો તૈયાર થઇ બહાર આવ્યું નહતુ અને એટલામા ૧૮૬૫ ના શેરસટ્ટાના વટોળીયામા કરસનદાસ સપડાયા. નવલરામ લખે છે કે 'શનિ કે રવિવારનો દિવસ હતો. હુ રોજના નિયમ પ્રમાણે કવિને મળવા ગયો તો કંઇક ઉદાસી ચહેરે જાણે મ્હારી રાહ જોતા હોય એવા દેખાયા. મને જોતાવાર કવિએ કહ્યુ, " ભાઇ ! કંઇ જાણો છો ? કરસનદાસ ભાગ્યા. " આ શબ્દો બોલતા કવિની આખમા આંસુ ભરાઇ આવ્યા ' નવલરામને કવિનો હાથ કેટલો ભીડમા છે તેની ખબર હતીજ. એમણે દિલાસો આપતા એમની વ્યવહારનિપુણ દ્રષ્ટિએ સૂચના કરી કે કરસનદાસ શાણા સ્નેહી છે તો તમે બીજા કોઇને પુસ્તક અર્પણ કરી ખર્ચ મેળવવાની પેરવી કરશો તો ખોટુ લગાડે તેવા નથી. કવિના દિલને આ વાત રૂચી નહિ અનેસ્નેહીને મનથી અર્પણ કરવાના નિશ્ચયને વળગી રહી એમણે કરસનદાસનેજ નર્મકવિતા અર્પણ કરી

કુળચંદન મંડન અને દીપક કીર્તિ પ્રકાશ,
સુપુત્ર માધવદાસના, ધનધન કરસનદાસ.

નંદનાથ દીક્ષિત 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક
તા. ૨૦–૬–૧૯૩૩ નો અંક

નર્મદ : એક પ્રસંગ

આ કરતાં વધારે મોટું દિલ દર્શાવનારો એક બીજો પ્રસંગ કહું. મેં તે શ્રીમતી સ્વર્ગસ્થ ડાહીગૌરીની પાસે સાંભળ્યો છે. એ પ્રસંગનો વિચાર આવતાં, સ્મરણ થતાં પણ કવિને માટેની પૂજ્ય બુદ્ધિ જાગૃત થાય છે. આંખમાં આંસુ આવે છે. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે યાદ આવે છે. એક સુંદર સવારે, ઘણું કરીને બેસતા વર્ષને દહાડેજ, કવિ પોતે ગુલાબી ઠંડી હોવાથી ચાહ પીને શાલ ઓઢી, દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. ત્યાં એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો ગવૈયો આવી ચઢયો–કુરનેસ કરી બેઠો ને કવિશ્રીને પોતા વિષે થોડી માહીતી આપીને ગાવાનું શરૂ કર્યું. કવિ પાસે ગજવામાં, અને ખરું પુછો તો ઘરમાં, એકજ રૂપીયો હતો. ગાયન સાંભળી ખુશ થઇ કવિએ રૂપીયો આપી દીધો. ગવૈયાએ સલામ કરી કહ્યું "કવિરાજ ! મૈં આપકા નામ સુનકે આયા ઔર ચાર ચીજ મૈંને આપકો સુનાઇ. મૈં ઇતના લેકે વાપસ જાઉં ઉસમેં ન તો આપકો શોભા હૈ ન તો મૈં ખુશ હો કે જાતા હું" એમ કહી વળી ગાવા મંડયો. કવિ પોતે એટલા ઉદાર હતા કે પોતે ઓઢેલી શાલ પચાસ કે સોની જે હશે તે તેને આપી દીધી.

આવા એક ઉદાર નરના તરફ આપણે કેટલે છૂટે હાથે અને મોટે મને વર્તવું જોઇયે એવું કહેવા માગતો નથી. આપ બધા સમજુ છો ને આઠ દશ હજાર રૂપીયા એકઠા કરવા એ તમારે માટે રમતની વાત છે, એમ હું માનું છું. તેમ છતાં એટલું કહીશ કે દુનીયામાં જેની પાસે દોલત છે તેનો ઉદાર હાથે ઉપયોગ ન થવાથીજ "સોસ્યાલિઝમ" અને "કમ્યુનિઝમ" જેવા વાદ અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેઓ શ્રીમંત છે તેને સવિનય યાદ દેવડાવીશ કે વિત્તનો તો ત્રણજ માર્ગે જવાનો સ્વભાવ છે. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે દાન, ભોગ કે નાશ એ ત્રણ ગતિજ લક્ષ્મીની સરવાળે થાય છે. જે હાથે ખર્ચ્યા તેજ ખરું રહ્યા એમ માનજો. આ વાત માત્ર આજની સભા પરત્વે નથી. આથી ગુજરાતને આ વિનંતિ અને વાત કહેવાની છે, માટે ભાર દઇને કહી છે.

નંદનાથ દીક્ષિત : 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક, તા. ૨૦–૬–૩૩.

કવિ સામે મિથ્યા આરોપ

કવિને માથે એક મિથ્યા આરોપ કવીશ્વર દલપતરામ તરફ અવિવેક દર્શાવ્યાનો કેટલાક મુકે છે. કમનસીબે શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પુસ્તકમાં તથા નરસિંહરાવના સ્મરણમુકુરમાં પણ તે વિષે ઇસારો છે. કવિએ પોતે પોતાની ૭મી પુસ્તક સાથે મૂકેલી તેને અંગે કંઇ ગેરસમજ ને કંઇક અદેખાઇને પરિણામે એ અનિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થયેલો. ગમે તેમ હોય પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે કવિ નર્મદ જેવો સુઘડ વિદ્વાન, કલારસિક પુરુષ એવો

અવિવેક બતાવેજ નહિં, અને વિજયાશંકરે જાતે કહ્યું છે કે જુવાનીના તોરમાં અને કવિ વગેરેના પ્રેમઉભરાઓમાં તે પોતે લખીને "સ્વતંત્રતા" નામના ચોપાનીયામાં પ્રથમ પ્રગટ કરાવ્યો હતો. કવીશ્વર માટે આપણે સૌને માન છેજ, પરંતુ કવિને લાગતું કલંક દૂર કરવા અર્થે મ્હારે આટલું બોલવું પડ્યું છે. વિજયાશંકરના અતિ ઉત્સાહી સ્વભાવ માટે તમને કોઇને શંકા હોય તો એના પરમમિત્ર બેરામજી મલબારીએ "ઇન્ડીયન–સ્પેક્ટેટર" માં વિજયાશંકર માટે જે લખ્યું છે તે જોવું. Heard difiance at the world caste and all and shut himself up with his sitar? એવાં કંઇક શબ્દોમાં બીજી અનેક બાબતોની સાથે એણે લખ્યું છે.

નંદનાથ દીક્ષિત: 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક, તા. ૨૦–૬–૩૩.

નર્મદ: કુળદીપક ને દેશદીપક

કવિ નર્મદની કીર્તિ ૧૮૫૮–૧૮૬૫ સુધીમાં દેશભરમા પ્રસરી હતી. ભાગ્યેજ કોઇ અન્ય કવિના યશથી દિગંત પથરાઇ ગયાં હશે, એવા યશ કવિના તે સમયે હતા. એમના પિતા, પુત્રને માત્ર કુળદીપક નહિં પણ દેશદીપક જોવાનો લ્હાવો લઇ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એ પુત્ર રત્નનું સ્મરણ તો આપોઆપ રહેશેજ. કવિના પત્ની ડાહીગૌરીને નંદશંકર આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખાવતા. એવી સુશીલ, સતી સ્ત્રીના પૂજ્ય પતિ તરીકે પણ કવિનું વિસ્મરણ થશેજ નહિં.

નવલરામ, જ્યારે કવિએ કૉલેજ છોડી તે પ્રસંગ વર્ણવતા લખે છે કે સાક્ષરી માતાના ચરણારવિંદ સેવીને અનેક પદવીધરો બહાર પડયા છે. પણ હજી કોઇએ તેની નામના કે કીર્તિ કવિના જેટલી દીપ્તિમાન કરી નથી હા, એ વાત ખરી કે એમના પછી ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવ જેવાં પ્રખર નરરત્નો પાકયાં છે. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ કે આનંદશંકર કંઇ કમ નથી. તેમ ન્હાનાલાલ પણ કાંઇ ખોટા નથી. એમ છતા કવિ નર્મદનું સ્થાન ખરે અનોખુ જ છે. ગુજરાતના ત્રણ મહા પુરૂષમાંના એક તે કવિ. દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી તેમજ એ નામો નર્મદાશંકરની સાથે એક શ્વાસે બોલી શકાય. એવા વીર પુરૂષને નાગરી નાતે અન્યાય કર્યો છે એ વાત લક્ષમાં રાખી, આપણે જે રૂણ અદા કરવાનું છે તેમાં ઉદાર દિલે અને મોટે મને આપણી શકિત કરતા પણ કંઇક વિશેષ આપવાની જરૂર છે 'સરસ્વતી મંદિર" સુરતમા છે, અને સાર્વજનિક સંસ્થા તરીકે શોભે તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રભુ સર્વને સન્મતિ આપે અને શ્રીમુખે કૃષ્ણચન્દ્રે "ચિકીર્ષુ લોકસંગ્રહમ્" નો જે ઉપદેશ આપેલો છે તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે, એટલી જ પ્રાર્થના છે. એવા વર્તનથી આપણે સૌ અને ખાસ કરીને શ્રીમંત વર્ગ રૂણમુકત થશે.

નંદનાથ દીક્ષિત: 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક, તા. ૨૦–૬–૩૩.

સત્યનિષ્ઠ નર્મદ

નર્મદાશંકરનું ગદ્ય લખાણ લગભગ બે અલગ પ્રવાહમાં જ વિભક્ત થઇ ગયેલું જણાય છે. નર્મગદ્ય, ભાષણો અને લેખોવાળો પ્રવાહ એ પ.૭૦ના 'ધર્મ–વિચાર'ના પ્રવાહથી બહુ ભિન્ન પ્રતિનો છે.' પહેલાંના વિચારો ઉતાવળીયા, ઉપર ઉપરથી બંધાયેલા, જુવાનીના ઉછાળાથી રંગાયેલા અને ઉંડા અભ્યાસ કે શાન્ત મનન વગરના હતા. અનુભવે નર્મદાશંકરને બતાવી આપ્યું કે તેના વિચારોમાં ફેર કરવાની બહુ જરૂર હતી. પોતાના ફરેલા વિચારો ફરેલા સ્વરૂપમાં બહાર પાડવાની નર્મદાશંકરે બહુ પ્રશંસનીય હિમ્મત બતાવી. જે સુધારાના મોહમાં તે પ્રારંભમાં ફસાયા હતા ને સુધારો પોતે ધારતા હતા, ઇચ્છતા હતા તેવો ન લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો મત ફેરવ્યો અને તે જાહેરમાં મૂકતાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિં.

હિંમતલાલ અંજારિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની ભાષાનું વલણ

મત ફર્યો તે સાથે તેની ભાષાનું વલણ પણ ફર્યું. ધર્મવિચારની ભાષા સૂત્ર જેવી, ટુંકી, સંક્ષિપ્ત, અને સૂચક છે. સંસ્કાર કાંઇક વધારે જામ્યા છે, ઉકળાટ શમ્યો છે, ગંભીરતા આવી છે. સપ્રયત્ન સમાલોચનાની જરૂર સ્વીકારાઇ છે, અને ભાષણોની ભાષા જેમ જોમદાર અને હૃદય ઉશ્કેરનારી હતી તેમ આ ભાષા સઝાદાર અને વિચાર ઉશ્કેરનારી છે. જૂના નર્મગદ્યમાંના અસલ લેખોમાની અશિષ્ટતા ઉડી ગઇ છે, ક્ષુદ્ર વિચારો અને સરખામણીઓ સ્ફુરે તેવું હૃદય કે મગજ રહ્યું નથી; ગંભીર, શાંત, સૂચક અને બોધક સ્વરૂપ આવી ગયું છે. ભાષણોમાં, જુવાનીનો ઉત્સાહ અને પોતાની પાછળ દોડવા માટે આગ્રહ કરનાર નાયકનો જુસ્સો છે. આમાં પ્રૌઢ અવસ્થાની શાંતિ અને પોતાના મતને સ્વીકારવા માટે આગ્રહ કરનાર ગુરૂજનનો બોધ છે.

હિંમતલાલ અંજારિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદાશંકર

(૨)

તેવા સુપ્રાત લેખકોમાં મુખ્ય નર્મદાશંકર છે. તેમણે સભાઓમાં આપેલા ભાષણોદ્વારા, સ્વતંત્ર નિબંધોદ્વારા, અને કંઇ કંઇ સ્વતંત્ર લેખોદ્વારા ગુજરાતી પદ્યને સારું ખીલવ્યું છે. તેનું જુનું નર્મગદ્ય નર્મદાશંકરને ખરા સ્વરૂપમાં બતાવે છે. તેના ડાંડિયામાંના લેખો નર્મદાશંકરની કવિતામાં નહિં જણાવામાં આવેલી હાસ્યોત્પાદક શક્તિ બતાવે છે, જોકે તે હાસ્યરસ ક્ષુલ્લક વૃત્તિ અને ક્ષુદ્ર પ્રતિનો માલમ પડે છે અને ઘણી વખત અનુચિત પ્રયોગોથી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા જેવું કરે છે. તેનો 'ગુજરાતીઓની-સ્થિતિ' વાળો લેખ, તેનું ઇતિહાસનું વાચન, ગુજરાત માટે ઉંચી ભાવના, સુધારાના માર્ગો વિષે તેમનો અભિપ્રાય અને ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે તેના હૃદયનો ઉમળકો અને ઉકળાટ બતાવી આપે છે. 'રાજ્યરંગ' એ તેની મહેનત અને ધૈર્ય દાખવે છે, અને 'સુરતની હકીકત,' 'મેવાડની-હકીકત' એ પણ તેના દેશાભિમાનના જુસ્સાની કોટિ જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે. 'કવિ-ચરિત્ર' માં તેણે લગભગ પહેલી જ વાર ગુજરાતી કવિઓની જાણવા જેવી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની કવિઓની કદર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસથી વાચવા લાયક છે.

હિંમતલાલ અંજારિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની કવિતા

આમ જ્યારે દલપતરામની કવિતા જનવૃંદને ઉંચે લેનારી છે ત્યારે નર્મદાશંકરની કવિતા કંઇક સારા ને સુધરેલા કહેવાતા દેશીઓ આગળ ઉચ્ચતર આશયો ખડા કરનારી છે. દલપતરામ શ્રોતા પર લક્ષ રાખી લખતા, જ્યારે નર્મદાશંકર પોતાની જ લાગણી દર્શાવવા લખતા. તેનું સાંભળવા તેના જેવા થઇ રહેવું જોઇયે, તેની કોટિએ પહોચવું જોઇયે, અને તેના રસ સાથે મળવું જોઇયે તેના ઉદ્ગારો મહાકાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ઉન્મત્ત હૃદયના આવેશભર્યાં વચનો છે. સામાની લાગણીની તેને ઝાઝી દરકાર નથી. તે પોતે તો પોતાને જે ખરૂં લાગ્યું તે જણાવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, પ્રેમ અને દેશાભિમાનથી તેનું હૃદય ઉભરાઇ ગયું છે, અને ઉકળેલા મગજમાથી શાંતિની વાણી નીકળવી અસંભવિત જ છે ગુજરાતી ભાઇઓના હૃદયના વિચારોને ટકોરા મારી બહાર આણે છે ને તેને માટે જોઇતો જુસ્સો તે રેડે છે. નર્મદાશંકરે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કહાડ્યું. અંગ્રેજી વિદ્વાનો લાભ તેણે બીજાને સારી પેઠે આપ્યો અંગ્રેજી કવિતાના છુટક છુટક કાવ્યખંડોનું ભાષાંતર કરી તેનો રસ પણ ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યાં. વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાયલી સ્થિતિ અને પોતાની નૈસર્ગિક સ્વતંત્ર, ને શુદ્ધ વૃત્તિ. એ ત્રણેનો લાભ લઇ તેણે ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ 'સ્કુલ' સ્થાપી.

હિંમતલાલ અંજારિયા કાવ્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

નવી કવિતા

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિકાસ પામતી કવિતા જ્યારે નર્મદાશંકર તથા દલપતરામના હાથમાં આવી ત્યારે તેનાં સ્વરૂપમાં ને સૌંદર્યમાં, તેની કળામાં ને છટામાં, તેની શૈલીમાં ને બાનીમાં તથા તેના હેતુમાં ને લક્ષમાં, ઓર તરેહનો ફેરફાર થઇ ગયો. આથી પણ વધારે ફેરફાર થવાનો તેને માટે બાકી હતો. નર્મદાશંકરે અંગ્રેજીનો જુસ્સો ને જોમ એ ગુણો બતાવ્યા હતા. પણ તેની ઉચ્ચ વર્ણનશક્તિની, મોહક તરંગવૃત્તિની, તથા રસભરી સુંદરતાની છાપ તે સંપૂર્ણપણે પાડી શકેલ નથી. નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધ્યો હતો, અને અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા ફારસી ભાષાનાં સાહિત્ય સાથે પણ ગુજરાતી ભાઇઓની પિછાન વધારી હતી. આમ નર્મદાશંકરે ગજવી મૂકેલ ગુજરાતમાં નવો વા વાતો હતો. વિદ્યા વધી, જ્ઞાન વધ્યું, માણસોના મનનો વિકાસ જુદી તરેહનો થવા લાગ્યો. પરંતુ એક સાથે જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનનો પ્રચાર–થતાં વાચન વધી ગયું અને ખળભળાટ થઇ રહ્યો, પણ પરિણામમાં સતત પ્રવાહી ધોધ વહી શક્યો નહિં. તો પણ ભિન્ન ભિન્ન રસે પરિપૂર્ણ એવાં મીઠાં ઝરણાં વહેવા મંડ્યાં હતાં ખરાં.

હિંમતલાલ અંજારિયા : કાવ્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

સુરતનો સાહિત્યવીર નર્મદ

વીર નર્મદના જન્મને સો વર્ષ આવતા ઑગસ્ટ માસમાં પૂરાં થશે. એ મહાન કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર એકવે હાથે 'નર્મકોશ' અને 'નર્મકથાકોશ' જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધરનાર, અડગ સુધારકને કોણ ઓળખતું નથી? સાહિત્યસેવાને એણે જીવન અર્પણ કર્યું હતું. અન્યાય, અસત્ય, અને અનાચાર સામે એણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. નિખાલસ હૃદયથી પોતાના વિચાર રજુ કરી નવી પ્રેરણાઓ એણે પાઇ હતી. 'પ્રેમ-શૌર્ય' એ એનો જીવનમંત્ર હતો. દાસત્વની સ્થિતિ એને અસહ્ય હતી.

મહાન્ કવિએ સાહિત્યનો નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. ગુજરાતની જનતાને એણે જાગ્રત કરી. ગુજરાતના ગૌરવને એણે વધાર્યું. એ વીર નરની શતાબ્દીનો મહાન્ પ્રસંગ ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે ઉજવાશે. સુરત–વીર નર્મદની જન્મભૂમિ, આ સુરત–આ પ્રસંગે સૌથી વધારે ઉત્સાહ દાખવે એવી આશા સ્વાભાવિક લેખાય. સુરતના ત્રણ નન્નાઓને માટે સુરત અભિમાન ધરાવે છે. એ ત્રણ 'નન્નાઓ'માંનો પ્રથમ તે નર્મદાશંકર. સુરત એ એના જન્મની પવિત્ર ભૂમિ. સુરત તરફ એનો અન્તરનો ઉમળકો. સુરતીઓના ગુણગાન એણે ગાયાં છે. સુરતની ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ એણે આલેખ્યો છે. 'સુરત–સોનાની સુરત' ના 'રડતી સુરત' જોઇને એનું હૃદય કકળી ઉઠતું. સાહિત્યપ્રીતિ, રસિકતા, ઉદારતા, સહૃદયતા, કોમળતા, માટેની સુરતની પ્રતિષ્ઠાને વધારનાર તે નર્મદાશંકર. સુરત એ વીર પુરૂષની શતાબ્દીને પ્રસંગે ઉદાસીનતા કે અનુદારતા દાખવે તો સુરત નગુણું જ કહેવાય. સુરત એવું નગુણાપણું નહિ જ દાખવે એવી હમને અડગ શ્રદ્ધા છે.

મોહનલાલ દવે : 'પ્રતાપ' સાપ્તાહિક

ગદ્યવિકાસમાં નર્મદનું સ્થાન

આ નર્મદયુગમાં જ આપણા દેશમાં અને સાહિત્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું જોસભેર આક્રમણ થાય છે. આ આક્રમણના વિદ્યુત્તેજથી આપણો દેશ અને સ્વદેશીઓ અંજાય છે. આપણું સ્વત્વ શંકાની દોલાએ હીંચવા લાગ્યું છે. પરિણામે આપણું ઘણુંક આપણે ગુમાવી બેઠા. આપણો જીવનપ્રવાહ કેવી રીતે ફેરવવો, આપણા સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી એ સર્વના પાઠ આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જ લેવા શરૂ કર્યા. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યોની ઘણીએક રમણીયતાઓ અને સત્યોથી દૂર રહી આપણે આ દૃષ્ટિએ અવળી દિશાએ દોરાયા છીએ. આપણાં પુરાતત્ત્વોના ઉદ્ધારકો આ સત્યો આપણને હવે કંઈક સાચી રીતે સમજાવશે એમ આશા રહે છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય આ યુગમાં એના સંસ્કારો રોપવા લાગ્યું. ગુજરાતનું નવજીવન તીવ્ર જ્ઞાનતૃષાથી તલસી રહ્યું હતું. એમાં નવીન જ્ઞાનમંદિરો, પુસ્તકો, અને વાંચનમાળાઓ ઉભરાવા લાગ્યાં. માસિકો, ભાષાંતરો અને સભાઓએ જન્મ લીધા. મંડળો, પ્રવાસો અને વિદેશગમનોએ નવજીવન શરૂ કર્યાં. જીવનમાં, શિક્ષણમાં, આદર્શોમાં, સાહિત્યપ્રદેશમાં, અને સર્વમાં આમ પશ્ચિમના આદર્શોની ભરતી ચઢી. નિદ્રિત અને મુગ્ધ બનેલું ગુજરાત જાગ્યું. એને નવી વાચા ફૂટી.

સુરતના એક અઢાર વર્ષના યુવકની ભરયુવાનીને આ યુગનાં બળોએ ચગડોળે ચઢાવી, પોતાના અને પરદેશના નવસંસ્કારોથી હૃદયને હલમલાવી આ યુવકે ગુજરાતને નવચેતનાનો શંખધ્વનિ સંભળાવ્યો. આપણા સાહિત્યના નવયુગની મધ્યમૂર્તિ આ નર્મદ જ આપણા ગદ્યનો અધિષ્ઠાતા બન્યો. પશ્ચિમના એડીસન અને સ્ટીલની ટૅક અને બીજાઓની પ્રેરણાથી એ ગદ્ય લખવા પ્રેરાયો. ભરતીએ ચઢેલા મહાસાગરની ઘોષણાથી એણે ગુજરાતના નવગદ્યની શાળા અને શૈલી સ્થાપી.

૧૮૦૭ માં 'મંડલી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષય ઉપર ભાષણ આપતો આપણે એને જોઈયે છીયે. ગુજરાતને નવી ફુટેલી વાચાને એણે નવીન મરોડ આપ્યો. ગુજરાતના લોકની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ શૈલીનો, એણે ભારે અને સફળ આરંભ પ્રયત્નો કર્યો.

અંગ્રેજીનું ગદ્ય સાહિત્ય આ વખત પહેલાં ફુલ્યુંફાલ્યું હતું. એડીસનની સરલ, વિનોદી અને ગોલ્ડસ્મિથની સરલ, સુઘડ અને ફુમલી શૈલીઓ આપણે ત્યાં ઉમંગથી વંચાવા લાગી. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રતાપી યુગો નવીન ગુજરાતના યુવકોને મંત્રવશ કરી પશ્ચિમના વાતાવરણમાં ઉપાડી ગયા. મેકોલે, મીલ, ડી કવંસી, કાર્લાઇલ, આદિ અતિસમર્થ ગદ્ય લેખકોની શૈલીનાં એમને જ્ઞાન થયાં. એમનાથી જીરવાયું તેટલું અપર માતાનું આ ધાવણ એમણે જીરવ્યું. એનાં અમૃત કે વિષ થઈ વાણી કે વમનદ્વારા એ આપણા સાહિત્યમાં આવી થોડે ઘણે અંશે ભળ્યાં. નર્મદની ગદ્ય શૈલી આમ ઉપર કહી તેમ એડીસન ને સ્ટીલથી પ્રેરિત બની.

નર્મદશૈલીના આ નમૂના પરથી આપણે જોઈએ છીયે કે એના યુગનો નવો ઉત્સાહ એમાં આવ્યો છે. નવીન અંગ્રેજી–કંઈક એડીસન અને બીજાની-શૈલી એણે સ્વીકારી છે. આ શૈલીનાં

વિવિધ અંગોમાં એ ગુજરાતી, સંસ્કૃત ઉપરાંત બીજા શબ્દો આવ્યા તેમ દાખલ કરતો ગયો છે. એના શબ્દોની ચુંટણીમાં રસદષ્ટિનો વિવેક છે. વાકયાવલિઓમાં શબ્દોનાં સ્થાન, ઔચિત્ય અને અર્થવાહકતાની દષ્ટિએ આપવામાં આવ્યાં છે. એના ટુંકા, લાંબા, તુલનાભર્યાં કે વિચ્છેદભર્યાં વાકયો એની શૈલીને આકર્ષક કરે છે. રસિક ગુજરાતી લક્ષનાની અલંકારવિધિ એણે આછી આછી અને કલાથી ધારણ કરી છે. મારવાડી મહિલાને અંગે થોકબંધ સિંચેલા અલંકારોનો એને અણગમો છે.

આલંકારિક ભાષાના વિવિધ સ્વરૂપોનીયે ઓળખ થોડી થોડી એ આપતો રહે છે. નર્મદના સ્વભાવ અને ગુણ જેવી એની શૈલી છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વને એણે શૈલીમાં સારી રીતે ઉતાર્યું છે. જોઇયે તેવી સરલ, સંક્ષિપ્ત, મધુર કે સ્પષ્ટ એ થઇ શકે છે. જગતની વિવિધ સ્વભાવધારી પ્રજાઓને પોતપોતાની લાક્ષણિક શૈલીઓ ગમે છે. એકની શૈલી એના જેવી બીજીનું હૃદયરંજન ન કરે. ગુજરાતીઓની સ્વભાવવૃત્તિ, એમના સંસ્કારો, એમના ઉપર અસર કરવાની શૈલીના પ્રકાર, એમની સ્થિતિઓ અને એમાંથી સચવાતાં એમના ભવિષ્યોનાં દર્શન: એ સૌ એમને રોચક કેમ થાય એ આપણા ગદ્યકારની ધ્યાન બહાર રહ્યું નથી. આરંભના છતાં નર્મદશૈલીના આટલા ગુણો જેવા તેવા નથી. એ શૈલીનું સ્થાન ગુજરાતી ગદ્ય શૈલીઓમાં આરંભનું તોયે માનવંતું રહેવાનું. નર્મશૈલીની શાલાના અનુયાયીઓને આપણે આ અરસામાં આપણા સાહિત્યના આકાશમાં એમની મધ્યમાં વિરાજેલી મૂર્તિની આસપાસ ધીમા ધીમા અને આછા આછા ચળકતા જોઇએ છીયે. એ અનુયાયીઓમાંના કોઇમાં એ મધ્યમૂર્તિના ગૌરવ કે તેજ નથી. નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ નીરાળી ને જોમવંતી જણાઇ આવ્યા વિના રહેતી નથીજ.

શંકરપ્રસાદ રાવલ: ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ : 'ગુજરાત'

નર્મદ: તેના વિષયો અને શૈલી

કવિ નર્મદે કયો વિષય છેડેલો નથી એ એક મહા પ્રશ્ન છે. ગદ્યમા—ઇતિહાસ, કવિચરિત્રો, નીતિનિબંધો, સંસારસુધારાના વિષયો, નાટકો, ભાષાનાં વિવિધ અંગો વિગેરે તમામ પ્રકારની બાબતો ઉપર તેણે પોતાની લેખિની ચલાવેલી છે. નર્મદની લેખનપદ્ધતિ ધર્મવિચારમાં પ્રબળ તથા વિલક્ષણ બને છે. નર્મદાશંકરની કવિતા અંતરના ઉભરાની છે, મહોન્મત્ત માતંગના જેવી છે. હૃદયમાં ઉઠતી ઉર્મિઓને લઇને તેમણે કવેલું છે. વિષયની તેને તૂટ નથી, વિચારોને લેવા જવા પડતા નથી. સ્પષ્ટ વિચાર, સ્પષ્ટ ભાષા એ તેના લક્ષણો છે. ઢાંકપછેડો કરવાનું તેમને આવડતું નથી. નર્મદની લેખનપદ્ધતિને કોઇ પણ પ્રકારનાં બંધન પ્રિય નથી. તેની ભાષા તેના વિચારોને અનુસરી રહે છે, વિચારો ભાષાને અનુસરી રહેતા નથી. પોતાના વિચારો પ્રમાણે સમાજને વિચારતી કરવાના હેતુથી તેઓ પોતાને જ રચનો બોધ આપે છે. નર્મદશૈલીએ સાહિત્ય પ્રદેશમાં એક નવી શાળા સ્થાપેલી અને તે ' ઉદ્ધતશૈલી ' થી ઓળખાય છે. ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી જીવતી રહેશે ત્યાં સુધી કવિ નર્મદનું નામ કદાપિ પણ વીસરાનાર નથીજ. વિવેકાચાર્ય નવલરામે તેનું જીવનચરિત્ર લખી તેનું શ્રાદ્ધ કરેલું છે.

જયસુખરાય જોષીપુરા : 'સાક્ષરમાલા'

સુરતી સુધારો

'સોરઠી સુધારા'ની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા. હવે આપણે આપણી દ્રષ્ટિ ગુજરાતના સુધારા પ્રતિ ફેરવશું. ગુજરાતમાં 'સુધારા'નું જન્મનું તથા ઉછેરવું સુરતમાં થયેલું છે. સુરતે જ તેને પુષ્ટિ આપી તેને પ્રગતિ કરતો રાખેલો છે. અર્વાચીન 'સુધારા'નો જન્મ ઓગણીશમી સદીના પ્રાતઃકાળમાં થયો છે. સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ મહેતાજી દુર્ગારામે કેવળ રૂઢિપ્રિય જીવનવ્યવસ્થાનો અભેદ્ય દુર્ગ તોડવાની શરૂઆત કરેલી, અને ત્યારબાદ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, કવિ નર્મદાશંકર, નવલરામ વગેરે વિવિધ કોટીના સુધારકો એ સૈન્યમાં જોડાયેલા અને તેને પાછળથી અમદાવાદના ભોળાનાથ સારાભાઇ દીવેટિયા તરફથી પ્રબળ ટેકો મળેલો. આમાંના જેમની ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્યા કે સંસ્કૃતિના જેવા અને જેટલા સંસ્કાર પડેલા તેમના વિચાર તેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામેલા, અને તેના પરિણામમાં ગુજરાતમાં ઓધાતા 'સુધારા'નો પ્રવાહ શતમુખી થઇ ગયો હતો. કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના બળે કરીને સુધારકોના સૈન્યની સરદારી મેળવી લીધી અને 'નવું એટલું સોનું' માની લઇને જનસમાજ રૂપી સમુદ્રમાં ક્ષોભ ઉભો કરી દીધો. વાણી, કલમ અને વર્તનથી સુધારાનો વિજય કરાવવાને તેમણે ડાંડિઓ પીટાવી, અને નગારા ઉપર ઘાવ મારીને સમાજક્ષેત્રમાં કોલાહલ મચાવી મૂક્યો. અને તે એટલે સુધી કે, સુધારો એટલે નર્મદાશંકર અને નર્મદાશંકર એટલે સુધારો એવી લોકભાવનાની હદ પણ બંધાઇ ગઇ.

જયસુખરાય જોપીપુરા: 'મણિશંકર કીકાણી'

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ

જુની અને નવી વિદ્યાએ મોકેલા દેશમંથનથી બહાર આવેલાં પ્રથમ બે રત્ન તે કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ વ્યવહારકુશળ, શાન્ત પ્રકૃતિના, ઠરેલ, શબ્દચતુર કવિ હતા અને તેથી તેમની કવિતામાં કોઇપણ જાતનું દર્દ નથી. શાંત હાસ્યરસ, બોધવાર્તા, શબ્દચાતુર્ય ને સરળતા, એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉછળતા હૃદયના, સાહસિક, ઉત્સાહી, રસજ્ઞ કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મશોધક, પ્રસંગે મર્મદારક પણ છે. દલપતરામ પોતાની જાતને ભુલી જઇ સ્હામાને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકુળ કવિતા લખે છે. નવલરામ લખે છે કે 'નર્મદની કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું. દલપતશૈલી સભારંજની ચાતુર્યશૈલી કહેવાય. નર્મદશૈલી મસ્ત કહેવાય.'

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમળકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ઘણી જ થોડી અસર કરે છે. વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જનવર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કોઇને અનુકુળ થઇ શકે નહિ. એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય ઘણું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય અમર થયાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા છે અને ત્હેની પ્રત્યેકની કીર્તિનાં નિરાળાં કારણ છે. પણ હૃદયની ઉર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષો પૂર્વે ઉછળતી હ્તી ને ભવિષ્યમાં ઉછળશે. તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિક જનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા, એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી. ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ ગદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરનાર ને ત્હેમાં અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ મરત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડયો, ગુજરાતી ભાષાનો કોષ અને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણે જ લખ્યાં, પિંગળ ને અલંકાર શાસ્ત્રને પણ એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યા, સુધારાનો સબળ ઝુંડો પણ એમણે જ ઉપાડયો, રાજ્યરંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણે જ લખ્યો, દેશાભિમાનની મગતી પણ એમણે જ જારી કરી. "દેશાભિમાન" શબ્દ પણ એમણે જ પ્હેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસ ને જુનાં શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફળતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટભેર કીધું નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિષે કશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમાં નીડરપણે ઘુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કોઇમાં પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદ્દેશીય લખાણ અમર થાય. નવલરામ, દલપતરામ ને નર્મદાશંકરનો શૈલીભેદ બતાવી, બન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. બુદ્ધિબળમાં તો બે સમાન નથી જ. નર્મદાશંકરનું મન આરસી જેવું હતું, જેમાં તે સમયની સારી નઠારી સર્વ પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડયું છે. માટે જ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલરામે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસારસ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શકિત અલબત અસાધારણ છે. તે માટે જ બુદ્ધિબળમાં નર્મદાશંકર દલપતરામથી ચઢે, પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. જ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય તેમ જણાતું નથી. નર્મદાશંકરે માત્ર નવી ગુજરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાયો નાંખી બાકીનું ચણતર ભવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી ન્હાના દીવાનું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે. પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન યુગની સકળ પ્રવૃત્તિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકલે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કાર્ય કર્યું છે અને આત્મબળની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાશંકરની કૃતિઓ ભુલાય પણ એમનું કાર્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશે જ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લાભ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામા લોકોને ઉકેલવાના અનેક મહાન પ્રશ્નો એમણે યથાશકિત યથામતિ પોતાના કાળમા ચર્ચ્યા છે.

ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ અને નરહરિલાલ : સાહિત્યરત્નની પ્રસ્તાવના

સંક્રાંતિકાળના પ્રતિનિધિ

ભારતભૂમિ ઉપર પશ્ચિમનું અજવાળું વિશેષ પડવા લાગ્યું, શાન્તિ દેવીએ હસ્તકમલ પ્રસારી સાહિત્યવિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો, ભારતસંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-કુસુમની પરિમલ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. આ સમયને આપણે સંક્રાંતિકાળ કહીએ. સંક્રાંતિ-કાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે.

જુની અને નવી લેખનપદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિષે સ્વ. મા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. "હલકું હાસ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્ય વડે દલપતશૈલીનાં શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે." સંક્ષેપમાં દલપતશૈલીમાં ગૌરવની સાથે મીઠાશનું અનિમનોહર સંમેલન થયું છે, શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરંજીવ્ય ફળ તરીકે આજ દિન પર્યંત "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" નામક સંસ્થા અને "બુદ્ધિપ્રકાશ" નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વશક્તિના પ્રાબલ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સી. આઈ. ઈ. નો માનવંત ખિતાબ કવિશ્રી દલપત-રામનો યશ દ્વિગણિત કરે છે. પિંગળશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફ જ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરૂચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેનાં દ્રષ્ટિબિંદુએ જોતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલનરહિત જણાય છે તેમના સવૈયા એકત્રીશા ઘણાજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું અનુકરણ રા. ખુશાલીરામ, રા. છોગાલાલ રા. કેશવલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે.

જ્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાનાં શાંત સુબોધક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગદ્ય જનસમાજમાં પ્રવર્તાવનાર, આર્યદીપકાર, સંસારસુધારક, એક વ્યક્તિ જનસમુહની સેવા કરવામાં મચી રહી હતી, અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાશંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતા "આર્ટીસીયન વેલ્સ" ના પાણી એકદમ ભૂમિમાંથી ઉછળી નીકળે છે, તેમ નર્મદ હૃદયભૂમિમાથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગ દ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે. જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાથી મુખ ઉઘડતા એકદમ ગડગડાટ ભડભડાટ કરતી કંઈ કંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે, તેમ નર્મદહૃદયજ્વાળામુખીમાથી ઉર્મિઓ કવિતામુખદ્વારા ઉછળી આવે છે. ટુકમા નર્મદની શૈલી આન્તર્ક્ષોભના ઉભરાટ ઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્યક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડ્યુ છે, સાહિત્યમાં તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે. આધુનિક સમયનું પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનુ સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વચ્છંદોન્માદનું રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા કવચિત્ કવચિત્ ગ્રામ્ય શબ્દોથી કિલષ્ટ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સવૈયા એકત્રીશા ખાસ વખણાય છે, તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત

પણ તેટલાંજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રા. વિજયાશંકર, રા. સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે.

જેમ નાટ્યની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદથી શરૂ થઇ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી નર્મદાશંકરથી થઇ લેખાય. આ સમય ગુર્જર ભાષાનો અભ્યુદયસૂચક છે. જ્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપતરામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા. નવલરામભાઇએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. તેમનું લખાણ બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપ જ છે. પણ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકની ખામીની સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યાં છતાં તેને બીજા વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય.

રતનરામ ભટ્ટ : સાહિત્યવિલાસની પ્રસ્તાવના

નર્મદ : કેટલાક દષ્ટિકોણ

આધુનિક યુગનો અરુણ

કવિ નર્મદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં. એ પ્રસંગને આજે સો વર્ષ થાય છે. સમય કાળ અને ફિલસુફની દ્રષ્ટિએ કે આઇનસ્ટીન સરખા વૈજ્ઞાનિકની દષ્ટિએ, અગર કોઇ જીવનવિકાસના ઇતિહાસકારની દષ્ટિએ મહત્વરહિત, સાપેક્ષ અગર અતિધીર ગતિમાન સત્ત્વ લાગતું હોય તો પણ આપણી સામાન્ય દષ્ટિએ એ અતિ મહત્વનું સત્ત્વ અને ત્વરિત સત્ત્વ લાગે તો તેમાં નવાઇ નથી. કવિ નર્મદ એ આધુનિક યુગનો અરુણ. કવિ દલપતરામ એના પૂરોગામી. નવયુગની જે રંગ–રેખાઓ દલપતરામે દોરી તેમા નર્મદે સ્પષ્ટ અને નવીનતાના આગમનને ન ભૂલી શકાય તેવા ઝમકદાર રંગ પૂર્યા.

યૌવનકાળના ઇતિહાસપલટા

સને ૧૮૦૦ ની આજુબાજુમા નાના ફડનવીસની સાથે હિંદુપત પાદશાહીની શક્ય બનતી જતી ભાવના અશકય બની ગઇ, અને અંગ્રેજો સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી બન્યા. સને ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઇ નિર્મૂળ થઇ અને હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજોની મહેરબાની ઉપર જીવતું બની ગયું. મોગલાઇનું માત્ર નામજ રહ્યું હતું. પહેલા પ્રસંગને નર્મદના જન્મ સમયે તેત્રીસ વર્ષ થયાં હતાં અને પેશ્વાઇ ગયાને માત્ર પંદરજ વર્ષ થયાં હતા. પંજાબનો રણજિત હજી જીવતો હતો. સત્તાવનનો બળવો–જેને કેટલાક ઇંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની પ્રામાણિકતા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ તરીકે પણ સ્વિકારે છે, તે–હિન્દની પુરાણી રાજકીય માન્યતાઓને ભસ્મ કરતો, રાજકર્તાને હિંદનું હૃદય જીતવાનો મહાબોધ આપતો પ્રજ્જ્વળી ઉઠ્યો ત્યારે નર્મદ ચોવીસ વર્ષનો ભરયુવાન હતો. પ્રાચીન કવિતાના અસ્તને સોનેરી રૂપેરી રંગની ભભકથી દીપ્તિમાન અને કળામય બનાવતા રસમૂર્તિ દયારામનું અવસાન થયું ત્યારે નર્મદની વય ઓગણીસની હતી.

નવયુગનાં મંડાણ

જીવન, ગદ્ય, અને સાહિત્યમાં નવી દૃષ્ટિ આવતી હતી, એ આખોયે ઓગણીસમી સદીનો યુગ જગતને માટે તેમજ હિન્દને માટે વિચાર અને આચાર-પરિવર્તનનો મહાયુગ હતો. કેળવણી પ્રજા પ્રમાણમાં ફેલાઈ છે? અનિષ્ટ રિવાજો નાબુદ થયા છે? વહેમો નષ્ટ થયા છે? દેશાભિમાન ખરેખર જાગૃત થયું છે? ગુજરાત અને ગુર્જર ભાષાનું નિર્મળ અભિમાન આપણા હૃદયમાં સ્થાન પામ્યું છે? નર્મદને તેના જીવનમાં જ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેના જીવન પછીની અડધી સદીમાં થયેલી પ્રગતિ માટે નર્મદનો આત્મા સંતોષ પામશે ખરો? કોણ જાણે? ખાતરી ભાગ્યેજ આપી શકાય.

નવાજૂનાનો જંગ

યુગપુરુષોની આજ કરુણરસની Tragedy હોય છે. તેઓ ધારે છે એટલી ઝડપથી જગત વધતું નથી. અનેક વર્ષોના સંસ્કારો અને અનેક વર્ષની ટેવો ઝડપથી બદલાતી નથી, જો કે તેની ખામીઓ આપણે જોતા હોઈએ તો પણ. અને બીજું એક મહત્વનું કારણ એ હોય છે કે અનિષ્ટ રૂપ બની ગયેલા સંસ્કારો અને આચારોના ગર્ભભાગમાં કોઈ ઇષ્ટ તત્ત્વ છુપાઈ રહેલું હોય છે. એ તત્ત્વ બાહ્યકૃતિમાં વિસરાઈ જાય, પરંતુ જ્યારે બાહ્યકૃતિ ફેરવવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ત્યારે તત્ત્વ પોતાનો વિનાશ ન થાય એ માટે ભારે બળ યોજે છે, અને તે બળ ફેરવવા યોગ્ય આકૃતિના પણ કઈક અંગો સાચવી રાખે છે. સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણને પ્રગતિ અને સંરક્ષણના બળોની ખેંચતાણનો જ ઇતિહાસ શીખવે છે. જૂનું એક વખત નવું હતું. નવું જે માગે તેનો મુખ્યાંશ જૂનામાં સમાયેલો હોય છે. અને નવી જાતની પણ બધીજ બાહ્યકૃતિ પસંદ કરવા જેવી હોતી નથી. અનિષ્ટ ટાળવા માટે જૂનાને ભાગી નાખવું-નિર્મૂલ કરવું? કે જૂનાનો શુભ અંશ સાચવી રાખી તેના ઉપર નવીનતા રચવી? બન્ને મહા વિકટ માર્ગો છે. ક્રાન્તિ અને વિકાસ એ બંનેની સાધના દુર્ઘટ છે. ક્રાન્તિ સાથે એક મહાભય રહેલો છે. જૂનાને ભાગી નાખવાના પ્રયત્નમાં અનેક અનિષ્ટ અંશો દાખલ થાય. સ્પર્શાસ્પર્શની ભાવના જૂલમભરેલી છે એમ માનતું માનસ જૂની રૂઢિ તોડવાના જોશમાં અસ્વચ્છતા Insanitary-habits ને અજાણતા આવકારે છે. પ્રજાસત્તાકની ભાવનામાં અમેરિકાની માફક લાંચરુશ્વત ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રજાસત્તાકની ભાવનાને દુષણ લગાડે છે, અને સ્ટેલીન, કમાલ કે મુસોલીની સરખા નિરંકુશ સત્તાવાદીઓને શક્ય બનાવે છે.

જૂનવાણી માનસની વિચાર સરણી

સ્હામે જૂના શુભ અંશો સાચવી રાખી તે ઉપર નવું ઘડતર કરવા ઇચ્છતું માનસ નવીનતાને ભાગ્યે જ પ્રામાણિકપણે આવકારે છે. જૂનામાં નવીનતા જોવા તે મહા પ્રયત્નો કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સ્પર્શાસ્પર્શમાં તે વર્તમાન વિજ્ઞાનના નિયમો વાંચવાની ઘેલછા કહાડે છે. નવીનતાના દોષો એ પ્રાચીનતાના જાણે બચાવ ન હોય એમ તે સંકુચિતતાથી માને મનાવે છે. દાખલા તરીકે મ્હોટી મ્હોટી ગાડન પાર્ટીઓ અપાતી જોઈ તેના દોષને પૂછે છે. જૂની પદ્ધતિની ન્યાતોમાં શું ખોટું હતું એમ ગર્વ સંકુચિતતાથી પૂછે છે. પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રજાઓમાં

પણ વર્ગભેદ છે એ હકીકતને જાણતાં આપણી ન્યાતજાતની પદ્ધતિનો બચાવ કરવા પ્રેરાય છે. પ્રજાસત્તાની ખામીઓ નીહાળી જરાય બચાવ ન થાય એવી રાજાઓની પ્રથાનાં ગુણગાન કરવા પ્રવૃત થાય છે.

આજનો ક્રાન્તિવાદી કાલનો સંરક્ષણવાદી

આથી એ વધારે મુશ્કેલી તો એ પડે છે કે એક સમયનો એક દશકાનો ક્રાન્તિવાદી બીજા દશકામાં સંરક્ષણનો તરફેણમાં ઉભો થઇ જાય છે. તે નવીનતાનો ઝુંડો લઇ આગળ ધસે છે, તેનાથી ઝડપ થઇ શકતી નથી, તે અકળાય છે, પોતાના અને પોતાના સાથીઓના દોષમાં નવીનતાની ખામીઓ જોવા પ્રેરાય છે; આથી આગળ વધી જૂનવાણીમાં તે તથ્ય જુએ છે અને તેમ કરતાં અંતે જૂનાનો જ વકીલ બની તે બેસી જાય છે.

શૌર્યગીતોના શંખનાદ

જેમ નર્મદ માત્ર સાહિત્યકાર ન હોતો, તેમ નર્મદ માત્ર સુધારક ન હોતો. નિમાલ્ય માનસ ભોગવતી ગુજરાતી પ્રજામાં જુસ્સો, સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાન તેણે પ્રેર્યાં. વીરત્વ-ભર્યાં ગદ્ય અને પદ્યદ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતા જગાડવા તેણે ભગીરથ પ્રયાસ આદર્યા અને એ પ્રયાસને પરિણામે હૃદયસ્પર્શી યુદ્ધગીતો ગુજરાતને સંભળાવ્યાં, અને ગુજરાત એ માત્ર ભૌગોલિક નહીં પણ સાંસ્કારિક એકતા ધરાવતી જાગતીજ્યોત પ્રજા છે, એ માન્યતા એણે ઉત્પન્ન કરી અને દૃઢ કરી.

'યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે'
'રણુ તો શૂરાનું'
'જય જય ગરવી ગુજરાત'

આવાં આવાં કદિ ન ભૂલાય એવાં ઉદ્દીપક અને ભાવભર્યાં ગીતો તથા પ્રજાભાવનાની જીવંત કલ્પનાઓ આપનાર કવિ નર્મદ એક સાચો અને ભવ્ય દેશસેવક હતો.

યુગપુરુષ નર્મદ

આમ નર્મદ સાહિત્યકાર હતો, સુધારક હતો અને દેશભક્ત હતો. આ ત્રણમાંથી તે માત્ર એકજ સ્વરૂપે વ્યક્ત થયો હોત તો તે એ જાગૃતિસમયના કોઇ લેખક, સુધારક કે દેશભક્તની માફક ભુલાઇ ગયો હોત. પરંતુ નર્મદ એના સમયપ્રવાહોનો પરપોટો નહોતો, સમયનો આપનો જ નહોતો, સમયના બળપ્રવાહોને પોતામાં સંક્રાન્ત કરી એ પ્રવાહોને નિશ્ચિત ગતિ આપતો એ સમયબળના કેન્દ્રરૂપ હતો. એ યુગપુરૂષ હતો. માટે જ ગુજરાતી જીવનના ઇતિહાસમાં નર્મદનું નામ અમર છે.

નર્મદનાં આદર્યાં અધૂરાં જ છે

આજ નર્મદના જન્મને એક સૈકું થયું. નર્મદના મૃત્યુકાળને લગભગ અડધું સૈકું થયું. એ સમયના અને આજના ગુર્જર માનસમાં ફેરફાર થયા છે. મહત્વના ફેરફારો થયા છે, છતાં નર્મદે ઉઠાવેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો આપણે નિકાલ કરી શકયા છીએ ?

સાહિત્ય અને જીવનનો સમન્વય

સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ મહત્વ છે, એ પૂરવાર કરવા માટે નર્મદનું સાહિત્ય નર્મદના જીવન સાથે સહજ સરખાવવું બસ થશે. નર્મદ સરખું અવિરત પ્રયોગશીલ જીવન ભાગ્યેજ જડશે. તેણે નવીનતા માત્ર વિચારી જ નહોતી, તેણે નવીનતા માત્ર લખી જ નહોતી, તે નવીનતા જીવ્યો છે. લાલચોને ઠોકર મારી કલમને જ નિશ્ચયમદ જીવન સમર્પણ કરનાર એ સરસ્વતીનો આદર્શ સેવક, રાજ્યાશ્રય પામતો રાજભાટ નહિ પરંતુ પ્રજાની સેવા કરતો કડક સેવક, ગુજરાતનો આદ્ય સુધારક. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંપર્કનો યુગ તે ઓગણીસમી સદી. યુરોપીય વિજયે યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં વિજયતત્ત્વ બતાવ્યાં, અને ખરે, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં એવાં અને કેટલાં અનિષ્ટ તત્વોએ પ્રવેશ કર્યો હતો કે આપણી સંસ્કૃતિનો રાજકીય પરાજય અનિવાર્ય હતો. એ અનિષ્ટ તત્વો એટલાં સ્પષ્ટ હતાં કે તેમને અત્રે વિગતપૂર્વક જણાવવાની જરૂર નથી. ધર્મમાં, સમાજમાં વહેમ, રૂઢિ, મિથ્યાચાર, દંભ પ્રવેશી ગયાં હતાં. આપણાં માનસમા શિથિલતા, સ્થિતિચુસ્તપણું, દુરાગ્રહ ઉદાસીનતા દાખલ થઇ ગયાં હતાં. સામાન્ય સમજની ઝટ સમજાય એવી દલીલ સાભળવાની અને તે માનવાની આપણી તૈયારી નહોતી. એવા અનિષ્ટ તત્વોને એકજ પ્રહારથી નિર્મૂલ કરવાની અભિલાષા રાખતો નર્મદ એક મહા સૈનિક હતો. તેણે સુધારો સમજાવ્યો જ નહીં, પણ સુધારો આચારમાં મુક્યો. ન્યાતજાતનાં બંધનો તેણે અળગા કર્યા; વિધવાવિવાહનું સૂચન માત્ર રૂઢિપૂજકોને કંપાવી મૂકતુ, તે વિધવાવિવાહ તેણે કર્યો; પ્રેમ–શૌર્યનો પોતાનો મુદ્રાલેખ આચારમા મૂકયો, ઉદારતાની પરાકાષ્ઠામાં ધનસંચય ન જ કર્યો, ધ્યેયને ખાતર ગરીબી વેઠી· સ્વમાન અને ટેક કેવા હોઇ શકે તેનું જ્વલત દૃષ્ટાંત રજુ કર્યું.

સ્વપ્ન જોવાનો, સ્વપ્ન રચવાનો, એ યુગ હતો. વીસમી સદીના મહાપ્રયોગોની કલ્પના એ યુગે સરજી હતી. પ્રાચીનતા ઝડપથી લુપ્ત થતી જતી હતી. નવીનતાનો પ્રવાહ પૂર જોસમાં વહી રહ્યો હતો. એ યુગના બરાબર મધ્ય ભાગ ઉપર અડધી સદી સુધી નર્મદનું જીવન લંબાયું. જીવન અતિશય ટુંકુ–વર્ષ ગણતરીના પ્રમાણમા માત્ર ત્રેપન વર્ષનું બે પચીશી પૂરતું. પહેલી પચીશી તૈયારીની. બીજી પચીશીની મહાપ્રસાદી.—

એટલે નર્મદનું જીવનકાર્ય માત્ર એના જીવનની બીજી પચીશીમા તો પૂરું થઇ ગયું. નર્મદના જીવનનો પરિપકવ ભાગ શરૂ થાય તે પહેલા તો એ જીવન અસ્ત પામ્યું. એ ન્હાનકડા જીવનમાં નર્મદ યુગપુરુષ બની ગયો. એ સમયની કોઇ પણ વ્યક્તિ કરતા નર્મદે વધારે પ્રમાણમાં યુગબલને ઝીલ્યું, અને બીજી કોઇ પણ વ્યક્તિ કરતા નર્મદે એ યુગબળનો પ્રવાહ વધારે પ્રમાણમા વહેવરાવ્યો, દલપતરામ કરતા પણ વિશેષ. ત્રેપન વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદામાં નર્મદ સમર્થ કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર, સમર્થ ચિંતક અને સમર્થ લેખક થયો તેણે નાટકો લખ્યા, વિવેચનો લખ્યા અને પિંગળ તથા રસાનકારને ગુજરાતીમા ઉતારી શબ્દકોશની મહાભારત રચના એકલે હાથે ઉપાડી પોતાનું સાક્ષરત્વ સિદ્ધ કર્યું, અને લેખક તથા સાક્ષર એ બે શબ્દોમા રહેલા મહત્વના પણ ઝડપથી ભૂલાઇ જતા તફાવતનું રહસ્ય સહુને સમજાવ્યું. એણે મારા

પ્રચારક–Propagandist તરીકે કામ કર્યું. રાજ્યરંગમાં એક ઇતિહાસકારની જગદ્વ્યાપી દૃષ્ટિ ખીલવી–એચ. જી. વેલ્સનું સ્મરણ કરાવે એવી ઇતિહાસકથા લખી. કવિતા વિષે નવીન વિચારો આપ્યા, ગદ્યમા પણ કવિતા હોઇ શકે એવું આજ પણ ભડકાવનારું કથન કરી ઉદાર રસજ્ઞાન બતાવ્યું, નવીન છંદોની રચના કરી, કલાવિધાનના દર્શન કરાવ્યાં. સાહિત્યમાં તેણે શું શું નથી કર્યું ?

ગાંધીજી નર્મદના ભવ્ય વારસ

છતા તેની ક્રાન્તિ નિષ્ફળ નિવડી છે એમ કહેવાય નહિં. ક્રાંતિ કાંઇ નહિ, તો છેવટે પ્રાચીનતાના શુદ્ધિકરણ રૂપે પરિણામ પામે છે. નર્મદનું સ્વપ્ન સફળ થયું નહિ હોય, છતા તે અફળ થયું છે એમ કહેવુ એ અસત્ય છે. કેળવણી વ્યાપક નહીં થઇ હોય તો પણ તે વધી તો છે જ. અનિષ્ટ રિવાજોને અનિષ્ટ કહેવામા પણ, નર્મદના સમયમા ભારે હિમ્મત જરૂરની હતી. આજ એ અનિષ્ટતાનો સ્વીકાર થઇ રહ્યો છે. નર્મદનું દેશાભિમાન રાજદ્રોહ ગણાતુ ન હતું, એનું કારણ એટલું જ કે તે સમયે નર્મદનુ Vision સ્વપ્ન બીજા જોઇ શકતા ન હતા. આજ એ સ્વપ્ન ઘણા જુએ છે. અને તે સત્ય બનાવવા મથે છે. નર્મદે ગાયેલી ગરવી ગુજરાત આજ ખરેખર ગરવી બની છે. મહાત્મા ગાધી દેશાભિમાનમા, સંસાર સુધારાની બાબતમાં નર્મદના એક ભવ્ય વારસ છે. નર્મદની વિચારપદ્ધતિમા, યોજનામાં ગાંધીજીના વર્તમાન વિચારો અને યોજનાઓનો ભાસ થાય તો તે વધારે પડતું હોય નહીં.

સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક સ્થાન

નર્મદ સાહિત્યકાર તરીકે આજ પડછાયામા પડતો જાય છે, એની કલામા પ્રાથમિકપણું દેખાઇ આવે છે, એની કવિતામા અને ગદ્યમા આપણે અપરિપક્વપણું જોઇ શકીયે છીયે, આ બધું ખરૂ. તથાપિ ગુર્જર સાહિત્યમા તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન અમર છે. થોડા સમયમાં તેનું સાહિત્ય નવગુજરાતને પ્રેરણા આપતુ અટકી જાય એ કલ્પી શકાય એમ છે, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યના અભ્યાસનો પહેલો અને જ્વલંત પાઠ નર્મદનો છે, એ અભ્યાસીઓથી વિસારાય એમ નથી.

આચાર–વિચારનો મેળ

નર્મદનો સંસારસુધારો આજ કોઇને ક્ષુલ્લક લાગે, જો કે હજી નર્મદના પ્રશ્નો આપણે સફળતાથી ઉકેલ્યા નથી એમ કહેવુ પડે છે. બાળલગ્નનો 'કાયદો બ્રિટીશ સરકારને કરવાની હજી આજ ગમ પડી છે.

નર્મદનો માનસપલટો

આ વ્યક્તિગત પરિવર્તનો બહુ અભ્યાસ કરવા સરખા છે. મેકડોનાલ્ડ સરખો સમાજવાદીઓનો નેતા જૂના ફેંકી દેવા સરખા વિચારની બનેલી રાજનીતિનો શાસનધર બની કેમ બેઠો છે, એ વિષયના ઉકેલમા સામાજિક ફેરફારો અને બદલાતા માનસનો રસભર્યો અભ્યાસ થઇ શકે

એમ છે. કવિ નર્મદનું જીવન પણ આવા ફેરવાતા માનસનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. એ ફેરફાર શરૂ થયો હતો, તેનું છેવટનું પરિણામ આવે તે પહેલાં તેનું જીવન પૂરું થયું. પરંતુ એ માનસ ફેરફારમાં એક મહત્વની વાત આગળ તરી આવે છે. એ ફેરફારમાં સ્વાર્થનો અંશ સરખો પણ નહોતો, જ્યારે ઘણી વ્યક્તિઓનાં માનસ પરિવર્તનમાં અંગત અનુકૂળતા ધીમે ધીમે પ્રાધાન્ય ભોગવતી જાય છે. એ અંશ ન હોવાના કારણે જ તે યુગપુરૂષ છે. સ્વાર્થી મનુષ્ય આખા યુગને ભેટી શકતો નથી.

ગુજરાતના યુગપુરુષોની ત્રિમૂર્તિ

ગુજરાતના ત્રણ મહાપુરૂષો : નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. એ ત્રણેના માનસનો અભ્યાસ અને સરખામણી આજનો વિષય નથી. છતાં એ ત્રણે મહાન ગુજરાતીઓના ઘડતરમાં ક્રાન્તિ, સંરક્ષણ અને એ બંનેનાં સંમિશ્રણ કેવી રીતે અને કેવે સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે, એ જોવાની જરૂર ઝડપથી ઉભી થતી જાય છે. એ ત્રણે તત્વો સત્ય છે, અને વ્યકિતગત કે સામુદાયિક પ્રયત્નો છતાં એ સત્યો વારંવાર પ્રકટ થઇ પોતાનું બલ પ્રકટ કર્યે જાય છે. ક્રાંતિવાદી બળવો જગાવે છે, બળવો થાય છે, પરંતુ બળવાનો પૂર્ણ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી. બળવાને નિરર્થક કરનારાં તત્વો બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે બળવાને નિષ્ફળ કરવા મથે છે. ક્રાન્તિને દોરનાર યુગ–પુરૂષ નિરાશ થાય છે. તેનાં જીવનનું સ્વપ્ન ખરૂં પડતું નથી. તે પાછો પગ માંડે છે, અગર સમાજજીવનમાંથી અદૃશ્ય થઇ જાય છે.

રમણલાલ દેસાઇ : સુરતની નાગરજ્ઞાતિ સમક્ષ ભાષણ

નર્મદયુગની કવિતા

નર્મદયુગમાં સાચી કવિતા ન જન્મી શકે એવાં આ ઉપરાંત બીજાં પણ કારણો ગણાવી શકાય, પણ એ સઘળાંની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ આપણે યુગલક્ષણો સ્વતંત્ર લેખમાં વિચારીએ ત્યાં જ પ્રસ્તુત લેખાય. એટલે અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ જમાનાનું સ્વરૂપ જ કંઇક એવું હતું કે ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા એમાં ઉદ્‌ભવી શકે નહિ. કેમકે વસ્તુતઃ નર્મદયુગની નદી એ વર્ષાઋતુની ધૂલવતી, ઊછળતી, રેલાતી એવી ગાંડીતૂર નદી હતી. એનાં જીવનજળ ખૂબ ડહોળાએલાં હતાં અને તેમાં ઠેર ઠેર વમળો પેદા થતાં હતાં. શરદઋતુની નિર્મળતા કે પ્રસન્નતા હજુ એમાં નહોતી આવી. એટલે કવિતાસુંદરીનો વિહાર કે ક્રિડનને માટે હજુ એ પાત્ર નહોતી બની. આ રીતે આ યુગમાં કોઇ ઉત્તમ પ્રકારની સુંદર કવિતા લખી શકે એવી સ્થિતિ જ હતી નહિ. તેથી જ આખો નર્મદયુગ પોતાની સાચી રસવત્તાથી સર્વતોષક બને એવી ચિરંજીવ કવિતા તો શું, એવાં છૂટક કાવ્યો પણ અલ્પ જ આપી શકેલ છે.

વિશ્વનાથ ભટ્ટ : નર્મદયુગનું વાઙ્‌મય : કૌમુદી : પુ. ૮, ૩૭૯

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ

જેવું શીલ તેવી શૈલી, એ સૂત્રનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આપણા સાહિત્યમાં કવિ નર્મદ છે. એનું ચિત્ત દેશના દુઃખથી ઉકળતું. શું કરી નાખીયે તો આપણા દેશના લોકો ખરાબ રિવાજો છોડી, ગુલામીની જંજીરો છોડી જગતમા માનવંતુ પદ લે એવા વિચારોથી એનું મન ઉભરાતું. એનું દિલ સાફ ને સ્વભાવ સાચાબોલો હતો. આ સર્વ ગુણો એની શૈલીમાં કોઇને પણ દેખાય એવી રીતે પ્રતિક્ષણે પ્રતીત થાય છે.

નર્મદ સાચો વીર હતો એટલે એની વાણી સીધી, સરળ અને સચોટ હતી; મનમાં હોય તેજ એ નિડરપણે કહેતો, તેથી સીધી, સહુ એનું લખ્યું બોલ્યું સમજે એમ ધારીને કહેતો તેથી સરળ અને સહુ એનું કહ્યું કરે એ હેતુથી કહેતો તેથી સચોટ પણ આ તો એના સામાન્ય ગુણો છે. એનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે કહ્યા વિના રહેવાય નહિ ત્યારે એ કહેતો આ વિરલ ગુણ ગાંધીજીમા પણ છે, ને તેથીજ એ બેઉની વાણીના બળ અને વેગ સરખા છે.

નર્મદના ગદ્યની તુલના કરવી હોય તો એની શૈલીના જ ગુણો ગણાવીએ તે બસ નથી. સહુથી મહત્વની બાબત તો એ છે કે એણેજ પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખવા માંડયું. એના લખાણોમાં આચિંતા સફાઇ વિનાના વાકયો ને વિચારો આવી જાય છે તેનું કારણ એજ છે. શત્રુનું ડોકુ ઉડાવવું હોય તો પ્રથમ લુહાર તરવાર ઘડે છે, પછી ઘસનાર તેને પાણીદાર બનાવે છે, પછી ઉસ્તાદ તરવારપટા શીખવે છે ત્યારે છેવટે યુદ્ધવીર તરવાર લઇ મેદાનમા બહાર પડે છે. નર્મદવીરને પણ વહેમરૂપી શત્રુનું ડોકું ઉડાવવુ હતું. પરંતુ એને તો મધળું એકલે હાથે કરવાનું હતું. પ્રથમ અનેક વિષયો પર લખીને એણેજ ભાષાને ખરેખરી ઘડી, નવનવા પ્રયોગો દાખલ કરી એણેજ શિષ્ટ ગદ્યલેખનના ધોરણો નક્કી કર્યા ને આ ઓછું હોય તેમ છેવટ એણેજ અખૂટ સામર્થ્યના બીજવાળી પારદર્શક શૈલી પણ આપણને આપી. આપણા ગદ્યસાહિત્યના પિતા તરીકે શૈલીકાર નર્મદનું નામ અમર રહેશે.

વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી : ગદ્યકુસુમ

સુરતની યાત્રા

'સુરત સોનાની સુરત', ની આખરે તમે જાત્રા કરી ખરી. બિચારો કવિ નર્મદા એજ ગુજરાતનો અમૂલ સંતાન સુરતને કયી કયી રીતે વર્ણવે છે, એ તમે વાચ્યું હશે. એને મન તો સુરતજ જગતનું તારણસ્થાન હતું- "પ્રેમ-શૌર્ય" ના મોઘા મંત્રો તથા "જય જય ગરવી ગુજરાત" ના ગગનભેદી સુરો આમવીરાનમાથી, પ્હેલીવાર ગુજરાતમા તો ઉઠયા. ગુજરાતના જીવનનો નાડધબકાર કવિ નર્મદથી શરૂ થયો કહીએ તો એમાં ખોટું નથી. ક્યાં એનો બુદ્ધિવાદ, કયા એનો વિશાળ અને સર્વદેશીય જ્ઞાનપ્રવેશ? જગતના સામાજિક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસના ફળ નર્મદે પહેલીજ વાર ગુજરાતના ખોળે ધર્યા. એની ભાષાની સચોટતા ને જોશ ગુજરાતમા નવીન હતા. એજ નર્મદ ગુજરાતના વહેમ તથા જીવન વિકાસમાં અંતરાયરૂપ સમાજરૂઢિની સામે, સંગ્રામના મોખરે ઝુઝતો હતો.

"સહુ ચલો જીતવા, જંગ બ્યુગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે."

ગુજરાતમા સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, તથા રાજકીય જાગૃતિનો નર્મદ પ્રભાતટહુકો હતો.

રતનલાલ શેઠઃ ગુર્જરગિરા (હસ્તલિખિત માસિક) : કેટલાક પત્રો

નર્મદની કાવ્યભાવના

આપણાં હાલના કવિતાસાહિત્યનો યુગ, નર્મદ—દલપતની મંડાયો એ તો સિદ્ધજ છે પ્રાચીન યુગનો છેલ્લો The last of the ancients તે રસિક કવિ દયારામ. નર્મદે કવિતાનું સ્વરૂપ કંઇ બદલ્યું; અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રકાશને ઝીલનાર પ્રથમ નર્મદ, એના કાવ્યોમાં વર્ડઝવર્થની છાયા અને ભાવો મળી આવેછે, અને કવિતામાં કંઇક "દર્દ" અથવા "લાગણી" જોઇએ, તે વ્યાખ્યા નર્મદે આપી. કાવ્ય અને પદ્યમાં શો ફેર તે ત્યારેજ સમજાવા લાગ્યું. તે પહેલાં કવિતાનો ખ્યાલ કેવો હતો તે વિષે, તે વખતના સમર્થ વિવેચક સ્વ. નવલરામ એક સ્થળે લખેછે કે "ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનું પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકા ભડાકા તથા સરસા મમ્માવાળા પાંચ સાત શબ્દો જોડે ગુંથેલા હોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના કોઇ પારખુ નથી. તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ રાખતા નથી.' નર્મદાશંકરની વ્યાખ્યા એવી હતી કેઃ—

> "અક્ષર માત્રાનિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ,
> તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદવૃત્ત સુખ આસ"

તેના સમકાલીન કવિ દલપતરામની વ્યાખ્યાઃ—

> "કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરંજન જાણ;
> સરસ સરસ રસ સબ્દમાં વાકયની રચના આણ."

અને આ બન્ને કવિઓની કવિતા, જો કે એકજ ધાટીથી લખાયેલી, પણ ભિન્ન છે. કયાં નર્મદની "મસ્ત" શૈલી અને દલપતરામની "સભારંજની" શૈલી ? એવોજ કાળ ઇગ્લંડમાં ડ્રાયડન અને પોપના સમયમાં હતો. કર્ણને મધુર લાગે એવી વાકયરચના—માપસર—એ તે વખતની કવિતાની વ્યાખ્યા હતી અને એ કવિતાસાહિત્ય કેવળ શુષ્ક અને નીરસ જ, માત્ર નૈતિક સિદ્ધાંતોથી ભરેલું જણાય છે.

નર્મદાશંકરમાં કંઇક જૂદુંજ વલણ હતું. એમની "ઋતુ—વર્ણન" ની કવિતાઓ આગળના કવિની કવિતાઓ સાથે સરખાવતાં જૂદીજ પડી આવે છે. આગળના કવિઓ વનનું વર્ણન "એલચી જોડે આમલી ને એરંડા" નાં નામ મૂકી કરતા. તે સિવાય વનવર્ણન સંપૂર્ણ ગણાતુંજ નહિ. દાખલા તરીકે—

> "આંબા, આંબલી લીમડા, અરીઠા અપાર,
> શીમળ સમળી સેત્ર, ન સૂજે પંથવિચાર,
> ખેર, ખાખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર,
> આવળીઆ બહુ બોરડી, સરગવા સમેર."—પ્રેમાનંદ

આજના આપણા કવિઓ લાંબાંલચક વર્ણનો કરવા નથી બેસતા. આજની કવિતાનું એ લક્ષણજ નથી. દલપતરામની ભાષા સાદી અને વિચારો પણ સાદા. આજે તો કોઇ એમની કવિતા નહીં વાંચે તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, અને એમ કરવામાં મોટું પાપ છે એમ પણ નહીં માનીએ. દલપત તો શું, પણ વખત આવતાં નર્મદને પણ કવિ તરીકે ઓળખતા બંધ થઇશું. નર્મદ યુગપ્રવર્તક હતો, એની કોઇ ના નહી પાડે, તેમજ દલપતરામ તેના યુગના પ્રતિનિધિ હતા. પણ એ બધું કાળક્રમે ભૂલાઇ જશે. "માખી બોલી મુખ થકી, પ્યારા બચ્ચા પાસ" એ તો જુની વાચનમાળા જેમણે વાંચી હશે, તેજ યાદ કરતાં હશે. દલપતરામનું ઘણું પદ્ય છે, પણ આજ જેને આપણે કવિત્વ કહીએ છીએ તે નથી.

અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થપણ ક્વચિત એવીજ કવિતા લખતો. તેના મિત્ર, ટીકાકાર કોલરીજે, એક દૃષ્ટાંત આપી બરોબર ટીકા કરી છેઃ

"In distant countries have I been,
And yet I have not often seen,
A healthy man, a man full grown.
Weeps in the public roads alone.
Sturdy he seemed, though he was sad,
And in his arms, a lamb he had."

કોલરીજ કહે છે કે ભાષા સહેલી છે, આથી વિશેષ સ્હેલી ભાષા નહી હોઈ શકે ? પણ એમાં કવિત્વ શું આવ્યું ? એજ પદ્યને ગદ્યમાં મૂકી શકાય. I have been in many a part, far and near, and I don't know that I ever saw a man that was neither sick nor hurt." એજ પ્રમાણે કવિ દલપતરામનું ઘણું પદ્ય ગદ્યમાં મૂકી શકાય એમ છે.

એક બે ઉદાહરણ લઇશુંઃ

(૧) ગાયો ચરી ગામ ભણી વળે છે,
જુદી પડેલી સમૂહે મળે છે.
ઘણી નદીઓ મળી એક રાહ,
જાણે થયો જાન્હવીનો પ્રવાહ.

(૨) ઘંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉદ્યોગી લોકો જન સર્વ જાગ્યા.

(૩) સ્ત્રીઓ દિવાની દિવટયો કરે છે,
હથેલીઓ બે વચમાં ધરે છે.

આવાં અસંખ્ય પદ્યો બતાવી શકાય, જેમાં કેવળ એમની "કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરંજન જાણ !" એજ વ્યાખ્યા બરોબર અનુસરાયલી જણાઇ આવશે. અને એવુંજ

કોઇ વખત નર્મદની કવિતામાં પણ છે, પણ એનો જુસ્સો અને એની ભાવનાઓ બહાર તરી આવે છે. હાલના એક વિવેચક કહે છે કે:—

"આખા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેમ બ્રાઉનિંગનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું છે, તેમજ નર્મદનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતીમાં નીરાળું છે. જેમ ટેનીસન રાજકવિ હતા તેમ દલપતરામ રાજકવિ હતા. બ્રાઉનિંગની કવિતામાં જેમ શબ્દ કરતાં વિચારને પ્રાધાન્ય છે, તેમજ નર્મદના સાહિત્યમાં શબ્દો કરતાં લાગણીઓ અગ્રેસર છે. જેમ ટેનીસન શબ્દચમત્કૃતિમાં મોજ માને છે, તેમ દલપતરામ પણ એમની રીતે શબ્દ નામ–જોડકણાં–માટે હરહંમેશ પ્રયત્ન કરે છે; અને બ્રાઉનિંગની પેઠે નર્મદની ભાષા પણ ખરબચડી."

આપણને તો નર્મદ એક વીર સુધારક અને પ્રવર્તક તરીકે હમેશ જણાય છે. "જય જય ગરવી ગુજરાત" "યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે" એ લીટીઓ લખનાર, ગુજરાતને 'સ્વદેશાભિમાન' શબ્દ પ્રથમ આપનાર, અને 'પ્રેમશૌર્ય'ની ચીસ્હાક પાડનાર, સુધારાનો સમર્થ નેતા—નર્મદ. એને કયાકયા દષ્ટિકોણથી તપાસીએ? સાહિત્યની એની સેવા કંઇ ઓછી છે? પ્રેમાનંદે પાઘડી નહી પહેરી, પણ આપણા આ વીર કવિને તો બે દિવસ દુધ અને પૌઆ ઉપર રહેવું પડયું એ ખ્યાલ આજની પ્રજાને આવવો મુશ્કેલ છે.

"મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં!" એ પ્રતિજ્ઞાથી કયા વાચનારની આંખો સજળ નહી થાય? અને ચોવીસ વર્ષ પછી, જ્યારે કવિએ નોકરી શરૂ કરી તે પ્રસંગ પણ ઘણો જ કરુણ છે. કવિ પોતેજ કહે છે કે "શું જુઓ છો? ચોવીસમા વર્ષે ટેક ગુમાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતા જાઓ હવે વળી શું બને છે તે. આ ગુઆ, આજે દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા" ઉચ્ચ મનોવૃત્તિનો અને નિખાલસ હૃદયનો આ નમુનો કરુણ નથી? આજે કયા છે એવી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ? સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇનું પ્રતિજ્ઞાપાલન ઉદાહરણ તરીકે આપી શકાય. નર્મદ અને દલપતના અનુયાયીઓ થયા, અને કવિતાના બે જુદા તડા બંધાઇ ગયા. બન્ને પક્ષમા વિક્ષેપ પણ થયો. અને ખુદ નર્મદ અને દલપતનો વિવાદ, કંઇ જેવો તેવો નથી. પ્રેમાનંદશામળનો ઝઘડો વરસમે બરોબર વર્ણવ્યો છે. શામળ કહેતો કે "કહ્યું કથે તે શાનો કવિ?"

એવોજ ઝઘડો નર્મદ અને દલપતરામનો મુંબાઇમા બન્ને એક સ્થળે મળ્યા ... પોતાની કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવી ખાસ નિર્ણય આવ્યો નહિ ઉલટું, લોકોને તમાશો જોવાનો મળ્યો, અને સ્વ. નવલરામભાઇ લખે છે તેમ, 'બીજે દિવસે' પારસી પંચે તો એક રમુજી ચિત્રમા બન્નેને એક બીજાની ચોટલી પકડી ખુબ લડાવ્યા છે. અને એ બન્નેના આક્ષેપો પણ કાઇ જાય તેવા નથી. આ રહ્યો તેનો નમુનો! નર્મદાશંકરની 'નર્મ કવિતા' બહાર પડી અને તેમા કવિનું ચિત્ર આવ્યું એટલે દલપતરામે લખ્યું કે —

" શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ.
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ."

નર્મદે ઉત્તર આપ્યો—

" મનની છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી હજામ."

ઉમિયાશંકર મહેતા· અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય

કવીશ્વર દલપતરામ અને કવિપંડિત નર્મદ : તેમની કવિતા

તરંગથી કવિતા થાય છે એ સમજ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના ઉદ્ભવે કાંઇક તોડી. ભાવમાત્ર કવિતા બનાવવાને બસ છે એમ નવી સમજ સમાજમાં ઉત્પન્ન થઇ, અને ભાવને આવેશની સાથે ગાતાં કવિતા પૂર્ણ થાય એમ સિદ્ધ મનાયું. કવિતામા ભાવની જરૂર છે, અને કવિતા આવેશની પળોએ થાય એટલુ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરથી લોકો શીખ્યા. પરંતુ કવિતાના યોગ્ય વિષયની પેલી જરૂરી જે નષ્ટ થઇ હતી તે કવીશ્વરના સમયથી જ. સુધારાએ ગુજરાતમા પગ કીધો હતો, પણ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના વખતમા તે જોરભેર થયો. પુરાણથી યોજાએલી અનેક દેવદેવીઓની ધર્મ-પ્રણાલિકા હજુ દેશમા પ્રચલિત રહી. પણ એવી ભાવના શા મૂળ પર સ્થિર રહેલી હતી તેની સમાજને માહીતી હતી નહિ. સુધારાના ખડગથ. તે ભાવના કપાઇ, પુરાણ પર શ્રદ્ધા ન રહી. પુરાણના આખ્યાનો વહેમથી ભરેલા પાતક ઉપજાવનારાં મનાયા, અને કવિતામા પૂર્વના કવિના વિષયોને તજી દીધા. નરસિંહ, દયારામ તથા મીરાંનો શૃંગાર અનીતિવર્ધક ઠર્યો, પ્રેમાનંદના નિવૃત્તિપરાયણ પુરૂષોના આખ્યાનો સુધારાની પ્રવૃત્તિને બીનઉપયોગી લાગ્યા. શામળની કથા ગામડીયાને મોહાવનારી રહી. ધર્મસુધારણાની અને સ્વદેશોત્કર્ષની લાગણી તે કાળના કવિતાના લેખકોએ પકડી અને આવેશયુક્ત ભાવથી લખવાની નવી બારી ઉઘાડી

કેળવણીનો નવોજ પ્રચાર થતા અને અંગ્રેજ લોકોના સંસર્ગથી સુધરેલા દેશોના રીત રીવાજનું ભાન થઇ આવતા, કવીશ્વર અને કવિપંડિત બન્નેને દેશ અને સમાજને સારી રીત ભાત અને રીવાજ આપવાનુ મન થઇ આવ્યું, દેશને તેવા રીતભાત અને રીવાજને અર્થે જાગ્રત કરવા એવું પોતાનું નિર્માણ થાય એમ બન્નેને ભાસ્યું, અને બન્નેએ કવિત્વવૃત્તિનું અગ્ર તે તરફ રાખ્યું. કવીશ્વરે દેશના દુ:ખ ગાઇ અને કવિપંડિતે હિન્દુઓની પડતી ગાઇ પોતાનો કવિધર્મ બજાવ્યો

વ્યવહારને વળગી રહી 'ધીરેધીરે સુધારાનો સાર' સમજાવનાર કવીશ્વરને પરિહાસમાં ગરબીભટ એવુ ઉપનામ આપવામા આવ્યુ હતું, પરંતુ એવી ગરબીભટની ફરજ બજાવતા પણ કચ્છ ગરબાવળીમા કવીશ્વરે જેવો સાર ભાઇ અને બ્હેનોને સમજાવ્યો છે તે સમજાવતા

એમણે કવિધર્મ અથવા ઇશ્વરી નિર્માણજ અદા કરેલ છે. તેવીજ રીતે કવિપંડિતે 'વજેસંગ અને ચાંદબા' તથા 'કુમુદચંદ્ર પ્રેમપત્રિકા જેવા' પ્રસંગ ગાઇ વ્યભિચાર વધાર્યો કહેવાય છે, ત્યાં પણ દંપતિમાં પરસ્પરના પ્રેમની આવશ્યકતા બતાવી કવિધર્મ યાને ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરેલ છે. કવિ થવાને ઇશ્વરી પ્રસાદ જોઇયે છીએ. ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાનેજ તેની ઇચ્છા હોવી જોઇયે છીએ. ઉપરાંત એ નિર્માણ અદા કરવાનું કવિમાં તાન હોવું જોઇએ છીએ. એ સિવાય અન્ય વ્યવહારમાં એની વૃત્તિ પરોવાતીજ નથી. જે જે પદ્ય કવિતાના નામને લાયક છે ત્યાં ત્યાં કવીશ્વરનું વલણ ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાજ વળેલું રહ્યું છે. કવિપંડિતનાં જે જે પદ્ય કવિતા નામને લાયક છે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થાને તાન સાથે ઇશ્વરી નિર્માણ એઓએ અદા કરેલું છે. કવિ નિરંકુશતાની પ્રાપ્તિમાં ઉચ્છૃંખલ બની કવિપંડિતે ઇશ્વરી નિર્માણને નજરથી જવા દીધું છે, તથાપિ તાન વિષયે બોલીયે તો કવિપંડિતનું આખું જીવનજ તાનમય હતું.

હવે કવીશ્વર અને કવિપંડિતના સમયનો સુધારો નબળો પડી ગયો છે, સુધારાએ આપેલ બોધ સત્ય તરીકે સ્વીકારતાં હવે મન શંકાગ્રસ્ત થાય છે. પૂર્વનું જે હતું, સુધારાની અવલના કાળનું જે હતું તેની કીર્તિ સુધારાએજ હણી છે. એમાંથી કયું સત્ય–કયું ઇશ્વરને ગમે છે એ હજુ નક્કી નથી. વળી થોડા વર્ષના અંદર પણ કાળ બહુ જ બદલાઇ ગયો છે; દેશની સ્થિતિ ઘણીજ દરિદ્ર થતી જાય છે; દેશીઓનાં આજીવિકાનાં સાધનો થોડાં રહ્યાં છે; ચડસા ચડસી વધતી જાય છે; પરદેશીઓની સંગતિથી જીંદગીની જરૂરીઆતો વધતી જાય છે. મનને ઇષ્ટ કંઇ છે, પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું કંઇ બીજું છે ? જીંદગી કલેશમય થઇ ગઇ છે, હૃદયનું ચક્ષુ જેના તેજથી ઇશ્વરી નિર્માણ જોઇ શકાય છે, તે ઉપાધિની અંધારીવાળું છે. આમ કવિતાને યોગ્ય એવા વિષયની ખામી રહે છે, અને જીંદગીમાં તાન પણ રહેતું નથીજ. ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાનું વલણ અને તેવું તાન જે કવિ બનાવનાર ગુરૂમંત્ર જેવાં છે તે અત્યારે ગુજરાતી કવિતાના લખનારામાં નથી. કવિતાનું સભારંજન અંગ જેવું આવ્યું તેવુંજ પાછું શમવા માંડ્યું છે; કવિતાના માપનું સૂત્ર હવે કેવળ ભાવ નહીં પણ યશ થયું છે, અને ભાવ જે આવેશ સહવર્તમાન હોય ત્યારે કવિતા થતી તેને બદલે અન્તઃક્ષોભના સાથે રસ હોય ત્યારે હવે કવિતા થાય છે.

જટિલઃ ચંદ્રઃ પુસ્તક ૬, અંક ૬–૯ (વિ. સં. ૧૯૫૩)

તત્ત્વદ્રષ્ટા નર્મદ

નર્મદે નવા સાહિત્યયુગના સ્રષ્ટાનું પદ સ્વીકાર્યું. એકલે હાથે તેણે ગુજરાતી પિંગળને સજીવન કર્યું. અનેક વર્ષો થયાં ફાંફાં મારતી, પરિષદો ન સાધી શકી એવું કોષ રચવાનું ભગીરથ કામ તેણે એકલે હાથે કર્યું. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જુસ્સો ને પ્રેરણા આણ્યાં. તેણે અંતરના ઉમળકા અનિયંત્રિત ભાષામાં ઉચ્ચારવાનો કવિઓનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો. તેણે સમયનાં આંદોલનોને સચોટ ને પ્રતાપી ભાષામાં મૂર્તિમંત કર્યાં.

હાલનો જમાનો બધી પૃથ્વી પર ગદ્યનો છે. શિષ્ટ ને પ્રતાપી ગદ્ય એજ સરકારી લોકની શોભા છે. ગુજરાતમાં–વેપારીની હુંડીઓ ને ચીઠીઓ બાદ કરીએ તો–ગદ્ય નિર્જીવ હતું. તે નિર્જીવ ગદ્યને નર્મદે સજીવ કર્યું. જે ગદ્યથી ગાંધીજીએ ગુજરાતને ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું તેનો પાયો નર્મદે પચાસ વર્ષ પર નાખ્યો.

તે કવિ હતો–ઉત્તમ પ્રકારનો. જુસ્સા ને ઝનુનમાં કાવ્યની કુમળી રેખાઓ તે ઘણીવાર કઠણ કરી દેતો, પણ એકરસ ઉપજાવવાની તેની શક્તિ કંઇ ન્યારીજ હતી. વાચકને તે વિધવાનાં દુઃખે રડાવતો, વીરની હાંકે ધસાવતો, ઋતુરાજના નિમંત્રણે નચાવતો. જરા કલાની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જુસ્સાથી, જોરથી, જીદથી એની પીંછી પર ઘણી વખત રંગ ઘાડો થઈ જતો. પણ તેની કવિતામાં ડોળ નહોતો, કૃત્રિમતા નહોતી, અસર કરવાની ઉત્કંઠા નહોતી. સદૈવ તેની કવિતા તેના પ્રતાપી હૃદયના ઉંડાણમાંથી ધગધગતા લાવા રસ નિકળતો હોય તેમ નીકળતી. અને એ ધગશ ન્યાયની, શૌર્યની, પ્રેમની, સ્વતંત્રતાની હતી. અસત્ય અને જુલ્મને તે પ્રજાળતી. સાહિત્ય રચવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નહિ. તેની સરકારી ને પ્રતાપી લેખિનીમાંથી જે નીકળતું તે સાહિત્ય. સાહિત્ય સરજવું એજ એના આત્માનો પ્રથમ ને સ્વાભાવિક આનંદ હતો.

નર્મદ વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો. તે તત્ત્વદ્રષ્ટા હતો, અને તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેલું રહસ્ય સમજાયું. એટલું જ નહિ પણ પરસંસ્કાર વીસારી નાખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મહાગુજરાતીઓની અનંત માળા જે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થઇ રહ્યો. ઇતિહાસકાલની શરૂઆતથી ગુજરાતને નસીબે પરસંસ્કાર ઝીલવાનું, તેનું વિષ જેરવવાનું, સ્વસંસ્કારને સજીવન કરી સાંસ્કારિક અસ્મિતાની સ્થાપના કરવાનું મહાકર્તવ્ય લખાયું છે. કુશાવર્તના પંડિતોએ આ પવિત્ર ભૂમિમાં આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો, તે પરશુરામે પુરો કર્યો. તોફાની આર્યવર્તમાં કંસમર્દન શ્રીકૃષ્ણે આર્યસંસ્કાર ફરીથી સ્થાપ્યા. મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં મૂળરાજ સોલંકીએ પરસંસ્કારનું વિષ જેરવી ગુજરાતને સ્વત્વ આપ્યું. મુસલમાનોના આક્રમણના ભણકારા વાગતાં હેમાચાર્યે પરસંસ્કારને દૂર રાખવા પાળ બાંધી, અને હીરવિજયસૂરિએ ગુજરાતે સંઘરી રાખેલા આર્યસંસ્કારના બળથી બાદશાહ જલાલુદ્દીન અકબરને વશ કર્યો. તેમજ જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ડંખથી ગુજરાત ઘેલું થયું ત્યારે શંકરમમાં નર્મદે સૌ નિલકંઠે ઉતાર્યું, જેરવ્યું, ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુભવ્યો. જે કેશવચંદ્રસેને બંગાળમાં કર્યું–તે નર્મદે અહીંયાં કર્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને સ્વામી વિવેકાનંદે કર્યું તે આ પ્રાન્તમાં સાહિત્યકોના શિરોમણિ મણિલાલ નભુભાઇએ કર્યું. અને બંગાળ ત્રીજું ડગલું લઇ સાંસ્કારિક અસ્મિતાને સુદૃઢ કરી અરવિંદની પાછળ આગળ વધે તેના અનેક દશકો પહેલાં ગુજરાતે દયાનંદ સરસ્વતીને આખા હિન્દમાં સ્વસંસ્કાર જગાવવા મોકલ્યા. અને આજે આર્યસંસ્કારનો પેગંબર યરોડા જેલની મૌનાત્મક વ્યાસપીઠ પરથી સૃષ્ટિને એ સંસ્કારો શીખવી રહ્યો છે. આ સાંકળમાં નર્મદ એક નાનોસુનો મણકો નથી. અને જ્યાં સુધી ગુજરાત ઇતિહાસમંદિર ગજવશે ત્યાં સુધી એ ખણખણાટ સંભળાશે.

કનૈયાલાલ મુનશી કેટલાક લેખો હાલના સાહિત્યના મન્વંતરનો મનુ કવિ નર્મદ

ગુજરાતનો જ્યોતિર્ધર: નર્મદ

ને પછી આવે છે નર્મદ–નવા યુગના સંદેશ સમી જ્યોતિ ધરીને. તે નિર્બલ છે, ધનહીન છે, અસ્વસ્થ છે. પણ તેની આંખમાં પ્રેરણા છે, તેના અંતરમાં નવું ચેતન છે, તેની વાણીમાં વીરનો વિજયઘોષ છે. ગુજરાતને ફરી સરજવાની તેને હોંશ છે. પેટે પાટા બાંધી સાહિત્યને જીવનમાં નવો યુગ સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં રચતો તે દુધ ને પૌંઆ આરોગવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે, અને તેના ઉછળતા–અંતરમાંથી નીકળતો લાવા ચારે તરફ પ્રસરે છે. વિનાશ કરે છે–સર્જાવે છે ને સર્જનકાર્યની સેનાને પ્રેરે છે.

કનૈયાલાલ મુનશીઃ ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો

નર્મદ અને તેની કવિતા

કવિ દલપતરામ પછી કવિ નર્મદાશંકર. આપણે બધા એ ઉદાર આત્માના બ્યુગલના આભારી છીએ. તેણે પણ આપણી ઘણી અને મોટી સેવાઓ કીધી છે. તેના દ્વારા આપણે પ્રથમ સાંભળ્યું કે,

"રાત વીતી ને વાગ્યું વ્હાણું, અરૂણોદય દીપતો આ !
પ્રકાશ કુમળો સુનું ઓપતું શકુન સહુ શુભ સોહ્યા.
ઘાયલ જંગી હો ! રણમા જીત દિસે જી !"

બંધુઓ ! આપ જાણો છો તેમ આ પંકિતઓ "વીર કવિતા" ની છે. પણ પ્રથમ આપણે "શૂરવીરનાં લક્ષણો" ફરી એક વાર સાંભળીએઃ—

"ફરી જોબનીયું આપે હરિ ! તું ફરી જોબનિયું આપે !
હિન્દુ દેશને સ્થાપે હરિ ! તું નિજ કરીને થાપે !"

* * * *

"ફરી જોબનિયું આપે" અને "નિજ કરીને સ્થાપે" એ કરતાં આપણે માટે કશું વધારે માગવાની જરૂર નથી. આપ જોશો કે આ આખા પદમાં પાપનિવેદન સ્પષ્ટ અને નમ્ર છે. "ત્હારા યોગ્ય શાપથી ભર જોબનમા અમે વૃદ્ધ બન્યા છીએ" તથા "અમને શિક્ષા ઘટતી થઇ ને લાગી છે," એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ હાલ પણ થોડાને છે, કારણ કે હાલ પણ "પસ્તાતા ડાહ્યા" થોડા છે. વચ્ચે એવું ફલિત થાય છે કે હિન્દુ દેશ અત્યારે પ્રભુનો નિજ નથી, અને પ્રથમના જેવો માનીતો નથી; એ સત્યાભાસ આપણા ઘણા બન્ધુઓની સ્થિતિને ઉપયોગી છે, જોકે હકીકત તો એ છે, કે પ્રભુ કોઇને શાપનો નથી. તેને દુષ્ટમા દુષ્ટ દેશ પણ નિજ છે, અને બધાજ સરખા માનીતા એટલે વહાલા છે. પણ દેશાભિમાની નર્મદ સ્વદેશનો પક્ષપાત કરે એ તેની સ્થિતિને સ્વાભાવિક છે. સાંભળીયે આ પાંચમું પદઃ—

"વાઃ વા ! ભાભીજી, આ ચોળી ત્હમે ઠીક પ્હેરીજી ?"
એમ વચન કો કહે, આપણને તે શું સાંખી રહેવું ?
મરદ છતે હિજડામાં ખપવું ! કલંક કુલીને લેવું ?
અસલ ધર્મો રાજા શુરઓ કરે તે નજરે જોવાં ?

મદદ કરી થઇ દલ્લાલ રહેવાં પછી શું અન્તે રોવાં ?
બ્હીકણુ બાયલા છત્ર કરીને નરરૂપને ધિક્કરાવ્યું ?
હુરિઓ હુરિઓ કરે શત્રુઓ તેથી ના શરમાવ્યું ?
પ્હાણુઓને કંઇ ના લાગે, ઉપરી શત્રુ બોલે ?
ખૂની હાય તે રાખે પોલો ઊંદર પેઠે ફોલે !
હાય હાય એ શું ના લ્હેવું ? હૈડામાં ના બળવું ?
છતે ચેતને પાણા કરવું, કાં ન અરિ શું તડવું ?
ભણી ગણી પુરૂષાતન નર્મદ બતાવી દો જન વહેલા,
ખરા મરદ તે વારે બાકી હથેલી કુટતા પેલા ! "

સાતમું પદ પણ શ્રોતવ્ય છે. આપણા ઘણાને તે પરથી ઉપયોગી ઉપદેશ મળે છેઃ—

બૈરાંને ના જોર બતાવો, મરદોમાં :બ્હાર આવો રે !
બૈરાં આગળ કરી :બડાઇ તેમાં શી :મોટાઇ રે !
કુમળી ભોળી જુરસાળી પિગળે વ્હેલી ભાઇ રે !
હૂં તો લાયક ભણ્યો ગણ્યો ને સાહસિક છું મુજ પ્યારી રે,
એમ તડાકાથી છળ કરતાં જીને આખર નારી રે !

અને આ આગિયારમું :—

દાસપણું કહાં સુધી કરવું, દાસ પણું કહાં સુધી !
રહી ભણ્યાં પણ બૂંધી, કરવું દાસપણું કહાં સુધી ?

અને છેવટે આગળ ઘણીવાર ગવાઇ ગયેલું આ વીશમું પદઃ—

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું,
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ સંકટ રહામો થાયે.

બન્ધુઓ ! આપ જોઈ શકશો કે આ શબ્દો બધા પ્રકારના સંગ્રામના વીરોને ઉપયોગી છે, આધિભૌતિક આધિદૈવિક, અને આધ્યાત્મિક બધી સ્થિતિઓમાં તે ઘટાવી સમજવા યોગ્ય છે. " શૂરવીરનાં લક્ષણો " નાં બીજાં પણ બધાં પદોમાં કવિના પ્રેમની અને કવિના શૌર્યની મુદ્રા છે.

* * * *

પણ હવે આપણે કવિનાં બીજાં કાવ્યોનું સ્મરણ કરીએ. :અહીં એટલું આપણે તરત જોઇએ છીએ, કે કવિના કાલના વાચકોની માફક આપણે " છક " થતા નથી. " ઋતુવર્ણન " વગેરે કાવ્યોની વાણી આપણને જોઇએ તેવી પ્રચાર્હી લાગતી નથી. દલપતકાવ્ય અને નર્મકવિતા બન્નેની વાણી આપણને ગદ્યના કરતાં જોઇયે તેટલી ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર લાગતી નથી. કવિઓની કલામાં સ્થિતિની અપૂર્ણતા જોઇ શકાય છે. વિશેષે કરીને નર્મકવિતાનાં કાવ્યો તો કલાનાં કાર્યો નહિ પણ પ્રાયશઃ વીર હૃદયના સરલ, સ્પષ્ટ, સ્વાભાવિક સાહજિક ઉદ્ગારો છે.

મણિશંકર ભટ્ટ; આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય, પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ અહેવાલમાંથી

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ઘ્ય

શતાબ્દીઉત્સવ પ્રસંગે

જય નર્મદ નરવીર !

સોરઠ—ત્રિતાલ

જય નર્મદ નરવીર–
            ગુર્જરી–
                        જય નર્મદ નરવીર !
જન્મદેશની જાતસિદ્ધિ ત્હેં–
                        જગવી સૂઝી અધીર
પ્રતાપીને સુરતરંગ પાયાં–
                    પ્રેમશૌર્યનાં નીર-ગુર્જરી
                    લલિતકલા મંદિર
                    જય નર્મદ નરવીર !

રામબાણ સાંધે ભારતમાં–
                    સહુ હૈયાનાં હીર:
ગુર્જર સુરાષ્ટ્ર એક કર્યાં ત્હેં–
                    તારે તાતે તીરઃ–ગુર્જરી
                    કવિ ! નિરંકુશ સમીર !
                    જય નર્મદ નરવીર !

સાગર સરિતા ગિરિવન કુંજે–
                    તું ય સત્યનો સિંહ–
નિરંકુશ ગર્જી સર્જ્યાં તેં–
            પ્રાણચમકતાં ચિહ્ન–ગુર્જરી-
                    તું ય રસાક્ષર લીન !
                    જય નર્મદ નરવીર !

ભવ્ય ભૂમિ આ પુનિત પુરાતન–
                    ગુણિયલ ને ગંભીરઃ
પ્રજા બને જો ! જગત્સારથી–
                    બુદ્ધિગૌરવે ધીર ગુર્જરી
                    સુર માનવી અમીર !
                    જય-નર્મદ નરવીર !

સ્વાધીન હિન્દે પરસ્પરાધીન–
                    ઘુમે ગુર્જર લોકઃ
તે તો ધ્વજધર નિર્ભય નેતા–
            નર્મદ ! ત્હારે એક-ગુર્જરી
                    ગુંજે અભય અશોક
                    જય નર્મદ નરવીર !

પોષવદી ૫ સં. ૧૯૮૯
તા. ૧૨ : ૧ : ૧૯૩૩
મુંબાઇને દુહિતભારે જન્મ-
પુષ્પાંજલિ

સલિન

પ્રાણવંતા પૂર્વજને

• સ્રગ્ધરા •

તેં તો ત્યારે કહ્યું'તું; 'નહિ નહિ કરશો શોક મારો, રસીલાં!'
તારા શી જિન્દગીનો જગમહિં કરશે કોણ રે શોક, બન્ધુ?
જે આખી જિન્દગાની દરદ દિલ ભરી શોકની સંગ ઝૂઝી
તેને અંતે બચ્યો શું કંઇ અમ અરથે શોક સ્હેવો જ બાકી?

ના, ના, એ જિન્દગીએ ગજબ જખમ જે અંતરે નિત્ય ઝીલ્યા,
એ અંધારે હિલોળા દ્યુતિ પ્રગટવવા એકલાં જેહ ખાધા,
'શું શું નાણું કરી હું?' પ્રતિ પળ જપતાં જે ઉધામા ઉઠાવ્યા,
એવાને કાજ આજે નયનજળતણી અર્ચના શું જ માત્ર?

ના, તારે કાજ ઓછાં ગગન બથવતાં કીર્તિનાં મંદિરો યે,
ઓછાં સો સ્મરકો છે નયન રિઝવનાં પ્રથનાં ને શિલાનાં,
રે, તારી જિન્દગીની રસ-બળ-દરદે નીતરંતી કથા શું
જાતે ઓછી જ? એ તો પ્રતિજનઉર અંકાયલી છે પ્રતિમા.

સિદ્ધિ એ જિન્દગીની સકળ ગુણવતી સૃષ્ટિ શી શારદાની
જાતે છે ભવ્ય ઊભી અવિચળ અહિંયાં માનપૂજાધિકારી,
એના એ આદિ યત્ને ચરણ ટકવતા આવયો સૌ અમારા,
રે, એ કાં ભાગ્ય ઓછું ધરખમ બનવું આદિ ધર્તા ધરાના?

છૂંદી, કૂટી, પિસીને રજરજ સુખડાં બેમુલી જિન્દગીનાં
ભાવિના આલયોની અવિચળ બનવું ભૂમિકા, ને રચાયાં
પોતાકેરે ખભે આ નવલ વિલસતાં શારદાધામ જોવાં,
એ ભાગ્યાર્થે સહેલાં સફળ સકળ તેં સંકટો થૈ ગયાં છે.

તારા એ જન્મ કેડે શત શત શરદો સૌમ્ય ને રુદ્ર વીતી,
તારાં નાહેલ તાપીજળ પણ નવલાં ને જુનાં યે થયાં કૈં,
તારી સીંચેલ જે જે નિશદિન નિચવી આત્મનાં શક્તિભક્તિ
ક્યારીઓ ગુર્જરીની ઉપવન સરખી આજ ફાલીફુલી છે.

ગાઢી એ શૂન્યતાની જડજડ અટવીમાં અપથે પડ્યો તું
જ્યાંજ્યાં, ત્યાં આજ તો, હે, ધસમસ ધસતા ધોરી રસ્તા થયા છે,
તારી એ તોતડી શી કલમજિભથકી વાચ જે ઉચ્ચરાઇ,
પ્રૌઢા ને પુખ્ત થૈ તે પ્રતિજનહૃદયે આસનારૂઢ થૈ છે.

હે આશાવંત આત્મા! તિમિરભર મહા ઘોર તે કાળમાં તું
બેઠા ત્યાં ગેજ પાગે લઘુશિખ બળતું એક ફાનુસ લઈને,

ને આત્માના ઉછાળે કલમ ચલવતો, આઘુંપાછું ન જોતો,
જ્હેવાડી તેજધારા પુલકિત કરિયું વ્યોમ શું ધૂમકેતુ.
કાવ્યે ને કાવ્યશાસ્ત્રે અયતન નવલા સાહસી આદર્યા તેં,
ગદ્યાત્મા ગુર્જરીનો પ્રથમ પ્રખર રૂપે જ આવિષ્કર્યો તેં,
રાજ્યોના રંગ રંગ્યા, મનન મનતણાં શૌર્ય ને પ્રેમઘેલાં,
કોશે, ધર્મી વિચારે ગહન મથનથી લેખિની તેં ચલાવી

ક્યાંથી ત્યારે ઉઠી રે તવ ઉર ધખના શારદાસેવનાની?
આંખે આંસુ ભરી તેં કલમચરણમાં શીશ મેલ્યું, હુતાત્મા!
ને આખી જિન્દગીનાં અવિરત ઘસતાં પ્રાણ ને શક્તિ સોંઘાં,
ખેમૂલા લેપથી એ સુરભિત અરચ્યું ભાલ તેં ગુર્જરીનું.

તારી એ ભેખઝોળી, કલમ કસભરી, ભાવના તુંગગામી,
તારી કંથાકથા ને સતત ઝરત એ શક્તિસ્રોતસ્વિનીના
સર્વવ્યાપી પ્રવાહે પ્રબળ ઉભરિયો જીવને ધોધ જેવો,
રેલાયો ઠામઠામે મલ અમલ કર્યા એકલે હાથ, વીર!

રે, હાથે એકલે તેં શબ્દજગતના કોશને ભવ્ય ખોલ્યો,
રે, હાથે એકલે તું અડગ ઝગડિયો જૂઠ તેં જે પ્રમાણ્યું,
ખુલ્લાખોલા! ન કોને ચરણ ડરભર્યો તું પડયો, સત્યભક્ત!
પ્રાણે, પ્રેમે, શઠૂરે પ્રતિ કદમ પળ્યો જિન્દગીમાં શુરીલો!

પ્રેમાનંદે ધરેલી પુનઃ ધરી જ તેં શારદાર્થે શહીદી,
તારામાં સાચું લોહી નસનસ વહિયું શુદ્ધ આ ભૂમિકેરું.
તેં ન્હોતા ભેદ રાખ્યા તવ હૃદયપટે કાર્યનાં ક્ષેત્રકેરા.
જ્યાં જ્યાં તેં હ્રાસ જોયો તહિં તહિં ધસિયો જીવનોત્કર્ષ કાજે.

ના, ના શોભે તને રે કવિજન કથવો, સાક્ષરે યે ન તું રે,
પ્રત્નાભ્યાસી ન તું યે, નવલરચક, કે શાસ્ત્રનો સિદ્ધ જ્ઞાતા,
એથી યે ભવ્ય ઊંચું બિરુદ તવ લલાટે જ જાતે લખ્યું તે,
ને આજે સૌ દઈએ છલછલ ઉરથી 'વીર, હો, શૂર, પ્રેમી!'

તારો એ આત્મજોસ્સો, અજબ દમ અને લેખિનીનો પ્રજારે',
એ આત્માની તમન્ના, જનગણ અરથે ફીટવાની મહેચ્છા,
એ પુણ્યાર્થે ફકીરી લઈ રળઝળતા આજ થોડા જ આંહીં,
એ તો તું એક પાકયો પ્રથમ શિશુ સગો ગુર્જરીનો ગુણાત્મા.

રે, આત્માના ઉલ્લાસે જગત જગવના પૂર્વજ પ્રાણવંતા!
તારા એ કાળથી સૌ પ્રગતિક બનિયું, તેજ ને છાંયડાના

ઓળા મોટા થયા છે, હૃદયતણી વધી વ્યગ્રતા શક્તતા ને,
તું તો એ સંધું જાણે જય જય કરવા ગુર્જરીના પ્રયત્નો.
ને તેં ત્યારે કહ્યું જે 'નહિ નહિ કરશો શોક.' સાચું જ, શાને
તારા જેવા તણો રે? હૃદય ઉછળવાં જોઈએ ગર્વથી તો,-
રે, તો યે શોકકેરાં નિબિડ નિબિડ આ વાદળાં હૈયું દાબે,
તારે કાજે? અરે રે, નહિ નહિ અમનાં દર્દ નિઃસીમ કાજે.

સુન્દરમ્

થોડા શ્લોક

૧

સો સો અશ્રુ શમી ગયાં

સખા, એ સ્થૂલને આજે સો સો વર્ષ થઈ ગયાં;
કાળની વજ્રદૃષ્ટિનાં સો સો અશ્રુ શમી ગયાં.
અમે તો ભસ્મની માત્રા આંજી અંતર લોચને,
અઘોરારણ્યના પંથે જોશું આતમમોક્ષને.
સ્થૂલનું સૂક્ષ્મનું જે તેં સંવર્ધ્યું ગરવું ઋત;
પ્રજા સંતોષશે તારૂં લોકસંગ્રહનું ઋણ.
મહા છે અર્પણો તારાં, ક્ષુદ્ર શાં અમ તર્પણો;
બ્રહ્મ છો શબ્દનો વીર! સૂર છો જગતર્કનો.

૨

અધ્વર્યું જ બલિ બન્યો

તપ્યો દર્દે, જળ્યો હૈયે જોસ્સા જેમ રહ્યો રમી;
તથાપિ ધર્મચક્રે તું ચડયો પ્રાણુપરાક્રમી.
પ્રેમ ને શૌર્યના યાગે આધ્વર્યું જ બલિ બન્યો;
હવે તો લક્ષ જ્વલાએ હોમાગ્નિ પ્રજળી રહ્યો.
વિચારી ચિત્તદેશે તેં જે . જે દિવ્ય વિભૂતિઓ;
અમે તે સર્વની અર્પી રહે ઉચ્ચ આહુતિઓ.
પુનર્જન્મે હશે સંગે રાષ્ટ્રક્ષેત્ર વિધાનમાં;
પૂજ્ય પિતૃ, અલક્ષ્યે હો સાક્ષી અંતરધ્યાનમાં.

૩

સદ્ગત ! કરજે ક્ષમા

જઈ સૌ ઊણુપો ભૂલી ગાઈએ જ ગુણપ્રભા;
થઈ કૈં દોષદૃષ્ટિ તો સદ્ગત! કરજે ક્ષમા.

વસેલો પ્રેમશૃંગારે વિકારી બનિયો નથી;
વરેલો લક્ષ્ય એકાગ્રે છે તપોમય તું નકી.

યાચના અર્થની છોડી યાચી એક સરસ્વતી;
સાધના સૂક્ષ્મની માંડી ધારી હસ્ત સુલેખની.

વનો છૂંદી રણે કૂદી કેસરી વનરાજ શો;
ગર્જતો ગર્વહુંકારે ગૂજરાત ગજાવતો.

૪

થજો તે શ્રાદ્ધનું મોતી

મહત્ત્વ કાંક્ષતો જીવ જીવે ગૌરવઅન્વિત;
એમ તું ગૌરવે જીવ્યો સત્યાનુભવ શિક્ષિત.

વીરને કાળમૃત્યુ ના, વીર છો નર નર્મદ!
વ્યોમ શા ક્ષેત્રસાહિત્યે પામ્યો તું ધ્રુવનું પદ.

જયશ્રીરંગનો રોપ્યો રાષ્ટ્રમાં ધ્વજ તે હવે;
સખા, આ ગુર્જરી પ્રાન્તે પ્રાણાન્તે ય ફરકશે.

અધૂરું શ્રાદ્ધ સ્વીકારી શ્રદ્ધા પૂર્ણ જગાડજે;
કરીશું શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ જીતી પૂર્ણ સ્વરાજને.

શતાબ્દી બ્રાહ્મ મુહૂર્તે કાવ્યાશ્રુ ટપકે કશું;
થજો તે શ્રાદ્ધનું મોતી ત્હારૂં સ્મારક એકલું.

૧૮ : ૫ : ૩૩ દેશળજી પરમાર

નર્મદને એક પ્રશ્ન

શૌર્ય, નિડરતા, સચ્ચાઈની,
ગળથુથી તેં તો પાઇ;
કેમ કરી ગુજરાતે આજે,
પ્રણયરોદણી[1] મંડાઇ ?
સિંહણમાતા તું સાચી તો,
પયધારા નવ જીરવાઈ !

ભાવનગર : તા. ૩૦ : ૬ : ૩૩ — કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

નર્મદને

રચ્યાં ત્હેં કાવ્યો ના જન-હૃદયને મુગ્ધ કરતાં,
લખ્યા ત્હેં લેખો ના મનુજ-મન-અન્ધાર હણતા,
દીધા ત્હેં પાઠો ના જીવન જનનું ભવ્ય ઘડતા,
ચણ્યા કીર્તિ કેરા સ્તૂપ, નહિ મિનારા વિભવના,
નીતિ રીતિ કેરાં અનુપમ ઘડયાં શાસ્ત્ર નવ ત્હેં
છતાં યે આજે કાં સ્તવન તવ સૌ નર્મદ ! કરે ?
પરન્તુ ત્હેં વાંછ્યું સકળ નવ જે તું કરી શકયો,
મહેચ્છા સેવી તે નવ બસ કર્યો યત્ન સહુ તો ?

મનુષ્યોની ઇચ્છા સકળ ન સધાતી જગતમાં
અનન્તાશેચ્છા છે પરિમિત છતાં શકિતમહિમા.
મહા મ્હેલાતોની મન મહીં રચી ભવ્ય રચના,
ઊંડા પાયા નાખ્યા જીવન-શ્રમ-શોણિત સિંચતા,
અનુગામી માટે ચણતર મૂકયું સર્વ અધૂરું,
મૂકું એકે જો હું ઇંટ ગણું તદા ધન્ય જીવવું.

રમણ ન. વકીલ

---

૧. આ જમાનાનાં રોતલ નમાલાં 'પ્રેમ'કાવ્યો.

સ્મરણાંજલિ

(રોલાવૃત્ત)

‘સુરતતણા એ તનુજ, વિશે તે નાગર બચ્ચા;’
નર્મદ કવિવર શ્રેષ્ઠ, ગુજરાતના તું સચ્ચા.
ખરો ભક્ત કવિરાજ, કરી સરસ્વતી સેવા;
ધર્યો ભેખ એ કાજ, ન ગણ્યા શ્રીના મેવા.

ખરે જ તું રસરાજ, ઘુમ્યો કવિતોદ્યાને;
ઉડયો ફુલ ફુલ માંહ્ય, લૂંટવા વિવિધ રસોને.
પ્રેમશૌર્યનાં ગાન, તેં ગજવ્યાં ગુજરાતે;
સો સો વર્ષે આજ, એ પડઘા સભળાયે.

હતી દેશની દાઝ, તેં સ્વદેશ ગીતો ગાયાં;
વીર રસની રેલમાં, તેં સકળ લોક નવાડયા.
સુણ્યો વિધવાવિલાપ, દ્રવ્યું સુકોમળ હૈડું;
ધાયો અબલાબ્હાર, લોકબંધન તેં તોડયું.

સાહસિક નર તું શૂર, ધસ્યો કરી યાહોમ;
સંસારરૂપી જંગમાં, તું લડયો પુરણ જોમ.
ખરો દ્રષ્ટા કવિરાજ, સુધારાનાં બી વાવ્યાં,
સો સો વર્ષે આજ, હજી કુંપળો આવ્યાં.

જગાડયા સહુ લોકને, અજ્ઞાનમાં સુતેલ જે;
અહો દાંડિયા રાજ ! તુજ દાંડીને ડંકે.
એ નવયુગ કવિને, કરૂં પ્રણામ હું પ્રેમે;
ધરૂં અલ્પ આ પુષ્પ, શુદ્ધ હૃદયને ભાવે.
હું નંદપૌત્રી તણી, સમકાલી પિતામહના;
સ્મરણાંજલિ સ્વીકાર, નર્મદ કવિવર ન્યારા.

હંસા મહેતા.

નિવાપાંજલિ

(મઝેનુ)

‘નર્મકવિતા’ લખી પ્રેમને શૌર્યનો માત ગુજરાતને પાઠ દીધો,
ઘેલી ગુજરાતને ‘ગરવી’ પદ આપીને જન્મભૂમિ તણો પ્રેમ કીધો;
‘દાંડિયો’ ‘કોષ’ને ‘રાજ્યરંગે’ વળી આદ્ય સાહિત્યને જન્મ આપ્યો,
વીર નર્મદ સુધારક નૃવર પ્રખર સાક્ષર તણો સુયશ ગુજરાત વ્યાપ્યો:
તે સ્મરણથી, પ્રશંસા અને ભક્તિથી નર્મ–યશ ગાજશે ગગનગામી,
એ અમર દેવસમ વીર નર્મદપદે અર્પિયે અંજલિ શીષ નામી.

NARMAD: THE MAN

A friend's loving tribute

BY Hon. Mr. G. S, KHAPARDE

INTRODUCTORY

I had the good fortune to come into personal contact with the great poet Kavi Narmadashankar in the seventies of the last century. I was then a student of Elphinstone College in Bombay and some of my Gujarathi friends invited him to a small informal reception. His impressive presence, his genial and highly instructive conversation, his great learning, affability and general good humour so captivated us that we readily surrendered to the charm of his company and I got into the habit of visiting him at his lodging in Ramwadi Naka. It consisted of a suite of number of rooms surrounded on three sides by a varandah with a small drawing room inside, commanding a very good view of the busy Kalba Devi Road. Nearly all the literary notables of Bombay Gujarathis, Dakshinis, Parsis & Mohamedans &c gathered there, and had very interesting conversations. It was a treat to be there. As a poet of established reputation, and already placed very high in the galaxy of Gujarati authors and the first lexicographer of that language, Kavi Narmad occupied for Gujarathi the same position, as Dr. Johnson did in relation to English literature in its golden age. He was also a great conversationalist and a large and distinguished company gathered round him nearly every evening in the little drawing room. His circle was very large. The great orientalist Dr. Sir Bhandarkar was his fellow student. Justice Nanabhai Haridas, Mr. Hariprasad Santukhram Desai of Bhawnagar, the late Mr. Jhaverilal Umiashankar Yajnik, Mr. Mansukharam Suryaram and many others claimed him as their friend and no private entertainment was complete without some of his poems being recited and sung to tune.

GENERAL STYLE AND ITS DEVELOPMENT

Upto the seventies of the last century his compositions were mostly in Gujarati Lyrics or in Slokas, Aryās &c. of the same kind as are familiar in Sanskrit literature Later at the request of dramatic companies he wrote for the stage Mr Kabraji, a well known Parsi journalist, superintended and managed the performance of het Kavi's 'Shri Ram a Janki Darshana' and it was very successful This necessitated the writing of pieces which had to be sung in profession al style or danced to as the necessities of the performance required and in that way introduced a variety which was very much appreciated It was about this juncture that I got introduced into his circle and as my respect increased with closer association, my footing became firmer and association closer and led to the fruition of my earnest wishes and I was accepted as a pupil in poetics and politics The Kavi wrote 'Draupadi Darshana and 'Sara Shakuntala' and 'Balakrishna Vijaya' one ofter the other, and I had the inestimable advantage of witnessing the development of the plays and the sentiment prominently delineated in them

HIS MODE OF WORK

His was a richly endowed personality, with well stored memory, an active creative faculty, a keen sense of literary propriety, and an inexhaustible supply of appropriate words & expressions beautified by striking figures of speech. Having mastered 'Pingala' and other works on metre, he could employ not only the old measures but could create new ones as required by the exegencies of the composition which he happened to have on his hands He could write prose & poetry with equal facility and the output would be limited only by his will

He would be slowly walking about in the room, when thinking a subject out, and be at the same time carrying on ordinary conversation, or chatting with friends When he made up his mind he would sit down at a low table and write it down rapidly He seldom used a pencil, and a reed pen was his favourite His manuscript

when composing verses was worth looking at, His creative & critical faculties worked together in strange combination. He would write out a piece, then alter each part of it very often, and then settle it as originally conceived, and it used to be interesting to see the alterations proposed, and rejected by himself. What struck me often was that he wrote a line down, then altered and realtered it often and ultimately decided in favour of what he had originally written. This led me to think that the first expression in language which his thoughts assumed was invariably the best and the subsequent alterations, suggested by his critical faculty, proved on examination to be unnecessary & therefore got rejected. Ideas would appear to rush on him, and got spontaneously expressed in suitable language and so to say, decline to be clothed in other words. They came out with the flash of his genius in their appropriate garb and no other dressing would suit them thereafter. This was so when he was writing metrical pieces. In prose writing, his manuscript would hardly show an erasure and his mind would appear to have poured itself out on the page and flowed evenly and without even a single hitch of any kind.

When a piece was completed in the manner mentioned above, he would read it out to his wives and to me or anybody else who happened to be present and then it was made over to his clerks for being copied. I do not remember many occasions in which this faired copy was ever corrected or materially altered.

HIS GENIUS

He often said that his mind loved to create intricacies and to get clear of them. The more involved the matter, the better for the opportunity it afforded, for clear thinking, skilful arrangement and lucid expression. It thus happens that his art is so well concealed that you hardly appear to perceive it. Every thing goes on easily, smoothly, and so naturally, that you appear to lose sight of the skill and labour necessary to render it so. In this, he appeared to rule supreme. I used to hunt up highly poetical pieces from old Sanskrit works, render them into English prose and submit them to him to be

put into Gujarathi verse for a joke. He always surprized me by rendering them into the metre in which they were conveyed by the original authors. I asked him how he managed it and he replied that even thoughts have their forms and when tried to be expressed they naturally fall into the shape in which they were originally conceived. He believed that our mental operations are carried on in a kind of material much thinner than the one with which we are familiar in this world. Inspirations he thought came from higher regions in moments of concentration not as a chain of reasoning, but as spontaneous suggestions, and sometimes as flashes of thought and one has to be very alert to catch them and in doing so, words and expressions come of themselves without any conscious exertions, and they generally turn out to be the best and the most suited to express your inner meaning. They should not however be adopted as they occur but should be carefully examined to see if the words have associations other than those that occur to you. For they often do so and a great deal of trouble has sometimes to be taken to fix them to the particular significance that you attach to them. He thought and I verified it by experience, that a poetic piece is best read or recited by its author, because he alone knows what tone should be adopted, what words and expressions should be stressed.

I asked him how he got into the mood to compose, and he said, that the mood to compose arose out of the strength or impetuosity of our feelings and could not be forced and often refused to be invoked or conjured up by external appliances. He thought that dramatic compositions, though very difficult, are easier to get on with. Once the characters are fixed and their Peculiariting are determined, they generally speak for themselves, and labour has to be diverted to prevent them from being irrelevant or even inconsistent.

The arrangement of the plot was often as interesting as it was difficult and your inner nature got unconsciously reflected into it. Guiding your feelings there is a work of great delicacy and demands considerable labour and even research at times.

The prevailing taste has to be taken note of, and if it is vitiated or vulgar, it has to be corrected and that is a task which demands all the attention that you can bestow on it because the author can not be didactic, nor dictatorial. He has to persuade without appearing to do so. The reader must be lured and not diverted into becoming what you wish him to be. That is the most difficult task of all.

ANECDOTES

Unfortunately in those days I did not keep a diary. I have always very deeply regretted the circumstances and it will be the grief of my life. Had the Kavi met Boswell the world would have possessed a perpetual source of delight in the wit, sallies and repartees of the Kavi. I can not relate all & sundry that I remember because age has rendered my memory vague both as to the names and dates and even the incidents themselves may have acquired a colour which they did not originally possess. I shall therefore only relate those which I feel free from these drawbacks.

Once I went to a very largely attended meeting in a quarter near Pydhoni and a gentleman dressed in the tiptop fashion of the time and obviously a prosperous speculater got up to address it and maintained that all the woes of India were due to its excessive love for poetry, and its extreme devotion centering round and on the loved & revered figure of Lord Krishna. He kept on talking about it till I & many others felt tired. When he finished at last Kavi got up and spoke for a few minutes and ended by saying that life without poetry and devotion would be like a meal without sweets or condiments, and he said it in such a manner that the whole meeting laughed and the pretentious speaker went away crest-fallen.

Once when Col Olcott and Madame Blavetsky were in Bombay there was a big reception in their honour and Mr Justice Telang then a rising Barrister and many others equally distinguished gentlemen occupied the platform and made speeches very eloquent and learned and all listened with great respect and attention. Kavi

Narmadashankar was one of them and fortunately his turn came when the previous addresses had made the atmosphere somewhat somber and heavy. The Kavi recited a small poem composed for the occasion, in various metres, classical and popular. He interjected a few words as the mode of recitation changed and made the occasion so pleasant and charmingly humorous that the whole audience rose up like one man and cheered most lustily and madam Blavatsky heartily shook hands and congratulated him on his power over the audience. The late Mr Bala Mangesh Wagle who was a well known Barrister happened to be near me. He said, ' Look here, Khaparde, this Kavi Narmadashankar can easily mesmerize his audiences and make them dance to his tune "

This observation of his was really no exaggeration at all as I could prove by personal experience. The Kavi used to begin low and raise the voice as he proceeded and gradually from measured prose passed into an impossessed melody of his own, so naturally and insensibly, that you caught yourself laughing or weeping as he wanted you to do His audiences were always swayed by him wonderfully

Instances of this kind I could multiply but these samples would I think suffice, as more would look much like repetition

Kavi Narmadashankar was a very severe critic, both of his own compositions and those of others He generally avoided criticizing the work of other authors but when task was forced on him, he was ruthless and very quick in detecting defects When the late Mr. Kirloskar first staged his Marathi rendering of Kalidas' Shakuntal in Bombay, I took the Kavi with me to the Royal Theatre at Grant Road As the the performance proceeded mostly every scene of it was applauded and on our way home, I asked him what he thought of the Marathi rendering, he replied "Whatever belonged to Kalidas was excellent because it does not admit of being spoilt, but whatever was introduced by Mr. Kirloskar to facilitate his rendering, was execrable though set to excellent music.'

A very sound piece of criticism which I admired then and admire still.

One day, I went to the Kavi rather early in the morning It was drizzling then and soon came on to rain hard The scene was reminiscent of a passage in the Kavi's 'Ritu Varnana' and I said so He turned it up and began to read His wife Mrs Narmada Gauri, his son Jayashankar and clerks Narshiram and Ramashankar, and myself, formed the audience. His voice, the tune, and the excellence of the passage and the surroundings so worked together that we all lost the sense of time and falling into a trance never came to until it was nearly 2 P M The enjoyment was indescribable and I have no words to indicate it even partially. Only those that had the good fortune to enjoy a thing of the kind can realize it.

ACCOMPLISHMENTS

He studied Sanskrit and English as fellow student of Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar Of Gujarati he was an acknowledged master Marathi he knew colloquially and could carry on a conversation *in it, and appreciate its classics* He *sometime composed* short pieces in Brija or the language of Surdas and Tulsidas, the great classical poets of upper India Among the Gujarati poets he admired Narsi Mehta of Junagad most and often *quoted from* him He was a great conversationalist and could tell a story well He read his own poems and scenes from his plays with wonderful effect and people gathered to hear him He received all very cordially and was very hospitable by nature Time passed very quick and pleasantly in his company and I along with many others made a point of seeing him every day, at least once

DOMESIC LIFE

His domestic life was very happy though somewhat clouded towards the end by pecuniary difficulties His creditors were naturally anxious to recover their dues but be it said to their credit, that they were never very harsh during his life time He carried

a great deal in the days of what is called " Share Mania " prevelent in Bombay in the sixties of the last century and lost nearly the whole of it The circumstance did not save him. He was always very genial pleasant and willing to make & take a joke, but one would observe a streak of sadness occasionally. His life was very much like that of Charudatta, the hero of Mrichchhkatika He lived his life in his own way, creating, writing and singing His two wives Mrs Dahi Gauri & Mrs Narmada Gauri were on the best of terms and during my long association with the family, I never came across even a single instance of any kind of the smallest disagreement between them on any matter They were more loving and considerate than any real sisters that I have known in my life and I regarded them always as a striking exception to the general rule of jealousy between two co wives They assiduously worked together to administer to his comfort and showed no depression even in comparative poverty He had a son by name Jayashankara commonly called 'Bukke,' by him He was very intelligent, well-behaved and promising

PATRIOTISM

Like all true poets, Kavi Narmadashankar was a great patriot, as is shown by his well known song " Jaya Jaya Garvi Gujarat !" which being originally composed for forming the Mangalachara or sacred invocation for his Gujarati Lexicon, may adorn the first page of the present Memorial Volume. His patriotism was not of the territorial or narrow communal kind but liberal and even cosmopolitan, based on broad generous principles of human brotherhood as will be shown by his piece " Konhi Konhi chhe Gujarat "

HIS RELIGION

He is essentially a poet of modern inspiration duly tempered with reverence for the ancient ideas and conceptions He has no iconoclastic tendencies and all his works and essays, particularly those on the Geeta, clearly bring out his assimilative ideas and harmonising tendencies A man, in my presence tried to twit him on change of opinion and he with prompt and ready wit replied that there is

always a difference between the young & the ripe mango but the difference is not of kind but of degrees of sweetness

In religion, he was not for abolishing ancient forms but advocated simplification of the ritual except in sacrificial proceedings which he argued were conceived in unity and therefore deserved to remain intact to be efficacious

In matters of theology he was very liberal He believed all religions to be true and suited to the evolution of the person born into it If the person converted wishes to change his creed, there is no harm in his doing so, because after all, there is only one God, though he is conceived and named differently by different persons Following Yoga-vashistha, he believed that even atheists would be saved if they be sincere and honestly acted up their creed

Of his works I do not wish to speak as a critic for a variety of reasons of which I may be permitted to state a few briefly First of all I am not a Gujarati by birth and Gujarati is not my mother tongue So its niceties are apt to escape me. Secondly, I never studied Gujarati systematically Its alphabets are similar to those of Sanskrit and therefore easy to learn I never studied a single Gujarati standard work regularly My association with the Kavi, his conversations, and the explanations he gave in explaining difficult passages in his works joined to the circumstance that both Marathi and Gujarati being the daughters of Sanskrit, are similar in construction have many common words and phrases, made it easy for me to learn to speak and understand, but conferred no pretensions to scholarship, and thirdly and lastly, having been all my life one of the Kavi's devoted admirers, I can see no fault in his compositions

In conclusion, I feel very much obliged to the President of the Bombay Narmad Shatabdi Samiti and its office-bearers for giving me an opportunity to contribute what little I could to this Memorial Volume and fulfil my desire to serve my old master and put a few flowers from my garden of the sluggard on his holy feet

કવિ વિશે કંઇક

રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત

ખરે એ મ્હોરાનો મગરૂબ રહે દેશ નવ કાં ?

*   *   *   *

ફરી જોબનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોબનિયું આપે
હિંદ દેશને થાપે હરિ તું બીજ કરીને થાપે, હરિ૦
ભર જોબનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, ત્હારે યોગ્ય જ શાપે,—હરિ૦

*   *   *   *

પસ્તાતા ડાલા પર કરવી, કૃપા હવે માબાપે—હરિ તું ફરી

*   *   *   *

પંડિત શૂરા ધનવંતો સૌ, ઐક્ય શૌર્ય દર્શાવે;
જન સઘળાં થઇ રૂણુક હોંસે, શુદ્ધ જશાણું મચાવે.

*   *   *

માટે કહે નર્મદ સહુ હોંસે, પવન ફાગી નાખો
પ્રેમશૌર્ય તકતકતા કરીને, ઉંચા સુખને ચાખો.

*   *   *   *

મ્હારી તુલના મન થકી, સર્વથા મોટું મન.

નર્મકવિતા

The greatness of a poet lies in his powerful & beautiful application of ideas to Life.

Past, present, future, all appeared
In harmony unified,
Like guests that meet, and some from far,
By cordial love invited

Wordsworth.

નર્મદશતાબ્દિગ્રંથનું સંપાદનકાર્ય શ્રીયુત વિજયરાયને સોંપાયું છે. એ ગ્રંથના સંપાદકના નાતાથી કવિ નર્મદાશંકર સંબંધી સંસ્મરણાત્મક લેખ મોકલવાનું એમણે મને સૂચવ્યું છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે કવિશ્રી અને તેમના સમય વિષે 'સૌથી વધારે પ્રમાણમાં અને સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત' માહિતી ધરાવનાર હું કદાચ એકલો જ ગુજરાતી હયાત છું. એમનું આ કથન મને સ્વીકાર્ય નથી.[1] 'ગુજરાતી'ના માલિક ઇચ્છારામ સૂર્યરામ, કવિને ઘેર મુંબઇમાં ઝવેરબાગમાં, તેમના અવસાન પછી, ઘણી વાર જયશંકર, નર્મદાશંકર તથા ડાહીગૌરીને મળવા આવતા. કવિના અપ્રસિદ્ધ લેખો તથા પત્રો છબીઓ વગેરે એમણે તથા એમના પુત્રોએ જ

[1] આ આગ્રહ કથનમાંના 'કદાચ' પર લેખકબંધુ તેમ જ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું.
—સંપાદક

ર્મિના સ્વજન પાસેથી લીધેલા છે. એટલે જો કે ઇચ્છારામ દેસાઇ આજે નથી પણ તેમના પુત્રોને કવિ વિષે સારી માહિતી પિતા તરફથી મળી હોવી જોઇએ એ ઉપરાંત જો કે મને સાહેબ આપડે, (ગુજરાતી નથી તો પણ ગુજરાતી સારું જાણનાર છે એટલે કવિના મત પ્રમાણે ગુજરાતી ગણી શકાય) ઘણો સમય થયાં આ તરફ આવ્યા નથી તો પણ કવિના કુટુંબ સાથે ઘાડો પરિચય ધરાવતા. ઝવેરબાગમાંના ઘરમાં એમની છબી હતી. કવિશ્રી વિષે ઘણી અંગત માહિતી તેમને હોવી જ જોઇએ. વળી તળ સુરતમાં પણ મારાથી વયે મોટા એવા સ્ત્રીપુરુષો હશે કે જેમને કવિના સંબંધમાં ઠીક ઠીક માહિતી હોવાનું કહી શકાય.

મણિલાલ નભુભાઇને સંસ્કૃત અભ્યાસમાં રસ પાડનાર છબીલારામ દીક્ષિત હમણાં જ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમને કવિ સંબંધી બહુ સારી માહિતી હતી. નર્મદાગૌરીના પ્રથમ લગ્ને લીધે તેઓ તેમના સગા થતા. કવિ સાથે બાઇએ પુનર્લગ્ન કર્યું તે એમને ગમેલું નહિ એ કારણે કવિની વાત નીકળે ત્યારે ઘણુ ખરું મૂંગા રહેતા. એક વાર માત્ર એટલું કહેલું કે 'ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા.'

આ રીતે બીજા માહિતગારો હશે તથાપિ રા. વિજયરાયની ઇચ્છાનુસાર જે કંઇ થોડી ઘણી હકીકત મારા જાણવામાં છે, અગર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને ઉપલબ્ધ થઇ છે, તે રજૂ કરું છું. આ શતાબ્દી ઊજવવાનો પ્રસંગ એવો છે કે કદાચ લોકોને એ હકીકત વાચવી ગમશે એમ સમજી લખું છું.

હું પૂરા દશ વર્ષનો થયો ત્યાર પહેલાં તો કવિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બાલ્યકાળમાં બેત્રણ વખત એમના દર્શનનો લાભ મળેલો. પહેલી વાર દૂરથી દર્શન થયેલાં. તે વખત મેં વડિલની સાથે હું હતો તેમણે 'જો પેલા કવિ' એમ કહી ઓળખ આપેલી. તે વખતે કવિ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી હશે તે વિષે મને સપૂર્ણ ખ્યાલ નહિ હોય — ગમે તેમ હો; એ વાત ખરી કે નર્મદાશંકરના નિકટના સંબંધમાં આવેલા સ્ત્રીપુરુષો સાથે મને પરિચય ને સગપણ હોવાથી, તેમની મારફતે મેં ઘણી વાતો સાંભળેલી એ કેટલી પ્રમાણભૂત ગણી શકાય તેનો નિર્ણય મારાથી થઇ શકે નહિ.

કવિશ્રીના ઉભય પત્ની—ડાહીગૌરી તથા નર્મદાગૌરી—સાથે હું સમજણો થયો ત્યાર પછી ઘણા પરિચયમાં આવેલો. ભાઇ જયશંકર મારાથી વયે કંઇ મોટા હતા, પણ તેમને પરીક્ષામાં વધુ વખત નિરાશ થવું પડેલું તેથી લગભગ સહાધ્યાયી જેવા તે બન્યા હતા. પાછળથી તો તેમણે સેટલૂરના લોકલાસમાં અભ્યાસ કરવા માંડેલો. નવલરામના ધીમતરામ પણ કોઇ વાર જયશંકરને ત્યાં મળતા. એ બન્ને ભાઇઓ તે વખતે મુંબઇમાં હતા. હું વડોદરા કોલેજમાં ભણતો અને રજા દરમ્યાન સુરત કે મુંબઇ જતો. કવિનું કુટુંબ ઘણુંખરું તેમના અવસાન બાદ મુંબઇમાં જ રહેતું. સુરત ઘણી વાર ત્રણે જણાં આવતા તેથી તથા રજામાં, અથવા પરીક્ષાઓ આપવા માટે મુંબઇ જવાનું થતું એ કારણે, અનેક વખતે મળવાના, સાથે રહેવાના અને ન્યાતિમહાજન તેઓ હોવા છતા તેમની સાથે જમવાખાવાના પ્રસંગો આવતા.

હા, એટલું મને યાદ છે કે કવિની મુખાકૃતિ જોઇને તેમને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય જ. બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, બ્રહ્મવર્ચસ અને શરીરસંપત્તિ એમની એવી હતી કે સાધારણ જોનાર એમના તરફ આકર્ષાય જ. તેમાં જો વાત કરવાનો પ્રસંગ તેમને મળે તો કવિની પાસેથી જવાનું તેમને મન જ ન થાય. અનંત નિખાલસ દિલ, ઉદાર સ્વભાવ અને ઉચ્ચ અભિલાષા એ કવિશ્રીની વાણીનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં.

'જય જય ગરવી ગુજરાત' જે રીતે કવિ ગાતા તેના જેવી ઢબે અને લગભગ તેવા જ સ્વભાવની માગણીમાં સ્વ૰ લલિતાશંકર કેટલીવાર ગાઇ સંભળાવતા. પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર એક વખતે તેમના મિત્ર મણિશંકર ભટ્ટ સાથે સુરતમાં હતા. કળાભવન તે અરસામાં નવું સ્થપાયેલું. ગજ્જરને લલિતાશંકર સાથે જૂનો સંબંધ હતો. લલિતાશંકર પાસે એ શરૂઆતનું અંગ્રેજી શીખેલા. ૧૮૭૦થી મિત્રતાનો સંબંધ થયેલો તે છેક બંનેના અવસાન પર્યંત ચાલુ રહેલો. જ્યારે ગજ્જર સુરત આવે ત્યારે પોતાને ઘેર જેટલો સમય ગાળે તેના કરતાં મારે મોસાળ વધુ વખત ગાળતા. એવા એક પ્રસંગે મણિશંકરને કવિ આપણા ગુજરાતનું રાષ્ટ્રગીત કેવી રીતે ગાતા તે ગાઇ સંભળાવવાનું, ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરે લલિતાશંકરને સૂચવ્યું, તે ઉપરથી તે ગાયું હતું. હાજર મંડળી ભાગ્યે જ દશબાર હશે, પણ જે ગંભીર ચેતનાત્મક વાતાવરણ તે વખતે છવાઇ ગયું હતું તેનું સ્મરણ હજી પણ મને છે. સંગીત પૂરું થયા પછી લલિતાશંકરે માત્ર એટલું જ ઉમેર્યું કે હજી કવિશ્રીના જેવી ખૂબી સર્જીને તમને હું બતાવી શક્યો નથી. કવિ તે કવિ જ!

શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરિઆનું આરસનું બાવલું કોઇએ ડામર જેવો પદાર્થ ઉપર નાખી લગભગ પચીસ વર્ષ ઉપર કલંકિત કરેલું, તે ઘણા રસાયન વિદ્યામાં પારંગત માણસોને સાફ કરવા માટે સૂચના થયેલી, પરંતુ તે કોઇથી થઇ શક્યું નથી એમ ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરના જાણવામાં આવતાં, પોતે તે સ્વચ્છ કરી આપવાની મુંબઇ સરકાર પાસે પરવાનગી માગી. કેટલીક આનાકાની પછી ગજ્જરની વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવી અને તેમણે કામ માથે લીધું. રાસાયનિક પ્રયોગોદ્વારા અને કળાભવનના કેટલાક શિલ્પકારીગરોની મદદથી બાવલું હતું તેવું સ્વચ્છ અને સુંદર પાછું ગજ્જરે કરી આપ્યું. આજે પણ મુંબઇમાં તે સુંદર પાષાણમૂર્તિ બધા જોઇ શકે છે. આ કામની કદર સરકારે તો ન કરી, પરંતુ સુરતની જનતાએ પોતાના શહેરી બંધુનું ગૌરવ કરવા અર્થે મોટી સભા બોલાવી. ગજ્જરે કળાભવન સાથેનો સંબંધ છોડયાને લગભગ ચારેક વર્ષ થવા આવ્યાં હશે. હું તે પ્રસંગે સભામાં હાજર હતો. સુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ પ્રમુખપદે હતા. ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો છેક ઉમંગથી સભામાં આવેલા. ગજ્જરના ગુણનાં વખાણ લોકોએ કર્યાં. પછી ગજ્જર જ્યારે જવાબ દેવા ઊભા થયા ત્યારે તેમણે પોતાના કર્મકાર તરીકે ઓળખાવી, આવા કામો માથે લેવાનો ઉત્સાહ, કવિ નર્મદાશંકર જેવાના લેખોના પરિશીલનને પરિણામે તથા લલિતાશંકર જેવા ગુરુમિત્રના સહવાસથી પોતમાં આવ્યાનું જણાવ્યું હતું. શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજા જેવા કાર્યદક્ષ અને ગુણગ્રાહી રાજકર્તાએ આવા કામોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેની યોજના કળાભવન જેવી સંસ્થા સ્થાપીને કરી તથા તેમાં પોતાને મુખ્ય અધ્યાપક તથા સંચાલક તરીકે નીમ્યા તેથી પણ પોતે એ માર્ગ સરળ કરી શક્યા હતા.

એ વાત પણ કહી હતી. મને યાદ છે તે પ્રમાણે ઘણું કરીને આ બાબતનો ઉલ્લેખ મેં વિવેચન કરતા પહેલા કવિ નર્મદાશંકર સંબંધી જે લેખ લખેલો 'ભારતજીવન' માસિકમાં છપાયો તેમાં કર્યો છે. મતલબ કે નર્મદે આપેલા વિચારો કર્મકાંડને પણ ઉપકારક થયા છે. નવયુગના પ્રણેતા તરીકે કવિની ખ્યાતિ અમસ્થી થઈ નથી એ પણ કંઈક આ પ્રસંગથી સમજાશે.

નર્મદાશંકરના શિષ્યવર્ગમાં ત્રણ નામ મુખ્ય ગણાવી શકાય: કવિ વિજયાશંકર, કવિ મણિનારાયણ અને મધુવરજરામજી. આ ત્રણે ગૃહસ્થોને સારી પેઠે હું ઓળખું. બધામાં વિજયાશંકર જોડે પરિચય વધારે. એઓ પોતે વિજયવાણીમાંથી ઘણી કવિતાઓ મને વંચાવતા, વાંચી સમજાવતા તથા કેટલીક વખતે તેના ગુણદોષની ચર્ચા પણ કરતા. મણિનારાયણ ઘણું કરી મુંબઈ રહેતા. પણ તેના બચપણમાં તો મથુરામાં ધર્મશાળા એમના શેઠ મિત્ર ચલાવતા હતા એટલે ત્યાં જ એમને ઘણુંખરું રહેવાનું થતું હતું. એમ છતાં એકંદરે પાંચેક વખત હું એમને મળ્યો હોઈશ ખરો. એઓ પણ નર્મદાશંકરની વાત કરતા. મધુવરજરામના ચિરંજીવી ઈન્દ્રવદન હેગ મારા મિત્ર પણ થાય અને અમારા યુનિયનના સભ્ય પણ હતા. એ કારણે એમની સાથે પણ પરિચય ઠીક થયેલો. એઓ થોડો વખત વડોદરે સ્ટેટ આર્કિટેક્ટ તરીકે પણ રેસિડન્સીમાં આવેલા. આજે તે હયાત નથી. પોતાના પિતાશ્રી પાસેથી કવિ વિષે સાંભળેલી કેટલીક વાતો બહુ આનંદથી તથા છટાદાર રીતે વર્ણન કરતા. કવિને ત્યાં રોજ ૪૦–૫૦ જણા આવે જાય, નિરાંતે આઠ દસ માણસો બેઠા જ હોય. કાવ્યાનંદ તથા સુધારો ને શાસ્ત્રની ચર્ચાનો વિનોદ તો નિરંતર ચાલતો જ હોય. ગાનતાન પણ કોઈક વાર થાય જ. આવા પ્રસંગે એકલા પુરુષો જ હોય એમ કંઈ નહિ, સ્ત્રીવર્ગ પણ કોઈ કોઈ વાર દૃષ્ટિએ પડે. કાવ્યચર્ચામાં પણ કોઈ ભાગ લે. વખતે કંઈ ગાઈ પણ સંભળાવે. કવિ પોતે પણ તાનમાં આવે તો એકાદ બે ચીજ ગાઈ નાખે. કોઈ કોઈ વાર પોતાની લાવણી ખુશમિજાજમાં હોય તો કવિ બહુ સુંદર રીતે ગાતા. વિજયાશંકરે 'સહુ ચતો ઉતાવા જગ બ્રહ્મનો વાગે' એ લાવણી તથા 'સાહેલા આપણા બહાર, પ્યારી મંભાર, પ્રેમ એઉ બનારે' એ લાવણી મને સંભળાવેલી તેનું હજી પણ ઝાંખું ઝાંખું સ્મરણ આ લખતી વખતે પણ આનંદ આપે છે. સૃષ્ટિસત્વ છપાયું ત્યાર પહેલાં વિજયાશંકરે 'હવી દુનિયા કયગ ત્હારો દલ નિકળશે' એ પદ બનાવી રાખેલું તે એક વાર મને ગાઈ બતાવ્યું. પછી નર્મકવિતાની યાદ આપીને નર્મદનું 'દુનીઆ જુગની જુની' એ પદ સંભળાવ્યું અને પૂછ્યું કે તમને કયું ગમે છે. મેં કહ્યું, 'બન્ને ગમે છે, બન્ને સારાં છે ને મર્મસ્પર્શી છે. ગુરુચેલા કોઈ કોઈથી જાય તેમ નથી.'

કવિ દયારામની છબી મેળવવા માટે નર્મદાશંકરે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે વાત પણ વિજયાશંકર કહેતા. વિજયાશંકર છબી માટે ડભોઈ વગેરે સ્થળે ગયેલા. અસલ છબી આપવાની માલિકે ના કહી ત્યારે રતન સોનારણ, જે હમેશાં કવિની છબીની પૂજા કર્યા પછી જમતી, તેની પાસેથી છબી તથા બીજે કોઈ સ્થળેથી ઉપલબ્ધ થયેલી છબી મેળવીને, વિજયાશંકરે દયારામની નવી છબી તૈયાર કરી. દયારામના શિષ્યોને તે બતાવી. તેઓએ સર્વાંશે નહિ તો મોટે ભાગે તે દયારામને મળતી છે એમ જણાવ્યું. વળી કંઈક સુધારાવધારા તેમાં

બીજા કોઇની મદદ તથા સૂચના ઉપરથી કરવામાં આવ્યા અને આખરે તે દયારામની પ્રતિકૃતિ તરીકે જનમંડળમાં સ્વીકારાઇ. આ વાતનો ઇસારો મારા મિત્ર ત્રિભુવનદાસ શેઠે પોતાના લખેલા દયારામના જીવનચરિત્રમાં કર્યો છે. કવિ વિજયાશંકરને શેઠ મારી સાથે જ મળવા ગયેલા અને ત્યાંથી આ હકીકત મળેલી. કવિનો ખંતીલો, સચોટ કામ કરવાનો સ્વભાવ આથી જાણી શકાશે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનો અર્થ સર્વાંશે આપણી ભાષામાં ઉતારવા માટે નવા શબ્દો યોજવા પડતા. એવે વખતે હાજર હોય તેમાંથી દરેકને પોતાને ઠીક લાગે એ શબ્દ સૂચવવાની છૂટ હતી. એક પાટિયા ઉપર શબ્દ લખીને પછી તેમાં રહેલું અર્થગાંભીર્ય ચર્ચાય; તે પછી ગુજરાતીમાં કયો શબ્દ રાખ્યો હોય તો અર્થનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત ચાલે. Feeling ને માટે એવી વાટાઘાટને પરિણામે ‘લાગણી’ અને Fearless ને માટે નિડર એ શબ્દો ઠરેલા. વિદ્યાનો કેવો વ્યાસંગ કવિને હતો તે આથી કંઇક સમજાશે.

કવિના મિત્રોમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ડાકટર ભાઉ દાજી, ભીમભાઇ કીરપારામ, કીલાભાઇ લલ્લુભાઇ, મહિપતરામ વગેરે પણ ગણાતા. પારસી, મુસલમાન અને અંગ્રેજો સાથે પણ મૈત્રીનો સંબંધ ખરો. આ બધાની કવિ ઉપર સારી પ્રીતિ. અડધે સુકને કવિના કુટુંબીજનોને મદદ કરવાને ભીમભાઇ તથા કીલાભાઇ કવિના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તૈયાર થયલા મેં જોયેલા. જ્યારે સરસ્વતીમંદિરની પાછળની ખુલી જમીન ઉપર મકાન બંધાવવા માંડયાં, અને સરસ્વતીમંદિરની શોભા તથા ઉપયોગમાં તે કારણે અડચણ આવવાનો ભય લાગ્યો, ત્યારે જરૂર પડે તો સરીલદારના હક્કને હાનિ ન પહોંચે માટે સરકારી રીતે કામનો નિકાલ વગર ફીએ કરાવી આપવા માટે કીલાભાઇ તૈયાર હતા; પરંતુ ડાહીગૌરી કે નર્મદાગૌરી કોઇની ઇચ્છા સરકાર દરબારમાં જવાની નહિ એટલે વાત ત્યાંથી જ અટકી અને મકાન બંધાયાં. આજે તે મકાનમાં હજામો ભાડે રહે છે!

કવિનાં ઉભય પત્ની નાગરી નાતમાં પણ રૂપાળાં કહેવાય તેવાં હતાં. બન્ને ગૌરવર્ણનાં અને ફૂટડાં હતાં, જો કે ડાહીગૌરીની કાયા એકવડી અને નર્મદાગૌરી જરા શરીરે ભારે. બન્નેનો સ્વભાવ એક બીજાની ન્યૂનતા પૂરે એવો. ડાહીગૌરી પાઠપૂજામાં અને વાંચવામાં જ બહુ કાળ ગાળતાં. નર્મદાગૌરીએ ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડી લીધેલો. રાંધવું કરવું તેમને માથે હતું. ડાહીગૌરી તેમાં મદદ કરતાં; પરંતુ વ્યાવહારિક બાબતોમાં નર્મદાગૌરીને સ્વાભાવિક રસ પડતો. કવિના નિકટ પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થો ડાહીગૌરીને આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખતા અને ઓળખાવતા. આમ કહેવામાં તેઓ એ સુશીલ બાઇની પ્રશંસા જ કરતા હતા; છતાં કવિના ઉપર કટાક્ષ જેને હતો તેઓ એમાં કવિના જીવન ઉપર વ્યંગ્યમાં આરોપ છે એમ બતાવવા યત્ન કરતા ચૂકતા નહી.

નર્મદાગૌરી જ્યારે એમના પિતાશ્રીના ઘરમાં બાળવિધવા હોવાથી રહેતાં, ત્યારે કવિને એમના બંધુઓ સાથે સારું ઓળખાણ એટલે આવવા જવાનો સારો સંબંધ હતો જ. કવિના સુધારાના વિચારો વિષેની વાત ને ચર્ચા, વિધવાની ઇચ્છા હોય તો શા માટે તેમને પુનર્લગ્ન કરવા

ન દેવું વગેરે પ્રશ્નોનો ઊહાપોહ કદાચ પોતાના ઘરમાં જ નર્મદાગૌરીએ થતો અનેક વાર સાંભળ્યો પણ હશે. ગમે તેમ હોય, નર્મદાગૌરી પોતાને ઘેરથી પાછલે બારણે થઇ, રવિભદ્રના ઘરમાંથી પસાર થઇ આમલીરાનના મુખ્ય રસ્તાની પાછલી ગલી દ્વારા કવિને ઘેર ગયાં. એમાં કંઇક અનુકૂળતા અને મદદ રવિભદ્ર તરફથી થયેલી એમ તેઓ પોતે કહેતા. કવિને ત્યાં આશ્રય લીધા પછી પણ સમજાવીને ઘેર પાછી બોલાવવાના પ્રયત્નો થયેલા, એટલે વડિલની કે બંધુઓની સંમતિથી નહિ, બલકે તેઓની મરજી વિરુદ્ધ, સ્વતંત્ર રીતે નર્મદાગૌરીએ આ પગલું ભરેલું. કવિએ એમને આશ્રય આપ્યો એટલું જ નહિ; વિધિપુરઃસર એમની સાથે લગ્ન કર્યાં. વિચારને આચારમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં ઘણા ડરી જાય છે. ધન્ય છે કવિને કે તેમણે વાણી અને વર્તનનું સર્વાંશે ઐક્ય સાધ્યું!

સરસ્વતીમંદિરમાં લક્કડકામ બહુ થોડું છે. બારણાં બારી ને છત સિવાય બધો જ ભાગ ચૂનાનો છે. મકાનને છાપરું નથી. તેને બદલે સુંદર અગાસી છે. અને તેમાં એક દશેક ફુટની ઉંચાઇએ અટારી હતી. હાલ આ નાની ગચ્છી મકાન બિસ્માર હાલતમાં આવ્યાથી માલિકે ઉતરાવી નાખી છે. મોટી અગાસી લગભગ જેવી ને તેવી છે. એમાં કોઇ વાર ગાયન માટે મિત્રો ભેગા થતા. ઋતુવર્ણનમાં 'ધોળી અગાસી ખૂબ ઢોળી ચૂને, ચાર ખીલી ચાંદની ચાર ખૂણે; ધોળાં સુવસ્ત્રો નરનારી પહેરી, ગાયે રસીલાં બહુ સ્વર ભેળી.' એવી પંક્તિઓ છે. નર્મદની ગાયન ઉપરની પ્રીતિ, ચાંદનીમાં બેસી મિત્રો સાથે ગમ્મત કરવાની ટેવ તથા પોતે અને પોતાના સ્વજનને આનંદ મજે તે માટે તેમના તરફથી થતા પ્રબંધ, એ સઘળું કવિની સુઘડ રસિકતા કેટલા ઊંચા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે. 'અગાસી સુંદર, ચાંદની સુખકર, ભર્યો જામ રંગે; રહોડે મહા સુખ ખરું એ મહાસુખ, સતાર છે અંગે; કરે સતાર તનનન ઘુમ ઘુમે છે નર્મગીત કાઢો; ચાંદની આજે ખૂબ ખીલી રહી મસ્ત બની લાડો.' આ લાવણી ગવાતી એ અગાસીમાંથી જેણે સાંભળી છે તેમનું જીવ્યું ધન્ય છે!

કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો, પિંગળપ્રવેશ, તથા અલંકારપ્રવેશ નર્મકોશ અને નર્મગદ્યમાંના રાજ્યરંગનો ભાગ લખવા માટે નર્મદાશંકરે જે અથાગ મહેનત કરેલી અને જહેમત ઉઠાવેલી તે વિષેનો ઉલ્લેખ નવલરામભાઇએ કવિજીવનમાં સુંદર રીતે આપ્યો છે. નાણાંની ભારે ભીડમાં હતા તે પ્રસંગે પણ નર્મકવિતા અર્પણ કરવાનો માનસિક સંકલ્પ પણ કેવી રીતે પાળ્યો, એ વાત પણ નવલરામે બહુ સારી રીતે કહી છે. કરસનદાસ માધવદાસ જેની પાસે કવિએ લગભગ છપામણીના બધા ખર્ચની આશા રાખેલી તે ભાંગ્યા તે છતાં પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કર્યું. કવિમાં વ્યવહારબુદ્ધિ ઓછી હતી અને કવિ ઉડાઉ હતા એમ પણ કેટલાક કહેતા. એ તો જેવી દૃષ્ટિ તેવી જ સૃષ્ટિ. એક જ વસ્તુ જુદા જુદા જોનારને તેમની દૃષ્ટિ મુજબ દેખાય છે. જ્યારે કોઇ કરકસર તથા ચીવટને કંજૂસાઇ કહે ત્યારે બીજો ઉદાર દિલને ઉડાઉપણું કહી નિંદે. ગમે તેમ હો, કવિના ઔદાર્યની એક વાત જે મેં ડાહીગૌરી પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપરથી કવિનું મન કેવું મોટું હશે તે કંઇક સમજી શકાય છે.

પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો કોઇ ગવૈયો સવારના પહોરમાં, ઘણું કરીને બેસતે વર્ષે, કવિને ત્યાં આવી ચડયો. નામ સાંભળી દર્શન માટે તથા બે ચીજ સંભળાવવા આવ્યો છું કહી ગાયન તેણે શરૂ કર્યું. કવિ મદેિજ ટાઢી હોવાથી શાલ ઓઢીને બેઠા હતા. ગાયન ઉપર કવિને મૂળથી જ શોખ 'સ્ત્રી, કવિતા, ગાયન વિના મને ન ભાવે કાંઇ.' એમ કહી જગતની આ ત્રણ મોહિનીને કવિએ ઓળખાવી છે. તેમાં વળી ગાયક સારો. સપરમે દહાડે આવો શુભ આનંદ વહાણું વાયે અનુભવાય એટલે સાધારણ રીતે ખુશી ઉત્પન્ન થાય જ. આ વખતે કવિના ગજવામાં, કહો કે ઘરમાં, રોકડ રૂપિયો એક જ હતો. ખુશ થઇને આ ગવૈયાને પોતે તે આપી દીધો. ગવૈયાએ તે સ્વીકાર્યો, પણ પોતાનું ગાણું બંધ ન કીધું. બેચાર ચીજ ગાયા પછી કહ્યું કે 'મેં આપકા નામ સુનકે આયા, બડે કદરદાન આપ હો. મૈં ઇતના લેકે જાઉં તો ન તો ઉસમેં મુઝે સંતોષ હોતા હૈ, ન તો આપકો ઉસમેં શોભા હૈ' થોડી વાર રહી પાછું ગાયન શરૂ કર્યું અને બેત્રણ બહુ સારી ચીજો સંભળાવી. કવિએ પોતે ઓઢેલી શાલ આપી તેનું ગૌરવ કર્યું, અને આપણા જેવાને માટે ઔદાર્ય અને બુજ કરવી તે શું તેનો પાઠ આપ્યો!

મારા એલ એલ. બીના અભ્યાસ માટે મુંબઇમાં હું સદાશિવ દીક્ષિતને ત્યાં રહેતો. તેઓ મારા મંબ રી અને વયે સાતેક વર્ષ મોટા એમને ત્યાં હતો તે વખતે તથા સુરત મુંબઇમાં જ્યારે મળવું થતું ત્યારે ઘણી વખત નવરાશની વેળાએ અમે નર્મદાશંકરના જીવન અને કવનના ઉપર વાતચીત કરતા. કવિ સ્વાનુભવરસિક કવિતા લખતા એમ નવનીતમાં લખ્યું છે તે શું કવિના સ્વાનુભવનું વર્ણન જ એમની કવિતામાં આવતું હશે તેથી? કુદરતને, કુદરત વસ્તુત હોય તેવી ન ચીતરતા, પોતાને તે કેવા રૂપમાં દેખાય છે એનું જ ભાન કવિ જગતને આપવા માટે કવિતા લખતા હશે તેથી? કબીરવડનું કાવ્ય વાચતા શું તેમાં વડનું વાસ્તવિક વર્ણન આપણે નથી વાચતા? સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ વિના સારા નાટકો લખી શકાય નહિ એ કારણે કવિએ રચેલા નાટકો ઉચ્ચી કોટિના નથી. લોકોને જે ગમે તેનું નાટકમાં ન હોય તો તે નાટક વખણાય નહિ રંગભૂમિ એ જનલક્ષણ સુધારવાનું સાધન ક્યારે બને કે જ્યારે તે દુનિયાના દર્પણ જેવી બની રહે ત્યારે. આમ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કવિતા સંબંધી કોઇવાર કેવળ વિનોદ અર્થે તો કોઇ વાર વધારે હઠીલાપણાથી વાત-વાદવિવાદ કરતા આ પ્રસંગોને અંગે નરસિંહરાવની કુસુમમાળા અને હૃદયવીણાના પણ કોઇ કોઇ કાવ્યો ચર્ચાતા કુસુમમાળામાં સ્વાનુભવરસિક કવિત્વ વધારે ઝળકે છે અને હૃદયવીણાનાં ઘણા કાવ્યોમાં સર્વાનુભવરસિક અથવા તો પરલક્ષી કવિતા વિશેષ, એમ પણ વાત થતી કબીરવડનું નમ કવિતામાંનું કાવ્ય તે જાણે કવિ પોતાનું જ સ્વરૂપવર્ણન કરતા હોય તેના જેવું છે એવા નિર્ણય ઉપર આવતા કવિના ઘણા જીવનપ્રસંગો જોઇ લેવાતા નદી વચ્ચે એક સરખો, ટટાર ઊભેલો વડ, હારેલો યોધ્ધો પ્રભુસ્મરણ કરતો હોયની તેવો દેખાય છે. હાર્યા છતા એ દિલગીર જણાતો નથી. ઊલટો આપણો શોક હરે છે કવિ પણ વિચારક, સુધારક, લેખક તરીકે ખૂબ ઘૂમ્યા પોતાના શ્રમનું યથાર્થ પરિણામ બહુ ન લાગતાં હાર્યા હોય તેવા એકલા, જગતથી અલગ, ઊભા હોય તેવું શું કવિનું જીવન નથી? જેમ કબીરવડની વિપુલ છાયામાં 'ખુશી થકી રમે લાલનના' તથા 'ખુશી થકી રહે જોગી

જપમાં " તેમ કવિના બહુવિધ અનુભવમાં વિલાસ અને વૈરાગ્ય બન્ને જણાય છે. રાગ તથા ત્યાગ બન્નેથી કવિજીવન રંગાયલું નથી દેખાતું ? ડાહીગૌરી તો રક્ત કે વિરક્ત બન્નેમાંથી એકે ન હતાં. અરક્ત રહીને જ તેણે તો જિંદગી પૂરી કરી કવિ રક્ત નહોતા એમ શી રીતે કહેવાય ? વિરક્ત થયા હતા તેની પણ ના કેમ પાડી શકાય ?

નાણાંની ભીડ કવિને વખતો વખત પડતી. કાન્તસ્મારકગ્રંથમાં નર્મકવિતાના પુસ્તકની છપામણી તથા બંધામણીના ખર્ચને પહોંચી ન વળાયાથી છાપખાનાવાળાઓને લખેલો એક કવિનો પત્ર છે. પુસ્તકનું વેચાણ થવું મુશ્કેલ. ઘેર હાથીનો ખર્ચ અને માથે દેવું. તે છતા કવિ પોતાનો ઉદાર સ્વભાવ છોડી શકતા નથી. ઇંડેવો નહિ છેવટ સુધી એમ જણવામાં છે. માત્ર આ ખર્ચાળ ટેવને લીધે પોતે ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે લીધેલુ પણ—નોકરી ન કરવા વિષેનો નિશ્ચય—મૂકવો પડયો. 'ફતેહ કરીને આગળ વધશુ, અથવા અહિંઆ મરશું', પણ લીધેલું તે પાળીશું રે વજરનું કરશુ ' એમ કહેનારને અકિંચનતાએ કહો કે સંસારની વિટંબણા એ કહો, નેપોલિયન એનેરોફેન ઉપર જઇ આધીન થઇ ઊભો હોયની તેવી હાલતમા આણ્યો. હા. એ ખરૂં, પરંતુ કવિને શ્રદ્ધા હતી કે માત્ર મિત્રો નહિ પણ શત્રુ સુદ્ધાં 'વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું. અરિપણુ ગાશે દિલથી ' તે ફળી. જે નાગરી નાતે કવિનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તે જ આજે એની જયંતી ઊજવી રહી છે. સમય સત્યને બહાર પાડે છે. લાયકની કદર કરનાર પણ યશના ભાગી બને છે. ગુજરાત આ યુગપુરુષની સો વર્ષે પણ પૂજા કરે તો તેમા શું આશ્ચર્ય !

કવિની પહેલી વારની પત્ની એમની વીસ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગઇ બીજુ લગ્ન શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની દીકરી ડાહીગૌરી જોડે ત્રણેક વર્ષ પછી થયું. લગ્ન વખતે એની વય નાની હતી. નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર લગભગ સાત વર્ષ ફરીથી મંડાયો ન હતો. એ વચગાળામા કવિના ઉપર અનેક પ્રકારે આક્ષેપો થયેલા. બીજા વારના લગ્ન પછી પણ સવિતાગૌરી નામની એક બાળવિધવાને કવિએ આશ્રય આપેલો એ બાઇની સાથે લગ્ન થયેલા નહિ. એટલે ખરી રીતે જોતાં એ સંબંધ આજની આપણી સમજ પ્રમાણે' નર્મદાગૌરી સાથે ૧૮૬૯ની સાલે કરેલા યથા વિધ પુનર્લગ્ન કરતા, પ્રમાણમા ખોટા ગણાય. છતા નાતીલાએ આ વાતનુ સમાધાન કરી નાખ્યુ. નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન થયેલુ તેથી કે એ બીજી વારનો વાંક થયો છે એમ ગણીને કવિ સાથે નાતે વહેવાર બંધ કર્યો તે ઠેઠ છેવટ સુધી બંધ જ રહયો. કવિ, તેમના બન્ને પત્નીઓ અને જયશંકર બ્યવહારબહાર મરતા સુધી રહ્યાં

જગત કેવો અજબ ન્યાય આપે છે ? સારા નરસાનો ભેદ ઘણુ કરીને રૂઢિને પ્રમાણ માની સ્વીકારી લેવામા આવે છે. ઘણી વાર માણસ છેતરાય છે બીજાની વાત ઉપ થી, સાચી ખોટી અફવાથી અને અમુક રંગ આપીને તે વખતે વર્તમાનપત્રો જે લખે તે વાચ્યાથી સુધારો વખોડાયો તે કંઇક આવા કારણોને લઇને પણ ખરૂં. કંઇક નવનરામ લખે છે તેમ ભણેલાઓ-માથી સેંકડે ૯૫ ટકા એકલપેટા નીકળે છે તેથી પણ ખરૂ. 'ભણેલાઓ સુધારાની વાતો કરે, પણ વખત આવે સુધારાનુ વર્તન રાખે નહિ એટલે લોકો તેમને જૂઠા કહે એમા નવાઇ શી'

આ વાત કરતાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. મારા મિત્ર વામન સોગનારાયણનાં લગ્ન વખતે વરપક્ષના સ્ત્રીવર્ગે જોડકણાં ગાયેલાં તેમાં એક પંક્તિ આવી હતીઃ 'અમારો વામન ભાઇ તો છે કાળા, એનામાં નથી સુધારાનો ચાળો." સુધારાનો ચાળો એ નિદાન જેણે બોલ જોડયા હશે તેના મનથી તો અપલક્ષણ હોવું જોઇએ. જોડનાર ભૂલી ગયાં હશે કે એ વામનરાવ પરીક્ષા વખતે કવિને ત્યાં ઝવેરબાગમાં કોઇ વખત ઊતરતા અને મુખપરીક્ષા માટે પંદર વીસ દિવસ સતત રહેતા. અરે ! એટલું જ નહિ, પણ સવિતાગૌરીના ભાઇની દીકરી સાથે પરણવાના હતા. વામનરાવ આજે નથી. પરંતુ સવિતાગૌરી પાસે સંસ્કારી કરેલાં તેમનાં પત્ની, સુશીલ, અને ડાહ્યાં, પ્રભુકૃપાથી હજી હયાત છે.

કવિને હું તો ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનાર તરીકે ઓળખું છું. એમની કવિતામાંથી અને લેખોમાંથી સ્પષ્ટ થઇ શકે છે કે એને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ અને અડગ શ્રદ્ધા હતી. છતાં એના આચાર લોકોનાથી ઊલટા એટલે એ વંઠેલમાં ખપ્યા. જરા ઊંડા ઊતરીને જોવાની જગતને ફુરસદ હોત તો કદાચ જુદો મત બાંધત. મારા નાના ભાઇનાં લગ્ન, બન્ને પક્ષ નાતથી અલગ હતા તે અરસામાં. વીસ વર્ષ ઉપર થયેલાં. પુરોહિતનું કામ લલિતાશંકર તથા રમણભાઇએ કરેલું. સુધારક પિતાના સુધારક પુત્ર લગ્નવિધિ કરાવી શકે એ બાબત લલિતાશંકરને શક હતો; પરંતુ બધું સમાપ્ત થયા પછી લલિતાશંકરની પ્રતીતિ થયેલી કે રમણભાઇ એકલા સુધારક નથી, પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પણ છે !

કવિનું હૃદય ધર્મભાવનાથી નિરંતર ભીનું રહેતું. બહારનો ડોળ કવિમાં મુદ્દલ ન હતો. દંભને એ દૂર જ રાખતા. પ્રભુના અસ્તિત્વ વિષે કવિ જ્યારે સુધારાના રંગમાં ખૂબ રાચતા હતા ત્યારે કદાચ શંકાશીલ બન્યા હશે ખરા; પરંતુ સાચો વ્યવહાર, ઉદાર વર્તન, મનનું નિખાલસપણું એમનામાં એવાં હતાં કે ખરૂં ધાર્મિક જીવન શું તેનો ખ્યાલ આવે. પ્રવૃત્તિમય જીવન રાજસીવૃત્તિનું પરિણામ છે. જેનામાં સાત્ત્વિકભાવ વધારે વિકાસ પામ્યો હોય તેનામાં નિવૃત્તિ તરફ વલણ વધારે જણાય. કવિને ઉત્તર અવસ્થામાં આત્માના સાત્ત્વિક વિકાસને પરિણામે પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિ વધારે પસંદ પડતી. નર્મકવિતામાં પણ ઇશ્વર સંબંધી તથા નીતિ સંબંધીનાં જે પદો છે તેમાં આ સાત્ત્વિકતાનાં બીજો બહુ સારી રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'શાંતિની નીતિ દિયે પ્રભુતાઇ રે' એ પદમાં જ સંતોષ, નમ્રતા, મરજાદા, શુચિ વગેરેની પ્રશંસા છે. સત્ત્વ વધેથી ઊંચુ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કંઇ ઊણું રહેતું નથી એમ સ્પષ્ટ સૂચન છે. વળી અન્ય સ્થળે કવિ કહે છે કે 'ધર્મ નિયમ ને સૃષ્ટિ નિયમ તે, સરખા સાચા સોહે.' 'સત્ય પ્રેમ ને શૌર્ય પ્રશંસા, જનમાં ઝાઝી થાએ; સ્વધર્મ બલ સાથે તે ધૂમે, તો જ ખરાં વખણાએ.' 'ખરી ભક્તિ તો સાયુજ્ય મુક્તિ આપે.' વગેરે વગેરે.

સરસ્વતીમંદિરમાં શારદાવિદ્યાનું પૂજનઅર્ચન થતું તે તો આપણે જોયું. એ વાત ખરી કે તે મૂર્તિપૂજારૂપ ન હતું. પુસ્તકોનાં ભરેલાં બે સુંદર કબાટ તથા અભરાઇ ઉપર અંગ્રેજી ગુજરાતી માસિકોના ગ્રંથો બંધાવીને રાખ્યા હતા એ ખરૂં; પણ તેની પૂજા થતી નહિ. કવિના પિતાશ્રીએ ઋગ્વેદ સંહિતાની કેટલીક ઋચાઓ અને થોડાં સૂત્રો સ્વહસ્તે લખ્યાં હતાં.

લાલશંકર મોટા સારા અક્ષર લખતા. લહિયાનું કામ કરતા. સુંદર અક્ષરે લખેલી એ પોથી ને એક ભગવા રંગના કપડાંમાં જાળવીને ઊંચા 'સ્ટેન્ડ' ઉપર મૂકી રાખેલી તેની પૂજા કવિ પણ કરતા અને તેમના અવસાન પછી એમનાં સ્વજનો પણ કરતાં. એ પુસ્તકની પૂજા મેં પણ કોઇ કોઇ વાર કરેલી. સરસ્વતીમંદિર બંધ હોય ત્યારે એ પોથી અપૂજ રહેતી. મુંબઇમાં તો દેવતા હતા તેની પૂજા થતી. ઓવર્ગ મૂર્તિપૂજામાં શ્રદ્ધા જાળવી રહ્યા હતા અને જયશંકર પણ નિત્ય સંધ્યાપૂજામાં પા કલાક ગાળતા.

ડાહીગૌરી ઇશ્વરભક્તિમાં વધુ વખત ગાળતાં. પ્રભુપરાયણ જીવનને દુનિયાના સહવાસનો પાસ જેટલો ઓછો બેસે તેટલું સારું એમ એ માનતાં. એમના પિયર તરફનાં સગાંવહાલાંઓના બહોળા લાગવગને પરિણામે એ સતી સ્રીને નાતમાં ફરીથી દાખલ કરવાની કેટલાકોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ નર્મદાગૌરી અને જયશંકરને છોડી આવવું તેણે કબૂલ કર્યું નહિ. ઠેઠ સુધી ત્રણે સાથે જ રહ્યાં. નર્મદાગૌરીને નાતમાં આવવાની અંદરથી ઉત્કટ ઇચ્છા. પુત્રને નાતમાં પરણાવવાના પણ કોડ ખરા. કોઇ વાર કહેતાં કે નાતનો ગુનો કર્યો હોય તો તે મેં કે કવિ કે ડાહીગૌરીએ કર્યો; પણ તેમાં જયશંકરનો શો વાંક? એને શા વાસ્તે નાતે દોષિત ગણવો જોઇએ? ડાહીગૌરી એ વાતમાં રસ લેતાં જ નહિ. બને તો યુક્તિથી આવી વાત બદલી નાખતાં.

છેવટ જો પોતાની નાતમાં નહિ તો સાઠોદરા નાગરમાં પણ જયશંકરનો વિવાહ કરવાનું કોઇક વાર મન નર્મદાગૌરીને થતું. જયશંકર મોટે ભાગે માતાની મરજીને અધીન રહેતા. જો બની શક્યું હોત તો મણિલાલ નભુભાઇને ત્યાં કે એમની મારફત જયશંકરનો વિવાહ સાઠોદરાની નાતમાં થઇ ગયો હોત. મણિલાલને એ કુટુંબ તરફ સારો ભાવ હતો. કવિ માટેની પૂજ્ય બુદ્ધિ એમને એ કુટુંબ સાથે સંબંધ કરવાને પણ ક્વચિત્ પ્રેરતી જણાતી; પણ ધાર્યું ઇશ્વરનું જ થાય છે. જયશંકર અવિવાહિત ગુજરી ગયા. કવિના કુટુંબમાં સીધા સગપણનું હવે કોઇ રહ્યું નથી. પ્રભુ પોતાના પરમ ભક્તને મોક્ષ આપે છે. સાત પેઢી તેની તારે છે. સંસાર વ્યવહારમાં કશું વળગણ કવિને કે કવિના આશ્રિત સ્વજનોને નથી રહ્યું એ શું પરમધામ પહોંચ્યાની નિશાની હશે? નરસિંહ મહેતાના સીધા વંશજ કોઇ જાણ્યામાં નથી. તેમનો પણ નિર્વંશ જ ગયેલો અગર બીજી રીતે કહીએ તો મોક્ષ થયેલો. ઉચ્છેદક હોય કે રક્ષક હોય, સુધારક હોય કે જગત જેને વેદિયો કહે તેવો હોય; પણ માણસ જો સાચો પ્રભુને ઓળખાને ચાલનારો હોય તો તે પ્રભુનો ભક્ત જ છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને કોઇ દહાડો ભૂલે છે ખરા?

આપણે પણ આ મહાત્માના જીવનના અનેક પ્રસંગોનું સ્મરણ કરી જાણે પાપમુક્ત થતા હોઇએ એવું લાગે છે. કબીરવડના દર્શનથી કવિને 'ખરી પાપી બુદ્ધિ, ખરી જ રૂડી જાત્રા થઇ મને' એવો અનુભવ થયેલો. એ કલ્યાણકારી માર્ગદર્શકનાં સ્મરણથી આપણે પણ તીર્થનાં દર્શન થતાં હોય એવો આનંદ મેળવી શકીએ તો કેવું સારું! નર્મદનું સ્મરણ આપણું જીવન સુખમય, સ્વતંત્ર, સર્વાંગસુંદર બનાવે એટલી જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આ લેખમાંની હકીકતો જેમની પાસેથી મળેલી, તેમાંના ઘણાખરાનાં નામો ને ટૂંક ઓળખ આ પ્રમાણે :

૧. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર-કલાભવનના એક વખતના મુખ્ય અધ્યાપક.

૨. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ- " " વાઇસ પ્રિંસિપલ-કવિ.

૩. લલિતાશંકર લાલશંકર-પારસી પંચાયત અંગ્રેજી સ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક-લેખક.

૪. સદાશિવ નારાયણ દીક્ષિત-મુંબઇમાં વકીલ હતા; તે વિલાયત બેરિસ્ટર થવા ગયેલા. જર્મનોએ જે પહેલી બોટ ૧૯૧૫માં ડુબાડી તેમાં એણે જલસમાધિ લીધી.

૫. વિજયાશંકર કેશવરામ-વિજયવાણી તથા સૃષ્ટિસત્વના લેખક-કવિ.

૬. સવિતાનારાયણ-સવિતાકૃત કવિતા તથા અલંકારચંદ્રિકાના લેખક-કવિ.

૭. મધુવચરામ હોરા-બ્રિટિશમાં મુનસફ હતા. થીઓસોફિસ્ટ હતા. કવિતા પણ લખતા.

૮. દાદાસાહેબ ખાપર્ડે-તે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સભ્ય. લોકમાન્ય ટિળકના મિત્ર. કવિના પ્રશંસક હાલ હયાત છે.

૯. સવિતાગૌરી-છોટાલાલ દુર્ગારામ જાની, પાલીતાણાના દિવાનનાં બાળવિધવા બ્હેન. કવિશ્રીના આશ્રયમાં રહેલી પહેલી બાઇ.

૧૦. નર્મદાગૌરી-કૃષ્ણશંકર લાલશંકરના બ્હેન જેની સાથે કવિએ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કરેલું તે બાઇ.

૧૧. ડાહીગૌરી-બીજી વારનાં લગ્નની કવિની ધર્મપત્ની.

૧૨. છબીલારામ દીક્ષિત-બ્રિટિશમા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર. મણિલાલ નભુભાઇના સંસ્કૃત શિક્ષક. હાલ ૮૪ વર્ષની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા.

૧૩. કરસનદાસ માધવદાસ-કવિના કદરદાન દોસ્ત.

૧૪. રવિભદ્ર મણિભદ્ર-નાંદોદ રાજ્યના એક વખતે હિસાબી ખાતાના વડા. કોશાધ્યક્ષ. કવિના ઉપર ખરો પ્રેમ અને આદરભાવ રાખતા.

૧૫. વામનરાવ સોમનારાયણ દલાલ-વડોદરા રાજ્યમાં અધિકારી હતા. અંગ્રેજીમાં હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો છે. ડા. બટુકરામના ભાણેજ અને છોટાલાલ જાનીના જમાઇ.

૧૬. ધીમતરામ-નવલરામ લક્ષ્મીરામના પુત્ર.

૧૭. રમણભાઈ-મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્ર-સુપ્રસિદ્ધ લેખક.

કવિ નર્મદ

(કેટલીક શ્રુતિગત વાતો)

રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

સત્તાવાર હકીકત લખવી, એ એક વસ્તુ છે; શ્રુતિગત વાત લખવી એ બીજી. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન ગદ્યસાહિત્યના ધ્રુવતારા સમ કવિ નર્મદે જ્યારે આ લોક છોડયો ત્યારે મારું વય ૭ વર્ષનું હતું. પણ સુભાગ્યે કવિ નર્મદ વિષેની કેટલીક વાતો, એમના એક પ્રશંસક અથવા પોતાને શિષ્ય માનનાર મારા પિતા ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇના શ્રીમુખેથી તેમ જ કવિના ગાઢ સ્નેહી અને મિત્ર કવિશ્રી સવિતાનારાયણના શ્રીમુખેથી સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કવિશ્રીના સંબંધી તે વાતોનું માત્ર ટાંચણ જ હું અત્રે કરું છું. એ ટાંચણથી જો કંઇક ભૂલ જેવું જણાય તો તેનો દોષ માત્ર મારી સ્મૃતિનો અને મારાં અજ્ઞાનનો જ ગણવો, પણ કવિનાં ચરિતને તેથી દૂષિત ગણવાની ભૂલ ના કરવી એવી મારી વાચકોને વિનતિ છે.

નર્મદાશંકરનો જન્મ ૧૮૩૩ માં થયેલો. મારા પિતાનો જન્મ ૧૮૫૬ માં. જ્યારે કવિએ અભ્યાસપૂર્વક પદ્ય અને ગદ્યના પ્રદેશમાં ઘૂમવા માંડયું હતું; જ્યારે કવિ તરીકે જ માત્ર નહિ પણ પ્રાચીન આડંબરી લેખનશૈલીની પ્રણાલિ તોડીને જેવી બોલાય તેવી ઘરાઉ સંસ્કારી ભાષામાં ઉત્તમ ગદ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ધ્રુવતારાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું ત્યારે ઇચ્છારામ ગુજરાતી શાળાઓમાં એ નવી શૈલીમાં લખાવતા પાઠ્યપુસ્તકોનો અને કવિ નર્મદનાં પદ્યો અને ગદ્યનો અભ્યાસ કરી પોતાને માટે તૈયારી કરતા હતા. કવિના કીર્તિ-સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ નવી ઊગતી પ્રજાને લાગવા માંડયો હતો. હિંદુઓનાં અંતરમાં હિન્દુત્વની ચિનગારીઓ ઊડતી હતી. 'હિન્દુઓની પડતી' તે વેળા ઘણું આકર્ષણ કરી રહી હતી. આજનું મુંબઇ તે વેળાએ જન્મ પામતું હતું, સુરતની પડતીના પાયા પર તે ચણાતું હતું, અને કવિ જેવા જન્મભૂમિના પ્રેમી 'સુરત સોનાની મૂરત–થયા પુરા બે હાલ, સુરત તુજ રડતી સૂરત' માં એકલા પોતાના અંતરના ભાવોના જ પડધા પાડતા હતા તેમ ન હતું, પણ સર્વ સુરતવાસીઓના શોકનો પડઘો હતો. મારા પિતા કહે કે કવિએ આ કાવ્ય, કવિતાઅલંકારરસ પર ૧૮૬૫ માં એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરીમાં આપેલા ભાષણના અંતે એટલા હૃદયદ્રાવક સાદે મંભળાવ્યું હતું કે ત્યાં હાજર રહેલાઓનાં નેત્રોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં. કવિએ પોતે જ જણાવ્યું છે કે

> અરે સુરત ઓ તુજ, છઉં સાચો હું બંદો.
> શરીર ઘસાયું તોય, તેટલું મંન નથી રે,
> પડી પડી પણ હજી, દીપે તન મન થકી રે.
> પેટ વેઠમાં નીત, પછી દીપી કમળ આવે,
> તો પણ છે સાબાશ, બીજાથી ચઢતી થાયે.

કવિના આ શબ્દોએ સુરતવાસીઓનાં હૃદયો ભેદ્યાં હતાં છેવટે કવિએ પોતાની જ્ઞાતિનું અભિમાન પણ સૂચવી આ પ્રમાણે તે દિવસે ઉત્સાહ જુવાનોમાં પ્રેર્યો હતો:

સુરત તણા એ તનુજો, વિશેષે નાગર બચ્ચા,
અનાવલા, કાએય તમે હૈડમાં નહિ કચ્ચા.
ઉદ્યમ હું કડખંદ, ગાઈને શૂર ચ્હડાનું,
ઉઠી, ચલો સહુ શૂર ! ફરી ટાણું નહિં આવું.

મારા પિતા વાતના પ્રસંગમા કહેતા કે ' દશ–અગિયાર વર્ષનું મારું વય છતાં કવિના શબ્દો સાંભળી જાણે હું પણ લડવાને જ જન્મ્યો હોઉં તેમ દિલમાં થયું.'

કવિના (દર્શનએ તે સમયે મોજ હતી. કવિ આજે ફલાણી જગ્યાએ ભાષણ આપવાના છે, એ ખબર પડતી એટલે ત્યા નગરજનો ટોળાબંધ દોડતા. કવિનું માન, લોકોની તેમને માટેની ભક્તિ અદ્ભુત હતી. મારા પિતા કહે કે હુ તે વારે શિખાઉ, જ્યારે કવિ તો પૂર્ણ સિદ્ધ. એમની સાથે વાત તો શી થાય.' પણ એમના કાવ્યો અને ભાષણોના શ્રવણે સ્વતંત્ર જીવન જીવવું, ઉદ્યોગહુન્નર ખિલાવવા, દેશની રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા માટે મથવું,લડવું,એવા ભાવો સ્ફૂરેલા. વર્તમાન પત્રોમા લખવું, વર્તમાનપત્રો કાઢવા, દેશવિદેશના ઇતિહાસો અને પત્રો વાચવાં એ સર્વનું મૂળ એ જ. કવિનાં કાવ્યોનું શ્રવણ કરીને, મારા પિતા કહે કે, મને પણ કાવ્યો કરવાનો ચસ્કો લાગ્યો અને પંદર વર્ષની ઉમ્મરે પોપના ઇલિયડનું દોહરાચોપાઈમા ભાષાંતર જ લખી કાઢેલું ! એ કયા છે તે મેં પૂછ્યું ત્યારે મને તેમણે જણાવ્યુ હતું કે ૧૮૯૬ મા જ્યારે મને પ્લેગ થયેલો ત્યારે એ મારા હાથમા આવેલું અને તે વખતે વાચતા એ બાલિશ લાગ્યાથી મે તેનો નાશ કરી નાખ્યો.'

કવિની નાણુંપ્રકરણી દશા બગડી જવાથી મુબઇનો ખર્ચ ન ઉઠાવી શકયા એટલે મિત્રોની સલાહથી સુરત રહેવા ગયેલા ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૬ નો સમય કવિએ સુરતમા ગાળેલો અને ૧૮૭૬મા પાછા વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીને શોધવાને મુબઇ જઇ રહ્યા. કાવસજી પટેલ તળાવના રસ્તા પર લાડની વાડીના માથા પર એક માળની ચાલી હતી ત્યા તેઓ રહ્યા. થોડા વખત પર કોન્ગ્રેસની એમર્જન્સી હોસ્પિટલ એ વાડીમા હતી અને હમણા તે ચાલી તોડી નાખી નવું મકાન બધાય છે.

કવિ જેમ પૈસા કમાવાને માટે મુબાઇ આવ્યા તેમ મારા પિતા પણ નોકરીધધો કરવાને મુંબાઇ આવ્યા હતા. સુરત રાયટ કેસમા, લાઇસન્સ એકટ વિરુદ્ધ થયેલા હુલ્લડ પ્રસગે, Libert.નામક પત્રમા કરેલા લખાણથી લોકો ઉશ્કેરાયા હતા એવો આરોપ મારા પિતા પર મુકાયલો અને બચાવ માટે તે વેળાના મી. ફીરોજશા મહેતા આવેલા તે સમયથી તોફાની છોકરા સ્વતત્ર મગજના છોકરાયુવકોમા મારા પિતાનુ નામ પ્રસિદ્ધ હતુ. એટલે સ્વતત્રતાપ્રેમી કવિ નર્મદની મહેફિલમા બેસવાનું માન મારા પિતા મેળવી શકયા હતા તેઓ કહેતા કે એ પ્રસંગથી કાવ્ય, રસ, અલંકાર, ઇતિહાસ, ધર્મ, સુધારા વગેરેની ઉચ્ચ પ્રકારની ચર્ચા શ્રવણ કરવાનું પુણ્ય મને મળતુ હતું તેમજ નાણાની હાડમારી ભોગવતા છતા પણ ઘેર આવનારનુ ઉદાર દિલે સ્વાગત કેમ થાય છે તે જોવાનો પણ પ્રસગ આવતો હતો. કવિને ત્યાથી ચહાપાનસોપારી વિના ભાગ્યેજ જવાની રજા મળતી. કવિનું હૃદય ઉદાર રાજાનુ હતુ, પૈસાની હાડમારી સાથે

મસ્તી કરનાર સિદ્ધ કવિ હતા. મારા પિતા કહેતા કે મે પણ પૈસાની તંગી, દાદમારી તે વેળા ઘણી ભોગવી છે, પણ કવિની વાત તો ઓર જ કહી શકાય.

કવિ નર્મદને ત્યા કવિના એક ભક્તસખા કવિ સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણનો સમાગમ મારા પિતાને થયેલો. કવિની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરેલી એટલે હિંદી, મરાઠી, ઉર્દૂ સંસ્કૃત કવિઓ તેમને મળવાને આવતા. પછી કવિ નર્મદને ત્યા કવિ સવિતાનારાયણનો મુકામ વિશેષ રહેતો તેમ કવિ કહાનજી પણ આવતાજતા હતા કવિનર્મદનો નિવાસ એટલે શુ ? સાહિત્યશાસ્ત્રીઓનો, સાહિત્યમર્મજ્ઞોનો અખાડો કવિએ સુરતમાંના પોતાના મકાનને 'સરસ્વતીમંદિર' નામ આપેલુ તેનો મર્મ જ એ કવિની આસપાસ વાતાવરણ જ સરસ્વતીસેવકોનું. એ મંદિરમા વિદ્વાનોને આવવાનુ, સરસ્વતીવાણી શ્રવણ કરવાની અને સરસ્વતીસેવકોને દાન આપવાનુ બનતો વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યમા મદદ કરવાની ! ! બીજાઓ ત્યા શુ કરે, સવિતાનારાયણ સાથે મારા પિતા ને એટલો ગાઢ સંબંધ થયેલો કે કવિનર્મદ સાથે મતભેદ થતાં છૂટા પડયા ત્યારે તેઓ મા. પિતા સાથે 'ગુજરાતી' પત્રના એડિટિંગના કાર્યમાં તેમ જ છાપખાનાની વ્યવસ્થાના કાર્યમા જોડાયા હતા અને દોરેક વર્ષ કાઢ્યુ હતુ અને તેઓએ જ કાવ્યદોહનનો પ્રથમ ભાગ શોધવામા સહાય કરી હતી. કવિ સવિતાનારાયણને પિંગળ, રસ અને અલંકારશાસ્ત્રનુ ઘણા ઊંચા પ્રકારનુ જ્ઞાન હતુ તેમ તેઓ હિન્દી કવિઓના સંમેલનમાં ભાગ લેતા

'કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આબાદાન તો મુક્તિ ચહો દેશની તો દો માતાને જ્ઞાન'

એ જાગૃતિ લીટીઓના પિતા એ જ કવિ સવિતાનારાયણે ઘણા વર્ષો પછી 'સાનંદ'ની સદીથી ગુજરાતીમા કવિનર્મદ તેમ જ કવિદલપત વિષે એક સુંદર લેખ લખ્યો હતો. રા. ગોવર્ધનરામભાઇના 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એનુ ગુજરાતીમા લખાયેલુ અવલોકન એમણે અને મારા પિતાએ સામસામા બેસી ઊહાપોહ કરી લખેલુ મને યાદ છે

કવિ સવિતાનારાયણ ગાવાના શોખીન હતા. કયા શબ્દોપર કેટલુ વજન મૂકી ગાવુ તેમા તેઓ એક્કા હતા. મારા પિતાએ મને એમ જણાવ્યુ હતુ કે કોઇક વાર કવિ નર્મદાશંકર શોકમા હોય, કંઇ ગમ ન પડતી હોય ત્યારે કવિ પોતાના સખા સવિતાનારાયણને પોતાની બનાવેલી વીરરસની કવિતાઓ ગાવાનુ કહેતા. ખાસ કરીને 'રણ ધુમો ધુમો' ગવરાવતા, અને જ્યારે રસ જામતો ત્યારે કવિ પણ જોસથી ગાવા લાગતા કે

'ગુરુગોવિંદ શીક ગાઉ શિવાજી ફકડને ગાઉ,
પ્રતાપી ક્ષત્રી ગાઉ પ્રતાપી વૈશ્ય શૂદ્ર ગાઉ
ગાઉ ને અરીજન ન્હાઉ, કરતા ચશકર્મો ન્હાઉ,
ચલાવે રાજ્યચક્ર ન્હાઉ, ચલાવે ધર્મચક્ર ન્હાઉ,
નર્મદાચાર્ય દેશ મેરો થવા ઉત્કર્ષ શીઘ્ર ન્હાઉ,
રણ ધુમો ધુમો

કવિને ગુજરાત ગુર્જરની એ પ્રિય હતા. એ આપણે ગુજરાતી, આપણે ગુજરાતી તથા જય જય ગરવી ગુજરાત તથા 'કોની કોની છે ગુજરાત ?'

એ સર્વથી સ્પષ્ટ થાય છે, કવિને ગુજરાત, ગુજરાતી એ પોતાનાં પ્રાણ હતાં અને મારા પિતા કહેતા કે સર મંગળદાસ નથ્થુભાઈએ પત્ર કાઢવાને જ્યારે મદદ કરવાનું કહ્યું ત્યારે હું કવિને પૂછવા ગયો કે પત્રનું શું નામ રાખવું. કવિએ તરત જ જવાબ દીધો કે આપણે ગુજરાતી! ગુજરાતી નામ રાખવાનું કારણ કવિ હતા.

કવિ પારસીઓમાં તથા દક્ષિણીઓમાં ઘણા માનીતા અને પ્રિય હતા. ડા. ભાઉ દાજી તેમના પર કુરબાન હતા તેમ જ શ્રીયુત ખાપર્ડે તે વેળા જુવાન ઉત્સાહી હતા અને 'જય જય ગરવી ગુજરાત' ગાતાં એક વાર ત્રણે મસ્ત ગાંડા બની ગયા હતા.

મારા પિતા જ્યારે કવિના ગાઢ સમાગમમાં આવેલા ત્યારે કવિનું ધ્યાન ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ, ગુજરાતી ભાષામાં કથાકોશ, ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, ગુજરાતી પિંગલ-શાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર એ તરફ વિશેષ હતું. જ્ઞાનની કોઇ પણ શાખા એવી નહિ હોય કે જે માટે કવિના હૃદયમાં સ્થાન નહિ. સૌંદર્યના પણ તેટલા જ પ્રેમી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખવાની એમની મોજ એવી કે ધોધમાર વરસાદમાં ફરવા નીકળે, કાદવમાં, જંગલમાં ભટકે. માનવહૃદયનું સૌંદર્ય જોવાની આતુરતા પણ એવી જ. હૃદયના જાતજાતના રસો ચાખવાને કવિ નિડર સત્યવકતા પણ તેવા જ. પોતાની ભૂલ સ્વીકારવામાં પણ કોઇની પરવા ન રાખે. કવિ ટેકીલા કેવા—કરસનદાસ માધવદાસની વાત તો જાણીતી છે. પૈસાનું દુઃખ, પણ પૈસા ન મળે છતાં કરસનદાસ માધવદાસને કોશ અર્પણ કરનાર વીરલો તો એ એક જ.

કવિ નર્મદનો એક પરમ મિત્ર હતો: કીસનદાસ બાવો. બન્નેએ એક બીજાની ખ્યાતિ સાંભળેલી. બાવો અદ્વિતીય પહેલવાન—એકલો હજારને ભારે પડે એવો. હિમ્મતમાં અદ્વિતીય. બન્નેએ એકબીજાની પરીક્ષા કરી મૈત્રી બાંધેલી અને તે અખંડ રહેલી. કવિના વિચારોને લીધે, વર્તનને લીધે હિન્દુ તેમ જ પારસીઓ મારવાને આવવાના પ્રસંગો બનેલા, પણ એ દરેક પ્રસંગે એકલો બાવો સલામત બચાવી લાવેલો. બાવાનું શરીર જાણે લોખંડનું. એક વેળા શ્રાવણ માસમાં કવિ, બાવો વગેરે ભુલેશ્વર આગળ બેઠેલા. દર્શન વખતની ભીડનું પૂછવું શું? એક સુરતી શ્રાવક ખભે પિછોડી નાંખેલી, પાઘડી પહેરેલી, બે હાથો હલાવી પિછોડીના છેડાને હાથ મારતો બૈરાંઓની વચમાં આવે ને જાય. મમ્માદેવીથી પાંજરાપોળ સુધી, બાવાની નજર પડી કે હાથ હલાવતા તે બૈરાંઓની છેડ કરે છે. કવિને આવું છું કહેતાંની સાથે બાવો ઊપડયો શ્રાવકની પાછળ. ખભાપર જોરથી હાથ મૂકતા જ હાથ ઊતરી ગયો, લોકોનું ટોળું ભેગું થયું, ફરીથી ન આવું એમ કહી કવિને પગે લાગ્યો અને કવિના વચને તેનો છૂટકો કર્યો.

મારા પિતા કહે કે કવિને નાણાંની મુશ્કેલી છતાં કવિ કોશ તૈયાર કરી શકયા, કારણકે તે એ કાલ જ તકરારી જોડણીમાં નિર્ણય કરતા હતા. કવિને માટે એમના મિત્રનો પ્રેમ પણ એટલો જ કે દાઢિયાંના લાભ વિના શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં અને અર્થો લખવામાં સહાય કરતા હતા. એમનાં નામ પર ચડેલો 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' તથા 'દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા' બીજાઓનાં લખેલાં—પણ કોઇએ તેમાંથી દોઢિયું લીધું નથી. કવિશ્રી દયારામના કાવ્યોને સંગ્રહ કરવા

માટે જાને ચાણોદ-કર્નાળી-ડભોઇ ગામમાં માણસોને પણ મોકલેલા. આજે દયારામના ભક્તો કવિએ તેમના ચરિત્ર માટે જે લખ્યું તે માટે ગુસ્સો દર્શાવે છે અને ટીકા કરે છે. એ ટીકા તેમ જ ગુસ્સો અસ્થાને છે. કવિ દયારામના શિષ્યોએ સત્તાવાર હકીકત પૂરી ન પાડી અને તેથી કવિને જે હકીકત કર્ણું પરંપરાની મળી તે છાપી અને પોતાને યોગ્ય લાગેલ અભિપ્રાય આપ્યો, કવિનો દયારામનાં કાવ્યો માટે ભાવ કેટલો હશે કે તેમનાં કાવ્યો મેળવવાને જાતે મહેનત કરી, પૈસાનો ભોગ આપ્યો. બીજાઓ તો પૈસા કમાવા માટે દયારામનાં કાવ્યો છપાવે છે, કવિને કંઇ તેવો લોભ ન હતો.

કવિનર્મદના વિચારો ગમે તેવા હોય, કવિનું જીવન ગમે તેવું હોય પણ, કવિને માટે એમની જ્ઞાતિમાં માન જબ્બર હતું, અને તે જ્યારે કવિનું અવસાન થયું ત્યારે જણાઇ આવ્યું હતું. રા. માર્કંડ નંદશંકર મેહેતા, સ્વ. સોમનારાયણ આદિ નાગરોએ, કવિનર્મદ જ્ઞાતિબહાર હોવા છતાં જ્ઞાતિનો ભય ન રાખતાં કવિના દેહને નાગરોના હાથે જ ઉપાડવામાં આગેવાની લીધી હતી.

કવિનું જીવન એટલે પૈસા સાથે મરણપર્યંત કુસ્તી. હૃદય ઉદાર, હાથ છૂટો, ખાવેપીવે શોખીન, પરોણાગતમાં અને સત્કાર કરવામાં રાજાનું દિલ. પૈસા આવ્યા અને પૈસા ગયા. કસુંબાની લાલગોળ રંગની પાઘડી, કસવાળું-કસ્સી ચડાવવાનું ડાઘ વિનાનું સફેદ અંગરખું ત્રણ આંગળ પહોળી રેશમી કિનારનું ધોતિયું, સુગંધથી બહેકતું શરીર, પાનના સુવાસિત મુખવાસથી લાલચોળ હોઠ. એક ફાંકડો રસિક નાગરિક તે નર્મદ.

કવિ પર જનતાનો પ્રેમ કેવો હશે તેની આ વાત સાંભળી છે. કણિયો દાણા આપે, પણ કદિ ઉઘરાણી ના કરે, દૂધવાળો ચોકખું તાજું દૂધ આપે પણ દૂધના પૈસા ન માગે, પાનવાળો સરસમાં સરસ પાન નિત્ય આપી જાય, પણ પૈસા ન માગે. સર્વને કવિની અભિષ્ઠામાં વિશ્વાસ. કવિ પણ તેવા જ કે કોઇએ પૈસા મોકલાવ્યા કે તરત જ વગર હિસાબે પૈસા આપે!! કોઇએ સરસ્વતીની સેવામાં જીવનની કુરબાની કરી, કોઇ લક્ષ્મીપતિ એવો ગુજરાતમાં ન નીકળ્યો, કે જેણે કવિનાં જીવન પર કુરબાની કરી હોય-આજે પણ સરસ્વતીમંદિરમાં સરસ્વતીનાં ગુણગાન કરનારા પાછળ, લોકોને જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે લક્ષ્મીની કુરબાની કરનારા કેટલા છે ? ગુજરાતી કરોડપતિઓ કંઇ હિંદુમાં, પારસીમાં કે મુસ્લિમોમાં ઓછા નથી.

ગુજરાતને સુરતે ત્રણ નન્ના અને એક રામ ભેટ આપ્યાઃ નર્મદાશંકર-નવલરામ-નંદશંકર અને ઇચ્છારામ.

પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ થકી ગુજરાતી થયા;
કોઇ રીતની તો પણ તે વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા.

જય ગુર્જરીના જયશ્રીરંગ બિરાજો !

કવિનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

કવિનો જમાનો એટલે જૂના ને નવા વિચારોની અથડામણનો કાળ : આજથી સો વરસ પરનું ગુજરાત નવા કાળની ઝાંખી કરતું હતું. કવિનો સમય (ઇ. સ. ૧૮૩૩–૧૮૮૮) : તે અરસાનો પ્રારંભ એટલે હજુ પથ્થરપાટી ને તેના પર લખવાની પેનનો અભાવ : થાળીપર અથવા તો લાકડાની પાટીપર સફેતાથી યા ખડીથી વતરણાવતે અક્ષર લખી મૂળાક્ષર શીખવાતા : ગામઠી નિશાળનો જમાનો : રણછોડદાસ ગીરધરભાઇ અને તેમના મદદગારોએ પથ્થરપાટી અને પેન આણી : એટલે કે નવા જમાનાને અનુસરતી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. એ પાયો સુદૃઢ થતો હતો તે વખતે કવિએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી, અને પાશ્ચાત્ય રૂઢિએ અપાતી કેળવણી કેવા પ્રકારની હતી તેનું કવિને ઝાંખું ઝાંખું દર્શન થયું. કવિનો એક પગ–જમણો–જૂના જમાનામાં અને બીજો–ડાબો–નવા જમાનામાં : એવી દશામાં એમનું જીવન એમણે ગાળ્યું. કૉલેજમાં દાખલ થયા પરંતુ સાંસારિક અડચણોને લીધે કૉલેજમાં તો જૂજ કેળવણી લઇ શક્યા : એટલી બધી નહિ કે જેથી જૂના સંસ્કારો નિર્મૂળ થઇ જાય : છતાં આગ્રહી હોવાથી, સ્વાધ્યાયને જીવનમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. બાયરન, વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનીસન જેવા કવિઓનાં કાવ્યોનો ખાનગી અભ્યાસ કર્યો ને તેમાંથી પ્રેરણા લીધી પિંગળ અલંકારશાસ્ત્ર વગેરે ભણવા પૂણે ગયા ને ત્યાંથી જોઇતી માહિતી મેળવી. સાહસ અને આગ્રહ એ બે એમનાં જીવન–એમનાં વ્યક્તિત્વ–નાં વિશેષ લક્ષણ હતાં જિંદગીભર સરસ્વતી અને લક્ષ્મી વચ્ચેના વિરોધના પોતે ભોગ થઇ પડ્યા હતા, છતાં હિંમત ન હારતાં, લક્ષ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે જ પતા. એ સાહસ એમનામાં ન હોત તો કદી યે ગુજરાતને નર્મકોશ જેવો શાસ્ત્રીય કોશ મળત ? ગુજરાતી ભાષાનો કોશ તૈયાર કરવા હાલના સાધનો અને કરવૈયાઓની આવડત ને સંખ્યા મળી રહેવા છતાં રૂ. પાંચ લાખની નાદર રકમ પણ પૂરતી ગણાશે કે કેમ તેનો શક રહે છે, તો ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં જ્યારે કવિને કોશ ઘડવાનો વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો ત્યારે તેને અમલમાં મૂકવા માત્ર સાહસ–સાહસિક સ્વભાવ–એ સિવાય બીજી કઇ સંપત્તિ એમના હાથમાં હતી ? છતાં દશ વરસનો સતત પ્રયાસ કરી અંતે ધારેલું કામ પાર પાડ્યું. કવિનો સ્વભાવ જો આગ્રહી ન હોત તો કદી પણ નર્મકોશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોત ? કવિ પોતે પોતાનો સ્વભાવ સમજતા હતા, કારણ નર્મકોશ (સંવત ૧૯૨૯ ની આવૃત્તિ) ની મુખમુદ્રા (પૃષ્ઠ 'આ' મા) પોતે જ લખે છે કે 'પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમા અને આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે '' 'આશ્રયવિનાની સ્થિતિ '' એટલે ગરીબાઇ,' 'ઉત્સાહવાળું ઉદ્યુક્તપણું' એટલે સાહસ અને આગ્રહ

કવિની નવી પદ્ધતિસરની કેળવણી જૂજ હતી એ ખરૂં, પરંતુ એ કેળવણીના મુખ્ય મુખ્ય અંશો એમણે પોતાની જાતિ–નૈસર્ગિક બુદ્ધિવડે–ગ્રહણ કરી લીધા હતા. એમાંનો એક અંશ તે શોધક પ્રવૃત્તિ–શોધખોળ કરી અમુક વિષયનું મૂળ શોધી કાઢવાની જિજ્ઞાસા ને તત્પરતા આના દૃષ્ટાંત તરીકે, કોશને અંગે પ્રાકૃત અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓનો એમનો અભ્યાસ ન ગણીએ તો પણ આપણા જૂના કવિઓ અને લેખકો–નરસિંહ, દયારામ, અખો વગેરે–ના જીવન તથા કૃતિઓ સંબંધે એમણે ઉઠાવેલો શ્રમ, એ વાત તરફ તો દુર્લક્ષ્ય કરી શકાય જ નહિ ગુજરાતના જૂના કવિઓનાં જીવન તથા તેમનાં કાવ્યો સંબંધે માહિતી મેળવવાની દિશામાં કામ કરનાર કવિ પહેલા જ હતા–

અગ્રેસર Pioneer—હતા એમ કહેવામાં કશું ખોટું નથી. સંશોધન કરી અમુક પુરાણી વસ્તુનું મૂળ પકડવા (Research Work) નો રસ્તો આપણુને પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિએ મળેલી કેળવણીનું ફળ છે. કવિએ લીધેલી તેની કેળવણી નિર્માલ્ય હોવા છતાં તે કેળવણીનું આ એક ઉપયોગી અંગ તેમણે પોતાની નૈસર્ગિક બુદ્ધિવડે પકડી લીધું. એમની પછી એ રસ્તે જનારા સાક્ષરોએ એમના કાર્યની ઉપયોગિતા એક અવાજે કબૂલ રાખી છે, અને એ રસ્તો દેખાડી કવિ ગુજરાતી સાહિત્ય પર હમેશનો ઉપકાર મૂકી ગયા છે.

કવિનું ત્રીજું ખાસ લક્ષણ, દેશસેવા; દેશભક્તિના એ ઊગતા કાળમાં, એમનું પ્રખર સ્વદેશાભિમાન; ગુજરાતી ભાષા માટે, ગુજરાતના સાહિત્યને, ગુજરાતના ઇતિહાસને ખીલવવા માટે સંસ્કારી બનાવવા માટે ઉત્સાહ, ધગશ, અને છેવટે સ્વાત્માર્પણ, ગુજરાતીમાં જોઇએ તેવો ઇતિહાસ નથી, એમ એમને લાગવાથી એમણે આખી દુનિયાનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી રાજ્યરંગ લખ્યો, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખ્યો, સુરતની મુખતેસર હકીકત લખી, અને તેના વડે બતાવી આપ્યું કે જો કોઇ નિઃસ્વાર્થથી પોતાના દેશની યા પોતાની ભાષાની સેવા કરવા ઇચ્છે તો તે સેવા તે કેવી રીતે કરી શકે. ટૂંકામાં, કવિનાં સાહસ, આગ્રહ, અને સ્વાત્માર્પણ એ એમના વ્યક્તિત્વનાં વિશેષ અગ યા લક્ષણ તરીકે એમના જીવનમાંથી એટલી પ્રકાશમય રીતે તરી આવે છે કે એમની કૃતિઓ જોનાર કે વાંચનાર તે પ્રકાશ તરફ ભાગ્યે જ દુર્લક્ષ કરી શકે.

મુંબઇ : તા. ૨૨, મે ૧૯૩૩

વીર નર્મદનો જીવનવિકાસ

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ

વીર નર્મદનો જન્મ સને ૧૮૩૩ માં અને પ્રયાણ ૧૮૮૬ માં. બીજી રીતે પણ એ બન્ને સાલો જાણીતી થયેલી છે. ૧૮૩૩ માં ગુલામી નાબૂદ કરવાનો કાયદો ઇંગ્લેંડમાં થયો, અને ૧૮૮૬ માં ગ્લેડસ્ટનનું હોમરૂલ બિલ આવ્યું ને રદ ગયું. વળી ૧૮૩૩ માં કંપનીનો ચાર્ટર એક્ટ પસાર થયો—વેપાર છોડીને હિંદનું ટ્રસ્ટી તરીકે રાજ્ય કરવાનું નક્કી થયું. ૧૮૮૫ માં કોંગ્રેસ સ્થાપન થઇ. આગલાં પાછલાં વર્ષોની સરખામણીથી જણાશે કે બન્ને સમયના પવન જુદા હતા. એ બન્ને વાયરાઓના ભણકારા નર્મદાશંકરના જીવનમાં સંભળાય છે. દુનિયાનો વિલાયતી ઉદ્ધાર કરવાના તરવરાટના જમાનામાં નર્મદનો જન્મ છે. ' આપણે આપણું જોઇયે ' એ તમન્નાના જમાનામાં એ પ્રયાણ કરે છે. એ પાછલો તરવરાટ અને એ તમન્નાની વચ્ચે ૧૮૫૭ નો બળવો થાય છે.

ત્રેપન વર્ષનું એમનું આયુષ્ય. એટલું આયુષ નાનું એ કહેવાય અને મોટું એ કહેવાય. સર ટોમ્સ બ્રાઉન ત્રીસ વર્ષે લેખ લખતાં પોતાના જીવનને ' ત્રીસ વર્ષનો ચમત્કાર ' કહે છે. નર્મદનું જીવન એ બીજા અર્થમાં ત્રેપન વર્ષનો ચમત્કાર કહી શકાય. એમણે એટલાં વર્ષોમાં તો કૈંક અનુભવો કર્યાં, કૈંક ધડબાંગો કરી. એમણે હોઠે ઉઘાડા રાખ્યા ને આંખોયે ઉઘાડી રાખી. એક અંગ્રેજ નીતિનિપુણની શિખામણ યાદ આવે છે કે રાજપુરુષે આંખો ઉઘાડી રાખવી અને હોઠ બંધ રાખવા. આવું કરનારને ફાવટ આવે છે એટલી પેલાને આવતી નથી, કેમ કે આ જમાનામાં

વિચારો તો ઘણાના યે બદલાય છે, પણ એ તો પકડાય ને ! ન બોલ્યામાં નવ ગુણ કહ્યા છે તેમનો આ પણ એક હશે.

વિચારોના ફેરફારોનો કાયડો ઘણી વાર ઉકેલવો પડે છે ખરો; પણ એમાં ઘણુંખરું તો આપણાં બનાવટી લોખંડી ચોકઠાં જ આડાં આવે છે. એનો એ જ બર્ક: તેણે 'ફ્રેન્ચ રેવેલ્યુશન' ની સામે લખ્યું:—અને 'અમેરિકન રેવોલ્યુશન' ની તરફેણમાં લખ્યું.— એકમાં બનેલા વિપ્લવને ધિક્કારવાને, બીજામાં સંભવિત વિપ્લવને અટકાવવાને. કાર્ડિનલ ન્યુમેન એક વખતે એંગ્લિકન ખ્રિસ્તી પંથનો જબરો પ્રચારક; પછીથી તેને છોડીને કેથોલિક પંથનો એક આદર્શ, એકાગ્ર પ્રેમી. જે હૈયાની ધાર્મિકતાથી એ પહેલાં કાર્યમાં વળ્યો તે જ ધાર્મિકતાએ એને પુરાતન પંથમાં વાળ્યો. ગાંધીજી પહેલાં પોતે વકીલ થયા અને પછી વકીલોની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. બન્નેમાં 'આપણું કેમ કંઈક સારું થાય' એ ભાવના. એટલે સિદ્ધાન્ત પરિવર્તન કેટલીક વાર દેખાય છતાં તેમાં ઘણી વાર વાસ્તવિક ધ્યેય કે ભાવનાપરિવર્તન હોતું નથી, તેને વાંચવાની વિગત જૂદી હોય છે. વિચારપરિવર્તનમાં કે સિદ્ધાન્તપરિવર્તનમાં કાંઇ નાનમ નથી એ વળી બીજી વાત છે. પણ ઘણાંખરાં કહેવાતાં પરિવર્તનોની પાછળનાં જીવનસૂત્રો એનાં એ જ હોય છે. ઇશ્વરની દુનિયામાં પણ ઘણું અચરજ જેવું લાગે છે તેમાંનું ઘણું તો સમજવાના ફેરને લીધે હોય છે.

નર્મદના જીવનનો પ્રધાન સૂર દેશોન્નતિ. 'દેશાભિમાન' શબ્દ એમણે યોજી કાઢ્યો એમ કહેવાય છે. આપણા ગુજરાતના રાષ્ટ્રગીત 'જય જય ગરવી ગુજરાત' નો રચનાર એ. 'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે' એ ધૂનનો કડખેદ એ. 'આપણે તો ભૂલ્યા, ભૂલ્યા, પાછા હઠો' એમ ચેતવનાર ભોમિયો પણ એ. દેશોન્નતિની એને ઉગ્ર ધગશ. પહેલાં તેને સારું 'ચાલતી રીતો' પકડી—અથવા કહો કે નવા ટ્રસ્ટી સાહેબોએ સુઝવેલી તે પકડી. પછી લાંબા વાચન અને અનુભવને અંતે તેમાં સંશોધન કર્યું. પણ બન્નેની પાછળ ભાવના એક દેશહિતની.

એક ભાવના નીચે પણ બધાના વિચારો કે ભાવો કાંઈ પલટાતા નથી. એક અનુસ્યૂત ભાવના કે લક્ષ્યને સારુ બધાના માર્ગો કાંઇ બદલાતા નથી. કેટલાક સ્થિર સ્થાવર હોય છે. કેટલાકને બીજા કામમાં વિચાર કરવાની ફુરસદ રહેતી નથી. કેટલાકને સંજોગો જ મળતા નથી. ઘણા તો સરતના ઘોડાઓની પેઠે દોડીદોડીને પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ દેખાય છે. કેટલાકને વળી પહેલેથી ગુરુગમ મળી હોય તો પ્રહ્લાદની પેઠે અસુરોના ઘરમાં પણ સાચાં સૂત્રોમાં સ્થિર થઇ જાય છે, ને કેટલાક પ્રચેતાઓની પેઠે નારદ જેવાનો ઉપદેશ થતાં ઉપદિષ્ટ માર્ગમાં ચાલી નીકળે છે. કેટલાક હાથમાં જે નાડું આવ્યું તે પકડીને વેરાગીની પેઠે ચાલતે ગાડે હાલ્યા જાય છે. ઘણાખરા તો આ વખતમાં ગુણ–ગણિતના દાખલાઓમાંજ ગોથાં ખાધા કરે છે અને થાકતાં પછી જે જવાબ આવ્યો તે ખરો એમ માની લઇ ગાડું હાંકયે રાખે છે. જેઓ અત્યારે વર્ષની અડધોતેરસો (ખરી રીતે એથી વધારે) બહાર પડતી ચોપડીઓના જમાનામાં બધો પુરાવો જોઇ વિચારીને પોતાની મેળે બધી બાબતો નક્કી કરવાનું સાહસ લે છે એમની હિંમતને પણ ધન્ય છે! નર્મદના જમાનામાં ચોપડીઓની પેદાશ એટલી બધી નહિ, અને વગર વાંચ્યે બધું જાણી જઇ નિર્ણય કરવાની કળા પણ ખીલેલી નહિ. એક ભાઇએ ભાષણમાં સફાઇથી કહેલું કે 'હું તો દશ વર્ષ પહેલાંની ચોપડીઓ વાંચતો જ નથી.' આ તાજા વિચારોના ઘરાકના કરતાં નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય જૂદો હશે.

એમણે તો આખી દુનિયાના ઇતિહાસો વાંચવામાં ને રાજ્યરંગ સમજવામાં કેટલોય વખત કાઢી નાખ્યો. સત્ય લખવાની પાટી ઉપર આજ સુધી જેણે તેણે પોતપોતાના મેશ મારેલા હોવાથી હાલત એવી થઇ ગઇ છે કે આખી પાટીમાં એક મોટું ધાબું થઇ પડ્યું છે અને એકે વાત ઉકેલી ગળે ઉતારવી દુનિયાને કઠણ થઇ પડી છે. એટલે આ જમાનામાં ઘણા લોકો પાયલેટનો દિમાગ ગમે છે. એણે કહ્યું: ' શું માચું ? ' અને પછી જવાબની દરકાર કરી નહિ. ઘણાખરાને વિચારોની તૈયાર થાળી ઉપર બેસી જવાનું ફાવે છે. કોઇ ઘરમાં જમે છે અને કોઇ વીશીને ઉત્તેજન આપે છે. બુદ્ધિના ખાનપાનમાં પણ દેહના ખાનપાન જેવી ખટપટી માયા છે.

રા. નવલરામભાઇએ સામાન્ય રીતે તે વખતના ભણેલાઓના વિચારોમાં ઉમ્મર તથા અનુભવને અંગે કેવા ફેરફારો થતા તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપ્યું છે. એ ચિત્ર અત્યારે પણ ન લાગુ પડે એવું છેક નથી. તેનો નિચોડ એ છે કે પહેલાં સુધારા તરફ ધસારો હોય છે, અને પછી વધતી ઉંમરની સાથે વિચારોમાં પણ પાકટપણું આવે છે અને સંરક્ષકતા તરફ વલણ થાય છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે વાળ પાકા થતા જાય છે તેની જોડે સંસાર તરફ પણ ઉપરામ થતો જાય છે અને તેને લીધે આ પરિણામ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો બધા વિચારો વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુ, દૃષ્ટિકોણ અને દૃષ્ટિમર્યાદાની માયા છે એમ કહી શકાય. એટલે યુવાવસ્થાના વિચારો સારા કે વૃદ્ધાવસ્થાના એ સંબંધી ભાંજગડમાં ઊતરવાનું બહુ પ્રયોજન નથી. માત્ર એટલું કહી શકાય કે પૂર્વાવસ્થાના અનુભવ પછી ઉત્તરાવસ્થા આવેલી હોવાથી તેની દૃષ્ટિમર્યાદા વધારે વિસ્તૃત બની. એના એ માણસે પહેલાં એક અવસ્થા જોઇ હોય છે અને પાછળથી બન્ને જોઇ હોય છે, એટલે આમાં વ્યક્તિની વાત આવતી નથી. હસતી કુંપળોને પણ પાકાં પાનની વીતકો વીતે ત્યારે તેના રંગરાગ બદલાય છે, અને રસ પણ જરાતરા ઓછો થાય છે.

નર્મદાશંકરના સંબંધમાં તેમના ઉત્તર લેખોની બુદ્ધિની તીવ્રતા જોતાં ઉત્તરાવસ્થાના બુદ્ધિભ્રંશનો કોઇ આક્ષેપ ટકી શકે તેમ નથી, એ એમના સમકાલીન અને સ્નેહી નવલરામભાઇએ પણ સૂચિત કર્યું છે, અને તેને અંગે કાર્ડિનલ ન્યુમેન અને લૉર્ડ રિપનનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. વળી આપણામાં કહેવત ચાલે છે, એ કહેવતની સાઠ વરસની મુદત સુધી તો નર્મદાશંકર પહોંચ્યા જ નહોતા. એમના 'ધર્મવિચાર'ના નિબંધો તો અત્યારે આપણે જેને મધ્યમ વય ગણીએ છીએ તેમાં લખાયલા હતા, એટલે એ રીતે પણ એમના વિચારોને ઉંમરની મુદતનો બાધ લાગતો નથી.

અગાઉના એક લેખમાં મેં નર્મદાશંકરના પહેલી વીશી પછીના જીવનના પાંચ વિભાગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને ૧૮૫૫ થી ૫૯ સુધી ઉત્સાહ, ૫૯ થી ૬૪ સુધી ઉછાળા, ૬૫ થી ૬૯ સુધી ઉચ્છૃંખલતા, ૭૦ થી ૮૧ સુધી ઉદ્બોધન અને ૮૨ થી ૮૬ સુધી ઉપશમ એમ એમના માનસના ઝોકને અંગે એમના જીવનના વિભાગો પાડી શકાય. એ ઉપરથી જોતાં પણ જણાશે કે એમના જીવનમાં ક્રમિક વિકાસનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એ વિકાસના કારણો પણ જોવાં અઘરાં પડે એમ નથી. નર્મદનો અનુભવ, જીવનવ્યાપાર અને સમાજસંઘર્ષમાં ખૂબ વધતો જાય છે, એમનું વાચન રાજ્યરંગ ઇત્યાદિ ઇતિહાસવિવેચનને અંગે પુષ્કળ થાય છે અને જીવનના ખાડાટેકરાનો તેમ જ જીવનનાં દશાચક્રોનો પણ તે પૂર્ણ અનુભવ કરે છે. વળી જે પશ્ચિમની આંધી એમના પૂર્વ જીવન સમયે હિન્દ ઉપર હતી તે પૂર્વના બ્રહ્મદેશ સામેના વિગ્રહનો સમય આવતાં ધીરે ધીરે ઓસરતી જાય છે.

જ્યારે આપણે પ્રગતિઅધોગતિની કે વિકાસસંકોચની વાત કરીએ ત્યારે એક ભાવના કે લક્ષ્ય—ઢાંક્યું કે ઉઘાડું—આપણા મન આગળ ખડું હોય છે અને તેને હિસાબે જ આપણે વાત કરીએ છીએ. આ વાત જરા સુદ્દાની છે. થતાં થતાં જે થાય તે પ્રગતિ—તે જ વિકાસ—એમ જો માનીએ તો તો કાંઇ વાત વિચાર કરવાનું જ ભાગ્યે રહે. જો એમ માનીએ કે દુનિયા જે તરફ જાય તે પ્રગતિ તો પછી પ્રગતિ એવી બહુરૂપી બની જાય કે એને ઓળખવી મુશ્કેલ થઇ પડે. પ્રગતિ અધોગતિની પરિભાષામાં રેલવેની ' અપ ' ને ' ડાઉન ' ટ્રેનોના જેવું છે. હેડઓફિસ તરફ જતી તે ' અપ ' અને ત્યાંથી આઘે જતી તે ' ડાઉન '. એમાં દિશાનો મેળ ખોળવા જાય તો માણસ ગૂંચવાય. હેડઓફિસ જેની જ્યાં હોય તે ઉપર તેનો આધાર. હેડઓફિસ કહો કે મગજનું કાર્યાલય કહો. કોઇ કહેશે જમાનો બહુ ખરાબ આવ્યો, અને કોઇ કહેશે કે દુનિયા કેવી આગળ વધતી જાય છે !

આમ વિચારોની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ કૈંક પ્રગતિ અધોગતિની–વિકાસ અને સંકોચની –ઠીક ઠીક હૈયામાં ઠરે એવી વ્યાખ્યા હોવી તો જોઇએ એમ કોને લાગતું નથી ? એકલું ઘોડો પછાડ્યે કામ ચાલતું નથી. બ્રાઉનિંગે ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં કહી નાખ્યું કેઃ

' All's right with the World '

પણ પ્રકૃતિ દેવીને કોઇની શરમ પડતી નથી. યુરોપઅમેરિકાવાળાને હાથદાંત્લાં લેવાં પડયાં છે તે બ્રાઉનિંગ સાહેબને બતાવવું જોઇએ. એ તો કદાચ આ વખત જોવા હયાત હોય તો વડર્ઝ્‌વર્થની પેઠે પોતાની કવિતાનો રંગ બદલે અને કહે કેઃ

The Light is behind us

પણ એમ જીવનનું સમગ્રદર્શન અને સમ્યગ્દર્શન કરીને લખવાનું સૌભાગ્ય બધાનું હોતું નથી અને પ્રજાઓના વારાફેરા આંખની સામે જોઇને પોતાની ભૂલો સુધારવાનો પ્રસંગ પણ થોડાને જ મળે છે. વીર નર્મદ જેવા થોડા જ ઇતિહાસમાંથી તત્ત્વને ખેંચી કાઢે છે અને તેમાંના પણ ઘણા થોડા એ તત્ત્વને, પોતાના પહેલા વિચારોની તે વિરુદ્ધ જાય એમ હોય તો પણ, બેધડક રીતે જનતા પાસે રજૂ કરે છે.

વીર નર્મદે જે તત્ત્વ ખોળી કાઢયું–અનુભવથી નક્કી કર્યું–તે એ કે નિવૃત્તિના ધ્યેયવાળો માર્ગ એ કલ્યાણનો સનાતન રાજમાર્ગ છે; અને સંયમ એ એનું મુખ્ય સાધન છે. વ્યક્તિને પણ એ હિતકર છે અને સમષ્ટિને પણ એ જ હિતકર છે. પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક છે. પણ નિવૃત્તિ એ જ મહાન ફલને આપનારી છે. આ પુરાણું સત્ય નર્મદને હૈયે ઠરે છે અને તેના ઉપર એ ભાષ્ય લખે છે તે ' ધર્મવિચાર '. પ્રવૃત્તિમાં આખું જગત રાચે છે, થાકે છે ને હારે છે; અને નિવૃત્તિના આદર્શ વડે જગતના તારકો એને તારે છે અને જિતાડે છે. સામાન્ય જનતાના માનસમાંથી સિદ્ધોની–તારકોની–શિષ્ટોની પંક્તિના માનસમાં નર્મદાશંકર ગયા એ જ એમનો મનોવિકાસ. રાગદ્વેષમાં ગુંચાવું એ સંકોચ; તેનાથી આગળ જવું એને વિકાસ કહીએ.

વળી બીજી રીતે જોઇએ. બુદ્ધિ જેમ જેમ વિશાળ થતી જાય છે તેમ તેમ એના નાના નાના આગ્રહો છૂટતા જાય છે. દુરાગ્રહો છૂટે એમાં તો નવાઇ જ શી ? बुद्धेः फलमनाग्रहः એ સૂત્ર જાણીતું છે. નર્મદાશંકર નોકરી ન કરવાનો આગ્રહ છોડી દે છે, એ વાત ઉપર તો બધાનું ધ્યાન છે; પણ દેશાભિમાનનો આગ્રહ, અને પોતાના મતોના અભિમાનનો આગ્રહ પણ એમનો

છૂટી ગયેલો આપણે જોઈએ છીએ. પહેલાં જે કાંઈક કરી નાખીએ–કૂદકો મારીને કરી નાખીએ એ વૃત્તિ હતી–અને જેને લીધે માણસો, સમાજો અને પ્રજાઓ અંધારામાં કૂદકો મારે છે–તે મરી જાય છે અને તેની જગ્યાએ એક ફિલસૂફની દૃષ્ટિથી પ્રારબ્ધની લીલા અને ઈશ્વરની અકળ ગતિને નર્મદાશંકર જુએ છે. ' ઉત્પાતી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં રહી શકતી જ નથી ' એમ ખુલાસો આપી નર્મદાશંકરના વિચારોના ફેરફારનું પોટલું તેમની ' ઉત્પાતી પ્રકૃતિ ' ઉપર નવલરામભાઈ ચડાવે છે. જો કે એ કહે છે ખરા કે ' આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો. ' બુદ્ધિવાદમાંથી અગમ્યવાદ તરફ કવિનું વલણ થવાનું પણ એઓ સૂચવે છે. એટલે એકંદરે એમનું પરિવર્તન ઉન્માદને લીધે નહિ પણ તત્ત્વ-ચિંતનને જ મુખ્ય રીતે આભારી હતું એમ કહેવું વધારે ઠીક જણાય છે.

માનવ જીવનના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ અંશો સામાન્ય રીતે જાણીતા છે. ક્રમિક વિકાસના જીવનમાં આ અંશો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિકાર પામતા જાય છે. સામાન્ય જીવનમાં પણ યુવાવસ્થામાં શારીરિક સુખ ભોગ તથા વિલાસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મધ્યમા-વસ્થામાં લક્ષ્મી કે કીર્તિની ઉપાસનામાં કે સંસારને સારો બનાવી દેવાના તરંગોમાં કે યત્નોમાં માણસ મશગૂલ થાય છે. કોઈ પોતાના કુટુંબને, કોઈ કોમને, કોઈ દેશને અને કોઈ કોઈ માનવ જાતિને સુધારવા કે સુખી કરવા મથે છે અને તેમાં લેણદેણી પ્રમાણે અને શક્તિ તથા સંજોગો પ્રમાણે યશ અપયશ ખાટે છે. ઉત્તરાવસ્થામાં કેટલાક સંસારથી પરવારીને, કેટલાક થાકીને, કેટલાક હારીને અને કેટલાક તેને સમજીને પોતાનામાં અથવા પરમાત્મામાં પોતાનો વિરામ શોધે છે. અલબત્ત, આમાં બે ય બાજુના અપવાદો હશે ખરા. કેટલાક શુકદેવ કે શંકરાચાર્યની પેઠે નાનપણથીજ સંસારને બદલે ત્યાગને લઈ ઊડે છે, ત્યારે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે સંસારમાં છેવટ સુધી એવા રચ્યાપચ્યા રહે છે કે ઉપરથી તેડું આવે ત્યાં સુધી આત્મદર્શન કરવાની તેમને ફુરસદ જ મળતી નથી. કેટલાકને તો ખ્યાલ જ નથી હોતો કે અરીસામાં આ માટીનું મુખડું આટલું પ્રિય લાગે છે તો અંતરાત્માનું પ્રતિબિંબ તો કેવું ય લાગતું હશે. કવિ નર્મદ, ઉપર કહેલા અપ-વાદોમાંના નહોતા. નહોતા એ નાનપણથી જ સંસારને તરેલા, કે નહોતા એ જીવ્યા ત્યાં સુધી સંસારમાં ડૂબેલા.

સંસારને દરિયો કહેવામાં આવે છે. એ દરિયામાંથી સાર કોણ કાઢી શકે છે એ વળી બીજો પ્રશ્ન છે. પણ જો એ રૂપકને જ આગળ ચલાવીએ તો કહી શકાય કે એ દરિયાને ડહોળવામાં બહુ લાભ નથી. જર્મન કૅસરને કિનારો ખોળવો પડ્યો છે અને રશિયાના નેતા ટ્રૉટ્સ્કીની, ફ્રાન્સમાં ય કોન્ રહેવા દે, તંદુરસ્તીને બહાને–તો ભાગ્ય, એ દશા થઈ છે. દુનિયામાં પોતપોતાનું કામ કે કાર્ય કરવું એ જુદી વાત છે; પણ હું કાંઈ કરી નાખું, દુનિયાને ઉથલાવી નાંખું કે સમુદ્રને અગસ્ત્યની પેઠે પી જાઉં એ પ્રકારનું અભિમાન માણસને નડે છે. જે દરિયાને તરી જાણે છે તે એમાંથી મુક્તાફળ કાઢી શકે છે એમ કહી શકાય. દરિયાની મઝા તરવામાં છે–પછી જાતે તરે કે જહાજમાં બેસીને તરે. અવારનવાર ડૂબકી મારવામાં આનંદ આવે એ સહજ સમજાય એવું છે, પણ ડૂબવામાં આનંદ છે એવો કોઈ પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. અલબત્ત ડૂબકી મારવામાં પણ આંખ મોં મીંચીને જ તે ક્રિયા ઘણું કરીને કરવામાં આવે છે, અને શ્વાસ પણ તેટલો વખત અંદર જ રહે છે. એટલે એકંદરે સંસારમાં ઊંચા રહી તરવાની પ્રવૃત્તિને આપણે પ્રશંસાપાત્ર ગણીએ

તો કંઇ વધારે પાડતું નથી. અને એ દરિયામાં ડૂબકાં ખાવાની શરૂઆતમાંથી હાથ અફાળતા અફાળતા તરતાં શીખી જઇને, ઉંચે આવી એ દરિયાને તે તરી ગયા તે સારુ, આપણે નર્મદના જીવનની ઉન્નત ગતિ કહીએ છીએ.

વીર નર્મદના જીવનનું વિમાનાવલોકન કરતાં જણાશે કે એના પહેલા વિભાગમાં દૈહિક અથવા કહીએ કે આધિભૌતિક બાબતોમાં કવિ તલ્લીન છે. 'ઋતુવર્ણન' ઇત્યાદિ કાવ્યો તથા ભૌતિક સુખના સુધારાની બધી પ્રવૃત્તિઓ એ સમયમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક સુખોની પ્રગતિની હીલચાલ કરતાં કરતાં બીજો કાળ માનસિક પ્રગતિનો આવે છે. તેમાં દુનિયા બધી જાણી નાખવાની અને પોતાના દેશીઓને કહી નાખવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. મહાભારત, રામાયણ, ઇલિયડ, રોમ, ગ્રીસ, મિસર,—ટૂંકામાં બધું એમના હાથ તળે આવી જાય છે. આ માનસિક પ્રગતિની હિલચાલ પછી છેવટે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિ સવિશેષ રૂપે થતી દેખાય છે. ધર્મ, શાન્તિ, સંયમ, નિવૃત્તિનો આદર્શ—આ બધાં આત્માને ઉન્નત કરવાનાં ધ્યેયો હવે નર્મદની વિચારભૂમિમાં—તેમ જ ક્રિયાભૂમિમાં મુખ્ય થાય છે અને તેની સાક્ષી પૂરનાર તેમનો છેલ્લો ગ્રન્થ 'ધર્મવિચાર' અને તેમનો નિવૃત્તિનિવાસ છે. વહેવારુ નવલરામભાઇ એમનાં ટેક, તપશ્ચર્યા, દેશદાઝ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને સારુ એમનાં વખાણ કરે છે. પણ એ ગુણો આ જમાનામાં એટલા બધા વિરલ નથી. આપણા અનેક યુવકોએ એ જતાવ્યા છે. પણ નર્મદજીવનનો વિરલ પ્રભાવ તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય જડવાદના એમના જમાનામાં પણ એ ભારતની સનાતન ભાવનાઓને અને તેના આદર્શોના મહિમાને જોઇ શક્યા હતા.

નર્મદાશંકર અનેક રીતે આ યુગની સમયમૂર્તિ છે એમ કહી શકાય. એમનામાં કેશવ ચંદ્રસેનનો ભક્તિભાવ, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની દેશસુધારાની વાંછના, બાલ ગંગાધર ટિળકનો સ્વદેશપ્રેમ, કર્મવીર ગાંધીજીની સ્વદેશીની ધગશ અને અરવિંદ ઘોષની અધ્યાત્મતત્ત્વનિષ્ઠા છે. નર્મદનું જીવન એ એક સત્યશોધકનું, અનુભવગ્રાહકનું, વિદ્યાવ્યાસંગીનું અને વિચારવાન મેધાવીનું જીવન હોવાથી એક ક્રમિક વિકાસનું જીવન છે; અને એ જ એમના વિચારપરિવર્તનનો કોયડો ઉકેલવાની કૂંચી છે. એટલે એક જૂના સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવ લઇને કહીએ કે ઉપરથી ખેદવાળી દેખાતી, પદે પદે જાણે સ્ખલનનો ભાસ કરાવતી નર્મદની જીવનકથા, ધીમે ધીમે નવવધૂની પેઠે આત્મશય્યાની શાન્તિમાં જાય છે.

નર્મદના જીવનને એક વીર કાવ્ય કહી શકાય. લોકકલ્યાણના સૂત્રથી એ પ્રવર્તે છે. વીર કાવ્યની પેઠે જ એમાં અનેક યુદ્ધો, વિપ્લવો અને વિગ્રહો થાય છે દેશનાં અનેક ધીર વીર પાત્રો એમાં ભાગ લે છે. અને દૈવી શાન્તિ અને સયમમાં એનું અંતિમ નિર્વહણ થાય છે. ધીરોદ્ધત નર્મદ એનો નાયક છે વાસ્તવિક કલ્યાણની અન્વેષણા એ એનો સ્થાયીભાવ છે. સુધારાની ધગશ, દેશોન્નતિની ઇચ્છા, દેશી કલાકૌશલની ઉત્તેજના, દેશીઓની દાઝ, ભાષાપ્રેમ, ધર્મપ્રચારની ધૂન અને પ્રચલિત ઝંઝાવાત તરફ નિર્વેદ—એ બધા એના સંચારીભાવો છે. ગુજરાતીની રસિકતા, બ્રહ્મકુલવર્તિની સંસ્કારિતા, અને સ્નેહાર્દ્ર અંતઃકરણ એ એના વિભાવ છે. અને ભાષણ, કવન, લેખન, વાચન, વિવેચન અને વિચારણા એને એના અનુભાવો કહીએ. આ કાવ્યનો અભીષ્ટ સંદેશ અને સંદોહ નિષ્કામકર્મ સમેત પ્રભુ શરણપ્રપત્તિમાં છે; અને 'મને વિસારી રામ સમરજો' એ એનું અંતિમ ચરણ છે. '

મહાવરાહ

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

આમ નર્મદ જીવે છે ને આમ જાય છે એ બે યુગને સંગમે જન્મ્યો, ને નવા યુગનો સ્રષ્ટા થયો. એણે નવા સંસ્કાર ઝીલ્યા, ને જૂનાને સંગોપ્યા. એણે જૂના રસ, અલંકાર ને નાયિકા વિષયો નવા જમાનાને શીખવ્યા પિંગળ વ્યાકરણ ને કોશ, ને પુરાતત્ત્વના પાયા નાખ્યાં જૂનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરી કવિતાને એણે અદ્ભુત રંગી, આત્મલક્ષી, ઊર્મિથી તરવરતી કરી મૂકી. એણે ઊર્મિગીતનો પ્રાગ્ભ કર્યો. પ્રકૃતિવર્ણનનો નાદ લગાડ્યો, પ્રણયને યોગ્ય સ્થાને રાખી પૂજ્યો, જીવનનો ઉલ્લાસ જેવો માણ્યો તેવો ગાયો. એણે ગદ્ય વિશદ કર્યું, સમૃદ્ધ કર્યું, રસમયતા, ચિત્રમયતાને માર્ગે વહતું કર્યું. ભાષણ ને નિબંધને સુંદર કર્યાં ઇતિહાસ સર્જનમાં પ્રથમ પગલાં માડયાં. આત્મકથાની દિશા દેખાડી

એણે પરસંસ્કાર ઝીલ્યા, ને સુધારાનો એ પયગંબર થયો એણે નિર્માલ્યતાને પડકાર કર્યો, વીર ધર્મનો વાવટો ઉડાવ્યો. સ્વતંત્રતાનો જાપ કર્યો ને કરાવ્યો. સમાજનાં બંધનો તોડ્યાં ને તોડતાં શીખવ્યું. બ્રિટિશ અમલને પારખ્યો, ને સ્વાતંત્ર્યદીક્ષાનાં સૂત્રો રચી ગયો અને આજે પણ જે સિદ્ધ નથી થયા તે ઉદ્દેશોને ગુજરાત સમક્ષ રાખી ગયો. છેવટે આર્યત્વના મૌલિક મૂલ્યોની ઝાંખી કરી તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેતું રહસ્ય સમજાયું એટલું જ નહિ, પણ પરસંસ્કાર વિસારી નાખી, સ્વસંસ્કારને પુર્નજીવન આપનારા મહાગુજરાતીઓની અનંતમાળા જે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થયો......જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ડંખથી ગુજરાત ઘેલું થયું હતું ત્યારે શંકર સમા નર્મદે તે વિષ ગળે ઉતાર્યું, જીરવ્યું ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુભવ્યો એણે પશ્ચિમ જીત્યું—પોતાનું કર્યું—ને તેને બળે સમૃદ્ધ પાછા વળી તેને પોતાનું કરી જીવ્યું

અને તે મર્દ હતો—પ્રખર પ્રાકૃતિક માનવતાના ભડભડતા અગ્નિથી તેનું જીવન સચેતન હતું. જે જે માનતો તે કહતો જે કહતો તે આચરતો સ્વતંત્ર આચરણથી લાગતા વાગતાને મોએ ભીંત્યો. કાયરતા, અસત્ય ને પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ, હંસની પીઠપરથી પાણી સરી જાય તેમ, એનાપરથી સરી જતા પરાક્રમ કરતા એણે પાછું વાળી જોયું નહિ એ પ્રણય શોધતો ભટક્યો—સનાતન માનવીના નિરંકુશ સંયમ જોમથી એનામાં દોષો હતા, ઘણા અને પ્રચંડ, પણ તેને ઇન્દ્રિજાલથી આચ્છાદવામાં એણે ગૌરવ માન્યું નહિ, એણે કદી જાણ્યું નહોતું જાત બચાવવાનું ચાપલ્ય, એણે હોમ્યાં ડહાપણ પૈસા, પ્રતિષ્ઠા સર્વસ્વ, અનિયંત્રિત જીવન જીવવા—આત્માનો જ માલિક આત્મા રહે માટે—નર્મદે સર્વસ્વ છૂટે હાથે હોમ્યું અને અર્વાચીન જીવનનું સર્જન થયું.

અંધકારમાંથી પાટણનાથોએ ગુજરાત તાર્યું ત્યારે, સાહિત્ય, વિદ્યા ને સંસ્કારની નવસૃષ્ટિ તારી કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રે. મુસ્લિમ જુલમની દારુણતામાંથી ભાગવત ધર્મે ગુજરાત બચાવ્યું ત્યારે સાહિત્ય, ભક્તિ ને નીતિનું જગત ઉપર આણ્યું વૈષ્ણવજન શિરોમણિ નરસૈયાએ મરાઠા અંધાધુંધી માંથી પૂર્વ પશ્ચિમની સંધિએ, પુનર્ઘટનાકારો ફાંફાં મારતા ત્યારે નર્મદ આવ્યો. એણે પ્રલયજલમાં ડુબકી મારી, નવગુજરાતને ઉપર આણ્યું—નવગુજરાત,—સાહિત્યને સંસ્કારની સુવાસે સરસ, પરાક્રમ ને પ્રણયની સંજીવનીએ નવજુવાન.

આમ સંક્રાંતિકાને પ્રલયમાંથી નવસૃષ્ટિના તારણહાર મહાવરાહો ગુજરાતને મળ્યા જ ગયા.[१]

१ નર્મદાશંકર અને તેમના સમય વિશેના રા. મુનશીના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' નો આ ઉપસંહાર છે. —સંપાદક.

નર્મદ—કર્મવીરકવિ

રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા,
આઇ. સી. એસ.

જે વેળા બાયરનના ઉપાસકો એનું શતવર્ષ શ્રાદ્ધ ઉજવતા હતા તે વેળા ફરી પ્રશ્ન ઉઠેલોઃ ઇગ્લેંડનો સૌથી મ્હોટો કવિ કોણ ? યુરોપની દષ્ટિસીમામાં તો હજુ સુધી જોન મોરલીએ એક વાર લખેલું તેમ-બાયરનજ. " If anything was more Characteristic of Byron than another, it was his rude common sense," આમ ડીસાલી લખે છે. ગ્યોઇટે એને માટે કહેતો કે The moment he thinks he is like unto a child. છતાં લીપોપાર્દી ને હાઇના લામીને મન બાયરન ઇગ્લેંડનો એકજ વિરલ કવિ. આનું કારણ શું ? તો એકજ. અરાઢમી સદીના સાયંકાળ ને ઓગણીસમી સદીના ઉષઃકાળસમયે જ્યાં દષ્ટિ નાંખો ત્યાં રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ ને સામાજિક બંધારણ શૃંખલારૂપ પડયાં હતાં ને જાણે પડયાં ખંજન, તેમ દેહ ને આત્મા તરફડતાં હતાં. આ બંધનમાંથી મુક્ત કરવા જે ગોંધાં મંત્ર કોઇ કવિ ઓચર્યો હોય તો તે બાયરન. દેવો તે સાંભળી ડગ્યા—ચળ્યા—ને મનુષ્યની યાતના કાંઇક વિસ્મરાઇ—કાંઇક લુપ્ત થઇ. કહેવાય છે કે ચાઇલ્ડ હેરોલ્ડની અસર પાર્લામેંટની ડેબેટનાં જર્નલ જેવી બધે થઇ. તેમાં જે pegeant of a bleeding heart—" ઘવાયલાં જીગરનો જે નઝારો " ખેંચાયો તેથી કોણ નહિ પીગળ્યું હોય ! તેમાં વળી જે fan faronade des Vices આમ જેમ એક ફ્રેંચ વાર્તિકકારે બાયરનની પ્રવાસપોથી બાબત લખેલું કે તેમાં પોતાની સમાજ વિરૂદ્ધની અનીતિઓનો ઢંઢેરો પીટયો છે તેમાં બાયરનની એક ખૂબી. હરેક વ્યક્તિને સુગમ ને માન્ય થાય એવી પ્રણાલી પ્રચારેલી છે તેથીજ. Blakeના શબ્દોમાં કહીએ તો ચાલે કે The road of excess leads to the palace of Wisdom. આજ બાયરનની ખૂબી. આજ એનું રહસ્ય—આજ એનો ઉઘાડ નળ—જેથી સર્વ દિલ ખુલી જતાં ને તે માન્યવર અતિથિને સન્માન મળતું.

નર્મદાશંકરની કવિતા વાટે આમ કહીએ તો કાંઇ ભૂલ નહિ ગણાય. એમાં કાંઇ અનન્ય મીઠાશ નથી—એમાં કાઇ અદ્દભુત દૈવી શક્તિ નથી. એમાં આમુષ્મિક જીવનની રસમય ઝાંખી નથી કરાવી પણ જે બંધનમાંથી મુક્ત થવા તત્પર કરનાર રણશીંગડા વગાડયાં છેઃ તે હા, " સહુ જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે " તે વાંચી હજુએ લોહી ધમધમ ચાલે છે. મનુષ્ય સહૃદય રોમાંચદશા ભોગવે છે, અને હીનસત્ત્વ પણ ઉત્તેજીત થઇ ટોલ્લેથી તીરકામઠાં ઉતારે છે ને ફેંટા તાણી કમર કસી રણસંગ્રામમાં પડે છે. પછી મારવો હોય મરઘડો. " યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે." વિધવા ઉપર ગુજરતો જુલમ—વહેમથી વીંધાઇ ગયલું જીવન—" જ્યાં જ્યાં નિઃસત્ત્વ નિસ્તેજ દિસતું ત્યાંત્યાં કવિ ઘૂમતો ને " સાહસે કોલંબસ ગયો નવી દુનિયામાં'-આમ હોંસ વધારતો, ધીરાને ધમકાવતો, ખાઇપી દેહપુષ્ટિથી થતા ક્ષીણ ચિત્તને ધમકાવતો કવિ—જેવો કે મારી વ્હાલી માતા એને આલેખતી તે—મ્હારી નજર સન્મુખ

ખડો થાય છે. ને મને જરા પણ આશ્ચર્ય નથી લાગતું કે જ્યારે હાલના સમયના વાર્તિકો એને ડૉન ક્વાટ્ઝોટ કહે કે છોગાળો છોકરો કહે પણ અમને-જેમણે માતાપિતાતરફથી તેની આ કૃતિનું-તેના હાવભાવનું-તેની લઢણનું વર્ણન સાંભળ્યું છે-તેમને મન તો એ સચોટ કર્મવીર કવિ રહેવાનો,' ને જ્યાં ન જાય રવિ ત્યાં જાય કવિ ' એ જે એનો મત હતો તે એણે સચોટ સાબીત કરી આપ્યો.

કવિના પ્રભાવનું કારણ શું ? એક તો એની અનોખી નગરશક્તિ. જેમણે વેનીસીયા ફ્લોરેન્સ જોયું હશે તેમને ખ્યાલ સહજ આવી શકશે કે ઇટાલીયન કવિયોનો દેશપ્રેમ નગરપ્રેમનાં મૂળમાંથી પેદા થયેલો. નર્મદનું પણ આમજ ! જે સુરતના ડૂબતા સૂર્યબિંબનું એણે વર્ણન કર્યું છે એ ગુર્જર ગિરાના મૌક્તિક મણકા માફક અમર રહેશે. એકવારનું એનું ગૌરવ ને હાલની એની અધોગતિ તે બાયરનના ઇટલીને ગ્રીસનાં પુરાતન પ્રભાવની પ્રશંસા ને તત્કાલીન ગુલામગીરીના ધિક્કારને યાદ કરાવે છે. તેજ લેહ એમણે ગુજરાત ને હિંદનાં ચિત્ર આલેખવામાં લગાડેલી. નર્મદ કાલીયદમનનું દમન કરી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જેમ યમુનાસ્થાનને નિર્ભય બનાવ્યું તેમ દુષ્ટ રીવાજોનું મંથન કરી નર્મદે સુરતને ગુજરાતને સુખમય ભયરહિત નિષ્કંટક બનાવ્યું. જે દિન બ્હેન ડાહીગૌરી પોતાનું રૂઢિમસ્ત ઘર છોડી એમને શરણ આવી તે વેળાનો નાગરી કોમમાં ખળભળાટ-ને કવિનું વિશાલ હૃદયનું માલમ મ્હારી માતાના મુખથી હું સાંભળતો ત્યારે કવિનો જે હમેશને માટેનો આલેખાયલો ચિત્રસ્થ ચિતાર તદ્દન બૂલ ભરેલો લાગતો-તેમાં તો કવિએ ઉઘડતું કાંઇક વિસ્તૃત ને ભારેખમ પાઘડું પહેરેલું-પાતળું પણ ચંચળ મુખડું ગંભીરતાથી કોઇક વિચારગ્રસ્ત ને જ્ઞાનપ્રધાન વ્યક્તિનું ભાન કરાવતું. તે સાથ વળી અંગુલી લમણે લગાડેલી ને મનનસ્વરૂપ ! ના ! ના ! કવિ તો લડવૈયો હતો. એની કલમ સમશેરરૂપ હતી. રંતિદેવના શબ્દમાં અંત- પ્રવિષ્ય ભૂતાનાં ભવેયં દુઃખભાક્ સદા. કવિસંતાન બે જાતનાં હોય છેઃ એક તો કવિત્વભૂમિ પરજ વિરલ પ્રમાણ કર્યા કરે છે; બીજાં રાષ્ટ્ર ને સમાજ-જીવનમા ઓતપ્રોત થઇ જાય છે. કોઇકજ ભાગ્યશાળી કવિ હશે જેના દરેક સંતાન આ બન્ને પરસ્પરવિરોધી-ગુણ સંપન્ન હોય. કવિ રવીંદ્રનાથ આ પાયરીમાં આજકાલ આવે. પણ આને અભાવે એમ ન કહી શકાય કે સંતાન કેટલીક રીતે હવેની નજરે નિ:સત્ત્વ માલુમ પડે છે. તેથી તેનો વ્યુત્પાદક નિસ્તેજ હતો બીજ જોઇ કોઇ કુસુમની પાંખડી કે સુકુમારતા કે સુગંધ કેમ કળી શકે ? એ તો ગુલાબ વેચનારજ જાણે. કવિના કવનની શી અસર થઇ ને

' બદલોને અબોલીયું વાર થઈ.
મુખવાસ કરો ઘડી વાગી ગઇ.
શું વિચાર કરોછ વિરોધ તમે ?
હજી તો દિન ચાર થયા૦ ગયે. '

તે કદાચ " અક્ષમ્ય " રસશલ્ય વિરહવિલાપને આજકાલની આંખથી નથી વંચાવાનો. તે વેળા કીટ્સ કે શેલીની કવિતા કોઇએ વાંચી નહતી. કાળીદાસનું ભાન થોડાને હતું. ફારસી ઉતરતી શકલની કવિતા વાંચી લોક લોભાતા તે વેળા સરલ સચોટ વ્યવહાર ભાષામા વિરહીણીનું જે ચિત્ર આલેખ્યું છે તે ઉપર વાંચનાર-ત્હારો ઉતાવળ તુચ્છકાર ન નાખ ! આજ કવિ જેનાં

કવનથી નગરમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું–ગુજરાતમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું. ને શેલીએ લખ્યું હતું તેમ poets are legislators તેમજ ખરે ગુજરાત માટે નર્મદ એક ન્યાયમંત્રી નીવડયો. આજકાલ એનું સ્થાન કયાં—એ એના સમયના અંધકારનો ખ્યાલ કરીને ગોઠવવાનું છે. તે વેળા બૃહસ્પતિ અસ્ત પામ્યો હતો, વ્યોમમંડળ નિસ્તેજ હતું. ત્યાં એકાએક અગ્નિ પ્રકટાવતો કોઇ વેળા ધૂમકેતુ સમ પણ આપણને આશા પ્રેરતો તારક પ્રકટયો ને પ્રકટી બીજાં નિસ્તેજ સત્ત્વોને સતેજ, સજીવન કર્યાં.

બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય?

શ્રી. લીલાવતી મુનશી

નર્મદ વિષે એકવાર સુરતમાં નર્મદજયંતિપ્રસંગે મારે જે કહેવાનું હતું તે બધું મેં કહી દીધું છે. આ પ્રસંગે પણ અનેક જણ તરફથી અનેક રીતે એના જીવનનું ને કવનનું અવલોકન થશે. મારે ફરીઆદ માત્ર એકજ કરવાની છેઃ ગુજરાત અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી અનેક કવિઓની જયંતિઓ ઉજવે છે. કવિ નર્મદનાજ સ્મરણમાં એ આટલું કેમ પછાત છે? એનું સ્મારક કરવાની એની સૌથીએ મોટી ફરજ નથી શું?

કવિ નર્મદને માટે રા. મુનશીએ આ બે વિશેષણો વાપરેલાં છેઃ અર્વાચીન મન્વંતરનો મનુ અને 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' ને તે સાચે છે. નવા ગદ્યનો એ પિતા અને નવી કવિતાનો એ પ્રથમ સર્જક. પ્રેમ ને શૌર્યને એના જમાનાથી જૂદી રીતે ગાનારો એ કવિ આખી જીંદગી સાહસિક રીતે જીવ્યો છે.

દેશમાં જ્યારે અંધકાર હતો ત્યારે એણે પ્રકાશનાં દર્શન કર્યાં. જ્યારે કાયરતા હતી ત્યારે એણે શૌર્ય સઝાડયું. રૂઢિઓ જીવનને જકડી રહી હતી તેની સામે એણે બંડ ઉઠાવ્યું ને પ્રેમને ઝંખતાં ઝંખતાં એણે જીવન વીતાવ્યું.

એનામાં અભિમાન હતું પણ પોતાની શક્તિનું; એનામાં સાહસિકતા હતી તે બળવાનની. એનામાં પ્રેરણા હતી સ્વપ્નદ્રષ્ટાની એની કીંમત આજે આપણને પૂરેપૂરી નથી સમજાતી; કારણ કે અના જમાનાને આપણે આજે પૂરેપૂરો ઓળખ્યો નથી. જે શૌર્ય આજે જેલ જવામાં જોઇએ છે એથી અનેકગણી હિંમત નર્મદના જમાનામાં નર્મદની જીંદગી જીવવાને માટે જરૂરની હતી. એ તો ક્ષત્રિય થવાને સર્જાયો હતો, એ બ્રાહ્મણ કેમ સર્જાયો?

આ વીરને ગુજરાતે જીવતાં ન્યાય નથી આપ્યો. મર્યા પછી સ્મરણની અંજલી તો તે આપે!

એના શબ્દે હજી ગગનમાં ગુંજે છે:
" સૌ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. "
" રણ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહીં ઉતાવળા કાયરનું. "
" જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
દીપે અરુણું પરભાત—જય૦
× × × ×
જન ઘૂમે નર્મદા સાથ—જય૦ "

ગુજરાત ! સાંભળ. તારા વીરને ઓળખ ને તેનું સ્મારક કર.

સમયમૂર્તિ નર્મદ

રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

કવિત્વને વેદમાં દેવના વિશેષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે; વેદનો પ્રત્યેક દેવ " કવિ " છે,–ક્રાંતદર્શી છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય માનવથી પર, ઇન્દ્રિયોથી અપ્રાપ્ય, એવી ચૈતન્યની ભૂમિકાઓને, અવસ્થાઓને પ્રગટ કરનાર માનવ–" કવિ " પણ દેવત્વનો અધિકારી બને છે. દેવતાઓ કવિ એટલા માટે કે સૌંદર્યનાં અને આનંદનાં સ્વરૂપોમાં તેઓ સદા વિહાર કરતા હોય છે, સત્યના સૂર્યજ્યોતિના તેજસ્વી પ્રદેશોમાં વિચરતા હોય છે, તથા જીવનમાં પ્રગટ થવા ધસતી તપશક્તિ તથા પ્રાણશક્તિ, યા તો કોઇ નવીન સૃષ્ટિના તેઓ દ્રષ્ટા હોય છે. ૧ સૌંદર્ય–આનંદ, ૨ સત્ય અને ૩ સામર્થ્ય યાને શક્તિ: એ ત્રણ કવિતાની પ્રેરક શક્તિઓ માનવ " કવિ "ને પ્રેરે છે.

પરંતુ કવિનું સત્ય દર્શન અને મીમાંસકનું સત્યદર્શન એક નથી. સત્ય તરીકે સત્યની પ્રાપ્તિ એ તેનો ઉદ્દેશ નથી હોતો–એ તો મીમાંસાનો પ્રદેશ છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ યાને જીવન અને તેમાં વહન કરતી શક્તિ યાને સામર્થ્યની પ્રેરણા કવિતાને પ્રેરે એ બનવા જોગ છે પરંતુ જીવનના–વ્યક્તિગત કે વિરાટ હેતુઓ સાધવા માટે કવિતા નથી–ભલે કાવ્યસર્જન વડે જીવનની કોઇ અમૂલ્ય જરૂરીયાત પૂરી પડે અને નવીન યુગનું સર્જન પણ થાય. કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ તો સૌંદર્ય અને આનંદજ.

તત્ત્વનું ચિંતન કરનાર મીમાંસક સત્યપ્રાપ્તિ કરે અને કદાચ તેને ભાષાદ્વારા પ્રગટ પણ કરે, જીવનની જોડે એકતા સાધનાર તથા ભાવિને પોતાની સ્ફૂરણજ્ઞાનની શક્તિ વડે જાણનાર યુગદ્રષ્ટા કે કર્મવીર નેતા આગામી યુગની આગાહી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચોકસાઇપૂર્વક કરી બતાવે. પરંતુ એ બન્ને ' તત્ત્વદ્રષ્ટા ' અને ' યુગમૂર્તિ યાને ' સમયમૂર્તિ છે '–' કવિ ' નહિ.

કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે તત્ત્વદ્રષ્ટા જે સત્યનું દર્શન કરે યા તો સમયમૂર્તિ જે ભાવિનું પુરોવાચન કરે તે કવિતાનો વિષય બની શકે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે કવિના માનસમાંથી પસાર થતાં–પહેલવાળા હીરામાંથી પસાર થતાં શ્વેત સૂર્ય કિરણની પેઠે—એ બન્નેનાં સ્વરૂપમાં એટલો તો ફેર પડી જાય છે કે તેને ઓળખવાં પણ મુશ્કેલ પડે. આધુનિક જમાનામાંથી એકજ ઉદાહરણ તરીકે બંગાલના વિશ્વવિખ્યાત કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતાઓમાં વ્યક્ત થયેલા દાર્શનિક સત્યોનાં સ્વરૂપાંતરનો વિચાર કરતાં ઉપરની દલીલનો મુદ્દો કદાચ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કવિતાને જન્મ આપનાર માનસ–શક્તિ તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિ યાતો તર્ક શક્તિ કે તેનાથી પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિમાં કાર્ય કરતી, સ્વયંસ્ફૂરણાની જ્ઞાનશક્તિ નથી. કવિમાનસમાં સત્યની શ્વેત જ્યોતિ ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગોમાં વહેંચાઇ સૌંદર્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. કવિમાનસમાં સાચી કવિતા જન્મે ત્યારે ચિત્તમાં ભાવની જાગૃતિ થઇને ભાવની રેલમાં તેનું ચૈતન્ય તરતું હોય છે. વળી વિચારની જાગૃતિ પણ–કવિ-માનસમાં થાય તોપણ, પ્રેરણારૂપી સરસ્વતીના પ્રવાહ પેઠે વેગ-પૂર્વક પોતાની મેળે તર્ક–પરંપરાનો આશ્રય લીધા વગરજ–ધસી આવે છે. કોઇ કોઇ વાર કવિ માનસમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ તરફ તો કોઇવાર તેથી ઉલટા સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ઉગ્ર ગરતનાં વેગવાન ટોળાં અને તેમની વિદ્યુતો ચમકે છે.

ઇન્દ્રિયાતીત કોઇ મહાન સત્યના સૌંદર્યદેહનું, યા તો જીવનમાં પ્રગટતા પ્રયત્ન કરનાર કોઇ ક્રિયાત્મક શક્તિનું કે બળનું, કે પછી રસસમાધિમાંથી ઉદ્ભવતા કોઇ આનંદમય સત્યસ્વરૂપનું દર્શન અને સર્જન એ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ છે. કવિતા સૌંદર્યમય દેહવડે સત્યસૂર્યનાં દર્શન કરે છે, કેટલીક વાર પ્રચુરશક્તિપ્રવાહને કવિતાનો વાઙ્મય મંત્ર-સ્પ્રીંગ માફક શક્તિના ગુંછળાંને છોડી મૂકે છે તેમ–જીવનમાં મુક્ત કરીને સર્વત્ર રેલાવે છે તથા નવયુગનું સર્જનજ કરે છે. તો કોઇવાર સત્યના સૂર્ય કરતાં સૌંદર્યનિધિ ચંદ્ર અને તેના અધિષ્ઠાતા આનંદસ્વરૂપ સોમની રસરૂપે તે આરાધના કરે છે અને માનવને તે અમૃત–રસનું પાન કરાવે છે.

આમ સામાન્ય માનવચેતનાની પાર્થિવતાને માટે, માનવની અસંસ્કૃત ઇંદ્રિયોને માટે તથા પડુ કરણ વિનાના તેના માનસને માટે જે સત્યના સૌંદર્યસ્વરૂપનું, જે આનંદસ્વરૂપનું દર્શન અસંભવિત હોય છે તે સાચી, અને તેથી ઉંચી, કવિતા પ્રેરણાજનિત છંદયુક્ત વાણી વડે માનવને કરાવે છે. પ્રેરણાસૌંદર્યનું દર્શન; આનંદની અનુભૂતિ વગેરેને કવિતાના ઉદ્ભવનાં કારણો ગણીએ તો પ્રેરિત છંદયુક્ત શબ્દ કવિતાના દેહની સામગ્રી પૂરી પાડે છે એમ કહી શકાય. પ્રેરણાપ્રેરિત શબ્દમાં સૌંદર્યસર્જન કરી માનવને આનંદપ્રાપ્તિનું અમર સાધન બની રહેવું એ કવિતાનો મૌલિક ધર્મ ગણાય. એવી અમરતાની સુધાવાણી કવિતાને માનવજાતિ કદીપણ મરવા દેતી નથી.

પરંતુ એવા સર્જનકારોમાં પણ ચઢતીઉતરતી શ્રેણિ હોય છે. સુદૂર ભાવિને આર્ષ દૃષ્ટિ વડે જોનાર અને મંત્રસ્વરૂપે પોતાના દર્શનને પ્રગટ કરી પ્રજાની ચેતનાને યાને સંસ્કૃતિને પ્રથમ ઋચા ગાઇને અજ્ઞાનમાંથી કે જડતામાંથી આવ્હાન કરી જાગ્રત કરનાર ઋષિ કે કવિ વિરલ અને જૂજો જ હોય છે. અને જ્યારે ચિરકાંક્ષિત આનંદયુગ આરંભાય,–પ્રજા જાગૃતિની કે પુનર્જાગૃતિ-

ની ઉષાની પ્રફુલ્લતા અને જીવનનો ઉલ્લાસ. ચારે બાજૂ પ્રસરી રહ્યાં હોય, ત્યારે પ્રજાજ માનસવ્યોમમાં સૌંદર્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં–જાણે ઇન્દ્રના નંદનવનમાં વિહરતું હોય તેમ–સ્વચ્છંદે વિહાર કરતું ગાંધર્વનું વૃંદ જાણે આવીને જીવનની ઉષાનું બિરુદ આલાપતું હોય એમ આપણને લાગે છે. ચારે બાજૂ સંગીત, છંદ, તાન, નૃત્યના, જીવનના ઉલ્લાસના અને મસ્તીના સરો પ્રસરી રહે છે અને સઘળે આનંદોત્સવ જણાય છે. પ્રજાજીવનના કોઇ ધન્ય યુગોમાં આપણને એ ગાંધર્વવૃંદના ગાયકો પોતાનું સ્વર્ગીય ગાન આપણી પૃથ્વી પર રેલાવતા જણાય છે. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઇલિઝાબેથરાણીનો યુગ એવો ધન્યયુગ હતો. પ્રાચીન હિંદમાં કાલિદાસનો યુગ એવો હતો અને વર્તમાન હિંદની જાગૃતિનો આપણો યુગ પણ એ ગાંધર્વયુગના જેવો લાગે છે.

વ્યક્તિની પેઠે પ્રજાજીવનમાં પણ ભરતીઓટ થાય છે, પ્રલયસમી ઘનઘોર દીર્ઘ તમસામાં રાત્રિઓના યુગો આવે છે, વાવાઝોડા અને વંટોળિયાના સમય પણ હોય છે

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણી રાષ્ટ્રીય પુનર્જાગૃતિની ઉષાનું ગરદ ગાતા આદિ ગાંધર્વ તરીકે નર્મદને ગણવાનું આપણામાંના કેટલાકને મન થાય એ સ્વાભાવિક છે

પરંતુ ગાંધર્વોના મધુર સરોદ તો રાત્રિના અંધકાર પછી જ સંભવે ને ? ઘનઘોર રાત્રિ જામી ગઇ છે, સૂર્યોદય થવાનો કાળ પસાર પણ થઇ ગયો લાગે છે, આ કાળા ઘટ્ટ જામેલા વાદળા, આ કારમી તમોગ્રસ્તતા, આ સર્વગ્રાસી અસ્વાભાવિક નિદ્રા, આ વિશ્વવ્યાપી ઘેન, આ દુઃસ્વપ્નાવસ્થા કેમે કરી દૂર થાય તેમ લાગતું નથી પ્રલયકાળે બારે મેઘો તૂટી પડીને આખરે જળપ્રલય જ થવાનો કે શું ? એવીએવી શંકાઓ કોઇ અર્ધજાગ્રત માનવને થાય, કશો ઉપાય સૂઝે નહિ અને લગભગ નિરાશાવાદનો આશ્રય લઇ પ્રારબ્ધવાદી થવાનો તે નિશ્ચય કરે એટલામાં એટલામાં તો સૂસવાટ કરતો પવન વાય, મરુતોના ટોળે ટોળા છૂટે અને વિદ્યુતના તીક્ષ્ણ ભાલાઓ ચમકચમક થઇને ઘટ્ટ વાદળાંને ચીરવા માંડે, નિદ્રામાં ઘોરતી પૃથ્વીને હલાવી જગાડી મૂકે, ઉંઘતી આંખોને ઝંખવે, સ્વાર્થી સલામતીનો ભંગ કરે,–ક્રૂર મરુતોનું રુદ્ર તાંડવ શરૂ થાય અને વાદળાનો ઘટ્ટ પૂંજ, મૃત્યુસમી નિદ્રા મરુતોના રૌદ્ર આગળ સરી જાય અને સૂર્યનારાયણના દર્શન થઇ સુમંગળ દિન આરંભાય એવા આપણા નૂતન રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના મંગળ પ્રભાત પૂર્વેનો આદિ મરુત તે નર્મદ.

ખરું છે, સુંદર સૂરલહરીઓ બહલાવતો, પ્રભાતના નિર્મલ વાતાવરણમાં નિશ્ચિન્ત અને આનંદપૂર્વક સરતો તે ' ગાંધર્વ ' નથી ભાગતો, ફોડતો, ગર્જતો, અટ્ટહાસ્ય કરતો. ભૂતકાલના તામસિક યુગનું પ્રલય–તાંડવ કરતો ધૂર્જટિ સરખો મરુત છે.

અને તેના સમકાલીનોમાં–અને તેની પાછળની પેઢીનાએ કેટલાક લેખકો કરતા–સમગ્ર રાષ્ટ્ર માનસના પ્રાણની સ્થિતિના પલટાઓને, તેના ભાવિ પૂરો–સૂચનો ને પોતાના વ્યક્તિ–માનસમાં આબેહૂબ પ્રતિફલિત કરવામાં નર્મદ સૌથી સાચો અને પ્રથમ પ્રતિનિધિ હતો એમ સ્વીકારીએ તો પણ સાથેસાથે આ સત્ય પણ સ્વીકારવું જ પડે કે નર્મદની કીમત કલાવિધાત્મક યાને સ્રષ્ટા

તરીકે આંકનાર તેનું સાચું મૂલ્ય નહિ જ આંકી શકે. સૌંદર્ય, રૂપનિર્માણ, પ્રમાણ, રુચિ, ઔચિત્ય, રંગ, છંદ, તાલ, સૂર, માપ બધું ખરું—પણ જુએ કોણ ? વંટોળીયાના પૂરને છૂટું કરવામાં રોકાયલા નર્મદને એ બધું જોવાનો સમય કે વૃત્તિ ન હતાં. અને રાષ્ટ્રચેતનાની વિવિધ દશાઓને પોતાના વ્યક્તિદર્પણમાં પ્રતિફલિત કરવા પૂરતો આપણે તેને " કવિ " કહીએ છીએ પરંતુ વધારે સાચી રીતે તો તેને સમયમૂર્તિનું જે ઉપનામ મળી ચૂકયું છે તે યથાર્થ છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ પ્રમાણે કલાસર્જનની દષ્ટિએ અતિઉચ્ચ સ્થાને ન મૂકી શકાય તેવા, પરંતુ બીજાં અનેક કારણોને લઇને સીમાચિન્હ ગણી શકાય એવા પુરુષો થાય છે. વિદેશી સાહિત્યમાં અંગ્રેજી કવિ બાયરનનું સ્થાન કાંઇક એવા જ પ્રકારનું ગણાય તેવું છે. સમકાલીનોમાં બાયરનની અસર ઘણી ઉંડી થઇ હતી. તેમ નર્મદની તેના કાલમાં હતી. રુઢિમાંથી અને માનસિક પરતંત્રતામાંથી બાયરને મુકત કરેલ અંગ્રેજ કવિતાએ આગળ જતાં શેલી અને કીટ્સ જેવા ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી કલામર્જકો ઉપજાવીને જે સૌંદર્યસૃષ્ટિ રચી તેની સરખામણીમાં બાયરનની દષ્ટિઓ ઝાંખી પડે તેવી છે જ. સુંદરતા, કલામયતા, કલાવિધાયક તરીકેની પ્રતિભામાં બાયરન પછીના કવિઓમાંના ઘણા તેનાથી ચડે છે. છતાં બાયરન તેના વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વને લઇને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સીમાચિન્હ ગણાતો આવ્યો છે; અને ખુદ ઇંગ્લાંડમા કદાચ તેની કીર્તિ ઝાંખી પડી છે તો પણ તેના વ્યક્તિત્વમાં તેના કવિત્વ કરતાં બાયરન એટલો ચઢીઆતો હતો કે ઈંગ્લાંડની બહારના દેશોમાં એની અસર બીજા ઉત્તમ પ્રતિના અંગ્રેજ કલાવિધાયકો કરતાં આજે પણ ઘણી વધારે છે. કેવળ અંગ્રેજી પ્રજાના નહિ પરંતુ સમસ્ત યુરોપના માનસમાં થઇ રહેલ પરિવર્તનનો તે એટલો તો સાચો પ્રતિનિધિ યાતો સૂચક હતો કે ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી વગેરે દેશોમાં તો શેક્સપીઅર જેવા કલા-સમ્રાટનું નામ સુદ્ધાં નહિ જાણનારા વિદેશીઓ બાયરન પર મુગ્ધ થઇ જાય છે.

અને બાયરનની કૃતિઓ, વિપુલ કે કલાની દષ્ટિએ સર્વોત્તમ પ્રતિની, નર્મદની પણ ન હતી તેમ, નથી તે છતાં અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમા-અને યુરોપના કેટલાક સાહિત્યમાં-ને સીમાચિન્હ ગણાય છે,-તે તેણે સાહિત્યમા પ્રગટાવેલ નવીન તત્ત્વોને લઇને, જે સ્વતંત્ર વાતાવરણ, જે તાજી હવા, પોતાના માનસને પ્રગટ કરવામા જે સ્વતંત્રતા, અને લગભગ સ્વચ્છંદભરી મસ્તી, જે ઉચ્ચ પ્રકારની ઉત્સાહિતા અને ઉલ્લાસ, જે બેપરવાઇ તે સાહિત્યમા લાવે છે તે, રુઢિબદ્ધ માનસને ખાસ, અને સામાન્ય રીતે સમગ્ર માનવને ગમી જાય છે. નર્મદ પણ તેની કલામયતાને લઇને નહિ પરંતુ તેણે પ્રગટાવેલા વાતાવરણને લઇને સમકાલીન પ્રજાને પ્રિય થઇ પડયો હતો. બધાને થયું હશે-" હા-શ ! આખરે, ગરબાગરબી, ધોળ, ચરિત્ર અને આખ્યાનો સિવાય પણ કવિતા લખી શકાય ખરી ! "

પરંતુ વાંચનારને અહિં એક વાત યાદ દેવડાવવી જરૂરની છે તે એ કે બાયરન જોડેની નર્મદની સરખામણી કેવળ નવીન વાતાવરણ લાવવા પૂરતી જ સાચી છે. બીજી બધી બાબતોમાં બન્ને કવિઓનાં કાર્યપ્રદેશો, તત્કાલીન સ્થિતિ, બન્નેની પ્રજાઓના માનસ તથા સંસ્કૃતિઓમાં ભેદ હોવાથી બીજું સામ્ય હોવું શકય પણ નથી.

કવિના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વને, તેના ચિત્તની દશાઓના પલટાઓને પ્રકટ કરવાના વાહન તરીકે કવિતાનો ઉપયોગ કરવાનું જૂનું પરંતુ વીસરાઇ ગયલું તત્ત્વ ફરીને આપણા લોકોના લક્ષમાં આવ્યું અને તેની પછીના યુગમાં તેનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થતો ગયો છે, અને તે દિશામાં નવીન સફળ તથા નિષ્ફળ પ્રયોગો પણ ઓછા થયા નથી. વળી નર્મદનો જમાનો કેટલો બધો નવીન તત્ત્વોના ઉભરાનો-નહિં કે સુંદર કલાધારોનું નિર્માણ કરવાનો-હતો તેનો સૌથી સબળ પુરાવો તો નર્મદ પછીની પેઢીના સાક્ષરોમાં પણ મળી આવે છે. નર્મદ પછીના સાક્ષરોમાં ગોવર્ધનરામ જેવા કલાસર્જનનો બુદ્ધિ અને રુચિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરનાર કલાવિધાયકની કૃતિમાં પણ એ મરતયુગની મંથનદશાના વિચારોના પ્રવાહોના પરસ્પરવિરુદ્ધ વહેણોની રેલ એટલી તો ચઢી કે કલાસર્જન, રૂપનિર્માણ ભૂલાઇ ગયું અને વિચારગર્ભ ધારણ કરવા પૂરતો નવલના રૂપનો આશ્રય લેવાયો. આ રીતે સરસ્વતીચંદ્ર આપણા નવલકથાના સાહિત્યમાં સીમા-ચિન્હ હોઇ પ્રતિભાસંપન્ન છે તે ખરૂં પરંતુ નવલકથા તરીકે સરસ્વતીચંદ્રની ઉત્તમતા એ ભારને લઇને કેટલી ઓછી થઇ જાય છે એ તો હવે એટલું સ્વીકારાઇ ચૂક્યું છે કે તે ઉપર વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

અને નર્મદયુગના સમકાલીન પરપ્રાંતીય સાહિત્યમાંથી મરાઠી અને બંગાળી સાહિત્યના ઉપર ઉડતી નજર કરીશું તોપણ આપણને એ મરત-યુગની મંથનદશાનીજ પ્રતીતિ થશે. મરાઠીમાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળુનકરના નિબંધોને અને ત્યારપછીના લેખકોમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનાં લખાણોને કળાકારની દૃષ્ટિએ એટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જન ભાગ્યે ગણી શકાય. કેટલાક નાટકોમાં કીર્લોસ્કરનાં સંગીત-નાટકોને કલાસર્જનનો યશ આપવો ઘટે.

બંગાલમાં તે સમયના લેખકોમાં સર્વાનુમતે બંકિમને સાહિત્ય-સમ્રાટ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તે સકારણ છે. બંગાળી માનસને સુલભ કલ્પનાશક્તિ અને સરસતાને લઇને તેની કૃતિઓ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સમકાલીન કૃતિઓ કરતાં કળા-દૃષ્ટિએ ચઢતી આવી છે. એ સત્ય શરુઆતમાં સ્વીકારવું જોઇએ. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનાં કરતાં તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કેટલીક બાબતમાં ચઢે તો બંકિમની આર્યદૃષ્ટિ ગુજરાતના મરત નર્મદ કરતાં ચઢે એ પણ સાચું. ભાવિના ગર્ભમાં છૂપાયલી રાષ્ટ્રજાગૃતિનું નર્મદને થયું હતું તેજ રીતે બંકિમને પણ પુરઃસ્ફુરન થયું હતું. 'સ્વદેશાભિમાન' શબ્દનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર નર્મદ હતો. બંગગદ્યનો આદિસ્રષ્ટા બંકિમ તેમ ગુજરાતી ગદ્યનો નર્મદ હતો. પરંતુ એ બાબતમાં બંકિમ ચઢેઃ ૧ એની આર્ષ દૃષ્ટિમાં, અને ૨ કલાઘાટની પસંદગીની સુરુચિમાં અને આર્ષ દૃષ્ટિમાં. વર્તમાનયુગના માનસની પુરોગામી સૂચનામાત્ર નહિ પરંતુ તેનું યથાર્થ દર્શન બંકિમે કર્યું અને પોતાના માનસમાં તેને બરાબર પ્રતિફલિત કર્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ તેને વાઙ્ગમય દેહ આપી 'વંદે માતરમ્' મંત્રરૂપે તેણે પ્રગટાવ્યું. તેણે આપેલ 'વંદે માતરમ્' નો એ જીવનમંત્ર હજારો અને લાખોના માનસના ઉપર જાદુની પેઠે વશીકરણ કરી રહ્યો છે. અને લાખો માનવોને તે મંત્ર વડે જીવનની ભાવિ મહત્તાના, ઉચ્ચતાના ગૌરવના અને નવજીવનનાં દર્શન થયાં છે. ઉચ્ચી કલ્પનાશક્તિ અને આર્યદર્શન વ્યવહારિક સત્યની કેટલી

સમીપ જઇ શકે તેનો પુરાવો 'આનંદ-મઠ' પૂરો પાડે છે. કલાની દષ્ટિએ જેમાં કલ્પનાના સર્જન તરીકે આનંદ-મઠ સમકાલીન કૃતિઓ કરતાં વધારે સફળ છે એ ખરૂં પરંતુ 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' નર્મદને નામે ચડે છે તેએ સાચું હોય તો એની એજ વસ્તુ ગુજરાતના વીરનર્મદમાં કેટલી જુસ્સાપૂર્વક અને તીક્ષ્ણ લાગણીપૂર્વક રજૂ થયેલી છે તે પણ આપણે જોઇ શકીશું.

બંકિમે બીજી બાબતમાં પણ પરિસ્થિતિને લાયક પસંદગી આપોઆપ સ્વયંસ્ફૂરણા-વડેજ કરી જણાય છે. તેણે બંગાળી ગદ્યનો તથા કલાસ્વરૂપોમાં બંગાલી નવલકથાનો પાયો એકી વખતે નાંખ્યો. ક્ષણભર કલ્પી લો કે નર્મદે " સરસ્વતીચંદ્ર " લખ્યો હોત તો ? પોતાની સર્જકપ્રતિભાને પ્રગટ કરવામાં તેણે એવા ઘાટનો આશ્રય લીધો અને તેનું નિર્માણ કરવામાં એવી તો સફળતા સાધી કે એની કૃતિની ચિરંજીવિતા વિષે શંકા રહી નહિ. આમ કલા-સર્જનમાં અને આર્ષદષ્ટિમાં બંકિમ ચઢે. અલબત્ત, તેણે કેટલાક પરિસ્થિતિના ફાયદાઓ મળ્યા હતા. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય કરવાની સુંદર તક મળવા ઉપરાંત નિશ્ચિંત નિર્વાહના સાધનરૂપ સરકારી સારા પગારની નોકરી હતી. જ્યારે નોકરીનું રાજીનામું આપી સ્વતંત્રતા માટે કુરબાની કરનાર ગુજરાતનો સાહિત્ય મુફલીસની પેઠે રોજગારી સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. પરંતુ એથી ઉપરની દલીલના મુદ્દામાં કશો વાંધો આવતો નથી.

કેટલાક કલાવિધાયકોની બાબતમાં એવું બને છે કે તેમની કૃતિ તેમના કરતાં ઘણી ચઢીઆતી હોય છે, જ્યારે નર્મદ જેવા કેટલાકોની બાબતમાં એથી ઉલટું હોય છે. એવી વ્યક્તિ-ઓ તેમની દષ્ટિઓ કરતાં અનેકગુણ ચઢીઆતી હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સે. જોન્સનનો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન એકપણ ગ્રંથ નથી છતાં તેના સમકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અગત્યનું અને અનોખું હતું અને આજદીન સુધી રહ્યું છે.

જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનો પહેલો જુવાળ આવ્યો અને આપણા કેળવાયલા વર્ગની ઝંખવાઇ ગયલી આંખોને પશ્ચિમના અનુકરણમાં જીવનની ઉત્તમતા દેખાવા માંડી ત્યારે માંચડાઓ ઉપરથી તીખાં ભાષણો કરીને પ્રાચીન રૂઢીઓ પર વાક્પ્રવાહ કરનારા ઘણા સુધારકો તે વખતે પાક્યા હતા. તેમાંના ઘણાખરા વખત આવે ડાહ્યા થઇને સમજુ માણસની પેઠે વ્યવહારકુશળ થઈ જતા ! જેમ પગથી માથા સુધી વિદેશી કાપડમાં સજ્જ થયેલ ગૃહસ્થ " સ્વદેશી "ના આગ્રહનો તથા ઉત્તેજનનો ઠરાવ બેધડક રજૂ કરી શકતો તથા નિરાતે નેતામાં પણ ખપતો તેમ સમાજ સુધારકોમાં પણ વખત આવે જરૂરી આપણુના કરનારાઓ પોતાના બાપદાદા કરતા આવ્યા હોય તે પ્રમાણે જ કરતા. અને નર્મદના વ્યક્તિત્વનો ઉત્તમોત્તમ અંશ એ હતો કે તેના સમકાલીનોમાં તે ઘણો સહૃદયી સુધારક હતો અને એને માટે તે ચિરંજીવી યશનો હકદાર છે. આચારવિચારનો ભેદ તે સહન કરી શકતો નહિ. આજે તેની શત-સંવત્સરીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે અને આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક વગેરે અનેક કારણોને લીધે તથા કેળવણીના પ્રચારને લીધે સુધારો આટલો બધો વેગપૂર્વક આગળ ધપી રહ્યો છે તોપણ આપણને તે કેટલો ધીમો લાગે છે ? તો, આજથી ૬૦-૭૦ વર્ષ પૂર્વે જે " મર્દે " ખુલ્લી રીતે વિધવાવિવાહ કરવાની પહેલ કરી તેની સહૃદયતાનું માપ આપણા જમાનાએ કાઢવા જેવું છે. અને એજ સહૃદયતા જેણે તેને સુધારકોની સૌથી આગળ હરોળથીએ આગળ ધસીને હુમલો કરવાને પ્રેર્યો તેજ ગુણે જ્યારે ધર્મના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું ત્યારે પોતાના વિચારમા પરિવર્તન કરતાં, અને તે પણ જાહેર રીતે કરતાં અટકાવ્યો નહિ.

" પ્રેમ-શૌર્યનો " મુદ્રાલેખ પોતાના ઘરની કમાન ઉપર કોરાવનાર એ વીર કેળવાયલા ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યને પોતાના ધંધા તરીકે સ્વીકારનાર પ્રથમ પુરુષ હતો. અને પ્રત્યેક માર્ગ-શોધક વીરની પેઠે તે માટે તેને સહન પણ કરવું પડયું હતું. ગુજરાતી ગદ્યનો અને ગુજરાતી કોશનો તેને પિતા કહી શકાય. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીરરસનો તે પ્રથમ સર્જક હતો. લાગે છે કે જાણે વીરરસજ એના જીવનનો મૌલિક રસ હતો. અને તેથીજ પ્રાચીન રૂઢિરક્ષકોના વિરોધથી કે છેવટના ભાગમાં સુધારકોના ખોફથી તે ડર્યો કે ડગ્યો નહિ અને તેણે પોતાના આત્માને દંભમાં કે અસત્યમાં ગુંગળાવી નાંખ્યો નહિ.

અનુકરણની ઘેલછા ઘટી અને રાષ્ટ્રના આત્માએ પોતાનું સાચું કેન્દ્ર શોધવા માંડયાને પરિણામે જે વૃત્તિ સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં જાગી તેણેજ નર્મદના ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન કર્યું અને એજ વૃત્તિના પરિણામે નર્મદની પછીની પેઢીમાં મ. ન. દ્વિવેદી અને એમના વિચારવાળી ટોળી થઇ. અને એ વૃત્તિ કંઇક અંશે ગોવર્ધનરામમાં પણ પ્રગટેલી જણાય છે. અલબત્ત, એ બન્નેમાં એ વૃત્તિ જૂદી રીતે રજૂ થાય છે. ખરી વાત એ છે કે નર્મદ વિચારક નથી—તે તત્ત્વને માનતો હતો.

નર્મદ પ્રધાનત: કવિ ન હતો, વિચારક ન હતો એ ખરૂં, પરંતુ કવિ તરીકે તેનું મૂલ્ય ન આંકીએ તો તેના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વનો ઘણો ઉપયોગી અંશ આપણે ગુમાવીશું.

કવિ તરીકે નર્મદનો વિચાર કરતાં દલપત-નર્મદ ઝઘડો આપણી સમક્ષ આવે છે; સુજ્ઞ વિવેચક એ બે સમકાલીનો વચ્ચે ત્રાજવાની તુલા પકડી રાખીને નર્મદ એટલે મસ્ત શૈલીનો અને દલપત એટલે સભારંજની શૈલીનો પ્રતિનિધિ વગેરે વડે આપણને દિશા સૂચવી તો છેજ.

દલપત જૂની શૈલીનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ હતો એ હવે તો સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે. અને આપણા સાહિત્યમાં યુરોપીય સાહિત્યનાં નવીન તત્ત્વો આવ્યાં તેનો પ્રતિનિધિ અનેક રીતે નર્મદજ હતો એ પણ નકકી છે. આત્મલક્ષી-સ્વાનુભવગત-કવિતાનો ઉપયોગ કરીને કવિતાવ્યક્તિત્વને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નની પહેલ નર્મદે કરી. જુસ્સાને, અંતઃક્ષોભને, ચિત્તાવસ્થાને-લાગણીનાં પૂરને, કામનાની તીવ્રતાને રૂઢિના બંધનોથી જકડાયા વગર,-સાહિત્યના ઔચિત્યના અને રૂચિના રૂઢ નિયમોને વશ થયા વગર-પ્રગટ કરવી એ તેણે કરી બતાવ્યું. અર્થપ્રવાહ સહિત વહેતા સળંગ છંદના પ્રયોગ તરીકે કટાવ તેણે વાપર્યો. વીરરસને લાવણી તથા રોળાવૃત્તમા રજૂ કર્યો. એમાં સ્વદેશાભિમાનનાં અને સ્વતંત્રતાની સ્તુતિનાં કાવ્યો આજે પણ આપણને ગમે તેવાં છે.

અને દલપત-નર્મદના માનસમાં આ ભેદ પણ નોંધવો ઘટે કે અંગ્રેજી રાજ્યની છાયામાં મળેલી સુખશાંતિની કદર કરનાર વૃદ્ધ પેઢીનું માનસ " એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરનો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન ! " તથા " જીવો વિકટોરિયા "-જેવાં કાવ્યોમાં દલપતરામ બરાબર રજૂ કરે છે,-તો " જય જય ગરવી ગુજરાત ! " એ નવા જાગ્રત થતા ગૌરવભર્યા ગુજરાતનું પ્રથમ રાષ્ટ્રગીત છે એટલું જ નહિ પરંતુ એજ કવિનું—

'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે.'

એ વીરરસપ્રચુર પંકિતઓમાં ઉછરતી પેઢીની અસીમ મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્વતંત્રતા માટેની, સર્વદેશીય પ્રગતિ માટેની, તેની વિરાટ અને અદમ્ય અભીપ્સા તેટલીજ સચ્ચાઇથી રજૂ થાય છે.

નર્મદકવિના અંગત માનસને પ્રગટ કરવાની શરૂ કરેલી પ્રથા, તેની કચાશો અને ખામીઓ સહિત, નર્મદ પછીના કવિઓમાં કલાપીમાં વ્યક્ત થતી જણાય છે.

ગુજરાત–કાઠીયાવાડ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ અને ગુજરાત બહારના પ્રાંતોની દૃષ્ટિએ સાચી રીતે એક ગણાતા બે પ્રદેશોમાં કાંઇ હરિફાઇ જેવું રહ્યા કરતું આવે છે. ગુજરાતી ગણાતા બધા મહાપુરૂષો મૂળે કાઠીયાવાડી હતા એવો દાવો ઘણા કાઠીયાવાડીઓ કરતા. હવે કરે છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે–મૂળે તો, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રથી આપણે ગુજરાતીઓ વસતીમાં ઓછા છીએ. તેમાં આવી ભેદરાશિ કોઇ રીતે ઇષ્ટ નથી. અને આ ભેદવૃત્તિ કેટલી અકારણ છે તે બતાવવા માટે આ મુદ્દો અહિં રજૂ કરું છું કે વીરરસનો કાઠીયાવાડનો જ વિશિષ્ટ રસ–અને વીરતા તો કાઠીયાવાડીઓનોજ વિશિષ્ટ ગુણ–એ વિચાર કેટલા એકતરફી છે તેનો પુરાવો તળ ગુજરાતનો આદિ વીરકવિ નર્મદ પૂરો પાડે છે.

વળી મહાપુરૂષોના પાકમાં કાઠીયાવાડનો હિસ્સો ગુણે તેમજ સંખ્યાની નજરે ઉતરે તેવો નથી એ મુદ્દો સહર્ષ સ્વીકારતાં પણ અખિલ હિંદના માનને સકારણ પાત્ર એવા સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી બન્ને મહાપુરૂષો કાઠીયાવાડની બહારજ પોતાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી તથા પ્રસારી શકયા છે. ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે ઘરમાંથી નાસી છૂટેલ દયાનંદ સરસ્વતી કાઠીયાવાડી ખમીરના હતા એની કોઇ ના નથી જ પાડતું—પરન્તુ એવા પુરૂષના માનસ પર જે અવચેતન અસર રહી હોય તે સિવાય એના ઘડતરમાં કાઠીયાવાડ સંસ્કારનો, સાહિત્યનો કે જીવનનો ફાળો કેટલો વારૂ ?

સુરતનો બાંકો મર્દ કવિ વળી? એ ગુજરાતની વીરતા, સાહસ અને લડાયક જુસ્સાનો સુંદર પ્રતિનિધિ છે એની કોણ ના કહી શકશે ? અને સાથેસાથે ગુજરાત બહારના પ્રાંતોની માન્યતા આદિવીરકવિ કેટલી ખોટી પાડે કે ગુજરાતી એટલે તો કેવળ વેપાર કરી જાણનારી પ્રજા એને પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એ છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ. કાનમ, ચરોતર અને પંચમહાલમાં લડાયક જુસ્સો, વીરતા કે સાહસ નથી એમ કોઇ કહી શકશે ખરૂં ?

અને નર્મદની ‘ ગુજરાત ’ ની ભાવના કેટલી વિશાળ હતી ? આધુનિકોમાં ગુર્જર સંસ્કાર અને ગુર્જરભૂમિને માટે આમરણ મથનારાઓમાં તે પ્રથમ હતો. ગુજરાતી ભાષાને માટે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે તેની મમતા અને બલિદાન સુવિદિત છે. અને આજદિન સુધી અનેક વાર જોવામાં આવેલી આપણા ગુજરાતીઓની સુવિદિત બેકદર આપણે આ આદ્ય સાહિત્યકારની બાબતમાં પણ જોઇ શકીએ છીએ. ગુજરાતીઓએ તેની પૂરતી કદર કરી નહીં. આજીવન કલમને ‘ ખોળે ’ માથું મૂકનારને ગરીબાઇમાં રાખી દુઃખી કર્યો એ તો ઠીક, પરંતુ એના જેવા સમયમૂર્તિ નરનું સપ્રમાણ અને સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર પણ અત્યાર સુધી બહાર પડયું નથી એ ગુજરાતને કેટલું શરમાવાનું છે ? તેનાં લખાણોમાંથી આજે પણ વંચાય અને ઉપયોગી હોય એવાંનો સંગ્રહ બહાર પાડવાના પ્રયાસો પણ કેવળ ઓછા થયા છે. ખરેખર ! આપણા એક વિચારશીલ વિદ્યમાન લેખક કહે છે તેમ ગુજરાત ‘ ગાંડી ’ જ છે. સાહિત્યને એટલે સાહિત્યકારને પોષણ આપવું એ સંસ્કારજીવનનો અગત્યનો ભાગ છે એ હજી પણ ગુજરાતની સમજણમાં બરાબર ઉતર્યું લાગતુ નથી.

નર્મદશતાબ્દી ઉજવનાર સમિતિ યાતો સાહિત્યપરિષદ પોતે આ દિશામાં યોગ્ય પગલાં ભરે એ અનેક દૃષ્ટિએ ઇચ્છવા જેવું છે.

વીરકવિ નર્મદનું જીવનકાર્ય

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત્ હરસિદ્ધભાઇ દીવેટીઆ

[નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવપ્રસંગે મુંબાઇ નર્મદશતાબ્દીસમિતિના પ્રમુખપદેથી કરવાના ભાષણમાંથી પ્રથમખંડ માત્ર મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. શં. છ. રાવલ.]

કવિ નર્મદાશંકરના નામથી ભાગ્યેજ કોઇ શિક્ષિત ગુજરાતી અપરિચિત હશે. તેમના અવસાનને આજે સુડતાળીસ વર્ષો થઇ ગયાં છે. એથી એમનો નિકટ પરિચય ધરાવનારી વ્યક્તિઓમાંથી અત્યારે ઘણા થોડાઓ જીવન્ત સૃષ્ટિમાં હશે. એટલે કવિ સંબંધી તેમનાં સંસ્મરણોનો લાભ આપણને મળવો દુર્લભ છે. હાલના યુવક-વર્ગમાંથી તો નર્મદ એક કવિ અને 'જયજય ગરવી ગુજરાત'ના કર્ત્તા છે તે શિવાય એમની કૃતિઓ વિષે ઘણું ઓછું જાણનારાઓ કેટલાક નીકળશે. પરન્તુ તેથી નર્મદની વિદ્વાન્ સાક્ષર તથા સુધારક તરિકેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા તેમજ ગુર્જર સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન ઓછાં થતાં નથી.

પ્રથમ પંક્તિમાં આવે એવા ગુર્જર કવિઓ તો એમના પહેલાં અનેક થઇ ગયા. પરન્તુ હું ધારૂં છું કે ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યના નભોમંડળમાં તો એમનું સ્થાન ઉષઃ-કાળના તેજસ્વી તારા શુક્રની માફકજ હમેશાં કાયમ રહેશે. એમનું આશરે સને ૧૮૫૬ થી ૧૮૮૬ સુધીનું ત્રીસ વર્ષનું સાક્ષરજીવન રહ્યું તે દરમીઆન તેમણે કવિ, લેખક, વિવેચક, વિચારક, વક્તા, નાટયકાર, સુધારક અને દેશહિતચિન્તક-એ સર્વ તરિકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરવાર કરી આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી નાના-મોટા કવિઓની તો ખોટ નહોતી, પરન્તુ સારા અને શિષ્ટ ગદ્ય-લેખક અને વિવેચક તરિકે તો નર્મદ પહેલાં કોઇ થયો હોય એમ જાણ્યું નથી. નર્મદનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો હતો અને હું ધારૂં છું કે જેઓએ 'નર્મગદ્ય' વાંચ્યું હશે તેઓ મારી માન્યતા સાથે સંમત થશે કે એ પુસ્તકમાં નર્મદે ભાષા, સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર, કેળવણી, ઇતિહાસ, સમાજસ્થિતિ, સંસારસુધારો, નીતિ, ધર્મ, જગત્પ્રવૃત્તિ વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર લેખો, નિબંધો તથા ચર્ચાઓનો જે સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે તે આપણા ગદ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક પ્રથમ અને અનુપમ કૃતિ તરિકે ચિરકાલ અમર રહેશે. આ સંગ્રહમાં ખાસ કરીને રામાયણ, મહાભારત તથા ઇલીયડનો સાર, મહાદર્શન એટલે જગતના પ્રખ્યાત દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, રાજ્યરંગ, જગતના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસનું સોળ વિભાગમાં સમગ્ર દર્શન, ગુજરાતીઓની સ્થિતિ, લગ્ન અને પુનર્લગ્ન, સ્ત્રીકેળવણી વગેરે લેખો જ્ઞાન અને રસથી પૂર્ણ છે, જુસ્સા તેમ હૃદયની લાગણીથી ભરપૂર છે. તે નર્મદની સર્વાંગ વિદ્વત્તા તેમજ વિચારશીલતાનું ભાન કરાવવાની સાથે એમ બતાવે છે કે જેમ એનું વાચન વિશાળ અને વિવિધ હતું, તેમ એની બુદ્ધિ તીવ્ર ગ્રહણશક્તિવાળી હતી; તેમ જ વિચારશક્તિ ઉદાર અને ઉદાત્ત હતી. સુરતની હાઇસ્કૂલમાં અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ કર્યા પછી મુંબાઈમાં હાલની એલ્ફિ-

ન્સ્ટન કૉલેજના પુર્વજ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટયુટમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને જો કે કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓને લીધે તે ગ્રેજ્યુએટ થઇ શકયા ન હોતા, તોપણ અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન તેમણે અસાધારણ રીતે સારૂં વિશાળ મેળવ્યું હતું, અને તેની છાપ તેમના મન ઉપર ઉંડી પડી હતી, એમ એમના લેખસંગ્રહથી જણાય છે.

આપણા ગદ્યસાહિત્યની અનેક દિશાઓમાં નર્મદ અગ્રેસર હતા. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેમ જ કવિજીવન લખનાર તે પહેલા હતા. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીના મુખ્ય ગુજરાતી કવિઓનાં તલસ્પર્શી ચરિત્ર લખનાર, તેમ તેમની કૃતિઓનું તાત્ત્વિક અવલોકન કરનાર તેઓ પહેલા હતા. સરલ ગુજરાતી વ્યાકરણકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. કાવ્યશાસ્ત્રનાં અંગો પિંગળપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, અલંકારપ્રવેશ અને નાયિકાપ્રવેશ પણ તેમણે શાસ્ત્રીય રીતે છતાં સહેલ અને સુગમ લખ્યાં છે. તત્ત્વ-ચિંતન અને અધ્યાત્મદર્શનના વિવેચક પણ તેઓ પહેલા હતા. ઇતિહાસકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસારસુધારા વિષે નિબન્ધો તથા કાવ્યો લખનાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. પ્રાચીન કાવ્યસંશોધક તથા લોકસાહિત્યસંગ્રહકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસ્કારી વર્તમાનપત્રકાર તરિકે તેઓ લગભગ પહેલા હતા. અને છેવટે ગુજરાતી ભાષામાં કોશકાર તરિકે, તેમ જ કથાકોશકાર તરિકે પણ તેઓ પહેલા હતા. નાટકોના લેખક તરિકે પણ તેમનું સ્થાન અગ્રગણ્ય હતું. તેમનાં નાટકો મુંબાઇની રંગભૂમિ ઉપર અનેક વાર ભજવાયાં છે, એ તેની તે કાળની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરે છે. રીતસર આત્મજીવન આલેખનાર અને નોંધપોથીઓ લખનાર તેમજ પોતાનાં કાવ્યો ઉપર નિષ્કપટ ટીકા લખનાર પણ તેઓ કદાચ પહેલા હશે, એમ મારૂં સમજવું છે.

આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે જેવી એમની ગ્રહણ અને વિવરણશક્તિ હતી તેવી જ તેમની સર્જનશક્તિ પણ વિશાળ અને વેગવતી હતી. તેમને લોકસાહિત્ય અને લોકશિક્ષણની જે કોઈ દિશા અણખેડાયલી લાગી તેને ખીલવવાની પોતાની ફરજ વિચારી અને કલમ ઉપાડી તેમાં ઝોકાવ્યું હતું. એ સંબંધી તેમના અનેક ગ્રંથો અને લેખો અત્યારે મોજુદ છે. તેમની ભાષા એમના પછીના યુગમાં જેવી સંસ્કૃતમય થઈ તેવી તો નથી. પરન્તુ તે સાદી, સરળ, સચોટ અને સીધી છે. શબ્દો કરતાં વિચારો અને તેના ભાવ તથા જુસ્સા ઉપર એમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. (આ બાબતની આપણા લેખકો માનસિક નોંધ લેશે એમ આશા છે.) એમના વિચારોમાં પણ એમના જમાનાના વિચારો તથા માન્યતાઓ સાથે સરખાવતાં સચોટતા, વિશિષ્ટતા અને નવીનતા છે. જરા આગળ વધીને પણ કહી શકીએ કે તેમના સમયનાં પ્રચલિત રૂઢિઓ અને મન્તવ્યો તરફ તો તેમના વિચારો બંડખોર છે. હિન્દુ સમાજ અને સંસારની અનેક ખામીઓ અને અનિષ્ટ રિવાજો તરફ એમણે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો છે. અને તે માટે જાતે પણ ઘણું જ સહન કર્યું છે. ખાસ કરીને હિન્દુ વિધવાની દયાજનક સ્થિતિનું ચિત્ર તો એમણે હૃદયદ્રાવક શબ્દોમાં પહેલીજ વખત આપણા સમાજ પાસે મૂકયું છે. 'નર્મકવિતામાં' વૈધવ્યચિત્ર, વિધવાની પરાધીનતા, વિધવાનો પશ્ચાત્તાપ વગેરે કાવ્યોમાં એમની આ વિષય ઉપર ઉંડી લાગણી જણાય છે.

આવા બંડખોર સ્વભાવવાળું માનસ બન્ધનો તોડવા તરફ વૃત્તિ ધરાવે, એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોવા છતાં તેમણે કવિતામાં પિંગળાદિનાં નિયમબંધનો તોડેલાં છે, તેમ સમાજવ્યવહારમાં પણ પોતાને અણઘટતાં લાગેલાં બંધનો સામે તેમણે બંડ નિર્ભયપણે ઉઠાવેલું છે, મને નર્મદના આચાર અને વિચાર બન્નેમાં પ્રણાલિકાના ભંગ સાથે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન પણ જણાય છે. અસાધારણ બુદ્ધિ સાથે એમનું નૈતિક ધોરણ પણ અસાધારણ છે, એનો પૂરાવો એમના લેખો તેમજ કાવ્યો, ખાસ કરીને શૃંગારરસનાં કાવ્યો, ઉપરથી મળી શકશે. કંઈક ઉચ્છૃંખલતા, કંઈક આવેશમયતા, કંઈક હલકાઈ, કંઈક સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા નૈતિક ધોરણ પ્રમાણે વર્તનની શિથિલતા—એમના જીવન અને કૃતિઓને કેટલેએક અંશે કલુષિત કરે છે. કવિ પોતે પોતાને ઉદ્દેશીને જ 'પ્રેમનીશો' નામની તેમની ગરબીમાં ગાય છે :

'જ્ઞાની ઘણો છઉં તોય હું રે, કહું છું સાચું,
સ્હેજે સ્હેજે લાગી જાય દિલ, તનડે તાવ ધીકે હો;
નર્મદ તો પ્રેમચૂર છું રે, કહું છું સાચું.'
વગેરે.

આવું શિથિલ જીવન ગાળ્યા પછી અંતે તો કવિ એમની પ્રૌઢાવસ્થામાં એમનાં પ્રિયજનોને સંબોધીને લોકમશહૂર નીચેના ઉદ્‌ગાર કાઢે છે:

'નવ કરશો કોઇ શોક, રસિકડાં, નવ કરશો કોઇ શોક,
યથાશકિત રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી—રસિકડાં૦

* * * *

જગતનીમ છે જનનમરણનો, દઢ રહેજો હિંમતથી;
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થાશો તે લતથી—રસિકડાં૦'

આવી રીતનું કવિનું અંગત જીવન હતું. દરેક જાતનાં બન્ધનો તોડવાં, એ જ સ્વતન્ત્રતા અને સુધારો એ માન્યતા અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા એ જમાનાના કેટલાએક આવેશમય પુરૂષોની કદાચ હશે અને એની અસર નર્મદ ઉપર થઇ હોય તો તે અસંભવિત નથી. બુદ્ધિની તીવ્રતા સાથે હૃદયનો આવેશ, લાગણીનો જોસ એમનામાં ખાસ જણાઇ આવે છે અને તેને લીધે અસાધારણ બહુશ્રુતતા સાથે જૂદાજૂદા રસોનું અસાધારણ મિશ્રણ એમનામાં જણાય છે. વીરરસ અને શૃંગારરસ એમની કૃતિઓમાં શાન્તરસની સાથેસાથે બલ્કે વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે. અને 'પ્રેમશૌર્ય' એ પોતાનો જીવનમંત્ર કવિએ રાખ્યો તેમાં એમના માનસનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ જણાય છે.

કવિની અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં એક મુખ્યતઃ એમની સ્વદેશપ્રેમની ભાવના છે. અને તે વિષેનું આપણું સાહિત્ય જો કે અત્યારે તો ઘણું વિકાસ પામેલું છે, પરન્તુ કવિ પોતાના કાળમાં તેમાં અગ્રેસર હતા, એટલુંજ નહીં પરન્તુ ગુજરાતી ભાષા

જીવશે ત્યાં સુધી એમનાં આ વિષેનાં કેટલાંએક કાવ્યો ભૂલાશે નહીં. આ એક જ વસ્તુ ગુજરાતની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં એમનું નામ અમર રાખવા માટે સમર્થ ગણાશે. ગુજરાત માટે એમની રગેરગમાં અભિમાન-રૂધિર વહ્યાં કરતું હતું, અને તેમને અભિનવ પ્રેરણાઓથી ઉત્તેજિત કરી કહ્યું હતું.

'ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તું ભણુવભણુવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભક્તિની રીત;
ઉંચી તુજ સુન્દર જાત
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !'

તેમજ

'પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ થકી ગુજરાતી વધા,
કોઇ રીતની તો પણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા;
તેનીતેની છે ગુજરાત,
વળી હોય ગમે તે જાત,
તેની તેની છે ગુજરાત.'

* * * *

'નર્મદ કહે ગુજરાતી ભાઈઓ માતને અર્થે સંપ ધરે,
ખંતે બન્ધન તોડી રણે સૌ ઝૂઝી જયસુખ જમે ભરે.
પ્રેમશૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત.'

આવા કવનોનું વહન દેશભક્તિથી ઉભરાતી ઉર્મિઓના ઉછાળા શિવાય સંભવિત હોય ખરૂં ?

એમના સમયમાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનના અંધકારમાં, સામાજિક બન્ધનોના પાશમાં અને બાહ્ય સુખની મોહનિદ્રામાં પડી રહેલો હતો. તે સ્થિતિમાંથી તેને મુક્ત અને જાગ્રત કરવા માટે નર્મદે જરા ઉચ્છૃંખલ, પરંતુ વીરરસથી હલમલતાં વચનો વડે હિન્દુ સમાજને ચાનક ચઢે એવી રીતે પોતાની કવિત્વશક્તિ અને લેખન-કલાનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એક રીતે કહીએ તો તેણે એ માટે પોતાના પ્રાણ ઓવાર્યા હતા. એનાં જ્ઞાન તથા સુધરેલા વિચારોને તે સમયના વતાવરણની સાથે સરખાવતાં મને લાગે છે કે નર્મદ ઘણી બાબતોમાં એના કાળથી ઘણો આગળ વધી ગયો હતો; અને એ જ કારણે એનો સમકાલીન સમાજ એને સારી રીતે સમઝી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે જીવન પર્યંત પોતાની ધૂનમાંજ મસ્ત અને બંડખોર રહ્યો. આદિસુધારકમાં નિડરતા, સ્વમતાગ્રહ અને ક્ષુદ્ર લોકમત માટે તિરસ્કાર, આદિ જે ગુણો જોવામાં આવે તે તેનામાં હતા, પરન્તુ આદર્શ સુધારકને છાજે તેવું અને જનસમાજમાં

નૈતિક પ્રતિભા પડે એવું અકલંકિત ચારિત્ર્ય એનામાં નહીં હોવાથી એની બુદ્ધિશક્તિ તેમજ હૃદયની આતુરતા જોતાં એના તરફ જેવી માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તેવી થઇ શકી નહની. અત્યારે પચાસેક વર્ષ પછી એના અંગત જીવનનાં સ્મરણો ઝાંખાં થઇ ગયાં છે; અને કાળે કરીને ઘસાઈ પણ જશે. પરન્તુ એનું સાક્ષરજીવન તો ગુજરાતની જાગૃતિના ઉષઃકાળમાં હતું તેવું ને તેવું હજીયે પોતાના પ્રકાશથી માર્ગ-સૂચક તારાની માફક હમ્મેશ માટે ઝળકતું રહેશે.

આ ઉષઃકાળ વિષે નર્મદ પોતે શું કહે છે તે જોઇએ :

" ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઈ કરે એ તો વિસ્મય જેવું થાય. તો પણ, સમૂહના આગ્રહઉત્સાહે વહેલું મોડું પણ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક સંસ્કાર પામતી આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રઇ કામ કરીયે છૈયે. આપણું શુભ ચિન્તન આજ હોવું—

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે. તો તેના એક અંગપ્રદેશ–ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જય શ્રીરંગ બિરાજો !"

આ ઉદ્ગારો આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર નીકળ્યા હતા. ગુજરાતનું ગૌરવ વધે એજ એના મનની મહત્વાકાંક્ષા હતી, અને તે માટે તેણે યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કર્યા હતા.

એની એવીજ એક બીજી અભિલાષા જોઇએ. હું આગળ કહી ગયો કે ગુજ-રાતી ભાષાનો કોશ રચનાર નર્મદ પહેલો હતો. તે કોશની અપૂર્ણતા તથા ન્યૂનતા વિષે એ લખે છે :

" કોશ કોને કેવો, કોશમાં દોષગુણ તે કોને કહેવા, ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ તે કેવો થવો જોઇએ એ મેં જાણ્યું છે અને ગ્રન્થ પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નડતાં વિઘ્નો સાહસબુદ્ધિએ તોડી ઘણે કાળે પણ આ લીટીઓ લખવાનો રૂડો દાડો જોઉં છઉં ! આ કોશ જેવો જોઇએ તેવો નથી જ પણ અવે એ અથવા બીજો કોઈ મનમાનતો ઉત્તમ પ્રકારે રચવો એ બીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. વર્તમાનમાં ગુજરાતી કોશ સંબંધી મારી આશા આટલી છે કે ગુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારો પૂર્ણ બળસૌંદર્યે ઝળાંઝળાં કરી રચલો એવો કોશ, સરસ્વતીને પ્રસાદે એક વાર જોઉં–એ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, રૂડી ભક્તવત્સલ ને પરમ ઉદાર છે."

આ અભિલાષા એના જીવનમાં પૂર્ણ ન થઈ અને હજી પણ અપૂર્ણ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તથા શ્રીમાન્ ગોંડળનરેશ-એ બન્ને તરફથી ગુજ-રાતી ભાષાના કોશની રચના ચાલે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ અને આશા

રાખીશું કે નર્મદનું આદર્યું જે અધુરૂં રહેલું છે ને એના પ્રયત્ન પછી સાઠે વર્ષે પણ પૂર્ણ થાય અને એના આત્માને સંતોષ મળે.

નર્મદની અનેક સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાંની અહીં બીજી કેટલીએક ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. સંસારસુધારાની સાથે લોકસેવા તથા સમાજસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઇ સભાઓ અને સમાજસંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં તેમજ તેની ભાષણાદિ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં એ અગ્રેસર હતો. એની યુવાવસ્થામાંજ સને ૧૮૫૧ માં એણે મુંબાઇમાં 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' મુબઇમાં વસતા અન્ય ગુજરાતીઓની મદદથી સ્થાપી હતી; અને તેમાં પહેલું સુંદર માહિતીભર્યું ભાષણ એણે 'મંડળીઓથી થતા લાભ' વિષે આપ્યું હતું. અત્યારે તો આપણને આ વિષય વિષે ભાષણની જરૂર હોય તે નવાઈ જેવું લાગે, પણ નર્મદને તો પોતાના કાળના સૂતેલા અઘોરીઓને જગાડવાના હતા; લગભગ, અચેત થયલાઓમાં ચેતન પ્રેરવાનું હતું. પ્રથમ "બુદ્ધિવર્ધક" માસિક અને 'જ્ઞાનસાગર' સાપ્તાહિક કહાડયા અને ચલાવ્યા પછી 'ડાંડીયો' નામનું નર્મમર્મહાસ્યવાળું વર્તમાનપત્ર એણે કહાડયું હતું. તે સમયના જાહેર પ્રશ્નો ઉપર પણ એ વિવેચન તથા ચર્ચાઓ લખતો. અને એમ જણાય છે કે લોકમતની કેળવણીમાં તે સમયે તેણે એ પત્રદ્વારા કીમતી સેવા બજાવી હતી.

નર્મદના સમકાલીન સાક્ષરોમાં એની સાથે મૂકી શકાય તેવા તો એક જ—કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ છે. બન્નેનું કવિત્વ વિરલ, પરન્તુ એક બીજાથી જૂદી જ જાતનું હતું. એ સમયમાં આ બે કવિઓ વચ્ચે બહુ સ્પર્ધા ચાલતી અને બન્નેના પ્રશંસકોના જૂદા પક્ષો ઉભા થયા હતા. જેવું બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર જૂદું હતું, તેવું જ તેમનું માનસ પણ જૂદું હતું અને તેવી તેમની કવિતારીતિ પણ જૂદી હતી. સુરતી સ્વભાવ સાથે જન્મેલો અને મુંબાઇની મોજમજાહ અને મસ્તીમાં ઉછરેલો રંગીલો નર્મદ અમદાવાદના ઠરેલ અને વ્યાવહારિક વાતાવરણમાં રહેલા ઠાવકા દલપતરામ કરતાં જૂદો જ પડે એમાં શી નવાઈ ? એકને પ્રદેશપ્રદેશના પ્રવાસો કરી અનુભવ વગેરેથી ઘડાયલી મુંબાઇગરી પ્રજાને પ્રબોધવાની હતી, તો બીજાને રૂઢિચુસ્તપણાથી તરબોળ વિદ્યાનુભવ આદિ સંસ્કારોથી કંઇક મુક્ત પ્રજાને જાગ્રત કરવાની હતી. એકની મુંબાઇના દરિયાના ઉછળતાં મોજાં જેવી જરા ઉષ્ણતાવાળી જુસ્સાદાર વાણી અને બીજાની સાબરમતીનાં નીર જેવી ઠંડી અને મીઠી વાણી હતી. એકે દક્ષિણમાં રહીને અને બીજાએ ઉત્તરમાં રહીને, પણ બન્નેએ પોતાની કવિત્વશક્તિથી ગુજરાતની જાગૃતિ જગવવામાં ઘણી કીમતી દેશસેવા કરી છે. એકે ગાયું:

" સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે.
× × × ×
સાહસે જ્ઞાતિના બંધ કાપી ઝટ નાંખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ, બીક નવ રાખો."

ત્યારે બીજાએ ગાયું:

"સજન ! સંભળાવજો રે ધીરેધીરે સુધારાનો સાર."

આવી રીતે આ બન્ને કવિઓ એક બીજાની પૂર્તિ રૂપે હતા.

દરેક મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે થાય તેમ નર્મદમાં પણ એની ઉત્તરાવસ્થામાં વિચારોનું પરિવર્તન જોવામાં આવે છે. એના મરણના એક વરસ જ પહેલાં પ્રકટ થયેલા એના 'ધર્મવિચાર'માં આ પરિવર્તન સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. શૃંગાર અને વીરરસથી હલમલી ઉઠેલો નર્મદ આ પુસ્તકમાં જૂદા જ રૂપમાં જણાય છે અને તે વાંચતાં સહજ વિસ્મય થાય છે કે 'ધર્મવિચાર'નો લેખક અને 'ઋતુવર્ણન' વગેરે પ્રેમકાવ્યોનો લેખક તે એકજ હશે ? પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ કવિને જોયા હોય તેમ અનુભવ્યા હોય. એવા પુરૂષો હાલ આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય એટલા થોડાજ હશે. તેમાંના એક આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ કવિને ફક્ત એકજ વખત એની ઉત્તરાવસ્થામાં મળ્યા હતા અને તે વખતે એમના મન ઉપર શી અસર થઇ તેનું વર્ણન એમણે આપ્યું છે. તેઓ કહે છેઃ

"આ, નર્મદનો ઉત્તર કાળનો, 'ધર્મવિચાર'ની પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઇ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મને મુગ્ધ કર્યો; એમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મારા મનમાં એ વીરનર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે એ ગુર્જર માતાની અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મારે પડયો જ નહીં." ન. ભો. દી. કૃત સ્મરણમુકુરઃ પૃષ્ઠ ૧૯૬

નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાના આ દર્શનની સાથે એક બાબતની નોંધ ન લઇએ તો તે અધુરૂં જ ગણાય. એમણે ધાર્યું હોત તો એમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની કૃપાવડે લક્ષ્મીનો પ્રસાદ પણ તે સારી રીતે મેળવી શકયા હોત. પરંતુ આ ઉચ્ચ ભાવનાવાળા પુરૂષે પોતાની પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મરે નોકરીનો ત્યાગ કરી, સરસ્વતીની સેવામાંજ જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે વિષે કવિ કહે છે : "મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં." આવી રીતે સાહિત્યની સેવામાં નર્મદે દરિદ્રાવસ્થાનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર કર્યો અને અંતપર્યંત પોતાના એ નિશ્ચયને વળગી રહ્યો. ઉપરાંત વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરી તે સમયે મહાપાપ સમાન ગણાતા સુધારાનો અંગીકાર કરી, સમાજના બહિષ્કારને પણ સહન કર્યો. આવી જીંદગીમાં એણે એના પોતાના સંતાન માટે તો

કંઈ વારસો મૂકયો નહીં, પરન્તુ એની પ્રિય માતા ગુજરાતનાં સંતાનો માટે તો એ ઘણો મૂલ્યવાન વારસો મૂકતો ગયો છે.

આ પ્રમાણે આ વીરકવિની જીવનકથા છે. ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર એને પ્રથમ શ્વાસ લીધાને આજે સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. અર્ધી સદીનું એનું જીવનકાર્ય અને તે પછીની અર્ધી સદીની એ કાર્યની ગુજરાતના સાહિત્યજીવન ઉપર થયેલી અસર—એ બન્નેને ગુર્જર પ્રજાની અંજલિ આપવા માટે આજે આ નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવ ગુજરાતમાં સ્થળેસ્થળે ઉજવાય એવો પ્રબન્ધ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ તરફથી યોજવામાં આવ્યો છે, અને તેનો સત્કાર પણ સુંદર પ્રમાણમાં થયો છે એમ જણાય છે. તેને અંગે મુંબાઈ જે નર્મદનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન હતું અને જેને એની પ્રેરણાઓ મળી હતી તે મુંબાઇને તો આ ઉત્સવ ઉજવતાં મગરૂર થવાનો જરૂર હકક છે, અને તેની સાથે એનું નામ કાયમ રહે એવું સ્મારક ઉભું કરવાની ફરજ પણ તેને માથે છે. કવિએ મુંબાઇમાં જ ગુજરાતના ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટેનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં અને મલબારહિલ તથા મજગામની ટેકરી—જેને 'એણે નર્મદ ટેકરી'નું નામ આપ્યું હતું તે—ઉપર બેશી સમુદ્રતરંગોના નિરીક્ષણ સાથે પોતાના મનમાં ઉછળતા વિચાર તરંગો કવિતારૂપે ઝીલ્યા હતા. તેવોજ એક વિચારતરંગ મને અત્યારે આવે છે કે નર્મદ પાછો સજીવન થઇને આપણી વચ્ચે આવે તો હાલના પ્રગતિમય યુગના આપણા ગુજરાતને જોઇને એનું અંતર શા ઉદ્દગાર કહાડે ? જવાબમાં દૂરથી નર્મદનો સ્વર સંભળાય છેઃ

' મુજ આશ પૂર્ણ થઈ માત !
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !'

સૈનિક અને સેનાની

' ધૂમકેતુ '

' હા ભૈયા ! હું તો આ ચાલ્યો શંખનાદ હજુ થાયે હો ! '

આ લીટીઓ લખનારો—અને એ પ્રમાણે આચરનારો નર્મદ આજે હોય તો સંગ્રામનો સેનાની બનીને જ ફરે એમ નથી લાગતું ? નર્મદના સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ કરતાં જીવનને અનુરૂપ એવું એક જ વિશેષણ લગાડવું હોય તો 'વીરનર્મદ' એમ જ કહેવું જોઇએ. નવલરામે એને 'સમયમૂર્તિ' કહ્યો છે, પ્રોફે. વિષ્ણુપ્રસાદના મતે યુગપ્રતિનિધિ કરતાં એને માટે વધારે યોગ્ય શબ્દ, 'યુગપ્રવર્તક,' કૌમુદીના લેખક રા. કમળ—જે છુપા નામની પાછળ રા. બટુભાઇનું ઉમરવાડિયાનું વ્યક્તિત્વ છે એ હવે સૌને ખબરછે—એને 'સાચો નિખાલસ માણસ' કહે છે; એ સઘળાના કરતા વધારે મારું નહિ તો સૌની સાથે ગોઠે તેવું સૈનિક અને સેનાની નર્મદ છે.

નર્મદ કવિ હતો. અર્વાચીન ગુજરાતનો પહેલો ગદ્યલેખક હતો. સુધારક હતો, કોશકાર હતો, આપણા રંક ગુજરાતી સાહિત્યનો પહેલો ઇતિહાસકાર હતો + પ્રગલ્ભ હતો, સ્વપ્નશિલ્પી હતો—અને એ ઉપરાંત—રખડુ હતો, સ્વચ્છંદી હતો,—પરંતુ એ સઘળાં સ્વાંગમાં નર્મદ હમેશાં વીર હતો. હમેશાં સૈનિક હતો, હમેશા સેનાની હતો.

નર્મદનું સાચું વ્યક્તિત્વ એની જોસ્સ, જુવાની અને જામેઇશ્કથી ભરેલી ઢંગધડાવિનાની અકવિતામાં રહ્યું છે. એ કુકવિતા નથી, કુકવિતા હોત તો આજે નર્મદને કોઈ સંભારત પણ નહિ × જેમ કુવ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા વ્યવસ્થાને જન્માવે છે, તેમ કુકવિતા અને અકવિતામાં, અકવિતા કવિતાને જન્માવે છે. આપણે તો એ અકવિતા, કુકવિતા, કવિતા કે સુકવિતા સાથે આટલો જ સંબંધ છે. એ નર્મદ કેવો ‘ હતો ’ એ એમાંથી દેખાઈ આવે છે. જામેઇશ્કની ખુમારીમાંથી સૈનિક તરીકેની ખુમારી એનામાં શી રીતે જન્મી—નર્મદ ઇતિહાસના આ મેયડાના ઉકેલમાં એના જીવનબળની અને પુરુષાર્થની સમીક્ષા રહેલી છે— એ જ એના જીવનનો મહત્ત્વનો અને કદાચ એકલો જ પ્રશ્ન છે. પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓમાં અને પ્રાચીન કવિઓના ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં કેટલીક વખત દુર્ગુણોને સુંદર આકૃતિ આપવામાં આવે છે એમાં એક રહસ્ય જણાય છે. દુર્ગુણ દુર્ગુણરૂપે પ્રગટ થયા પછી એટલો હાનિકારક નથી થઈ શકતો કે જેટલો એ સદ્‌ગુણના સ્વાંગમાં રહીને થઈ શકે છે નર્મદે પોતે કેવો હતો એ જો કોઈ દિવસ જાણ્યું ન હોત તો એ જ્યાં હતો ત્યાંનો ત્યાં રહેત. * નર્મદના પ્રયત્નનું બીજ આ સૈનિક તરીકેની મર્યાદામાં રહેલું છે. એ સૈનિક ન હોત તો કોઈ દિવસ કવિ, ગદ્યકાર, કોશકાર કે કે સંસારસુધારક—કાંઈ પણ ન થાત

* રે નર્મદ! અંધારી રાત.
* તેને મળતી તારી જાત.
* રે નર્મદ! આ વેળા તને
ચડી કરતા અંધી અમે. *

નર્મદની આવી અનેક આત્મલક્ષી વેરણછેરણ લીટીઓનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને નર્મદના જીવનબળ વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. નર્મદે પોતાના જીવનને છેક હલકી કોટિમાંથી ધીમેધીમે—પરંતુ નિત્યજાગૃતિ અને સદાગ્રહ વડે ઘડ્યું છે, એ જાણીને આપણને એના સઘળા દુર્ગુણો જાણવાનું મન થાય છે નર્મદમાનવી નર્મદકવિ કરતાં શા માટે વધારે મહાન થયો તેનું બીજ પણ આ પ્રયત્નમાં જ રહ્યું છે.

નર્મદે ‘ પ્રીતક્ષેત્ર રણક્ષેત્ર ’ માંથી સામા પાણીમાં તરવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી.

\+ નર્મદે ‘ડાંડિયો’ ચલાવ્યો હતો. તે કેટલી નિર્ભયતાથી એ તો સુવિદિત છે

× ‘કુવ્યવસ્થા કરતાં અવ્યવસ્થા સારી’ ગાંધીજી ‘જાતીયવૃત્તિને Sublimation ને પંથે પણ વાળી શકાય છે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નર્મદનું જીવન ઘણું અગત્યનું છે. ‘જેસલ જગનો ચોલટો, જેસલ જગનો વીર—’ જીવનપરિવર્તનની આ મહાકથા નર્મદજીવનને કેટલી લાગુ પડે છે!

* “ બોલવું તેવુંજ લખવું ’ એ જ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છું ”— જોડણી વિષેના નર્મદના આ વિચારમાં એક રીતે એના વ્યક્તિત્વની જ છાપ છે

પોતાના એક વિશ્વાસી મિત્રને આ જીવનકળા વિષે કાંઇક ખ્યાલ પણ આપેલો છે:*

'કહું સાનમાં દૂરથી સમજાણુ ઉપાય,
ઉપાય જે હું બોલું છું તે અનુભવના જાણુ.
સુખી થાવું હોય તો દેજે આદરમાન.
ધીરો થઇ જા સામટો, ખા ખા બહુ ખામોશ.
મનમાં અજવાળું કરી ઓછો કર દુજ જોશ.
છેક હારની સન્મુખે આવવું છોડી દેય.
અડકતરાતો થઇ થઇ ખૂબજ વ્હાતો રેહ—'

એટલે આટલું તો ચોક્કસ કે નર્મદે સાધેલો જીવનવિકાસ એ એની નિત્યજાગૃતિનું ફળ છે. નર્મદના કરતાં લેશ પણ ઓછો વીર આ ઉચ્છૃંખલતાને તરી આવી રીતે પાર ન ઉતરી શકત. નર્મદની ખરી મહત્તાનું બીજ એટલા માટે એ સ્વચ્છંદી હતો એમાં રહ્યું છે. નર્મદે ' આવેશી શૌર્ય ' કરતાં અંતર્ગત શૌર્યને વખાણ્યું છે. પ્રેમશૌર્યને એણે પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવ્યો એમાં એના જીવનસર્વસ્વનું રહસ્ય નથી આવી જતું ?

સુરતના આ + ' સ્પાર્ટન'નો જીવનવિકાસ નીચેના નકશાથી બરાબર સમજાઇ જશે. જો કે વધારે સારાં ને વધારે માહિતીવાળાં સાધનોથી એ વધારે યથાસ્થિત મોકલી શકાયો હોત.

' લોક તણા વિચારમાં છૂપી રાખવા જોગ,
તે પણ આંહી બોલી દઉં કહાડિ નાખવા રોગ.

સંસાર સુધારાની આ લીટીમાં પણ એનું મનસ દેખા દે છે.

* નર્મદના પ્રેમપત્રો હજી કોઇ સુરતવાસી સ્નેહી પાસે છે, એમ સાંભળ્યું હતું. એ સાચું હોય તો એ પત્રોના પ્રકાશનથી નર્મદની કીર્તિને લેશ પણ આંચ નહિ આવે એટલે હવે એ પ્રગટ થવા જ જોઇએ.

આંહી પ્રસંગવશાત એક બીજી વાત સાંભરે છે. અમદાવાદના સજ્જન ગણાતા એક શિક્ષકે કદાચ સજ્જનતા નિભાવી રાખવાની જ ખાતર નર્મકવિતાની પહેલી આવૃત્તિમાંથી, નર્મદનાં સઘળાં શૃંગારિક કાવ્યો બાળી મૂકાવ્યાં હતાં: આ અનૈતિહાસિક ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિ માટે તો શું કહેવું !

+ કવિ નાનાલાલનું ભાષણ: વીલેપાર્લે ૧૦ : ૮ : ૨૪. નર્મદે પોતે લખેલી આ નીતિ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

" શીક સકળ જનમાંહી જેના સરખો નહીં જ કો સાચો
ન્યાયે વર્તે તેવા તને શિક્ષા મરણ તણી દો છો. "

નર્મદે કોરા માટે મદદનાં ફાંફાં માર્યાં તેનો ધ્વનિ પણ આમાં છે.

શુદ્ધ દેશહિતની બુદ્ધિથી કર્તવ્ય કરનારો નર્મદ—વીરનર્મદ

કીર્તિલોભી અને સ્વાભિમાની નર્મદ—સેનાની નર્મદ

મહત્ત્વાકાંક્ષી નર્મદ—સૈનિક નર્મદ

વિલાસી અને ઉચ્છૃંખલ જુવાન નર્મદ

બીકણુ અને શરમાલ નર્મદ—બાળક નર્મદ

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે નર્મદની અંદર જાતીય વિકૃતિનાં જે બીજ રહ્યાં હતાં, તેમાંથી કુનેહભરી રીતે—તેણે ' Repressed sex Complex ' જેવું પરિણામ લાવ્યાવિના, ધીમે ધીમે પરંતુ દૃઢ રીતે, પોતાનું જીવનબળ મેળવી લીધું, એની *મોહનિદ્રા મહત્ત્વાકાંક્ષામાં પરિણમી : મહત્ત્વાકાંક્ષા સ્વાભિમાનમાં પરિણમી : અને છેવટે કીર્તિલોભ અને સ્વાભિમાન પણ-કેવળ શુદ્ધ કર્તવ્યબુદ્ધિમાં પરિણમ્યું.

હવે નર્મદના જીવન અને કવનમાંથી એની આકરી કસોટી કાઢીએ. નર્મદે જે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તે સઘળામાં સૈનિકની નિડરતા શોભી ઉઠે છે. કવિ થવાની એની તૈયારીમાં ખરેખરા સૈનિકનો જુસ્સો હતો. પુના રખડવું, સાધુકવિ લાલદાસના પટારામાંથી ' છંદરત્નાવળી ' કઢાવીને હાથે ઉતારી લેવી. એક તરફથી અભ્યાસ કરવો, અને એ ઉપરાંત એ જમાનામાં દુષ્પ્રાપ્ય ગ્રંથો માટે શોધમાં ફર્યા કરવું—અને ચાર પાંચ વર્ષના આ મંથનને પરિણામે-છેવટે [1]કલમને શરણે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી. આ સઘળું એની ઉચ્છૃંખલ જુવાન-વૃત્તિમાં પણ કેટલી સુંદર પળો વહી રહી હતી એ બતાવે છે. કવિતા વિષેના એના વિચાર-પ્રાસછંદ વિષેની શિથિલતા[2]—નાનાલાલની ડોલન શૈલીના પિતા જેવા ' કટાવ 'ની રચના-વીર કવિતા, મહાકાવ્ય અને શામળના જેવી રસિક વાર્તાઓની રચના—અને એમાં પોતાની સાચી લાગણી રેડી, શબ્દને સજીવ બનાવવાની શક્તિ—આ સઘળી વાતનો એકી સાથે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે નર્મદે ખેડેલાં અનેક ક્ષેત્રો—હજી વણખેડેલાં જ છે. અનેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું યશસ્વી નામ [3]આરંભ કરનાર તરીકે મૂકી જવાનું મોટું માન તો નર્મદને જ મળે છે.

---

* નવલરામ.

૧ ૨૩ મી નવે. ૧૮૫૮. ઉમ્મર વર્ષ-પચ્ચીસ.

૨ નવલરામભાઈ ધારે છે કે પિંગળનો કાચો અભ્યાસ અને જૂના કવિઓના અનભ્યાસને પરિણામે નર્મદમાં પ્રાસની શિથિલતા આવી. પણ નર્મદમાં પ્રાસની શિથિલતા આવી છે, એની જોસ્સાવાળી લાગણીને લીધે.

૩ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં નર્મદકરદાસ ખરી રીતે એક ઉંચી પ્રતિની નાટકમંડળી કાઢવા મથી રહ્યો હતો તે આપણને આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આશ્ચર્ય લાગશે કે જાન્યુ. ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં નર્મદે લેખકોને મહેનતાણું આપવા માટે જાહેરાત કરી છે : ' ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧ નો રૂ. ના એ લેખે તેઓને નાણું આપવામાં આવશે. '' એ વખતે બુદ્ધિવર્ધકની ૫૫૦ નકલ છપાતી હતી. '' મારો વિચાર ગુજરાતીનાટકમંડળી કાઢવાનો હતો. સ્વતંત્ર ઉંચી પ્રતિની. ''

નર્મદકવિતાની *અર્પણ પત્રિકા—પોતે જે રીતે કવિ થવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે યત્નને શોભે તેવી—નર્મદજીવનની એક ધન્યપળ ગણાય ગઇ છે. એના હડહડતા દુશ્મનને પણ કબુલ કરવું પડશે કે કામિનીનો મોહ ન જીતી શકનાર કવિ કંચનનો મોહ તો જીતી ગયો હતો ! અને

'સ્ત્રી, કવિતા, ગાયન વિના મને ન ભાવે કાંઇ,
આ જગમાં ત્રણ મોહિની—અનુપમ રત્ન સુહાઇ.'

—આ લીટીઓ ગાનારો સુરતી ફક્કડ જુવાન નર્મદ—જે સ્વરુપ આગળ જતાં પોતે ધારણ કરવાનો હતો—તેનાં બીજ નિત્ય જીવનમા હમેશાં ઉછેરી રહ્યો હતો.

નર્મદની કવિતાની ભાવના ખરી રીતે આવી જ હતી :

'રચના રૂડી છંદમાં તે કવિતા નવ હોય
અર્થ ચમત્કૃતિચિત્ર તે કવિતા રસથી સ્હોય.'

જેમ બને તેમ વિચાર પોતાને ખરે રૂપે અને ખરી ભભકમાં ઉતરે તેમ કરવું. પ્રાસ વગેરેની બિલકુલ દરકાર રાખવી નહિ. બીજાના શબ્દ અને બીજાના વિચાર ચોરીને કવિતા ન કરવી. પણ જેમ બને તેમ પોતાના વિચાર પોતાની જનમની ઢબથી બહાર કાડવા. ૧

×'હરદાસનર્મદ,' એ ખરી રીતે 'કવિનર્મદ'ની શરુઆત હતી. નર્મદે સરસ્વતીને શરણે ગયા પછી જે દુઃખ વેઠયું છે તેનો સાચો ખ્યાલ ખાનગી પત્રોમાંથી મળી શકશે. અને—

'એકલા શંકરે, એકલા વલ્લભે, એકલા સ્વામીનારાયણે, એકલા રામદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ, એકલા કબીરે, આટલા આટલા ફેરફાર કર્યા તો તમે આટલા બધા કાં આચકો ખાઓ છો?'

એમ પોતાના સાથીઓને સંબોધનાર કેવળ લાગણી અને વેગ અને જુસ્સાનો આદમી ન હતો પરંતુ સાચો શૂરવીર હતો. તેના અંતરના અતળ ઉંડાણમાં પ્રેમશૌર્યની ધારા વહી રહી હતી. નર્મદે લખ્યું છે : '૧૮૬૧ માં 'કવિ અને કવિતા' કાહાડી મેં એમ દેખાડયું હતું કે મારે જુના કવિયો સંબંધી લખવા વિચાર છે' ... ✝—પણ આપણે જાણીયે છીયે કે નર્મદનો એ

---

* અર્પણ : કુલચંદન મંડન અને દીપક કીર્તિપ્રકાશ
સુપુત્ર માધવદાસના ધનધન કરસનદાસ ! ૩ ઑક્ટો. ૧૮૬૩.

૧. પિંગળપ્રવેશમાં પ્રથમ કવિતા કરનારને અપાયલી સૂચના.

× 'ગોપીગીત'ની નર્મદની ટીકા અને નવલરામે કરેલો ઉલ્લેખ.
વ્યભિચાર નિબંધમાં છેલ્લે ટાંકેલી ગરબીમાં 'કહે નર્મદ હરદાસ' આવે છે.

✝ આપણી પ્રજા એમ શક્તિ જૂએ છતાં સામે મોએ માણસને મદદ કરવાની ઉદારતા ધરાવતી નથી. 'કવિ અને કવિતા' વિષે તો નર્મદ હાવર્ડને મળ્યો હતો. પણ મિ. હોપની ભલામણથી હાવર્ડે એ કામ દલપતરામને સોપ્યું હતું. નર્મદે દયારામની સાચી છબી મેળવવા માટે જે પ્રયત્ન ઉઠાવ્યો હતો. (જૂઓ ગુજરાતીનો દીવાળી અંક ૧૯૧૯) એ જોતાં, નર્મદને આ કામમાં ઉત્તેજન આપ્યું હોત તો ઘણુ સારું થાત એમ તો લાગે છે.

દિશાનો પ્રયત્ન, ઉત્તેજન વિનાનો, કેવળ એકલે હાથે રહ્યો હતો અને અત્યારે 'નર્મગદ્ય' માં દેખા દેતાં કવિચરિત્રો, દયારામનો કાવ્યસંગ્રહ, વગેરેનું એ શ્રદ્ધાબળ બતાવે છે; એના જમાનાએ એને પૂરી રીતે પિછાન્યો ન હતો. એની + 'પ્રવર્તનશક્તિ' નો ખરો ખ્યાલ જ કોઇને આવ્યો ન હતો.

નર્મદે નર્મકોશ રચીને પોતાના જીવનની ખરી 'પ્રેમશૌર્ય' કથા કહી આપી છે. એ માણસે જીવન અને [1]કવન વચ્ચે એટલી એકતા સાધી છે, કે એના સમગ્ર ગુણદોષોને પાસે પાસે મૂકતાં, [2] પ્રકાશ અને છાયાની દૃષ્ટિએ એમાં એટલો નેજસ્વી પ્રકાશ દેખાય છે કે છાયાનું તો નામનિશાન પણ રહ્યું નથી. છાયા એટલે અંધારું એ અર્થ જ આંહી લેવાનો છે.

અલબત્ત એણે [3]કુમારાવસ્થામાં દર્શાવેલી વૃત્તિનો કે 'આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હજામ' માં રહેલી [4]'ઉચ્છૃંખલ ગ્રામ્યતા' નો એથી બચાવ ન થઇ શકે-પણ નર્મદ તરફ બતાવાયલી ઉત્તેજનવૃત્તિનો અભાવ, એના કરતા જરાક વધારે ઓછા શ્રદ્ધાવાનને ખરેખર ઘણો જ વધારે કડુવાણી બનાવી દેત

આ સમયમાં પેટને માટે સહુ ફાંફા મારે છે માટે જે 'સ્વેચ્છિક સાંસારીકામાં ગરીબ' હશે તે અથવા શ્રીમંત હશે તે (ઘણા જ થોડા) સારી કવિતા કરી શકશે,

આ નર્મદનો ખુલ્લો એકરાર 'વિષયી ગુરુ' એ નિબંધ પર આપેલી નોંધ સાથે વાંચીએ—

'આ રૂ. ૪૦ નો ઇનામી નિબંધ આપ્પીતીયાર પ્રેસમાંથી નીકળેલા હાન્ડબીલ ઉપરથી ૨૫મી ફેબ્રુ ૧૮૫૯ એ પુરો કરી પુનેથી મોકલ્યો હતો . તેમ બીજો ગુરુની સત્તા વિષેનો પણ ૧૭ મી માર્ચે પુરો કરી ડાકમાં મોકલ્યો હતો. એ બે નિબંધોની પોહોંચ કબુલ કરવામાં આવી નોહોતી તો પછી ઇનામ તો કયાંથી મળે ?'

અને તે સાથે ડાહિયાનું આ લખાણ જોઇએ "જેને બીજા ચોપાનીઆંની પેઠે શરુઆતમાં ધનવંતનો આસરો મળ્યો નથી ને હજી પણ માગતો નથી" તો સ્પષ્ટ થશે કે નર્મદની પરાજયકથાએ મુકાબલે એની ભાષામાં ઘણી જ ઓછી લગભગ નહિ જેવીજ કડુતા આણી છે. * અને એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. નર્મદની દૃઢ માન્યતા હતી, લગભગ શ્રદ્ધા હતી કે

+ રા. રંજિતલાલનું ભાષણ

૧. કવન' શબ્દ પહેલવહેલો નર્મદે વાપર્યો લાગે છે. નર્મદ, 'કવિ અને કવિતા' એ મિશ્ર નિબંધમાં ભાષા રંગ આકાર એ સર્વ કવિતાની બાબતો અને કવિતા લખવાના સાધન છે એમ કહે છે, ૨. સને ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરની ૨૧મી તારીખ ને શુક્રવારને પાછલે પોહોરે જે વેલા દાજી નામના સુરતભરુચમાં પ્રખ્યાત થયેલા ડહિયાએ અમારી તસવીર પેનસીલે ચિતરી હતી તે વેળા તેણે 'પ્રકાશ ને છાયો' એના ઉપર આહા ! કેટલું ધ્યાન આપ્યુ હતું. 'પ્રકાશ અને છાયો-Light & Shade ને માટે પહેલવહેલા નર્મદે વાપર્યા. ૩. નર્મદે લખ્યું છે . 'અપશબ્દોના સિંધુમાં તરવા પડે કુમાર. મદ ઉન્મત્ત મગર થઇ કર્મો કરે ગવાર.' ૪. રા. નરસિંહરાવનો દલપતરામ પરનો લેખઃ 'સ્મરણમુકુર.'

* "ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામજી ડાહ્યાભાઇજીનો (દોષ) અને થોડોઘણો સરકારનો દોષ. જે બેનણુ અમેલોની ભરામણ ઉપરથી પુરતી તપાસ કરવા વિના રૂપીયા આપીને મી. હોપની સાત ચોપડીને સારુ નવી કવિતા કરાવી અને કાવ્યદોહન કરાવ્યુ અને વળી એક નવું કરાવે છે." નર્મદે કાવ્યદોહનસંપાદન વિષે કરેલી આ ટીકાની કડુતા—અને બીજા આવા થોડા પ્રસંગો—એ સિવાય નર્મદે

કન્યને ઉદ્દેશીને નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વસ્તુને જ અથવા પરોપકારને ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસ આમડજી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રન્થો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે.

નર્મકવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરતાં પણ વધારે ઠંડી તાકાત નમર્દે 'નર્મકોશ'માં બતાવી છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે નર્મદને એના જમાનામાં જેટલી તેટલું ઉત્તેજન મળ્યું નથી. મહાભારતમા કર્ણને કુંતી ડગાવવા આવે છે, ને લાલચ આપે છે ત્યારે કર્ણના મોંમા મુકેલા ટાગોરના શબ્દો ઘણા સુંદર છે, "નિશ્ચિંત રહેજો મા ! વિજય તો પાંડવોનો જ છે. મને તો પરાજયની પડખે યુદ્ધ કરવાની જ ઇચ્છા છે"

નમર્દે કોશ માટે ઉત્તેજન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ એને ખબર હતી કે * ઉત્તેજન મળવાનું નથી જ. કેવળ પોતાની ભાષાભક્તિને લીધે જ એણે એવું દુર્ઘટ કામ એકલે હાથે ઉપાડયું હતું. *

'ઘણે વરસે ઘણે શ્રમે પુરું થયેલુ પુસ્તક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ કરવું એ મારી ને ગ્રંથની શોભા નહીં, માટે મારો વિચાર એ કોશ ગુજરાતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો, તો પણ તેમ કરવાની ઈશ્વરની મરજી નહીં!'... જલદીથી કોશ પ્રગટ કરવાથી આપણા લોકોને ઘણો લાભ છે .. એથી કોશની મદદમા બેહજારના જુજ રકમ આપનારનું નામ ગુજરાતી ભાષાની સાથે કાયમ રહેશે. જો કાઠિયાવાડમા કોઇ એવો નહિ મળે તો મારો વિચાર મિ કર્ટિસને મળવાનો છે . પણ જ્યાસુધી હિંદુ મળે ત્યાસુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવુ ઇચ્છુ છુ . આ પત્રમા જ આગળ લખ્યુ છે.

'શ્રીમંત લોકોને બુજ હોય નહીં નામને માટે મદદ કરે ને તે વળી ચાપાચાપથી આ શો ગજબ! કોઇ ગુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો પણ તેઓનો દોષ શો ? હજી સમજ આવતી જાય છે. ને હું પણ જોઉ છુ કે વાક કોઇ છે ? કોઇ નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશે • અને છેડલે ઉમેયુ છે. 'આ કાગળની મતલબ સમજી લઇ ફાડી નાખજો દુરસ્ત છે એમ હું સમજું છું.' +

પોતાના સર્જનના આનંદને કલુષિત થવા દીધો નથી સહાની પાયમાલીવખતે દલપત માટે 'ગરબી ભટ' વાપરેલુ. પણ નર્મદે કચનનો મોહ એવો જીતેલો કે એણે તો 'રૌપ્યના કાગળના કનકવા' થ જ રમવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

* ગણપતરામ ઉપર, આમલીરાન સુરતથી ૭ જુલાઇ ૧૮૬૮ નો કાગળ–જે ગુજરાતીના દીવાળી અ કોમા પ્રગટ થયો છે "નર્મકોશ છપાવવાની સહાયતા સબધી ચર્ચા ચાલે છે તેથી ખેદ પામું છું. દહોડ બે હજારના કામ સારુ મારી તરફથી અરજ.આવની શરૂ થાય નહીં ને થઇ નથી સરકાર ને લોકના તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રો વાત કરતા નર્મકોશ વિષે બોલાયલુ ને પછી મિત્રોએ બહાર પાડેલુ.. વળી મારી ખાતરી છે કે ગમે તેટલી ને તેવી ચરચા ચાલવા છતા એ જુજ રકમની મદદ મળવી કઠણ છે ભાઇ! એ કોશ વહેલો મોડો છપાશે જ !"

+વધારામા આટલુ ઉમેર્યુ છે 'છેલ્લુ લખવાનું કે જો મદદ કરનાર ધણી ચાપાચીપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે ઉદ્યોગ છોડવો હુ શ્રીમંત નથી પણ સુઘડતા ને પ્રશસ્ત મન તે શુ તે સારી પેઠે સમજુ છઉં ... ... માટે ટેકમા રહી કામ ચલાવવુ '

૨ ઓક્ટો. ૧૮૬૯ સુરતથી લખેલા કાગળમા આ 'પ્રથમ ગુજરાતી અગ્રેજી કોશ કરવો ને પછી બીજા તૈયાર કરવા એવો ડૉ બ્યુલરનો વિચાર તેઓએ જણાવ્યો. તેઓ પચાસ હજારની ગોઠવણ કરવાના વિચારમા છે. મે તેમને મારા શબ્દો આપવા ના કહી છે . . . અને જાણો છો કે મહીપતરામની વર્તણુક મારી તરફ કેવી છે. '

" આ કાગળની સાથે નર્મકોશની પ્રસ્તાવના વાંચીએ: "

બાર વર્ષે કોશ પ્રસિદ્ધ કરતાં ઢીલ થઈ પણ તે સંતોષ છે! પણ પાછો એક બીજો સંતોષ માનું છું કે બાર વર્ષે પણ ગુજરાતી ભાષાના મોટા ભાગના શબ્દોની એકપંગોળમાં લોકને જોવાનો સમય આવ્યો, વ્યવહારપણે એ કે હું મારી બાહ્ય સ્થિતિ પરત્વે કાંઈ એક સંકોચિત છું તોપણ અન્તર સ્થિતિ પરત્વે વિદ્યાર્થીના મહેચ્છાનન્દનો ને તરુણ યોદ્ધાનો પ્રફુલ્લ આનંદનો લાભ પામ્યો છું.

'જય જય ગરવી ગુજરાત'ના કાવ્ય સાથે ગુજરાતીઓને અર્પણ થયેલા આ ગ્રંથમાં નથી દેખાતો ફરિયાદનો એક પણ શબ્દ—નથી પોતાના પ્રયત્નની પ્રશંસા—નથી ગુજરાતીઓ પ્રત્યે કેવળ— કેવળ સાત્ત્વિક આનંદમાં તલ્લીન થયેલા વીરનર્મદની ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વર થાઓ અને ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજો!" એમ કહેના અક્ષરપ્રતિમા નજરે ચડે છે!

રે જીવડા! આ વરસમાં તો કોઈ આફતની બાકી રહી નથી ને પહુંપટ્ટ થઈ રહ્યો છે. રે તું તો યુદ્ધમાં જખમી સીપાઈ જેવો મરીશ પણ તારાં સંબંધીઓને દુઃખ પડશે.

'ટૂંકી લાંબી રાત જ હોય'
તો પણ વહાણું વાયું જોય.
ઘાયલ થઈને મરવું તેહ,
બહુ મોટું પુરુષારથ એહ.'

અને આ સઘળું ૧૮૬૬–૬૭–૬૮ શેરસટ્ટાનાં તથા તેની અસરનાં વર્ષો દરમ્યાન.

એમ એકાંતમાં લખતાં લખતાં પ્રભાતની આ ઝાંખી તો નર્મદને પછી થઈ નથી. પણ *સાક્ષરમંડળ જે કામ કરતાં મુંઝે તે આ વીરપુરુષે એકલે હાથે કર્યું હતું. ઉત્તેજન વિના આશ્રય વિના—પ્રોત્સાહન વિના.

અને હવે ?

સગે સિરઝાના ચકલામાં રહેનારી કઈ રૂપસુંદરી કંચની સાથે નર્મદ પ્રેમગોષ્ઠીમાં તલ્લીન રહેતો એ અમને ખબર નથી, પણ અમને આટલી ખબર છે કે જદુનાથ મહારાજ સાથે એકલે હાથે એકલો યુદ્ધ કરવા એ 'કવિ' ગયો હતો; અમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે એ મથ્યો ને મર્યો;

એણે ગુજરાતી ગદ્યને ઘડ્યું; પદ્ય વિષે સાચા વિચાર કર્યા; પત્રકારની નીતિ બતાવી; સુધારાનો યુદ્ધમાર્ગ સમજાવ્યો; લોકકલ્યાણની ભાવના પ્રગટાવી; ગુજરાત માટે મરી શકાય એ ગુજરાતીઓને દેખાડ્યું. એ સૈનિક હતો. સેનાપતિ હતો. પોતે જ સૈન્ય હતો,

કેટલાંક મનુષ્યો વિશેષણથી શોભે છે. કેટલાક વિશેષણ મનુષ્યથી શોભે છે. વીરનર્મદ પોતાનાં વિશેષણોને શોભાવે છે. એ ઉચ્છૃંખલ ને અભિમાની હતો; પણ એણે અભિમાનનો દરેક શબ્દ સાચો કરી બતાવી પોતાના અભિમાનને આત્મશ્રદ્ધાનું નામ અપાવ્યું; એની ઉચ્છૃંખલતા

સ્વચ્છંદનો સ્વાંગ ધરી રહી; એ સ્વચ્છંદી હતો; પણ એનું સ્વચ્છંદીત્વ પ્રેમશૌર્યની ભાવના ઘડીને ઉભું; એણે જે જે નવાશબ્દ આપ્યા તે સઘળાને પોતાના જીવનરંગથી રંગીને તેજસ્વી બનાવી દીધા. * તેજની મૂર્તિઓ કેવી હોય એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ નર્મદ છે.

નર્મદ ફનાગીરીના પંથનો ઉપાસક હતો. જ્યારેજ્યારે પૃથ્વીમાં અકાળ વૃદ્ધત્વ પ્રગટે છે, ત્યારે એ સડી ગયેલ વાતાવરણમાંથી, મરઘીના ખાતરમાંથી, નવસુવાસિત ગુલાબ પૃથ્વીને ખોળે પ્રગટે છે તેમ, ફનાગીરીને પયે ચાલનારો એકાદ નરવીર જન્મે છે. આ નરવીરની ભાવના એના જીવનને, એના યુગને–એના પછીના યુગને સુવાસિત કરી મૂકે છે.

પૃથ્વીને પોતાનું યૌવન જોવાનો મોહ થાય છે, પોતાની સુંદરતા નિહાળવાની ઇચ્છા જન્મે છે, પોતાની આંતર સુગંધિ લેવાની સેહ લાગે છે, પોતાના જેવો અખૂટ ધૈર્ય ધરવનારો કનૈયો–બાળક રમાડવાની પ્રીતિ જાગે છે, ત્યારે એ એકાદ નર્મદને પ્રગટાવે છે. એની એ જૂની રમત છે. એનો એ એકાંતનો છાનો ખેલ છે. એ એકધારા જીવનમાં એક જ આશ્વાસન છે.

ફનાગીરીને વરનારા સૌ 'સ્વૈચ્છિક લાગણીવાળા ગરીબ' સાહિત્યકારોને નર્મદને આ સુર–સુરગંગાને બીજે તીરેથી હજી પણ સંભળાતો હશે.

'શંખનાદ સંભળાયે લેયા ! શૂરપુરુષને તેડું હો !'

—અને એમ નથી લાગતું કે પોતાના જમાનાના દયારામને ખરી રીતે પિછાનવા જેણે આકાશપાતાલ એક કર્યાં તે તરુણયોદ્ધો આજે જીવતો હોય તો હિમાદ્રિનાં અનેક શૃંગ ઉલ્લંઘીને રશિયામા રહેતા પેલા મેકસીમ ગોર્કીને મળવા દોડે !

ખાનપુર, અમદાવાદ,
તા. ૨૧ ૭–૩૩

ધૂમકેતુ

---

* ૭ મી જુલાઇ ૧૮૬૮નો ૨ જી ઓકટો. ૧૮૬૯નો–એ બન્ને આમલીરાન સુરતથી લખેલા નર્મદના કાગળો ગુજરાત સિવાયની બીજી કોઇપણ પ્રજાએ પોતાના એક વીરપુરૂષના સિદ્ધાંતનું બળ બતાવવા ખાતર સાચવી રાખ્યા હોત પરંતુ ગુજરાતની પ્રજાને માટે હજી તો પ્રજાકીય સમૃદ્ધિના અવશેષ તરીકે બહુમાન તરીકે તે જળવાયા હોત એટલે કે પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ એટલે શું એ ભાન જ ઉગતું આવે છે–કે કદાચ એ ભાન નહિ પણ આવે એમ ઘડીભર લાગે છે. નર્મદનો એનો જમાનો સમજી ન શક્યો–ને પાછળથી પણ એની યોગ્ય કદર ન થઇ એમાં રા. બળવંતરાય ઠાકોરે નવલરામના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યું છે તેમ આપણું વેપારી માનસ જ આડે આવે છે.

ક્રાંતિકાર

શ્રી. જ્યોત્સ્ના શુક્લ

'નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ? ઓહો એમાં શું, આજ તો પાંચ વર્ષનું બાલક પણ ક્રાંતિની વાતો કરે છે.' એકાદ વખત ઉપર કોઈક વિદ્યાર્થીએ આવું કહેલુ એમ મને યાદ છે.

એક રીતે એની વાત ખોટી નહોતી. ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દો આજે એટલા બધા પરિચિત થઇ ગયા છે, કે એકાદ વ્યક્તિની ક્રાંતિકારમાં ગણના કરવા માટે તેનામા ખરેખર ક્રાંતિકારના લક્ષણો છે કે નહિ, અથવા હતાં કે નહિ, એની બહુ થોડા માણસો દરકાર રાખે છે. આજે તો ક્રાંતિ એ શબ્દ એટલો બધો વ્યાપક થઇ ગયો છે કે એનો સાચો અર્થયે ન સમજનાર વ્યક્તિઓ પોતાની જાતને ક્રાંતિકાર તરિકે ઓળખાવે છે. આમ હોય ત્યા નર્મદના ક્રાંતિકારિત્વમા કંઇક વિશેષ હતુ એ સમજાવતાં મુશ્કેલી નડે એ સ્વાભાવિક છે. નર્મદ કોણ હતો ? એ કવિ હતો, કોષકાર હતો, ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા હતો ને બીજું ઘણુ હતો, એ સુધારક હતો ને એણે પુનર્વિવાહ પણ કરેલો, પણ માત્ર એટલા પરથી કઇ એ ક્રાંતિકાર હતો એમ કહી શકાય ?

અને છતા નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ નર્મદે નહિ કર્યો હોય, એ શબ્દોના એને પરિચય પણ નહિ થયો હોય, તો યે એ ક્રાંતિકાર હતો એવો ક્રાંતિકાર કે આજ એના અવસાનને અડધી સદી થવા આવી તોયે એના નિડર સ્વભાવ અને સાહસ કર્મો માટે આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી. ક્રાંતિકારના એ લક્ષણો સાચ્ચા ક્રાંતિકારને શોભે એવા એ લક્ષણો– નર્મદનામા કયા હતા ?

નવલરામ નર્મદાશંકરના જીવન ચરિત્રમા લખે છે, "નર્મદ બાલપણમા બીકણુ હતો એ માની શકાતુ નથી, પણ નર્મદ પોતે જ કહે છે કે 'બાલપણમાં હુ બ્હીતો, માની સોડમા ભરાઇને બેસતો અથવા ખૂણે ભરાઇને રડતો," નવલરામની માફક આપણાથી પણ, નર્મદ બીનો હોય, કે ખૂણે ભરાઇને રડતો હોય એ માની શકાતુ નથી.

એ ગમે એ હોય, પણ બાલપણ વટાવતા જ એને કંઇ કંઇ કરી નાખવાનું મન થાય છે. એને વિદ્વાન થઇ નામના મેળવવાની હોંશ થાય છે. ઊગતી જુવાનીમા, એક પાસ વિદ્યાભ્યાસ અને બીજી પાસ સંસારની અનેકવિધ આપાજાળમા ગૂંચવાયલા નર્મદનો આત્મા એ યૌવનકાળની શરૂઆતમા જ અંદરથી 'ચટકા મારીને' પૂકારે છે, "અલ્યા, તું ઉઠ, અને મોટા કામ કર." જાણે બ્હીતા રડતા નર્મદનામા છૂપાયલા ક્રાંતિના તત્ત્વો સંસારના મોહપાશ અને આપત્તિઓને ભેદીને બહાર પ્રગટ થવા માટે જબરું તોફાન મચાવી રહ્યા ન હોય એવુ લાગે છે. આજ પ્રસંગથી નર્મદનામાં અજાણ્યે ક્રાંતિકારીત્વનો પ્રવેશ થાય છે. પણ ક્રાંતિભરના આ છૂપાં તત્ત્વો નર્મદના જીવનમાં એકદમ પ્રગટ નથી થતા એ એના ગૃહવાસમા ધીમે ધીમે પોષણ પામે છે અને વખતના વહેવા સાથે દૃઢ–સબળતર બને છે.

નર્મદનામા ક્રાંતિકારનાં કેવાં તત્ત્વો હતાં એ તપાસતા પહેલા ક્રાંતિની કંઇક વ્યાખ્યા અહીં કરવી પડશે. સામાન્ય રીતે ક્રાંતિનો સાદો અર્થ 'બળવો' થાય છે. ક્રાંતિકાર એટલે બળવાખોર અથવા બંડખોર. ક્રાંતિકાર પોતાના ચોક્કસ ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે પોતાનું સમસ્ત જીવન ખરચી નાખે છે. ક્રાંતિ માત્ર રાજકીય જ હોઇ શકે, અથવા બંડ માત્ર સશસ્ત્ર જ હોય એમ નથી. ક્રાંતિકાર પોતાના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને સમય, સંજોગો ને વાતાવરણ પ્રમાણે સાધનો સર્જે છે ને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે જોઇએ તો નર્મદના જીવનમા ક્રાંતિના તત્ત્વો કયાં હતા એ સમજતા મુશ્કેલી નથી નડતી

વડોદરા રાજ્યના માજી વિદ્યાધિકારી શ્રી. નંદનાથ દીક્ષિતે એકવાર પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે "ગુજરાતના ત્રણ મહાપુરુષો—જેમને દુનિયાના મહાન પુરુષોની પંક્તિમાં મૂકી શકીએ એમ છીએ—તે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, કવિ નર્મદ અને મહાત્મા ગાંધીજી છે. સ્વામી દયાનંદ ક્રાંતિકાર હતા, ગાંધીજી ક્રાંતિકાર તરીકેની ખ્યાતિ જગતપ્રસિદ્ધ છે, અને એ બે મહાન વ્યક્તિઓના મધ્યકાળમા ગુજરાતને ગજાવનાર કવિનર્મદ પણ ક્રાંતિકાર હતો

ક્રાંતિકારી જીવનનું બીજું લક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે એ કૉલેજનો ત્યાગ કરે છે એ છે. આ વિષે લખતા નવલરામ લખે છે "એ સાક્ષરી માતાના ચરણાંબુજ સેવી ઘણા સુપુત્રો વિદ્વાન થયા છે, પણ હજી સુધી તેમાના કોઇએ પણ તેના નામને પોતાના ગુર્જર સાક્ષરત્વથી નર્મદના જેટલું યશસ્વી કર્યું નથી" મનસ્વીપણે કૉલેજનો વિદ્યાભ્યાસના ત્યાગ કરનાર યુવાનોને માટેનો આ અભિપ્રાય વિચિત્ર નથી લાગતો ?

વિચિત્ર નથી, કારણ કે સાહિત્યની અને તે દ્વારા સમાજની ને દેશની જે સેવા નર્મદે કરી તે કૉલેજનો ત્યાગ કર્યા વિના કરી શકાત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે અને આથી જ એના આ પગલાને હુ ક્રાંતિનુ લક્ષણ કહુ છુ. કૉલેજ છોડી, પણ કૉલેજ છોડીને એને માત્ર મોજશોખ નહોતા કરવા, એને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હતો, અને વિદ્વાન થવું હતુ, અને જે મહાન કાર્ય એને માટે નિર્મિત થયુ હતું તે માટેનુ જ્ઞાન મેળવી પૂરતી તૈયારીઓ એને કરવી હતી. કૉલેજ છોડયા પછી અનેક વિટંબણાઓ વેઠીને એ આ અભ્યાસ આદરે છે અને અંતે સાહિત્ય દ્વારા ક્રાંતિ જગાવવાનો ભેખ લઇને એ ગુજરાતની સુષુપ્ત પ્રજાને જાગ્રત કરવા મથે છે.

સાહિત્યદ્વારા ક્રાંતિ ? હા, અહીં થી જ એના ક્રાંતિકારી જીવનની શરૂઆત થાય છે. પચ્ચીસ વર્ષનો આ ઉત્સાહી યુવાન સાહિત્યસેવાને અર્થે નોકરીનું બંધન તોડી નાખે છે અને સરસ્વતીને ચરણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે છે. અને પછી ? પછી તો એની તેજસ્વી કલમ તલવારની માફક ચમકે છે અને એના ક્રાંતિકારી વિચારોથી ગુજરાત આખુ ખળભળી ઉઠે છે. એ સમાજના સડાઓ પર ને માનવતાનુ નિકંદન કાઢતા દાંભિક આચારવિચારો પર ચાબખા લગાવે છે. એ અનિષ્ટ રૂઢિઓ પર સખત પ્રહાર કરે છે, એ સ્ત્રીઓની અવદશાના હૃદયભેદક ચિત્રો દોરે છે, એ ધર્મને નામે ચાલતા પડદા પાછળના અનાચારો સામે પ્રબળ પોકાર ઉઠાવે છે, એ દેશની પરાધીનતાના કરૂણ ઇતિહાસ આલેખે છે, અને પ્રજાશરીરને ચૂસી ખાતા આ સૌ અનર્થો સામે પ્રચંડ બંડ જગાવવા માટે ગુજરાતના પુત્રોને એ ઉશ્કેરે છે.

આ બધુ એ કરે છે કારણ કે સમાજની અને દેશની દુર્દશા જોઈને એના અંતરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે સમાજની અને દેશની સ્થિતિનાં વર્ણન કરતા અને એ સ્થિતિ ટાળવાનો ઉપદેશ કરનારાં એના કેટલા કાવ્યો અને કેટલાક લેખો આજે પણ પ્રાણવાન સાહિત્યની પ્રથમ પંક્તિમા મૂકી શકાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે

'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે.
કેટલાક કર્મો વિષે દીલ નવ ચાલે
શંકા થય તો બહુ રોજ હામને ખા?'

આ ગીત ક્રાંતિકાર વગર કોઈ લખી શકે નહિ એની શરૂઆત જ એવી થાય છે કે સાભળનાર વ્યક્તિ ગુલાબપુષ્પોની શય્યમા સૂતી હોય તોયે ઉઠીને ઉભી થાય, અને ચમકતી તલવારો કે ગોળીઓના વ મા વચ્ચે ગપ્રુ દનમા પડી જાય આ ગીત સામાજિક બંધનો તોડવા માટે લખાયુ છે, પણ સર્વ કાળમા સર્વ પ્રકારના બંધનો તોડવાની અખૂટ પ્રેરણા એમાથી મળી શકે છે.

સમાજશરીરને કોરી ખાતા કેટલાક અનિષ્ટ રિવાજોથી એનુ હૈયુ ઉકળી આવે છે ને તેની સામે પ્રચંડ ક્રાંતિ જગાવવા માટે એ યુવાનોનો સાથ માગે છે એનાથી ધીરજ નથી રખાતી, એ બંધનોના મૂળ તેના ઉંડા ઉંડાણમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે એ અધીરો થઈ જાય છે, ને ગાય છે:

ચલો ચલો શુ વાર લગાડો? કૂદી પડો રણમા
ધસી પડો શત્રુ પર નહીં તો મરી જશો ક્ષણમા '

આ પંક્તિઓ ક્રાંતિ ન ઉપજાવે તો શુ કરે? આ પંક્તિઓ કોઈપણ કાળના ક્રાંતિકારી સાહિત્યમા આદર પામે એમા શો શક છે? અને આ જાતનુ સાહિત્યસર્જન કરનારને ક્રાંતિકાર ન કહીએ તો શુ કહીએ? એને ક્રાંતિજ ગમે છે એના શબ્દેશબ્દે શૌર્ય નીતરે છે, સાહસભર્યાં કાર્યો કરવાનો અને પ્રજા પાસે પ્રજાના યુવાનવર્ગ પાસે કરાવવાનો એને શોખ છે. માથે હાથ દઈ રડ્યા કરવુ અને અસહાય થઈ પ્રભુને દોષ દેતા બેસવુ એ એને શરમભર્યું લાગે છે એ લખે છે

હાય હાય એ શું ના લ્હેવું હૈડામા ના બળવુ?
છતે ચેતને જ્હાલા કરવુ મનમા અતિસુ સહવુ?

એ રસિક હતો, રસિકતા માણી જાણતો હતો, યૌવનના ઉલ્લાસ અને શૃંગારચિત્રો આલેખતા એની કલમ કદી સંકોચ પામી નથી અને છતા એનાં કાવ્યોમાં સ્થળેસ્થળે યૌવનને લજાવતા વિનાસના કીડાઓને પશુ સાથે સરખાવી તેમના પર સખત શબ્દપ્રહાર એણે ચલાવ્યો છે પુરુષનુ પુરુષત્વ ક્યારે શોભે છે? માત્ર રણવાસમા નહિ એક સ્થળે એ લખે છે

બૈરાંઓને બતાવવાને લશ્કરી વેશ ન રાખો રે,
બૈરાંઓથી માન પામવા સહસા વેણુ ન કાઢો રે,

જનાની પોચા જુવાનીઆની, જુવાનિ તો ધીકરાએ રે
મરદોને રણમાં બાઝે તે તો બહુ વખણાએ રે

એ આવાં મેણાં મારે છે કારણ કે પરાધીનતાનું કલંક એનું કાળજું કોરી ખાય છે. એ લજ્જાસ્પદ સ્થિતિમાં—ગુલામીમાં નિષ્ક્રિય જીવન જીવી કેમ શકાય ? એ કાલ્પનિક રણસંગ્રામ રચે છે, અને પછી યુદ્ધને માટે સજ્જ થવા એ સમજાવે છે, વિનવે છે, મહેણાં મારે છે અને જાણે યુદ્ધનું રણશીંગું સાંભળ્યું હોય એમ "શંખનાદ સંભળાયે ભૈયા, શરપુરુષને તેડું હો !" એમ વદતો રણમેદાનમાં ઘૂમતાં ઘૂમતાં શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવાની સૂચના કરતાં કહે છેઃ-

'સુખ સ્વતંત્રતાનું મોંઘું મળે શિર સાટે,
રક્તબલિદાન દેવું કાર્ય સિદ્ધિ માટે.'

એ ક્રાંતિકાર હતો, મનુષ્યજાતના હક્ક સમાન છે એ જ્ઞાન વર્ષો પહેલાં એને થયું હતું. જન્મથી કે જાતિથી કોઇ ઉંચ નીચ નથી એ સિદ્ધાંત એણે સ્વીકાર્યો હતો. સ્રીજાતિ પરત્વે એને અત્યંત માન હતું. અને દેશની માફક જ સ્રીઓની અવદશા પણ એના અંતરમાં સાલતી હતી. સ્રીઓ તરફ સમાજે ચલાવેલા ઘોર અન્યાય અને બેદરકારીએ સ્રીજાતિને કેવી કંગાલ અને અધમ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે એનું કમકમાટી ઉપજાવે એવું વર્ણન એ કરે છે. વિધવા સ્રીઓનાં અત્યંત કરુણ અને કોઇ પણ સમાજની નીતિને માટે શરમ ઉપજાવે એવાં ચિત્રો એણે આલેખ્યાં છે, અને એ માટે ધનુષ્યમાંથી તીર છૂટે એમ એની કલમમાંથી મર્મભેદી શબ્દો છૂટયા છે. 'વૈધવ્યચિત્રો' નાં એનાં કાવ્યો જાણે શાહીને બદલે વિધવાઓનાં હ્રદયરક્તથી લખાયાં હોય એવાં તાદશ છે. સમાજમાં વિધવાનું સ્થળ કયાં છે, કેવું છે; અને અજ્ઞાન, નિર્દોષ, ભોળી વિધવાઓ લંપટ પુરુષની પશુતાનો ભોગ બની કેવી દશાને પામે છે, અથવા વાસનાથી ભરેલી કોઇક સ્રી રૂઢિનાં દેખીતાં બંધનોથી બંધાયલી, યોગ્ય વલણના અભાવે પાપના અખાડાઓ સેવી પ્રજાની સંસ્કારિતાનો કચ્ચરઘાણ કેમ વાળે છે એનું સચોટ વર્ણન એ કરે છે, અને આ બધું શાંતિથી સહી લેનાર સમાજ પર ફિટકાર વરસાવે છે. આ હિંમત પચાસ વર્ષ પહેલાંના કાળમાં કોણ કરી શકે ?

એ તો નર્મદ જ કરી શકે. વૈધવ્યના આદર્શ ન પાળી શકનાર સ્રીઓ માટે પુનર્લગ્નનો પ્રચાર એ નિડરપણે કરે છે, અને માત્ર પ્રચાર કરીને જ બેસી ન રહેતા પોતે જાતે એક વિધવા સ્રી સાથે પુનર્લગ્ન કરી ક્રાંતિનો ઝુંડો ફરકાવે છે. એ મૂર્ખ નહોતો. એ જાણતો હતો કે એનું આ પગલું આખા સમાજમાં ભારે ખળભળાટ મચાવશે અને બહુ મોટો ભાગ એના આ પગલાં તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશે. પણ એને જે સાચું કર્તવ્ય લાગે એ કરતાં એ કદી ચૂકે એવો નહોતો, એટલે આખા સમાજનો અને ખાસ કરીને જ્ઞાતિજનોનો ભારે કોપ વહોરીને પણ એણે એ કૃત્ય કર્યું અને જેના જીવનમાં અંધકાર સિવાય કશું જ નહોતું એવી એક સ્રીના જીવનમાં એણે પ્રકાશ પાથર્યો.

સ્રીઓને માટે એને માન હતું. સ્રીનું કાર્ય ઘરની ચાર દિવાલોની અંદર જ સમાયું છે એમ એ નહોતો માનતો. સમાજના અને દેશના ઉત્કર્ષના કાર્યમાં સ્રીઓની સહાય એ માંગે છે અને એક ગરબીમાં લખે છેઃ—

"હાં રે ભુંડા બંધન તડાતડ કાપો,
હાં રે પ્રાણ અર્પી સ્વતંત્રતા આણોઃ રે બેનીઓ, ઘુમો, ઘુમો !'

આમ સમાજનાં બધાં અંગોનું નિરીક્ષણ એ અત્યંત ખૂબીથી ચિકિત્સકની માફક કરે છે અને નિર્ભયપણે તેના પર યથેચ્છ ટીકા કરે છે. દેવમંદિરો, સાધુઓ, પુરાણીઓ, મહારાજો એટલે સમાજે માનેલાં પવિત્ર સ્થળો અને પવિત્ર વ્યક્તિઓ સામાન્ય સ્થળોએ અને સામાન્ય વ્યક્તિઓનામાં આચારવિચારની ભ્રષ્ટતા હોય તો કદાચ ચલાવી લેવાય, પણ જેને પ્રજાએ નીતિના અને પવિત્રતાના આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યાં હોય ત્યાં આવું કેમ ચલાવી લેવાય ?

દેવોના ધામરૂપ મંદિરોમાં અને એવાં બીજાં સ્થળોએ ચાલતા આ અનીતિના અખાડાઓ સામે, અને એ બધું જોવાજાણવા છતાં તે તરફ આંખમીચામણાં કરનાર સમાજ સામે નર્મદની રોષની જ્વાલા પ્રગટી ઊઠી. એ અનાચારના આચાર્યો સામે લખતાં એની કલમમાંથી તણખા નથી ઊડતા, પણ અંગારા વર્ષે છે. અને આવા અંગારા કયાં તો જ્વાળામુખી વર્ષાવી શકે છે અથવા ક્રાંતિકાર વર્ષાવી શકે છે.

અને આ બધું નર્મદે કયારે કર્યું હતું ? પચાસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે ગુજરાતને પરાધીનતાના ઝેરમાં ડંસનું ઝેર સમજાયું નહોતું, જ્યારે ગુજરાત પરાધીનતાની સુવર્ણ શૃંખલામાં રાચતું હતું, જ્યારે ગુજરાતને લગ્ન, જન્મ ને મરણના ઉત્સવો ઉજવવા સિવાય જગતમાં કશું કર્તવ્ય સૂઝતું નહોતું; ત્યારે, એ વાતાવરણ વચ્ચે નર્મદે સ્પષ્ટ, નિડર અને ખંજરના ઘાથીયે વધુ કાતિલ એવા શબ્દપ્રહારોથી સમાજના અનેક અંગોમાં ક્રાંતિ જગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આવા પુરુષને ક્રાંતિકાર ન કહીએ, આવા પુરુષને બંડખોર ના કહીએ તો બીજું શું કહીએ ? એ ઘનઘોર વાતાવરણમાં ધૂમકેતુ સમો નર્મદ એકલો ઘૂમતો હતો; હા, એના થોડાક સાથીઓ હતા, થોડા શિષ્યો હતા, ઘણા પ્રશંસકો હશે; પણ સંભવ છે કે એના ક્રાંતિકારી વિચારોની ઉગ્રતા કદાચ તેના એ મંડળને પણ દઝાડતી હશે.

આ વિચાર આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે નર્મદને આજના જેવું વાતાવરણ મળ્યું હોત તો ? નર્મદ આજે જીવતો હોત તો ? પરંતુ કોઈપણ શક્તિશાળી વ્યક્તિને તે કાળના સમાજે પૂર્ણ સ્વરૂપે કદી પિછાની નથી, આજે પણ આપણને એજ અનુભવ નથી થતો ?

બાકી, નર્મદને શું જોઈતું હતું ? એને શા વૈભવ જોઈતા હતા ? રાજદરબારોના ખિતાબો જોઈતા હતા ? એને શું જોઈતું હતું ? ક્રાંતિ, માત્ર ક્રાંતિ. અધમતાનો ઉચ્છેદ કરી નિષ્પ્રાણ ગુજરાતનું નવું સર્જન એને કરવું હતું.

નિર્ધનતાની મૂર્તિ સમો, પેટે પાટા બાંધી ગુજરાતનું નવસર્જન કરવા માટે ઝૂઝનાર અને પ્રાણ અર્પણ કરનાર નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો. એ ક્રાંતિને અને એ ક્રાંતિની ભાવના જગાવનાર નર્મદને મારું મસ્તક આજ પણ નમે છે.

પ્રજાઘડતરનો વિધાયક

રા અનંતરાય મણિશંકર રાવલ

ઇસુના ૧૮૫૮ના વર્ષના નવેમ્બર માસની ૨૩ મી તારીખ ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એક ધન્ય દિવસ ગણાશે તે દિવસે ગરવી ગુજરાતના પનોતા પુત્ર વીરનર્મદે પચીસ વર્ષના જુવાન વયે મૈયાશારદાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. નોકરીનું રાજીનામું આપી, જાણે પોતાનો ભવિષ્ય-પથ સૂઝી ગયો હોય તેમ, 'ઘેર આવી પોતાની કલમના સામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છું" આવી એકનિષ્ઠ શારદોપાસના, આવી અડગ ટેકનો જોગ, ગુર્જરીગિરાને હિંદની અન્ય ભાષાઓની સમુજ્જવળ હરોળમાં ન લાવે ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની અપૂર્વ પ્રતિજ્ઞા લેનાર મહાકવિ પ્રેમાનંદ સિવાય, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જડવો મુશ્કેલ છે સતત ચોવીસ વર્ષ લગી (૧૮૫૮–૧૮૮૨) આ ટેક પાળી ગુજરાતને ચરણે અમૂલ્ય પ્રેરણા ને સાહિત્ય એમણે ધર્યા કર્યું એવું સાહિત્ય પ્રકટાવ્યું કે જેણે મોહનિદ્રામાં સૂતેલી સમભાનહીન ગુજરાતી પ્રજાને ઢંઢોળી જાગ્રત કરી, પ્રેમ–શૌર્યનો અણમૂલ આદર્શ આપ્યો અને પ્રજાના નવઘડતરમાં જાણવાજોગ ફાળો આપ્યો ગત સદીના ગુજરાતી સાહિત્યનો જેને આછોઆછોયે પરિચય હશે તે જોઇ શકશે કે નર્મદની એ ટેક, એ શારદોપાસના કોઇ રીતે નિષ્ફળ નથી નીવડી ઉલટું ગુજરાત અને તેના સાહિત્યને એક આશીર્વાદ સમાન નીવડી છે

ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ આખા હિંદને માટે, ગુજરાત માટે તો ખાસ, સંક્રાન્તિ યુગ હતો અંગ્રેજી સત્તાના પ્રચાર સાથે અંગ્રેજી કેળવણી આવી પ્રથમ તો કંપનીના રાજકારોબારમાં આવશ્યક એવા કારકુનો વગેરેને પેદા કરવા આરંભાયેલી અંગ્રેજી કેળવણી ધીમેધીમે દેશમાં પાશ્ચાત્ય વિચારો અને રહેણીકરણીનો પ્રચાર કરવા માંડયો તેને અંગે કેળવણી પામતા નવીન વર્ગમાં સ્વતંત્ર વિચાર પ્રતિ શોખ ઉભો થયો જૂના રૂઢ વિચારો અને સદીજૂની વહેમી માન્યતાઓને તોડીઉખેડી નાખવા પ્રતિ જુસ્સો પેદા થયો બંગાળામાં રાજા રામમોહનરાયે ઉપનિષદો, કુરાન, બાઇબલ વગેરેનો અભ્યાસ કરી ચાલુ ધાર્મિક ઉપાસનાને નવું સ્વરૂપ આપવા બ્રહ્મોસમાજ સ્થાપી. પૂના અને મુંબઇમાં પણ શિક્ષિત મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ શરૂ કરી તે દ્વારા નવું સુધારકમંડળ ઉભું કર્યું ગુજરાતમાં આનો પડઘો પડયો અમદાવાદમાં સ્વ૦ ભોળાનાથ સારાભાઇએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી

સ્વ૦ મહીપતરામ નાતજાતનાં સંકુચિત બંધનોને અવગણીને વિલાયત જઇ આવ્યા સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીએ ઇ સ ૧૮૪૦ માં વિધવાવિવાહની હિમાયત છડેચોક કરવા માંડી અને કેટલાક સામાજીક વહેમો તોડવાની શરૂઆત કરી અત્યાર સુધી પ્રભુના પ્રતિનિધિરૂપ મનાતા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પૂજ્ય મહારાજ પર નીડર સુધારક કરસનદાસ મૂળજીએ રીતસર આક્ષેપો કર્યા અને મહારાજ લાયબલ કેસમાં હાર્યા આમ વ્યાપક પ્રજા જાગૃતિના જુવાળનો એ યુગ હતો. કવિ નર્મદાશંકર આ સંક્રાંતિકાળમાં જન્મ્યા (ઇ સ. ૧૮૩૩) ને ઉછર્યા

સ્વતંત્ર વિચાર, દેશાભિમાનની પ્રસરતી જતી જ્વલંત ભાવના, સડેલા સમાજને સુધારવાની એકમાત્ર ધગશ, તે યુગના આ સર્વ પ્રેરકબળોની અસર એમના નીડર, ઉત્સાહી, જુવાન આત્મા પર થયા વિના કેમ રહે ? ઉકેલ માગી રહેલા અનેક સામાજિક ધાર્મિક પ્રશ્નો તેમણે ઉપાડી લીધા. સુધારાનો ઝંડો ઉપાડી એ પહેલા સામાજીક બળખોર બન્યા. સુધારાનું બ્યુગલ પ્રથમ એમણે એમનામાં હતું એટલા જોસથી (એમના શબ્દોમા) 'જોસ્સા' થી ફૂંક્યું.

બળબળતા શબ્દોમા હૈયાની દાઝ એણે ઠાલવી. વહેમી, ધર્માંધ, અજ્ઞાન, કુસંપી, કાયર, પ્રમાદી અને સત્વહીન લોકોને પોતાની ચોતરફ નિહાળી તેના હૈયામાં અપાર વેદના થવા લાગી. તેમનામા શૌર્ય, ઉદ્યોગપરાયણતા, વ્યવસ્થા અને વિદ્યાભ્યાસંગ લાવવા નર્મદે જે ચેતનવન્તા સચોટ શબ્દોમા પ્રેરણા કરી છે તેમાના થોડાક નમૂનાઓ જોઇએ

(૧) ઓ હિંદુઓ ! તમે કોઇ દિવસ મંડળીમા મળી એક થવાનો વિચાર નથી કીધો...તમે સુધારાવધારાના કામમા આગળ નથી વધ્યા...તમે આજે કેમ અટકી રહ્યા છો, દેશમાં ભાજીરોટલા મળે તે સારુ પણ પરદેશમા લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષે કાં રહો છો? ....તમારો માણસ તરીકે શો હક્ક છે ? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સગા નાતીલા સાથે ચાલવાની શી રીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? રાજકારભાર તે શું ? વિદ્યા તે શું ? સુધારો તે શુ ? દેશનુ ભલુ તે શું ? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શુ ? એ વાતોમા તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો.

(૨) તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિએ બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો.. .. ... ને કેમ પોકારો છો કે 'નસીબમા હશે તે થશે' ? જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઇનું ઠેકાણુ છે એમ સમજી દેશને સારૂ પોતપોતાની ફરજ બજાવશે ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે.

(૩) . બાળક છોકરાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમા નાખો છો...હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? . શી શોધ કરે ને શુ નામ કરે ? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઓજામા ઓછા બે છોકરાએ વીટળાયેલો જ હોય તે શુ દેશનુ અભિમાન રાખી, કયા અનુભવ પરથી તે અર્થે કઇ કામ કરે ? ઘરની જંજાળમાથી પતે ત્યારે કે ? નાખુશ છું કે જુવાન સમજેલા તેઓ પણ જાણી જોઇને ખાડામા પડ્યા છે, પડે છે, ને પડશે, રે ન પડે ! નાત જમાડી વરા, ફુલેકા, વરઘોડા, સરઘસ, નાચરંગમા ફૂલાઇફૂલાઇ પૈસો ઉરાડી દો છો તે તમને ઘડપણે ઘણો સાલશે

(૪) ઓ ભગવાન ! આળસ, અજ્ઞાન, દુરાચાર અને કુવેડાઇ દેશમાથી ગએલી કયે દહાડે દેખાડીશ ?

(૫) .... .ત્યારે કહો, શા માટે ન મંડી પડીએ ? દેખતી આંખે, કુમળી ચામડીએ અને નાજુક દિલે, દુઃખના બળાપા કેમ સહન કરીએ ? આવો, આપણે રણમા ઉદ્યમ-બુદ્ધિની તરવાર ઉછાળીએ. ગરમ લોહી વહેને મરવુ બહેતર છે

આ પાચે ફકરા કવિના માત્ર એક જ લેખ ('ઉદ્બોધન') માથી તારવેલા છે. દેશની દુર્દશાથી ચીરાતા હૃદયના આ વેગીલા શબ્દો વાચતા આજ પણ જુવાન લોહી ધડકધડક ઉછળી રહે, અને વીર–કવિના ઉદ્બોધનને અમલમા મૂકવા કમર કસવાનુ મન થઇ જાય તેમ છે.

' સહુ ચલો જીતવા જ ગ, બ્યૂગલો વાગે.
યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે. '

ની ઘોષણા ગજવનારે સિકંદર, પરશુરામ વગેરે નરશાર્દૂલોના દષ્ટાતો ટાકી. સાહમ વિના તેમનું અત્યારે કોઇ નામેય ન જાણતું હોત એમ સ્પષ્ટ બતાવી, એવી સાહસવૃત્તિ કેળવવાનો ગુજરાતના જુવાનોને આદેશ આપ્યો. સમુદ્રગમન સામે સકુચિત છર્ણ મનોદશાએ ઉભી કરેલી વાડને તોડી પાડી. 'ડાંડીયો' મા ઉગ્ર પ્રહારો સમાજ પર કરી ડાંડીયો નામ સાર્થ કર્યું. સ્ત્રી-કેળવણી માટે લેખો લખી બનતા પ્રયાસ કીધા વિધવાપુનર્લગ્નની અત્યારે વીસમીસદીની બીજી પચ્ચીસીમા પણ બહુ વિરોધી પ્રતિ પક્ષની સામે ચર્ચાતી બાબતની તે વેળાએ તેમણે પોતાના લખાણોમા હિમાયત કરી. એટલુ કર્યે તેમના નીડર, કર્તવ્યપરાયણ આત્માને મતોષ ન થતાં પોતે જ એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું અને દાખનો બેમાડયો, એ એમની અજબ હિંમત અને ઉગ્ર સાચ્ચી સુધારકવૃત્તિ દર્શાવવા બસ થાય તેમ છે.

પ્રેમ–શૌર્ય એ તેનો આદર્શ. પોતાને સુરતને બગવે પણ એ શબ્દો તેણે કોતરાવેલા. નિર્જીવ કાયરતા અને પ્રમાદથી ઘેરાયલી પ્રજાને પ્રેમ–શૌર્યના પાઠ ભણાવવાના મનોરથની સિદ્ધિને અર્થે પ્રથમ પ્રજામા સ્વત્વની પ્રબળ ભાવના જગાડવી આવશ્યક લાગવાથી 'ગરવી ગુજરાત'-ની મહિમાના યશોગાન તેણે ગાયા. ગરવી ગુજરાતનો ' ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કસુંબી પ્રેમ-શૌર્યઅકિત' એવી મહેચ્છા સેવી ગુર્જરમૈયાને કવિ પ્રાર્થે છે

' તુ ભણવ ભણવ નિજ સતતિ સહુને પ્રેમ–ભક્તિની રીત '

આમ દેશાભિમાનની ભાવના જગાડનાર ગુજરાતમા તો પ્રથમ નર્મદ જ. ' દેશાભિમાન ' શબ્દ પણ પહેલો તેણે જ યોજેલો ત્યાર પછી તો દેશાભિમાનની ભાવનાને સદા જાગ્રત રાખવા ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવે, ખબરદારે અને નાનાલાલે પોતપોતાની લાક્ષણિક કવિત્વ રીતિ અનુસાર ગુર્જરીમૈયાના ગૌરવગાન કર્યાં છે તે સર્વ નર્મદની પ્રેરણા ઝીલીને જ એમ માનીએ તો કઇ ખોટુ નથી ગોવર્ધનરામની દેશપ્રીતિ ને દેશકલ્યાણની યોજનાના વિચારો, સ્વ૦ રણજીતરામની ગુજરાતની એકતા સ્થાપવાના ભવ્ય મનોરથ, અને કર્મયોગી ગાધીજીની સ્વરાજસિદ્ધિની નિશ્ચય ભાવનાના મૂળ કે પ્રેરણા નર્મદમા જોઇએ તો ખોટુ નથી. મુડદાલ પ્રજામા પ્રાણ ફુકી દેશભક્તિની જ્યોત આમ નર્મદે જ પ્રથમ પ્રગટાવી.

નર્મદમા જુવાનનુ ઉછળતુ લોહી, આદર્શનો આવેગ, અદમ્ય ઉત્સાહ, નીડરતા અને લાગણીપ્રધાન વેગીલુ હૃદય હોવાને અગે તેનો બોધ જર્મન ફીલસુફ નિત્શેની માફક ' જોખમ અને મસ્તી ' (' Danger and play ') ખેડવાનો, સાહસનો, યાહોમ કરીને કર્તવ્યક્ષેત્રમા ઝપલાવવાનો, ઉદ્દામવાદી (extremist) હોય એ સાવ સ્વાભાવિક છે. ખરા સુધારકમા આવી તડ ને ફડ કરવાની વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે. દલપતરામના જેવુ ઠરેલ શાણપણ

કે આધિક ગંભીરતા નર્મદમાં નહિં ભાળીએ. આથી જ પહેલાં તો નવલરામ જેવા વિવેકી પરીક્ષક નર્મદ પર આફરીન થઇ ગએલા, અને દલપતરામનો 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' વાળો ધોળ તો ગરબો ગાનાર બાયડીઓનેજ ગાવા લાયક છે કહી દલપતરામને નર્મદની સરખામણીમાં ઉતારી પાડવાનું કરી ગએલા.

પણ આ પાછળથી કવિના સમગ્ર વિચારોએ પલટો ખાધો. જુવાનીસહજ લાગણી પ્રાબલ્ય નરમ પડતાં અને ઠરેલ પ્રકૃતિ થતાં, લોકમાનસ (Social Psychology) નો અભ્યાસ અને અનુભવ વિશાળ થતાં, તેમજ ઇતિહાસ અને જૂતાં આર્યશાસ્ત્રોનું બારીક અધ્યયન કરતાં, નર્મદને જાણે કે નવી દૃષ્ટિ લાધી. તેનામાં જબરું વિચારપરિવર્તન થયું. ઉછાંછળી સુધારક-વૃત્તિએ અર્થનો અનર્થ કરેલો તેમને માલુમ પડયો. સુધારાનાં સારભૂત તત્ત્વો અવગણાઇ, રહેણીકરણી અને ખાનપાનની સ્વચ્છંદતા સુધારાને નામે ઘૂસી ગએલી જોઇ. આવું આવું કંઇક થતું જોતાં કવિનાં સત્યપ્રિય હૃદયને જાણે અંતરયામીનો આદેશ મળ્યોઃ "રૂક જાઓ." ગંભીર વિચારવિમર્શને અંતે સુધારાની કૂચમાં ઉપાડેલાં કદમ પાછાં વાળ્યાં. ઉચ્છેદકવૃત્તિ તજી દઇ એ છેદકરક્ષક (Liberal Conservative) બન્યા; જે સુધારાવાળાના પોતે અગ્રણી હતા તેમનેજ ઝૂડવા કલમ કસવા માંડી. એમના વિચારપરિવર્તન પછી લખાયલા નિબંધો અને લેખો "ધર્મવિચાર" નામક ગ્રંથમાં સંગ્રહાયા છે. તેમાં સમાજ (આર્યસમાજ બ્રહ્મો-પ્રાર્થના-સમાજ) અને સુધારાવાળાઓની પ્રવૃત્તિને ઇહલૌકિક સુખસાધનના ઉદ્દેશવાળા કહી, આર્યોની પુરાણી ભાવનાના-પારલૌકિક ઉદ્દેશને અનુલક્ષી, નિવૃત્તિ અને વૈરાગ્યસેવનનો-સબળ પક્ષ લે છે. એ આર્યધર્મના અનુષ્ઠાન વગર હિંદનો અને હિંદવાસીઓનો ઉત્કર્ષ નથી થવાનો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, "દેશાભિમાનનો વિચાર આર્યજને કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દૃઢ કરવા" એવી સલાહ આપે છે.

પલટાયલા વિચારોને આમ જાહેરમાં મૂકવા અને તે વળી એવી રીતે કે જેથી પૂર્વે પ્રબોધેલા સિદ્ધાંતો ને મંતવ્યો ખોટાં ઠરે, એ સામાન્ય મનુષ્યની અભિમાનવૃત્તિને કઠે એવું કપરું કાર્ય છે. એટલે આ બાબતમાં પણ નર્મદનો સત્યૈકપ્રિય ને નીડર સ્વભાવ તરી આવે છે. પલટાયલું દૃષ્ટિબિંદુ ખરું ભાસતાં શુદ્ધ દેશહિતના નિષ્ઠાથી દેશનાં ભાઇભાંડુઓને તે જાહેર કરતાં આંચકો ખાય એવા ભીરૂ હૃદયદૌર્બલ્યની છાંટથી પણ નર્મદ પોતાને અભડાવે ખરો કે ? પોતાથી થએલ ભૂલને હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ કહીને પ્રજા સમક્ષ કબૂલવાનું મહાત્મા ગાંધીજીનું આવું જ કાર્ય નર્મદના કાર્યની સરખામણીમાં ઉતરવાને અધિકારી ગણી શકાય, અન્ય નહિં. તેના પાછળના વિચારો સાચા હોય કે ખોટા, પણ જે હિંમતથી તેને તેણે જાહેરમાં મૂક્યા તે પગલું જ તેના હૃદયની સચ્ચાઇને માટે તેને ગૌરવ અપાવે તેવું અવશ્ય છે.

આમ નર્મદની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ અને સર્વદેશીય હોઇ બહુ કાળજીપૂર્વક લક્ષ એકલી સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિમાં તે ન આપી શકેલ હોય એમ કોઇ માનશે. પણ ના, તેમ નથી. સાહિત્ય પણ જેટલું તે મૂકતો ગયો છે તેટલું, તેનો સમય ને વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં, (copious) સત્ત્વસંપન્ન (Substantial) અને સરસ છે, તે વાતની નર્મદનો હરકોઇ અભ્યાસી

સાહી પૂરશે. જૂની રીતે કરાતી કવિતામાં પાશ્ચાત્ય ઢબનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને સ્વાનુભવ (subjective element) નાં તત્ત્વો કંઇક અંશે દાખલ કરવાનું નર્મદે શરૂ કર્યું. કવિ તરીકે તે રસિક અને મસ્ત કવિ ગણાય એમ વિવેચકો અને રસજ્ઞોની ગણતી છે. જૂનીના અંશો સાચવી નવી પાશ્ચાત્ય અસરને ઝીલી તેણે કવિતા કરી. તેની 'નર્મકવિતા' માંનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં રમ્ય તાદૃશ વર્ણનો, શૃંગાર અને નીતિબોધક કવિતા ખરેખર વાંચવા લાયક છે. અલબત્ત, તેમાંનું ઘણું આપણને ન રૂચે અને ક્લિષ્ટ જેવું લાગે, છતાં બીજાં કેટલાંક તત્ત્વો ખરી કાવ્યદૃષ્ટિ વિના નજ મળ્યાં હોય તેનો અનુભવ આપણને કરાવે તેવાં છે. 'શું શાં પૈસા ચાર' ઇત્યાદિ વચનોથી અવગણાતી દમલેલ ગુજરાતી ભાષાને તેણે પ્રથમ વીરરસ અને જુસ્સાના આવિષ્કારક્ષમ બનાવી.

'ધિક ધિક દાસપણુ, દાસપણુ !
અબ્જુ તમારૂ સાધ્યપણું'

તથા 'સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે' વગેરે કવિતાઓ હતવીર્યને પણ પાનો ચડાવે તેવી જુસ્સાદાર ભાષામાં લખાયલી છે.

પિંગળ, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ ઇત્યાદિના અભ્યાસ પ્રત્યે, એ વિષયોના પ્રથમ પુસ્તકો લખી, અભિરૂચિ જગાડનાર નર્મદ જ. 'રાજ્યરંગ' મા જગતની વિવિધ પ્રજાઓના ઇતિહાસનુ તટસ્થ વૃત્તિથી જે સુંદર અન્વેષણ કવિએ કર્યું છે, તે પરથી તો ઇતિહાસના આર્ષદર્શન કરવાની તેમની શક્તિ વિષે જરૂર માન થયા વિના રહેતું નથી પણ આ બધા કરતા એમની સાહિત્યસેવાનુ મૂલ તેમના 'નર્મકોશ' થીજ આકવુ ઘટે. ઘણી મહેનતપૂર્વક ગુજરાતીમા પ્રથમ એમણે કોશ તૈયાર કર્યો, જે હાલ સુધી લગભગ પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારાતો. આ બાબતમા કવિ નર્મદ તે ગુજરાતના ડૉ. જ્હોન્સન કહી શકાય. છેક હમણા છેલ્લે સુધી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા ગોડલનરેશના આ દિશામાના પ્રયાસો સિવાય, આપણી ભાષા ખાતે નર્મકોશ એ એક જ શબ્દકોશ હતો એટલી જ વાત નર્મદની સાહિત્યસેવાની તુલના કરવા બસ થઇ પડે. કવિએ આ સિવાય બે નાટકો—દ્રૌપદીદર્શન નાટક અને રામજાનકીદર્શન નાટક—લખેલા તે રંગભૂમિ પર પણ તે વેળાએ આવેલા.

પણ કવિની ખરી સિદ્ધિ તેની પ્રતાપી, વિશદ, ગદ્યશૈલીમા છે. ઓજસ એ તેનાં સર્વ લખાણોમા ભભકી રહેતો ગુણ છે હૈયાની પ્રબળ લાગણીથી, નિખાલસ ને નીડર સ્પષ્ટભાષિત્વથી લખાયલા તેના લેખોમા તેનું જ્વલત વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ ઉઠી આવે છે. આ બાબતમાં પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ તેમજ આપણા સરદાર વલ્લભભાઇ પટેલ નર્મદને બરાબર મળતા આવે. સચોટતા અને જુસ્સો નર્મદના ગદ્યના વિશિષ્ટ ગુણો તરીકે લેખી શકાય. છતા આટલું કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ કે નર્મદની ભાષા પ્રારંભિક અવસ્થાની હોઇ, અણઘડાયલી અને ઓપ આપ્યા વગરની છે તેથી દુર્બોધતા અને ક્લિષ્ટતા ઘણીવાર આવે છે. ઘણીવાર તો નર્મદનો વિચારપ્રવાહ ને તેનુ વકતવ્ય એટલા વેગવાન હોય છે કે તેને આવિષ્કાર આપવા પૂરતી સમર્થ ભાષા તેની પાસે નથી એમ જ આપણને લાગે એકદર સજીવ લખાવટ અને વેગ

નર્મદના ગદ્યમાં પૂરતા પ્રમાણમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતી ગદ્યના જનક (Father of Gujarati Prose) નું યશોજ્જ્વળ બિરદ એમને આપવામાં આવે છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નર્મદ પછી તો ગદ્ય ગોવર્ધનરામ, મણિભાઈ નભુભાઈ; નરસિંહરાવ, ક્રિશોર ગાંધીજી, મુનશી આદિને હાથે એટલું વિકસ્યું છે કે અત્યારને મુકાબલે નર્મદનું ગદ્ય માપવા જનાર કદાચ તેને અન્યાય ન કરી બેસે એ જોવાનું છે.

અને જે ગદ્ય એકલાની બાબતમાં, તે તેના સાહિત્યને વિષે પણ. ગુજરાતી સાહિત્યે પણ ઝડપી પ્રગતિ સાધી છે અને નર્મદની 'નર્મકવિતા' કે 'નર્મગદ્ય' કરતાં વધારે કલાદષ્ટિ તેમજ ચિરંજીવિતા માટે દાવો કરી શકે. નર્મદના વાંચનારાઓ ઓછા થતા જતા હોવાનું એજ કારણ છે. એટલે સ્પષ્ટ બોલવાને વાંધો ન હોય તો કહેવું જોઈએ કે નર્મદનું સાહિત્ય ચિરંજીવ રહેશે એમ માનવું વધારે પડતું છે. બાકી એ વાત તો નિર્વિવાદજ કે નર્મદનો અક્ષરદેહ કદાચ બહુ ન ટકે, પણ તેનું યશઃશરીર તો તેના વ્યક્તિપ્રભાવ વડે, જ્યાં લગી ગુજરાત અને ગુજરાતી છે ત્યાં લગી નિત્ય પ્રેરણાદાયી અમર રહેવાનું જ.

આપણા પ્રથમ સમર્થ વિવેચક નવલરામે નર્મદને 'સમયમૂર્તિ' એવું વિશેષણ આપેલું છે. દેશાભિમાનની ભાવના, સુધારાની એકમાત્ર ધગશ, વગેરે તે યુગનાં પ્રેરકબળોને ઝીલી તેની ઉદ્ઘોષણા કરનાર નર્મદ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ખરો પ્રતિનિધિ હતો. સમકાલીન પ્રવૃત્તિનાં મોજાં સાથે તેનું દેશહિતૈષી હૃદય ધબકાર લેતું હતું, અને છેલ્લેછેલ્લે સુધારાવાળાઓનું સિદ્ધાંતથી અપસરણ યા આચરણશૈથિલ્ય જે સુધારાપક્ષની નિષ્ફળતાનું સૂચક હતું તેનું પણ નર્મદરૂપી આરસીમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું. આમ એ 'સમયમૂર્તિ' શબ્દ તેને માટે બરોબર લાગુ પડે છે.

છતાં, તે એકલો સમયમૂર્તિ હતો ? મને તેથી આગળ જવાનું મન થાય છે. તે યુગપ્રવર્તક હતો, 'નવયુગની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો તે ઉત્પાદક પિતા હતો.' સંસારસુધારા માટે, ભાવિ પ્રજાના ઘડતર માટે તેણે અર્પેલો ફાળો નાનોસૂનો ગણી કાઢવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જેને શુભ પ્રવૃત્તિઓનું તેણે મંગળાચરણ કરેલું, તે હજુ ચાલુ છે. દેશભક્તિની ભાવના, સંસારસુધારો, સ્ત્રીકેળવણી, વિધવાપુનર્વિવાહ ઇત્યાદિ વિષયોને આજથી સીત્તેર વરસ અગાઉ ઉપાડી લેનાર નર્મદ યુગપ્રવર્તક કે યુગસ્રષ્ટા કહેવાને કોઈ રીતે બીનહક્કદાર નથી. આપણે એને એ રીતે સન્માનીએ એજ યોગ્ય છે.

એ નીડર, દેશભક્ત, નિસ્પૃહી, અનન્ય શારદોપાસક, વિચારક ને સુધારક ગુર્જરવીરની શતાબ્દીજયંતીના આ શુભ અવસરે એના તેજસ્વી આત્માને 'આત્મા દાળીને' અંજલિ આપી કૃતાર્થ થઈએ. સાથે સાથે એ યાદ રાખીએ કે તેણે આરંભેલી પ્રવૃત્તિઓ જે હાલ પણ સાધ્યદશામાં છે, તેને સિદ્ધ કરી એ દેશવત્સલના મહાનુભાવ આત્માને યોગ્ય ઉજળા વારસ સાબિત થવા માટેનો મોકો જવા દેવા જેવો નથી. એમ થાય તો નર્મદ ફોકટ જીવ્યો, લડ્યો નહિં ગણાય.

નર્મદાશંકર અને ભાવનગર

રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

[આજથી સાત વર્ષ પર, સાહિત્યસેવકગણુનીપ્રવૃત્તિને અંગે, મુ. શ્રીમાનશંકરભાઇને મેં જ્યારે વિનતિ કરી કે નર્મદ અને તેના યુગસંબંધી આપને જે માહિતી હોય તે અમારા ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગ કરવા લખી મોકલવા કૃપા કરો, ત્યારે તેમણે આ પત્ર લખેલો. અહીં તે, હમણાં તા. ૨૬–૫–૩૩ ને રોજ મારી વિનતિ પરથી પ્રસ્તુત સ્મારકગ્રંથમાં છાપવાની રજા તેમણે આપેલ હોઇ, પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. પહેલી ચારને વચ્ચેની એક કંડિકા ઇતર વિષયની હોઇ છોડી દીધી છે. વિ. ક.

કવિ નર્મદાશંકરનો ભાવનગરના કેટલા કાર્યભારીઓ સાથે બહુ સારો સંબંધ હતો. પરંતુ તેનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પૂરો પાડનાર સ્વ. વ. મુ. શ્રી રતિલાલ દેસાઇ હતા. તેઓ ગયા અને હવે તે સમયને કોઇ પણ વૃદ્ધ હયાત નથી. નર્મકોશનો કેટલોક ભાગ ભાવનગર દરબારી છાપખાનામાં છપાયો છે. તે અરસામાં અહીંના વિદ્વાન્ કાર્યભારીઓએ કવિ સાથે સંબંધ જોડયો હતો. ઘણું કરી ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી ૭૦ સુધીમાં તે વખતે મારી ઉમ્મર બે ચાર વર્ષની હતી. એટલે મને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કંઇ નથી. કોઇકોઇ વખતે કોઇ કવિની વાત કાઢે, ત્યારે કંઇકંઇ હકીકત સાંભળેલી; એટલું જ.

એ તો તમે જાણો છો કે–કવિએ તે સમયમાં સુધારાનો ઝુંડો બહુ જોરથી ઉપાડયો હતો. વિધવાવિવાહની છૂટથી કવિતાઓ લખતા અને પોતે તેનો છડેચોક અમલ કર્યો હતો. એટલે અહીંના તે સમયના કાર્યભારીમંડળમાં સ્વ મુ. શ્રી સંતોષરામ દેસાઇ અને સ્વ. મુ. શ્રી ગગાભાઇ સાહેબ તો વિરુદ્ધ જ હોય. છતાં સ્વ. વ. મુ. શ્રી છગનભાઇ દેસાઇ બહુ વિદ્યાવિલાસી હતા. સંગીત અને કળાનો પણ તેઓને તેટયો જ શોખ હતો. તે સમયમાં સ્વ. રા. ગણુપતરામ વેણીલાલ ઓઝા અને સ્વ. રતિલાલ દેસાઇ જેવા વિદ્વાનોને તેઓનો સહજ આશ્રય મળી ગયો. ગુજરાતમાં સુધારાની ઝુંબેશ સાથે નવીન સાહિત્યનો પ્રચાર થવા માંડયો હતો. તે ત્રણે ભાઇઓને નવીન સાહિત્યનો રંગ બહુ લાગ્યો હતો. દલપતરામ કવિ વ્યવહારદક્ષ, વળી ફાર્બસ સાહેબની વગવાળા, તેઓ તો રાજકવિજ બની ગયા હતા. વખતોવખત આવતા, વિજયક્ષમા વગેરે કેટલાક ભાવનગરના રાજાને રીઝવવાના એક બે ગ્રંથો પણ લખ્યા; અને બુધવારીયા બંગલામાં દર બુધવારે દરબાર ભરાતો, તે દરબારમાં કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવી શ્રોતાઓનાં મન રંજન કરતા હતા. છતાં ભાવનગરના શિક્ષિત વર્ગ ઉપર તેઓ કંઇ છાપ પાડી શકયા ન હતા. નર્મદાશંકર અહીં આવ્યા નથી, છતાં તેઓની કવિતાથી યુવકો ગાંડા બની ગયા હતા. તે સમયમાં નિશાળે જનારા અને ગયેલા યુવકો તો નર્મદાશંકરની કવિતા અને નર્મદાશંકરનાં બીજાં લખાણો વાંચીને જ પોતાની રસવૃત્તિ તૃપ્ત કરતા. અલબત્ત, ગામડાની ગુજરાતી નિશાળોમાંના શિક્ષકોનો એકલા દલપતરામે જ કબજો મેળવ્યો હતો.

તેના સમયમાં છગનભાઇના પ્રમુખપણા નીચે અહીં વિદ્યોત્તેજક સભા સ્થપાઈ હતી. મારા પિતાશ્રીએ તે સભામાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, તેની નકલ હાલમાં તો ખોવાઇ ગઇ છે. મતલબ ભાવનગરમાં તે સમયે તેની સભામાં વિશેષ નાગરભાઇઓજ હોય, અને તેઓ બહુ હોંસથી તેનું કામ ચલાવતા હતા. મીરઝાંમુરાદ કરીને એક ઇટાલીયન ગૃહસ્થને ભાવનગરની કેવલરી ખાતાના જનરલ તરીકે નોકર રાખ્યા હતા. તેઓ વિદ્યાવિલાસી હતા અને વિદ્વાન્ હતા. પ્રથમ તો આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એ આવ્યું કે છગનલાલલાઇબ્રેરી સ્થપાઇ. તે સમયમાં તે પુસ્તકશાળા બહુ સારી સ્થિતિમાં હતી. ગણપતરામભાઇ તેના વ્યવસ્થાપક હતા. ચોવીશે કલાક તે જ કામમાં રહેતા. તે સિવાય મુ. શ્રી. ગણપતરામભાઇ, રા. રતિલાલભાઈ અને મીરઝાંમુરાદઅલી–એ ત્રણ ગૃહસ્થોએ મળીને 'મનોરંજક રત્નમાળા' નામનું માસિક પત્ર કાઢવા માંડ્યું હતું. કાઠિયાવાડમાં તે માસિક પ્રથમ જ હતું અને ગુજરાત અને મુંબઇમાં તેનો સત્કાર બહુ સારો થયો હતો. તેના માત્ર દશ અંકો નીકળ્યા છે. સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ જે હિંદઅિટાલીયાનું પુસ્તક લખ્યું છે તેનો પાયો, તે માસિકમાં 'on the mountain top' નામની મીરઝાંમુરાદઅલી વાર્તા લખતો, તે હતો. ઘણું કરીને ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખાયાં હતાં. તે વખતમાં સરકાર તેનું લખાણ સહન ન કરી શકે. વળી છેવટના અંકમાં સ્વ. રતિલાલભાઇએ 'છ કાકા, એ કોણ છે ?' એ નામનો એક હાસ્યાત્મક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેઓએ આપણી જ્ઞાતિના રીતરીવાજોની અને તે સાથે વૃદ્ધ અગ્રણીઓની બહુ મશ્કરી કરી હતી. આ લેખે ગગાભાઇ સાહેબને બહુ નારાજ કર્યા, તે સાથે જ 'મનોરંજક રત્નમાળા' બંધ પાડવાનો પોલીટીકલ એજંટનો ખાનગી હુકમ આવ્યો એટલે ફરીથી એક પણ અંક નીકળી શક્યો નહિ. મેં તે અંકો વાંચ્યા છે. હાલમાં કોઇ પાસે હોવાનો સંભવ નથી. પરંતુ હાલના સાહિત્યમાં પણ સ્થાન મેળવી શકે, તેવા કેટલાક લેખો તેમાં સમાયેલા હતા.

તા. ૧૪ : ૯ : ૨૬. મંગળવાર,

આજ શરીરે ઠીક હોવાથી આ પત્ર પૂરો કરવા બેઠો છું.

કવિ નર્મદાશંકરનો અહીંના ગૃહસ્થો સાથે સંબંધ ગોપાળજી સુરભાઇ દેસાઇને સ્વ. રતિલાલ છોટાલાલ દેસાઇ મારફત થયો હતો. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગુજરાતી પત્રમાં કવિ નર્મદાશંકરના પત્રો છપાયા હતા, તેમાં ભાવનગર સંબંધીના પાંચસાત પત્રો હતા. તે પત્રો ઉપરથી કવિને અહીંના ગૃહસ્થો સાથે કેવી રીતે સંબંધ બંધાયો અને કેવો હતો તે જણાઇ આવે છે. આપ જરૂર તે વાંચશો.

નર્મકોશ આખો અહીંના દરબારી છાપખાનામાં છાપી આપવાનું સ્વ. છગનભાઇ દેસાઇના આગ્રહથી અહીંના કાર્યભારીઓએ કબૂલ કર્યું હતું. થોડો ભાગ છપાયો. દરમ્યાન કવિ સુરત 'દાંડીયો' નામનું સાપ્તાહિક પત્ર કાઢતા હતા, તેમાં ભાવનગર નાગરનો ખૂબ ઉપહાસ કર્યો હતો અને સખ્ત ટીકા કરી હતી. હું ધારું છું કે–તે કારણથી સ્વ. ગગાભાઇ સાહેબ તેઓની ઉપર નારાજ થયા. તેઓ પોતે તેઓની પ્રવૃત્તિ માટે નારાજ હતા. તેમાં આ એક કારણ મળ્યું. એકદમ નર્મકોશ જેટલો છપાયો હોય તેટલો કવિને મોકલાવી દેવાનો અને બાકીનો ભાગ બિલકુલ

નહિ છાપવાનો હુકમ થયો. તે પ્રમાણે તુરત અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી કવિનું મન ભાવનગર તરફ અપ્રસન્ન રહેતું હતું.

પરંતુ ત્યાર પછી મુંબઇમાં સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઇને ખાપર્ડે મારફત કવિ સાથે સંબંધ બંધાયો. મને લાગે છે કે કવિના સ્વર્ગવાસ પછી તેના પુત્ર જયાશંકરે નર્મકવિતા છપાવી છે, તે સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઇને અર્પણ કરી હતી. તેના ખર્ચનો મોટો ભાગ દેસાઇશ્રીએ આપ્યો હતો.

કવિ એક વખત એવી મુશ્કેલીમાં આવ્યા કે તેઓના આખા કુટુંબને ઉપવાસ કરવાની જરૂર પડી હતી તેવે અણીને પ્રસંગે રૂપીઆ એત્રણ હજારની નોટો ટપાલમાં આવી પડી. ઘણા દિવસ સુધી તે નોટો કોણે મોકલેલી, તે જાણવામાં આવ્યું નહિ પાછળથી કવિને ખબર મળી કે તે નોટો મોકલનાર દેસાઇશ્રી હતા. દેસાઇશ્રી તે દરમ્યાને કવિને દશબાર વખત મળ્યા હતા, પરંતુ તે નોટો પોતે મોકલી છે, તેવો ભાસ પણ થવા દીધો ન હતો તે સંબંધીની હકીકત પણ 'ગુજરાતી' પત્રમાં છપાયાનું યાદ આવે છે.

ખાપર્ડેસાહેબ કવિના ઇષ્ટમિત્ર હતા. તેમજ દેસાઇના પણ પરમ મિત્ર હતા. તે બન્ને રસિકો કવિને ઘેર વારંવાર જતા હતા અને કવિ પોતાની કવિતા ગાઇને અથવા બીજી વાતચીતથી તેઓને બહુ પ્રસન્ન કરતા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા મુંબઇ ગયો હતો ત્યારે દેસાઇશ્રીની દુકાને ઉતર્યો હતો. દેસાઇશ્રી તે સમયે મુંબઇમાં હતા. ખાપર્ડેસાહેબ હમેશાં રાત્રીએ કંઇને કંઇ વિનોદ કરાવતા. ખાસ કરીને જગન્નાથ પંડિતની કવિતા ગાઇને તેનો મર્મ તેઓ દેસાઇશ્રીને સમજાવતા હતા. પરંતુ કેટલીક વખતે ખાપર્ડે સાહેબ અમુક ઉક્તિનો ભાવાર્થ સમજતાં ગુંચવાતા ત્યારે દેસાઇશ્રી તેનું સમાધાન કરતા હતા. ખાપર્ડેસાહેબની સાથે વિદ્યાર્થીઓ કવિને ઘેર ગયા હતા. તે વખતે કવિ બહુ ઉલ્લાસમાં ન હતા. ખાપર્ડે સાહેબે અમારી પાસે નર્મકવિતામાંથી કંઇ ગાઇ સંભળાવવાની અરજ કરી-તુરત કવિએ નર્મકવિતા ફેંકી દીધી. 'અરે ! ખાપર્ડ મને એ કવિતાઓ બિલકુલ ગમતી નથી. તું બિલકુલ એનું મારી પાસે નામ લઇશ નહિ.' છેવટે તેઓ 'સમરપંથ, સમરપંથ લક્ષવો હવે !' એ કાવ્ય તાજું બનાવ્યું હતું, અને અમને ગાઇ સંભળાવ્યું હતું.

કવિના સંબંધમાં મને સીધી માહીતી બીલકૂલ નથી. એટલે વિસ્તારથી તો શી રીતે લખી શકું ? પરંતુ સ્વ. ગણપતરામભાઇ ગુજરાતી, અને ઇંગ્રેજી ભાષા જાણતા હતા, તે ઉપરાંત તેઓને સંસ્કૃત, હિંદી, મરાઠી, બંગાલી અને ફારસી એ ભાષાઓનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવવાનો તેઓને શોખ હતો તેઓના ભત્રીજા સાથે વાતચીત કરતાં જણાય છે કે તેઓના એક ઓરડામાં હજી તેઓના કાગળો સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં કવિના કાગળો હશે. માસિક મનોરંજકનરત્નમાલાના અંકો પણ છે. તેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો અને લખી રાખેલા પુસ્તકો પણ છે. જો તમે અહીં આવશો અને તે ભંડાર તપાસશો તો જરૂર કંઇક ઉપયોગી મેળવી શકશો.

ઝાંખું સ્મરણ છે કે ૧૯૨૬ માં કે ૧૯૨૭માં એક ભંડાર જોવાની તજવીજ મેં કરી હતી. શા કારણે એ સફળ ન થઇ એ ભૂલી ગયો છું. પણ, એ જો હજી સુરક્ષિત હોય, તો મારે કે મારાથી વધારે વગવસીલાવાળા સાહિત્યસેવક નર્મદયુગના વાઙ્મય ઇતિહાસની એ વિરલ સામગ્રી મેળવીને જનતાને સત્વર નજર કરવી ઘટે એ દેખાઇ છે.—વિ. ક. (તા. ૧૦–૮–૧૯૩૩).

નર્મદયુગનું મુંબઇ

રા. સુરેશ દીક્ષિત

નર્મદાશંકરના ધીકતા વ્યકિતત્વનું ઘડતર એમના મુંબઇના જીવનથી થયું હતું. તે કાળની દૃષ્ટિએ કહેવાતી ‘ ઉદ્ધતાઇ ’ ‘ અછકલાપણું ’ એમના શહેરીજીવનને આભારી હશે. જે કાળે શિખા ન રાખવી એ અબ્રહ્મણ્યમ્ ગણાતું તે કાળે નર્મદાશંકર જેવી વ્યકિત વટલાયલી ગણાય, બગડેલી ગવાય એની નવાઇ નથી. આજે ય ગામડામાંથી શહેરમાં ભણવા કે કમાવા જનાર સંબંધી બગડવાની ધાસ્તી રાખવામાં આવે છે. આજથી સો વર્ષ પહેલાં જ્ઞાતિ સંસ્થાને સર્વ હક્ક સ્વાધીન ન કરવાની ગનોવૃત્તિ અને પોતાથી એક બે વર્ષે પણ વયોવૃદ્ધને પોતાના ઉપર શાસન ન ચલાવા દેવાના વ્યકિતત્વથી નર્મદાશંકરને ઘણું શોષવું પડેલું. આજે નર્મદાશંકરની મૂર્તિપૂજા કરવા કરતાં તેની ‘ અનાદર ’ વૃત્તિને નમવાનો અવસર આવ્યો છે.

લક્ષ્મીને આશ્રયે કળા પોષાતી હશે પરંતુ રાજસ્થાને અને ધર્મસ્થાને તે ઉછરે છે. આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નિયમને અધીન રહ્યું છે. રાજસ્થાને ઉછરતી કળા અનેક સ્વરૂપે પ્રગટે છે. સાહિત્ય એ કળાનું અંગ હોય તો પણ અનેકરંગી રાજસ્થાને બને છે. મુંબઇ જ્યારથી રાજસત્તાનું કેન્દ્ર બન્યું ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ફરતું ગયું. નર્મદથી માંડી ત્યાર પછીના અગત્યના સાહિત્યકારો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મેનકા જેવી મુંબઇ તરફ ખેંચાયા છે. કેટલીય ગુજરાતી નવલકથાને મુંબઇનું પાણી લાગુ પડ્યું છે.

આજથી સો વર્ષ પહેલાના મુંબઇનો ચિતાર આપવો આપણા જમાના માટે દુર્ઘટ છે. મરાઠા અને મોગલ સત્તાથી મુંઝાઇ અંગ્રેજ વેપારી કંપનીએ પોતાનું થાણું સુરતથી મુંબઈ ફેરવ્યું ત્યારથી ગુજરાતના વેપારી મુંબઇ તરફ ખેંચાયલા. ઇ. સ ૧૭૫૨ માં લગભગ અરાઢ ગુજરાતી પેઢીઓ મુંબઇમાં ચાલતી. નર્મદાશંકરના કાળમાં મુંબઇ નિકાશનું બંદર હતું. તેમાંય રૂની નિકાશ મોટી હતી. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી હિંદનાં કેલીકો, છીંટ, મસ્લીન અને કીનખાબ વિલાયત જતાં બંધ થયાં હતાં. લે કેશાયરમાં ભૂંગળાં નંખાતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં મલબારહિલ ઉપર ફક્ત ચાર જ બંગલા હતા. ચર્ચગેટ પાસે રાતે શિયાળ રડતાં. સાત બેટના સમૂહને એક નગરી ઘડવાનો ઘાટ રચાયો હતો. ગવર્નરને જવાઆવવાનું સાધન પાલખી હતું. વિલાયત વિદાય થતાં ગવર્નર આજના

લાલજી મહારાજ પેઠે રૂપિયા રસ્તે ઉછાળતા. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ સુધી મુંબઇને ફરતો કોટ હતો. બજારમાં પાઉન્ડનો ભાવ દશરૂપીઆથી પણ ઓછો હતો. કંપનીને લડાઇ લડવા નાણું ધીરતી ફોર્બસની મોટી શરાફી પેઢી ચાલતી. ઇ. સ. ૧૮૮૮ સુધી મુંબઇમાં મોટી સફરી જહાજ બંધાતાં. એકંદરે નર્મદાશંકરના જમાના સુધી મુંબઇ જવું એટલે અંગ્રેજ અને દેશી બન્નેને મન સાહસ ગણાતું. એ જમાનામાં લખાયલી અંગ્રેજ કવિતી થોડી લીટીઓ એ 'સાહસ' સ્પષ્ટ કરે છે:

If I can eat rupees, who knows !
Or dine, the Indian way,
On doolies and on bunglows-
I'm going to Bombay !

* * * *

If I should find an Indian vault
Or fall a tiger's prey,
Or steep in salt, its all the fault
I'm going to Bombay!

નર્મદાશંકરની યુવાનીમાં મુંબઇમાં આગગાડી ચાલતી થઇ હતી. વિલાયતની સ્ટીમરો આવતી. પાલખીને બદલે 'બગ્ગી' અને 'ગાડી' ચાલુ થયાં હતાં. યુનિવર્સિટી અને કૉલેજનાં શિક્ષણ શરૂ થયાં હતાં. એકંદરે હડધૂત થતો નવો જમાનો શરૂ થયો હતો. અંગ્રેજોને પણ પોતે વેપારી મટી સરકાર થયાનું ભાન વધતું હતું. છતાંય દેશી વેપારી તેમની સાથે સરસાઇ કરતો અને દેવાળું ફુંકતો કે ફુંકાવતો. ઝડપથી લક્ષ્મીવાન થવાનાં ફાંફાં મારનાર સટ્ટામાં સપડાતા હતા. અને ધીરે ધીરે સટ્ટાનો પવન રોગચાળાનું સ્વરૂપ પકડતો હતો.

પેશ્વાઇના નિકંદન પછી મહારાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ તૂટી મુંબઇમાં ભળતું હતું. આ રીતે મુંબઇમાં એકત્રિત થતાં તત્ત્વો અનેકદેશીય હતાં. મહેચ્છાને પોષવા અનેક વ્યક્તિઓ મુંબઇ તરફ ઘસડાઇ આવતી. નવા રાજ્યમાં બ્રાહ્મણત્વનું કલંક લઇ ફરતો તીવ્ર બુદ્ધિનો વર્ગ ઊંચી નોકરી શોધવા મથતો કે વકીલાત જેવો ધંધો કરવામાં બહુમાન સમજતો. મહેતાજી થઇ શાળા ચલાવવી એ પણ નાનમ ન હતી. મોગલાઇ અને પેશ્વાઇ તોડી સરકારે પ્રજા ઉપર દાબ બેસાડયો હતો-અધીનપણું શીખવ્યું હતું. અંગ્રેજોની નકલ કરવાથી એમને રીઝવાય છે કે સાહેબ ગણાવાય છે એ વિચારના અંકુર ફૂટતા હતા. વેપારી વાણીયા નવુ શેઠીઆપણું શીખતા હતા.

બંધનમુક્ત વિદેશીઓની સરખામણીમાં હિંદુનાં સામાજિક બંધન સાલતાં થયાં હતાં. રીતરિવાજોમાં અનિષ્ટતા દેખાતી હતી. આ સંયોગોમાં વિંટળાયલા નર્મદાશંકરનું વ્યક્તિત્વ ઘડાતું હતું.

સાહિત્યમાં દયારામ સુધીનો કાળ કવિત્વના ઇજારા જેવો હતો. પછીના જમાનામાં કવિતાની સ્થિતિ ભાગોના ભક્ષ્ય જેવી થઇ ગની છતાંય સાહિત્યની એકજ શાખામાં નિષ્ણાત ગણાવાનો સમય આવ્યો હતો. આજે નવલકથાકાર ભાગ્યે જ કવિ હોય છે લલિત કે ગોવર્ધનરામે નવલકથા નથી લખી અને ભોગીન્દ્રરાવે કે મુનશીએ કવિતા નથી લખી એ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહનું સૂચન હતું। સાહિત્યના સંક્રાતિકાળમાં જન્મવાથી નર્મદાશંકર કવિ છે, ભાષાશાસ્ત્રી છે, નિબંધલેખક અને વિવેચક છે સાહિત્યમાં શિષ્ટાચાર આવવો બાકી હતો એટલે અણુધટતા શબ્દયુદ્ધ સ્વાભાવિક હતાં સાહિત્યકારમાં ઉપદેશકનો આત્મા વસતો હતો. ઉપદેશક હમેશ પોતાની જાતને નિરાળી ગણે છે. સાહિત્યકાર જનસમાજની પર છે એવો વહેમ તો આજેય ઘણાને છે. આજથી સોએક વર્ષ પર લખાયલા શબ્દેશબ્દને સાહિત્યમાં ગણવાની ભૂલ આપણે ન કરતા હોત તો નર્મદાશંકરને જૂદાજ સ્વરૂપે જોતા હોત નર્મદાશંકરનું વ્યકિતત્વ એના વાતાવરણે ઘડ્યું છે અને એનું સાહિત્ય એના વ્યકિતત્વનો પ્રભાવછે

કવિનર્મદને અંજલિ

રા હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

અર્વાચીન ગુજરાતના એક પ્રણેતા તરીકે કવિ નર્મદાશંકરની પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠા તેઓ કેવી રીતે પામ્યા અને તે શાને આભારી છે એ આપણે વિચારીએ

નવો અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ ગુજરાતમાં સ્થિર થતો હતો, સુરત બંદર તૂટીને મુંબઇનું બારૂં મજબૂત બનતું હતું નવશિક્ષણના બીજ નંખાતા હતા, અને દેશમાંથી લૂટફાટ, ધાડ અને ચોરીનો ભય નાબૂદ થતા, લોકો કંઇક સ્વસ્થતા પામીને કંપની સરકાર પ્રતિ સહજ આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા હતા

બહારની દુનિયામાં ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર થઇ રહ્યા હતા પણ જનસમૂહ કૂવામાંના દેડકા પ્રમાણે જીવનવ્યવહારમાં સંકુચિત, સ્વાર્થપરાયણ વહેમી, અજ્ઞાન અને રૂઢિચુસ્ત હતો

આમ નવી અને જૂની સંસ્કૃતિ અને વિચારનું ઘર્ષણ શરૂ થતું હતું, આવા સંક્રાતિકાળમાં કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સન ૧૮૩૩માં સુરતમાં થયો

કવિના પિતા લાલશંકર, એક સારા લહીઆ હતા અને મુંબઇમાં મેજર જર્વિસના હાથ નીચે શાળાપયોગી પુસ્તકો શિલાછાપથી છાપવામાં તેઓ લહીઆનું કામ કરતા હતા

જાતે નાગર એટલે સંસ્કૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો ખરું જ, અને થોડોક વેદાભ્યાસ પણ કરેલો. એ સંસ્કાર એમના પુત્ર નર્મદાશંકરને પ્રાપ્ત થયા અને કૉલેજઅભ્યાસ છોડી દીધા પછી સંસ્કૃત કાવ્ય અને સાહિત્યમંથી અવલોકવાની જરૂર જણાતા કવિએ પૂનામાં

રહીને એ વિષયનું રીતસર અધ્યયન કર્યું. હાથ ધરેલા વિષયમાં બને તેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં તેઓ સદા ઉત્સુક અને મચ્યા રહેતા. આ કથનના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે કેવો અથાગ શ્રમ વેઠીને પિંગળનું જ્ઞાન મેળવેલું એ કવિ જીવનમાંનો પ્રસંગ સુવિદિત છે.

એકજ વિષયમાં એમની એવી પ્રીતિ હતી એમ નહોતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિષે લખવાનું પ્રાપ્ત થતાં ૨૦૦ થી વધુ ઇતિહાસગ્રંથો વાંચી તેનો નિષ્કર્ષ એમણે આપણને નીચેના નિબંધોમાં આપ્યો છે :

રામાયણનો સાર	મહાભારતનો સાર
ઇલિયડનો સાર	મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર
મેવાડની હકીકત	સુરતની મુખતેસર હકીકત

મહાદર્શન ૧લું (એટલે પ્રાચીન જગતનું સમગ્ર દર્શન)
રાજ્યરંગ (એટલે સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ)
રાજ્યરંગ—ભા. ૨ આર્ય દર્શન

શિક્ષિત વર્ગમાંના કેટલાક થોડાઓનેજ આજે એ વિષયની મૂળાક્ષરમાહિતી હશે. અગાઉ શિક્ષણમાં ઇતિહાસ પર બહુ ભાર મૂકાતો; અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ—મોટી પ્રજાઓનો અને જગતનો—શિખવાડવામાં આવતો હતો. હાલ તો બી. એ. માંથી ઇતિહાસનો વિષયજ સદંતર કાઢી નંખાયો છે. ઇતિહાસ એટલે પ્રજાના વિકાસક્રમનો વૃત્તાંત અને તેનાથી વિદ્યાર્થીને વંચિત રાખવો એ તેનાં નેત્ર છીનવી લેવા જેવું ઘાતક છે.

એ ઇતિહાસના અધ્યયનથી કવિને પ્રત્યક્ષ થયું હતું કે પૂર્વે સુધારાના વિષયમાં પોતે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તે કંઇક ઉતાવળા અને ભૂલભરેલા હતા. તે એવા નિખાલસ અને સાચા હૃદયના હતા કે તેનો સ્વીકાર કરતાં જરાય સંકોચ પામતા નહિ. ભૂલનો સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરવો એમાં જ મનુષ્યની ખરી મહત્તા રહેલી છે.

કવિનો અભ્યાસ પહેલેથી સારો: ઇનામ અને સ્કોલરશિપો પણ મેળવેલાં—એવો તેજસ્વી અને યશસ્વી. પણ મનુષ્યના જીવનમા વર્ષ ૧૭ થી ૨૫ નો ગાળો આત્મમંથનનો હોય છે. એ કૌમારાવસ્થામાં જેવા આદર્શ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા તે સેવે છે તેવાં તેનાં પરિણામ નિપજે છે; અને ઘણાંને તો આડે રસ્તે પણ લઇ જાય છે; પ્રાકૃત જનો તેને ગદ્ધાપચ્ચીસીનો કાળ રહે છે.

મ્હોટાઇ મેળવવાના, નામાંકિત થવાના, સુધારાનાં કામો કરવાના, વિદ્વાન થવાના વગેરે અભિલાષો નર્મદાશંકરના મનમાં આ સમયમા ખૂબ ઘૂમતા, અને કવિમાં, નવલરામભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો

> વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ વગેરે ગુણો એવા તરવરતા કે જે કોઇ કવિના સહેવાસમાં આવતા તેને તેનો પાસ લાગ્યા વિના રહેતો નહિ.

કવિ યુવાન હતા તે સમયે સુધારાના વિચારનો પવન ખૂબ જોરમાં વાતો હતો; અને એ વિચારોને કવિએ કવિતામાં ગૂંથી, એમની કવિતાની ચોપડીઓ તેઓ છૂટકછૂટક છપાવતા; અને

તેની પુષ્કળ માગણી થતી. અંગ્રેજ કવિ લૉર્ડ બાયરનના ચાઇલ્ડ હેરોલ્ડની અને સર વૉલ્ટર સ્કૉટના માર્મિયન અને લે ઑફ ધ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલની ચોપડીઓનો જેવો ભારે ઉપાડ થતો તેવી માગણી કવિ નર્મદની કવિતાના અંકો માટે માલુમ પડતી. એટલી નર્મદઘેલી પ્રજા બની હતી; અને તેમાં ચર્ચાતા નવા સુધારાના વિષયોને કારણે એમની કવિતાના પુસ્તકોને સુધારાનું બાઇબલ એવું ઉપનામ તે સમયે આપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રજાને સ્વદેશાભિમાનનો મંત્ર આપનાર કવિ નર્મદ પહેલા જ હતા. એમની "જય જય ગરવી ગુજરાત" એ ગરબી સાંભળીને કયા ગુજરાતીનું હૈયું હાથ હાથ ઉછળ્યું નહિ હોય! ગુજરાતનું ગૌરવ એમની નસેનસમાં વ્યાપી રહ્યું હતું; અને એ લાગણી અને જુસ્સો પ્રજામાં પ્રકટાવવાની એમને હોંસ હતી. કવિએ સાચુંજ કથ્યું હતું કે

'પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી ગુજરાતી થયા,
કોઇ રીતની તોપણ તે વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા.
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત,
તેની તેની છે ગુજરાત.
વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યા,
પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું તે ભાઇ ઠર્યા.
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત,
તેની તેની છે ગુજરાત.'

કેવી ઉમદા ભાવના! કેટલું વિશાળ મન!

કવિનું મહત્કાર્ય તે નર્મકોશ. એવી કોઇ સમર્થ વ્યક્તિ અદ્યાપિ જણાઇ નથી કે જેણે કવિના કોશને ઉથાપે એવો બીજો ગ્રંથ પ્રજાને ચરણે ધર્યો હોય; અને તે અગ્રયાયી (pioneer) નું કાર્ય હતું તેમ છતાં તેમણે જે પ્રણાલિકા પાડી હતી તેમાં સુધારવા જેવું બહુ થોડું જણાયું છે; અને કવિ માટે આપણે વધારે મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે એ ગુજરાતી કોશ કવિએ ગુજરાતી પ્રજાને અર્પણ કર્યો હતો.

ગુર્જરજનોની એ ગુર્જરી ભાષા માટે કેટલી બધી લાગણી! કેવું મમત્વ!

નવલરામે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે "આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્ર કરે તે દેશને તો અભિનંદન જ ઘટે છે."

અગાઉ ગદ્યમાં બહુ થોડું લખાતું અને જે કાંઇ લખાણ થતું તે ભાંગ્યુતૂટ્યું, માત્ર અર્થ દર્શાવવા પૂરતું, ધોરણ કે મરોડ રહિત, તેમાં પૂરતો જોસ કે પ્રવાહ નહિ એવું મળતું હતું; પણ એ ગદ્યલખાણને વ્યવસ્થિત અને અર્થગાંભીર્યવાળું, લાગણી અને વિચારને યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરતું, રજુ કરવાનું માન કવિને ઘટે છે અને તેથી તેઓ અર્વાચીન ગદ્યશૈલીના જનક કહેવાય છે.

નવું વાચનસાહિત્ય એમણે જેમ બહોળું પૂરું પાડયું છે તેમ પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કરણ કરવામાં એમનું કાર્ય ઓછું કિંમતી નથી.

દયારામના કાવ્યસંગ્રહ માટે આપણે કવિ નર્મદને આભારી છીએ. તેવી રીતે કવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ અને નળાખ્યાનનું શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન કવિનાં બુદ્ધિચાતુર્ય અને રસિકતા માટે માન પેદા કરે છે.

દેશમાં નવા સુધારાનો સંદેશો ઘેરઘેર પહોંચાડવામાં કવિનો હિસ્સો નાનોસૂનો ન હતો; અને એમની સાહિત્યસેવા પણ જેમ અપૂર્વ તેમ વિવિધ પ્રકારની, નવો ચીલો પાડતી, સંશોધનાત્મક ઉચ્ચ કોટિની, નવવિચારભાવના અને આદર્શથી ઉછળતી, સ્ફૂર્તિદાયક અને પ્રેરણાત્મક હતી તેથી કવિએ સન ૧૮૫૮ માં કલમ પર નિર્વાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી તે સન ૧૮૮૬ માં મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી એ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં નર્મદનું નામ ગુજરાતી જનતાના મોઢે રમી રહ્યું હતું; અને સુધારાના કવિ તરીકે તેમ આદિ કોશકાર, સમર્થ ગદ્યલેખક, પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધક, નિપુણ ઇતિહાસકાર અને પ્રખર વિચારક તરીકે કવિએ બહોળી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે કાળની ઝાંખી આપણને કવિની કૃતિઓમાં–એમના ગદ્ય અને પદ્ય લખાણમાં થાય છે; અને એ યુગને નર્મદયુગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત છે. કવિની સાહિત્યસેવા એવી અપ્રતિમ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ સ્તંભ તરીકે એમનું નામ સદાસ્મરણીય રહેશે; અને સાહિત્યની સિદ્ધિ અર્થે, સરસ્વતીની ઉપાસનામાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાની કવિએ જે ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સાંભળીને આપણું હૈયું થંભી જાય છે; અને સહજ હૃદયમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે કે ખરે, તે વીર પુરુષ હતો; ધન્ય છે એ વીર નર્મદને! ગુજરાત નર્મદ વડે ગુણવંતુ અને ગૌરવવંતુ છે. અનેક પ્રણામ હો એ ગુર્જરવીર નરરત્નને! –જેણે આપણને શિખવ્યું:

'જય જય ગરવી ગુજરાત!
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અરૂણુ પરભાત,

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કસુમ્બી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તુ ભણવભણવ નિજ સંતતિ સઉને પ્રેમભક્તિની રીત,

ઊંચી તુજ સુંદર જાત
જય જય ગરવી ગુજરાત!

અમદાવાદ,
તા. ૧૦–૬–૩૩

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

નર્મદાશંકર સાક્ષર ખરા ?

રા. પ્રહ્લાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી

નર્મદાશંકર કવિ હતા એ સુવિખ્યાત છે ને એ કયી પંક્તિના કવિ હતા તે વિષે એના સમકાલીન વિવેચક નવલરામથી માંડીને અત્યાર લગીમાં ઘણાએ પોતપોતાના અભિપ્રાય આપ્યા છે. તેમ એ સુધારક હતા તે આખું ગુજરાત જાણે છે અને સુધારક તરીકેના એમના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ આચાર્ય આનન્દશંકર વગેરેએ કરેલું છે—વળી એ શતાબ્દીમહોત્સવને પ્રસંગે એ બને વિષય ઉપર અત્યાર લગીમાંજ અનેક લેખો લખાઇ ગયા છે અને ભાષણો અપાઇ ગયાં છે તે વિષેના આ ગ્રંથમાં પણ કેટલાક લેખો આવશે જ અને એ પ્રસંગનિમિત્તે જે સભાઓ થશે તેમાં ભાષણો પણ અપાશે જ. તેથી તે વિષે લખવું તેમાં ચર્વિતચર્વણ જેવું થયા વગર રહે જ નહીં. માટે નર્મદાશંકર જીવતા હોત તો તેમને સાક્ષર કહી શકાય કે નહીં અને જો કહી શકાય તો એઓ કયી પંક્તિના સાક્ષર કહેવા તે વિષે હું થોડુંક લખવા ધારૂં છું.

પહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ 'સાક્ષર' શબ્દનો અર્થ શો તે નક્કી કરવું જોઇએ. ત્યારે એ શબ્દ **अक्षरेण सहितः साक्षरः** એવો અવ્યયીભાવ સમાસ છે. તેમાં **अक्षर** નો અર્થ "વિદ્યા" થાય છે માટે "સાક્ષર" એટલે "વિદ્યા જેની જોડે છે" અર્થાત્ કે "જે વિદ્વાન છે" તે "સાક્ષર" ની સંજ્ઞાને લાયક ઠરે છે. એથી ઉલટો શબ્દ "નિરક્ષર" છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે "અક્ષરવર્જિત" અગર "વિદ્યાહીન" છે તે. જેને કાંઇજ લખતાંવાંચતાં આવડતું નથી હોતું તેને આપણે "નિરક્ષર" કહીએ છીએ. "સાક્ષર" શબ્દના ઉપલા યૌગિકાર્થ ઉપરથી અને તેથી ઉલટો શબ્દ "નિરક્ષર" જે અર્થમાં હમેશાં વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જેને સામાન્ય લખતાંવાંચતાં આવડતું હોય તેને "સાક્ષર" કહી શકાય પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. "સાક્ષર" શબ્દનો રૂઢાર્થ એવો છે કે કોઇ પ્રખર વિદ્વાન હોય તેનેજ તે સંજ્ઞા બહુમાનાર્થે લગાડવામાં આવે છે. ઘણાને યાદ હશે કે થોડાંક વર્ષ ઉપર કોઇએ કવિ નાનાલાલ સાક્ષર નહીં એમ કહેલું અને એકાદ વર્ષની વાત ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીને 'સાક્ષર' કહેવાય કે નહીં તે બાબતમાં 'ગુજરાતી' પત્રમાં શ્રી. ચન્દ્રશંકર અને કોઇ ગાંધીભક્ત વચ્ચે ચર્ચા ચાલેલી. ભાઇ ચંદ્રશંકરે કહેલું કે જો કે એ કબૂલ કરીએ કે મહાત્મા ઘણું સાદું અને સચોટ લખાણ લખે છે અને તેમના 'નવજીવન' માંના કેટલાક લેખો સારા ગુજરાતી ગદ્યના વિશિષ્ટ નમૂનારૂપ છે તો પણ તેટલા ઉપરથી મહાત્માને 'સાક્ષર' ની પંક્તિમાં મૂકી શકાય નહીં—તેનું કારણ એમણે શું આપેલું તે મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભૂંસાઇ ગયું છે તોપણ એમની વિચારશ્રેણિ ધ્યાનમાં રાખતાં હું કલ્પી શકું છું કે એમણે એજ કારણ આપ્યું હશે કે મહાત્માએ ગુજરાતી ગદ્યપદ્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો નથી અને કોઇ પણ ગુજરાતી લેખક વિષે વજનદાર અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી અગર ઉચ્ચારવાની સ્થિતિમાં નથી. આ કારણ હું પણ માન્ય રાખ્યું છું અને તેથી મારા મતે પણ 'સાક્ષર' એટલે 'માત્ર લખી વાંચી જાણનાર' નહીં, 'માત્ર સુશિક્ષિત પણ' નહીં પરંતુ 'પ્રખર વિદ્વાન' ત્યારે આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો એ અર્થ થયો કે નર્મદાશંકરને 'પ્રખર વિદ્વાન' કહી શકાય કે નહીં ?

હવે કોઇ પણ ગત મનુષ્ય પ્રખર વિદ્વાન હતો કે નહીં તે તેના લખાણો ઉપરથીજ નક્કી થઇ શકે છે કારણ કે તેણે કોઇ પણ વિષય ઉપર લેખ લખ્યો હોય, તેમા શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તે વિષયનુ વિવેચન કીધું હોય અને પોતાના અભિપ્રાયોનુ સમર્થન તે વિષય ઉપરના પોતાના પૂર્વકાલીન અગર સમકાલીન લેખકોએ જૂદી જૂદી ભાષામા જે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હોય અગર માહિની આપી હોય તેણેથી કર્યું હોય, જૂદા જૂદા પ્રમાણોની તુલના કરેની હોય એ વગેરે ઉપરથી આપણે અનુમાન બાધી શકીએ છીએ કે તે બહુશ્રુત હતો કે નહીં અને વિચક્ષણ હતો કે નહીં ? કવિએ રચેલા ગદ્યગ્રંથોનુ જ પૂર સેકડો પાનાનુ થવા જાય છે. તેનુ ધૈર્યથી પરિશીલન કરતા આપણે જોઇએ છીએ કે તેમનામા બહુશ્રુતતા અને વિચક્ષણતા હતી.

આમ નર્મદાશંકર વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી હતા એ વાત એના ગદ્યલેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી આપણા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમા આવી જાય છે એટલે કે એઓ માત્ર નામનાજ નહીં પરંતુ ખરેખરા ‘ સાક્ષર ’ હતા એમ ફલિત થાય છે.

હવે એઓ કયી પંક્તિના સાક્ષર હતા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રહ્યો. તે આપવો જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કોને કહેવા ને કાંઇ નક્કી થયુ નથી અને તે બાબતમા મતભેદ હોવો સાહજીક છે તોપણ સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ, પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન કરવાની ખંત અને આવડત, નવુ શિષ્ટ સાહિત્ય અસ્તિત્વમા આણવું અને તે કેમ આણી શકાય તે વિષે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરવી, અને તે માટે જોઇતા સાધનો પૂરા પાડવા. વિવેચનશક્તિ ખીલવીને તેનો લાભ જનતને મળે તે માટે સૂચનાઓ કરવી, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો પૂરા પાડવા અને તેમ કરવામા ઇતર ભાષાના સાહિત્યોનો પરિચય કરવો અને કરાવવો એ જો ઉત્તમ સાક્ષરત્વના લક્ષણ હોય,–કે જે હોય એમ પાછળથી થયેલા સર્વમાન્ય સાક્ષરો શ્રીગોવર્ધનરામ મણિલાલ નભુભાઇ, રણજીતરામ, કમળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ બળવંતરાય વગેરેના દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી હુ માનુ છુ–તો નર્મદાશંકર ઉત્તમ પંક્તિના સાક્ષર હતા એમ કહી શકાય. વળી ગુજરાતના એ ઉંચી પંક્તિના સૌથી પ્રથમ સાક્ષર હતા એ માટે એમને વિશેષ માન ઘટે છે

શ્રી. દેરાસરીએ ‘ સાઠીના સાહિત્યનુ દિગ્દર્શન ’ એ ગ્રંથમા લખ્યુ છે કે અંગ્રેજી પદ્ધતિની કવિતા કરનાર કવિઓમા એ પ્રથમ ખરા છતા તે કરવામા એ નિષ્ફળ નીવડેલા કવિ હતા અને શ્રીનૃસિંહરાવના જેવા ઉત્તમ કવિ નહીં (પૃ૦ ૧૩૭–૧૪૨) એ અભિપ્રાય સપ્રમાણ હોય યા ન હોય તે બાજુએ રાખીને શુ એમના સાક્ષરત્વને માટે પણ તેમ કહેવુ પડે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવા છે. તે કરવા જતા લેખનો વિસ્તાર વધી પડે છતા એટલુ કહ્યા વગર ચાલતુ નથી કે એના ‘ સાકાર, ’ ‘ ભક્તિ, ’ ‘ પારસી કવિતા, ’ ‘ ભરતી ઓટ અને પ્રવાહ, ’ ‘ આજકાલ, ’ ‘ રાસમાળા, ’ ‘ સર વિલિયમ જોન્સ, ’ ‘ વલ્લભ વાર્તા, ’ ‘ કવિતાજાતિ ’ ‘ લાવણી, ’ ‘ ગાથા વિષે ચરચાપત્ર’ ’, ‘ નવા પુસ્તકોની પહોચ, ’ ‘ હૈયે તેવુ હોઠે, ’ ‘ સુખ, ’ ‘ એ કખાઇનો વિનાય, ’ ‘ ગજનામુ ’ વગેરે લેખોમા ‘ જેહેવી ’ ‘ તેહેવી, ’ ‘ જાહા ’ ‘ તાહાં ’, ‘ કાહા ’, ‘ લોહોડુ ’, ‘ સિવાએ ’ ‘ સિવાયે ’, ઠરાવ ’, ‘ દરશન ’, ‘ મનિષ, ‘ મણુગાર ’ ‘ નીમ, ’ ‘ સપના, ’ ‘ ઇયાદ, ’ ‘ કુમેંદ્રિ, ’ ‘ જળા, ’ ‘ ફરે છ, ’ ‘ ડરે છ ’ ‘ ઉતરાવીએ છ ’,

'ચાંપું છે,' 'બોલ્યું છ,' 'ફુતો,' 'હીરાચંદ,' 'હવાની,' 'રેરું,' 'મોહ્યું,' 'નોતા,' 'કહેવું,' 'મેં છઉં,' 'જોસો,' 'બાગ્બોગથાળી,' 'સમ્પારાંપ' વગેરે ઘણા અશુદ્ધ જોડણી વાળા અને 'સુરતી' બોલીના શબ્દો જોવામાં આવે છે. હાલના જમાનામાં કોઇ સામાન્ય શિક્ષિત મનુષ્ય પણ તેવા લેખમાં ન વાપરે તો પછી સાક્ષર તો વાપરેજ શાના? સ્વ. મહીપતરામને ગદ્યમાં સુધારા કરવા પડ્યા તેનું એજ કારણ. નર્મદાશંકરની પછીના પારસી લેખકો સિવાયના કોઇના લેખોમાં આવા શબ્દો જોવામાં આવતા નથી—પરંતુ એટલા ઉપરથી એની સાક્ષરપંક્તિમાં અગ્રપદે બેસવાની યોગ્યતામાં ખામી આવતી નથી કારણ કે જોડણી તો બાહ્ય વેશ છે, લેખમાં મુખ્ય તો વિચાર છે તે જો ઉદાત્ત હોય, ભાવિ પ્રજાને ઉપયોગી હોય, દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને ઉંડી વિદ્વત્તા સૂચવતા હોય તો લેખકને સાક્ષરપંક્તિમાં મૂકવોજ પડે. તે બાબતમાં પણ એટલું તો કહેવુંજ પડે કે શ્રી. નૃસિંહરાવ, કેશવલાલ, બળવંતરાય જેવા આધુનિક સાક્ષરો ગ્રંથસંશોધન અને શબ્દશાસ્ત્રમાં જેટલા ઉંડા ઉતરી શક્યા છે તેટલા નર્મદાશંકર ઉતરી શકેલા નહીં. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે નર્મદાશંકર આજથી સો વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યા હતા અને આજથી સુડતાલીસ વર્ષ પૂર્વે ગુજરી ગયા હતા અને તેથી છેલ્લા લગભગ અર્ધા સૈકામાં પ્રાકૃત ભાષાઓ અને અપભ્રંશ વિષેના જ્ઞાનની જે પ્રગતિ થઇ છે તેનો લાભ તેને મળેલો નહીં. તે સબબે એ આધુનિક સાક્ષરોની જોડે એમને સરખાવીએ તો એજ ધોરણે સરખાવાય કે તેના પોતાના વખતમાં જેટલો જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો તેનો ઉપયોગ એણે (કીધેલો કે નહીં અને તે ધોરણે જો સરખાવીએ તો એમ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે એમણે પોતાનાં વખતનાં જ્ઞાનનાં સાધનોનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરી નથી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેને એણે પોતાનાં કરી લીધાં હતાં. ઉદાહરણાર્થ સને ૧૮૮૫ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના 'ધર્મવિચાર'માંની ભાષામાં ઉપર લખ્યો છે તેવો દોષ બહુજ થોડો છે અને ભાષા અને શૈલી વધુ ઉંચી કક્ષાનાં છે. તેથી જેમ શ્રી. નૃસિંહરાવ પોતાની સોલાહૅટથી કે શ્રી. કેશવલાલ પોતાની અમદાવાદી પાઘડીથી અને શ્રી. બળવંતરાય નિવૃત્તિ પછી ધારણ કરેલી લાંબી ટોપીથી ગુજરાતી સાક્ષરમંડળમાં શોભે છે તેમ શ્રી. નર્મદાશંકર જો આજે જીવતા હોત તો તે પોતાની મોટા ઘરે વાળી ચકરી પાઘડીથી શોભી શકે એવા હતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધોના એ મંડળમાં એ વયોવૃદ્ધને અગ્રસ્થાન જ આપવું પડત.

નર્મદચરિત્ર*

રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

નર્મદાશંકરની જીવનકથા એમના મિત્ર અને પ્રશંસક સ્વ૦ નવલરામભાઇએ વિસ્તારથી અને વિવેચનપૂર્વક લખી છે. એટલે અહિં તો માત્ર નર્મદના જીવનના મુખ્યમુખ્ય બનાવોનું સંક્ષેપમાંજ વર્ણન કરીશું.

---

* લેખકની અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથિકા 'નર્મદ' નું આ પહેલું પ્રકરણ છે.—સંપાદક

ઇ. સ. ૧૮૩૩ના ઓગષ્ટ માસની ૨૪ મી તારીખે, એટલે સંવત ૧૮૮૯ના પ્રથમ ભાદ્રપદની સુદ દશેમે, પ્રાતઃકાળે નર્મદનો જન્મ સુરત શહેરમા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર અને માતાનું નામ નવદુર્ગાગૌરી હતું જ્ઞાતિએ એ વડનગરા વૈદિક નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

લાલશંકરની સાંસારિક સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. એ લહીઆનું કામ કરી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા. આ દેશમાં સરકારે કેળવણીનાં બીજ પ્રથમ રોપ્યાં ત્યારે મુંબઇમાં એક શિલાછાપનું છાપખાનુ કાઢી તેમા બધી ચોપડીઓ છાપવામાં આવતી. એ છાપખાનામાં લહીઆનું કામ લાલશંકર કરતા આ રીતે આપણા દેશની કેળવણીના બીજારોપણમાં લાલશંકરનો હાથ, અપ્રત્યક્ષ રીતે, હતો એમ કહી શકાય, અને ગુજરાતના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામા એમના પુત્રનો પ્રત્યક્ષ હાથ કેટલો હતો એ સર્વ ગુર્જરપુત્રો જાણે જ છે.

લાલશંકરને ધંધાર્થે મુંબઇ રહેવુ પડતું હોવાથી નર્મદના જીવનનો બાલ્યકાળ મોટે ભાગે મુંબઇમાં જ ગએલો નાનપણમા નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ શાંત હતો. પોતાની 'હકીકત' માં એ લખે છે.

'નાનપણમા મારી તબીયેત ધીંગામસ્તીવાળી તોફાની નહિ? પણ ઠાવકી મરજી મુજબ ન થયેથી ખુણામા ભરાઇ ધીમે ધીમે રડયા કરું તેવી ખરી હું માબાપ સિવાય કોઇને દેખું કે શરમાઇ ખુણામા અથવા માની સ્હોડમા ભરાઈ જતો બિહકણ પણ હતો. નર્મદાશંકરે જાતે જ આ શબ્દો લખ્યા ન હોત તો કોઇ માનત પણ નહિ કે 'યાહોમ કરીને' પડવાનો ઉપદેશ દેનાર તેમજ તે મુજબ આચરણ રાખનાર નર્મદ બ્હીકણ અથવા શરમાળ હતો

ઇ. સ. ૧૮૩૮મા એટલે પાંચ વર્ષને વયે કવિએ ભુલેશ્વર આગળ નાનામહેતાની ગામઠી નિશાળે જવા માંડયું. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષ રહીને એટલે ૧૮૪૩મા સુરતમા દુર્ગારામ મહેતાજીની શાળામા દાખલ થયા

૧૮૪૪મા શાસ્ત્રી સુરજરામની પુત્રી નાનીગૌરી સાથે કવિએ લગ્ન કર્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી પ્રો. હાર્કનેસ આગળ પરીક્ષા આપી 'એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલ' મા એ દાખલ થયા સ્કૂલના બધા માસ્તરો નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. સાહિત્ય ને ખાસ કરીને ભૂમિતિ તથા બીજગણિત નર્મદના પ્રિયવિષય હતા. મિ ગ્રેહામ તો એને Geometrician (ભૂમિતિનિષ્ણાત) કહેતા સદ્ગત નવલરામભાઇ લખે છે કે,—

'ભૂમિતિથી તોલનશકિત કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે કવિ રસતરંગે પોતાના કવનમા ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેનો વાણી હમેશા સકારણ, સયુક્તિક અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાયલી માલમ પડે છે તે આ તોલનશકિતને પ્રતાપે ખંડનમંડનના વાદમા નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનુ પણ કારણ એજ કોશાદિક ગંભીર ગ્રંથોની રચનામા તો આ શકિત ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ આ ગ્રંથો સારા બન્યા છે.

અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ માસમા 'કૉલેજમા' દાખલ થવાની પરીક્ષા પસાર કરી રૂ. ૧૦ ની 'સ્કૉલરશિપ' મેળવી, જુન માસમાં નર્મદાશંકર

કૉલેજમાં દાખલ થયા. પરંતુ માત્ર આઠ મહિનામાંજ કૉલેજ છોડીને એમને સુરત જવું પડ્યું. એમનાં પત્નીની ઉમ્મર મોટી થઇ હતી તેથી ગૃહસંસારનો આરંભ કરવા નર્મદને સુરત જવું પડ્યું. પરંતુ કવિનો આ ગૃહસંસાર દીર્ઘકાળ સુધી ચાલી શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં એમની પત્નીનું મરણ થયું.

મુંબઇમાં હતા તે દરમ્યાન કવિએ ' જુવાન પુરૂષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધકસભા ' સ્થાપી. પાછળથી એ સભાનું નામ બદલી ' બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા ' રાખ્યું હતું. ' મહિનામાં ચાર વાર મળવું, તેમાં બે વાર સભાસદોએ નિબંધો લખી આહોમાહિ વાચવા તથા બે વાર જાહેર-સભા ભરી લોકોનો સુધારો કરવો ' એવો તેમાં નિબંધ હતો. એ નિયમ પ્રમાણે ' મંડળી મળવાથી થતા લાભ ' વિષે નર્મદાશંકરે મોઢેથી પહેલું ભાષણ આપ્યું હતું. પાછળથી ગુજરાતના સુધારા પર એ સભાની ભારે અસર થઇ હતી અને એનાં મુખપત્રમાંજ નર્મદની કલમે પ્રથમ દેખા દીધી હતી.

સુરત આવ્યા પછી થોડા વખતમા નર્મદાશંકરે એક મંડળી ઉભી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને એ વાત એમના સગા દોલતરામને કહી. બાગીદાગે કરી ' સ્વદેશહિતેચ્છુ ' નામની મંડળી સ્થાપી અને એક મુદ્રણાલય પણ કાઢ્યું. એક પાસથી મુદ્રણાલયમાથી ' જ્ઞાનસાગર ' નામનું વર્તમાનપત્ર કાઢવા માડ્યું. પહેલું ભાષણ ' મંડળી મળવાથી થતા લાભ ' એ વિષય ઉપર નર્મદાશંકરે લખીને વાચ્યું હતું. આ ' જ્ઞાનસાગર ' નું વહેણુ વર્ષ દિવસ વહીને બંધ પડ્યું ને ' સ્વદેશહિતેચ્છુ ' મંડળી પણ અંધકારમા વિલીન થઇ ગઇ. ' જ્ઞાનસાગર ' નાં લખાણોમા નર્મદાશંકરનો હાથ બહુજ ઓછો હતો. એ લખે છે કે,—

" ' જ્ઞાનસાગર ' માં મે કઇજ લખ્યુ નથી. તે દોલતરામ લખતા. હું ભાગ પીતો, પાક ખાતો બીજી જાતની કોઇ પણ કેફ કરતો નહિ) × × × એકાતમા (નામ મેળવવાના (પૈસા મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સબંધી વિચારો કરતો ')

ઇ. સ. ૧૮૫૨ મા કવિને રાદેરની શાળામા મહેતાજીની નોકરી મળી. ૧૮૫૩ માં સુરત શહેરમા એમની બદલી થઇ. આ નોકરી કરવી નર્મદને જરા પણ રુચતી નહિ, પણ ' બેઠાથી બેગાર ભલો ' જાણીને જ એ લીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ મા કવિ પાછા મુંબાઇ આવ્યા ૧૮૫૧–૫૪ સુધી કવિએ કંઇ વાંચેલું અથવા સુધારા સબંધી મનન કરેલું નહિ. બે ત્રણ ભાષણો માત્ર કરેલા. પોતાની ' હકીકત 'મા લખે છે

'સુધારાના અને તેને પછી અમલમા આણવાના વિચાર; પછી ખાનગી કે જાહેર, તે વખત બીલકુલ નહોતા જાતિભેદ પુનર્વિવાહ, મૂર્તિપૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરેના સુધારાના સંબંધી વિચારોનું મને સપનુ પણ નહિ હતુ ઉદ્યોગ રાખવો, સંપ રાખવો, ભાષણો કરવા, નિબંધો વાચવા, ગ્રંથો લખવા અને દેશનું ભલુ કરવુ એટલુજ હું સુધારા સબંધી જાણતો

સ્રીના મૃત્યુથી એ આ મોહનિદ્રામાથી ઝબકી ઉઠ્યા મુબઈ જઈને જીવરાજ બાલુવાળાને ત્યા ખાનગી શિક્ષક તરીકે રહ્યા, અને 'પેઈંગ સ્ટુડંટ' તરીકે ફરીથી 'કૉલેજ'મા દાખલ થયા. ઇ.સ. ૧૮૫૫નુ વર્ષ નર્મદના જીવનકાળમા ઘણુ અગત્યનુ છે અત્યાર સુધી કવિને કવિતા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ થયો નહોતો. 'જ્ઞાનસાગર'નો છાપનાર જદુરામ નર્મદનો મિત્ર હતો તે કોઈ કોઈ દિવસ દોહરા ચોપાઈની માત્રા વિષે બોલતો, પરતુ નર્મદાશંકર તે બેદરકારીથી જ સાભળતા. દલપતરામ ગુજરાતને પોતાના કાવ્યોનુ આસ્વાદાન કરાવતા ફરતા હતા તેના વિષે નર્મદ લખે છે

આગેથી હુ એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે–નહિ જેવા કોઈ આશ્ચર્યથી હુ તેની તરફ જોતો ખરો પણ કોઈ દહાડો તેની પાસે ગયો નથી × × × × તેઓ કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મડળીમા કેફ ન કરવા સબધી ગરબી, લાવણીઓ વાચતા પણ હુ કોઈ દહાડો સાભળવા ગયો નથી એણે જ્યારે ૧૯૦૭મા લાઈબ્રેરીમા હુન્નરખાનનુ ભાષણ આપ્યુ ત્યારે હુ ત્યા ગયો હતો ૦ ૦ ૦ એજ વરસમા ભરૂચના મોઢવણિક કવિ "મનમોહનદાસ રણછોડદાસ" પણ કવિતામા એક ભાષણ કર્યું હતુ ત્યા પણી ફરતો ફરતો જઈ ચહડયો હતો"

ઇ સ ૧૮૫૫મા કવિતા કરવા તરફ કવિની વૃત્તિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ, મનને શાત કરવા, તથા ચલિત વૃત્તિને ઠેકાણે આણવા ધીરા ભગતના પદો બોલતા બોલતા કવિને એ ઢાળમા પોતે કઈ બનાવવાનુ મન થયુ. એ સબધમા કવિ લખે છે

સપ્ટેબરની શરૂઆતમા ધીરા ભગતના બે ત્રણ પદ મારા વાચવામા આવ્યા તે ઉપરથી હુ દાહાડેરાત તેનીજ લવારી કરતો એ પદોના વિચાર મારી વૈરાગ્યવૃત્તિને મળતા હતા. ચોથે કે પાચમે દાહડે મારા મનમા સહજ આવ્યુ કે હુ પણ એ ઢાળનુ કઈ બનાવુ. પછી મે 'પરબ્રહ્મ જગકર્ત્તા રે સ્મરોની ભાઈ હરઘડી' એ પદ બનાવ્યુ, બીજે દહાડે 'જીવ તુ મૂરખ સમજે રે, કહુ છુ ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યુ પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હુ જો બનાવવાની ટેવ રાખુ તો મારી વૃત્તિ ઠરીઠામ થાય ખરી ××× વળી વિચાર્યું કે ભણવુ, કમાવુ, ઐરી કરવી એ સહુ આનદને માટે છે ને મને જ્યારે પદો બનાવવાથી આનદ થાય છે ત્યારે હુ તો એજ કામ કરીશ ને શેર જુવાર તો મળી રહેશે

આ પ્રમાણે નર્મદે પોતાના આનંદને માટે પદો બનાવવાનો અભ્યાસ રાખવાનો વિચાર કર્યો આ ગુજરાતી પદો બનાવતા પહેલા એમણે 'સોએક લીટીઓ અગ્રેજીમા પરચુરણ બાબતની જોડીને મિ રીડને બતાવી હતી. પરતુ એણે તે જોઈને નર્મદાશકરને હસી કાઢ્યા હતા. સપ્ટેબરની ૨૧ મી–પોતાની ૨૩ મી જન્મગાઠ–થી નર્મદ પોતાની કવિતાનો પ્રારંભ ગણે છે.

આ પ્રમાણે કવિતાનો આરભ કર્યા છતા, ઘણા ઉગતા કવિને ન જણાતુ, કાવ્યશાસ્ત્ર સબંધીનુ પોતાનુ અજ્ઞાન નર્મદને સાલવા માડયુ. કાવ્યરચનામા છદનુ જ્ઞાન અવશ્યનુ છે, તેથી નર્મદે પ્રથમ પિગળશાસ્ત્ર શીખવાનો વિચાર કર્યો, પરતુ તે કાળે પિગળના ગ્રથો ઘણા દુર્લભ હતા ગુજરાતી ભાષામા તો એક પણ પિગળ હતુ નહિ દલપતરામને

લખવા માંડ્યું. પણ કદાચ ઠગી કાઢશે કરી એ ધાર્યું પછી મૂક્યું. નર્મદાશંકર, એ કાગળે દલપતરામની કવિતા જોઈ જોઈને પોતે કાવ્યો રચતા. આમ આડી રીતે દલપતરામ અજાણ્યે નર્મદાશંકરના ગુરુ બન્યા! ઘણી તપાસ કર્યા પછી કાલિદાસકૃત શ્રુતબોધ મળી આવ્યું, અને દાદાદેવ શાસ્ત્રી નામના એના શીખવનાર પણ મળી આવ્યા. અઠવાડિયામાં એ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો.

આવી રીતે મનોવૃત્તિ કવિતા રચવામાં, તેને માટે સાધન સામગ્રી મેળવવામાં, તેના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તલ્લીન રહેવાથી, કવિને 'કૉલેજ'ની પરીક્ષામાં 'સ્કૉલરશીપ' ન મળી શકી. આથી ઇ. સ. ૧૮૫૬ની ૨૮ મી જુને એમણે 'કૉલેજ'ને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યાં. આજ વર્ષમાં એમનું દ્વિતીય લગ્ન શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની પુત્રી ડાહીગૌરી સાથે થયું.

'શ્રુતબોધ' શીખવાથી માત્ર અક્ષરમેળ વૃત્તોનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ દોહરા, ચોપાઈ ઇત્યાદિ માત્રામેળ છંદો તો પ્રથમ જેટલા જ અગમ્ય હતા. એ છંદો વિષે સંસ્કૃતગ્રંથોમાં જરા પણ ઉલ્લેખ હોતો નથી એટલે નર્મદાશંકરે પ્રાકૃત પિંગળગ્રંથોની તપાસ કરવા માંડી. ૧૮૫૬ ના નવે બરમાં 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ સાથે ફરતાંફરતાં સુરતમાં એક કડિયા પાસે એવો કોઈક ગ્રંથ છે એમ એમને ખબર પડી. એની પાસેથી 'છંદરત્નાવળી' નામનું પુસ્તક નીકળ્યું, પણ તે એણે કવિને ઘેર આપવાની ના પાડી. રોજ સવારે ખડિયો ને કલમ લઈ નર્મદાશંકરે એને ત્યાં જઈ એ ગ્રંથ ઉતારવા માંડ્યો.

એ કડિયા પાસે કેટલાંક ચિત્રબંધો પણ હતા, તે પણ નર્મદાશંકરને ઉતારી લેવાનું મન થયું. થોડા દહાડા પછી એ કડિયાએ રોજ અમુક પાના ને ચિત્રકાવ્યો નર્મદાશંકરને ઘેર ઉતારી લેવાને આપવાનું કબૂલ કર્યું. નર્મદાશંકર રોજ ચાર પાંચ ચિત્રકાવ્યો લઈ, ચીતારાની દુકાને નકલ ચીતરાવવા આપી, સાંજે તે પાછાં લઈ આવી તેમાં કવિતા ઉતારી લેતા ને 'રત્નાવળી'માંથી પણ ઉતારો કરતા. આમ આમ પરિશ્રમ વેઠી નર્મદે પિંગળનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું.

૧૮૫૬ થી ૧૮૫૭ સુધીના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના કેટલાક અંકોમાં દલપતરામ પિંગળ વિષે લખતા હતા—અતિશય ધીમા વેગથી, તે કવિતા વિના લાલશંકરના જોવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી એમણે નર્મદને કહ્યું, 'કવિતાની રીતિઓ પણ કવિતામાં લખવી એ મોટી વાત છે.' નર્મદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો 'તેમાં કંઈ દમ નથી.' લાલશંકરે કહ્યું, 'હું તો તારી હોશિયારી ત્યારે જાણું કે પિંગળ બનાવે ત્યારે.' આ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળનો આરંભ કર્યો ને એપ્રિલ માસમાં 'પિંગળપ્રવેશ' નામનો ગુજરાતી ભાષામાં પિંગળનો પ્રથમ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. એ અરસામાં ગોકળદાસ તેજપાલ વિદ્યાલયમાં એ અધ્યાપક તરીકે રહ્યા.

પિંગળનો અભ્યાસ પૂરો કરી કવિએ અલંકાર ને રસશાસ્ત્ર શીખવા માંડ્યાં, અને એ બન્નેનું અધ્યયન પૂરું થતાં જ 'અલંકારપ્રવેશ' ને 'રસપ્રવેશ' પ્રગટ કીધાં. આમ કવિ જે વિષયનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરતા તેનો લાભ તરત જ પોતાના અન્ય ગુર્જર બંધુઓને આપવાની

ઉત્કંઠાને રોકી શકતા નહિ. આ સિવાય કાવ્યશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ચંપૂ, નાટકાદિ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું પરિશીલન પણ કવિએ કરી લીધું. અને આજ વર્ષમાં એટલે ૧૮૫૮માં ' નર્મકવિતા ' ના બે અંકો બહાર પાડ્યા.

આમ કવિ થવાના મહાપ્રયત્નનો કાળ ૧૮૫૫ થી તે છેક ૧૮૫૯ ના અંત સુધી ચાલ્યો. કવિ થવાને આટઆટલા ભગીરથ પ્રયત્નો, આટલા લાંબા કાળ સુધી, કરવાની આવશ્યકતા દરેક ઉગતા કવિને હોત તો ' કવિનો રાફડો ' એવી શબ્દયોજના કદિ પણ થાત જ નહિ.

આખા જીવનકાળમાં એકાદ દિવસ એવો હોય છે કે તેની ગાઢ અસરથી આખા જીવનનું પરિવર્તન થઇ જાય છે. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખ તે નર્મદના જીવનકાળનો એવો દિવસ. યશ સમૃદ્ધિ ને અર્થદારિદ્રના ઊંડા મૂળ એ દિવસે નંખાયાં. સરસ્વતીસેવામાં જ જીવન નિર્ગમવાનો નિશ્ચય કરી નર્મદે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. એ ધન્ય દિવસની યાદગિરીમાં એ લખે છે કે, " ઘેર આવી કલમના સામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં " ગુર્જર ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાના કોડે ભર્યા હૈયાના આ છલકાઇ જતા બોલ સાંભળી કયા ગુર્જરપુત્રની આંખમાં પણ ઝળઝળિયાં—ગર્વાનન્દનાં ઝળઝળિયાં—આવ્યા વગર રહેશે ?

કવિને ઉત્તર વયમાં અનેક પ્રકારની આર્થિક આપદાઓ સહન કરવી પડી તેનું મૂળ આ પ્રતિજ્ઞામાં જડે એમ છે. સાહિત્ય સરજી ગુજરાતમાં કમાવાની ઇચ્છા રાખવી એ મૂર્ખાઇ છે. નર્મદને કદરદાનો નહોતા મળ્યા એમ નહિ, પરંતુ મોટે ભાગે એ કદરદાનોની કદર પ્રશંસા કરવામાં પર્યાપ્ત થઇ જતી. ' વિષયી ગુરુ ' ને ' ગુરુની સત્તા ' નામના બે નિબંધો નર્મદે લખ્યા હતા. મથુરાદાસ લવજી ને ડૉ. ભાઉ દાજીએ એ નિબંધો છપાવી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ડૉ. ભાઉએ ' લિથો ' માં નહિ પણ ' ટાઇપ ' માં છપાવવાનો આગ્રહ કર્યો, ને ' બિલ ' પોતે ચૂકવી આપવાનું કબૂલ કર્યું. નર્મદે નિબંધો છપાવ્યા. ' બિલ ' આવ્યું. બેમાંથી એકે કંઇ પણ આપ્યું નહિ. કરજ કરીને નર્મદે ' બિલ ' ચૂકવ્યું. ચોપડીઓ મફત સાગમટે જઇને લોકોમાં લૂંટાવી દીધી ! કારણ એમણે એવું જણાવ્યું છે કે ' એટની એટની ચોપડીઓ હું ભાડાના ઘરમાં રાખું કહાં ? " છએક મહિને ભાટિયાઓમાંથી સોએક રૂપીઆ જેટલી (' બિલ ' કરતાં ઘણી ઓછી) રકમ આવી તે એમણે ' તંગી ને પિતાની જીદ ' એ બેને લીધે સ્વીકારી.

નોકરીનો ત્યાગ કર્યા પછી ઉદરનિર્વાહને અર્થે કવિએ કંઇ કંઇ તરંગો રચેલા, હરદાસ થવાનો, કાઠિયાવાડના નવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સાથે ભળી જવાનો, સુધારકો પાસે ' મિશન ' કઢાવી તેનું પ્રચારકાર્ય કરવાનો, વગેરે ઘણા પ્રકારના સંકલ્પો કરેલા, પણ સ્વ. નવલરામભાઇ લખે છે તેમ, ' તે કાળવિરુદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ ગયા. ' હરદાસની કથામાંથી કંઇક અર્થપ્રાપ્તિ થઇ હતી ખરી પણ તે નહીં જ. હરદાસી કરવાને અર્થે ચૂડારાણપુર જઇ એક જણને મળવાનો કવિએ નિશ્ચય કર્યો. ભાવનગર સુધી ગયા પછી અમુક કારણવશાત્ ચૂડારાણપુર જવાનું તો

માંડી વાળવું પડ્યું; પરંતુ ભાવનગરમાં ત્યાંના પ્રખ્યાત દિવાન ગગા ઓઝા સાથે તેમનો મેળાપ થયો. ગગાભાઇ પાસે મનોહર સ્વામીનાં પદો હતાં, તે એમના કહેવાથી ગંશુદ્ધ કરાવી નર્મદે છપાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૫૯ ના મે માસમાં કવિ દલપતરામ આંખનું ઓસડ કરાવવા મુંબાઇ આવ્યા. નર્મદાશંકર તે સમયે મુંબાઇમાં જ હતા. બંનેની મહાકવિમાં ગણના થવા માંડી હતી. એ બેની શૈલીમાં આકાશપાતાળનો ફેર હતો. એકને ગગનમાં ચઢાવી અન્યને પાતાળમાં ધકેલી દેનારા બંનેના ઉપાસકો હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ બેને ભેગા કરી દરેકની કવિતા કેવી છે તે જોવાની ઇચ્છા લોકોને થઇ. એ ઇચ્છાના પરિણામે તે સમયના 'ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર' વિનાયક વાસુદેવે વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે નર્મદદલપતને ભેગા કર્યા. બંનેએ પોતપોતાની કવિતા સંભળાવી. વર્તમાનપત્રોમાં કોને શ્રેષ્ઠ પદ આપવું તેની ચર્ચા ચાલી. 'પારસીપંચે' તો બંને એકબીજાની ચોટલી પકડી લડતા હોય એવું ઉપહાસચિત્ર પણ દોર્યું. લોકોમાં પણ ભારે મતભેદ ઉઠ્યો. આમ બંને વચ્ચે વૈમનસ્યનાં બીજ રોપાયાં ને તે જીંદગી સુધી ચાલુ રહ્યાં.

આ વર્ષથી કવિએ સુધારા સંબંધી લખવા માંડ્યું. કવિ લખે છે કે 'ધર્મ સંબંધી વહેમોમાંથી મુક્ત થયો, સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.' નર્મકવિતાના ૪–૮ અંકો બહાર પાડ્યા, તેમાંના બે અંકો વૈધવ્યચિત્રથી જ પૂર્ણ છે. સદ્‌ગત નવલરામભાઇ લખે છે તેમ,

'આ વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી. સુધારાપક્ષ બહુ જોર પર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઇ સમર્થ પુરુષ સામો આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્તિ ઇચ્છા ભણેલા ને સુધારાવાળાની હદમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પસરી.'

સાહિત્યસેવાની સાથે નર્મદે સમાજસેવાધર્મના વહેમો, પ્રાચીન પ્રણાલિકાનાં બંધનો તોડી સમાજની સેવાનો–હવેથી અંગીકાર કર્યો. કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોળાનાથ સારાભાઇ, મહીપતરામ રૂપરામ ઇત્યાદિ અનેક સુધારકોએ સમાજના મનમાં ઊંડાં મૂળ ઘાલી બેઠેલી, અચ્છેદ્ય જેવી લાગ રૂઢિ પર પ્રહારો કરવા માંડ્યા હતા; પરંતુ નર્મદના કુઠારાઘાતનો વેગજ જૂદો હતો. આ વેગ ને ઉત્સાહના જોમમાં એણે કશાની દરકાર કરી નહિ. એનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે સુવિદિત છે.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં નર્મદે જદુનાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. વૈષ્ણવો તરફથી અનેક પ્રકારનો ભય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. જાનનું પણ કદાચ જોખમ થાય એવો સંભવ હતો. સુધારાવાળા કોઇ સાથે ન આવ્યા છતાં કવિ કિસનદાસ બાવાને સાથે લઇને ત્યાં ગયા. વાદનું પરિણામ તો કંઇ થયું નહિ, પરંતુ કવિ મહામહેનતે સહીસલામત પાછા ઘેર આવી શક્યા એજ વર્ષમાં લાયબલ કેસ ચાલ્યો. પોતાની કવિતાના શબ્દોના અર્થો કરતાં કવિને આખો કોશ રચવાની વૃત્તિ થઇ ને ૧૮૬૦ના નવેમ્બરમાં એ કાર્ય શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ મા કવિના પિતા લાલશંકરનો સ્વર્ગવાસ થયો એ સમયમા નર્મદની કીર્તિ પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશતી હતી સ્વ નવલરામભાઇ લખે છે

સને ૧૮૫૮-૫ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમા પૂર્ણ ચડતીનો હતો અને એ સમે જેવી એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી તેવી બીજા થોડા જ કવિની આટલા થોડા વખતમા પ્રકાશી હશે આ વખત પછી નર્મદાશંકરે કવિતા તો કેટલીક કરી, અને કવિ તરીકે ગણાતા એમના મરણ પર્યંત સાજી થતી પણ આ વખતનો કીર્તિરંગ ન્યારોજ હતો આ પ્રમાણે પુષ્કળ યશોગાન સાભળતા સાભળતા લાલશંકર શાન્તિથી મૃત્યુ પામ્યા હશે એમા શક નથી.

ઉત્તરવયમા આખા જીવન પર અંધાર ફેલાવનારા વિષાદ વાદળોની છાયાથી અસ્પૃષ્ટ એવો પુત્રનો માત્ર સૌભાગ્યકાળજ નિહાળવાનુ અતિ વિરલ સદ્ભાગ્ય લાલશંકરને પ્રાપ્ત થયુ હતુ. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમા નર્મદે ' ડંડિયો ' નામનુ પત્ર કાઢવા માડયુ.

તેણે તો તેના હુમલામાં પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી આખી ગુજરાતને ઉથલપાથલ કરી નાખી. એમા કવિએ પડે તો કોઇની જાત ઉપર હુમલો ક્વચિત જ કર્યો છે પણ જેની ઉપર આ વજ્રપાત પડયા તે બધની સાથે વેર તો અલબત્ત નર્મદાશંકરને જ બંધાયુ કેમકે ગેઝેટિઅર પોતે જ અદાવત પાછળથી એને કેટલેક દરજ્જે નડી પણ ખરી પરતુ આ વેળા તો કવિની કલમ વખણાઇ અને ડંકો થઇ રહ્યો મોગમોગ પણ કરવા લાગ્યા

(નવલરામ)

આર્થિક વિપત્તિઓ જાણે લાલશંકરના વિદાય થવાનીજ વાટ જોતી હોય તેમ ૧૮૬૪ પછીથી ઉભરાવા માંડી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, સુધારાનો આવેગ ને દ્રવ્યની ભીડ તબુરાના ત્રણ તારની પેઠે નર્મદના જીવનમાહે એ ત્રણ મુખ્ય હતા કદાચ તે સમયે એના કાવ્યગાન ને સુધારાના દુદુભિનાદમા એ ત્રીજા તારના સૂર લોકોએ નહિ સાભળ્યા હોય નર્મદ પોતેજ પોતાની એ દુખકર કથા કોઇને કહેતો નહિ, નવલરામ જેવા એમના ગાઢ સ્નેહીને પણ એણે પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવી નહોતી પુસ્તકોનુ વેચાણ ધીરેધીરે ઘટવા માડયુ કરસનદાસ સિવાય નર્મદનો ખાસ સહાયક કોઇ નહોતો પણ એ આશ્રયદાતા પણ લક્ષ્મીની ચચળતાનો ભોગ બની શેરસટ્ટાના વહેપારમા ખુવાર થયો આથી નર્મદાશંકરનો એક આધાર હતો તે પણ ભાગી પડયો વિપત્તિઓ ચારે બાજુથી આવવા માડી ૧૮૬૭ મા એકને હાથે કોશ જેવો મહાગ્રથ છપાતો હતો એ સમય નર્મકવિતાનો એક મોટો ગ્રથ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ ગ્રથ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે નર્મદને આશા હતી કે ' હુ એ ગ્રથ કરસનદાસને અર્પણ કરીશ ને એના તરફથી ઓછામા ઓછુ છપામણીના ખર્ચ જેટલુ તો મને મળશેજ, ' પણ, મધ્યાહ્નની ઝાળથી બળતા મનુષ્યને માત્ર એકજ અધારવૃક્ષ દેખાય, તેના શીતળ છાયડા હેઠળ એ આશરો લે ને એટલામા તો વાયુના પ્રબળ વેગથી વૃક્ષ તૂટી પડે ને એ મનુષ્યની જેવી સ્થિતિ થાય, એવી દશા નર્મદની થઇ ઉપર કહ્યુ તેમ કરસનદાસ શેરના વ્હેવારમા નુકસાનીમા આવી ગયા નર્મદે પુસ્તકઅર્પણ તો એનેજ કર્યું, પણ કરજનો ભાર વધી ગયો ખાવાનાએ સાસા પડવા માડયા કોઇ કોઇ દિવસ તો દૂધ ને પૌંઆ ને તે ન મળે તો માત્ર ચોખાના પાણી પર, ચલાવી લેવુ પડતુ મુબાઇમા કોઇ

કોઈ વખતે રૂ. ૬ ની માસિક આવક પર નિભાવવું પડતું. મિત્રો ભેગા થાય, મહેમાનો આવે તેમની સરભરા કર્યા વગર પણ ચાલે નહિ. એક વખત કવિ સવિતાનારાયણ નર્મદને ત્યાં ઊતર્યા હતા. નર્મદ પાસે માત્ર ચાર આનાની સીલક હતી. મહેમાન પાસેથી કંઈ પણ લેવાય કેમ? ને તેમ એને જણાવાય પણ શી રીતે કે મારી સ્થિતિ આવી છે? આખરે ચાર આનાના દૂધ ને પૌંઆ પર ચલાવી, કાવ્ય, સાહિત્યની ચર્ચામાં સમય ગાળી બન્ને કવિઓએ बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते तृषातुरैः काव्यरसो न पीयते। એ પ્રાચીન વાક્યને ખોટું ઠેરવ્યું !

આવી નિર્ધન સ્થિતિમાં જગતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં રહેવું કઠણ છે તો મુંબઈમાં તો રહેવાય જ શી રીતે? ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના જુલાઈમાં મુંબઈનો ત્યાગ કરીને નર્મદાશંકર સુરત આવ્યા. સુરત આવવાનાં કારણો કવિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

શેરબજારની પડતી આવેથી, ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો બે વરસ ગયાં બંધ રાખેલું તેથી કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજાવથી મારા લખવાના કામમાં ઘણી ખલેલ પહોંચવા લાગી તેથી અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી મેં મારો ઉચાળો મુંબઈમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાખ્યો.

આ વખતે કવિને માથે લગભગ આઠેક હજારનું દેવું હતું. દેવાનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોતાના ઘરની સામેની જમીન વેચાતી લઈને એમણે એક બંગલો બંધાવ્યો હતો. 'આ બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો, અને તેથી જ જ્યારે પાછળથી વેચવા કાઢ્યો હતો ત્યારે તેનું કોઈપણ ઘરાક મળી શક્યું નહિ.' આ બંગલા, 'સરસ્વતી મંદિર' પર એણે પોતાનું ઉપનામ 'પ્રેમશૌર્ય' ચીતરાવ્યું હતું તે હજી પણ જોવામાં આવે છે.

આ સમયે ડૉ. બુલ્હરે એનાં પુસ્તકો સરકાર પાસે નિશાળને પુસ્તકાલય માટે મંજૂર [illegible] તથા પોતાના ખાતા માટે નર્મગદ્ય વગેરે તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપી એમને સારી મદદ કરી હતી

૧૮૬૫–૬૬ પછીથી નર્મદના સુધારા સંબંધીના વિચારોમાં અજબ પરિવર્તન થયું હતું. સુધારાનો ડિંડિમનાદ બંધ કરી એણે હવે પૂર્વજોના ધર્મનો જયઘોષ પોકાર્યો. એક છેડેથી નર્મદ બીજે છેડે જઈ બેઠો ને 'ધર્મવિચાર' નામના ગ્રંથમાં એ સંબંધીના જૂદા જૂદા નિબંધો પ્રસિદ્ધ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં પાછા મુંબઈ જઈ નાટકશાળા માટે નાટકો લખવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ નાટકો લખવાથી આર્થિક સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેરફાર પડ્યો નહિ; અને આખરે બીજો કોઈ પણ આરો ન દેખાતા નર્મદે નોકરી શોધવાનો વિચાર કર્યો. જીવન એટલે પ્રતિજ્ઞાઓ અને પ્રતિજ્ઞાભંગનો ઇતિહાસ 'આંખમાં ઝળઝળિયાં' સાથે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતાં એની આંખમાં પાછાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં હશે પણ તે લ્હોનાર કોઈ ન્હોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨

નર્મદાશંકરના ગદ્યનો એક પ્રકાર સમાલોચનાનો હતો. નવલરામને પહેલા અને ખરા સમાલોચક ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, પરંતુ ખરી રીતે નર્મદાશંકર આદ્ય વિવેચક હતા. એમણે ગુજરાતી કવિઓની બધી પ્રવૃત્તિઓ લખી છે, તેની સાથી, તેની તલસ્પર્શી, તેની બીજ જાણનારી અને તેવી સુંદર ગદ્યે ટહેલની અદ્યાપિ ગુજરાતી ભાષામાં લખાઈ નથી.

નર્મદાશંકરે પોતાનાં વિવેચનો 'ડાંડિયા' નામના પત્રમાં શરૂ કર્યાં. એમણે એકએક વિષયને ટેક્યો; કાવ્ય, ધર્મ, સુધારો, ગ્રંથપ્રકાશન, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિ: કશું એમના સર્વગ્રાહી પંજામાંથી છટકી શક્યું નહોતું. એમના વિચારો મનનશીલ, ભાષા કડક, અભિપ્રાય સ્પષ્ટ અને નીતિ સત્યદર્શી હતી. ઇંગ્લાંડમાં સ્પેક્ટેટરે કરી બતાવ્યું તે 'ડાંડિયા'એ ગુજરાતમાં આદર્યું. એ ખરું કે એમને ઘણાનો સત્કાર હતો; પણ એમને ઘણાનો વિરોધ મેળવવો—ભોગવવો—પડતો એ એથી પણ વધારે સાચું છે.

પરંતુ આ વિરોધમાં કશી કટુતા નહોતી. એક વિષયમાં જે આજે પ્રતિસ્પર્ધી હોય, તે બીજા વિષયમાં કદાચ પ્રેમી બને. અંગત રાગદ્વેષ કોઈ પ્રકારે નહોતો. વિષય પરત્વે સ્વતંત્ર વિચાર કરવામાં આવતા. વિવેકશૂન્યતા જરાકે પ્રવેશતી નહીં.

મારા સ્વ. પિતાજીને સામાન્ય રીતે દલપતરામના શિષ્ય ગણવામાં આવે છે. દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની કવિત્વશક્તિ વિષે, સાચું કવિત્વ પારખવાની શક્તિ વિષે, એમણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં નીચે મુજબનો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે:

'આખરે એવો નિર્ણય થયો કે,—ઉત્તમ કવિ કોણ, પ્રેમાનંદ કે સામળ? આ વિષય લેવો. પ્રેમાનંદ એ ઉત્તમ કવિ છે તે વિષે પ્રથમ વર્તમાનપત્રમાં છપાયું, એટલે કે૦ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, જેઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિયું ચલાવતા હતા, તેમણે તે ચોપાનિયામાં ઉત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ સામળ છે એમ છાપ્યું. આ વિષય ઉપર ભારે ઝઘડો ચાલ્યો, અને એક બીજાના જવાબ આપવા માટે બંને કવિના ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર પડી

કવિના ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર પડી. આ વિવાદમાં મેં ઘણો ભાગ લીધો હતો, અને રાવસાહેબને (મહીપતરામને) પુરાવા મેળવી આપવાનું કામ હું કરતો હતો. એ ધુરંધર કવિઓના સંબંધે અને પક્ષોવાળા તકરાર એટલી જ રાખતા હતા, કે રાવસાહેબના પક્ષવાળા પ્રેમાનંદને સોળ આની અને સામળભટ્ટને પંદર આની કહેતા, ત્યારે કવિ દલપતરામ સામળને સોળ આની અને પ્રેમાનંદને પંદર આની કહેતા. એ વખતે કે. કવિ નર્મદાશંકરે 'ડાંડિયા'માં [illegible], તેમાં જણાવ્યું કે પ્રેમાનંદ સોળ આની ખરા, પણ પંદર આની તો ડભોઈવાળા દયારામને ઘટે છે, તેથી સામળની ચૌદ આની થાય. ઝઘડો વધી પડ્યો, અને લાંબી મુદત ચાલ્યો. કવિ દલપતરામ શબ્દચમત્કારના વધારે શોખી હતા એ જગજાહેર વાત છે.

' સામળભટ્ટની કવિતામાંથી તેના કદાચ ગુણ બહુ આપના પ્રેમાનંદની કવિતાનો હાસ જે શોધ લાગ્યો છે, તે જો તેવામાં લાગ્યો હોત તો ગન્ધાવ ભારની બાબતમાં પણ સામળભટ્ટથી ચઢે એમ સહેજ સાબીત કરી શકાત.

તે વખતે પ્રેમાનંદનાં જે પુસ્તકો જાણમાં હતાં તેમાંથી શબ્દાલંકારનાં દૃષ્ટાંત એમ ખોળી કાઢતા, પરંતુ તે સામળભટ્ટને ટોણા ખવડાવે એમાં બહુ કરીને નહોતાં. શબ્દાલંકાર એ કવિતાનો અલંકારમાત્ર છે, તે ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાથી કવિતાનું ઉત્તમપણું થતું નથી એ અમારો મુખ્ય વાદ હતો. તેમાં પુરાવામાં મેં એક કુંડળીઓ સન ૧૮૬૯ ની સાલમાં તૈયાર કર્યો હતો, તે છપાવ્યો. એ કુંડળીઓ નીચે આપું છું :

' જોજે જ્યાં જાજે જન, જુવતી જારી જોય,
જાશે છવ જરૂર તો, જોજે જન જાતોય.
જોજે જન જાતોય, જશે જશ જોતાં જાદે,
જાશે જર છવ જેમ, જોઇ જાણી જાવા દે.
જાતો જર, જશ, છવ, જોઇને જોય જતો જે
ત્યારે જાર જુગાર, જડે જશ જેથી જોજે. '

ઉપરથી કવિ દલપતરામના પૂર્વના લખાણ વડેજ મેં તેમણે મહાત કર્યા, ત્યારે તેઓ મારા ઉપર ઉનરી પડ્યા અને લખાણમાં ગાળો દેવા લાગ્યા.

આ ઉતારા પરથી જોઇ શકાશે, કે તે વખતની સાહિત્યચર્ચા તદ્દન નિખાલસ હતી, સાચી હતી, અને વાડા બાંધ્યા વિનાની હતી. સ્વ. હરગોવિંદદાસને દલપતરામની શાળાના ગણવામાં આવે છે; પરંતુ આ પ્રશ્નમાં તેમણે નર્મદાશંકરનો પક્ષ લીધો હતો, ન દલપતરામની ગાળો ખાધી હતી.

' ડાંડિયા 'એ આવી રીતે ગુજરાતનું ઘડતર ચણવા માંડયું હતું, ત્યારે તેણે અનેક બીજાં તેવાં પત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. એ બધામાં, સ્વ. હરગોવિંદદાસના સમયમાં નીકળેલું 'ટીકાકાર' મોખરે હતું. ટીકાકારમાં પણ નવલરામનો સાહિત્યપ્રદેશમાં જન્મ થયો તે પહેલાં પુસ્તકોની સમાલોચના આવતી; અને એ સમાલોચના મુખ્યત્વે ' ડાંડિયા ' ની બીજી બાજુ રજુ કરતી હશે. સ્વ. હરગોવિંદદાસ આ વિષે પોતાના આત્મચરિતમાં આવો ઉલ્લેખ કરે છે :

એ ટીકાકાર બે વર્ષ ચાલી બંધ પડયું, મુબાઇમાં પ્રકટ થતા ' ડાંડિયા ' સાથે તેણે સારી ટક્કર ઝીલી હતી કે ઝવેરીલાલે શકુંતલાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું, તેની ટીકા ટીકાકારમાં આવી તેથી ' ડાંડિયો ' બહુ ગુસ્સે થયો, અને ટીકાકાર ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો.

આમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ, કે નર્મદાશંકરના સમયમાં વાડાઓ બંધાયા નહોતા, અને ટીકામાં કંઇક અંગત તત્ત્વ દાખલ થતું હશે, તોપણ ટીકાપ્રદેશની બહાર સારી મિત્રતા હતી. એક વિષયમાં જે પ્રતિસ્પર્ધીઓ હોય, તે બીજામાં મિત્રો થાય. વિષયના તથ્યાંશ પ્રમાણે વિષયપૂરતા પક્ષ થતા, ને પછી તે પક્ષો ઓસરી જતા. આમ નર્મદે, વીર નર્મદે, ગુજરાતને વિવેચનકળા શીખવી, અને ' ડાંડિયા ' ની મારફત તેણે ગુજરાતના અનેકવિધ જીવનને ખુબ રંગી નાંખ્યું. એ રંગ કેટલો પાકો હતો, તે આજે આપણે પારખી શકીએ છીએ. એવા વિરલાની શતાબ્દી ધન્ય હો !

વડોદરા,
તા. ૨૭-૭-૩૩

નર્મદનું કળાવિવેચન

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

'આ ચરિત્ર (દયારામ) સમાપ્ત કરતાં મને દલગીરી થયા વગર રહેતી નથી કે ગાયકી દયારામ સરખા ગુણીજનના મરણ પછી તેના દોષ જાહેરમાં આણવા પડ્યા છે. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં ગુણદોષ વિશે બોલવું મુએલાને માટે ખરું છે. પણ કવિનું જન્મચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, માટે કવિચરિત્ર યથાસ્થિત હોવું જ જોઈએ. જો કે કેટલીક વાત દયારામના ભાવિક સેવકોને દુઃખદાયક થઈ પડશે, પણ ગ્રંથકારે પોતાનો ધર્મ, ગુણદોષ બતાવવાનો પૂરેપૂરો બજાવવો જોઈએ.'

સુરતના નગીનચંદ હોલમાં નર્મદ જયંતી પ્રસંગે ઉમળકા એક બે ભાષણો થયાં. એક વિવેચકે નર્મદની કવિતાનું દોષદર્શન જરા અનાગર સ્પષ્ટતાથી કર્યું અને નર્મદના 'ભાવિક સેવકો'–વિદ્વાનો–ખીજ્યા પણ, અને નર્મદના જ ઉપના વિવેચનઆદર્શને વીસરી ગયા એમનો વાંક નથી, ગુજરાતી બૌદ્ધિક જીવનનો જ દોષ છે કે મહાપુરુષનો ભાવિક ભક્ત ના થઈ શકે તેને તેનો વિરોધી જ ગણવો પંચભક્તોની જેમ પ્રેમાનંદ ભક્તો, દયારામ ભક્તો, ગોવર્ધન, નાનાલાલ અને ગાંધીના ભક્તોની અસહિષ્ણુતા અસાધ્ય રોગની પેઠે ઘર કરી બેસી આપણા સંસ્કારી જીવનને મર્યાદિત બનાવતી જાય છે

એમાંથી ઉગરવા માટે બીજી ઘણી વસ્તુ તરફ તેમ પ્રયોગમાંથી નમ જ સમકાલીન મહા-પુરુષો તરફ નર્મદે આદર્શ લેખે રાખી હતી તેવી શાસ્ત્રકાર અને હકીકતાની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ કેળવવી જોઈએ, પ્રજા તરીકે ઉત્તેજવી જોઈએ.

વિવેચક અને તત્ત્વાન્વેષકનો મોટો ગુણ અશ્રદ્ધા નર્મદમાં સારી પેઠે હતો. ઉગ્ર વિદ્વાનાદિ તેની પછીના સાહિત્યસંપાદકોમાં તે ગુણ હોત તો ઘણો અંધકાર ઓછો થઈ જાત. આપણી જૂની ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધે જૂના કવિઓના જીવન સંબંધી નર્મદે ભૂલ કરી છે તે હકીકતના અભાવે કરી છે, હરગોવિંદદાસ આદિએ ભૂલો કરી છે તે ભોળ-પણથી અને સ્વયંરચનાના બહુ પ્રાકૃત ખ્યાલને લીધે કરી છે. જીવન અને સાહિત્ય સંબંધી કોઈ પણ હકીકત કે અભિપ્રાયને વગર તપાસ્યે સ્વીકારવાની ના પાડવાની નર્મદમાં અન્વેષકની હિંમત હતી. દયારામની પહેલી કહેવાતી લાવણી માટે કવિ લખે છે–'એ લાવણી દયારામનું પહેલું જ કાવ્ય કહેવાય છે પણ એ વાત ખોટી લાગે છે, કારણ કે મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરની ઉમ્મરે આટલા આટલા અઘરા શબ્દોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લાવણી કરી શકે નહીં. છેલ્લી કડીમાં 'કૃષ્ણચરણ અભિલાષ' એવું લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતે સ્માર્ત છતે કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે છતે, એવું લખે નહીં કોઈ બીજાએ એમ લખ્યું હશે, અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એવું લખ્યું હશે એ લાવણીમાં કંઈ જ રસ અથવા કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી, તે ઉપરથી એમ કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાના મરી ગએલા માબાપ સંબંધી અથવા સ્ત્રી તથા ઘરના વિયોગ સંબંધી પ્રેમપીડિત નહોતો.'

હમણાં તો, એટને પાછળા ચાળીસેક વર્ષથી વિક્ટોરિયાના જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં હતું તેવું, અડધી લજ્જાળુપણું બહુ વધી ગયું છે, તેથી ચરિત્ર વિષયની જરૂરી કે ગમિક વાતો પર વિદ્વાનો તરફથી પણ બહુ નાહીં પિછોડો ઓરાઢવામાં આવે છે ગુજરાતનું ચરિત્રસાહિત્ય આથી નિર્ગન્ધ દેવકથાઓ જેવું થતું જાય છે તે રોકવા માટે નર્મદ જેટલું નિર્લજ્જ નહીં તો તેના જેટલું નિર્ભય સ્પષ્ટવક્તૃત્વ વધવું જોઇએ ગગા ઓઝાને શિષ્ય કર્યા પછી ‘ખાવાપીવાનું યથાસ્થિત મળવા લાગ્યાથી તે મને હર સ્વામી) હષ્ટપુષ્ટ થવા લાગ્યો’ દયારામ ‘વધો ઘરડો થઇને નુમો તોપણ રાતો ચોળ જેવો હતો, અને ઘણો વ્યાધિગ્રસ્ત હતો, તોપણ બહુ સાવધ રહેતો એના બોલવા ચાલવામાં ગુજરાતીઓની ચાલ પ્રમાણે થોડોક સખીભાવ હતો’ નર્મદની શૈલીમાં વિનોદનું તત્ત્વ તેના સ્પષ્ટવક્તૃત્વ કે બાગડ બોલીથી આમ આપોઆપ આવી ભળે છે.

દલપતરામ, ભુનાખીરામ આદિથી પ્રચાર પામેલા, પ્રચાર પામતા કવિતા સબંધી કેવળ ખોટા ખ્યાલોનો રમણભાઇ ૧૮૮૮માં ઉગ્ર વિરોધ કરે છે, પણ ૧૮૬૧માં લખાયેલા ‘ઋતુવર્ણન’ની પ્રસ્તાવનામાંના નર્મદના કાવ્ય વિશે વિચાર પર અનુમતિની છાપ મારે છે. તે વિચાર મુજબ ઋતુવર્ણનની કવિતા કાવ્ય લેખે ક્યાં સુધી નભી શકે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે અગત્યની વાત એ છે કે નરસિંહરાવની ‘સુમમાળા’ અને રમણભાઇના ‘કવિતા’ નિબધની પચીસ ત્રીસ વર્ષ અગાઉ કાવ્ય વિશેનો નવો, પશ્ચિમથી આવેલો અને બહુ અંશે સાચો એવો ખ્યાલ પ્રજાને નજર થયો હતો ‘ઋતુવર્ણન’મા ‘(સૃષ્ટિના) બ્હારના દેખાવોનો આબેહુબ ચિતાર આપી તેના ગરણો અથવા ઉલટા દિલના જોસ્સાનો પણ આબેહુબ ચિતાર આપેલો છે. અને એ જ આ ગ્રંથની ખુબી છે ‘કુદરતના દેખાવની છાપ મારા મન ઉપર મારા બાળપણમાંથી જ સારી પેઠે પડી હતી, અનમત્ત ઝાપ્પી તો ખરી એ ઝાપ્પી છાપો જ્યારે હું સૂરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને ગામડાઓમાં ફરતો હતો ત્યારે ચિતરાઇ થવા આવી હતી તે કવિતા શરૂ કર્યા પછી પ્રસંગ તથા વિચારને જોરે આપોઆપ આબેહુબ ચિત્રરૂપે બહાર નીકળી પડી છે’ આમાં વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્ય સિદ્ધાન્તોનો, ગુજરાતી માસ્તર છત્રનમા સંચય ‘કુસુમમાળા’ની આગાહી કરતો અને સમગ્ર યુરોપી કાવ્ય શાસ્ત્રનો સબંધ ગતનો વિચારસંચાર સ્પષ્ટ દેખાય છે

યુરોપી કાવ્ય વિવેચનના સંપર્કનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ૧૮૫૮માં લખેલા ‘કવિ અને કવિતા’ વિષેના ‘મિત્ર’ નિબધમાં કરે છે, અને સમકાલીન કાવ્યખ્યાલને જણાવતા કહે છે ‘ગુજરાતીઓ ભણેલા નહીં તેથી તેઓના કવિતા સબધી વિચાર, જાણીતી અને પુરાણોની વાત રાગડામાં મૂકેલી એટલો જ છે એમ જોઇ અને કવિ દલપતરામ સરખાના વિચાર પણ સાધારણ જાણીતી વાતને સમજ પડે તેવી રીતે સારી રચનામાં મૂકવી, અને કઈ કઈ તર્ક અલકારથી ઘણું કરીને રમતું આવે તેવી શણગારવી, અને ગદ્યમાં કવિતા હોય જ નહીં–પ્રાસ મળે તે જ કવિતા-એટલો જ છે એ જોઇ એ ખોટા ને અધુરા વિચારો જોઇ’ પ્રસ્તુત નિબંધ લખ્યો છે.

શીઘ્રત્વ, પ્રાસબદ્ધતા કે કવિતાની અનુરાગી ટાપટીપ એ કાવ્યનું અપરિહાર્ય લક્ષણ કે ઉચ્ચતાની બાંહેધરી ના–હોઇ શકે તે વાત નર્મદ વારવાર–અને તેની દૃષ્ટિ સામે દલપતરામ

હોવાથી ધારી તીખી વાણીમાં—કરે છે. નીચ કવિતા તે ઝટ ઝટ જણની બા , અને નીચ યુગના ગરદૂન કવિયો (જેમને કo દo ડાo અનુસરે છે તે) બાણાનગતર્કિન, વાગનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ જ્યાં 'ડ હાળ્યુ ફક્કાકનાર' ગણ્યા છે.

નગિનદાસની કવિતા ઉંચી કોટિની છે પણ તેના ધ્વનિ કાનથી વિદ્વાનો પણ ભાન ભૂલે, નાનાલાલની કવિતા અદ્ભુત છે પણ તેના કેવળ સગીતતત્ત્વથી મૂર્છા હજુ પણ પ્રજાને વળી નથી, અને ટૂંકટૂંકા ચાલના ચાલે ના બાવરા રાગ અને લોકગીતની અતિશય તારીફ ... પ્રજાની મોટી ભૂલ થઈ છે સગીતાત્મક કવિતામાં વિચાર સગતતાથી વધુનો નથી તે બળવતરાયના વાગ્બાર કહેવાથી કંઈક હવે આપણે સમજતા થયા છીએ, અને નવા કવિઓએ પણ પોતાના માર્ગ બદલ્યા છે પણ પ્રો બળવતરાયની જ વાત કંઈક ગામડી પણ શીખી વાણીમાં નર્મદે (દયારામના જેવી) આપણા પ્રથમ વિદ્વાનને જણાવી દીધી છે —"આવી રચનાની કવિતા ગાયનમાં ગવાય ત્યારે તેની અસર કંઈ થોડી નહીં પણ લોકો રાગ ઉપરથી જ કવિતાની પરીક્ષા કરે છે તે કેવળ ખોટુ છે રાગડાને ને કવિતાને કંઈ જ સબંધ નથી જેમ બીજા સાધારણ લોક દયારામને મોટો કવિ સમજે છે તેમ હુ પણ સમજતો પણ જેમ જેમ તેનુ ... વાચતો જાઉં છુ અને રાગડા અને શબ્દરચનાનો વિચાર દૂર નાખી ફક્ત રસાન ... દવિતશક્તિનો જ વિચાર કરુ છુ અને બીજા કવિઓની કવિતશક્તિ સાથે સરખાવુ છુ, તેમ તેમ વિચારમાં તેનુ ... ઓછુ થતુ જાય છે ' વર્ણમાધુર્ય અને લયસૌન્દર્યને ઉચ્ચતમ વિચારપ્રધાન કાવ્યમાં, પરંતુ કથાત્મક કે વર્ણાત્મક કે ચરિત્રાત્મક ભવ્ય નાટકમાં સ્થાન છે તે તે ભવ્ય રૂપમા તે કુદરતી રીતે અચર છે, તેની ના નથી, પણ ગાનને વિકૃતા, કે લનારથી પાઠળ તેમાં રંગની કવિત્વશક્તિ કંઈ ઑર વસ્તુ છે તેની સમજ આપણા પહેલા વિવેચકને હતી, અને તેને લઈને જ દયારામને પ્રથમ પક્તિના કે પ્રેમાનદ સામળ જેવો કવિ નર્મદે નથી ગણ્યો

કવિતા પરત્વે નર્મદને આમ ઝાંખો ઝાંખો—અને કવિતા સબધે કેવળ સાચો જ ખ્યાલ કોને હોય છે? પણ સાચો ખ્યાલ હતો કવિતાની ઉચ્ચતાનો નર્મદનો વિચાર સ્વપ્નની સુદરતાના અભિનાય જેવો આપણા દયારામ સામળથી તો શુ પ્રેમાનદથી પણ સતોષાતો નથી એ આપણા વિવેચનના ઇતિહાસમા બહુ મહત્ત્વની હકીકત છે.

પ્રેમાનદની કવિતા પણ 'સાધારણ લોકને માટે છે, કેમ કે તેમા ઉચ્ચતમ કાવ્યમા જોઈએ તેવા 'વિદ્યા, વિચાર અને વ્યજના' નથી, અખામા વિચાર અને વિદ્યા છે ત્યારે તે વાચનનુ 'કોમળપણુ' વધારે એવા નથી, સામળ કુદરતી કવિ નથી. કેમકે તેનામા 'દરદ' 'જોસ્સો નથી તેનામા 'રસ' કરતા 'તર્ક' × વિશેષ છે, 'દયારામ' મા 'દરદ' છે તો 'ચિત્ર પાડવાની શક્તિ' નથી આપણા આલકારિકો પાસેથી નર્મદે ઉચ્ચ કાવ્યનુ સારભૂત તત્ત્વ 'રસ' લીધુ કલ્પના વડે પરવશી કવિતાના પાત્રોના જીવન સામે તાદાત્મ્ય સાધ્યે વામા

× આ જ ધાબે નર્મદ તર્ક શબ્દ ચમત્કારયુક્ત તરગ કે fancy કે 'wit' માટે વાપરે છે જો કે કવિ અને કવિતા નિબધમા હૅઝલિટના ઇમૅજિનેશનનો અનુવાદ 'તર્ક' શબ્દથી તેણે કર્યો છે

રૂપે રહેલા રતિ શોક આદિ ભાવ જાગે ને સંતોષાય ત્યારે કવિતામાં રસ છે એમ ગણાય—'રસ' સબંધી કંઇક આવો જ ખ્યાલ * નર્મદને હતો તેનું એક કારણ એ કે 'રસ' અને 'જોસ્સો' તેણે જુદા પાડ્યા છે. જોસ્સો (Passion) અને 'ચિત્ર પાડવાની શક્તિ' (Imagination) આ બે તત્ત્વો નર્મદે અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રીઓ પાસેથી લીધાં, 'જોસ્સો' એટલે આત્મલક્ષી કાવ્ય માટે આવશ્યક એવી કવિના પોતાની જ ઊર્મિ, અને 'ઇમૅજિનેશન' એટલે અત્યારના અર્થમાં વપરાતા 'કલ્પના' ને બદલે 'ચિત્ર પાડવાની શક્તિ' આ ઉપરાંત મને વહેમ છે જે ઊર્મિઓને કેળવવી એવો યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં ઊતરી આવેલો કવિતાનો ઉદ્દેશ-આર્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસમીમાંસા પાછળ છૂપો રહેલો તે નર્મદે કલ્પ્યો હતો; અને કવિતામાં આવતાં વિદ્યા અને વિચારના કાવ્યના અંગ લેખે કિંમત આંકવામાં તેને જ કસોટી તરીકે સ્થાપવામાં તેણે અચૂક રીતની મૌલિકતા દાખવી છે.

હૅઝલિટને બદલે વર્ડ્ઝવર્થ પાસેથી રમણભાઇની જેમ નર્મદે વિવેચનદીક્ષા લીધી હોત; 'ફૅશન' 'પૅશન' ને 'ઇમોશન' અને 'ટ્રૅન્કવીલિટી' ના ભણકાર તેને વાગવા કર્યા હોત તો ઉન્માદનું સૂચન કરતા 'જોસ્સો' શબ્દને બદલે 'ઊર્મિ' જેવો વિવેકી અને મધુર શબ્દ કદાચ તેણે યોજ્યો હોત; કઇ નહીં તો કાવ્યમાંના લાગણીતત્ત્વની કંઇક મર્યાદાઓ સ્વીકારાઇ હોત; ઉપદેશકનો અને કવિના જોસ્સા વચ્ચે ભેદ સમજાયો હોત, અને પરિણામે કદાચ નર્મદની પોતાની કવિતા પણ સયમી અને સુંદર થાત.

અસ્તુ હૅઝલિટને બરોબર ન સમજવાથી, × પોતાના વલણને હૅઝલિટની સીમ સામા સમર્થન જ લાગતું જણાવાથી નર્મદે કાવ્યના 'જોસ્સા' તત્ત્વ ઉપર અજુગતો ભાર મૂક્યો છે, અને સામગ્ર જોવાની કાન્તતાને તેટલા પૂરતો અન્યાય કર્યો છે. વળી કવિશ્રેષ્ઠતા માટે પણ નર્મદ વિચિત્ર અને ખોટો નિયમ બાંધે છે. મહાકવિનું ચેતન એવડું તીવ્ર હોય કે તે વિવિધ રસના પ્રસંગો અનુભવે કરવાથી ઉપજાવે, અને મહાકાવ્યમાં અનેક રસનો સવાદ કલાએ સાધે તથાપિ, સર્વ વિષય ઉપર અને સર્વ રસમાં લખે તે જ શ્રેષ્ઠ કવિ એવું વિધાન અયુક્ત છે, મનુષ્યસ્વભાવથી કંઇક વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત જોસ્સા ઉપર ભાર મુકનાર માટે અસંગત, અને નવા કવિઓને અવળે રસ્તે ચડાવનારું છે.

કવિ અને કવિતાનાં વ્યાખ્યા અને વર્ણનોને નર્મદ ઠેઠ જ વશ નથી રહ્યો તે તેનો દોષ નથી પણ ગુણ છે. ઉત્તમોત્તમ વિવેચકોએ કાવ્યસૌંદર્ય અનુભવતા કાવ્યવ્યાખ્યાઓ ઘણી વખત અભરાઇએ મૂકી છે. નર્મદે પણ જ્યાં જ્યાં આનંદ મેળવ્યો છે ત્યાં ત્યાં ઉદારતાથી કાવ્યત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. શિષ્ટ અને સંસ્કારી જનની અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ એ સૌંદર્યની કસોટીમાં પણ

* જો કે સ્પષ્ટપણે તો નર્મદ 'રસ' એટલે અંદરની મજા' એવી વ્યાખ્યા આપે છે.

× હૅઝલિટના 'Passion' શબ્દ માટે 'જોસ્સો' શબ્દ ઠીક છે પણ 'The Passions' ને બદલે જોસ્સા' મૂકવાથી 'Poetry in the language of the Imagination and the passions' જેવા હૅઝલિટના પ્રસ્તુત નિબંધના વાક્યનો ખરો અર્થ નીકળશે નહીં

પેટનું પ્રમાણ છે એવું 'કંઇક' જમવાથી પ્રેમાનંદ જેવા ગામના કવિ હસે ખરો છે —'આ લખાણી જેવા ભોજનકાવ્યને વ્યાખ્યાન, રસગાનો કહીને અભાવ મને ઓછરી આવે છે—એ પચવા માટેની ખાસ ઇચ્છા થતી હતી." એ જ જાતે દયારામની 'હરી કવિતા' ઉપર 'ખરેખર ઝેરી આક્રમણ કર્યું' એમ કહું છું.

અને વિરોધક ભાષાના આ વૈયક્તિક તત્ત્વથી તે કાવ્યત્વ ગહેર્યું હો વા ન હો; સાહિત્ય લેખો તેના કવિતાને અવિદ્યમ ગણે છે, નર્મદના વિરોધોમાં તે આવ્યાં છે, એ નિર્વિવાદ છે.

નર્મદ અને અંગ્રેજી કવિતા

ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનું ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ કવિ નર્મદ આપણને પોતાના પદ્ય અને ગદ્યમાં દાખવે છે. ગુર્જર કવિઓમાં સહુથી પહેલા નર્મદાશંકર મુંબઈની કોલેજનું શિક્ષણ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા. ચાર વર્ષના ગૃહસ્થાશ્રમની રસિક જવાબદારીને પહોંચી વળવા તેમણે બે ટકે કેમ શિક્ષણ લીધું તે માટે દિ. બા. કૃષ્ણલાલભાઈ[1] કારણ ગણે છે. જ્યારે કવિ ૧૮૫૦ માં, સત્તર વર્ષની વયે, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે વિલાયતમાં કવિતાની શી પરિસ્થિતિ હતી? વર્ડ્ઝવર્થે એ સાલમાં દેહ છોડ્યો, જો કે કલા તો પહેલેથી જ એણે સંકેલી હતી. ટેનિસન ત્યારે આગમના પ્રભુતામાં પગલાં માંડતા હતા. લાંબા સંવનન પછી લગ્ન થતાં, રાજકવિ તરીકે મુકુટ ધારણ કર્યો ને પોતાની 'સ્મરણ સંહિતા' (In Memoriam), પ્રકટ કરી.

નર્મદાશંકર આ જમાનાનું અંગ્રેજી સાહિત્ય હોંશ અને ઉલ્લાસથી અભ્યાસપૂર્વક વાંચી રહ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં સર્વદેશીય વિપ્લવ થયો ને તેની દુર્બળ છાપ આખા યુરોપીય સાહિત્ય ઉપર પડી હતી. તે યુગમાં સામાન્ય માનવને પોતાની વ્યક્તિગત મહત્તા સમજાઈ, અને જૂનાં બંધનો તૂટવા માંડ્યાં. સમગ્ર માનવજીવન તથા વિશાળ ને વિવિધ કુદરત તરફનો માનવદૃષ્ટિબિંદુ બદલાયો. પ્રત્યેક વિચારકનામાં નવું ચેતન સ્ફુર્યું, અજબ બળ કે ઝનૂન વ્યાપ્યું. જૂનું છે માટે સારું જ છે તે ખ્યાલ હવે કાઢવામાં આવ્યો. પ્રાચીન રીત-રિવાજો ને સામાજિક ને કેટલાંક નૈતિક ધોરણોને તિલાંજલિ આપી યુગધર્મને પારખી નવાજ ધારા-ધોરણ સ્થાપવાની માનવઉરમાં ધગશ જાગી. આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું નવું રૂપાન્તર નર્મદના હૈયે વસ્યું ને સૈકાઓથી મરી જતી આર્ય સંસ્કૃતિને નવા રૂપમાં વિકસાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા ઉરમાં પ્રકટી. ૧૮૫૦ પછી પહેલી જ વાર સામાજિક, આર્થિક ને પછી રાજકીય વિષયોમાં માનવપ્રગતિની જ્વાળા આપણા સાહિત્યમાં ઝગતી નજરે પડે છે.

1 *Further Milestones in Gujarati Literature*, મુંબઈ ૧૯૨૪ (પૃ. ૪૦)

નરસિંહ ને મીરાંમાં ધાર્મિક ઉમળકા હતો; તેમણે પણ લોકાપવાદના બંધન તોડ્યા હતા; છતાં તેમની અસ્ખલિત વહેતી ભક્તિની મંદાકિનીમાં બીજાં ઝરણાં સમાઈ જાય છે. લોકપ્રિય પ્રેમાનંદ વાસ્તવિક દૃશ્યો ચિતરતો ને વિવિધ રંગે શ્રોતાજનોને રીઝવતો. સાક્ષાત્ પ્રેમના અંશાવતાર જેવો દયારામ એની રસિક કવિતા લખે તો વાચકોએ કોણ જાણે એનામાં એવું શુંયે દીઠું કે વારેવારે સહુ એના સામું ભાળે, અને તે પહેલા શામળે બહુ બહાદુરી ને પરાક્રમની વાતો લખી પણ કાલ્પનિક આનંદ-વિહાર માટે જ, આ તુ જમાનાની સાથે ઓતપ્રોત થઈને નહિ. આથી જ નર્મદ નવયુગને પારખનાર ને અજગ ચેતન ને ધગશથી પ્રેમ-શૌર્યની સમયમૂર્તિ તરીકે,, આજ શતાબ્દી-ઉત્સવ પ્રસંગે, શતમુખ વખણાય છે. નર્મદ પછી મર્દાનગીના શબ્દે શબ્દમાં મર્દાનગી ગાંધીજી સિવાય કોઈનામાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, ફેર એટલો જ છે કે મહાત્માજી શબ્દેશબ્દ તોડીને ભાષામાં વણે છે અને તેમણે 'જનક શા સન્યાસ' જીવનમાં ઝીલ્યા છે.

નર્મદે ત્યારે નવયુગનો મંત્ર યુરોપમાંથી ઝીલ્યો. સામાન્ય રીતે જે અંગ્રેજી કવિઓ એમણે વાંચ્યા તેમના કાવ્યો તેમને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનું મન થયું હશે પરંતુ સ્વતંત્ર નર્મદ પોતે જે બહારથી તેજ ઝીલે છે તે પોતાના પ્રકાશપુંજમાં સમાવી દે છે, આથી બહુ રીતસર અનુવાદો તેણે કર્યા નથી, પરંતુ મોકળાશવાળું મનહર અનુકરણ એણે કર્યાં છે. વર્ડ્ઝવર્થનું *We are seven* 'વજી' નામના કાવ્યમાં એણે ઉતાર્યું છે, પરંતુ એ વધારે અનુવાદ જેવું હોવાથી, અને ખારવાનું સ્મશાન ને મુસ્તુંક કબ્રસ્તાન એ જૂજ પ્યાલો ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી, મઝા (સ્વાભાવિક ચિત્ર નહિ હોવાથી) લાગતું નથી, પરંતુ તેજ અંગ્રેજી કવિનું બીજું *Lucy Gray* બહુ સુંદર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતર્યું છે. 'લલિતા' ઘણું મઝાનું ગાન છે, એનું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રેમીના મરણથી નિપજતા દુઃખનો સ્વાનુભવ નર્મદને થયો હતો. મૂળમાંથી તો ફક્ત મૂળ વસ્તુ જ લીધી. હોમીની નાની પુત્રી પોતાની ફરજ આનંદથી બજાવતાં મૃત્યુ પામે છે ને માતપિતા એ પુત્રીશોકમાં ઝૂરે છે. મૂળના શબ્દો ભાગ્યે જ લીધા છે. કવિતા વાંચી, મનમાં ઘૂંટી, હિંદુ પૂજારીના જીવન સાથે સંઘરીને વણી દીધી. શરૂઆતની સ્તુતિ હલ આપણને નિરર્થક લાગે છે. મુંબાઈ પાસે વજ્રાબાઈ કુંડે ઘણા ઉત્સવિયા નહાવા-આનંદ લૂંટવા આજ જાય છે, તે સમયે શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓ તીર્થ સમજી જતા. આ વર્ણન લખેલા આજ પોણો સો વર્ષ થયાં છે, છતાં ઘણું આબેહૂબ લાગે છે —

'તડકો તીત ને ટાઢી ટાઢ, વરસાદે ભર્યાં રહે છે ખાડ.
એવો છે ઋતુનો મહિમાય, તાડા એકલ માનવ નવ જાય'

મૂળમાં બિચારો ભરવાડ રાત્રિના બરફમાં પોતાની સ્ત્રી હેરાન ના થાય માટે હસુરીને દીવો લઈ પાસેના ગામમાં તેની માને તેડવા મોકલે છે. અહિ વજ્રાબાઈના પ્રાચીન નિર્જન મંદિરમાં પિતા ને પુત્રી એકલાં જ રહે છે તથા માતાજીનો પૂજાપો થઈ રહે છે ને પુત્રીને પાસેના ભિમડી (જ્યાંના ચોખા હજી વખણાય છે) ગામમાં લેવા મોકલે છે. પાછી વળતાં વાવાઝોડામાં લલિતા તેર વર્ષની રમણીય કન્યા-દેહ ગુમાવી બેસે છે. બ્રાહ્મણ પિતા એકની એક પુત્રીના વિયોગે ઝૂરતો તેના શરીરને શોધતો, ગાંડા જેવો ઉપરની વરાળ કુદરત સમક્ષ કાઢે છે

પ્યારર બેનિ રે, તારિ નાનજો, નવી નથી જોયો શોક મેં ધર્યો
ઠુમરિ તે ... ને ન ભલિ રે, નિરખિ તને સુખ માનિ ર
કરિ રૂદાણ ને મોગરાતણી, ખરિ પડી તુજી વાડી ...
રૂપ સુધ જે પારિજાતના કમળફૂલના ... એકના
જતિ દિઠી તો ખૂણામાં થઈ, સમયરૂપ તો શું કહું સઈ ?
દીપતિ ધાવરી ધાટની પછી થઈ જ ધાટની હાડકી તણી

પ્રત્યેક શબ્દ હૃદયના ઉંડાણમાંથી સરે છે. કદાચ 'હાડકી' શબ્દ જરાક ખૂંચે તેવો છે પરંતુ એ મૃત બાળકના દેહને હાડકી ઓઢાડવાનો રિવાજ વિસરવાનો નથી, આથી તો ઉલટી પિતાની અંતરવ્યથા વધે છે. પુત્રીનું રૂપ પિતા આમ કેમ વખાણે છે ?—આવો પ્રશ્ન કેટલાક ટીકાકારો પૂછે છે, પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે. વર્તમાનકાળ વધવામાં પુત્રીનું અનન્ય રૂપ પણ એક કારણ હોઈ શકે. ઉપમા અને રૂપકની હારમાળા અતિશય પ્રસાદયુક્ત હોવાથી વાચકને પણ શોકમગ્ન કરે છે. ત્યારબાદ, બાપ રડતી રડતી રજાનિ મગી જાય છે. મૂળમાં માતપિતા બન્ને શોકાતુર છે. અહિ માત પહેલેથી જ ગુજરી ગઈ હોવાથી વાત્સલ્ય વધારે કરુણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વર્ડ્ઝવર્થની માફક આ કરુણ કથાને દિવ્ય રંગથી આશાર્થિત રૂપ આપવામાં આવ્યું નથી. (મૂળમાં— Yet some maintain that to this day She is a living child, વગેરે) પરંતુ સામાન્ય બોધ તારવ્યો હોવાથી અંતની કડી ખાસ જરૂરી નથી —

વર વહુ હેત પરસ્પરે જ્યાંલગિ નહિ સંતાન
પ્રસુત હતું કે ઉભયમાં થાવે તે ઘટ પાન
પિતાપ્રીત પુત્રી પ્રતિ પુત્રીપ્રીત પ્રતિ તાત,
ઘેર ઘેર અહાવી હતી કવિ કહે શિક્ષિત વાત

એકંદરે, વર્ડ્ઝવર્થ સાથે સામાન્ય સરખામણી કરતાં આપણને આપણને લાગે છે કે નર્મદે પણ ઇંગ્રેજી કવિની માફક સેંકડો પાનાં ભરી કવિતા લખી નાખી છે. બન્ને પ્રેરણા પૂરી હોય કે નહિ પણ ઇચ્છા થઈ કે ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં વધારે ઉત્સાહથી ભાવ પ્રકટ કરતા. ફેર ફક્ત એટલો કે ગુજરાતી કવિને અર્વાચીન ગદ્યના પિતા તરીકે નવો ચીલો પાડવાનો હતો જ્યારે ઇંગ્રેજ કવિને તે જરૂરી ન હતી. તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે પ્રાણવંત કવિતા બન્નેએ જેટલી લખી છે તે જુદી તારવી કાઢી તેનો સંગ્રહ ઇષ્ટ છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે જે સેવા ઇંગ્રેજીમાં કરી છે તેવી ગુજરાતીમાં નર્મદની કર્યાથી નર્મદની કવિતાનું સુવર્ણ વધારે દીપી નીકળશે. નર્મદનો જુસ્સો ઘણીવાર એટલું બધું વાસ્તવિક ચિત્ર દોરે છે કે કળાની ક્ષતિ થયા વિના રહેતી નથી, કોઈવાર અણગમો આવી જાય. પરંતુ સુંદર ભાગો વીણી એને યોગ્ય ગ્રંથકલનાથી ગોઠવ્યાં હોય તો નર્મદ ને ગુર્જર કવિતા ઉભય ઉપર ઉપકાર થાય, ઉપરાંત, નર્મકવિતામાં પ્રત્યેક કવિતા ઉપર વિસ્તારપૂર્વક અનેક રીતનું ભાષ્ય છે, તેમાંથી પણ ચાળી નાખવા જેવું ઘણું છે.

આ સિવાય પણ, વર્ડ્ઝવર્થ ભાગ્યેજ બહુ હસે છે કે હસાવે છે. નર્મદનામાં પણ વિનોદ અલ્પ છે ને ગંભીર તત્ત્વો પુષ્કળ છે. આનું કારણ બન્નેએ સરસ્વતી દેવીની જીવનભર આરાધના કરવાનું વ્રત લીધેલું તે તો નહિ હોય ! ઇંગ્રેજી કવિ ભાગ્યશાળી હતો. સફળ લગ્ન કર્યાં, અને ડેરોથી જેવી પ્રતિભાસંપન્ન ભગિનીએ સેવામાં જીવન ભાઇને અર્પણ કર્યું. સમૃદ્ધિ ન હતી પણ સુખ, શાંતિ ને આનંદવાણી તો નિરંતર હતાં. આથી વિપરીત ભાગ્યરેખા નર્મદના શીરે હતી. પહેલેથી છેલ્લે સુધી આર્થિક મુશ્કેલી, પત્ની–વિયોગ, હિંદૂ-ઘટમાલની ને લોક રૂઢિની ગૂંચો ને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે તેની કવિતા સવિશેષ 'ગંભીર' આતુર ને દર્દ–ભરી' બને તેમાં નવાઇ શી ?

ઉપરાંત, બંને કવિયોએ કોઇ ભવ્ય મહાકાવ્ય કે કરૂણાન્ત નાટક લખવાના કોડ સેવ્યા ને કંઇ કંઇ પ્રયાસો આદર્યા; પણ કંઇક ભાગ્યવશાત્ ને વિશેષ અશક્તિ કે સંયોગવશાત અધુરાજ રહ્યા. ઇંગ્રેજી કવિ કરતાં નર્મદ એક વાતમાં બહુ ઊંચુ સ્થાન લે છે, અને તે સર્વદેશીય બુદ્ધિશક્તિના પ્રાદુર્ભાવમાં. સ્વ. નવલરામે નર્મદની વિવિધ ક્ષેત્રમાં સંગીન સેવાઓ ગણાવી છે તેથી વડ્ઝ્વર્થની ના ગણી શકાય; પરંતુ જે ઇંગ્રેજી કવિતામાં ઉંડા ચિંતનને પરિણામે શ્લોકાત્મક ભાષામાં કોઇ કોઇવાર ઘણું કહેવાની શક્તિ હતી તે નર્મદ દેખાડી શકયા નથી; અને બુદ્ધિના વિભવ કરતાં લાગણીનો જુસ્સો ગુર્જર કવિમાં સવિશેષ માલમ પડે છે. આથી જે એક પક્ષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વડ્ઝવર્થ માફક લાગણીને લાંબા કાળ સુધી જીરવીને પછી નર્મદ કવિતા યોજે છે—તે યોગ્ય નથી. નર્મદ તો હૈયામાં હોય છે તે તરત જ હોઠે હિંમત ને જુસ્સાથી બહાર લાવે છે; ઇંગ્રેજી કવિની માફક જ કોઇવાર ખરબચડી કે જાડી ભાષામાં જ, શબ્દોની બહુ દરકાર કર્યા વિના, લખી નાંખે છે. એનો આવેશ કે ઉન્માદ રોકયો રોકાતો નથી. જ્યારે ઇંગ્રેજ કવિની રીત જૂદી છે. ઉલટે, કુદરતમાં સૌંદર્ય તથા ભવ્યતા બંને પરખે છે; અને તેની ઉપર લાક્ષણિક વિચારમાલ ગૂંથે છે; છતાં, તેમાંય ભેદો ઘણા છે.

સાઉધે કવિનું કાવ્ય, *Lord William* (રા. કૃષ્ણલાલભાઇયે ચૂકથી '*Lord Nelson*' લખ્યું છે પૃ. ૬૮.) પણ ગુજરાતી કવિતામાં 'સાહસ દેસાઇ' ના નામથી નર્મદે સારી રીતે ઉતાર્યું છે. મૂળમાં લૉર્ડ વિલ્યમે ભત્રિજા એડમંડને ડુબાડી દીધા પછીની આધિ ને ઉપાધિ શી અનુભવી તે પછી પોતાનું જ દેવા કરૂણ સંયોગોમાં મૃત્યુ થયું તેનું હૃદયવેધી ચિત્ર છે. કવિ કહે છે તે પ્રમાણે, મેરે ભાગે, 'દેશપરત્વે ને રીતભાત પરત્વે વર્ણન ઘણું જ જૂદું છે.' સાહસનો ભાઇ ધીર શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળો હતો (મૂળમાં તો તેનું પ્રેતજ દેખાય છે); અને

સ્રી પણ તેની સાધવી, વર બહુ શુભ બનાવ;
સાકર દુધમાં જહાં મળે, નહીં કોઇની રાવ.

આવાં દંપતિને વિયોગની ઘડીઓ આવે છે; ધીરાનું ઓચિંતું મરણ થાય છે. કવિ આ પ્રસંગ બહલાવે છે કારણ કે આ નિડર સંસારસુધારકને ભાભી તરફ ગુજરતા ત્રાસ વર્ણવવા ગમે છે; પરાણે 'સતી થવાની એ બાઇ 'ના' પાડે છે. પુત્ર શ્રીફળ ખાતર એ જીવે છે ને ક્ષયરોગમાં

રીબીરીબીને મરે છે. પછીનું શ્રાદ્ધજમણનું વર્ણન હાસ્યજનક છે. મૂળની મહત્તા આ કાવ્યમાં, " ઘેર જઈ સૂતો ખરો, ઉંઘ ના આવે કાંઈ "–એ પંક્તિથી શરૂ થાય છે. મધુરી સરસ પંક્તિઓની પ્રેરણા ઈશ્વરકૃપા કવિની છે

કામકાજ બહુ ભાતના, સાહસ કરતો તોય,
ચિત્ત ન લાગે કોઈમાં, પસ્તાઈ ને રોય
ડગને ડગલે જગજગે, કામકાજમાં ધાર
પળે પળે તે નિરખતો, શ્રીકૃષ્ણનો આકાર
ઊંઘ નહિ રાતે કંઈ, ઝબ ઝબકીને જોય
શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુ આકાર તે 'કાકા' કરતું હોય
વર્ષે વાળ્યું તેહનું, કરી શ્રાદ્ધ જે દિન
સાજું રાતે લાધિયું, તેથી તે અતિ ખિન્ન

બોધ તારવવાની રીતને લીધે અહિં પણ મૂળની અતની કળા ઝાંખી પડે છે

સહુથી વધારે અસર તો કદાચ બાયરનની નર્મદ ઉપર લાગે છે યૂરોપીય વિપ્લવની ચિનગારી જેવો એ કવિ જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ભડકો કરતો બન્નેના ઉરમાં નવા યુગ માટે ધગશ છે બન્ને નિડર ને નિખાલસ છે, બન્ને સહૃદયતાથી ભરેલા હોવાથી પોતાના ભાવો ગમે તેવી ભાષામાં પણ જોરદાર રીતીમાં વ્યક્ત કરે છે બન્ને પોતાની સ્વાનુભવની કથામાં એવા ઓતપ્રોત છે કે જગતના મતાનુભવ માટે તેમની એટલી બધી પરવા નથી જે જે મહાજનની કથાના અંશે પોતાના જીવનને સ્પર્શે છે તે તે સવિશેષ સફળતાથી બન્ને ઉતારી શકે છે, અને જ્યાં તટસ્થતા, ચિરન્તન શાંતિને અન્યના માનસ સાથે એકતાન થઈ, સમભાવથી સમજી, અર્થગંભીરતાથી દૂરના પ્રસંગો ઉતારવાના હોય છે ત્યાં બન્નેની શક્તિ કુંઠિત થતી લાગે છે

ઉગ્ના ઉભરા નર્મદ જેવા બીજા કોણે કાઢ્યા છે? પરંતુ તે સાથે સમાજસુધારો ને દેશની પ્રગતિના વિચારો ઉમંગમાં નવું બળ પ્રાપ્ત કરે છે માનવસ્વાતંત્ર્યની ભાવના બન્નેને આન્તર દેશીય સ્થાન અપાવે છે અલબત્ત, સુરત શહેરની લાગણીથી એ મધ્યકાલીન મહત્તાને અધુનિક દુર્દશા ઉપર મનહર કાવ્ય રચે છે, પરંતુ જે બાયરન ઇટાલિમાં સ્વતંત્ર્ય ને દેશગૌરવની ધગશ જગાવે છે તેવી નર્મદમાં સ્પષ્ટ નથી દાખલા તરીકે આ પંક્તિયો લઈયે —

'સુરત તારી શી સુરત? જનો કયાંના લલચાવ્યા'
ફિરંગી ને અંગ્રેજ વલંદા ફ્રાંસિસ આવ્યા

આની સાથે બીમરાવની કરુણ ઉર્મિ સરખાવિયે—

'કયાં કયાં થકી ઉલળીને પરદેશી આવ્યા
કેવા પ્રયત્ન! મન કેવી રીતે ભમાવ્યા?

આ ભાવને કવિ નાનાલાલના ભાવ સાથે વિશેષ સામ્ય છે —" મોડી આગણું ઉતર્યો'તું યુરોપ, વીણવા વાડીના ફૂલ રૈય " નર્મદ તો રાજભક્તિના ગીતમાં ઇંગ્રેજો મોગલો જેવી ગાદી સ્થાપે તેવું સ્વપ્ન સેવતા, પરંતુ એક સૈકામાં જગત કેવીક ઉત્ક્રાન્તિ પામે છે!"

બાયરન પણ નર્મદ માફક 'કરૂણરસિક' હતો; પણ તે લાંબું જીવ્યો નહિ. નર્મદનામાં ભારે પરિપર્તન થતાં તે પોતાના કબિરવડની માફક 'દીસે હાર્યો જોદ્ધો હરિતણું હદે ધ્યાન ધરતો.' છતાં એણે શેલિની માફક મનહર ભાવિની ઝાંખી કરી તેથી તેને આપણા યુગદ્રષ્ટા કહી શકીએઃ—

બાળલગ્ન નહિ થાય, સ્વયંવરથી પરણારો;
સમજુ સ્ત્રીથી બાળ સુઘડ રીતે ઉછરાશે.
મૈત્રી વધશે તેમ સંપથી બહુ રહેવાશે.
જશે જન પરદેશ, નવું ત્હાં જઇને જોશે;
આવીને નિજ દેશ, શોભતો કરશે હોંશે.
જાતિભેદ ટળિ જશે, પંથ પાખંડી ઘટશે:
એક ધર્મના સર્વ, હિંદુઓ તારે બનશે.

રાજ્યરંગ

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સને ૧૮૭૪ માં નર્મદે રાજ્યરંગનાં દર્શન ગૂજરાતને કરાવ્યાં. આવું દર્શન ગૂજરાતીઓને કોઇ લેખકે નથી કરાવ્યુ, એ રાજ્યરંગથી તેણે આખી દુનિયાની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ગૂજરાતને આપ્યું અને હજુ ગુર્જર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તે જ્ઞાન નર્મગદ્યમાંથી લે છે. [1] નર્મદાશંકર રાજ્યરંગ લખીને ગૂજરાતમાં આજથી સાઠ વર્ષ અગાઉ એચ. જી. વેલ્સનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેને પ્રેરણા થઇ તે જ તેની લેખક તરીકે મહેચ્છા દર્શાવી આપે છે. તે કવિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં દ્રષ્ટા હતો, ને સુધારાના હીમાયતી કરતાં રાજકારણનો વધારે પ્રશસ્ત વિવેચક હતો. રાજ્યરંગના પ્રસ્તાવનામાં લેખકની મ્હોટી અભિલાષા, પોતાના કર્તવ્યની પવિત્રતાને મહત્તા, દેશને તેની ઉપયોગિતા, ને પોતાને વિવેચક તરીકે સિદ્ધ થએલી સમર્થતા આપણને કળાઇ આવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કામનો પરિપાક છે, તેમાં સમયધર્મનો આત્મા રેલાયો છે, તેથી માનવ જીવન ધટ થાય છે, એ તેને ક્યારનુંયે લાધી ગયું હોય એમ પ્રસ્તાવનાના વાચકને લાગે છે. નર્મદ તેનો આરંભ [2] "એક છે; અનેક છે; નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનંદે છે;" વગેરે પ્રસિદ્ધ વચનોથી કરે છે.

આ લખાણ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્દ્ધનું નથી ગણાતું; તેમાં 'સિપાહીના' બળવા શાંતિથી પરિણમેલી ક્યાંક ક્યાંક તે વખતે જોવામા આવતી, અને રાજ્યરંગ લખાઇ રહ્યા પછી નર્મદે પોતે અનુભવેલી અને પ્રકટ કરેલી ગ્લાનિની લાગણી નથી; પણ તે પ્રસ્તાવનામાં વિજયની

---

૧ લેખકે નાનપણમા તે જ્ઞાન પ્રથમ નર્મગદ્યમાથી જ ઝીલેલું.
૨ નર્મગદ્ય, પા ૩૬૮.

વરમાળા પહેરવા નીકળી પોલા સમરાંગણમાં ઘૂમવા જતા યોદ્ધાની આશા છે, ઇતિહાસના જ્ઞાનથી લોકની સ્થિતિનું મોટું પરિવર્તન કરી મૂકવાની તીવ્ર અભિલાષા છે. અને વ્હેમ, કુચાલ, બદી, વર્ણભેદ, જ્ઞાતિભેદ, પરતંત્રતા, વગેરે કચરાને બાળી નાખનારી જ્વાલાનો ધગધગાટ છે.

રાજ્યરંગમાં [3] પ્રથમ નર્યો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તે ઇતિહાસ સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, અને કળિયુગ એ ચાર હિંદુ ઇતિહાસના યુગોમાં ભાગી નાંખવામાં આવ્યો છે અને દરેક ભાગ જુદાં જુદાં દર્શનોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. એવાં કુલ સોળ દર્શનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, છેલ્લા વર્તમાન દર્શનમાં ઓગણીસમી સદીનો ઇ. સ ૧૮૬૬ સુધીનો જગતનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. રાજ્યરંગના આ પ્રાકૃત દર્શનો પૂરાં થઇ જાય છે ત્યાર પછી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનાં મહાદર્શનો બતાવવાનો પ્રયાસ હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલું દર્શન માત્ર પૂરું થઇ શક્યું છે. આ મહાદર્શનમાં સંસ્કૃતિના વિકાસનું, તેની અવનતિનું ને તેના ખરા સ્વરૂપનું મુખ્ય સત્ત્વ બતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ મહાદર્શનમાં ત્રણ કાળ બતાવવામાં આવ્યા છે, ધર્મમૂર્તિકાળ. (પ્રલયથી ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ સુધી) કામમૂર્તિ કાળ (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ થી તે ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૩ સુધી) ને અર્થમૂર્તિ કાલ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ થી તે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી). છેવટે મહાકાળસ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ રાજ્યરંગ અહીં અધૂરો—પડતો—મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

આ અદ્‌ભુત આલેખનમાં દરેક દર્શનને અંતે વર્ણવાતા પ્રદેશની સામાજિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક ને સાંપ્રદાયિક, અને સાહિત્યની પ્રગતિ ને સ્થિતિ બતાવવામાં આવી છે ને લેખક ક્યાંક ક્યાંક ઇતિહાસની ફિલસુફીમાં પણ ઊતરી પડે છે. મહાદર્શન તો ઇતિહાસની ફિલસુફી જ છે.

આમ છતાં રાજ્યરંગનો ઇતિહાસ સૂકો, લૂખો, અને ધડા વગરનો લખાઇ ગયો છે. જ્યાં ત્યાં માત્ર હકીકતો, સંગઠન વગર, સંકલના વગર ભરી દેવામાં આવી છે. નવલરામ [5] લખે છે તે બરોબર હોય તો નર્મદે વાંચેલા ક્સો ગ્રંથોનું આ દોહન અનેક વાર ક્લિષ્ટ અને રંગવગરનું જણાય છે. જુદા જુદા દેશોના ઇતિહાસોનું વર્ણન અમુક કામ માટે બધું એકસામટું આપતાં નર્મદે દરેક દેશના ઇતિહાસના વર્ણનની એકતા તોડી નાંખી છે ને વાચકને હિંદથી આસિરિઆ, ઍસિરિઆથી ઇજિપ્ત, ઇજિપ્તથી ગ્રીસ ને રોમ, ને ત્યાંથી વળી ઇરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં ભમવું પડે છે. અલબત્ત નર્મદે આ વર્ણનમાં બધો ઇતિહાસ સમાવી દીધો છે. છતાં તેમાં દેશોનો ને દેશના લોકોનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી, જો કે તે વખતે તેનું તુલનાત્મક જ્ઞાન સારી રીતે પ્રચાર પામ્યું હતું. તેમ સામાજિક, આર્થિક, ને સાહિત્યની પ્રગતિની રાજ્યરંગ ઉપર તથા રાજ્યરંગની તે વિષયો ઉપર થએલી અસરોને યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવી નથી; માત્ર સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો નામનિર્દેશ કરી નર્મદે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરી નાખ્યું છે.

---

૩ સરકારી નર્મગદ્ય, પા. ૩૬૮–૫૭૫.

૪ નર્મગદ્ય, પા. ૫૭૬–૬૩૬.

૫ નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના, પા. ૩૮, નોપ.

હિંદના ઇતિહાસનું વિવેચન પણ એવું જ કરવામાં આવ્યું છે ને ક્યાંક ક્યાંક તો જૂનો વિચાર રજુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે, જૈન [૬] સંપ્રદાય બૌદ્ધ સંપ્રદાયની એક શાખારૂપે હતો, વગેરે. છતાં આપણા દેશના ઇતિહાસનું વિવેચન જેટલું આ રાજ્યરંગમાં આપવામાં આવ્યું છે તેટલું મેં બીજાં કોઇ ગુજરાતી પુસ્તકોમાં જોએલું હોય એમ મને યાદ નથી.

નર્મદનું મત એવું હતું કે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધીમાં સંસ્કૃતિનો એક યુગ પૂરો થાય છે ને પછી બીજો યુગ શરૂ થાય છે. તેથી તે સંસ્કૃતિની ઘટના તેણે મહાદર્શનમાં આપી છે. તે મહાદર્શન નર્મદ આર્ય સંસ્કૃતિથી શરૂ કરે છે, સોળદર્શનો નિસ્તેજ અને સ્વાદ વગરનાં છે, જ્યારે આ આર્ય સંસ્કૃતિનું તારવેલું મહાદર્શન એક દૃષ્ટિથી નિપુણ, વિદ્વત્તાવાળું, શુદ્ધ, અને વિવિધ છે, અને એવું વિશાળ ને સમગ્ર વિવેચન હજુ કોઇ ગુજરાતી ગ્રંથમાં જોઇ શકાતું નથી. એ પ્રકરણમાં પ્રાચીન આર્યોની રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્યનીતિ, તેમના યુદ્ધનિયમો, તેમના દીવાની ને ફોજદારી ધારાઓ, પ્રજાના હકો, સીમાડાના નિયમો, સંસારની સ્થિતિ, રીતભાત, કળા, વિદ્યા, વગેરે [૮] હજુ વાચનયોગ્ય છે. અલબત્ત, આ મહાદર્શનમાં નર્મદે ઐતિહાસિક યોગ્યતા જાળવી નથી, કારણકે એ સમગ્ર દર્શન જાણ્યે કે માત્ર વૈદિક ધર્મનું જ હોય નહી, ને તેમાં બૌદ્ધ ને જૈન સંપ્રદાયો જાણ્યે કે વિઘ્નકર્તા નીવડ્યા હોય નહીં, તેવો મત તે અનેક વાર જાહેર કરે છે.

આર્યોની સંસ્કૃતિના કીર્તિકાળને નર્મદે આ રીતે, સનાતનીઓ કરે છે–તેમ તરછોડ્યો, ને આર્ય સંસ્કૃતિનાં વિવિધતા ને તેના વિકાસને સિદ્ધ કરવાને બદલે તેના ઐક્યને ને એકમાર્ગીપણાને તેણે બતાવી ને દોષોને ઢાંકી દીધા, આ સુંદર મોહક પણ એકપક્ષીને તેથી વાચનથી ને વિચારથી અવિશુદ્ધ નહિ થએલા વિચારને નર્મદ ભાષારૂઢ કરે છે.[૧૦]

કાળના વિભાગો કરી દરેક કાળનું મહાદર્શન નર્મદ આમ કરે છે.

અલબત્ત, આવાં મહાદર્શનોથી સારા અભ્યાસીઓ પણ ઇતિહાસના જુદા જુદા યુગોનાં પોતાનાં મત ફેરવી નાંખે.

નર્મદ આ મહાદર્શનમાં સંહારનું સ્વરૂપ આપી વિરામ પામે છે. અને ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી ઇતિહાસના જે સંસ્કૃતિનાં જ્ઞાનથી તે એવો સંક્ષેપ કરે છે.

---

૬ નર્મગદ્ય, પા. ૩૭૭.
૭ નર્મગદ્ય પા. ૫૭૬,
૮ નર્મગદ્ય પા. ૫૭૭–૫૮૬.
૯ નર્મગદ્ય, નોધ, પા. ૫૮૬.
૧૦ નર્મગદ્ય પા–૫૮૫–૫૮૬.

નર્મદના ઇતિહાસનું આ વાચન ને રાજ્યરંગના મહાદર્શનોની પૂર્ણાહુતિ આવા શોક વિવર્તમાં પરિણમી તે એક રીતે આશ્ચર્ય ગણાય, કારણકે નર્મકાવ્યોમાં ને રાજ્યરંગ લખાયો તે અગાઉના નર્મગદ્યમાં અને નર્મદપદ્યમાં નર્મદ પદથી, વાક્યથી, શબ્દથી, ને અક્ષરથી આશાવાદી હતો. તેને મન એકવાર ઇતિહાસ હજુ કાળગર્ભમાંથી પ્રસૂતિ પામતો હતો ને અનેક રાત્રીઓનો અંધકાર અરુણની ધીમી ઉજાસમાં વિલય પામતો હતો.

ઓગણીસમી સદીનું ભારતવર્ષનું ઉત્થાન તેને મન અનેરું હતું. તે ઉત્થાનથી ભારત વર્ષની સ્વતંત્રતા પાછી ઉગવાની હતી, લોકોમાં ઐક્ય આવવાનું હતું, ધર્મના ને સમાજના વ્યવહારના વહેમો નીકળી જવાના હતા, બધે એક ભાષાના સૂર ચાલવાના હતા, ને સ્વદેશી ઉદ્યોગથી, અપર દેશના વસવાટથી, વ્યવહારના યોગ્ય દર્શનથી ને વિદ્યાની વૃદ્ધિથી હિંદમાં અનન્ય આબાદી થવાની હતી; એટલુંજ નહીં બ્રિટિશ સરકાર હિંદને સ્વરાજ્ય ન આપે તો સામા થઇને નાબુદ થએલી સ્વતંત્રતા લેવી, પણ પરદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું ઉચ્ચગ્રાહી છતાં તે પરદેશી હોઇ પ્રજાનું નૂર હરી લેવાનો તેમાં અવગુણ હોવાથી તેનો વહેલોમોડો પરિત્યાગ કરવો જરૂરનો છે એવા વિચારો નર્મદે ભાખ્યા હતા; લખ્યા હતા, ગાયા હતા, ભાખ્યા હતા, ને તે માટે તેણે ભેખ[11] લીધો હતો.

કોશ કે કાવ્ય ?

રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

કોશ કે કાવ્ય ? કોશ ને કાવ્ય જેવા પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થવાચક-શબ્દ કોઇ હશે ખરા ? અને છતાં એ બંનેનું આવું સહકથન ? કાવ્ય શબ્દની આટલી બધી વિડંબના ?

ના. વાઙ્મયકૃતિ તરીકે કોશ કાવ્ય હોઇ શકે નહિ અને ' નર્મકોશ ' કાવ્ય છે એવો દાવો પણ થઇ શકે નહિ. પણ જીવનકૃતિ તરીકે કોશ જેવી રસહીન વસ્તુ પણ કાવ્ય હોઇ શકે— આવા પ્રસંગમાં વાપરીએ છીએ એવા અર્થમાં કાવ્ય હોઇ શકે, અને એવી જીવનકૃતિ તરીકે જોઇએ તો ' નર્મકોશ ' માં કાવ્યતત્ત્વનું દર્શન થાય એવો રસિક તેની રચના ને પ્રકાશનનો ઇતિહાસ છે. નર્મદે પોતે એ ઇતિહાસ કોઇક દહાડો આપવો ધારેલો, જુઓ કોશના ' સુખ-મુદ્રા ' માંના એના શબ્દો.

---

૧૧ નર્મદનો રાષ્ટ્રવાદ થનગનાટી ને શૂરો ને ખંડખોર હતો તેવો બીજા પ્રાંતના લેખકોનો હતો કે નહિ તે વિચારવું જોઇએ.

અત્રે ગુજરાતી કોશના ઉદ્દભવ વિષે આ પ્રમાણે છે એ પ્રકરણ સવિસ્તર ભરતા અતિ લંબાણ થાય-પ્રધાન વિષયનો પ્રસઙ્ગભઙ્ગ આખો પડે ને કેટલુંક અમઙ્ગળ કથન પણ કરવું પડે, વળી મઙ્ગળ કાર્યના સમાપ્તિને ટાણે અમઙ્ગળ કથન કરવું એ મારા રસવિવેકને દુખ કરે તેવું છે માટે ટુંકામાં જ આપ્યું છે. તોપણ કોશ સબંધી અધેતિ વૃત્તાન્ત (અમઙ્ગળ કથન સાહેત) લોકની વર્તમાન સ્થિતિનુ એક પ્રકારનું સદાનુ શિક્ષણીય દર્શન થઇ રે તેવુ છે, તેટલા સારૂ તે હું બીજે પ્રસઙ્ગ યથાસ્થિત જણાવીશ '૧

અને એ વૃત્તાંત ખરેખર શિક્ષણીય છે, તત્કાલીન લોકસ્થિતિ ઉપરાંત કવિના ચારિત્ર્યલક્ષણ વિશે પણ ઘણી રસપ્રદ શિક્ષા આપણને પૂરી પાડે એવો છે, એટલે એણે પોતે જણાવવા ધારેલો છતાં પાછળથી કારણવશાત્ જણાવવો રહી ગએલો એ વૃત્તાંત એ સંબંધમાં જે થોડી ઘણી સામગ્રી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેને આધારે અમે તેટલો યથાસ્થિત રજૂ કરવા યત્ન કરીએ.

ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાનો વિચાર સૌથી પહેલો પેલા વિચક્ષણ વિદેશી નર એલેકઝાન્ડર કિન્લાક ફાર્બસને આવ્યો લાગે છે. સને ૧૮૪૮ માં તેણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સ્થાપી તેના ૧૮૪૯ની સાલના જ રિપોર્ટમાં તેણે નોંધેલું કે

The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Guzrattee in existence and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be enabled to cause the compilation of a Dictionary ૨

આ કામની પ્રગતિ નોંધતા સોસાઇટીના પછીના સેક્રેટરીએ લખેલું કે :

કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ થઇ ગયો છે, કોશનુ સપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાક વરસ જોઇએ એવું પુસ્તક બનાવવાના સાધનોનો સગ્રહ કરવો એ સોસૈટીની ઓછી ફરજ નથી જ્યારે એવુ પુસ્તક તૈયાર થશે, ત્યારે સોસૈટીના કામનુ એક સભારણુ રહેશે અને જે લોકો સોસૈટીના ફાયદા જાણતા નથી તેમને પણ માલમ પડશે ! ૩

આ શબ્દસંખ્યા વધીને પાછળથી નવહજારની થએલી તે ૧૮૬૪માં સોસાઇટીના સેક્રેટરી એ ઉત્સાહમાં આવી જઇ કોશને માટે એક મોટુ ફંડ ઊભુ કરવા તજવીજ કરેલી તેમાં સારી રકમ ટીપમાં ભરાએલી, પણ પાછળથી એ નાણાં વસૂલ થવામાં કંઇક મુસ્કેલી આવેલી એટલે ત્રણ વરસ પછીના રિપોર્ટમાં તેણે નિરાશ થઇને જણાવેલું કે

અમારો છેલ્લો રીપોર્ટ વાચતી વખતે ખુશી સાથે અમે જાહેર કર્યું હતું કે લવાજમની મોટી રકમ ભરાઇ છે, અને એવી ઉમેદ રાખવામાં આવી હતી કે એક ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને પૂર્ણ કોશ કે જેની ઘણી તંગી છે ને રચવાનો આરભ કરવાને અમારાથી બનશે, પણ જણાવવાને દીલગીર છીએ કે

૧. 'નર્મકોશ,' આ

૨ 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઇતિહાસ' ૧, ૧૨૮-૯

૩ ,, ,, ,, ,, ૧, ૧૨૮

જે બાબે કામ મળવાની અમને આશા બંધાઈ હતી તે કામ આજ સુધી નહીં મળવાથી કેમ કરવાની બાબતમાં અમે કંઈ કરી શક્યા નથી; અને જે રીતે મરાઠી ભાષાનો કોશ સરકારે કરાવ્યો તેવી રીતે ગુજરાતી ભાષાના કોશની ખોટ પૂરી પાડવાનું કામ સરકાર ઉપર અમારે નાખવું પડે છે. ૪

આ પછી પણ સોસાયટીએ આ દિશામાં પ્રયત્ન ચાલુ રાખેલો ખરો પણ નર્મદે જ્યારે કોશનું કામ હાથમાં લીધું એ અરસામાં તો તેણે આ રીતે કોશના કામમાંથી હતાશ થઈને હાથ ખંખેરી નાખેલા.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તો નામીચી સંસ્થા હતી, તેને પાયે નાણું હતું, માણસો હતા, સરકારી લાગવગ હતી, ને શાખ પાકી, છતાં લગભગ વીસ વરસ સુધી કોશ કરવાનો અભિલાષ સેવ્યા પછી આખરે તેણે તે મૂકી દીધો એ શું સૂચવે છે? એ જ કે એ દિવસોમાં એકલે હાથે કોશ કરવો એ મહાભારત કામ હતું. એ જમાનામાં છાપેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા જૂજ જ હતી, પ્રાચીન કાવ્યો હજુ મુદ્રિત થયાં ન હોતાં, ને તેની શુદ્ધ વાચનો સર્વથી સુલભ ન હોતી, એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી શબ્દો વીણવાની સગવડ ન હોતી. વળી કેળવણીનો પણ પ્રચાર અલ્પ જ હતો, એટલે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વપરાતા શબ્દો તેમ જુદા જુદા વર્ગો, સંપ્રદાયો આદિના સાંકેતિક પારિભાષિક શબ્દો એકઠા કરવામાં પણ ભારે મુશ્કેલી પડે એવું હતું. આથી જ સ્થપાઈ ત્યારથી જ ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં, અને પ્રારંભના વર્ષોમાં જ ફાર્બસ સાહેબે એ દિશામાં કાર્ય શરૂ કરાવેલું હોવા છતાં, વીસ વીસ વરસને અંતે પણ કેટલાક હજાર શબ્દો એકઠા કરવા ઉપરાંત કંઈ વિશેષ કાર્ય સોસાયટી કરી શકી નહોતી, ને આખરે નિરાશામાં તેણે તે બીજાને માથે ઓઢાડી દીધું હતું. આવી સ્થિતિમાં કોઈ વ્યક્તિનું તો આવું ગંજાવર કામ ઉપાડવાનું ગજુ જ નહોતું. છતાં આટલી બધી મુશ્કેલીઓ સામે થઈને પણ નર્મદે એ કાર્ય માથે લેવાની હિંમત કરી એમાં જ એક પ્રકારની કવિતા—વીરત્વભર્યા સાહસની કવિતા—જેવી નથી લાગતી?

એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. સાધારણ રીતે કોશનું કામ ઠંડી પ્રકૃતિના, સ્થિર ચિત્તવાળા, ઝીણવટમાં રાચતા, ઉદ્યોગી, ખંતીલા, ખડતલ પુરુષનું કામ છે. નર્મદ ગરમ પ્રકૃતિનો, અતિ વેગવાન સ્વભાવવાળો, રંગીનો માણસ હતો. એટલે સામાન્ય સંજોગોમાં તે કામ એને બહુ આકર્ષક થઈ પડે એવું નહોતું; છતાં એ તેના તરફ આકર્ષાયો. તે શાથી? એનામાં જે આજન્મ યોદ્ધાની હતી. કલા, કોઈ ન કરી શકતા હોય એવું વિકટ કામ કરી બતાવવાની જે પ્રબળ ઇચ્છા હતી, તેથી. નર્મદ જોતો હતો કે હિંદની બીજી ભાષાઓમાં—હિંદી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં—સારા પ્રમાણભૂત કોશ રચાઈ ગયા છે. એટલે એના સ્વદેશાભિમાનને સ્વાભાવિક રીતે જ દુઃખ થતું હતું કે અન્ય પ્રાંતવાસીઓ પોતપોતાની માતૃભાષાને કોશગ્રંથ આપી ગયા છે, ને એકલા ગુજરાતીઓ જ હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છે.

૪ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ. ૧, ૧૨૯.

આમાં એને નામોશી જેવું લાગ્યું. અને એ નામોશી ટાળવા એણે પોતાની પ્રકૃતિને કોશ જેવું ઠંડું કામ બહુ ફાવે એમ નહોતું છતાં કમર કસી. વળી એ જોતો હતો કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ઘણાં વરસથી કોશ કરવાની વાતો કરી રહી છે, પણ કશું પ્રત્યક્ષ પરિણામ બતાવી શકી નથી. અને આ સોસાઇટીના ચાલક દલપતરામ સાથે એને મૂળથી જ સ્પર્ધાની વૃત્તિ હતી એટલે એ સ્પર્ધાની વૃત્તિએ પણ ઊંડે ઊંડે એને આ કામ—બીજી રીતે પોતાની પ્રકૃતિને બહુ અનુકૂળ નહિ એવું કામ—માથે લેવા પ્રેર્યો હોય એમ લાગે છે. આ કામ ઉપાડીને એ જાણે કે એમ કહી રહ્યો હતો કે ' જુઓ, તમે વરસોથી કોશ કરવો, કોશ કરવો, એવી વાતો કરી રહ્યા છો. તમારી પાસે તો પૈસા છે, પ્રતિષ્ઠા છે, માણસો છે, લાગવગ છે, બધું છે, છતાં આટલાં આટલાં વરસોની વાતો છતાં તમે કશું મૂર્ત ફલ બતાવી શકયા નથી. ત્યારે આ જુઓ હું એકલો ફક્કડ આદમી, કોઇની પણ ઓથ વિનાનો, કોશને માટે તો શું પણ આજીવિકાને માટે પણ નાણાંની નિત્યની તંગીથી રિબાતો, છતાં આજે એ કામ ઉપાડું છું ને ટૂંક મુદતમાં જ તમારી કોઇ પણ સંસ્થા કરી શકે તેથી સવાયું સરસ કરીને ફગાવી દઇશ. તમારા જેવા બીકણો તે શું કરતા'તા ? કોશ, કોશ તો કરે નર્મદવીર, બીજા બધા રહે વાતો કરતા ! આ પ્રકારની ઉદ્ધત પરાક્રમની વૃત્તિએ જ નર્મદને કોશ જેવું માથાકૂટિયું કામ ઉપાડવા પ્રેર્યો અને પોતાની ચંચળ ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરી એક પલાંઠીએ બેસવા જેટલો આત્મસંયમ એનામાં કેળવ્યો. નર્મદ જન્મે મોટો ભાષાશાસ્ત્રી નહોતો, કોશ જેવું શુષ્ક કામ એની પ્રકૃતિને બહુ રુચે એવું નહોતું, એવું ગંજાવર કામ ઉપાડવા જેવા એના સંજોગો પણ નહોતા, છતાં હિંદની બીજી ભાષાઓને કોશ મળી ગયેલા ને કેવળ પોતાની માતૃભાષાને જ એનાથી વંચિત રહેલી દેખીને એણે તે કામ ઉપાડયું. તે કામ તરીકે અવિરત કંટાળાજનક લાગતું; છતાં આત્મસંયમ કેળવી તે પાર પાડયું એમાં એક પ્રકારનો ચારિત્ર્યવિજય નથી રહેલો ને એ ચારિત્ર્યવિજય કોઇ ઉચ્ચ કોટિના કાવ્ય જેટલો રસાસ્વાદ નથી કરાવતો ?

આ લેખમાં આપણે પ્રારંભમાં સૂચવ્યું તેમ ' નર્મકોશ ' ના વાઙ્મય અંશ પર નહિ પણ એના ચારિત્ર્યઅંશ પર—એમાંની વિદ્વત્તા પર નહિ પણ એમની માનવતા પર—સુરત રાખી છે, તો પણ એની વાઙ્મય બાજૂની થોડીક સ્થૂળ વીગતો આંકી જોઇ જઇએ. કોશારંભનું તાત્કાલિક નિમિત્ત તો 'નર્મકવિતા'માંના અઘરા શબ્દો હતા એ જાણીતી વાત છે. ' નર્મકવિતા ' મુંબઇની શાળાઓમાં ચાલતી. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલ જણાતાં એમાંના કઠિન શબ્દો એકઠા કરી એક નાનકડો શબ્દસંગ્રહ અર્થ સાથે તેમને માટે છપાવવો એવી મૂળ યોજના કરાઇ. પણ એ રીતે એકઠો કરેલો શબ્દસંગ્રહ ધાર્યા કરતાં બહુ મોટો નીકળ્યો, એટલે નર્મદ કહે છે કે પોતાને 'જોસ્સો થયો કે એક મોટો કોશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ઘણાખરા શબ્દો આવી જ જાય.' આ 'જોસ્સા'માં એણે ૧૮૬૦માં કોશકાર્ય શરૂ કર્યું અને ૧૮૬૬માં તેના ચાર અંક 'અ' થી 'તગારૂં' શબ્દ સુધીના તૈયાર કર્યા. પછી સાંસારિક મુશ્કેલીઓને લીધે—તેમાં એ ખાસ કરીને તો આર્થિક વિટંબણાઓને લીધે તથા લોકો તરફથી પૂરતો આશ્રય ન મળ્યો તેને લીધે—થાકીને એણે એ કામ પડતું મૂકયું. પણ તે ટૂંક મુદતને જ માટે—જાણે કે માનવચિત્તમાં પણ સાગરની પેઠે ભરતીઓટ ચાલ્યા કરે છે, વીર પુરુષના અંત-

રગોમાં પણ ઉત્સાહનું પૂર અલ્પકાળ માટે ઓસરે છે એટલું જ બતાવવા પૂરતું જ. બાકી ધીરવીર નર્મદ કદિ આદર્યું અધૂરું મુકે એવો હતો જ નહિ. अर्थं साधयामि वा देहं पातयामि એવો ઉગ્ર મરણિયો નિશ્ચય એજ એનું પ્રકૃતિ લક્ષણ હતું, એટલે ૧૮૬૮ ના આરંભમાં એણે એ કોશનું કામ અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવ્યું ને એ વરસ પૂરું થતા પહેલાં તો એણે રાત દહાડો સતત ને સખત મહેનત કરીને કોશ પૂરો પણ કરી નાખ્યો.

કોશ પૂરો તો કર્યો, પણ તે પ્રકટ શી રીતે કરવો ? ગરીબ ગ્રંથકાર ઘરને ખૂણે બેસીને કોશ કરી આપે, પણ તેનો છપામણી ખર્ચ ક્યાંથી કાઢે ? એટલે હવે નર્મદ તે છપાવવાની તજવીજમાં પડયો. આ તજવીજમાં જ એના ચારિત્ર્યની પૂરેપૂરી કસોટી થઇ ને આખરે તે સો ટચના સોના રૂપે ઝગકી ઉઠ્યું. કોશવૃત્તાંતનું અત્યંત ઉદાત્ત ને કાવ્યમય પ્રકરણ પણ આ પ્રકાશનની તજવીજથી જ શરૂ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નર્મદે કોશનું કામ બે કટકે કરેલું: (૧) ૧૮૬૦ થી ૬૬ ના ગાળામાં 'ત' અક્ષર સુધી ને (૨) ૧૮૬૮માં બાકીનું બધું. આમ આઠ વરસ સુધી લાંબી મુદત સુધી ચાલેલું હોવાથી એ કામ આદિથી અંત સુધી જોઇએ તેવું એકધારું થઇ શક્યું નહોતું એટલે એણે એક બાજૂથી કોશના પ્રકાશનની તેમ બીજી બાજૂથી આગલા વરસોમાં કરેલા કામનું પુનરીક્ષણ કરી કોશને બને તેટલો સંપૂર્ણ બનાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. નર્મદના કેટલાક ખાનગી પત્રો 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંકોમા પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં આ એના વિવિધ પ્રયાસના ઉલ્લેખો જોઇ શકાય છે. કોશમા જુદા જુદા પ્રાંતના સઘળા પ્રચલિત શબ્દો આવે એટલા માટે નર્મદે તે તે પ્રાંતના વતનીઓ પાસેથી બને તેટલા શબ્દો મેળવવાને યત્ન કર્યો હતો. આ સંબધમા એ કોશની 'મુખમુદ્રા' માં લખે છે કે 'જુનાગઢ તથા ભાવનગરમાં મિત્રોએ શબ્દો લખી મોકલ્યા હતા. મેમદાવાદ નડિયાદ ને અમદાવાદના કેટલાક જણ પાસેથી શબ્દ મળ્યા હતા. કાઠિયાવાડી શબ્દો મેળવી આપવામાં કવિને બે જણની મદદ મળી જણાય છે: (૧) જુનાગઢનિવાસી કોઈ નાગર જુવાન લક્ષ્મીરામ ને (૨) ભાવનગરનિવાસી ગણપતરામ વેણીરામ ઓઝા–સૉક્રેટિસ, વૉશિંગ્ટન, વિલ્યમ ટેલ આદિના ચરિત્ર લેખક. લક્ષ્મીરામને નર્મદે લખેલુ કે

ઉતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલા ત્રણ કામ કરવાનો શ્રમ લેશો આપણા જિલ્લામાં ન વપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાંભળવામાં આવે તેનુ અર્થ સાથે લખાણ રાખવું. કાઠિયાવાડમાં થયલા બહારવટીઆ સંબધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એકઠી કરવી. આપણા દેશી રાજ્યોમા વપરાતા હથિયારોમાં જુદી જુદી જાતની બંદુક, જુદી જુદી જાતની તરવાર–વગેરે શબ્દ, વાતો તે નામ જેમ જેમ મળતા જાય તેમ તેમ મોકલ્યા કરવા.

ગણપતરામને એક પત્રમાં કવિએ જણાવેલું કે

તમે શ્રમ લઇ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને બીજા શબ્દને માટે પત્રમા તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે તેને માટે હું તમારો મોટો ઉપકાર માનુ છું. બિજા મિત્રોમાથી મને ઘણાક શબ્દો

મળ્યા છે પણ તે ખરા તો કયારે કહેવાય કે જ્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોકલેલા શબ્દો જોડે મળે તારે. માટે જેવા શ્રમ લીધો છે તેવો નવરાશે ટયા કરશો, એવી આશા રાખું છઉં.

કોશમા શબ્દો દાખલ કરતાં પહેલા નર્મદ કેટલી ચોકસાઇ કરતો તેનો એના આ વચનો ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. નર્મદનું મિત્ર–મંડળ તેમ પ્રશંસક મંડળ બહુ બહોળું હતું. એટલે એના કોશ માટે એને જુદે જુદે સ્થળેથી સારી સંખ્યામાં શબ્દો મળેલા. પણ એવી રીતે મળેલા શબ્દોની ચલિતતા ને યથાર્થતાની ઉપલા પત્રમા દર્શાવી છે તેવી ખાતરી તે તે ભાગના વિશ્વાસપાત્ર વિદ્વાન પાસે કરાવ્યા પછી જ એણે તેને પોતાના કોશમા સ્થાન આપેલું. 'નર્મકોશ' પ્રકટ થયાને આજે પૂરા સાઠ વરસ થઇ ગયા, છતા ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાની વાતો કરનારા કેટલાક શબ્દસંખ્યા મસમોટી દેખાડવાના લોભમા કશી ચોકસાઇ કર્યા વિના જે આવ્યા તે શબ્દો આંખો મીચીને દાખલ કરવાની હિમાયત કરે છે. તેઓએ આ બાબતમા નર્મદ પાસેથી એક બોધપાઠ લેવાની જરૂર છે કોશના પ્રારંભભાગમા કવિએ સૈકાવાર જુની ગુજરાતીના જે નમુના આપ્યા છે તેને માટે પણ આજ જાતની તજવીજ કરેલી પત્રો પરથી લાગે છે. ગણપતરામના પરના એક પત્રમા કવિએ પુછાવેલુ કે

વારં ભાઇ, ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા એમાના પાનાનો સંગ્રહ તમારી તરફ મારા જોવામા આવે ખરો ? સૈકા સૈકામા ભાષામા કેટલો અંતર પડયો છે તે જાણવામા છે ? નરસહીં મહેતાની પૂર્વે કોણ કવિ થઇ ગયા છે ?

× × × ×

લક્ષ્મીરામ પરના પત્રમા પણ એ જ વાત છેઃ

જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ–પાનાનો સંગ્રહ તમારા જુનાગઢમાથી મળી આવશે ? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસે ને એમ ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઇ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવુ–તેમ નરસહીં મેહેતાની પહેલા કોણ કોણ કવિયો છે તે સંબંધી પણ જાણવાનુ છે.

કોશની જાતજાતની સામગ્રી એકઠી કરવામા નર્મદને કેટલી મહેનત પડેલી ને કેવા કેવા યત્નો કરવા પડેલા તેનો આ ઉતારાઓ ઉપરથી કંઇક ખ્યાલ આવશે.

કોશ મુદ્રણની મુશ્કેલીનો પણ આ પત્રોમાથી સારો ખ્યાલ આવે છે આ મુશ્કેલી એ વખતે લોકોમા જાણીતી થઇ ગઇ હોય અને જાહેર છાપા પણ તે વિશે ચર્ચા કરવા લાગ્યા હોય એમ એના ગણપતરામ પરના એક પત્ર ઉપરથી જણાય છે નર્મદ એમા લખે છે.

નર્મકોશ છપાવવાની સહાયતા સંબંધી ચરચા ચાલે છે તેથી ખેદ પામુ છઉં આજ દિન સુધીમા મારા કોઇ ગ્રન્થ વિષે ચરચા થઇ નથી દહોડ બે હજારના કામ સારૂ મારી તરફથી ચર્ચા ચાલવી

જુઓ નર્મકોશ', આ

'નર્મપત્રાવલી'– ગુજરાતી' દિવાળી ૧૯૧૯, પૃ ૧૭૪૪ અને ૧૭૪૩.

રાજ થાય નહીં ને ગઇ નથી. સરકાર ને લોક ની તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રોમાં વાત કરતાં દલ-લામાં નર્મ કોશ વિષે બોલાયલું, તે પછી મિત્રોએ બહાર થયેલું છે ને એ ઉપરથી જ્યારે એકદર લોકમાં ગમે તેમ ચરચા ચાલે ત્યારે મારા જેવાનું મન કેમ ન દુખાય? વળી મારી ખાતરી છે કે ગમે તેવી ને ગમે તેટલી ચરચા ચાલતાં છતાં પણ એ નજીવી રકમની પણ મદદ મળવી કઠણ છે. વાહ! એ કોશ વ્હેલોમોડો છપાશે જ ને પ્રસ્તાવનામાં લખવાનું થશે કે તે આટલો ચરચાયો છતાં પણ ગુજરાતીઓમાં કોઇ સદ્‌ગૃહસ્થ ન મળ્યો! પણ એ વિચાર ફેરવવાનો પ્રસંગ ઇશ્વર મને આપો, એવું મારૂં ગુજરાતીઓ સંબંધી અભિમાન છે.

આ પત્રમાં થાક, ગ્લાનિ, ને નિરાશાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ જોઇ શકાય છે. છતાં આવા સંજોગોમાં પણ એનામાં સ્વમાનની વૃત્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તે ગોપાળજી સુરજી પરના પત્ર માંથી નીચે આપેલા ભાગ ઉપરથી જણાઇ આવશે

ઘણું વરસો થયાં અમે પુરૂં થયલું પુસ્તક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ કરવું એ મારી તે ગ્રંથની શોભા નહીં માટે મારો વિચાર એ કોશ ગુજરાતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો તો પણ તેમ કરાવવાની ઇશ્વરની મરજી નહીં! જલદીથી કોશ પ્રગટ થવાથી આપણા લોકોને ઘણો લાભ છે (કે બીજા ઉભા થાય) એમ જાણી જે કોઇ આ વખતમાં રૂપીઆ બે હજારની મદદ કરે તેને અર્પણ પત્ર કરવાનું સમરે વિચારવા ધારૂં છું એથી કોશની મદદમાં બે હજારની જુજ રકમ આપનારનું નામ પણ ગુજરાતી ભાષાની સાથે કાયમ રહેશે જહાં સુધી હીંદુ મળે ત્યાં સુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું શ્રીમંત લોકને બૂજ હોય નહીં નામને માટે મદદ કરે ને તે વળી ચાપાચીપથી એ શો ગજબ? પરાકાષ્ઠાની મહેનતના બદલામાં હું કંઇજ નથી ઇચ્છતો માત્ર ગ્રંથ છપાવી પ્રગટ કરવાને ઇચ્છું છું તે છતાં કોઇ ગુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો! પણ તેઓનો દોષ શો? હજી સમજ આવતી નથ છે, ને હું પણ જોઉં છ કે વારૂ કોઇ છે? કોઇ નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશેજ છેલ્લે લખવાનું કે જો મદદ કરનાર ઘણી ચાપાચીપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે એ ઉદ્યોગ છોડી દેવો. હું શ્રીમંત નથી પણ સુઘડતા ને પ્રશસ્ત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજું છઉં માટે મને હલકો સંકોચ રૂચવાનો નહીં ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પડ્યો છઉં ને કામ ન થાય તો ખોટું. અગર કદાપિ હમણાં જોગ નહીં આવે તો પછી પણ આવશે તમારો ઉપકાર મારા ઉપર થશે પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઇ પાડ ચડાવે તે મારાથી નહીં બરદાસ થાય માટે ટેકમાં રહી કામ ચલાવવું

અતીવ નિરાશામય ને કષ્ટભરપૂર પરિસ્થિતિમાં પણ કેવો કડક ટેક? ભૂખે મરી જાય પણ તૃણ ન ખાય એવા વીરકેસરીનીજ વૃત્તિ આ પત્રમાં નથી વ્યક્ત થતી?

આખરે નર્મદની તપશ્ચર્યા થોડા વખતને માટે તો ફળે છે. ભાવનગરના સાહિત્યરસિક શ્રીમંત છગનલાલ સંતોકરામ દેસાઇને ગમે તો આપો આપ અથવા તો ગણપતરામ કે ગોપાળજી સુરજીના પ્રયાસથી આ કોશના પ્રકાશનમાં મદદ કરવાનો વિચાર આવે છે, અને તે પોતે પોતાનાજ

જુઓ નર્મપત્રાવળી' ૧૯૧૮ પૃ ૧૭૪૫

,, સદર ગુજરાતી ૧૯૨૧ પૃ ,,

,, નર્મપત્રાવળી' ગુજરાતી ૧૯૧૯, પૃ ૧૭૪૩

તરફથી–નર્મદ તરફથી કશો સીધો પ્રયાસ નહિ થએનો છતા જાતે ચાહીને–નર્મદને પત્ર લખે છે, એમનો પત્ર તો મળતો નથી, પણ નર્મદે એમને લખેલો ઉત્તર તેમા પ્રગટ થયો છે. પત્રમાથી થોડાં વાક્યો ટાક્યા છે એ ઉપરથી લાગે છે કે નર્મદ જેવા સ્વમાની ટેકીના પુરુષને સ્વે એવી માનભરી વૃત્તિથીજ એ લખાયો હશે. નર્મદનો પોતાનો ઉત્તર પણ જોવા જેવો છે.–

× × × ×

આપનો તા ૧૦ અકટોબરનો સ્નેહદર્શક તા ૧૩ મીએ વાચી ૧૦ વરસ ઉપર થયલા સમાગમનુ સ્મરણસુખ પામ્યો છઉ તે આપ ને પત્રવ્યવહાર જારી રાખવાની ઉમેદ રાખી છે એ ઉપરથી આશા રાખુ છઉ કે આપને હું કેટલાએક કારણોથી આપણે જાણે એકમેક ને છેકજ ઓળખતા ન હોઇએ તેવી સ્થિતિમા આવી રહ્યા હતા તે પાછળ પત્રરૂપી ને વ્હારાએ પરસ્પર રસ આપતા થઇશુ

આપને આપણા દેશસુધારા ઉપર ઉલટ અને પ્રીતિ છે તે વાત હરેક પ્રસગે સાભળી અત કરણને ઘણોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાક્યો આપણા પત્રમા આપે જણાવ્યા એથી મને પણ થોડો સતોષ નથી કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેશને અર્થે થતા કાર્યો તે સસારમા ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અતકરણથી સમજો છો–ઇતિહાસો વાચ્યાથી જણાય છે કે સુધારાના કાર્યો મધ્યમવર્ગના જનોથી થયા છે તે પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોટી સહાય કરી છે કે જેથી પેલા વિશેષ ફાવ્યા છે

આપણામા હજી અનુભવ વિવેક, સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે, અને કેટલાક શ્રીમતો સ્વાર્થથી મોટાઇથી ને શરમમા પડયાથી સહાય કરનારા છે પણ શુદ્ધ વિચારથી ને શુધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારા બલકે નથી એમ કહુ તો તે ખોટુ નથી ને આપે જે દિલદારીથી મને પત્ર લખ્યો છે તે જોતા આપ શ્રીમાનવર્ગમા સુધારાને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારાઓમા પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય થાઓ ખરા

× × × ×

એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનુ આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બદલામા સર્વ ગુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપકાર માનવાનો થશે તેના પ્રકાર સબધી હુ આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અભિલાષ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર

દસ દિવસ પછીના બીજા પત્રમા લખે છે કે મુદ્રણ ખર્ચ પોતે ધાર્યું હોત તો ઉપાડી શકત —આપના તા ૨૧ માના પત્રના ઉત્તરમા ઉપકાર માનવા સબધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂકી દઇ નીચે પ્રમાણે લખુ છુ.

× × × ×

ઇશ્વરેચ્છાથી આપ અનુકળ થાઓ છો ને નગરને કુદનથી શોભાવો છો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થવો જ જોઇએ વિશેષ આ રીતે કે નાગર ગ્રથકર્તા નાગરનો આશ્રય ને નાગરનુ છાપખાનુ !

પારાવાર મુશ્કેલીઓ છતાં નર્મદે આ પત્રોમાં જે નિઃસ્પૃહતા ને ખાનદાની દર્શાવ્યાં છે તે ભર્તૃહરિના 'धीरं विघ्नैःप्रतिहन्यमाना न त्यजन्ति' એ અમર પંક્તિનું સ્મરણ કરાવે એવાં નથી લાગતાં ? એને ઠેકાણે બીજો કોઈ હોત તો કેટલો ધાંધો થઈ ગયો હોત ? ને કેટલી ચાપલૂસીને ચીલે ચડી ગયો હોત ?

આ પત્રવ્યવહારનું પરિણામ એ આવ્યું કે કોશ છપાવી આપવાનું છગનલાલ દેસાઈએ પોતાને માથે લીધું ને '૮૭૦ના જાન્યુઆરીથી કોશ ભાવનગરમાં છપાવા લાગ્યો. આ રીતે અનેક આશા નિરાશાઓને લાંબી તજવીજ પછી નર્મદનું કામ કંઈક ચીલે પડ્યું. સાધારણ રીતે આપણે 'નર્મકોશ'ને જોનસનના અંગ્રેજી કોશ સાથે સરખાવીએ છીએ, અને એવી સરખામણીથી નર્મદને ભારે માન આપી દેતા હોઈએ એમ માનીએ છીએ. પણ બરાબર તપાસીએ તો નર્મદની મુશ્કેલીઓ જોનસન કરતાં અનેક ગણી વધારે હતી એમ માલૂમ પડશે. જોનસને જે કોશ રચેલો તે સાવ શૂન્યમાંથી રચેલો નહિ. એની પહેલાં પણ બે ત્રણ નાના કોશ થયા હતા, અને તેમાંના એક સૌથી વિશેષ પ્રચલિત કોશ Nathan Baileyના Dictinarrium Britannicum નો તો તેણે પોતાની કૃતિના પાયારૂપેજ ઉપયોગ કર્યો હતો. આ કોશમાં તેણે વચ્ચે વચ્ચે કોરાં પાનાં નખાવેલાં, ને એ કોરાં પાનાંમાં પોતાના તરફથી નવા શબ્દો અર્થો આદિ સામગ્રી ઉમેરી તે પોતાના સહાયકોને આપતો અને તેઓ તે યથાસ્થાને દાખલ કરી નકલ કરી લેતા. એ રીતે તેણે પોતાનો નવો કોશ રચેલો. પણ નર્મદે કોશ રચ્યો તે પહેલાં તો એક પણ શુદ્ધ ગુજરાતી કોશ સમ ખાવા પણ થયો નહોતો. ત્રણેક ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશો થયા હતા ખરા પણ સળંગ ગુજરાતી કોશ તો એણેજ પહેલ વહેલો કર્યો. નર્મદનો જમાનો જોનસનના જમાના કરતાં વિદ્યાસંસ્કારની બાબતમાં ઘણો પછાત હતો તેથી શબ્દસંગ્રહ તેમ અર્થનિર્ણયમાં એનું કામ જોનસન કરતાં પણ કપરું હતું. વળી મુદ્રણની બાબતમાં પણ જોનસનને નર્મદ જેટલી હાડમારી ભોગવવી નહોતી પડી. તેને તો એક પ્રકાશક પહેલેથી મળી ગયો હતો, એટલે તેને તો પોતાના કામ બદલ પૈસા મળ્યા હતા, ને મુદ્રણ વ્યવસ્થા તો એ પ્રકાશકે પોતાની મેળે કરી લીધી હતી. આ રીતે કોશ પુરતો નર્મદ ગુજરાતનો જોનસનજ નહિ પણ સવાઈ જોનસન છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નહિ. નર્મદના સાહિત્યજીવનમાં કોશનું એક બીજી રીતે મહત્ત્વ છે તેના તરફ પણ અહીં લક્ષ ખેંચવું જોઈએ. નર્મદની ગદ્યશૈલીની અંદર થએલા ક્રમિક ફેરફારોનું બરાબર અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે એનું પરિવર્તનબિંદુ આ કોશમાંના બે નાનકડા પ્રસ્તાવલેખોજ છે. નર્મદનું નિત્ય પછાડા મારતું ઉદ્ધત ચિત્ત જેમ આ કોશની પ્રસ્તાવનામાં પહેલીજ વાર શાન્ત, પ્રસન્ન ને ધીર ગંભીર બનેલું માલૂમ પડે છે તેમ એની ધોધની પેઠે ઉછળતી જુસ્સાદાર શૈલી પણ આ પ્રસ્તાવનામાંજ સૌથી પહેલી વાર શાન્ત પ્રસન્ન ને ધીરગંભીર બનેલી. વસ્તુતઃ નર્મદના ઉત્તર વયના ગદ્યમાં જે ચોક્કસાઈ ને સંક્ષિપ્તતા નજરે પડે છે તે આ કોશના શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ ઘડવાના મહાવરાનુંજ પરિણામ છે. આ રીતે 'નર્મકોશે' આડકતરી રીતે એના શીલ તેમ શૈલી ઉભય ઉપર પ્રબળ અસર કરેલી તે આ કોશમાંના બે લઘુ લેખો એ 'નર્મગદ્ય' ને 'ધર્મવિચાર' બેની સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓ વચ્ચે સંયોજક અંકોડા રૂપ બનેલા.

વાચકે અહિં J. T. Winterich કૃત 'Books And The Man' માંનો 'Johnson's Dictionary' (પૃ. ૨૩૦–૫૦) ઉપરનો લેખ વાચવો. કપના મુદ્દા પૂરતા એના થોડા શબ્દો આ રહ્યા.– 'Johnson, in fact, used an interleaved copy of the latest edition of Bailey as the basis for his own work. He made this copy 'the repository of the several articles, and these he collected by incessant reading of the best authors in our language, in the practice whereof his method was to score with a black-lead pencil the words by him selected, and give them over to his assistants to insert in their places.' p 232.

× × × ×

વાર. કોશ ભાવનગરમાં છપાવા લાગ્યો, પણ હજુ એક સૌથી આકરી કસોટી નર્મદને માટે બાકી હતી. એના જીવનનું એક પરમ યશસ્વી પુરું હજુ એને લડી લેવાનું હતું. કોશ ત સુધી પહોંચ્યો એવામાં ભાવનગરના કારભારીમંડળને ખૂંચે એવું કંઈક નર્મદને હાથે થયું. એક વિશ્વાસપાત્ર ઠેકાણેથી સાંભળેલી વાત સાચી હોય તો ભાવનગરના નાગરોના ઉપહાસ કરનારું કંઈક લખાણ નર્મદના 'ડાંડિયા' માં આવ્યું. પણ આ બનાવ ૧૮૭૦ પછીનો છે. તે 'ડાંડિયો' એટલાં બધાં વરસ ચાલ્યો કે કેમ તે તેની ફાઈલ મળતી નહિ હોવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી. આથી આખી બાજી ફરી ગઈ ને ભાવનગરના કારભારી ગગા ઓઝાના હુકમથી 'નર્મકોશનું' મુદ્રણ એકાએક અધવચ અટકાવી દેવામાં આવ્યું. આમ નર્મદના વીરત્વને વળી એક વધુ પડકાર કરવામાં આવ્યો. નર્મદે એ વગર મંકોચે ઝીલી પણ લીધો. ૧૮૭૩ માં એણે બાકીનો ભાગ પડને ખર્ચે સૂરતમાં અતિત્વરાથી છપાવી નાખ્યો ને સાત આખર પડેલા તો જાત જાતની મુશ્કેલીઓનો જબરો જંગ ખેડીને આવતા વિજયી હુગટની અદાથી એણે કોશ પ્રકટ કરી દીધો. સામા પક્ષે તો એમ ધારેલું કે અમે છપાવી આપીશું તો જ કોશ પ્રકટ થઈ શકશે તે અમારી ઓથ જશે એટલે નર્મદનું કામ રખડી પડશે. નર્મદની બાહ્ય સ્થિતિ પણ દેખીતી તો એવી જ હતી. પણ બાહ્ય સ્થિતિ ગમે તેટલી અસહાય કે લાચાર હોય તોપણ સમર્થ પ્રતિભાશાળી પુરુષને છંછેડવામાં કોઈ દહાડો કોઈ સાર કાઢતું નથી આવી છેડતી એમના પરાક્રમ પર ઉદાસીનતા, આળસ કે નિરાશાની જે રાખ બાઝી હોય તેને ઉડાડીને તેમના આતરસત્ત્વને પ્રદીપ્ત કરવા સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ લાવતી નથી. આથી જ એડગર એલન પો દુનિયાદારી માણસોને સલાહ આપે છે કે

> We mere man of the world, with no principle – very old-fashioned and cumbersome thing–should be on our guard lest, fancying him on his last legs, we insult, or otherwise maltreat some poor Service of a genius at the very instant of his putting his foot on the top round of his ladder of triumph. It is a common trick with these fellows, when on the point of attaining some long-cherished end, to sink themselves into the deepest possible abyss of seeming despair, for no other purpose than that of increasing the space of success through which they have made up their minds immediately to soar.

નર્મદે બરાબર આવું જ કર્યું. પોતા પર અણધારી આવી પડેલી વિપત્તિને એણે અસાધારણ પરાક્રમબળે પોતાના જીવનના ઉત્તમોત્તમ વિજયના રૂપમાં ફેરવી નાખી. અત્યાર સુધી એ ઉપકારના ભારથી કંઈક દીન બની ગયો હતો. કોઈ પણ વ્યક્તિને નહોતો અર્પવો ધારેલો તે ગ્રંથ થાકી હારીને એક વ્યક્તિને અર્પવા એણે પોતાના ચિત્તને જેમતેમ સમજાવ્યું હતું. પણ આ બડેખાંઓની નાદાનીએ એના પળવાર ઝોકે ચડેલા આત્માને ઢંઢોળીને જાગ્રત કર્યો એટલે એણે તે વિચાર પડતો મૂક્યો અને કોશદ્વારા પારકી મહેનતે અમર થવાના ઉમેદવારને જીંદગીભર હાથ ઘસતો રાખી પોતાનો એ ગ્રંથ એણે 'ગરવી ગુજરાત' ને જ અર્પણ કર્યો ને જાણે કે એને કહેતો હોય કે 'મહાશય' આપ એમ ધારતા હતા તે કે મારા વિના કોશ કોઈ દહાડો બહાર પડવાનોજ નથી પણ જુઓ, આપ નામદારની મદદ વિના પણ કોશ બહાર પડે છે, અને વળી સુન્દર રૂપમાં ઉચિત અર્પણ સાથે બહાર પડે છે; એવી રીતે ટાઢા ડામ દેતો હોય એવા ઉપરથી શાન્ત, સૌમ્ય પણ અંદરથી કાર્ય-સિદ્ધિના ગર્વને સામર્થ્યથી ભરપૂર એવી પ્રૌઢ વાણીમાં એણે લખ્યું કે, પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણા વડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે.

× · × × ×

નર્મદના સમગ્ર કાવ્યસમૂહમાં 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ આ કોશનું અર્પણકાવ્ય જેમ કલગીરૂપાને છે, તેમ નર્મદના સમગ્ર કાર્યસમૂહમાં એનું આ અર્પણકાવ્ય-જીવનમાં જે પાર વિનાનાં યુદ્ધો એ લડી ગયો છે તેમાંનું એક પરમ કીર્તિકર યુદ્ધ સૂચવતું એનું આ અર્પણ કાવ્ય-ગુજરાતને જાણે સદાકાળ સંભળાવ્યા કરશે કે

'દીનહીન દેખાતો હોય તોપણ કોઈ પણ વિદ્વાનનું કદી અપમાન કરશો નહિ. અકિંચન અસહાય દશામાં પણ એનામાં અમોઘ બળ છુપાઈ રહેલું છે એ વીસરશો નહિ. તમારું અપમાન એને દાબી નહિ શકે. તમારી લક્ષ્મી એને બાંધી નહિ શકે.

નોંધ:—આ સંગીન ને સુંદર લેખને છેક છેલ્લી ઘડીએજ છપાવાનું ભાગ્ય મળ્યું તેથી અનીચ્છાએ તેમાં કાતર મૂકવી પડી છે ને પ્રમાણોને પણ દૂર કરવાં પડયાં છે; વાચક નર્મદની કૃતિઓ અને 'ગુજરાતી' ના દીવાળી સાહિત્યમાંથી પૂર્તિ કરી લેશે. શાં. છ. રાવળ.

નર્મદાશંકર: લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ

રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

કવિ નર્મદાશંકરે પ્રેમશૌર્યનાં ગીતો ગાતાંગાતાં પણ લોકસાહિત્યની અણમોલ સેવા બજાવી છે. લોકસાહિત્યનાં સંશોધન આજે જ થયાં છે એવું નથી. લોકસાહિત્ય તરફ સાહિત્યકો આજે જ રસ લેતા થયા છે એવું નથી. જો અભ્યાસક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો નરસિંહથી માંડી આજ દિન સુધીમાં જે જે નાના મોટા કવિઓ થયા છે એ દરેકની કૃતિ સાથે એક અથવા બીજી રીતે લોકસાહિત્યના સૂર સંભળાશે.

કવિ નર્મદાશંકરે કવિતારસનું પહેલું પાન લોકભજનોમાંથી કર્યું. એ લોકભજનના રસામૃતે એનામાં કવિતાની મંગલ ભાવના પ્રકટાવી. કવિ ખુદ પોતે કહે છે કે ધીરા ભકતનાં એ પદોએ એના કાવ્ય–સંસ્કારોના સતારને ઝણઝણાવી મૂકયો. દાદુપંથી સાધુએ એને છંદોના પ્રથમ પાઠ શીખવ્યા. લોકસાહિત્યમાં ભજનનું સાહિત્ય અણમૂલ છે. તત્વજ્ઞાનની અઘરી લાગતી ભાષા લોકભજનમાં સરળ અને મીઠી બની છે. એ લોકભજને અનેક કવિઓને પ્રેરણા અર્પી છે. અને નર્મદાશંકરના કવિત્વને એ ભજનસાહિત્યે જગાવ્યું હોય તો એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

ગુજરાતી ભાષાનાં લોકગીતોના સંગ્રાહકોની નામાવલીમાં કવિ નર્મદનું અગ્રસ્થાન છે. ગુજરાતી ભાષામાં જેમ પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર નર્મદ છે તેવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં લોકગીતોના સંગ્રાહક તરીકે પણ લોકસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું નામ પહેલું આવશે. 'નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત' નો એમનો સંગ્રહ જોવા જેવો છે. એ છે તો નાગર સ્ત્રીઓનો ગીતસંગ્રહ પણ એમાંથી કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોમાં અમર સ્થાન મેળવેલાં કેટલાંય ગીતો મળી આવે છેઃ

સૂરજ ઉગ્યો રે કેવડિયાની ફણસે કે વ્હાણેલા ભલે વાયા રે

. . .

આજની ઘડી રે રળિયામણી

. . .

એડે મારે ભાર ઘણો હો રાજ

. . .

સોના બેડું રૂપાઈઢોણી જો, રાજાની રાણી રે પાણી સાચર્યાં જો !

આ અને આવાં કેટલાં યે ગીતો કાઠિયાવાડના લોકગીતોના રસભંડારમાંથી કવિ નર્મદાશંકરે આ ગીતસંગ્રહમાં લીધાં છે.

લોકગીતોના સંગ્રાહકની કેટલી અને કેવી મુશ્કેલીઓ છે એ કવિ નર્મદે યથાર્થ સ્વરૂપે વર્ણવી છે. કવિ નર્મદના શબ્દોમાં એનું વર્ણન કરીએ તો

'એ ઉદ્યોગ ચલાવવા સારુ મે મારી સ્રીને કહ્યુ. એણે તથા બીજી બેત્રણ સ્રિયોએ તે કામ માથે લીધુ ને એઓએ ગીતો ગાવાનો ઝાઝો અભ્યાસ એવી સ્રિયો પાસે જઇ જઇને મ્હોડેના શબ્દો લખી લેવા માંડયા. એ પ્રસંગમાં લખાવનારી સ્રીઓમાની કેટલીએકે કંટાળીને ને કેટલીએકે શરમ ન છંડાય માટે લખાવ્યાં. પણ જ્યારે છપાવવાની વાત તેઓના જાણવામા આવી ત્યારે તેઓ મનમા પસ્તાયા અને નવા

લખાવવાને બ્હાના કહાડી બેદરકાર થયા–એકે તો કહ્યું કે મ્હોડેથી ગાઓ, વળી કેવા વળી ? કોઈકે કહ્યું કે એ તો મને આવડતુ નથી. એમ કરતા લખાવે તો કોઈ આગલા બોલ મૂળી દે, કોઈ પાછલા, ને કોઈ વચલા તેઓના મનમા એવું કે પછી આપણુંને કોણ જ પૂછવા આવશે ? તો પણ તેઓમાની એક બે ત્રણ સ્ત્રીએ પોતાના કાળજા જેવા ગરબાઓ [જેને સાંભળવા આખું સુરત શહેર ઉલટતું હતું] પ્રથમ થથ્યા મ્હોંએથી પછી પછી ધીતાળ બુધ્ધિથી લખાવ્યા છે. '

કવિના ઉપલા કથનમાં ' કાળજા જેવા ગરબાઓ ' એ પ્રયોગ મને ખૂબ ગમે છે. લોકગીતો ગાનારી એ ગીતોને પોતાના જીવ સમાન ગણે છે. અને જેનું એ જીવનધન હોય એ જ્યારે એ ગીતનો ઝોળ પાડે ત્યારે ધરતી ધણેણી ઊઠે એમાં નવાઈ શી ?

આ લોકગીતોની સિદ્ધિત વિષે નર્મદાશંકરે બહુ રસિકતાથી લખ્યું છે કે, ' હોડથી તથા ઉમંગથી અને આંખના ભાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રૌઢ રસિક સ્ત્રીઓ શરદના ચાંદરણાવાળી શાંત સલૂણી સુંદર ભાંગી રાતે ટીપના તીણા પણ ઠરેલા કુમળા મધુરા સૂરના અભંગ પ્રવાહમાં વાંસળી, ગોવાળિયા, બ્હેડલું, બાલમ, મોરલો વગેરે રસભરી ગરબીઓને ગ્હેલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીના ગરબા જાણી દોડી આવી ઠેઠ મળતા અને એક ચિત્તે કર્ણથી રસપાન કરી તૃપ્ત થઈ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી ! '

આ રીતે નર્મદની રસિકતામાં લોકગીતોનો પણ હિસ્સો અમુક અંશે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. લોકસાહિત્યના ભંડારમાંથી જેમ લોકગીતોની અસર નર્મદની રસિકતા પરત્વે થઈ તેમ લોકદુહાઓની અસર પણ એમનાં લખાણોમાં ઠેર ઠેર દેખાય છે

રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષેના કવિના લેખમાં દુહાઓનો પણ કવિએ અચ્છો ઉપયોગ કર્યો છે.

દો દો તરસ બાધ કે, સબ કહાવત શૂર,
કામ પડે જબ દેખિયે, કિનકે મુખપે નૂર

• • •

સાઈ શૂરા ચારરખ, ના કાયર ચાલીસ,
બે ચાલીસો ભાજશે, યે ચારો ચાલીસ

• • •

ઝાલર બાજે ભકત જન, બબ બજે રજપૂત,
એના ઉપર ના જગે, આડો ગાડ કપૂત

•

મરદાહારી મૂછડી, દો દો બાલ ઘના
ગડક કેરો પૂછડો, રાખે લોગ ઘના

• •

રજપૂતી ચાવલ ભરી ખરી દોહલી હોય,
જ્યું મોટા મૂખપે ચડે, સુ સુ ઉજ્જલ હોય

• • •

અમલ બાટણુ જોગ પથ શૂરા હદા કામ,
કાયર ખડગ ન વાવરે, કાયર ના દે દાન

• •

શૂરા સરગસે ઉતર્યા ક્ષાત્ર લાવ કબાણ,
શૂરા પર બધામણા, કાયર તજિયા પ્રાણ

ભાગે મન તું કંથડા. તો ભાગા મો ખોટ;
ગોરી સંગણી સાહેલીઓ, તાલી દે મુખ મોડ.

. . .

ઉઠી કંથ હથિયાર લે, મેં લઉં સકકર ઘી;
પાહુણરા તો મુજ બલ, રન બેરી તો તુજ

શૌર્યના તણખા પ્રકટાવનારા આ દુહાઓએ કવિના વીરરસને પાનો ચડાવ્યો હોય તો એની કોણ ના કહી શકશે ? લોકસાહિત્યમાં દુહાનું સાહિત્ય અજબ અસરકારી છે. ચાર નાનાં ચરણોમાં દુહો કહેવાનું ઘણું કહી દે છે.

નર્મદાશંકરે લોકસાહિત્યમાંની લોકવાર્તાઓ અને દંતકથાઓ પણ સાંભળી હોય એવી સાબિતી એમનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે. કાઠિયાવાડના જેસુર ખાચર, વાજસુર ખાચર, ખાવાવાળા, જોગીદાસ ખુમાણ, જેશવો મેયો, ગીગલો મેયો ને રાતડિયો મેહ, એ સર્વનો ઉલ્લેખ કવિનાં લખાણોમાં મેં જોયો છે. હાથમાં માથું લઇને ફરનાર એ જવાંમર્દોએ અક્ષરદેહથી કવિના વીરરસમાં સાથ આપ્યો હોય એ મને સંભવિત લાગે છે. 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' અને 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ'નાં ભાષાંતરોએ પણ કવિ નર્મદાશંકરને લોકકથાનકો સાથે પ્રીતિ લગાડી હોય તો તે પણ સંભવિત છે. સુરતની મુખતેસર હકીકતમાં પણ કવિએ દંતકથાઓ આપી છે. આ રીતે કવિએ દંતકથાઓ અને લોકવાર્તાઓનો પણ ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે.

કવિ નર્મદાશંકરની સર્વ કૃતિઓ અભ્યાસકની દષ્ટિએ કોઇ ધ્યાનસર જોઇ જાય તો એમાં ગુજરાતના લોકસાહિત્યના નાના મોટા ઘણા પ્રસંગો મળી આવે છે. રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે કવિએ પોતે લખ્યું છે કે :

રાજપીપળા માહી, થયો શુર વચ્છ ત્રવાડી;
કુલીન નાગર આજ, ન્હેરી એકો છે સાડી.

એ રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં એક પ્રચલિત દુહો છે કે :

રાજ ગયો પીપળ ગયો, ગયો ઉડાવન હસ્ત;
દધિમે સે માખન ગયો, ગયો ત્રવાડી વચ્છ.

નર્મદાશંકરનાં સર્વ પુસ્તકોમાં આવા લોકસાહિત્યના પ્રસંગો ઠેરઠેર મળી આવે છે.

નર્મદાશંકરની આ રીતે લોકસાહિત્યની દષ્ટિએ પિછાણ આપવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે લોકસાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારોએ અભ્યાસકની દષ્ટિએ લક્ષ આપવું જોઇએ. ગુજરાતી સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં લોકસાહિત્ય એ એક ચિરંજીવી મઘમઘતું ફૂલ છે. એની સુગંધે લાખ્ખો માણસો સાહિત્યજીવન જીવે છે. કવિ નર્મદાશંકરે પણ એક સૈકા પહેલાં એ પુષ્પને પોતાના પ્રેમશૌર્યના મંદિરની ફૂલમડલીમાં સ્થાન આપ્યું હતું એ જાણીને લોકસાહિત્યના દરેકેદરેક ભક્તને આનંદ થવો જોઇએ.

કવિ નર્મદની પદ્યવાર્તાઓ

રા. મંજૂલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

'ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોશકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર' નર્મદાશંકર, કવિ તરીકે સ્વાનુભવરસિક શૈલીના ઉપાસક છે. આ કવિને એક વાર્તાકાર—એક પદ્યવાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન છે.

નર્મદનો કવિ તરીકે વિચાર કરતાંની સાથે, તેમના સમકાલીન અને કેટલેક અંશે પ્રતિસ્પર્ધી એવા દલપતરામનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી; કારણ કે "બન્ને કવિઓ તેમના જમાનાની કાવ્યમૂર્તિ ગણાયા છે,*" એટલે જ તેમની કવિતાઓ એક બીજાની વિશિષ્ટ કાવ્યમૂર્તિનાં બહુધા પ્રતિબિમ્બો જ છે.

બન્ને કવિઓ એક જ જમાનામાં થઇ ગએલા છતાં તેમની કવિતા સમૃદ્ધિનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. આ ભિન્નતા માત્ર શૈલી પરત્વે છે. દલપતરામ જ્યારે લોકને રુચતી ભાષામાં કહેવાની ખાસ કાળજી રાખતા ત્યારે તેનાથી ઊલટા નર્મદાશંકર પોતાને લાગે તે બેધડક-કડવું, ઝેર જેવું હોય તો પણ-સખ્ત વાણીમાં કહેતા.

સુધારો તો બન્નેને ઇષ્ટ હતો, બન્ને બોધ તો નીતિનો જ કરતા હતા, વહેમવિદારણા બન્નેના મનમાં રુચતી, ધર્મભોળા થવાનું કોઇને ગમતું ન હોતું. દેશદ્રોહી થવું અને પરતંત્રતાની ઝૂંસરી વહેવાનું બન્નેને નાપસંદ હતું. આ પ્રમાણે એક જ પ્રદેશમાં ઘૂમતી છતાં તેમની કવિતા જુદી હતી : એનો ખુલાસો એ જણાય છે કે આ બન્ને કવિઓ વર્તનમાં, વિચારમાં, સ્વભાવમાં અને ટૂંકામાં બધી બાબતોના ઘડતરમાં સ્વભાવત ઊલટા જ હતા.

આમ વિષયસામ્ય હોવા છતાં, બન્નેની કવિતાનું સ્વરૂપ, તેની શૈલી, તેની રીતિ, અને એકંદર શબ્દકલેવર નોખાં પડી ગયાં છે. બન્નેએ આંખ આગળ રાખેલા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિતાઓના નમૂનામાં ભિન્નતા આવવાથી, તેમના કાવ્યપ્રયોગોમાં પણ ભિન્નતા અને વૈવિધ્ય આવવા પામ્યું છે ×

'આ જમાનાની એટલે પાછલા ત્રીશ પાત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જર મંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઇ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે.'

"દેશસુધારણાના વિષયમાં આ [દલપતરામની સભારંજની અને નર્મદની મસ્ત] પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેનું ફળ જુદે જુદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે.'

દલપતશૈલી 'દર્દ' થી મુક્ત છે, એટલે ઘડી બે ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માણે છે, અને એમની કવિતાનું લક્ષ્ય પણ એ જ છે. દલપતશૈલીની ચોટ હમેશાં સભાના મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેથી તેમાં તેમણે બરાબર ફતેહ પણ મેળવી છે, કેમ કે શ્રોતાઓના મનમાં ઊતરીને તેમને તે કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ એમની કવિતાશૈલીમાં છે.

* સરખાવો નવલરામ નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

× સરખાવો નવલરામ નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

પરંતુ નર્મદની શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઊલટાં જ છે. એ, સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઊભરો બહાર કાઢવા માટે જ કવિતા કરતા હતા. એમની શૈલી ઊછળતી અને ભરત હતી. કવનવેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઊભી રહેતી, અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ઘડતા, તેમ કવિ નર્મદને કવિતા કરવાને સમયે અમુક લાગણી તેમની રગેરગમાં વ્યાપી રહેતી, અને તે જેમ પ્રેરે તેમ તેમણે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે.

જેના તળિયાની રૂપેરી રંગની રેતી પણ દૃષ્ટિએ પડે એવાં નિર્મળ જળની મંદ વેગે વહેતી નદી જેવી દલપતની કવિતા છે : અને પૂર વેગમાં મદોન્મત્ત શરણી દોડતી ડહોળાયલાં જળવાળી નદી જેવી નર્મદની કવિતા છે.

આમ કવિ નર્મદનું વલણ સ્વાનુભવરસિકત્વ તરફ વિશેષ હતું તેથી તેમણે દલપતરામના જેવી સર્વાનુભવરસિક કવિતા રચવા તરફ ઓછું ધ્યાન આપ્યું જણાય છે. અને જે કાંઈ એવું રચ્યું છે તેમાં તેમને ભારે ફત્તેહ મળી હોય એમ લાગતું નથી.* નાટકો અને વાર્તાઓ રચનાર કવિમાં એવું સર્વાનુભવરસિક તત્ત્વ અવશ્ય હોવું ઘટે છે તેવું તેમનામાં ઓછું હતું, કારણ કે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ઠરી ઠામ બેસી, એક જ વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે તેવું નહોતું. નવલરામે લખ્યું છે તેમ ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાના વાતાવરણના ફેરફારની અસર ગુજરાત ખાતે પહેલવહેલી નાજુક પારદયંત્ર (Barometer—પારાશીશી) પેઠે નર્મદાશંકરના અંતઃકરણ ઉપર થઈ હતી. વળી તેમનો સમય એટલે જૂનાં અને નવાં બળોની અને જૂનાં અને નવા મતોની અથડાઅથડીનો કાળ. આ જ સમયમાં પશ્ચિમનાં નવાં બળો અને વિચારપ્રવાહોનું આક્રમણ આપણા પ્રાંતમાં થવા માંડ્યું હતું.

એટલે જ નર્મદાશંકરનાં કાવ્યલખાણોમાં એક જાતનો નવો જુસ્સો હતો; નવા જીવનને જોમ આપે, ચાલુ જીવનની ખામીઓ બતાવે અને દેશ સમસ્તને અમુક માર્ગે દોરવાનાં આવાહન કરે તેવી જાતનું ઘણું હતું. દેશમાં જે જે સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા હતા તેમાંથી કોઈ કોઈ ઉપાડી લઈને તે વિષે કાવ્યો રચી, લોકસમસ્તને અમર કરવા માટે તેમણે જુદી જુદી કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી હતી.

વળી, કવિતા એ તો હૃદયની લાગણી, ઉન્માદદશામાં આવી ગયા પછી ચિત્તમાં જે ક્ષોભ થાય તેના ઉદ્‌ગારરૂપે, નીકળવી જોઈએ એમ પોતાની સમજ હોવાથી, પોતાની ખાનગી લાગણીઓને કવિતાદ્વારા ઉતારવાની નર્મદે પહેલ કરી બતાવી હતી આમ નર્મદાશંકરે ઘણી ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં પહેલ કરી છે અને કવિતાના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું છે.

પરંતુ નવું નવું કરવાના મોહમાં તેમણે જૂની ઘાટીનાં લખાણને તદ્દન વિસારે મૂકયાં નહોતાં. જૂના સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી તથા હિંદી સાહિત્યમાંના કેટલાંક બળો તથા નવા અંગ્રેજી

* સરખાવો, નવલરામ કવિજીવન . પાનું ૪૪ પાદનોધ બીજી

'નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક (subjective) હોવાથી નાટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નહોતું. પાત્રપરત્વે રસવર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવરસિક (objective) કવિત્વ જોઈયે છિયે, એ કવિત્વ ગુજરાતીમાં તો પ્રેમાનંદ ભટ્ટમાં જ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.'

સાહિત્યસંસ્કારોને લીધે સ્ફૂરેલા વિચારોને તેમણે પોતાની કવિતામાં મૂર્તિમાન કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી સંસ્કૃતકવિ કાલિદાસ અને અંગ્રેજી કવિ ટેનિસનના 'ઋતુવર્ણન'નાં એમણે અનુકરણ કર્યાં; વ્રજભાષામાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે 'પિંગળપ્રવેશ' અને 'અલંકાર-પ્રવેશ' લખ્યાં; પ્રેમાનંદ જેવાની આખ્યાનશૈલીમાં સુધારો કરી, દક્ષિણી હરદાસોનાં હરિકીર્તનમાં આવે છે તેવું, શ્લોકબદ્ધ આખ્યાન રચવાની ઉમેદથી તેમણે છંદો તથા દેશીઓમાં 'રૂક્મિણીહરણ' રચ્યું. છેક ૧૮૫૫ માં કબીર અને ધીરાનાં પદ વાંચવામાં આવતાં તેવાં પદ પણ લખ્યાં: દયારામનાં પદોનું સંશોધન કરતાં પોતે પોતાને દયારામ જેવા ધક્કના કવિ અને પ્રેમના દર્દની મૂર્તિરૂપ ગણવા લાગ્યા. મરાઠી કવિ વામનપંડિતનો 'ગોપી-ગીત' નો સમશ્લોકી અનુવાદ જોઈ તેવો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. શામળભટની વાર્તાઓ વાંચી, તેવી વાર્તાઓ લખવાનો-અને તેવી વાર્તાઓ લખતાં લખતાં તેમાં સમય પ્રમાણે ફેરફાર કરી, લોકરુચિને કેળવવા અને લોકની રસિકતાને વધારવા અને વાળવાના પ્રયત્નો પણ તેમણે કર્યા. અંગ્રેજી કવિઓ અને તેમનાં કાવ્યોનો પરિચય થતાં તેનાં અનુકરણો પણ કરવાં બાકી રાખ્યાં નહિ. આમ ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાંથી પણ નર્મદે ઠીકઠીક પ્રેરણા મેળવી હતી.

કવિના મન ઉપર જે સંસ્કાર અથડાતા તેની કંઈ ને કંઈ છાપ પડ્યા વગર રહેતી નહિ એટલું બધું એમનું હૃદય સંસ્કારગ્રાહક હતું. કવિના મન ઉપર પ્રાચીન અર્વાચીન પદ્યસાહિત્યના સંસ્કાર છેક નાનપણથી પડવા માંડ્યા હતા એમ માનવા કારણ છે.*

"'કેફ'ની કવિતા મેં ૧૮૫૫ માં જોડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવો તે હું જાણતો ન હોતો. કવિ શામળભટની કવિતા મેં નાનપણમાં મારી મેળે ગમે તેવે ઢાળે વાચેલી તે ધૂન પ્રમાણે, અને કંઈ દલપતરામનું-ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોઈ દોહરા ચોપાઈ કર્યાં હતા."

નર્મદના પિતા લાલશંકર ઘણે ભાગે લહિયાનું પ્રાચીન ગ્રંથોની નકલ કરી આપવાનું-કામ કરતા હતા. શામળભટની વાર્તાઓ પહેલવહેલી બાપુ હરિ શેટે શિલાછાપમાં બહાર પાડી, ત્યારે કવિ નર્મદના પિતા લાલશંકર જ એ મહારાષ્ટ્રી પ્રકાશકને પ્રેરણા કરનાર, તેમ પુસ્તકો લાવી આપનાર હતા. ×

જેમ નાનપણમાંથી કવિ નર્મદને શામળની વાર્તાઓ વાંચવાનો અભ્યાસ પડ્યો હતો તેમ કવિ દલપતરામે પણ પોતાના પ્રથમ કાવ્યપ્રયોગો એ શામળ ભટમાંથી પ્રેરણા ઝીલીને કર્યા હતા-એ હકીકત શામળની લોકપ્રિયતા સ્થાપવામાં ઉપયોગી થાય છે. કવિવિવેચક નવલરામે દલપતરામના અવસાનની નોંધ લેતી વખતે કવિચરિત્ર આપ્યું છે ત્યાં લખ્યું છે કે: 'કવિ દલપતરામે સને ૧૮૪૫ માં પોતાની તેર ચૌદ વર્ષની ઉમરે 'કમલલોચિની' તથા 'કિરાદંતી' નામની બે વાર્તા શામળના દોહરા ચોપાઈ વાંચવાના મહાવરાથી બનાવી હતી; પરંતુ પછીથી તે વાતો તેમણે ફાડી નાખી હતી.'

* જૂઓ 'નર્મકવિતા,' ગ્રંથ ૧ : (૧૮૮૮) પૃ. ૧. કવિની પાદનોંધ

× જૂઓ, મહેતા નથુશંકર ઉદયશંકર ધોળકિયા સંપાદિત 'કાવ્યસુધાકર' અથવા 'નવીન કાવ્ય-દોહન' માંનું કવિચરિત્ર. [બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૯૮] પૃષ્ઠ ૪૫.

અને ૧૮૫૮માં કવિ નર્મદે સાહિત્યજીવનનો ભેખ લીધો; અને ૧૮૫૯થી નર્મકવિતાના અંકો બહાર પડવા માંડ્યા. આ અરસામાં કવિ દલપતરામ—જે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા હતા—તેમનું, આંખના ઉપચાર માટે મુંબઈ આવવું થયું. ગુજરાતી કવિતાના શોખીનોએ બન્નેને એક સ્થળે ભેગા કર્યા, અને ત્યાં એ કવિઓનો વાદ (મુશાએરો) થયો. તેમાં બન્ને જણા સ્વાભાવિક રીતે તપતા ગયા અને શ્રોતાવર્ગમાં પણ એમાં કોણ ચડે તે વિષે પક્ષ પડી ગયા. ×

આને પરિણામે બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું થયું : અને એમના અનિષ્ટ ઝઘડામાં કંઈક કટુતા પણ ભળી કવિ નર્મદે આ પ્રસંગે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણદ્વારા, દલપતરામની ન્યૂનતા શામાં છે એનું માપ કાઢ્યું.

એમને લાગ્યું કે વ્યવહારચતુર, શાણા અને વિવેકી એવા મહીકાંઠાના ઉત્તર ભાગના ગુજરાતના વતનીઓ ગંભીર, અને વાસ્તવિક વૃત્તિના લાગવાથી, તેમને રુચતી કવિતા તેવી જ સ્થિર અને વ્યવહારચાતુર્યવાળી હોવી જોઈએ એવું દલપતરામ સમજતા હતા. તેથી તેમણે, પહેલાં અમદાવાદના અને પછી ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાના સૂંઝ ગામમાં વસેલા શામળભટ્ટની શૈલીને પોતાની આદર્શશૈલી ગણેલી જણાય છે.

અલબત્ત, શામળની સભારંજની વાર્તાશૈલીમાંના ગ્રામ્યતા, અશિષ્ટતા, અશ્લીલતા, વહેમવર્ણન, ખડલહરીપણું, દીર્ઘસૂત્રીત્વ—વગેરે જેવાં આગળ તરી આવતાં દૂષણો દલપતરામે, નવા યુગ માટે લખતાં, કાળજીપૂર્વક ગાળી નાખ્યાં : અને તેમ થવાથી, દલપતશૈલી એ શામળની સુધારેલી, સંસ્કારેલી નવી આવૃત્તિરૂપે જ પ્રચારમાં આવી; અને તેમ થવાથી નવા જમાનામાં ઘટતી લોકપ્રિયતા તેને વરી.

ક્રમે ક્રમે શામળભટ્ટ સંબંધી, કવિ નર્મદાશંકરનો મત કેવું સ્વરૂપ લે છે તે હવે જોઈએ. ૧૮૬૫ માં પ્રકટ થયેલા ‘ કવિચરિત્ર ’ માંનું શામળનું ગુણદર્શન નર્મદના શબ્દોમાં ઊતારું છું:

શામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણો બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે, ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે. તે સૌ જોતાં તેની કવિતા એ, ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયની શું, તેવી શોભે છે કે જેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીપુરૂષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ, દૃષ્ટાંતકથન સાંભળી સુબોધશિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સદ્‌ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર શામળભટ છે

‘ તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે એ વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને રીઝવવાનો છતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારી પેઠે બતાવી છે અજ્ઞાની લોકની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન શામળને છે તોપણ એટલું ખરું કે કેટલીક વાર વાર્તાકથનના તેજમાં સુબોધ દબાઈ ગયો છે કવિ પ્રસંગેપ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર બતાવે છે, પણ એમના એ રસ ઘટ્ટ જામેલા નથી : ઉપલકિયા છે × એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી ***

× જુઓ, નવલરામનું કવિચરિત્ર પૃ. ૨૪

“ વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા ઉઠી કે એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ અને કેટલાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વત્તા ભરેલી છે એમ કહી, દલપતરામને વખોડવા લાગ્યા બન્ને કવિ જાતે પણ સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ. ‘ પારસી પંચે ’ તો એક રમૂજી ચિત્રમાં બન્નેને એકબીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લડાવ્યા છે. ”

*** જુઓ ‘ નર્મગદ્ય ’ (સરકારી) કવિચરિત્ર ‘ પાનું ૪૮

કવિ નર્મદે ગદ્યવાર્તાઓ રચતી વખતે શામળભટ્ટની વાર્તાઓની શૈલી નજર આગળ રાખી હતી એમ જણાવવા માટે તેમની પોતાની નોંધનો જ આધાર છે. એટલું એ પણ ખરું કે કવિને પોતાના જમાનાના વિચારો ગૂંથવાની જરૂર હોવાથી, તેમણે 'વાર્તા'નું સ્વરૂપ પસંદ કર્યું હતું, અને તેમ કરતાં ઘટતા ફેરફાર યોજ્યા હતા. જૂના શીશામાં નવો અર્ક ભરવા જેવી આ પદ્ધતિ હતી. આમ હોવાથી, કવિના મનથી ઘણી વાર શામળની વાર્તાનું મૂલ્ય ઘટી ગયું હતું.

સને ૧૮૬૩ માં રચેલી 'વજેસંગ ને ચાંદબા'ની વાત વિશે કવિની નોંધ છે કે : 'આ વાત શામળના જેવા જેવી નથી, પણ ખરેખરા સંસાર-પ્રેમવર્ણનની છે.' આ વાક્યથી કવિ શામળની વાતોથી પોતાની વાતને કેવી રીતે જુદી પાડે છે તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી.

શામળ સામે બીજો આક્ષેપ 'રુદન રસિક' નામે અપૂર્ણ રહેલી વાર્તાના મંગલાચરણમાં કરેલો છે : તેમ જ એવા અર્થની એક સ્પષ્ટ પદનોંધ પણ મૂકી છે :

'શામળ ઉપર ઉપરથી વર્ણન કરે છે. ઘાટી મઝી નથી. એ અભાગીને અનુભવ ઉપરથી લખતો હોય એમ જણાય છે. Inspiration નથી, તેથી જ ફિક્કા પડે છે. તેથી જ વચના ઇચ્છનારને (નવસ્થાને) ગમે છે. પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને પ્રૌઢ બાની જ ગમે. શામળ ની તે ઊંમના વિચારમાં વધારે ઊતરતો જણાય છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકોને કેમ લાગે એ જાણે છે. એ કવિ, છે તેવી કુદરત—કુદરત જે આ માલમ પડતી કુદરત તે જ ચીતરે છે. શામળ નવી manners અને જૂના વિચાર ચીતરનારો છે. પંડિતનો બ્રાહ્મણનો કવિ પ્રેમાનંદ અને વાણિયા એટલે સંસારબુદ્ધિવાળાનો કવિ શામળ. શામળની વાત કહેવામાં પણ ઘાટી ઊતાવળ. કોઈ વસ્તુને એનું મન ઠરીને જોતું નથી. ભમરાની પેઠે સુગંધ લેતું જાય છે. ઊડતું જાય છે. આનંદભાવ ભૂલી કદી તલ્લીન થતું નથી, ઠરતું નથી, વિષયવશ થતું નથી. તેથી શામળની વાતોમાં unity નથી.'

કવિની નોંધ—તેમની ઘણી નોંધોની પેઠે—પોતાની અસ્મિતાના વિશેષ ભાનવાળી છે.

'મને ઘણાકજણ કહેતા હતા કે શામળભટ્ટની પેઠે એકાદ મોટીગી વાત બનાવો. હું કહેતો કે મોટું કવન કરતા મારે નિરાંત જોઈએ—નાહના કવનો જોડવા સારૂ પ્રસંગોની વાટ જોવી પડે છે, પણ મ્હોટાં કવનમાં તો આરંભ થયો એટલે એક પછી એક એમ ઉપરા ઉપરી વિચારો આવ્યા જ કરે. અલબત આરંભ પણ નવું સૂઝે ત્યારે થાય. શામળભટે થોડી વાતો જે પોતાની કલ્પનાથી નવી જ જોડી હશે તે શિવાએ તેની બીજી બધી વાતો વિશે પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું. વળી શામળભટના જેવી વાતો મારાથી લખાવાની નહીં. મ્હારે તો સ્વભાવનું બરાબર ચિત્ર આપવું જોઈએ, એ સહુ કારણને લીધે મેં હજી કોઈ મોટું કવન કર્યું નથી. સાધારણ ભણેલાની મરજી એવી કે માહારે એક અરાસકસ્તુરી જેવી લાંબી વાત કરવી ને ઘણા ભણેલાની મરજી એવી કે એક મોટી વીરરસની કવિતા 'એપિક' કરવી. પણ એ બન્નેને સારૂ નિરાંત જોઈયે તે મને નથી. ... કવિતા તો ઘાટી લખાઈ છે, તેથી હાલમાં ચોપાનીમાં કંઈ લાંબુ લખી કહાડી પાના ભરવા સારૂ આ વાત [રુદન રસિક] લખવા માંડી હતી.'

ઉપરની નોંધ ઉપરથી જણાશે કે નર્મદાશંકર લાંબી વાત લખવા જેટલી મનની નિરાંત મેળવી શક્યા નહોતા, વળી હમેશાં તરંગોમાં ઊડનારૂં તેમનું મન લાંબી વાર્તા રચવા માટેની રચનાની તથા કલ્પનાની મળગતા સાચવી શકે તેવો સંભવ નહોતો. આ કારણથી કવિની ઘણી વાર્તાઓનાં ખોખાં અધૂરાં અથવા તો વણઆરંભાયેલાં રહેવા પામ્યાં હતાં.* પોતાની આવી

× સરખાવો, નવલરામનો મત. નવલગ્રંથાવલિ, ભા. ૧ (શાળોપયોગી આવૃત્તિ) પૃ. ૩૮૭

* "મોટા ગ્રંથ કરવાના વિચારમાં મેં ચાર પાંચ વિષયો શોધી કાઢ્યા છે," વગેરે. 'સુધારાદિત્ય' તથા 'દેવરાજના સાહસ' ઉપરાંત બીજી વાર્તાના નામ અને તેના હાડપિંજર માટે જુઓ. નર્મકવિતા ગ્રંથ ૧, પાનું ૩૨૧૦૨ પાદનોંધ

અશક્તિનો અંગીકાર 'હિંદુઓની પડતી' નામે 'એપિક' નમૂનાનું સળંગ કાવ્ય રચતી વખતે પોતે કર્યો છે. ×

કવિ નર્મદ, શામળભટની વાર્તાશૈલીમાં કેવી ગ્રામ્યતા જુવે છે અને બીજા પ્રેમ સંબંધી કવિતા કરનાર કવિઓ માટે પોતાનો શો મત છે તે, પોતાના કવિજીવનના દશમા વર્ષના પ્રકાશન 'રુદનરસિક' નામની અપૂર્ણ વાર્તામાં જણાવે છે :

'ઉપર ઉપરનું સહુ જુએ, જુએ ભીતરનું કોઇ : શામળ સરખા કવિ થકી ગામડિયા રહે મોહી.
વડોદરાનો તો વડો, ગપલામાં કહેવાય : શામળ તે પણ આપતો, ત્રીજે દયો ગણાય.
વલ્લભ, નરસંઇ ને મીરાં, પ્રીતમ પ્રેમાનંદ : પ્રેમી કવિમાં આગલા, મુક્તિમુક્ત સુખકંદ.
શક્તિ, શાસ્ર, અનુભવ મળે, કવિપદ પામવું થાય : શૂન્ય વિચારી ગીર તે, દલપત પ્યારો ચ્હાય."

કવિના વાર્તાપ્રયોગોમાં ખાસ પરિચયને યોગ્ય હોય એવા તો માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા છે : 'સાહસ દેસાઈ,' 'વજી,' અને 'લલિતા' એટલાં ખંડકાવ્યના વર્ગમાં મૂકવા જેવાં સારાં કાવ્યો છે. લાંબી સળંગ વાર્તા 'વજેસંગ અને ચાંદબા' ની વાર્તા નર્મદનો એક સફળ પ્રયોગ છે એમ મારું માનવું છે. જો કે વાર્તાની રચનામાં પણ પાંચ ખંડમાં વાર્તાને વહેંચી દઇ, કવિએ નવી ભાત પાડી છે, અને વિષયની ચર્ચા પણ શામળના યુગને વટાવી જાય છે.

કવિ નર્મદનાં કાવ્યોની આપણા જમાના માટેની આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે એમની આ વાર્તા જરૂર તેમાં સ્થાન મેળવશે એમ લાગે છે.

હવે ગણાવેલી પદ્ય વાર્તાઓનો ટૂંકો પરિચય કરાવી, આ લાંબો લેખ આટોપી લઈશ *

× "...મોટા ગ્રંથ રચવામાં નિરાંત તથા એક ચિત્તવૃત્તિ જોઇએ તે અત્રે મુંબઇમાં ન મળવાથી, અને વળી લોકની તરફથી ઉત્તેજન પણ નહીં તેથી ગ્રંથ લંબાવવાની વાત છોડી દેવી પડે છે. 'એપિક' જેવો મોટો ગ્રંથ લખવામાં નિરાંત, એક ચિત્તવૃત્તિ તથા ઉલ્લાસની સાથે આ દેશના ઇતિહાસમાંથી લીધેલી એક સુરસ વાતમાંનો યોગ્ય નાયક જોઇયે. અને પછી એ લાંબો વિષય આઠ કથાઓથી શણગારીને એક જ વૃત્તમાં લખવો જોઇયે."—નર્મકવિતા, ગ્રંથ ૧, પાનું ૩૨૧, પાદનોંધ.

* એમાંની પહેલી ત્રણ ('લલિતા' 'વજી' ને 'સાહસ દેસાઈ') વિશે યાજ્ઞિક લખ્યું હોવાથી ને સ્થળસંકોચ ભારે હોવાથી અમે એ કમી કરવાની છૂટ લીધી; ચોથી—જે અમને અધૂરી જ મળેલ (વજેસંગ ચાંદબા)—આ જુલાઈના 'શારદા' માં છે. —સંપાદક

નર્મદાશંકર અને સ્ત્રીકેળવણી

રા. હરભાઇ ત્રિવેદી

વિચારકો અને સુધારકો જીવનના ક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે, એથી ઘણા મોડા કેળવણીના સ્પર્શતા હોય છે. બીજા દેશોની સરખામણીએ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે, કે કેળવણીનો વિચાર આપણે ત્યાં સૌથી છેલ્લો થાય છે. યુગને ઘડનારા જે મહાપુરુષો આવી અને ચાલ્યા જાય છે

તેઓ પણ કાં તો કેળવણીને ઊંચું સ્થાન આપે છે અને કાં તો તેમણે જે વિચારો કેળવણીની બાબતમાં રજૂ કર્યા હોય છે, તેનો સ્વીકાર પ્રજા ઉત્સે કરે છે.

નર્મદાશંકર પોતાના યુગના એક સ્રષ્ટા હતા. એમણે જે સર્જનો કર્યાં છે, તેના તરફ નજર નાખીએ તો તેમની વિભૂતિથી આપણે જરૂર અંજાઇ જઇએ. એમણે કેટલા ય વિષય ઉપર ગુજરાતને ચકિત કરી નાખે તેટલું લખ્યું છે. ગુણજ્ઞ ગુજરાત આજે તેમની શતાબ્દી ઊજવે તે યોગ્ય જ છે. તેમનાં લખાણોમાંથી સ્ત્રીકેળવણીના તેમના વિચારો મને આકર્ષે તે, હું શિક્ષક હોવાથી, સહજ છે. આજે પણ સ્ત્રીકેળવણી સંબંધીની વિચારણામાં જે વિચારોને આપણે નવીન કહી શકીએ તે જાતના વિચારો તેમનાં લખાણમાંથી આપણને મળી આવે છે. કેળવણી જેવા અને તેમાં યે સ્ત્રીકેળવણી જેવા અગત્યના વિષય ઉપર આટલા બધા ઉદાર વિચારો તે યુગના લેખકોમાંથી તો શું પણ આજના લેખકો પાસેથી પણ આપણને ક્વચિત જ મળે છે. તેમનાં લખાણમાં આજે પણ ઘણાને નવીન લાગે તેવા થોડા વિચારો રજૂ કરીને એ મહાન વિભૂતિને યત્કિંચિત્ અંજલિ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે.

નર્મદાશંકરે સ્ત્રીનાં ત્રણ સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે: એક પુત્રીરૂપ, બીજું સ્ત્રીરૂપ, અને ત્રીજું ×માતારૂપ. એ ત્રણે અવસ્થામાં સ્ત્રી અભણ હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે અને ભણેલી હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે એના ભેદ બતાવ્યા છે. પુત્રીરૂપ અવસ્થા સંબંધે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે 'ત્રણવર્ષથી તે પાંચવર્ષ સુધી છોકરીઓ ઠીકરાની કુડીઓ, ઘંટી, રેંટીઆ, દાબડી, રહાણી વગેરે લાકડાનાં અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ સંબંધી ધાતુનાં રમકડાં આમતેમ મૂકવા ગોઠવવામાં વખત કાઢે છે. તેઓ ઢીંગલીઓને ચીથરાં વીંટાળે છે. તેઓની સાથે અને બબડતા બબડતા અહીં તહીં ફર્યા કરે છે.' આ વિચારો આપણી પાસે બાલિકાની કેળવણીનો આદર્શ ખડો કરે છે. નવીન કેળવણી આજે જે વસ્તુને ઉગ્રતાથી આગળ ધરે છે, તે અર્ધા સૈકા પહેલાં નર્મદાશંકરે આપણને કહી દીધું છે. નવીન કેળવણી કહે છે કે બાળકોના સમય ઢીંગલા પોતિયામાં વ્યતીત થતો હોય છે તે એક નુકસાન છે. બાળકોને બચાવી લેવા માટે ઇંદ્રિયકેળવણીના પ્રબંધો રચીને જે સત્ય નવીન કેળવણીએ આજે આપણને આપ્યું છે, તેની ઝાંખી નર્મદાશંકરને તે કાળમાં થએલી બાલાઓનો આ સમય કેવળ લખવા વાંચવા પાછળ ગાળવો એવા મતના પણ તેઓ નથી. નવીન કેળવણીનો એક વિચાર એ છે કે બાળકો કેવળ પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી જ કેળવણી નથી લેતા આ વિચાર બહુ સુંદર ભાષામાં નર્મદાશંકરે રજૂ કર્યો છે આ રહ્યો તે. 'લખતાં વાંચતાં શીખવું એ નું જ નામ કેળવણી નથી પણ જે જે ભણતર ને શીખામણથી રીતભાત સુધરે, મનની શક્તિ વધે, જોસ્સા ને રીતભાત સુઘડ થાય, હાથની આવડત વધે, કામો સ્હેલાં તથા સારાં થાય ને એ

× તે જાણે છે કે માની નિરોગી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને થવાના બાળકનું નિરોગીપણું આધાર રાખે છે. .. . . જણવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી હોશિયાર સોયાણી અથવા ભણેલા ડાક્ટરને શોધી રાખશે સુવાવડને માટે ખુલ્લી હવાનો એકાન્ત ઓરડો તૈયાર કરશે ને છોકરો અવતર્યા પછી પોતાની ને બાળકની તંદુરસ્તી બાબત સારી પેઠે કાળજી રાખી, સોયાણી, ડાક્ટરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધીક્કાર પામે છે તેના ઉપર તે ધીક્કાર નહિ નાખે. અને તેને રાડ, રાડ કહીને નહીં બોલાવે . . તે ધવડાવવાની બાબતમાં અનિયમિત રહી બાળકને ચીડીયું નહિ કરે ને ઊંઘાડી દઇ કોઇને સોંપી બહાર નહીં જાય તે પોતાના બાળકને સદીઅળ કહાવશે. તે નજર બાંધવી, ઝાંક ઉતારવી, ઉતાર મૂકવો વગેરેને ખોટા વહેમ સમજશે.

વડે પછી પોતાથી અને બીજાથી ઉંચા સુખ ભોગવાય તે જ ગદ્યની કેળવણીનાં સાધન કહેવાય' કેટલો ઉત્કૃષ્ટ વિચાર ! અને ખતા કેટ ! દૂંકામા મૂકેલો ? આજે પણ સામાન્ય શિક્ષકને આ વિચારમાંથી નવીન કેળવણીની પ્રેરણા મળી શકે, તેમાં નવાઇ નથી

સ્ત્રીરૂપ અવસ્થાનો વિચાર મૂકતાં, તે અવસ્થામા અભણ સ્ત્રીને કેટલાં નુકસાન થાય છે અને તે દ્વારા સમાજને પણ કેટલાં નુકસાન થાય છે, તેનો કરુણ ખ્યાલ નર્મદાશંકર રજૂ કરે છે

> સૂવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે પણ શેનુ સુખ ? દિવસના કકાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કાઢે છે
>
> એ જુવાન સ્ત્રીઓને સાથે ઘરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાશનો વખત કુથલી કરવામા કાઢે છે.
>
> પારકા છોકરાને રમાડે છે ને એ તેના લુગડા મળમૂત્રથી ખરાબ કરે તો તેમા તે સ્ત્રીઓ રાજી થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે
>
> જુવાન સ્ત્રીઓને સાસુ નણંદના જુલમ વેઠવા પડે છે ને એથી તેઓ બળીએલ અને ચીડીએલ થાય છે. કેટલીકને તો ગર્ભવાળી હાલતમા પણ ઘણો ધધા કરવો પડે છે ને બળીએલ રહેવુ પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાના સ્વભાવ ઉપર નઠારી અસર થાય છે

નિરક્ષરતા કેટલુ ભયંકર પરિણામ લાવે છે, તેનો આથી વધારે સુદર ચિતાર આપણને બીજે નહિ મળે નર્મદાશંકરના આ વિચારો ઉપર ભાષ્ય કરવાની કશી જરૂર નથી. સ્ત્રીકેળવણીની પરમ અગત્ય પુરવાર કરવા માટે આ વચનો સમગ્રપણે તેમના તાજા આપણને દેખાય છે. સ્ત્રી ભણેલી હોય તો સ્ત્રીરૂપ અવસ્થામાં એનુ જીવન કેવી રીતે વ્યતીત કરે તેનો ખ્યાલ પણ એમના જ શબ્દોમા આપીશ

> તે પોતાના વિચારથી ને સુઘડ માની સૂચનાથી સાસરાના માણસો દેખતા વરની સાથે બોલવામા સંકોચ નહિ રાખે કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્યોગથી ને ડહાપણથી સાસરે એવી રીતે વર્તશે કે કોઇ દહાડો કકાસ થશે નહિ
>
> તેઓ અધરણીમા પીયળ માડણથી વાદરી અથવા વાધ થવાના કોડ નહિ રાખે. તેમ કદિ દહાડા ન રહ્યા તો તેને માટે વધ, સોયાણી નહિ સેવે ને બાધા દૂચકાન ખોટા સમજશે ભૂત, ચૂડેલ, નારાયણ બળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે

સંસારમાં સુધારો કરવા ઇચ્છતા સુધારકો, કેળવણીકારો, તેમ જ ધર્માચાર્યો માટે આ કથન માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવુ છે. સમગ્ર જીવનની સુધારણાના મૂળમા માત્ર કેળવણી જ રહેલી છે તેનુ સૂચન આ શબ્દોમાં ઉપસી આવે છે. જીવનમાં ક્રાંતિ કરવાનાં સ્વપ્નાંઓ સેવતા આજના વિચારકો કેળવણીને તેવી ક્રાંતિનુ એક અજોડ સાધન લેખે છે નર્મદાશંકરને પણ આ સત્ય વર્ષો પહેલાં સૂઝી આવેલુ આપણે અહીં સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ કેળવણી વિના બીજા બધા નકામા ફાંફા છે તેમ જાણે કે આજના યુગવિધાયકો સાથે નર્મદાશંકર પણ બોલી રહ્યા હોય એવું જ્ઞાન થાય છે

નર્મદાશંકર સ્ત્રીની ત્રીજી અવસ્થાને માતારૂપ અવસ્થા તરીકે ગણાવે છે. આ માતારૂપ અવસ્થાના કાળમા અભણ સ્ત્રી કવી રીતે વર્તે અને ભણેલી સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે તેનો ખ્યાલ પણ તેના જ શબ્દોમા આપુ. એ બ બાજુની સરખામણીથી વાંચનારને નર્મદાશંકરના તે ઉપરના વિચારોનો સારો ખ્યાલ મળી રહેશે તેઓ લખે છે કે

મા પોતાના નવા બાળકને ધવડાવવાની તે પછે આખરે તેની અને ટાઢ હોય તો તેને પહેરાવવા ઓઢાડવાની એટલીજ વાતની કાળજી રાખે છે ના ન્હાવા બીજી બાઇ બાળકને ઉધું ચતું કરી તેતથી રગડી નાકમાં ઘી અને આંખમાં દીવેલ મૂકી દાઝે તેવા પાણી નવરાવે છે એથી બાળક બિચારૂ બહુ રડે છે, ને રતાશ જેવું લાલ થઇ જાય છે તો પણ તેની માને દયા આવતી નથી બાળકને કેડમા ઘાલી ફરવાના, તેને લુગડાં ઘરેણાંથી સજી નાતમાં જમવા લઇ જવાના તથા વરઘોડામાં હાજર કરવાને માના બહુ કોડ હોય છે. એટલા કોડની સાથે પહેલાના ઘણા રડવાથી થાકી જાય છે ત્યારે મા તેને ઠીકા મારવામાં કંઇ કસર રાખતી નથી બાળકને પાડે છે ને મારે છે ’

હવે આપણે ભણેલી સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે તે જોઇએ. આજે પણ આ વચારો હજી તો જાણે હમણાં જ લખાયા હોય !

નવીન કેળવણી સ્ત્રી યા પુરુષનો જે રીતે સર્વાંગ વિકાસ કરે છે તે રીત આમાં આપણને દેખાય છે. ભણેલી માતા પાસેથી બાળઉછેર અને બાળકેળવણી બાબતમાં આજનો કેળવણીકાર જે આશા રાખે છે તેનું નર્મદાશંકર જાણે કે ભવિષ્ય ભાખતા હોય એમ દેખાય છે પોતાના કાળમાં એ સ્વપ્નસેવી ગણાયા હશે આજે એનું સ્વપ્ન ગુજરાતમાં મૂર્તિમંત થતું દેખાય છે. સ્ત્રીઓને સાચી કેળવણી જો આપવામાં આવે તો સંસાર કેવોક બની જાય તેનો ઉમદા ખ્યાલ વળી પાછો તેના જ શબ્દોમાં આપવાનો મોહ રોકી શકાતો નથી

ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધેથી દેશના લોકની ઘણી ઘણી અસલની જંગલી ચાલમાં રૂડો ફેરફાર થશે લોકોનું બોલવું, ચાલવું, પહેરવું, ઓઢવું સુધરશે તેઓની શુભ ને અશુભ કારજમાં ચાલતી કુવડ રીતભાત જતી રહેશે, ને તેને બદલે નવી સુઘડ દાખલ થશે નજર લાગવી ભૂત વળગવું, જંતર મંતર ટૂચકા વગેરેના વહેમો દેશમાંથી જશે તેમ ફુગાણાં રડવા કૂટવાની ઘેલાઇ સુવાવડમાં ચીતરાઇ વાઘ થવું વગેરે જંગલી રીતભાત પણ દૂર થશે બાળલગ્ન બંધ થવાથી અને પુનર્વિવાહ થયેથી પણ ઘણા ઘણા દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાના ઘરમાં સુધારો કરશે, ને કેટલીક પોતાની ફુરસદની વખતમાં ગ્રંથ લખશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ઘેરઘેર પ્રેમસંપની ને પછી દેશને અર્થે ભક્તિ ને શૌર્ય એ બેની વૃદ્ધિ કરશે

ગુજરાતને માટે કેવું ભવ્ય સ્વપ્ન ! કોઇ પણ કેળવણીકાર, કોઇ પણ સુધારક કે કોઇ પણ રાજપ્રકરણી પુરુષને આવું સ્વપ્ન સેવતાં જરૂર અભિમાન આવે નર્મદાશંકરે આ ભવ્ય સ્વપ્ન સેવ્યું. ગુજરાત આજે એ સ્વપ્નને મૂર્તિમંત કરવા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યું છે. કોણ કહેશે કે નર્મદાશંકરના પ્રાણવાન સાહિત્યે ગુજરાતને ચેતના નથી આપી ?

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન છે તે માટે પુરુષો કેટલા બધા જવાબદાર છે એ નર્મદાશંકર બરાબર જોઇ શક્યા હતા પુરુષના વિચારમાંથી સ્ત્રીજાત તરફની ઘૃણા અને સ્ત્રી પુરુષની ગુલામ છે એ વૃત્તિ ન ખસે ત્યાં સુધી સમાજ સાચી પ્રગતિ સાધી શકવાનો નથી. આ વાત નર્મદાશંકર બરાબર જાણતા હતા એટલે જ થોડા છતા પ્રાણવાન શબ્દોમાં પુરુષની એ મનસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી તેમાંથી નીકળી જવાનું સૂચન કરતા ગયા છે

વિચાર કરતાં તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિક્કારનારા પુરુષો પોતે જ ધિક્કારને પાત્ર થાય છે થોડા જણ નઠારા માટે સઘળા જ નઠારા એવો વિદ્વાને વિચાર બાંધવો એમાં તે પોતાનો બળવાન પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વતાની ખામી બતાવે છે પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ઘરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં તેના વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઇ રહી એમ છતાં સ્ત્રી હાલ દાસીરૂપ ગણાય છે એ કેવું અચરતી ભરેલું છે ?

કેટલાએક બ્રહ્મચારી સાધુ વિદ્વાનો અને નિરાશ થએલા શૃંગારી કવિઓએ પણ સ્ત્રીનો ધિક્કાર કર્યો છે જ્યાં સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી જ્યાં તેઓને સારી સંગતિ નથી જ્યાં તેઓ બાળપણથી પરણી છે,

જ્યા તેઓ વિધવાપણાના કેદખાનામા છે ને જ્યા તેઓ સ્વતંત્ર નથી, ત્યા તેઓ પોતાના અભણ, દુરાચારી પુરુષોના સહવાસમા દુરાચારી કેમ ન હોય? પણ અફસોસ છે કે તેઓનો સ્વાભાવિક દોષ ન છતા તેઓ ઉપર સાધુઓએ પોતાને સંસારી સુખ ન મળવાના બળાપા કાઢયા છે.

આના વિરોધમાં સ્ત્રીજાતિનુ મહત્ત્વ બતવતા નર્મદાશંકરના શબ્દો પણ વિચારવા જેવા છે :

જગતમા એવો કોઇ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્તણુક તથા ભાવિ સુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો જે પુરુષોએ મોટા યશસ્વી કામો કર્યા છે તેમાના સુઘડ માતાથી જ ઊછરેલા માલૂમ પડયા છે

આ વિચારને વધારે આગળ લંબાવીને પોતાની ભાષાના અદ્વિતીય જોમદ્વારા જયારે નર્મદાશંકર લખાણનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવરાવે છે ત્યારે તો આજે પણ તેને ઝીલવો એ નાયાગરાના ધોધને ઝીલવા જેવુ અઘરૂ કામ દેખાય છે. જુઓ આ રહ્યો એ પ્રબલ વાણીપ્રવાહ :

મિથ્યા કેટલાએક જણ કહે છે કે સ્ત્રીજાત પુરુષજાતથી ઊતરતે દરજ્જે છે ને તેની દાસી છે મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેનામા મોટું જ્ઞાન મેળવવાનુ સામર્થ્ય નથી મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે જ્યારે તેઓ શીખવામા વખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો ઘરધંધો કયારે કરશે ને તેઓ શુ મરદનો ધંધો કરશે? ને મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે તેઓનામા સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો વધેથી અમર્યાદ થશે તેઓ નઠારી ચોપડી વાચી બગડશે લખાણની મારફતે સહેલથી કુકર્મ કરશે કેળવણી તો દુર્ગુણને કાઢનારી છે કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષે પણ ન લેવી જોઇએ

આ સ્થિતિ ટાળવા માટે નર્મદાશંકર સ્પષ્ટ શબ્દોમા એક નાનકડુ સૂચન પણ કરે છે :

જ્યા સુધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિક્કાર ખસ્યો નથી જ્યા સુધી જેમ આપણામા પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતા ને હાલના સુધરેના દેશોમા છે, તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહિ પામે ત્યા સુધી તે તથા આપણે પણ સંસારસુખના ઊંચા લ્હાવા લઇ શકવાના નથી

કોઇ પણ કેળવણીકાર કે સમાજસુધારકને જેની સાથે પોતાને કામ કામ કરવાનુ હોય છે તેવા લોકમાનસનો પરિચય અવશ્ય સાધવો પડે છે. નર્મદાશંકર જેવા સર્વતોમુખી વિચારકને લોકમાનસનો પણ સારો એવો પરિચય હતો તે એના લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે 'બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છે જ' જેવાં વાકયો નર્મદાશંકરમાં માનસશાસ્ત્રનો સ્વત જ ઉગમ હતો એમ સ્થાપિત કરે છે 'આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઇ, ઘસાઇ, કેળવણીથી હીરાની પેઠે ચમકતી ને કિંમતી બને છે.' એ કથન માણસના મનને પારખીને કેળવણીદ્વારા એને કેટલુ ઉન્નત કરી શકાય છે તેનો આપણને બરાબર ખ્યાલ આપે છે

નર્મદાશંકરે સ્ત્રી–પુરુષનાં લગ્નનો આદર્શ કેવો હોવો જોઇએ એ સંબંધમાં પણ પોતાના વિચારો આગ્રહથી રજૂ કર્યા છે સ્થળના અભાવના કારણે તેના શબ્દો અહી ઉતારવામા આવ્યા નથી આ નાનકડો લેખ નર્મદાશંકરના સ્ત્રીકેળવણી ઉપરના નિબંધના વાચનનુ પરિણામ છે. જે નવીન વિચારો નવીન ઢબે અને પ્રાણવાન શૈલીમાં એમણે રજૂ કર્યા છે, તે વાંચીને આજે પણ આપણે તેના તરફ આશ્ચર્ય અને માનની નજરથી જોતા થઈએ છીએ વિચાર કરતા માલૂમ પડે છે કે નર્મદાશંકર ખરેખર એક versatile genius એમણે અસંખ્ય વિષયો ઉપર લખ્યુ છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ એ તમામ વિષયોનો જાણે કે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હાય તેવી રીતે લખ્યું છે એક મૌલિક વિચારક તરીકે તેમનુ માર્ગદર્શન આજે પણ આપણને ઉપકારક નીવડી શકે તેવુ છે નર્મદાશંકરના ગુરુદર્શન કરાવવામા આ લેખ થોડો ઘણો પણ સાધનરૂપ નીવડો એ જ અભ્યર્થના

નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી

રા. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

અત્યારે આપણે જે શિક્ષણવ્યવસ્થાથી પરિચિત છીએ એ પ્રથા શ્રી. નર્મદાશંકરના જમાનાથી જ શરૂ થાય છે. ત્યાં લગી અંગ્રેજોના પુરોગામી રાજઅમલથી ચાલતી પરંપરા દેશભરમાં પ્રચલિત હતી. આપણે જેને પ્રાથમિક કેળવણીની સંસ્થાઓ તરીકે પિછાનીએ છીએ એવી સંસ્થાઓ એ વખતે પુષ્કળ હતી. આવી પંડ્યાની કે ભટની નિશાળો ઉપરાંત શિક્ષણની બીજી સંસ્થાઓ પણ ઘણી હતી; દા. ત. બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યોને શિક્ષણ આપતા એ, તોલ કે સંસ્કૃત અભ્યાસનાં સ્થાનો ને મુસલમાનોના મકતબ–મદ્રેસાઓ.[1] આ સંસ્થાઓ–ખાસ કરીને ગામઠી નિશાળ–એવડા મોટા પ્રમાણમાં હતી કે જ્યારે નામદાર કંપની સરકારે એની તપાસ કરાવી ત્યારે જણાયું કે લગભગ દરેક ગામે નિશાળ છે.[2] મૅક્સમુલ્લરના[3] કહેવા પ્રમાણે બંગાળામાં વસ્તીના ૪૦૦ માણસોએ એક નિશાળની સરાસરી આવતી હતી. રેવરન્ડ વોર્ડના એકરાર પ્રમાણે તો નદિયા જીલ્લામાં ૩૧ માણસોએ એક નિશાળની સરાસરી આવતી હતી! આ હકીકતને બેલારીના કલેક્ટર સાહેબ શ્રી કેમ્પબેલનાં (૧૮૨૩) તથા મુંબઈના શ્રી. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટનનાં, પોતાના વિભાગ માટેનાં, નિવેદનથી સમર્થન મળે છે.[3] આ નિશાળોમાં સૌને બંધબેસતું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું. કવિના જન્મ વખતે દેશી કેળવણીની આવી સરસ વિપુલતા પરંપરાથી ઊતરી આવી હતી ને પ્રચલિત હતી. સ્થળકાળ પરત્વે આપણી પ્રથા એવી ઉત્તમ હતી કે યુરોપી લોકોએ એનું અનુકરણ કર્યું છે. વિલાયતમાં જે 'બેલ–મેથડ', 'મદ્રાસ મેથડ' કે 'મોનિટોરીઅલ મેથડ' કહેવાય છે એ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને ગોઠવણના કીર્તિસ્તંભ સમી છે. આ પ્રણાલીને યોગ્ય ઉત્તેજન મળ્યું હોત તો આજે આપણા કેળવાયેલા સજ્જનો કયે સ્વરૂપે વિચરતા હોત એનો ખ્યાલ કરવો જેટલો મોહક છે એટલો વ્યર્થ છે.

કવિના જન્મ પછી તરત જ બાજી બદલાણી. મેકોલેએ કેળવણી વિષેનું પોતાનું મંતવ્ય ૧૮૩૫ માં માન્ય કરાવ્યું ત્યારથી ઉપર જણાવેલ આપણી સંસ્થાઓ ઘસાવા માંડી. યુરોપી કેળવણી અંગ્રેજીદ્વારા આપવાનું નક્કી થતાં એ પછીના હિન્દના સર્વ શાસકોએ એને જ ગતિ આપવામાં ખંત દાખવી. કવિની હયાતી દરમ્યાન ૧૮૩૫ માં લૉર્ડ બેન્ટિન્કે 'માત્ર અંગ્રેજી કેળવણી માટે' નો ઠરાવ અમલમાં મૂકયો, ૧૮૪૪ માં લૉર્ડ હાર્ડિંગે અંગ્રેજી ભણેલાને જ સરકારી નોકરીમાં રાખવા એવો ઠરાવ કર્યો, ૧૮૫૪ માં સર ચાર્લ્સ વુડે 'કેળવણીનો ખરડો' તૈયાર કર્યો જેને અંગે આપણા દેશમાં યુરોપને ધોરણે વિદ્યાપીઠો સ્થપાયાં, અને ૧૮૮૨ માં કેળવણીપંચનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો.[4]

શ્રી. નર્મદાશંકર પોતે ગામઠી નિશાળે ભણીને પછી અંગ્રેજી ભણ્યા હતા. આપણને કેળવણીની જે પ્રણાલિ પરિચિત છે એ પ્રણાલીનું ખોખું નર્મદયુગમાં ઘડાયું છે એ ખ્યાલ આવતાં જરા કુતૂહલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તાલુકાસ્કૂલો શરૂ થઈ ગઈ હતી અને દુર્ગારામ મહેતાજી જેવા બાહોશ શિક્ષકો પંકાઈ ચૂકયા હતા તોપણ પ્રાથમિક કેળવણીનું મુખ્ય કેન્દ્ર તો ગામઠી નિશાળો જ હતી. સરકારી નિશાળો માટે વાચનમાળા તૈયાર થઈ ગઈ હતી. એમાં વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર

૧. ૮ પાનું ૧ ૨. ૮ પ્રસ્તાવના. ૩. ૯ પાનું ૮–૯. ૪. ૮ પાનું ૯.
૫. ૬ તે તે ભાગ. ૬.૬. ના નિવેદન.

સામગ્રી હતી અને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન એ દ્વારા મળે એવી સગવડ હતી. લલિતવાઙમય કેળવાઇ મેકોલેનો જ નહિ પણ પણ લોર્ડ હાર્ડિંગનો આશય પણ સંપૂર્ણ રીતે મચવાનો હતો. પણ જે માટે અત્યારે મહેનત કરી રહ્યા છીએ એવી 'ખાનપાનની કેળવણી' તો પંડયાની નિશાળો જ આપતી હતી. ગામઠી નિશાળો તો ખરેખર ગામઠી જ હતી, લોકગમ્ય હતી, ને લોકને ગમતી હતી. એમાં શિખવાતા વિષયો ભલે અત્યારે આપણને કદાચ ન ગમે પણ એ વખતના સર્વ દુનિયાદારી ગૃહસ્થોને વ્યવહાર ચલાવવા માટે એ પૂરેપૂરા ઉપયોગી થતા હતા. કેળવણીનું ધ્યેય એથી બીજું શું હોઇ શકે ? ૬ " સાઠ વર્ષ પહેલાંનું શિલાછાપિત એક પુસ્તક મને પ્રાપ્ત થયું છે. એના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આમ નિર્દેશ છે:

સંસાર ચોપડી

> એટલે જે સંસાર તા. વહેવાર રાજદુવારી લેખામાં બાલકણુધી વા છોકરાંઓને વાકેબ થવા સારુ સારી રીતે ગોઠવણ કરીને આગળ જે ચોપડીઓ છપાઇ છે તે કરતાં કેટલીએક કામજોગ બાબતો વધારીને પાંનાં ૫૦૦ ની કરીને ફકીરભાઇચંદ એઓએ પોતાની હીંમતથી હરી લીંગુંનાં છાપખાનામાં પહેલીવાર છપાઇ પ્રઘટ કરી
>
> શા ૧૯૨૬ તા. મુતાલીક શને ૧૮૭૦ ઇશવી

આ પુસ્તકમાં તે વખતે ઉપયોગી ગણાતા વિવિધ વિષયો છે. મૂળાક્ષરથી માંડીને વાર્તા, પત્ર, નામું, ગણિત, જ્યોતિષ, ઉપરાંત અંગ્રેજી તથા ફારસીના પ્રાથમિક પાઠો પણ આપ્યા છે. જો કે તેનું નામ આજ જરા વિચિત્ર લાગે તો પણ 'સંસાર ચોપડી' તે ખરેખર સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં કિશોર વયનાં બાળકોને પૂર્ણ માહિતી આપી જરૂર તૈયાર બનાવતી હશે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સરકારી શાળાઓ અત્યારે છે એમ જ ગદ્યપદ્યાદિ સાહિત્ય (લિટરેચર) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી નોકરિયાત વર્ગ તૈયાર કરતી હતી અને ગામઠી નિશાળો થોડું સાહિત્ય ઉપરાંત લેખનકળા (કોમ્પોઝિશન) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી માણસોને વ્યવહારમાં પાત્રરૂપ બનાવતી હતી. ૭ 'અંગ્રેજી સ્કૂલોનું આથી કાંઇ તે વેળા જુદું જ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂલોમાં પાંચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતુ તે હાલના મેટ્રિક્યુલેટેડના જેટલું કૂલ સર્વાંશ ગણાય. × × × × ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતું. વર્ગ સમીકરણ અને ભૂમિતિના ૭ સ્કંધ મનોયત્નસહ તો બધી જ સ્કૂલોમાં શીખવાતા, અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત શૂન્યલબ્ધિ પર્યંત ચાલતું જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાન અને ઇંગલેંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત એ બે મોટાં પુસ્તકો વધારામાં. ખગોલવિદ્યાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગતભાગે થોડી અને સિદ્ધાંતભાગે વધારે શીખવાતી. કોઇ કોઇ ઠેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધા જ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ ગણિત અને વાચનના તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા. અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા × × × બીજું એ વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો અંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરાવતા નહિ પણ અંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાન્તર કરાવવા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા-

સમજવાની શક્તિ સારી આવતી, બલકે હાલ કરતાં કંઈક વધારે; પણ તે બોલવાલખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.' ૭

નર્મયુગનું ભણતર આપણા કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક ગણાય કેમ કે આપણી જૂની પ્રણાલી એ વખતે કેટલેક અંશે અમલમાં હતી. 'પાઘડીનો વળ છેડે' એ ન્યાયે તપાસીએ તો એ યુગના મહારથીઓ દરેક ક્ષેત્રમાં શિષ્ટ પંક્તિ મેળવી ક્યારના ધ્રુવપદને પામી ચૂક્યા છે. એ પછી સરકારી કેળવણીનું જોર વધતું ચાલ્યું અને પછીના જમાનામાં સૌ કોઈ અંગ્રેજી રાજઅમલથી લાંબે કાળે મળેલ શાન્તિનો લ્હાવો લેવા મંડી પડયા. પરિણામે નોખો તરી આવે એવો કોઈ મહાપુરુષ બહાર ન આવ્યો ને ઠેઠ હમણાં જ્યારે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં ધોધાપૂર દેશ ઉપર પથરાઈ ગયાં ત્યારે પાછું ભાન આવવા માંડયું કે અંગ્રેજી દ્વારા મળતી કેળવણી આપણને બંધબેસતી થતી નથી.

અંગ્રેજી કેળવણીથી આપણને કેટલાક ફાયદા થયા છે. આપણાથી બીજી સંસ્કૃતિ છે એનું ભાન થયું છે, ભૂતકાળની વિદ્યા તરફ આપણે આકર્ષાયા છીએ, જૂની ઘરેડમાંથી આપણે મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ બન્યા છીએ, વગેરે. પણ એ વખતની પ્રણાલીમાં કેટલાક દોષો જબરા હતાઃ આપણી પોતાની સંસ્થાઓનો વિકાસ બંધ થયો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, વગેરેની ખીલવટ પણ ત્યાંથી બંધ થઈ. જૂની પ્રથા લોકગત હોઈ એને ખીલવવી એ નવી પ્રથાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે; એને બદલે જૂની પ્રણાલીનો ત્રાગડો તોડી નાખવામાં આવ્યો. પરિણામે આપણું હજારો વર્ષોનું જ્ઞાન ત્યાં જ અટકી પડયું ને નિષ્ફળ બન્યું અને નવું તો આવતું આવશે. બીજો દોષ અંગ્રેજીદ્વારા કેળવણી આપવાથી ઉત્પન્ન થયો. મૂળથી જ આવો વિરોધ લોકોએ કર્યો કેમ કે વિદ્યાર્થીજીવનનાં સુનંદાં વર્ષો પારકી ભાષા ભણવામાં વણસાડી દેવાં એ કોને ગમે? નવલરામભાઈના 'સ્વભાષાના અભ્યાસની અગત્ય' એ નિબંધ વાંચવાથી આપણને જણાશે કે ૧૯૩૩ ની સાલ થયે પણ હજી એમની દલીલો જરા પણ મોળી પડી નથી. ત્રીજા દોષથી અભ્યાસક્રમ વધારે પડતો સાહિત્યમય બની ગયો અને 'ખાનપાનના વિષયો' ખોરંભે ચડાવી મુકાયા. ચોથો દોષ એ છે કે અભ્યાસક્રમ ખ્રિસ્તી પ્રણાલી ઉપર ગોઠવાયેલો હોવાથી આપણી ધર્મભાવના કમી થઈ ગઈ, વિદ્યાર્થીઓ જરા બેદિલ ને બેઅદબ થઈ ગયા અને એથી નવી પ્રણાલી લોકોનાં મન જીતી ન શકી તે ન જ શકી.

અંગ્રેજી કેળવણીકારોનું હું દુર્ભાગ્ય સમજું છું કે એમના કેળવણી પ્રત્યેના પ્રયત્નોની સાથે-સાથે જ એનો વિરોધ પણ ઊભો થયો, જે હજી સુધી પણ શમ્યો નથી. આ તાણમતાણને લીધે અત્યારની કેળવણીની સ્થિતિ ગૂંચવાઈ ગયેલાં જનોઈ જેવી થઈ ગઈ છે. જેમ ગૂંચ કાઢવા પ્રયત્ન થાય છે એમ ગૂંચ વધુ ને વધુ પડતી જાય છે.

૭ બ. પાનું ૩૧૨ થી.
૮ ફ. પાનું ૨૨૯ થી.

નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી આમ બેધારી હતી ન વાપરીને એક ધારને કટાવી દઇ બુઠ્ઠી થઇ જવા દેતી હતી અને પાણીવગરની હોવા છતાં બીજી ધારને તરેવડીએ નીસરણી ઉપર ચડાવી તેજ છે એમ મનાવાતી હતી

આટલી હકીકત ઇતિહાસમાં લખાણી છે. પ્રભુ સૌને સન્મતિ આપો !

તા ૨૨-૬-૩૩

આધારભૂત પુસ્તકોની યાદી :

ક નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૨ જો (૧૮૪૭-૧૮૮૧)

ખ નવલગ્રંથાવલિ ભાગ ૩ જો (૧૮૪૭-૧૮૮૧)

ગ હોપ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડી (૧૮૮૫)

ઘ હોપ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી સાતમી ચોપડી (૧૮૮૫)

ઙ દલપતરામ-કા મૂ દવે શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા-પુષ્પ ૬૨ મુ (૧૮૨૫)

ચ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઇનુ જીવનચરિત્ર-શ છ રાવળ (૧૮૭૬)

છ નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ લુ, અંક ૨ જો (૧૮૭૮)

જ. નર્મગદ્ય

ઝ કેળવણીનુ શાસ્ત્ર અને તેની કળા હ દ્દી કાટાવાળા (૧૯૦૩)

ઞ ગુજરાતી લેખનકળા-હ ર માંકડ (૧૮૮૭)

ટ Education in India under E I Company–B D Basu (1922)

ઠ The Education of India–Arthur Mayhew (Faber & Gwyar, 1928)

ડ Education and Statesmanship in India H R James (Longmans 1917)

ઢ The Problem of National Education in India—Lajpat Rai (Alen and Unwin, 1920)

ણ A Survery of Mass Education in India H R. Mankad (1932)

નર્મદ અને તેની કવિતા

રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

નર્મદ કોણ ? નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવથી ગુજરાત ગાજી રહ્યું છે ત્યારે આ પ્રશ્ન કોઇને વિચિત્ર લાગે પણ નર્મદ વિષે ગંભીરપણે વિચાર કરતા આવો વિચાર ઊઠયા વિના રહેતો નથી. કવિ નર્મદાશંકર કહીએ ત્યાં સામો પ્રશ્ન થશે ' નર્મદની કવિતામા છે શુ ? નર્મકવિતામાંથી ખરી કવિતા કહી શકાય તેવી લીટીઓ કેટલી ? '

અરેરે હાય હાય ઠેકાણે ઠેકાણે ગાય
તેવી શુ કવિતા થાય ?

એ હીરાચંદ કાનજીની ટીકા નર્મદની કવિતાને ઘણે અંશે લાગુ પડે છે એમ તેના વખાણનારને પણ કબૂલ કરવુ પડશે સાદી ભાષા સાદી કડીના આચાર્ય વર્ડ્ઝવર્થની ' લ્યુસી ગ્રે ' ઉપરથી લખાયેલ ' લલિતા ' માં વરસાદનુ તોફાન વર્ણવતાં નર્મદે લખ્યુ છે

અટ કટ કટ ખટ ખટ ઘટ તટ ચટ પટ પટ પટ ફટ
રટ ભટ રટ સટ સટ તડ ધડ ભડ રહોર છે
તરૂ ગિરિ જનાવર અવર જીવજંત અવન નવન,
સબળ બળ કરિ અબળ-ખળ હવે વાતોર છે

આનો વિચાર જેટનો અગમ્ય દેખાય છે, તેટનો જ તેનો ઉચ્ચાર અશક્ય લાગે છે.

અને ગુર્જરસુધારાનો અગ્રણી નર્મદ કહેતાની સાથે જ સામો જવાબ મળશે કે નર્મદ એટલે તો સુધારકમંડળમા ભંગાણ પાડી નાસી જનાર જૂનવાણી કાયર

જો માત્ર આમ જ હોય તો નર્મદ વિષે મારે કાંઇ કહેવાનું હોય નહિ. પણ ગુજરાતીઓનો ઊમળકો પોષીને વર્ષો જેનું નામ સાંભળી ઊછળી આવે છે તે નર્મદનું આવું વર્ણન સાવ અપૂર્ણ છે. નર્મદે ઘણાં જોડકણાં લખ્યાં છે; તેની ઘણી કવિતા ક્લિષ્ટ છે; તેનાં અનેક વર્ણનો તાલમેલિયાં છે; તે બધું ખરું. પણ નર્મદે જેને અત્યારે પણ સાચી કવિતા કહી શકાય એવાં કાવ્યો ય સારી સંખ્યામાં લખ્યાં છે. નર્મકવિતાનું પૂર લગભગ ૧૦૦૦ પાનાનું છે. અત્યારના કેટલાક કવિઓના કાવ્યસંગ્રહ કરતાં નર્મદનો સંગ્રહ દશ ગણો કરતાં પણ વધારે છે, અને તેમાંથી સારાં કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે તો પુસ્તક લગભગ ' પૂર્વાલાપ ' ના જેવડું તો અવશ્ય બને.

પણ નર્મદ માત્ર કવિ જ ન હતો.

કવિતા એ તો નર્મદે કરેલ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંની માત્ર એક પ્રવૃત્તિ હતી. કાવ્યરચના તેના જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ ન હતો પણ તેનું એક સાધન માત્ર હતું નર્મદ દેશસેવક હતો. હિંદની પડતી દશા જોઇ તેનું દેશભક્ત હૃદય ધડકી ઊઠયું દેશની ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક હીન દશા જોઇ તેનું કવિહૃદય કકળી ઊઠયું. પણ તે માટે માત્ર કવિતા કરીને જ તે બેસી રહ્યો નહિ દેશભક્તિનું પાણી પાયેલ કલમ લઇ તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કારમા જુસ્સાથી ઘૂમ્યો. ગદ્ય, પદ્ય, અને નાટક એ ત્રણે પ્રદેશમાં તે ફરી વળ્યો.

નર્મદની એ અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોતાં પણ આપણને તેણે દરેક દિશામાં કરેલ નવીન પ્રસ્થાન જડી આવશે. કુદરતવર્ણનની શરૂઆત આપણી કવિતામાં નર્મદાશંકરે જ પ્રથમ કરી. અંગ્રેજી કવિતાનો આસ્વાદ લઇ તેના અનુકરણ અને ભાષાન્તર દ્વારા તેનો રસાસ્વાદ ગુર્જર જનતાને પ્રથમ કરાવનાર પણ રસિક નર્મદ જ છે, નરસિંહરાવ નહિ. વર્ડ્ઝવર્થની ' લ્યુસી ગ્રે ' ઉપરથી ' લલિતા ' અને ' વી આર સેવન ' ઉપરથી ' વજી ' એ કાવ્યો નર્મદે લખ્યાં. તે જ પ્રમાણે સાફેધીના એક કાવ્ય પરથી ' સાહમ દેમાઇ ' લખાયુ.

અંગ્રેજી કવિતાની વાત કરતાં એક બીજી વસ્તુ પણ અહીં જણાવી દેવી જોઇએ ગુજરાતના કેટલાક લેખકોએ અંગ્રેજી કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેમાં ખબરદાર જેવા કોઇને કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થઇ છે; તેની શરૂઆત કરનાર પણ નર્મદને જ ગણવો જોઇએ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સની ભરતખંડમાં પધરામણી થઇ ત્યારે નર્મદે અંગ્રેજીમાં કાવ્ય લખ્યું હતુ, તેની એક કડી નીચે આપી છે .

O day of mirth, O day of glee,
O day of boundless jubilee,
And happiness in store !
All o'er the place what do we hear
Save shouts of joy of heartfelt cheer ?
The people flock in throngs,
Our guest of royal pedigree
With foot auspicious comes to see
Our native India's shore.
The prince is talked of every where,
In words of praise with love sincere
With festive rites and songs.

નર્મદની કવિતાએ એક વખત ગુજરાતને કેટલી મોહિની લગાડી હતી તેનો ખ્યાલ ' કવિ

નર્મદાશંકરની કવિતા ' એ લેખમાં આપણા સમર્થ વિવેચક નવલરામે તેનાં કરેલાં બેહદ વખાણ ઉપરથી આવી શકે છે. એ પ્રશસ્તિમાં નવલરામે તેને પ્રેમાનંદનો સમાનકક્ષ ગણ્યો છે.

૧૮૬૭ માં લખાયેલ એ શબ્દો વાંચી આપણને ખરેખર આશ્ચર્ય જ લાગે છે; પણ તે નવલરામે કહ્યું છે તે કારણથી નહિ, પણ એ કારણથી કે જેની કવિતા અત્યારે અભ્યાસીઓ વિના બીજા કોઇ ભાગ્યે જ વાંચે છે તે નર્મદની મોહિની તેના સમકાલીનો ઉપર કેટલી બધી જબ્બર હતી!

આ અજબ મોહિનીનું મુખ્ય કારણ નર્મદનું અદ્‌ભુત વ્યક્તિત્વ હતું. કવિ નર્મદ ગુર્જર મંડળનો અગ્રેસર હતો. સુરતથી તે મુંબઇ આવતો ત્યારે તેને લેવા માટે હજારો માણસો બંદર પર સામા જતા તે ગુર્જર જીવનની હમેશાં મોખરે જ રહેતો. ગુજરાતને દોરવાની તેની સતત તૈયારી હતી ગુજરાતને નવીન કવિતાની જરૂર લાગી તો કવિ નર્મકવિતા સાથે હાજર થયા. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતીઓને પ્રથમ પીંગળ રસાલંકારની સમજ પાડનાર પણ નર્મદાશંકર જ હતા. ગુજરાતી ભાષાને કોષની જરૂર લાગી. કોષનું કામ તો મહાભારત! તે માટે તો રાજ્યાશ્રય જોઇએ આપણી સમૃદ્ધ સાહિત્યસંસ્થા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી પણ પૂરેપૂરી ઇચ્છા છતાં હજુ તે કામ ઉપાડતા અચકાય છે. પણ ગુજરાતને જરૂર પડે ત્યાં વીર નર્મદ વિચાર કરવા રહે જ શાનો? તે તો ધાડોમ કરીને પડયો. ' જય જય ગરવી ગુજરાત ' એવા જયઘોષ સાથે તેણે ' નર્મકોશ ' નો દળદાર ગ્રન્થ એકલે હાથે તૈયાર કરી છપાવી ગુર્જરીને ચરણે ધરી દીધો.

આ સાહસવૃત્તિથી જ, અનેક બાબતોમાં મળતો છતાં, નર્મદ દલપતરામથી જુદો પડે છે. બન્ને કવિઓએ સુધારાની કવિતા લખી, સુધારાનો બોધ આપ્યો, સાહિત્યને જીવન સમર્પ્યું વગેરે સમાન કાર્યો કર્યાં. પણ તે દરેકમાં દલપતરામે ઠાવકી સાવધાનતા દર્શાવી, ત્યારે નર્મદે તો ધાહોમ કરી ઝંપલાવ્યું જ. એકબે દષ્ટાંતો જ અહીં બસ થશે દલપતરામે સરકારી નોકરી મૂકી સાહિત્ય-સેવા સ્વીકારી તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે પણ તેમને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી જેવી એક સાહિત્યની સંસ્થાનો આશ્રય તો હતો. પણ નર્મદે તો કલમને ખોળે જ માથું મૂકી દીધું! બીજું દષ્ટાંત : નર્મદ અને દલપત બન્નેને બે સ્ત્રીઓ હતી પણ દલપતે જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું, ત્યારે નર્મદની બીજી પત્ની નર્મદાગૌરી કુમારિકા નહિ પણ વિધવા હતી, એટલો જ ફેર! આ સરખામણીથી દલપતની કિમ્મત કોઇ રીતે ઓછી આંકવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. માત્ર દલપતરામની વ્યવહારકુશળતા અને નર્મદની તરંગી અને સાહસવૃત્તિ જ બતાવવાનો અહીં હેતુ છે, એટલે આ સરખામણી આટલે જ અટકાવીશું.

નર્મકોશ ઉપરાન્ત નર્મકથાકોશ અને ગુજરાત સર્વસંગ્રહ તથા કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ લખી નર્મદે ગુજરાતને ઉપયોગી આકરગ્રન્થો પૂરા પાડયા છે. પણ સાહિત્યસેવામાં જ નર્મદની જીવનપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થતી નથી. ગુજરાતી સંસારસુધારાના ઇતિહાસમાં પણ કવિનું નામ સોનેરી અક્ષરે લખાયેલું રહેશે. એ ક્ષેત્રની એમની બહુવિધ સેવા સુવિદિત છે.

પોતાની રસિકતા, ટેકીપણું અને શૌર્ય દુશ્મનો પણ ગાશે એવી ખાત્રીવાળો આ ગુર્જર વીર પોતાના ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોથી આજે પણ જીવતો છે અને પર્વત ઉપરથી ગુર્જરીને સતત આશીષ અર્પે છે :

ઉંચી તુજ સુંદર જાત, જય જય ગરવી ગુજરાત!

નર્મદનું ગદ્ય અને પદ્ય

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની સેવામાં સમર્પિત થયેલી નર્મદની ત્રેપન વર્ષની ઉત્સાહી જીવનયાત્રામાં સત્તર અઢાર વર્ષને વયે ' મંડળી મળવાથી થતા લાભ ' સમજાવવા વ્યાખ્યાનાત્મક નિબંધકાર તરીકે નર્મદને આપણે જોઈએ છીએ નર્મદના ગદ્યકાર થવાના આ અંગો સરકારી અને જૂનું 'નર્મગદ્ય' એ ત્યારપછીનું નર્મદ રચિત આપણું આદ્ય છતાં મહાન અને વિસ્તૃત ગદ્યમંદિર આપણી ગદ્યસૃષ્ટિના આ જનક એના હૃદયના સ્વાભાવિક ઊભરા સરલ, સરસ અને સુંદર ગદ્યમાં કાઢે છે. 'નર્મગદ્ય' ના મંદિરના પાયાથી માંડી એના શિખર સુધી આપણે દર્શને જઈએ તો નર્મદની રોનકદાર કલારસિકતાનું આપણને ખરૂં ભાન થાય છે અને આજીવન ભક્તની કલામાં સરસ્વતીના પ્રસાદ કેવો ઊતરી શકે છે તે પણ આપણે સાથેસાથે જોઈ શકીએ છીએ સાહિત્યરસિક નર્મદનાં હૃદય અને આત્મા આ ગદ્યમંદિરમાં આપણને વ્યાપક અને ઊંડાં ઊતરી ગયેલાં જણાય છે નર્મદ એમાં કેવે કેવે સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત જણાય છે? દેશભક્ત નર્મદ, સમાજસુધારક નર્મદ, નીતિ અને ધર્મચારઓના ઉપદેશક નર્મદ, પત્રકાર નર્મદ, જીવનચરિતકાર નર્મદ, 'દાંડિયા'કાર પત્રકાર નર્મદ, ઇતિહાસકાર નર્મદ, સારભાષાન્તરકાર કે અનુવાદક નર્મદ, આમ ગુજરાતી ગદ્યભૂમિના કંઈ કંઈ વિષયપ્રદેશો નર્મદ ઘૂમી રહેલો જણાય છે

નર્મદના સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વ જેવી નર્મદની ગદ્યશૈલી છે સંસ્કૃતથી શરૂ કરી અંગ્રેજી ગદ્યની વિવિધ શૈલીના પ્રકારોના સંસ્કાર એ ગદ્યશૈલીમાં ઉતારે છે એ શૈલીને એ ગુજરાતીઓની લાક્ષણિક શૈલી બનાવે છે રસશાસ્ત્રના ન્મિકની માફક જોઈએ ત્યાં એ એ શૈલીને સરલ, સાદી સચોટ અર્થગંભીર, સરસ, સુંદર અને ભવ્ય બનાવી શકે છે ઉચ્ચ જાતિની આર્યાઓના સંસ્કારોથી એ શૈલી શણગારાયલી છે. એનો આત્મા તેજસ્વી છે, દેહયષ્ટિ સુંદર છે,

નર્મદ નવલકથાકાર નહોતો કવિની શબ્દસૃષ્ટિ જેવી નર્મદની ગદ્યસૃષ્ટિ હોય છે એ વર્ણનાત્મક, ચિન્તનાત્મક અને સર્જનાત્મક નિબંધકાર છે એની શૈલી જામતા ઉત્તર વયમાં પ્રૌઢી બને છે. જોઈતી વિવિધતાને લીધે અને વિષયોની વિવિધતાને લઈને એ શૈલીમાં ખાસ વિવિધતાના જ્યાંત્યાં દર્શન થાય છે એકધારી શુષ્કતાભરી ઢબથી નર્મદની ગદ્યશૈલી અનાકર્ષક નથી બની જતી ગુજરાતના ગદ્યસાહિત્યના આદ્ય જનકની આ શૈલીના સંસ્કાર ગોવર્ધનરામ, કનૈયાલાલ મુનશી કે નવજીવનકાર ગાંધીજીમાં પણ આપણે એક યા બીજા રૂપે જોઈ શકીએ છીએ.

નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ કથાયુક્ત રસથી રસેલી ગદ્યશૈલી છે એ ગદ્યમંદિરના શિખર ઉપર 'દાંડિયા' એ કેટલીક નિબંધિકાઓથી, કેટલાંક ગદ્યચિત્રો અને 'ધર્મવિચારે' એની ઠરેલી ઉન્નત પ્રૌઢીથી સુવર્ણકલશ ચડાવ્યા છે નર્મદ આમ આપણા ગદ્યસ્વામીઓનો આદ્ય છતાં સબલ અને સમર્થ ગદ્યકાર છે અને કેટલાક મતે કવિ કરતાં ગદ્યકાર તરીકે જ નર્મદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટતાથી વધુ પૂજાશે

સાહિત્યવીરની પ્રવૃત્તિઓની બીજી વિશિષ્ટતા એ એની પાણીદાર કાવ્યસૃષ્ટિ નર્મકવિતાની કાવ્યસૃષ્ટિ માત્ર જૂની ધર્મે રચાયલી કવિતા બંધ કરી નવી પ્રણાલિકા માંડતી કાવ્યસૃષ્ટિ નથી એ ઇશ્વરને જો કે શુદ્ધ ભાવે કોઈ કોઈ સ્થલે સ્તવે છે, ઇશ્વર પાસે દેશના પતિત સમાજના કે

ધર્મના પ્રશ્નો મૂકી ઉદ્ધાર માટે તે સહાયતા વાંછે છે; પણ તે બહુ જ થોડા સ્થળે. નર્મદના કાવ્યવિષયો 'ધર્મ, નીતી,' 'સમાજ' 'ઇશ્વરભક્તિ' ઉપર થોડા રોકાઇ દેશકાલ, ગૃહ, રાજ્ય, દેશભક્તિ સાહસ, ઉદ્યોગ, સહકાર સૃષ્ટિસૌંદર્ય, વીરધર્મ, પ્રેમ, અર્પણ વગેરે વગેરે ઉપર વિહાર કરે છે. એ સર્વવ્યાપક બની રહે છે.

નર્મદે સ્વાનુભવરસિક કાવ્યસંપ્રદાયનો નવીન યુગ આરંભ્યો. પશ્ચિમના સાહિત્યનો એ અભ્યાસી એની કાવ્યસૃષ્ટિમાં નવીન રીતે અંતરના ને સ્વાનુભવના કોમળ ઉદ્‌ગારો વેગપૂર્વક ઠાલવવા લાગ્યો. નર્મદના આત્મામાં સતત અને પ્રબળ જુસ્સો હતો. એની કવિતામાં આ જુસ્સો ઊછળી આવ્યા વગર નથી જ રહેતો. એની કવિતાએ ઘોરતાં ગુજરાતી હૃદયોમાં દેશભક્તિની પ્રતાપી જ્વાળાઓ પ્રગટાવી. એના પ્રેમશૌર્યના કાવ્યસરોએ ક્ષાત્રોદ્રેક પ્રેર્યો. સાહસને, પરદેશગમનને, વહેમયત્નને, સ્ત્રીજાતિનાં ને, વિધવાનાં દુઃખોના નિવારણને અને ખીલતી જતી માનવતાના ધર્મને એની કવિતાએ પોતાના પ્રદેશ કર્યા નવીન દેશોદયના ઉપર પ્રકાશ પાથરતા ઊતરતા અરુણ પેઠે નર્મદની કાવ્યસૃષ્ટિ અરુણોદયની તાઝગી આપવા લાગી ગુજરાતના પુરુષવર્ગને મરદાઈ બોધતી કોઈ વીરશ્રી ગુજરાતણ જેવી નર્મદની કાવ્યસુંદરી છે. એનો પ્રતાપ એ બધે પહોંચાડી શકે છે.

જૂની કવિતા સાથે શામળના જેવી કવિતાવાર્તાની એકાદ બે સેરોનો 'સાહસ દેસાઈ' અને 'વીરસિંહ' નાં કાવ્યોદ્વારા નર્મદ આપણને ચાલુ પરિચય આપે છે. પણ નર્મદની કવિતાનો પ્રધાન ઝોક તો પ્રેમશૌર્ય, દેશભક્તિ, સામાજિક સુધારણા, સ્વાતંત્ર્યભાવના અને એના ભાવિ પરિણામ તરીકે સુખ અને શાંતિ તરફ ઢળતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સ્વાર્પણ એ જ નર્મદના જીવનવિધાનમાં પ્રસરેલી કવિતાનો આત્મા છે, અને

ફરી જોબનિયું આપે હરિ તું ફરી જોબનિયું આપે!

• •

દાસપણું કયાં સુધી કરવું? દાસપણું કયાં સુધી?

• •

યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.

•

દેખી દારુણ દેશીના દુઃખ નર્મદદિલ દાઝે છે.

શંખનાદ મંભળાયે લેવા વીરપુરુષોને તેડું હો!

—આ અને આવા હૃદયને ઉછાળી હલમલાવે અને આત્માને ઉન્નત કરે એવા નર્મદની કવિતાસુંદરીના કાવ્યસંસ્કાર છે 'નર્મકવિતા' આમ ઘણીએક રસિક કાવ્યકુંજો માંડી એમાં નવપ્રેરિત થવા ગુજરાતી માનવતાને આકર્ષતી નર્મદની હૃદયે 'નામક કાવ્યસૃષ્ટિ છે. એમાં નર્મદના વેગીલા આત્માનો ભારે વેગ છે ને તે કારણે તેના સૌંદર્યમાંથી કેટલેક સ્થલે કલાના અંશો ખરી પડે છે. પણ એની ખાસ વિશેષતા એમાંથી ઉદ્‌ભવતો નિર્માજ નેગ પ્રેમને ખાતર પ્રેમની જીવનસમર્પક કથની ને અપાર જનતિજોગ છે. નર્મદની કવિતાનો આ ચિરસ્થાયી આત્મા છે અને એ સ્વરૂપે એ અમર રહેવા પણ સર્જાયેલી છે. 'મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલબરની દુહાઇ છે' એ ભાવનાની આગાહી નર્મદની કવિતાવીરશ્રી બની આપણને આપે છે.

નિબંધકાર નર્મદ

રા. વસન્ત ગૌ. ઉપાધ્યાય

૧ સુધારણાનુ નામ લેતા અમને સાંભરી આવે છે કે નર્મદાશંકર કવિરૂપે નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનામા એક મુખ્ય અગ્રણી હતા ગુજરાતી ભાષામા પ્રથમ પિંગળકાર પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકર જ છે.

૨ એનુ ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ફાંકડું, અને ભાષામા સર્વોપરિ એ તો સહુ કોને માલમ જ પડે છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકલો ગણાય છે નવલરામભાઈ

જગતસાહિત્યનો પ્રતિઘોષ નોંધે છે 'કવિમાનસનું પ્રબળ આવિષ્કરણ ગદ્ય કરતાં પ્રથમ પદ્યદ્વારા સધાયું' જીવનનાં દર્દ અને લાગણીના બોધ માટે ગદ્ય પાછળ નીવડ્યું.' સાહિત્યના પ્રારંભની આ વસ્તુસ્થિતિ સમયપ્રવાહ એકધારો ન રહી શક્યો. સાહિત્યમાં લાંબા પર્યટન માટે પદ્યવાહને જોઈએ તેવી યારી ન આપી : સાહિત્યકારને પદ્યનાં બંધન ભારે પડયાં : સીધા, સાદા પણ સચોટ ગદ્યમાં આવિષ્કાર સુપેરે શોધાયો. પરિણામે પીંગળનાં કૃત્રિમ ઝાંઝરો ફગાવી નૈસર્ગિક ભાષા-કલાનો આશ્રય લેવાયો તેથી કંઈ પદ્યસાહિત્યમાં ખોટ ન આવી ઊલટુ વિચારસંયોજનની કલામાં વૈવિધ્ય આવ્યું. ગદ્યશસ્ત્રને સાહિત્યકારોએ નિજનિજની મગદૂર અનુસાર વાપરી સાહિત્યમાં અત્યાર લગી અણદીઠાં ક્ષેત્રો મોકળાં કર્યાં. દેશ દેશના વાઙ્મયમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

ગુજરાતી ભાષાનો ગદ્યવિક્રમનો પ્રારંભ કવિ નર્મદાશંકરથી થયો એમ કહેવાય નરસિંહ, મીરાં, પદ્મનાભ, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામે તેમના કવન પદ્યમાં જ ઉતાર્યાં. સંસ્કૃત ગદ્યના મુકુટ સમા બાણભટ્ટની કાદમ્બરીને ભાલણે પદ્યમા ઉતારી ને તે યુગની સાહિત્યરસિક જનતાની અભિરુચિ પોષી શામળ પ્રેમાનંદ સમયનો નીચેનો ગદ્યનો નમુનો જોતાં આપણી ભાષા હજુ કેવળ અણઘડ સ્થિતિમાં હતી એમ જણાય છે :

ત્યાહા ગુણનિધ્યાન નામે રાજા છિ તેને ૧૦૦ પુત્ર હવા રાજપુત્રને ભણાવિવાનુ ઉપાય ઘણુ કરી પણ જે ભણાવે તેહને મારીને સરવા ઘરી આના પછી રાજા ચત્યાતુર થયો તારિ પ્રધાને પૂછ્યુ સ્વામી તુ ને સી ચતા છે વલતુ રાજાઇ કહુ પ્રધાન સુનેહુ મોટી ચતા છે વલતુ રાજાઇ કહુ જે સધવાજ મૂર્ખ પૂત્ર — જેહના પૂત્ર મૂર્ખ હોઈ તે પુરૂષ વાઝિયુ વારૂ પણ મૂર્ખ પૂત્રથી તો એકુ અર્થ ના સરઈ

પ્રેમાનંદ-શામળ યુગમાં ગુજરાતી ગદ્યમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે કવિ નર્મદાશંકરે તે ક્ષેત્રમાં પ્રેમ-શૌર્યથી ઘૂમી તેમાં 'જોસ્સો' આણ્યો. પ્રારંભકનું માન મેળવ્યું. જેમ કોઈ ઊગતો લક્ષ્મીપુત્ર લાખ્ખો કમાવાનાં સ્વપ્ના સેવે તેમ નર્મદને સાહિત્યમાં સર્વોપરિ થવાના કોડ હતા. સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે તે અદમ્ય ઉત્સાહથી ગદ્ય-પદ્ય શસ્ત્રો પકડી સાહિત્યોદ્ધાર માટે પ્રવૃત્ત થયા એ ઉદ્ધારના યજ્ઞમાં તેણે સર્વસ્વ હોમ્યું, લક્ષ્મી દેવી સાથે કટ્ટા કર્યો, કવિ સરસ્વતીને ચરણે બેઠા. સરસ્વતીની આ ધૂનમાં કવિએ દિવસે તારા જોયા મુંબઈમાં મુઠ્ઠીભર દાળિયા ખાઈ દિવસો વિતાવવા પડ્યા કવિ માટે આ પ્રસૂતિકાળ હતો, પ્રસુતિની વેદના પછી જેમ માતા પુત્રનો વાત્સલ્યભાવ અનુભવે તેમ કવિએ અનેક યાતનાઓ વેઠી ગુજરાતી સાહિત્યે ન જોએલું એવું નિબન્ધસાહિત્ય સર્જન કરી ભાષાને અવનવો ઓપ આપ્યો.

તે જમાનામા ગુજરાતી ગદ્યનો ઉપયોગ ખોમડિયાં લખવામાં કે ભાડાચિઠ્ઠી અને દસ્તાવેજો લખવામાં થતો. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ જેવા બાહોશ કેળવણીકાર ગદ્યને કેળવણીના પુસ્તકો રચવા રચાવવામાં વાપરતા બ પડુ ગદ્ય અધકચરી સ્થિતિમાં પડ્યું પડ્યુ ગોથાંખાઉભર થવા મથતુ હતુ. વેપારીઓ પણ 'હગમર ટપર' અને પત્રવ્યવહાર માટે સામાન્ય જનતા, કક અજમર ગય છ' જેવા હાસ્યાસ્પદ પ્રયોગો કરી અનેક ગેરસમજૂતીઓ ઉત્પન્ન કરતા તેવામાં નર્મદના ગદ્યસ્પર્શે ભાષાને નવું જોમ આપ્યું ગુજરાતની 'દાઝ' જાણી સત્તર વર્ષની વયે કવિએ ઉદ્ઘોષણા કરી.

આપણા દેશના તથા ઇતર દેશના ગ્રંથો જોવા તથા સાંભળવા પછી માલમ પડે છે કે પૃથ્વી પરના બીજા સર્વદેશ કર્તાં હિંદુસ્તાન ઘણું જુનું તથા સારૂં છે.............માટે આ ઠેકાણે તે ન કહેતાં આટલી વિનંતિ કરૂં છું કે આખી પૃથ્વીમાં સહુ કર્તાં સારૂં અને જુનું એવું જે હિંદુસ્તાન, તે આ જમાનામાં ઘણાખરા બીજા દેશ કર્તાં છેક નઠારૂં થઇ જઇ બેહાલ થઇ સર્વ વાતે તુટી ગયું છે. *

સાહિત્યસેવા પરત્વે કવિએ તે જ વખતે ઉચ્ચાર્યું: ' ભાષણો કરવાથી અને નિબંધો લખવા વાંચવાથી ભાષા સુધરે છે, મનમાં પેસી રહેલી વાત બહાર આવે છે અને ભાષણ વંચાયા પછી નિબંધીના મત ખરા કે ખોટા એ વિષે સભામાં, બેગનારાઓ, શાસ્ત્રીઓની પેઠે એક બીજાના દાખલા પુગવા લાગી વાદ કરે છે. તેથી સુંદર અને શુદ્ધ બોલતાં આવડે છે.........'*

પ્રારંભમાં કવિએ સન ૧૮૫૦ માં યુવકોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભામાં ભાષણ કર્યું હતું. ' મંડળી મળવાથી થતા લાભ ' તે શરૂઆતનું ભાષણ. કવિ પોતે કહે છે:

" એ ભાષણનો વિચાર થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે નિબંધના આકારમાં લખી કહાડી એ નિબંધ સન ૧૮૫૧ ની ૪ થી જુલાઇએ સુરતની સ્વદેશી હિતેચ્છુ મંડળીમાં વાંચ્યો હતો અને પછી મુંબઇમાં મારા બાપ પાસે લખાવી શીલાછાપ પર છપાવી સન ૧૮૫૨ ની આખરે લોકમાં પ્રગટ કીધો હતો. "

આ પ્રમાણે શુદ્ધ નિબન્ધ નહિ પણ વ્યાખ્યાન નિબન્ધ જેવું કૈંક લખી કવિએ પ્રચારકનું કાર્ય સુપેરે બજાવ્યું, કવિએ કૉલેજનું આંગણું જોયું હતું એટલે અંગ્રેજ લેખકોની કૃતિઓના વાચનનું આ પરિણામ હોય એમ માનવા પ્રેરાઇએ. અંગ્રેજોએ નિબન્ધને ફ્રાન્સમાંથી આયાત કર્યો : બેકન પ્રારંભકનું માન ખાટી ગયો : એડીસન–સ્ટીલની જોડીએ તે દ્વારા સમાજને જગાડ્યો : અર્વાચીન નિબન્ધકારો સ્વૈરવિહાર કરી જનતાનું મનરંજન કાર્ય કરે છે. કવિ નર્મદાશંકરે એડીસન–સ્ટીલના "સ્પેક્ટેટર–ટેટલર" ની જેમ "દાંડીયામાં" વગાડી પ્રજાને ઉદ્બોધન કર્યું, ગુજરાતીઓમાં "જોરસો" અને "સ્વદેશાભિમાન" આણ્યાં. એજ કાર્ય અર્વાચીન યુગમાં "નવજીવને" કર્યું. નર્મદે ગુજરાતીઓને પ્રથમવાર જ "સ્વદેશાભિમાન" ના પાઠ ભણાવ્યા ગાંધીજીએ તે પાઠને આચારમાં મૂકી બતાવ્યા. નર્મદે શરૂ કરેલા મહાયજ્ઞની અખંડ જ્યોત ગાંધીજી એ સચેત રાખી જનતામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. નિબન્ધ જેવું સંકુલ અને અચોક્કસ સ્વરુપ એકે નથી. પ્રત્યેક નિબન્ધકાર તેને નિજનિજની વિશિષ્ટ ઘાટી અનુસાર ઘડતો આવ્યો છે. નર્મદે રુઢ ભાષા અને નવી વિચાર સરણીદ્વારા નિબન્ધને ગુજરાતી સાહિત્યને ચરણે ધર્યો. નવલરામભાઇએ તેને કેલવણીકારની દ્દષ્ટિથી નીરખી તેને વિવેચનની દિશામાં લઇ ગયા. મનઃસુખરામે તેને "સંસ્કૃતમય" શૈલીમાં ઉતાર્યો : મણિભાઇએ તેમાં ઊંડું ચિંતન ઉમેર્યું, ગોવર્દ્ધનરામભાઇએ તેને અતિશિષ્ટ શૈલીદ્વારા વાર્તિકનું રૂપ આપ્યું : નરસિંહરાવે રમણભાઇએ તેને શુદ્ધ સાહિત્યને, માર્ગે ચઢાવ્યું : કનૈયાલાલ મુનશીએ કૃષ્ણજયંતીઓ ઉજવતાં તેને કલાકારની દ્દષ્ટિ આપી પ્રજાને રસાસ્વાદના પાઠ ભણાવ્યા : કાલેલકર–ગાંધીજીએ તેમાં પ્રજાજીવનના ખરા પ્રશ્નો છેડયા.

આ આપણા નિબંધકારો : પ્રત્યેક નિબંધકારની કૃતિ ઉપર નર્મદની મહોરછાપ આછી પાતળી નજરે ચડે છે. શું સામાજિક પ્રશ્નો, શું વિવેચન; શું શુદ્ધ સાહિત્ય, શું ઇતિહાસ આ બધાય પ્રદેશો નર્મદ ખૂંદી વળ્યો હતો. નર્મદે આ દિશામાં પહેલ કરી અનુગામીઓ માટે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

સમગ્રદષ્ટિએ જોતાં નિબન્ધને કોઇ વ્યાખ્યામાં પૂરવો ઠીક ન લેખાય પણ તેનાં બધાં તત્ત્વો ધ્યાનમાં લેતાં તેને આપણે "સાહિત્ય વિષયક ટૂંકી પણ માર્મિક ચર્ચા" એમ કહી શકીએ.

* નર્મગદ્ય - મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

કવિના " મંડળી મળવાથી થતા લાભ ", "કવિ અને કવિતા", ' સ્વદેશાભિમાન " અને ' સંપ ' એ નિબન્ધ કોટિમાં આવી શકે; પણ " ગુજરાતીઓની સ્થિતિ " ને નિબન્ધ કરતાં બૃહદ્ નિબન્ધ વા વાર્તિક કહેવું વધુ યોગ્ય લાગે; તેમાં કવિની દેશદાઝ અને વિશેષે કરીને તેમની સંશોધન બુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. નિબન્ધનાં વિચાર અને શૈલી પરત્વે કવિમાં જ્ઞાન અને વયની વૃદ્ધિ સાથે થતી પ્રગતિ લક્ષ ખેંચે તેવી છે. કવિ પોતે જ કહે છે:

. એ લખાણ, પ્રસંગના જોસ્સાની નીશાની છે, માટે એમાના વિચારોને નામામાનુ ઢટોળાયલુ પાણી સમજવુ—અલબત થોડા વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરી છપાય તો) એ વિચારો ગંગાજળના પાણી જેવા થાય ખરા.*

' વ્યભિચાર નિષેધક ' નામેક નિબન્ધમાં કવિ લખે છે :

તે અબળાને તેના સગાએ ન સ્વીકારી એટલે તે પાપીણી રાન્ડલાજ તજીને વિચાર કરે છે : ' જ્યાંહાં સુધી લાજ તેને ન્હાતું સરખુ રાજ ! જારકર્મ કીધા વિના પેટ તો ભરાતું નથી, શોખી ઉપડાથી કઇ દળણા દળાય નહિ રૂડે નામ કે ભુંડે નામ કઇ રાંડ સતી છે ? સહુના પાઘડા પાણી આપુ છુ, નવા નવા દમ તો જોઇશુ, ગેહેલે પેસા મળશે, નામરદો તથા ઘરનુ કામ કરાવવા સારૂ રોજ ટાપ્તો એવા ધણિને શેનું સુખ પમાડુ ? રાંડીનાને નહીંજ પમાડુ;—ફાકડા, સીફા બાહાદુર માનશાસ્ત્રી જાણીતા ને વળગી રહું—એવી ઉલટીવાળી પેલી આચરે છે." ૧

માત્ર બાવીશ વર્ષની વયે લખાયલા એ નિબન્ધમા જુવાન કવિનો સુધારક તરીકે ઊછળતો " જોસ્સો ", સુરતીશાહી ભાષાપ્રયોગો, અને અણઘડ શૈલી નજરે ચડે છે, " સુઆ પછવાડે રોવા કૂટવાની ઘેલાઇ " માં અને " ગુરૂ અને શાગી " મા કવિ શૈલી હજુ ઘડી રહ્યા છે. હજુ તેમના નિબન્ધોમાં સંબોધન પરંપરા અંગ્રેજી સંસ્કૃતના ઉતારા અને પ્રારંભકને સહજ એવી વાગાડંબર યુક્ત શૈલી દેખા દે છે.

કવિ માનસનો ઉભરો " ધર્મવિચાર " માં શમે છે ' રાજ્યરંગ " લખવામાં કવિએ અનેક પુસ્તકો ઉથલાવ્યાં, તેમનાં પરિશીલન કર્યાં. વિશાળ વાચને કવિમાનસને પ્રૌઢ બનાવ્યું : કવિએ સુધારકની ફરકી ફગાવી કંઇક ગાંભીર્ય ધારણ કર્યું : વિચારમંથન વિચારપરિવર્તનમા પરિણમે છે. જુવાનીનુ ડહોળાયલુ પાણી આછર્યું ? જુઓ આ વાનગી :

કાળે કાળે અનેક રાજ્યો થયા ને લય પામ્યા કેવી રીતે મંડાયા, કેવા શોભ્યા ને કેમ ક્ષય પામ્યા, પાછા નવા થયા, દીપ્યા ને ગયા—એ રૂપાન્તરોના જે વિધવિધ દર્શન તે રાજ્યરંગ છે, અને એ રંગનો કાંઇક ભાસ નિત્ય સ્મરણમા રહે માટે આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હુ રાજ્યરંગ કહુ છુ ૨

ભાષાની કર્કશતાની જગાએ હવે શબ્દલાલિત્ય આવે છે, પ્રાંતિક પ્રયોગોને સ્થાને વિદ્વાનોની પરિભાષા જણાય છે, વિચારમાં કંઇક ઊંડાણ આવે છે. કવિ માત્રનિબંધકાર મટી મહાનિબંધકાર બને છે.

અને કવિ નર્મદાશંકરે ગદ્યના કયા વણખેડાયલા પ્રદેશ ખેડ્યા ? કોષ, વ્યાકરણ પિંગળ, અલંકાર, આત્મકથા, સંવાદ, જીવનચરિત્ર અને કંઇક અંશે વિવેચન નિબન્ધ પરત્વે માત્ર એટલુંજ કહેવાનુ રહે છે કે અંગ્રેજોએ ક્રાસમાંથી આયાત કરેલા આ સ્વરૂપને કવિએ ઘડ્યુ : અનુગામીઓને અવિષ્કરણ માટે દિશાસૂચન કર્યું.

કવિને કેવળ શબ્દોથી વધાવવામાં આપણા કર્તવ્યની ઇતિશ્રી ન થાય, કવિની કૃતિઓ વધુ લોકગમ્ય થાય, સર્વસ્પર્શી થાય અને એ રીતે કવિનો અક્ષરદેહ ચિરંજીવ રહે........એ જ અભ્યર્થના

* જૂનુ નર્મગદ્ય પહેલી આવૃત્તિની સૂચના

૧ જૂનુ નર્મગદ્ય ' વ્યભિચાર નિષેધક " નિબન્ધ. ૨ નર્મગદ્ય " રાજ્યરંગ ".

કવિ નર્મદાશંકર અને ગુજરાતી જોડણી

રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નવયુગનો કિંવા નવી રાજ્યસત્તાનો કાળ જે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પછીથી શરૂ થાય છે, તેજ પ્રમાણે દેશી ભાષાઓના ખરા વિકાસનો યુગ પણ ત્યારથીજ શરૂ થાય છે. સને ૧૮૫૮ મા ગુજરાતી નિશાળોમા ચલાવવાને માટે વાચનમાળા તૈયાર થતી હતી. પ્રખ્યાત હોપ સાહેબ આ કામના નેતા હતા. તેમણે આ વાચનમાળાઓમા ગૂજરાતી શબ્દોની જોડણીનું ધોરણ શું રાખવું, એ વિષયમા તે સમયે ખાસ ચર્ચા ઉપાડી હતી. તેમની સૂચનાને અનુસરી રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રા. બા. મોહનલાલ રણછોડદાસ, શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ, શ્રી મયારામ શંભુનાથ અને રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસની બનેલી કમિટીએ એક જોડણીકોશ તૈયાર કર્યો. લગભગ ૭૦૦૦ શબ્દોની જોડણી એ રીતે તે કમિટીએ નક્કી કરેલી.

ગુજરાતી જોડણીમા અત્યાર સુધી બહુ અનિયમિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાચનમાળા રચવામાં એ પ્રશ્ન બહુ મુશ્કેલીનો હતો. તેથી કમિટીના સભ્યોએ માહોમાહે ચર્ચા કરી જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢ્યા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી.

ગૂજરાત વર્ના. સોસા. નો ઇતિહાસ વિભાગ ૧ લો પૃ. ૧૦૯

આને અનુસરી હોપ વાચનમાળા તૈયાર થઇ. આ રીતે ગૂજરાતી ભાષાની જોડણીની ચર્ચા શરૂ થઇ. વાચનમાળા તૈયાર થઇ, તે પછી તે વાચનમાળાને નવેસર સુધારી સ્ટીરિઓ ટાઇપમાં છાપવાનો નિર્ણય થયો, ત્યારે જોડણીના નિયમો ફરી જોઇ જવાનું નક્કી થયું. ત્યારબાદ નક્કી થયેલા નિયમો બહોળી પ્રસિદ્ધિ માટે સને ૧૮૬૮ ના ડિસેમ્બરના "શાળાપત્ર"મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા. આ નિયમો નક્કી કરવામા તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ૧ મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ, ૨. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, ૩ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ અને ૪ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ હતા.

આ રીતે આરમ્ભમાં જે નિયમો બહાર પડયા, તેમા નિયમો નક્કી કરનારાઓમાં કવિ નર્મદાશંકર હતા. એ ચાર પૈકીના કવિ સિવાયના બીજા ત્રણે તે પછી આ વિષયમા માથું માર્યું હોય એમ સાંભળવામા આવ્યું નથી. કવિ નર્મદાશંકરે આ વિષય હાથ ઉપાડી લીધો. સને ૧૮૭૨ માં નવલરામભાઇયે "શાળાપત્ર" મા ચર્ચા ઉપાડી કેટલાક નિયમોમા સુધારા સૂચવ્યા. જોડણીમાના નિયામક તત્ત્વોની ચર્ચાનું ખરૂં માન તો પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકરને જ છે. સને ૧૮૭૪ માં તેમણે નર્મકોષ સમ્પૂર્ણ બહાર પાડ્યો. પ્રસ્તાવનામા લમ્બાણથી તેમણે તે વિષય ચર્ચ્યો છે. નર્મદાશંકરે સૂચવેલી દિશા કેટલી ઉપયોગી છે તે રા. નરસિંહરાવે એમના 'જોડણી' નામક નિબન્ધમાં બતાવ્યું છે —

'જેમાં એઓએ લેખનપદ્ધતિના અમુક તત્ત્વ દર્શાવ્યાં છે, જેમા જોકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃત ભાષા જોડેના ઐતિહાસિક સમ્બન્ધનું સમ્પૂર્ણ અને શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકાશ્યું જણાતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સમ્બન્ધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ ઇત્યાદિ વિષયમા કંઇક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને ગડબડાટ થઇ ગયા છે, અને નિયમોની રચનામા કાંઇક કચાશ આવી છે. તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિષે ઉત્સાહપૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમા આણ્યાં છે અને પરિણામે સ્વીકારેલાં રૂપો કેટલાંક બહુધા સત્ય માર્ગ તરફ ગયેલાં છે.' (પૃ. ૪–૫)

ખરું જોતાં આ ચર્ચાને વિષય તરીકે આણનારા કવિ પ્રથમજ છે. એમની પાસે અત્યારે જે વિપુલ પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, તેનું લેશપણ હતું નહીં, એટલેજ આપણે અત્યારે જે તેમના નિયમોમાં ખામીઓ જોઇયે છિયે, તે રહેવા પામી છે. એમણેજ ગુજરાતી ભાષામાં રહેલાં કેટલાંક તત્ત્વો પ્રથમ વારજ બતાવ્યાં છે, જેવાં કે હકારનાં બે ઉચ્ચારણ, અનુસ્વારનાં બે ઉચ્ચારણ, ઇકારનાં બે ઉચ્ચારણ, એ-ઓનું વિવૃત ઉચ્ચારણ અને શાન્ત (જે જે અત્યારે આપણે લઘુ પ્રયત્ન અકાર કહિયે છિયે તે) અ.

જોડણીમાં મૂલભૂત નિયમ

લેખનશુદ્ધિ માટે કવિને જબ્બર આગ્રહ હતો. ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી કરવામાં તેઓ ઉચ્ચારણ ઉપર ખાસ ભાર આપતા હતા. નર્મકોષની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે—

લેખન શુદ્ધિ વિષે જ્યારથી મેં ગ્રંથ લખવા માંડયા ત્યારથીજ બોલવું તેવુંજ લખવું એજ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છઉં. બે ત્રણ વાર નિયમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં સ્પૃહા રાખી નથી ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનન્દ માન્યો છે, તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે, કે બોલવું તેવું જ લખવું. પછી રૂપાન્તર મૂળને મળતું આવતું હોય કે ન હોય. (પૃષ્ઠ ૨૪)

લેખનશુદ્ધિના અવિચલ નિયમો બાંધવાની એમની અભિલાષા પાર પડવામાં મુશ્કેલી તેમને જણાયેલી જ. આજ પૃષ્ઠ ઉપરની ટીપણીમાં તેઓ લખે છે કેઃ —

જ્યાં સુધી પરસ્પર સંગતિ વ્યવહાર વધ્યો નથી, ઘણાં ગ્રન્થકારો થયા નથી, અનેક કોષગ્રન્થ થયા નથી—જ્યાં સુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સમ્મિશ્રપણે એકરૂપ થઈ નથી ત્યાં સુધી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બન્ધાવા દુર્લભ છે. અમણાં નિયમ બાંધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળમાં ભણનારા યથેચ્છ વર્તે, તેને અંકોશમાં રાખવાને માટે છે.

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ

ગૂજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા ઊતરી આવેલા બે જાતના શબ્દો તેમજ તેજ રીતે સંસર્ગમાં આવેલી આરબી ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો છે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે મૂળ ભાષામાંથી આવેલા શુદ્ધ તેમજ વિકૃત શબ્દોને કેવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવા, તેની ચર્ચા આરમ્ભથીજ થતી આવી છે. કવિ તે વાત બતાવતાં સૂચવે છે કેઃ —

‘ પરભાષાના શબ્દને મૂળનાંજ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે નહિ પણ મૂળનાંજ ઉચ્ચારણને અનુસરતાં રૂઢ લોકમાં જે ઉચ્ચારણ રૂડું મનાય તેનું વિવેચન કરીને લખવા. ” (પૃષ્ઠ ૨૬)

સંસ્કૃત શબ્દો (અન્ત્યના અનુસ્વાર-વિસર્ગ સહિત અથવા રહિત) પોતાને શુદ્ધસ્વરૂપેજ હોવા જોઇએ. × × × × × લોકને વાંચતાં અઘરું પડશે માટે અનુસ્વારને વ્યંજનરૂપે ન લખવું એના કરતાં, તેને તેના બીજાં ઉચ્ચારણથી જૂદું પાડી દેખાડવાને વ્યન્જનરૂપે લખવું ને અભ્યાસથી અઘરાંને સેલું કરી નાખવું એજ ઉત્તમ પક્ષ છે. (પૃષ્ઠ ૯)

આ રીતે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણેજ કાયમ રાખવી. જે ભાષાની લિપિજ જુદી છે, તેવી આરબી-ફારસી વગેરે શબ્દો આપણા કણ્ઠને અનુકૂળ પડતા લખવા પણ તેમાં મૂળના ઉચ્ચારણને અનુસરતાં રહી. કવિ આથી કહેવા એમ માગે છે કે તે ભાષાનાં જે જે ઉચ્ચારણ આપણા કણ્ઠને અનુકૂળ છે, તે તે જાળવવા સમ્પૂર્ણ કાળજી રાખવી. જે ઉચ્ચારણો આપણને અપરિચિત છે, તેને તો આપણે બતાવી શકતાજ નથી.

એમનો “ અભ્યાસથી અઘરાંને સેલું કરી નાંખવું ” એ મુદ્દા લેખ ખાસ ધ્યાન

જોગે તેવો છે. મ પછી વર્ગીય અક્ષરો આવતાં તેની પૂર્વે પ્રકારનો તે તે વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે, જેમકે-અંક, વ્યંજન, કંઠ, મઞ્જન વગેરે તેમજ સંસ્કૃતને અનુસરી ય, વ, લ, પૂર્વે અનુનાસિક ય, વ, લ, જેમકે સંયમ, સંવાદ, સંલ્લાપ, તે તે સ્થળો અઘરાં છે. વિદેશી ભાષા ભણનારાઓ તે તે અજાણી ભાષાની નાનામાં નાની બાબતો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છેજ, તો પછી આવી વસ્તુ ધ્યાનમાં ન રહે તે સ્વીકારી શકાય તેવું નથી.

આ રીતે કવિનો તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ લેખનમાં બતાવવાનો આગ્રહ દુરાગ્રહ નથીજ, બલ્કે તે પ્રશસ્ય અને સ્વીકારવા લાયક છે.

ભાષા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરવાને તેઓ ચિહ્નો યોજવાના મતના હતા. તેમણે ઍ–ઑના વિવૃત ઉચ્ચાર તેમજ હ નો લઘુ પ્રયત્ન ઉચ્ચાર સ્વર નીચે (.) બિન્દુ યા નુકતાથી બતાવવાનો અનુરોધ કર્યો છે, તેમાં તેમનો ઉપરનો મુદ્દા લેખજ હેતુભૂત છે. ખરેજ ચિહ્નોના વપરાશથી અડકનારાઓએ આ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત.

જો લિપિ ભાષા સ્વરૂપ બતાવવાને સમર્થ ન હોય તે આદર્શ લિપિ નજ કહી શકાય બોલવું તેમ લખવું તે ત્યારે સંભવે કે જ્યારે ભાષા સ્વરૂપના વ્યક્ત સંકેતો લિપિ હોય આ માટે લિપિમાં જે અધૂરું હોય તે પરિચિત અને સ્હેલા સંકેતો યોજી પૂરું કરી લેવું જોઇએ.*

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ

સને ૧૮૬૮ ના વાચનમાળાના નિયમોના એક નિયમ એ હતો કેઃ—

" ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતી ઘણા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા '

કવિ આ નિયમ યોજવામાં સાથે હતા, તે આપણે જોયું છે. વસ્તુસ્થિતિયે ગુજરાતી જોડણીમા વિકટ સ્થળો હોય તો તે ગુજરાતી શબ્દો (=) તત્સમેતર શબ્દો જે જૂની ભાષાદ્વારા ઉતરી આવ્યા છે, તે, છે, તેમા પણ ઇ–ઉ વાળાજ, બાકીના શબ્દો માટે ઝગડો ભાગ્યેજ રહે છે. કવિયે નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં આ ઇ–ઉ ની વાત ચર્ચી છે, પ્રાથમિક શબ્દોમા ઇ–ઉ કેવા અને સાધિત શબ્દોમાં કેવા રાખવા આ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

---

* આ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી સારલ્ય માટે નીચેના બે નિયમો આપવામાં આવે છે. છે. આમાં કવિનું હાર્દ તેમણે યોજેલા પ્રયોગોથી સમજી શકાય તેમ છે;—

૧. તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી (તૃ. अन्, इन्, विन्, मत्–वत् વગેરે અન્તવાળા શબ્દોનું પ્રથમાવિભક્તિનું એકવચન ભાષામા વપરાય છે, તેમજ अ आ ઉપધાવાળા સકારાન્તર શબ્દોની પ્રથમા એકવચનમાં લુપ્ત વિસર્ગવાળા રૂપો પ્રચારમાં છે, તેને તત્સમજ ગણવાં). (अ) ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદી છે એવી આરબી, ફારસી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો ગૂજરાતી ભાષામાં કઢંગા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા. (આવા શબ્દોમા મધ્યે લઘુ પ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય તો ત્યા તે શબ્દોમાં વ્યન્જન ખોડો ન લખતો અ ઉમેરી જોડણુ કરવી. અકમર વગેરે) (आ) વ્યન્જના અકારવાળાજ બોલાય છે, તેવુંજ ભાષાનું વલણ હોવાથી તેમા અકાર ઉમેરી જોડણી કરવી જગત, વિદ્વાન, અજબ, જાસૂસ વગેરે.

૨. અનુસ્વાર પછી વર્ગીય વ્યન્જન હોય તો તે વ્યન્જનના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યન્જન અનુસ્વારને બદલે યોજવો. ય, વ, સ, પૂર્વે અનુનાસિક ય વ, લ, કરવા ચાલૂ બિન્દુ.

"કેટલાંએક ઉકારાન્ત નપુંસક નામ-વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે તે અને કેટલાંક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય ઉં રૂપે છે તે એક સરખીજ રીતે બોલાય છે પણ ઉં છે તેનું ઉચ્ચારણ કંઇક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિંતિ લંબાતું બોલાય એમ મને લાગ્યું વળણ અને ઉં શું ઉચ્ચારણ તેનો ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતાં જણાય છે." (પૃષ્ઠ ૯)

" એક અક્ષરના ઇકારાન્ત શબ્દ (સાનુસ્વાર ને નિરનુસ્વાર) તે દીર્ઘજ છે. ઇ, ની, થી, જી, દી ઇ૦ પણ નિરનુસ્વાર ઉકારાન્ત શુ. રૂ. લ શબ્દ તે દીર્ઘ ને સાનુસાર દું શું ને હ્રસ્વજ તેમ અનિવાર્ય દાં, ચૂં, ફં તે દીર્ઘજ રાખવા.

" બે અક્ષરના શબ્દમાં અન્ત્ય ઈ દીર્ઘ ને અન્ત્ય ઉ હ્રસ્વજ રાખવાં; તેમ પ્રથમ વર્ણમાં ઈ-ઉ હોય તો તે દીર્ઘજ જાણવા વળી પ્રથમ ઉ ને અન્ત્યે ઓ હોય તો વિકલ્પે હ્રસ્વ ને વો થાય. × × ×

"બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણ ઈ-ઉ હોય અથવા એ સ્વરવાળા હોય તો તે હ્રસ્વજ જાણવા. ઇચ્છ-નરસાઉં, ઉમળતું. × × ×

" દીર્ઘ ઈ-ઉ થી આરંભમાં શબ્દ બીજા સાથે જોડાય તો તે હ્રસ્વ થાય છે. ક્રીડા—પણ ક્રિડિયા સં. × × × તેમ ઇકારાન્ત શબ્દને ઓ, આ પ્રત્યય લાગેથી હ્રસ્વ ઈ તથા યો—યા એમ પણ રૂપ થાય છે બારીઓ અથવા બારિયો × × × " (પૂ. ઈ. હ્રુ.)

પ્રસ્તાવના : "સં. ૧૯૨૯ ના પોષ શુદ ૬ શનેઉ" ને રોજ લખેલી.

ઉપર કવિનું સામાન્ય વલણ અન્ત્ય ઈકારની (પછી તે સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક હોય તેની) દીર્ઘતા અને ઉની તેના સંયોગમાં હસ્વતા તરફ દેખાય છે. અન્ત્ય સાનુનાસિક ઉં કાંઇક લમ્બાય છે, એમ તેઓને જણાયેલું. નર્મકોષમાં આ સ્થિતિ હતી, પરન્તુ ત્યાર પછી એમની જે નર્મકવિતા "ગૂજરાતી પ્રેસ" તરફથી છપાઇ તેમાં બધાજ સંયોગોમાં સાનુનાસિક (અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઈ-ઊ દીર્ઘજ સ્વીકાર્યા છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત શિષ્ટસાહિત્યમાં તેમણે આ સ્થિતિ જોઇ અને તેમાં ઉંકારમાં જે લમ્બાતું ઉચ્ચારણ તેમને પ્રતીત થયેલુ, તેનો ટેકો મળ્યો. અઉંમાંથી આ દીર્ઘ ઊં ઊતર્યો છે, એ વાત તેમને સમઝાઇ હોય તેમ દેખાય છે. આ રીતે સાનુનાસિક ઉકારની દીર્ઘતાનો નવીન યુગમાં પ્રચાર કરનાર કવિજ પ્રથમ છે.

અનન્ત્ય દશાના ઈ-ઊ ની દીર્ઘતા તેમણે માનેલી છે. અત્યારે દી. બ. ધ્રુવ અને રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓની કૃપાથી વ્યુત્પત્તિની ખરી સ્થિતિ આપણી આંખો સામે આવી છે. નવા શાસ્ત્રીય વલણ પ્રમાણે સાનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઇ-ઉ અનન્ત્ય દશામાં દીર્ઘ જ છે. નિરનુનાસિક ઇ-ઉ નો આધાર કેવળ વ્યુત્પત્તિ ઊપરજ નિર્ભર છે. ખરું ઉચ્ચારણ શું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે, એટલેજ વ્યુત્પત્તિનો આધાર આવશ્યક છે.

કવિ સાધિત શબ્દોમાં અનન્ત્ય ઇ-ઉ ને હ્રસ્વ રાખવાના વલણના હતા. રા. નરસિંહરાવભાઇયે આ વિષયની મુશ્કેલી જણાવીજ છે. ભાષાનું વલણ જોતાં તે પ્રાથમિક દશામાં દીર્ઘ હોય તો સાધિત દશામાં દીર્ઘજ રાખવા યોગ્ય છે. ખૂકકમિટીના સને ૧૮૬૮ ના નિયમોમાં દીર્ઘજ રાખવાની સમ્મતિ કવિયે આપેલી તેનું તે નિયમો નીચે આપેલી કવિની સહીથી સમઝી શકાય છે.

અહીં રા. બળવન્તરાય ઠાકોરની "પુસ્તકાલય" માસિકમાં સાર્થ જોડણીકોશની સમીક્ષામાં આપેલી સૂચના યાદ આવે છે: આવા સંયોગોમાં વિભાષા સ્વીકારવામાં આવે તો રહેતે રહેતે બધું સ્વસ્થ થઈ જાય.

ઈકારાન્ત નામોને એ-ઓ પ્રત્યય લાગતા ઇ હ્રસ્વ કરી લઘુ પ્રયત્ન ય રાખવાની શાસ્ત્રીય વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે સ્વીકારવા જેવી છે. તેજ સ્થિતિમાં ક્રિયાપદ જુવો-જુવે વગેરેમાં વ સ્વીકારવા યોગ્ય જેવો છે. સમસ્ત દશામાંના આ ફેરફારો વર્ષો પહેલાં કવિને સૂઝી ગયેલા.

આ રીતે ઇ–ઉ ની સ્થિતિ કવિએ માની છે. આ પછી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો વિષય તે હ કાર સમ્બન્ધી છે. હ કાર સમ્બન્ધી એમનું વલણ કાંઈક વિચિત્ર છે. રા. નરસિંહરાવે એમના **જોડણી** તેમજ Gujarati Langvage & Literature, Vol I, એ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી **હ** કારની ચર્ચા કરી છે. તેનો તોડ કેવી રીતે કાઢવો તે વાત મેં મારા **" મૂર્ધન્યતર ડ ઢ અને જિહ્વામૂલીયળ "** (બુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૧૧ પૃ. ૨૮૪ અને **" ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડળની જોડણી "** (વસંત વર્ષ ૩૧) એ નામના લેખોમાં આપી છે, તે તરફ મારા વિદ્વાન મિત્રોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

ઉપસંહાર

આ રીતે કવિની જોડણીની સ્થિતિ છે. ગૂજરાતી ભાષાની જોડણી પોતાના સમયમાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી કુશાગ્ર બુદ્ધિના આ કવિયે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી પણ કવિના ઋણી છે એમ ઘણીવાર સ્વીકારે છે. આ દિશાનો ખરો આરમ્ભકજ કવિ છે. વસ્તુ સ્થિતિયે તેને જે જે તવાં તત્ત્વો સુઝેલાં તે તે સિવાયના બીજાં તત્ત્વો ભાગ્યે જ સૂઝયા છે. મૂળતત્ત્વોમાં મોટો સ્વરૂપ ભેદ પાછળના વિદ્વાનોને ભાગે મળ્યો હોય, તેમ છતાં તે શોધવાનું માન તો કવિને જ છે.

અનુસ્વારના બે ઉચ્ચારણો **તીવ્ર અને કોમળ** એ તેમની નજરે ચઢેલાં. સંસ્કૃત શબ્દોમાંના અનુસ્વાર ઉપરથી કોમળ ઉચ્ચાર ઉતરી આવ્યો છે, તે વાત ધ્યાનમાં આવતાં તેમણે આ હકીકત જાહેર કરેલી, આનું અનુસરણ અદ્યાપિ પર્યન્ત આપણા ભાષાશાસ્ત્રીયો કરતા આવ્યા છે. રા. નરસિંહરાવે પછી કોમલ, કોમલતર, કોમલતમ એવા ભેદો જોયા, પરન્તુ તેનું મૂળ તો કવિની પ્રથમની શોધજ.

આ રીતે કવિ નર્મદ–નર્મદયુગનો અધિષ્ઠાતા દેવ–કોઇ અને કોઇ રીતે ગૂજરાતી સંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી સાહિત્ય અને માતૃભાષાના ગૌરવનો પરમ વિધાયક હતો, એમ કયો ગુર્જરીનો જાયો સ્વીકારી કૃતજ્ઞ ન થાય ? સાહિત્યની દરેક દરેક શાખામાં પ્રવેશનારો આવો **સમર્થ** પુત્ર મેળવી ગૂજરાતની ભૂમિ ગૌરવશાલિની થઇ છે, એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય નથી **इति शम्**

માંગરોળ કાઠિયાવાડ,
તા. ૫–૮–૩૩

---

* અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર એ વાત એટલી બધી રૂઢ થઇ ગઇ છે કે અદ્યાપિ પર્યન્ત વિદ્વાનોને તે ઉચ્ચારણના ખરા ભેદનો પત્તો લાગ્યો નથી. સામાન્ય રીતે એમજ માનવું છે કે તત્સમ શબ્દોમાંનો અનુસ્વાર તદ્‌ભવ શબ્દોમાં લાપડો પડી જતાં કોમળ થઇ ગયો. આ વાત ખરી હોવા છતા અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એક વસ્તુ નથી આ પોચું કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણ તદ્દન અલગ વસ્તુ છે. બન્ના વાગથી તે ભિન્ન સડકોથી ઉતરી આવ્યા છે. પ્રાતિશાખ્યો તેને તદ્દન ભિન્ન જ આપે છે. આની પ્રાચીનતા રા. નરસિંહરાવે આપણુને પ્રથમ બતાવી છે. જુઓ Guj. Langua & Lit. vol. I ૪૧૭૦ –૭૨

સ્વરમાં અનન્તર્ગત રહેતૂ ઉચ્ચારણ તે **સાનુનાસિક** જ્યારે સ્વર પછી વધી પડતૂ ઉચ્ચારણ તે **સાનુસ્વાર.** સાનુનાસિક સ્વર હ્રસ્વ પણ હોય ને દીર્ઘ પણ હોય મયમ મા અકાર નાકમાથી બોલાય છે, તે હ્રસ્વ છે, રા. નરસિંહરાવભાઇના કાંઇ માનો ઇ સાનુનાસિક હ્રસ્વ છે. વસ્તુસ્થિતિ યે ગૂજરાતીમાં વર્ણ વિકારના અનેક ઉત્સર્ગો સાદ્દશ્ય અનુસ્વારમાંથી ઊતરતા અનુનાસિક ઉચ્ચારનો આ ઉત્સર્ગ છે. નાસિકાસ્થાનની સમાનતાને લીધે તે બેને કોમળ-તીવ્રતા ભેદે એક માનવાં તે યુક્ત નથી।જ

નર્મકવિતાના અલંકારો

રા. ગજેંદ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

કવિએ રસ, છંદ અને અલંકાર ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે અને અનભિજ્ઞને એ વિષયમા નમ લેતા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ખરું જોતાં નાયક કે કોઈ પણ પાત્રના હૃદયની સ્થિતિનું કે કોઈ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કવિ કે લેખકના હૃદયમાં સાહજિક તન્મનાટ થતાં, શ્રોતાને ચમત્કૃતિ લાગે એવી રીતે અસરકારક આપોઆપ તેને હાથે વાક્યરચના થઈ જાય છે. નર્મદે અલંકાર વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—

જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી ભાષા શુદ્ધ બોલીયે છૈયે, તેમ અલંકારના નામ ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં પણ અલંકાર વાપરીયે છૈયે. અર્થાત્ એ કે અલંકારવાળું ભાષણ કરવું એ સ્વાભાવિક છે એ કંઈ શિખવવું પડતું નથી. દિલના જોસ્સા અને તરંગોથકી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિશેષ લાભ, તેમ અલંકારનું શિખ્યાથી પણ વિશેષ લાભ થાય છે. અલંકારયુક્ત બોલવાની રીત સરટે મચરડે આવતી નથી, તેની તેછગંદી બોલનારની પ્રકૃતિ તથા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. ગદ્યના કરતાં પદ્યમાં વધારે અલંકાર આવે છે ને શોભે છે.

દિલના જુસ્સાને અને તરંગોને અલંકારના મૂળ માન્યાં છે ઠીક છે. પરન્તુ એથી ઉત્પન્ન થતી ભાષા દરેક અલંકારયુક્ત અલંકાર હોવા છતાંય કહેવાય નહિ. કારણ કે અલંકારમાંથી વાચક અને શ્રોતાને ચમત્કૃતિજન્ય આનંદનો ઉપભોગ થવો જોઈએ જો એમ ન થાય તો ગધેડા પર અંબાડી મૂક્યા સરખું થાય અને અલંકારિતા હાસ્યાસ્પદ નીવડે. મનુષ્યમાં લાગણીવાળા જુસ્સો અને તરંગ બંને હોય છે પરન્તુ તે તેને યોગ્ય અસરકારક વાણીમાં બહાર લાવી શકતો નથી. કેટલીકવાર તે અસરકાર વાણીમાં બોલવા પ્રયાસ કરતો હોય તેમ એનો એ પ્રયાસ દેખાઈ આવે છે. કેટલીકવાર એનાં અવલોકનો, નિરીક્ષણો અને અનુભવો ઓછા હોવાથી કે બીલકુલ ન હોવાથી તેની વાણી લુખ્ખી પડે છે. નર્મદના અલંકારોમાં જુસ્સો તથા તરંગો કેવા છે તે કંઈક જોઈએ.

૧ અર્થાલંકારો

નર્મદે પોતાના કાવ્યોમાંથી પોતે નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાંતો ટાંક્યાં છે —

ઉપમા :—

(૧) છોડા નમેલા કણથી ભરેલા ગર્ભે પુરે ભક્ત જેમ ભાના;
જોઈને તે વાટજ દાઈ કેરી જેઓ થઈ છે હરખાઈ લ્હેરી.

(વનવર્ણન)

(૨) મોટા વનોમાં મૂળકોટ થાએ, પક્ષી પરાઆ ધસડાઈ જાએ,
સમુદ્ર મોજાં ગગને ચઢાવે થઈ વલ્ગો મસ્તજ ભાગ ડાળે.
રે તે પ્રમાણે સ્મૃતિવાયુ વાએ ડોળાઈ જાએ દિલના સમાએ,
સંકલ્પ સતાય વિકલ્પ હારે મારી કછાળાં જીવ ચાંપી નાખે.

(ઋતુવર્ણન)

રૂપક —

(૧) ધરમાગો રે ભાગ્યો પેઢીઓ પડ્યા હવે તાળા,
પોપટજી કહાં ઉડ્યા ગોફો બન્નૂ રંકને નહી જ્હાલા,

(૨) આકાશે તો ગડગડ થતો ગેન વાગો સજ્જોરે,
તારાઓ તો મુર્છઈ રડતા શોક તેણે તજ્યોરે;
ખીડાતો તે અતિસ ક્રમજે ચંદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માંડી ફરિ મીઠી સુધા ધન્ય તેણે સહુને.

ઉત્પ્રેક્ષા :—

(૧) તન મન તણા ચાકે નિટાવરા થઇ લઇ,
રસ સિંધુ વિષે તર્તા શાબરૂપે દીસે કઇં
(ઋતુવર્ણન)

(૨) જટાની શોભાથી અતિશ શરમાઈ શિવ ડર્યા
જટાને સંકેલી વડ તજી ગિરિયે જઈ રહ્યા;
(કબીરવડ)

વિરોધ; વિષમ:—

જો જો બ્હેની, પૃથિવિપર આ મેહુલે મ્હેર કીધી,
હું માંદીની, ખબર કંઇએ નાવસે નાજ લીધી;
ટહાડેખ! તો, થઈ ન મુજને, ટહાડિયા તાવ આવ્યો,
અગ્નિ મેઘે, અતિસ પવને સ્નેહ રૂપે વધાર્યો.
(ઋતુવર્ણન)

પ્રતીપ:—

કેવાં દિપે જો સહુ ખેતરો જે લીલાં પિળાં નૂતન ભાવથી તે,
કોણે ગલીચા ખુબ છે બિછાવ્યા જેની પરીએ જરને લજાવ્યો.

કેટલીકવાર કવિએ ધ્યાન નથી આપ્યું છતાં અલંકાર યોજાઈ ગયા છે અને તે કયા અલંકાર છે એનું સ્પષ્ટીકરણ કવિએ કર્યું નથી.

દાવાનળે તે સૂકું આવ્યું રાન, વેહાનળે આ લિલું કુંજધામ;
(૧) બેને ધુમાડે થઈ પૂરિ અંધ તાપે બળૂં ને રઈ દુષ્ટ ગંધ;
(ઋતુવર્ણન)

(૨) પાસે હોયે. વરવધુ કઈ, ચાતુરી વીજકર્તાં,
શોભે પ્રેમે, વર વધુવણું હોય સાથેજ તર્તાં;
ભેળાયે જો, અધકરણને, દ્વન થાઉં રહીં હું,
દૈવે નાખ્યૂં, ગમન ગુણરે, તેથી ફાટી ગઈ હું.
(ઋતુવર્ણન)

(૩) કેવા આવે, છરરર આ, મેઘ ઉતાવળેરે,
કેવા વાએ, સરરર આ, વાયુ મોટા બળેરે;
કેવા વાગે સરસર શરો, ક્રમજે કાળજેરે,
કેવા લાગે. છરછર છરા, પાંસળામા ખરેરે.
ઇત્યાદિ

કેટલીકવાર મિશ્ર અલંકારો વાપર્યા છે :—

જો જો પેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સંભોગ અર્થે,
ઉઠાડે છે, સુપતિ ઋતુને વક્રકાંતી કટાક્ષે;
ના ઉઠયો તે, તજવિજ છતે, તાહરે પાછિ ફરી,
ફેંકી જોરે, જળનિ મટુકી, સ્હોડવાળી જ સૂતી.
ઇત્યાદિ

૭ ભાવપ્રચુર કાવ્યો

આ પ્રમાણે અલંકારો એમના જુસ્સામાંથી નીકળે પરંતુ ખાસ કરીને તો નર્મદે પોતાના મનોભાવમાં આ ક્રમનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો નથી. તેના કરતાં તો નર્મદે પોતાના જુસ્સા ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. એની ગણત્રી પ્રમાણે એ જુસ્સામાંથી અલંકાર ઉત્પન્ન થવા જોઈએ પરંતુ ઘણી જગાએ એ જુસ્સો પૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય છે પરંતુ અલંકારિતા હોતી નથી. જેમકે

ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું ના હઠવું,
વેણ કાઢ્યું કે ના લટવું ના લટવું,—ડગલું
સમજીને તો પગલું મૂકવું મૂકીને ના બ્હીવું,
જવાય નહિ તો આગળ તોયે ફરી ન પાછું લેવું,—ડગલું

(શૂરવીરના લક્ષણો)

સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યૂગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે

(આરંભ કરવા વિષે)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો ? ચલો નિડર રણમાં,
ધસી પડો શત્રુ પર નહિ તર મરી જશો ક્ષણમાં

(વહેમકોટ)

આ જુસ્સાથી જુદા પ્રકારનો જુસ્સો દર્દનો અંતર લાગણીથી પીગળતાં હૃદયનો જુસ્સો પણ એના કાવ્યોમાં છે ત્યાંયે અલંકારિતા નથી —

સાદો વિષય તંબાકુ—

માઢે વાસ મારે સદા દાંતો પોળા થાય,
સુઘડ ટળી ફુવડ બને એજ મુજ મહિમાય,
પાચ મિનિટની જાગૃતિ ફક્ત ફાયદો એજ
ઘણું તો વળી સાવધ કરૂં હોય વાઈનો પેજ,
ભૂખ્યું શિષ્યણી વતી વદી મારી જાળ અપાર
ભીતરમાં મ્હાનૂ ધાણી કરૂં તીરના માર

મશ્કરીપણું દૂર કરીએ તો તંબાકૂ ખાનારની હાલત પ્રતિ કવિનો ઉપાલંભ રહેલો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ તો તેમની ટેવ પ્રતિ દયા મર્મ શબ્દોમાં ધ્વનિત થાય છે એવું જ ભાગ્યે કવિતામાં

જૂવો જૂવોરે, મેદાનમાં આવી ને, લ્હાવો લેવા વાયરે !
ફેરૂં ફેરૂં રે, સઘ શાંત ગંભીર કે, લ્હાગેલા મેવા વાયેરે !
ધોળા ધોળા રે, નિરમળ નીર નીરજ કે લ્હાગેલા મેવા વાયેરે !
સુણો સુણો રે, છેટેના અવાજકે, લ્હાણેના લેવા વાયેરે !
છુપા છુપા રે ઝરણો ઝરે છણછણ કે લ્હાણેવા મેવા વાયેરે !

(પ્રવાસવર્ણન)

સજ્જન સાચૂં રે માનજો, આ અનુભવની છે વાત,
ફસશો મા કોઈ પ્રીતમાં ખરે બગડી જશે જાત—સજ્જન ૧
જોસ્સો પહેલેથી દાબજો, કે ન પિડે આફત રાત,
પરવશ થાશે નહિ પ્રાણને પહોંચશે મારી લાત—સજ્જન ૨

(પ્રીતિસબંધી)

દુનિયા જૂઠાની જૂઠાની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી,
સ્વારથિયાને પાસે રાખે પરમાર્થીને કહાડે,
ખરા સ્નેહીને નીત રડાવે કપટીને તો હસાડે—દુનિયા. ૧
જેને ખોળે માથુ હોએ, તે તેને ઝટ કાપે,
જેને વચને છાની સોંપી તે નિજ વચન ઉથાપે—દુનિયા ૨

(ઈશ્વરસંબંધી)

તો પ્રશ્ન થશે કે જુસ્સાથી જ અલંકાર આવે છે એ વાત ખરી કે કેમ ? એનો પ્રત્યુત્તર કવિના અનુભવ પર આધાર રાખે છે. કવિનાં દિલનું દર્દ ઘણું ઉભરાતું હોય અને સમાન કે અન્ય અનુભવ તથા મનનાદિને અંગે થતાં સ્મરણોથી, દિલના દર્દને અંગે થયલા અનુભવની તુલના થતાં, જે હૃદયમન્થન થાય છે તેને અંગે ભાષામા અલંકારિત્વ આપોઆપ આવી જાય છે નર્મદ આવાં હૃદયમંથનને જ જુસ્સો કહે છે એવુ લાગે છે જ્યા એવું નથી ત્યાં એકાએક તીવ્ર લાગણીથી ઉભરો આવે છે અને કાવ્યો દર્દને ભાષામા હોતા લખાઇ જાય છે એમાં પણ ઘણીખરી વાર અજાણ્યે વિશાળ વાચનને કે અનુભવને અંગે કોઈકવાર સાદા અલંકારો આવી જાય છે, અથવા તો સજીવારોપણઆદિમૂલક કાવ્યો લખાઈ જાય છે, જેવું કે ભાંગનું કાવ્ય

રૂડી ભાગ આવી બકી જોશ લાવી,
છળી નારી સાચી, કહી એમ નાચી,
છરી પેટ રાખી ભની દેકિ ભાખી,
ઘણી હુ નઘોરી કરૂ સૌ કજોરિ

(કેફ)

ઇત્યાદિ.

કવિની શક્તિ

આમ હોવાથી જ્યા જ્યા અલંકારો યોજાયા હોય છે ત્યા ત્યાં વાચકને કવિના અનુભવોની કે તેના નિરીક્ષણોની કે તેના મનની ઝાંખી સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી. નર્મદની કવિતામા અલકારો મોટે ભાગે સંસ્કૃત કાવ્યોની શૈલીપર લખાયલા કાવ્યોમા છે, અને જ્યા કેવળ ઉભરો છે કે ઉપદેશ છે કે સામાન્ય વર્ણન છે ત્યા અલંકારો જૂજ છે. ઉપર અલંકારોના જે અવતરણો ટાકયાં છે તે અને એવા બીજાં લઇએ તો તેમા વાચકને કવિનું હૃદયમંથનનો અને અંતરાનંદનો અનુભવ થશે.

લીલાં તૃણથી, તરૂથી, પર્ણથી, ભરેલુ વિશાળ ક્ષેત્ર જોતાંજ કવિને ગાલીચાનુ ભાન થાય છે અને તે દૈવી ગાલીચો જરના ગાલીચાને હલકો પાડે છે એવો કવિનો અનુભવ અને અન્તરાનન્દ દેખાઈ આવે છે. વિરહિણીની દશા વિપ્રલંભશૃંગારના રસમા પાણીમા તરતા શગ સમી કવિને દેખાઈ છે. વર્ષાદના છાંટા, વાયુના સુસવાટ વિરહિણીને છરા અને તીર સમા લાગ્યા છે વર્ષાનું પડવુ કવિએ સુંદર અને રસથી ભરપૂર ભાષામા વર્ણવ્યૂ છે. એમા મેઘપતિની ઘોર-નિદ્રાથી ચીડાઇને વિજળી ઘરમા ભરેલા પાણીના માટલાને ગુસ્સામા લાત મારી પતિ પરનો ગુસ્સો અવળી રીતે કાઢે છે, એમ બતાવતા વર્ષાદનું પડવૂ રસમયી શૈલીમાં કવિએ વર્ણવ્યૂ છે.

કવિની અલંકાર યોજના કેટલીકવાર જાણીને થઈ છે ને કેટલીકવાર આપોઆપ થઈ ગઈ છે. જ્યાં અજાણ્યે થઈ ગઈ છે ત્યાં કવિનું હૃદયમન્થન, પ્રેરણા આદિ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. ત્યાં શબ્દોની એને ખાસ મારીમચડી કરવી પડી નથી. પરન્તુ જ્યાં કવિની અલંકારયોજનામાં પ્રયાસ દેખાઈ આવે છે ત્યાં તે હૃદયમન્થન કંઈક નબળું દેખાય છે:

માથાં સાથે, પરવતતણાં અભ્ર ઠોકાય છે જો,
પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેલ સંગે થઈ જો;
માથા સાથે, ભિતર વિષયી, તર્ક ફૂટાય છે ઓ,
અગ્નિ, અગ્નિ, પળિ તન વિષે, રોમ રોમે બળે જો
મેઘ વાએ, ગહસ ફિણ અને, રંગ કાળો કરી રે,
સિંધૂ ગર્વે, ઉછળી ઉછળી, બૂમ પાડે ભરી રે,
મેઘે વાએ, મુખ ફિણ અને રંગ ફીકો કરીરે
હું તો દુઃખે, ઉછળી ઉછળી, ચીસ પાડું નરી રે.
ફુટે ફુવારા ઘણી જાુક્તિવાળા ફુટે પડે શીતળ બુંદ ધારા;
ધારા તિખાં તીરજ બુંદ ગોળા ન્હાલા વિનો તો સ્હડિ જાય ડોળા.
અમનસિંધૂ ભણુરે તુફાની ધાંધાટ ભારી પવને ગુમાની,
મેદાન વિસ્તીર્ણ બિહામણું રે ઉપરે તર્કો દમતા ઘણું રે.

(ઋતુવર્ણન).

અર્થાલંકારમાં નર્મદે કેટલી સફળતા મેળવી છે અને કેટલી મેળવી નથી તેની કલ્પના ઉપલાં કેટલાંક અવતરણોથી થઈ હશે જ્યાં તે અલંકારો ગોળા પડે છે ત્યાં ભાષા પણ જરા લુખી લાગે તેમ શબ્દરચના તથા કલ્પના પણ કઢંગી લાગે છે. પર્વતનું માથું અને ત્યાં વાદળાં ઠોકાય છે, એમાં ઠોકાય છે શબ્દ યુક્ત લાગતો નથી. વળી ભિતર વિષયી તર્કો માથા સાથે ફૂટાય છે એમાં પણ લાલિત્ય નથી તેમ પ્રસાદ નથી. બીજા અવતરણમાં 'ભરી બૂમો પાડે' એ ઠીક નથી લાગતું. વળી ફુવારાની ધારા તીર સમી લાગે પણ ગોળા સમી લાગે છે ત્યાં ઉપમા બરાબર નથી એમ જોતાં એમા નર્મદની શિથિલતા દેખાય છે.

૪ શબ્દાલંકાર

શબ્દાલંકારોમાં નર્મદે ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી છતાં વિણ પ્રયાસે અવરનવર અનુપ્રાસ જણાય છે.

લાબા છતે દિ વધુ થાય લાંબા દિલે દિલાસા દઉ શા હું સાંબા;
મંપાન્હ વેળા અતિ સુસ્ત સૂર્ય સાણે રમીને રડતી રહું હું.

એમાં ઉપલી લીટીમાં લકાર તથા સકાર અને બીજી લીટીમાં સકાર તથા રકારથી અનુપ્રાસ સમજાય છે.

તોબાકારી તિણિજ ચોસથી સારસા બાઇ તારી
કેરો ઉભા કરિ કણુકણે પેટ બાળે છે ભારી.
આરોપાલો મહિકા ઘટ્ટ ખૂલે આ શો મારો હાલ કે ચર્મ ચૂવે;

સાદી પ્રાસયુક્ત રચના કોઈકવાર સ્વાભાવિક છેઃ

સાધે સ્વાર્થ પોતાના નીત ભરમાવી ભોળાનાં ચિત.,
કોનું સારૂં સંખાય ન લેશ બળીએલ અદેખા ન્હેશ;
મ્હોડે મીઠું તાણી મારે ઠેશ એમ ભુંડું કરેજ હમેશ.
કોઈ રસિકતા ના રાખે શઠ સુમ થઈ સહુ ચાખે;
બગધૂર્ત થઈ ચાંખ નાખે બારી રાખી રાખીને ભાખે. ૯.

ઈત્યાદિ.

પણ આથી વિશેષ ચમત્કૃતિ કે આકર્ષકતા થતી ખાસ દેખાતી નથી. કાવ્યોનો ભાવ, ભાષાની સાથે શબ્દચમત્કૃતિયુક્ત શૈલી મળી ગઇ હોય તો તે વધુ સુંદર લાગે અને કર્ણપ્રિયતા સાધી શકે છે.

આટલા ટુંકા વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે અલંકાર સમજીને કાવ્યના શણગારરૂપ માનીને જો કોઇ કવિએ તેને વાપર્યા હોય તો તે નર્મદજ છે. ભાલણ, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓએ અલંકાર નળાખ્યાન જેવા કાવ્યોમાં ભરચક વાપર્યા છે. તેઓએ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીને વાપર્યા હોય એ સંભવિત છે પણ નર્મદે તો ચંદ્રાલોક જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને કવિતા કરવા ઉત્સુક-જનો માટે આ નાનકડો ગ્રંથ બનાવ્યો અને વિશેષ સ્ફોટ કરવા બનતા સુધી અવતરણો પોતાના-જ આપ્યાં. જો કે નર્મદની અલંકારયુક્ત ભાષા માટે તેને બહુ ધન્યવાદ આપવો કે કેમ તે વાત હાલ તુરત માટે મુલતવી રાખવી પડે છે; કેમકે અમુક સ્થળે તેના અલંકારો જેટલા સુંદર છે તેટલાજ અન્ય સ્થળે મોળા તથા પ્રયત્નપૂર્વક થયલા દેખાય છે, તેમજ કેવળ ભાવવાહિની કવિતામાં જે દર્દ ઉભરાય છે તે ઘણુ સરળ રીતે આકર્ષક છેઃ તોપણ ટુંકામા કાવ્યાલંકારનો સામાન્ય જનસમાજને ખ્યાલ આપવા માટે નર્મદનો વિવિધ દિશામાં ભગીરથ પ્રયત્ન હોવા છતાંયે એના અલંકાર રસાદિના પ્રથમ ગ્રંથને માટે આપણે મગરૂર થવાનુંજ તેમ અલંકાર યોજવાની તેની સ્વાભાવિકતા તથા ભાષાને અલંકૃત કરવાની તેની પ્રયત્નશીલતા માટે જરૂરજ તેને અભિનન્દન આપીશું

'ડાંડિયો'–પ્રથમ દર્શને

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

ખરી રીતે તો, મારાથી આ નોંધ ન લખાય. અહીં ભાવનગરની ભૂમિ પર એ ગાને તો હરગેજ ન લખાય ન લખવાનું કારણ છે. 'ડાંડિયો' એ ભાવનગરને અને ભાવનગરી નાગરોને અનેક વાર ઊધડાં લીધેલાં, એટલે ભાવનગરના તનુજથી અને વિશેષ તો નાગરબચ્ચાથી 'ડાંડિયા' સંબંધી આવી ગુણદર્શી નોંધ લખાય જ કેમ ? તેણે લખવું જ હોય તો, બે પેઢી પરના વેરઝેર સંભારીને નર્મદના એ યશસ્વી સાહસને 'ઝાપાટવા' માટેજ લખવું જોઈએ. તેથી, ફરી કહું છું કે, મારાથી આવી નોંધ ન લખાય.

ન લખાય, અને લખાય પણ ખરી. આપણા કવિશ્રીએ જ નથી નાખ્યું ?

રૂડી વાતમાં દૃઢ, રાખજો રૂડી રીતે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધી રહેજો સુખી નિતે
× × ×
નર્મદ હું કડખેદ,* આઇને શૂર ચ્હડાવું
ઊઠી ચઢો સહુ શૂર, ફરી ટાણું નહિ આવું

ભાવનગરીઓ અને નાતભાઈઓ જે કહેવાના હોય તે કહે, પણ મેં તો આશરે મહિના પર 'ડાંડિયા'ના દર્શન જીંદગીમાં પહેલી વાર કર્યાં, ત્યારથી તેના ગુણગાનને એક રૂડી વાત માની છે અને એ ગાવાની હઠને રૂડી રીતે પકડી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે—ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ ત્રીસ દિવસમાંનો એક પણ એવો નથી ગયો જે દિવસે પત્રે વિરાજતા એ વીર પૂર્વજની જયકર આશીષ મેં ન સુણી હોય "નગુણ ગુજરાત વિસર્યું છે મારા વહાલા 'ડાંડિયા–ને એની ફેલ રાખવી એ પણ હરેક લૈબ્રેરીએ હરામ બરોબર ગણ્યું છે જાણે. એ તો ધન છે મારા મિત્ર ઇચ્છારામના સપૂતને કે તેણે થોડા અંક જેમતેમ મેળવીને સંઘર્યા છે અને સાચવ્યા છે. એઓને ત્હાં–હું પેહેલાં રેહતો હ્તો, દાદીશેઠ અગિયારી લેનમાં, હમારા વખતના અંગ્રેજ બજાર યાને ફણસવાડીની પડોસમાં–તે એ અંકો જોયા છે ને ઘણા કામો વચ્ચે વાંચ્યા છે પણ તો હવે ઓ આર્ય ! ઓ કલમ પર જીવવાના કોડવાળા ! માહરા એ લાડકા ચોપાનિયાની કૈંક પિછાન આજના ગુજરાતને કરાવ્યાનો પરમાર્થ ને સાથેમાથે તારૂં નામ કરવાનો સ્વાર્થ પણ સાધ. ફરીફરી આવું ટાણું નહિ આવે. અમણા મારૂં નામ લોકમાં ઠીકઠીક ગવાય છે તેનો લાભ લઇ લે. પછી તો, કોને ખબર કે મારા મરણના પચાસ વરસને ટાણે–બીજાં અઢી વરસ બાદ–હું આ મહારંગ જનરંગ ને રાજ્યરંગથી વિરાજિત નશ્વર જગતમાં હોઇશ કે નહિ ? લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ સદુદ્દેશે ને સત્કર્મે ! અકળ લીલા ! અનંતશક્તિ ! અગાધ જ્ઞાન ! વિજય ! વિજય વર શ્રીરંગ !"

એ પરમ પ્રેરક વીરવાણી સુણ્યા પછી કલમ કાબુમાં રહે જ શી રીતે ?

---

* આ વિચિત્ર શબ્દનો અર્થ મને કોઇ શીખવશે ? ખુદ નર્મકોશમાં એ નથી ને નથી સાર્થ જોડણીકોશમાં પણ. એ આપણા જૂનામાં જૂના કોશનો કરનારો મરી ગયો ૪૭ વર્ષથી અને આ નવામાં નવાના કરાવનારને પણ પૂછનારે સૂતાં છે તેની કબરમાં, આજે સાત દિવસથી. એટલે આવું દુઃખ જઇને રડવું પણ ક્યાં ?

૨

તમે ત્રૈમાસિક ' કૌમુદી ' જોયનું ને ? અને એ નહિ તો ' ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર ' ને તો ઓળખો છો ને ? બરાબર એવડો જ લાંબો પહોળો-ડેમીકદનો-' ડાંડિયો ' હતો પણ જાડો એ બેમાંથી એકે જેટલો નહિ. રોકડા આઠ જ પાના તેનાં દર પખવાડિયે છપાતા અને આજે કલ્પવી પણ કઠણ એટલી હોંસથી વંચાતા. વાંચનાર ત્રણ હજાર હતા તેના અને ખરીદદાર ગ્રાહકો કેલી માણુસો, એવો એક અંદાજ તેમા જ એક સ્થળે છપાયો છે. આમ તેના મફતિયા વાચકો અઢી હજારથી પણ વધુ હતા એ પરથી સમજાય છે કે ચોપાનિયાં માગીતાગીને વાચવાની પ્રથા પાડયાનું માન આપણો યુગ ખાટી શકે તેમ નથી એ પુણ્યપરંપરા છેક નર્મદયુગથી ચાલી આવે છે.

૧૮૬૫ ના એક અંકમાં, પ્રસંગવશાત્ ગુજરાતીઓને બે કોલમ ભરીને ગાળો દીધા પછી ' ડાંડિયો ' તેમને, તુર્તમાં જો તેઓ ન સુધરે તો, દમ બીડાવે છે, " નહી તો પછી . . ...છેક નાગો થઇને માર મારીશ " પણ નહિ તોયે, ભલા ડાંડિયા ! તુ નવસ્ત્રો નહોતો ક્યારે ? તેં પુંઠા જેવી ચીજ જાણી'તી જ કે' દા'ડે ? એતો અમ બધા શિષ્ટાચારના ખાને કપાળે ચોટયું છે કે ચોપાનિયાને પુંઠા તો ચોઢવા જ, પણ વળી પાછા રંગીલા ને રૂપાળા, અને તેમ દર સાતમે કે ત્રીસમે દહાડે પાછા બદલવા- તે અમર કરેલ ફણુમવાડીની વારાંગનાઓની પેઠે જ. તું તો એ વિષયમા ખરેખરો નસીબદાર હતો તારા હેતના કાકા ' મેઘજીભાઇ, ઉર્ફે શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના દેવ જેવા દિગંબર, તેવો તુંય હતો દિગંબર. તુ સરખા સત્યના સેવકને વળી આચ્છાદન શો ? અમારા કવિએ ને મેં મળીને ગાયુ જ છે ને ?—

> સિહને શા શસ્ત્ર ? સત્યને વસ્ત્ર શા ?
> સત્યના અમૃતને ઓળખો છો,
> વસ્ત્રના જહરને પાળખો છો

વસ્ત્રના ઝેર,ને સત્યના પણ ઝેર ! એ અમૃત તો આય દે બને છે એ આપણા બેઉનો તો અનુભવ છે સત્ય આપણા દરેક ભાગને પહેલા તો કડવું એળિયો જ લાગેલું એવો એળિયો પીરસવો તને કયારે નહોતો ગમ્યો ? તેનો વેચનાર થઇને ફરવામા પણ તે ચોસઠની પહેલી નવે બરે ભારે મજા માણેલી, તે આવી

"એળીઓ લોરે એળીઓ વા વા શું મઝેનો છે! ખાશે તે પણ પસ્તાશે ને નહી ખાએ તે પણ પસ્તાશે" આવી બુમ પાડતો જ્યારે હું જતો હતો તેવામા એક બે આજકાલના વધેલા પુરૂષોએ મને બોલાવી પુછયુ " અયના જોઉ તારો એળીઓ ? મેં જવાબ દીધો ભાઈ મારો એળીઓ આલવાનો નથી. મારે એક વાત કહેવાની છે અને તે તમને કડવી એળીઆ જેવી લાગશે માટે હું એને એળીઓ કહુ છુ. પણ તે જરાએ ખોટી નથી. જુઓ સાંભળો

પછી, તે સમયે જે કાળજ્વરના ચેપ વડે લોકો રાજીખુશીથી ને ઉઘાડી આંખે પીડાવા ઈચ્છતા હતા એ શેરસટ્ટાથી થતી ખરાબીઓ ને ખુવારી વર્ણવી તે આમ એકી સાથે મહોકાણ માંડી અને પ્રાર્થના કરી હતી.

હાય હાય ! ભાઇ તમને આ કડવુ એળિયા જેવુ લાગશે કે ઝેહેર જેવુ લાગશે. પણ ભાઈ સાચી છે રે સાચી, વાત સાચી છે. ઈશ્વર તુ આ મારો એળીઓ ઘણાઓ લે એવી તેમણે પ્રેરણા કર ! માટે ભાઇ જાવો તમે ઘેર, કંઈ સમજજો ને બીજાને સમજાવજો. હુ તો મારે બુમ પાડવાનો કે

" એળીઓ લો રે એળીઓ !"

એ તો બધું બરાબર. પણ હેં ડાંડિયા ! તારું વ્યાકરણ તે આવું કેવું ' ' જ્યારે ' પછી ' ત્યારે ' આવે કે ' તેવામાં ' ? તને કોઈએ સુધાર્યો પણ નહિ ? અમે કોઈ તો એવી નકલ કરીએ કે તુર્ત, ટાંપીને જ બેઠેલા મદુભાઈ માસ્તર અમારી કાનપટ્ટી પકડે છે. ને તારી હરગોવિંદદાસભાઈએ કેમ ન પકડી ? કે પછી, તું કોઈથી જ ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો એટલે એ મોટા ભાષાવિશારદને પણ તેં મારા કોઈ નવતર વ્યાકરણશાસ્ત્રાર્થ વડે મહાત કરેલા ?

૩

' ડાંડિયો ' કવિ નર્મદાશંકરનું પત્ર ગણાય છે. એ હતું પણ તેમનું જ—જો કે પોતે તેમાં લખતા થોડું; એણે જેની જેની પર ટીકાના ' દસામણા પણ વજ્જપાત '[૧] વરસાવ્યા તે ગર્વની સાથે વેર પણ કવિને જ થયું—જો કે એ વજ્રે વિછોડનાર ઇન્દ્રો તો બીજા હતા. આ બધુ ખરૂં, પણ ' ડાંડિયો ' કાઢવાનો ખ્યાલ નર્મદનો પોતાનો નહિં, તેમજ, તેનું નામ પણ તેણે પાડયું નહોતું. ' જૂનું નર્મગદ્ય ' માંનાં ' ડાંડિયા ' વાળાં લખાણોના વાંચનાર સારી રીતે જાણે છે તેમ, આજથી સિત્તેરેક વર્ષ પરના સ્ટોરિયા મુંબઈગરા ગુજરાતીઓથી કંટાળીને નર્મદે પોતે જે ભાવના ભાળેલી, તે તો એટલી જ કે બીજાઓની જેવા ફંદ કે કુછંદમાં ન પડતા નાની ખાનગી વિદ્યાપ્રેમીઓની કલબ કાઢવી ને તેમાં વિદ્યાવિષય અને દેશસુધારણાને લગતી " ટેબલ ટાક (જમતા જમતાં ચાલતા તડાકા) " કરવી. આ ભાવનાને ઉપાડી લઇ તેને પાક્ષિક પત્ર 'ડાંડિયા' નું રૂપ આપવાનું સૂચવનાર નર્મદના 'પરમ સ્નેહી' નામે ગિરધરલાલ દયાળદાસ હતા, અને પત્રનું નામ સૂચવનાર ('બુદ્ધિવર્ધક'માં કેટલુંક લખનાર) નગીનદાસ તુળસીદાસ નામે કૉલેજિયન હતા મતલબ, 'ડાંડિયા' એ જે અસામાન્ય સેવા કરી ને જેને માટે જીવતા જીવત જ એ 'અમર પ્રસિદ્ધિ' પામ્યો, તે માટેનો વધુમાં વધુ જશ નર્મદાશંકરને પોતાને આપ્યા પછી આપણે જે એ તત્કાલીન અગ્રણી પત્રકારોના ઋણી છીએ તેમને સંભારીને જ આગળ આપવું ઘટે.

એ ત્રણ સિવાય પણ 'ડાંડિયા' દ્વારા ગુજરાતી માનસ પર શાસન ચલાવનાર કેટલાક ઇન્દ્રરાજો હતા જ રાજા સમી સત્તાને તેઓ ચલાવતા અને રાજાની અડગ હિંમતથી તેઓ પોતાનું વક્તવ્ય રજુ કરી દેતા એમનું રાજાપણું એક વધુ બાબતમાં પણ સાર્થ હતું—અધાર પછેડો અમુક મધ્યકાલીન રાજાની માફક તેમણે ઓઢયો હતો. ફેર એટલો કે પેલા રાજાએ નગર ચર્ચા જોવા અને રાતે પછેડો ઓઢેલો ત્યારે આ બધાઓ નગરચર્ચા ગાતા અને દહાડે એ ઓઢતા —ખરૂં નામ આપ્યા વિના ને બારાખડીનો જે મોજમાં આવ્યો તે અક્ષર પોતપોતાને માટે વાપરીને જ દરેક 'ડાંડિયા' લેખકે ડાંડી પીટી છે. આ રીતે,

પુ૦ કે લ૦	એટલે	નર્મદાશંકર લાલશંકર
ગ૦	,,	ગિરધરલાલ દયાળદાસ
ન૦	,,	નગીનદાસ તુળસીદાસ
ક૦	,,	કેશવલાલ ધીરજરામ
ચિ૦	,,	શ્રીધર નારાયણ
ઠ૦	,,	ઠાકોરદાસ આત્મારામ

૧ નવલરામકૃત 'કવિજીવન'

એ પુ રુ વ ઇત્યાદિનો ઉધડતલ આજે કોઈ પણ હયાત ગુજરાતી જાણતો હોવાનો સંભવ નથી અહીં જે ખરા નામ દરેકના આપ્યા છે, તેને માટે રા મણિલાલ ઇચ્છારામવાળી પ્રતનો આધાર છે સ્વ ઇચ્છારામભાઈના પોતાના હસ્તાક્ષરે એ નામો દરેક સહીથી જોડે લખાયલા છે પાછળના અંકોમા જે નવી સહીઓ 'ન ' ૨ ' વગેરે નજરે ચડે છે, તેના ખરા નામ ત્યા નથી—કે બહુધા નથી—એટલે એ શોધવા હવે તો અશક્ય જેવા જ

સાહસ કરવાનો મહિમા વારવાર ગાનારા એ યુગમા પણ કોઈ હિંદુ છાપખાનદારે 'ડાંડિયો' છાપવાનુ સાહસ કરવા ના પાડી હોય કે ગમે તેમ, પણ ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ સુધીના જે અકો મને જોવા મળ્યા હતા તે દરેકમા તો મુદ્રકનુ નામ 'નાનાભાઈરુ રાણીના' કે 'નવરોજી ફરામજી' કે 'પાલણજી નસરવાનજી' છે એમને હાથે તે પહેના ધોબીતળાવ તથા કાલબાદેવીમા કોઇક જગ્યાએ ને પછી (માર્ચ ૧૮૬૮ થી) 'પાએધોણીના રસતા' ઉપર ક્યાક છપાતુ લખનાર બધા સંસ્કારી હિંદુઓ હતા એ જોતા, પારસી મુદ્રકે એ એક દરે સારી ભાષાશુદ્ધિ જાળવી ગણાય, બીજી બાજુ, 'પાએધોણી' અને 'ઈઆદી' જેવા શબ્દો એમના પ્રેસના જ કોઈક હજી ઘડાતા પ્રૂફરીડરે પસાર થવા દીધો હશે ને ?—સાન શુદ્ધ માની ને

૪

આપણે ' કુમાર ' વાચીએ ત્યારે શૌર્યથી યતગની ઉડીએ છીએ, ' પ્રસ્થાન ' વાચીએ ત્યારે હિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર કાલે જ સવારે શી રીતે થઈ જાય, તેની યોજનાઓ ઉકેલીએ છીએ, ' સાહિત્ય ' વાચીએ ત્યારે તળપદું ગુજરાતી ભણવા લાગીએ છીએ, ' કૌમુદી ' વાચીએ ત્યારે—

પણ બહુ દષ્ટાતોની જરૂર નથી. જરુર છે તે આ સવાલોના જવાબોની આપણા બાપ દાદાઓ ' ડાંડિયો ' વાચતા ત્યારે તેમાથીએ મને શુ મળતુ ? સામાન્યત તેના અકોની યોજના અને પદ્ધતિ કેવી હતી ? તેની શૈલીમા મુખ્યત્વે કયા ગુણ હતા ?

' ડાંડિયો ' ને પહેલે જ પાને સપદ્ય અગ્રલેખ પ્રાસગિક વિષય પર આવતો (તેના કેટલાક નમૂના ' જૂનુ નર્મગદ્ય ' મા છે જ) પછી સામાજિક કે રાજકીય નાનો લેખ હોય ત્યાર પછીના બેક પાના શેરસટ્ટાને જિન્સી દુરાચારને વસ્તુ તરીકે લઇને લખેલા મશ્કરીબાજ કે કટાક્ષમય કલ્પનાચિત્ર કે રેખાચિત્રમા યા તો સવાદ કે સ્વપ્નમા રોકાય, તેમા કલાતત્ત્વ આછુ પાતળુ અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નીતિબોધ ઠીકઠીક પ્રમાણમા હોય અને પછીના બે પાના કેટલીક ટુકી નોંધો—જેમાં કોઈ સ્થાનિક અધિકારીના જુલમની વાત હોય, કોઇ સામાજિક બદીને ઉઘાડી પાડી હોય, કે હરીફ કવિબળિ પર પિસ્તાન પાડવામા આવી હોય—લખવામાં વપરાય આટલે પહોચે ત્યા અક પૂરો થવા આવ્યો હોય તો પણ છેક છેવટનુ પા-અર્ધું પાનુ નાણા સબધી પોતાની માઠી સ્થિતિના રુદનગીત ગાના ખાતે તેને ઘણીવાર રાખવુ પડતુ તેમા સામાન્ય રીતે તો લવાજમ વહેલા ભરો એવી નોટિસ મૂકી હોય ને નામ ગ્રાહક લેખે નોધાવીને પત્ર લીધા છતા પૈસા વેળાસર ન ભરનારને ટાઢા કે ઊંહાળા ડાહામ દીધા હોય, પણ ' ડાંડિયો ' નો પહેલો અવતાર ૧૮૬૫ ની આખરે પૂરો થયો તેવામા એક બે વાર આશ્રયદાનની દાઝી-વણુ દાઝી માગણી પણ ' સત્ય વીર ને રસિક ટેકીપણુ ' વાળા તેના પ્રણેતાના એ પરે કરવી પડેલી

એ તો બધું બરાબર. પણ હેં ડાંડિયા! તારું વ્યાકરણ તે આવું કેવું! 'જ્યારે' પછી 'ત્યારે' આવે કે 'તેવામાં'? તને કોઈએ સુધાર્યો પણ નહિ? અમે કોઈ નો એવી નકલ કરીએ કે તુર્ત, ટાંપીને જ બેઠેલા મદુભાઈ માસ્તર અમારી કાનપટ્ટી પકડે છે. ને તારી હરગોવિંદદાસભાઈએ કેમ ન પકડી? કે પછી, તું કોઈથી જ ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો એટલે એ મોટા ભાષાવિશારદને પણ તેં મારા કોઈ નવતર વ્યાકરણશાસ્ત્રાર્થ વડે મહાત કરેલા?

૩

'ડાંડિયો' કવિ નર્મદાશંકરનું પત્ર ગણાયું છે. એ હતું પણ તેમનું જ—જો કે પોતે તેમાં લખતા થોડું; એણે જેની જેની પર ટીકાના 'હસામણા પણ વજ્રપાત'[૧] વરસાવ્યા તે સર્વની સાથે વેર પણ કવિને જ થયું—જો કે એ વજ્રો વિંછોડનાર ઈન્દ્રો તો બીજા હતા. આ બધું ખરું, પણ 'ડાંડિયો' કાઢવાનો ખ્યાલ નર્મદનો પોતાનો નહિ, તેમજ, તેનું નામ પણ તેણે પાડ્યું નહોતું. 'જૂનું નર્મગદ્ય' માંનાં 'ડાંડિયા' વાળાં લખાણોના વાંચનાર સારી રીતે જાણે છે તેમ, આજથી સિત્તેરેક વર્ષ પરના સટોરિયા મુંબઈગરા ગુજરાતીઓથી કંટાળીને નર્મદે પોતે જે ભાવના ભાળેલી, તે તો એટલી જ કે બીજાઓની જેવા ફંદ કે ફુચ્છંદમાં ન પડતાં નાની ખાનગી વિદ્યાપ્રેમીઓની ક્લબ કાઢવી ને તેમાં વિદ્યાવિષય અને દેશસુધારણાને લગતી "ટેબલ ટાક (જમતાં જમતાં ચાલતા તડાકા)" કરવી. આ ભાવનાને ઉપાડી લઈ તેને પાક્ષિક પત્ર 'ડાંડિયા' નું રૂપ આપવાનું સૂચવનાર નર્મદના 'પરમ સ્નેહી' નામે ગિરધરલાલ દયાળદાસ હતા; અને પત્રનું નામ સૂચવનાર ('બુદ્ધિવર્ધક'માં કેટલુંક લખનાર) નગીનદાસ તુળસીદાસ નામે કૉલેજિયન હતા. મતલબ, 'ડાંડિયા' એ જે અસામાન્ય સેવા કરી ને જેને માટે જીવતાં જીવત જ એ 'અમર પ્રસિદ્ધિ' પામ્યો, તે માટેનો વધુમાં વધુ જશ નર્મદાશંકરને પોતાને આપ્યા પછી આપણે જે બે તત્કાલીન અગ્રણી પત્રકારોના ઋણી છીએ તેમને સંભારીને જ આગળ આપવું ઘટે.

એ ત્રણ સિવાય પણ 'ડાંડિયા' દ્વારા ગુજરાતી માનસ પર શાસન ચલાવનાર કેટલાક ઇન્દ્રરાજો હતા જ. રાજા સમી સત્તાને તેઓ ચલાવતા અને રાજાની અડગ હિંમતથી તેઓ પોતાનું વક્તવ્ય રજુ કરી દેતા એમનું રાજાપણું એક વધુ બાબતમાં પણ સાર્થ હતું—અંધાર પછેડો અમુક મધ્યકાલીન રાજાની માફક તેમણે ઓઢ્યો હતો. ફેર એટલો કે પેલા રાજાએ નગર ચર્ચા જોવા અને રાતે પછેડો ઓઢેલો ત્યારે આ બધાઓ નગરચર્ચા ગાતા અને દહાડે એ ઓઢતા —ખરૂં નામ આપ્યા વિના ને બારાખડીનો જે મોજમાં આવ્યો તે અક્ષર પોતપોતાને માટે વાપરીને જ દરેક 'ડાંડિયા' લેખકે ડાંડી પીટી છે. આ રીતે,

પુ૦ કે લ૦	એટલે	નર્મદાશંકર લાલશંકર
ગ૦	,,	ગિરધરલાલ દયાળદાસ
ન૦	,,	નગીનદાસ તુળસીદાસ
ક૦	,,	કેશવલાલ ધીરજરામ
ચિ૦	,,	શ્રીધર નારાયણ
ઠ૦	,,	ઠાકોરદાસ આત્મારામ

૧ નવલરામકૃત 'કવિજીવન'

એ પુ રુ વ ઈત્યાદિનો ઉકેલ આજે કોઈ પણ હયાત ગુજરાતી જાણતો હોવાનો સંભવ નથી અહીં જે ખરા નામ દરેકના આપ્યાં છે, તેને માટે રા મણિલાલ ઇચ્છારામવાળી પ્રતનો આધાર છે સ્વ ઇચ્છારામભાઈના પોતાના હસ્તાક્ષરે એ નામો દરેક સહીથી જોડે લખ્યા થયા છે પાછળના અંકોમા જે નવી સહીઓ 'ન' 'ર' વગેરે નજરે ચઢે છે, તેના ખરા નામ ત્યાં નથી—કે બહુધા નથી—એટલે એ શોધવા હવે તો અશક્ય જેવા જ

સાહસ કરવાનો મહિમા વારવાર ગાનારા એ યુગમા પણ કોઈ હિંદુ છાપખાનદારે 'ડાંડિયો' છાપવાનુ સાહસ કરવા ના પાડી હોય કે ગમે તેમ પણ ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ સુધીના જે અંકો મને જોવા મળ્યા હતા તે દરેકમા તો મુદ્રકનુ નામ નાનાભાઈરુ રાણીના' કે 'નવરોજી ફરામજી કે 'પાલણજી નસરવાનજી' છે એમને હાથે તે પહેલા ધોબીતળાવ તથા કાલબાદેવીમા કોઈક જગ્યાએ ને પછી (માર્ચ ૧૮૬૮ થી) 'પાએધાણીના રસ્તા' ઉપર ક્યાંક છપાતુ લખનાર બધા મસ્કારી હિંદુઓ હતા એ જોતા, પારસી મુદ્રકે એ એક દરે સારી ભાષાશુદ્ધિ જાળવી ગણાય, બીજી બાજુ, 'પાએધોણી' અને 'ઈઆદી જેવા શબ્દો એમના પ્રેમના જ કોઈક હજી ઘડાતા અક્ષરીકરે પસાર થવા દીધો હશે ને ?—આન શુદ્ધ માની ને

૪

આપણે 'કુમાર વાચીએ ત્યારે શૌર્યથી થનગની ઉઠીએ છીએ, 'પ્રસ્થાન' વાચીએ ત્યારે હિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર કાલે જ સવારે શી રીતે થઈ જાય, તેની યોજનાઓ ઉકેલીએ છીએ 'સાહિત્ય' વાચીએ ત્યારે તળપદુ ગુજરાતી ભણવા લાગીએ છીએ 'કૌમુદી' વાચીએ ત્યારે—

પણ બહુ દૃષ્ટાંતોની જરૂર નથી જરુર છે તે આ સવાલોના જવાબોની આપણા બાપ દાદાઓ 'ડાંડિયો' વાચતા ત્યારે તેમાથીએ મને શુ મળતુ ? સામાન્યત તેના અંકોની યોજના અને પદ્ધતિ કેવી હતી ? તેની શૈલીમા મુખ્યત્વે કયા ગુણ હતા ?

'ડાંડિયો' ને પહેલે જ પાને સપદ્ય અગ્રલેખ પ્રાસગિક વિષય પર આવતો (તેના કેટલાક નમૂના જૂનુ નર્મગદ્ય 'મા છે જ) પછી સામાજિક કે રાજકીય નાનો લેખ હોય ત્યાર પછીના એક પાના શેરસટ્ટાને જિન્સી દુરાચારને વસ્તુ તરીકે લઈને લખેલા મશ્કરીબાજ કે કટાક્ષમય કલ્પનાચિત્ર કે રેખાચિત્રમા યા તો સવાદ કે સ્વપ્નમા રોકાય, તેમાં કલાતત્ત્વ આછુ પાતળુ અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નીતિબોધ ઠીકઠીક પ્રમાણમા હોય અને પછીના બે પાના કેટલીક ટુકી નોધો—જેમા કોઈ સ્થાનિક અધિકારીના જુલમની વાત હોય, કોઈ સામાજિક બદીને ઉઘાડી પાડી હોય, કે હરીફ કવિબળિ પર પિસ્તાલ પાડવામાં આવી હોય—લખવામાં વપરાય આટલે પહોચે ત્યા અંક પૂરો થવા આવ્યો હોય તો પણ છેક છેવટનુ પા–અર્ધુ પાનુ નાણા સબધી પોતાની માઠી સ્થિતિના રુદનગીત ગાના ખાતે તેને ઘણીવાર રાખવુ પડતુ તેમા સામાન્ય રીતે તો લવાજમ વહેલા ભરો એવી નોટિસ મૂકી હોય ને નામ ગ્રાહક લેખે નોધાવીને પત્ર લીધા છતા પૈસા વેળાસર ન ભરનારને ટાગા કે ફુફાળા ડામ દીધા હોય પણ 'ડાંડિયો' નો પહેલો અવતાર ૧૮૬૫ ની આખરે પૂરો થયો તેવામા એક બે વાર આશ્રયદાનની દાઝી–વણુ દાઝી માગણી પણ 'સત્ય વીર ને રમિક ટેકીપણુ' વાળા તેના અણેતાના એ પત્રે કરવી પડેલી

લખાણોની થોડીક વિગતોમાં ઊતરીએ તો, 'ડાંડિયો'માં ઘણી વાર કવિઓ, કોશ અને વ્યાકરણની ચર્ચાઓ આવતી, કોઈ વાર એ ગદ્યયોગીઓ 'સત્યદીપક' કે 'ટીકાકાર'ને યથાપ્રસંગ ચીમટી કે ચીમટો પણ મારી દેતો, એમ જ, ગોર્યા કરતી બુદ્ધિવર્ધક—૧ એ સભા વર્ષની કારકિર્દીનું તેણે પોતેજ કાઢેલ સરવૈયું આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આપ્યું છે આ પરિચયનોંધ પણ મુખ્યત્વે એટલા અંકો પરથી જ લખી છે સભા, જેનો સ્થાપક નર્મદ પોતે હતો, તેને ઢંઢોળવાના પ્રયાસ 'ડાંડિયો' કરતો અને ફૉર્બ્સ ગુજરાતી સભામાં દક્ષિણીઓ પેઠા બદલ ફરિયાદ પણ પોતાની વાચકજનતા સમક્ષ તે કરતો, વર્નાક્યુલર સોસાયટી ને દલપતરામને તો છોડે જ શેનો ? દલપતરામજીની વિરુદ્ધ તો 'દલપતબુદ્ધિ દલભંજન' 'લખનાર અમતવદેશી' (હીરાચંદ કાનજીનું લખેલું, તા ૧—૯—૧૮૬૫ના અંકમાનું) છાપીને એ કવીશ્વરના 'કાવ્ય દોહન'ની અનેક તરેહની મોટી નાની ભૂલો બતાવી હતી, એ જ કવિ હીરાચંદે જ્યારે 'ડાંડિયા'ને દરબાર એ જ વરસના એપ્રિલમા રાવ ખાધી કે પ્રેમચંદ ગેર જેવા લખપતિ મને મદદ કરતા નથી ત્યારે દરબાર સાહેબે એકેકો ટપલો ભિખારી કવિ અને તાલેવંત શેઠને— 'ભર્યામા ભરે ને ભૂખ્યામા ભૂલે' એવા એ શેઠને—માર્યો હતો, એવો સવાલ પણ ઉઠાવે કે મહીપતરામ ઑફિસ બહાર પણ રાવસાહેબ શી બાબત કહેવાય છે ? ને, એમના નાત સાથેના ઝગડામાં પણ કૂદી પડે, વળી એમને એમ જ 'ડાંડિયો' કેટલીય વાર ભાવનગરના રાજ્યકારભારને લોકબત્રીસીએ ચઢાવતો, સરકારના 'સમ્મરી સેટલમેંટ' ઉપજાવેલો ત્રાસ પોકારતો, મુરશીદ પુરની મ્યુનીસપાલ કમીટી' વિશે પોતાની રીતે કાલ્પનિક સંવાદ રચતો, એવા જ સંવાદ—પણ અશ્લીલતાની છાટવાળા—રંગીલી વહુ ને મનમોહનદાસ વચ્ચે કે બગડેલ શેઠાણીઓ ચંદા ને લલિતા ને રતિ ને માલતી વચ્ચે કરાવતો, કોઈ વાર "સાભળો વૈષ્ણવો ! ડાંડિયાને છોડો મા" વગેરે શબ્દોથી તે કાળના પેમલા વૈષ્ણવ પંચના ચાળા પાડી તેની હાસી કરતો, તો કોઈ વાર "અરે ઓ ભરુચ બેંકના શેરહોલ્ડરો !" એવા સંબોધનથી શરૂઆત કરી, પોતાના 'વેતાળે આપેલ બાતમી પરથી એ ભાગીદારોને પાણી ચઢાવતો કે ખંધા ડિરેક્ટરોને કેમ ખોખરા કરવા, અને કદીક કદીક, એવી સખ્ત નેકદિલ અવમાન નોંધો એ લખતો—જગન્નાથશંકર શેઠને ફૉર્બ્સ સાહેબ વિશે પાસઠના ઑગસ્ટ—સપ્ટેબરમા લખે છે તેવી—જેવી આપણામાંના બહુ થોડા લખી શકે છે

૫

"જેમ મોર બપૈયા મેઘને માટે આતુર હોય છે તેમ ગરીબ તવંગર, મૂરખ ભણેલ સ્રીને પુરુષ સહુ પેહેલી પંદરમીના ડાંડિયાને માટે વાટ જોતા બેસી રહે છે"[૧] એક વર્ષને અંતે નર્મદે પોતે નોંધેલી આ હકીકત છે ડાંડિયાની આગલી બધી લોકપ્રિયતા—મુંબાઈની ઉપડેલી, આખું ગુજરાત વીંધી કાઠિયાવાડમાં ય વિસ્તરી, ઠેઠ કચ્છ લગી પહોંચેલી—જેમ તેમાના ઉપર્યુક્ત વિષયોની સજીવતાને લીધે હતી, તેમ તેની શૈલીના પ્રભાવ વડે પણ હતી એ કાળે મુકાબલે આછા સાહિત્ય સંસ્મરવાળા જે 'માસિકમંથ' 'બુદ્ધિવર્ધક', 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' તેમાનો એકે નર્મદને મતે ખરેખરો ગદ્યમંથ ન હોતો, તેમજ, મરાઠી અંગ્રેજી પરથી ઉપજાવેલી તરજુમિયા

૧ જૂનું નર્મગદ્ય પૃ૪ ૩૭૪.

કે સ્વતંત્ર વાચનમાળા સિવાયનું સાહિત્ય પણ લોકોને વાંચવા મળતું નહોતું. એવી દશામાં જે અસંતોષ અનિવાર્ય, એ પારખી લઈને તેણે અને તેના સહકારીઓએ તે સમયે તો ખરે જ અપૂર્વ અને આજે પણ વિશિષ્ટ ગણાય તેવું ગદ્ય 'ડાંડિયા'માં સર્જીને, માત્ર પદ્યશોખી પ્રજાને ગદ્યશોખી પણ કરી.

ગદ્ય વાંચવાને અણટેવાયલી પ્રજાને એ વાંચતી કરવા 'ડાંડિયા' એ પોતાના સમયના પત્રકારે ગદ્યની જે શૈલીનાં બીજ રોપ્યાં અને જેને યથાસંસ્કાર ખીલવી, તેમાં આજના રસન વાચકને સુઘડતા ઓછી જણાશે અને લાલિત્ય તો કદાચ બિલકુલ નહિ જડે. એ મર્યાદાઓને જો વાચક ધૈર્યથી નભાવી લે, તો પછી, ગુણપક્ષે, તેને એ લખાણોમાં પ્રાથમિક ઉછળતું જોમ અને કેટલીક મજેદાર તરવરાટ જણાશે; અને તાકયું તીર મારે જ રહેનારી સચોટતા ને તીક્ષ્ણતા પણ જણાશે. કેવળ ભાષા પરત્વે જ બોલીએ તો, 'ડાંડિયા'ની ભાષા તે એ યુગના કેટલાક સૌથી વધુ સુશિક્ષિતોની ભાષા છે. સ્ટીલ અને એડિસનને જેમણે નમૂના તરીકે સ્વીકારેલા તેમની ભાષા પર અંગ્રેજીનો પ્રભાવ હોય જ. સંસ્કૃતનો રંગ પણ તેમને ઠીકઠીક લાગ્યો છે. પણ સંસ્કૃતે એમના ગુજરાતીને આડંબરી ન કર્યું અને અંગ્રેજીએ તેને (પછીના ઘણા સાહિત્યકારોનું કર્યું છે તેમ) ગાંડગળફાદાર ન કર્યું. આ દૂષણોથી મુક્ત રહી તે ગદ્ય એકંદરે ગૌરવવાળું બન્યું તે શાથી? એટલા માટે કે તેના લેખકો જૂના દેશી કવિઓના સારા અભ્યાસી તેમ જ સમકાલીન દેશી પ્રજાના અખંડ સંસર્ગી હતા. ગુજરાતની અને ગુજરાતી વાઙ્મયની રસાળ નક્કર ભૂમિ પર તેમના પગ સુસ્થિત હતા એટલે પારકી કે પુરાણી અસરોએ તેમને ડોલાવ્યા પણ ડગાવ્યા નહિ— એ અસરોને તેમણે વિવેકપૂર્વક ઝીલી પણ તેના ચરણરજ બની ગયા નહિ. તેઓ આમ કુદરતી ગુજરાતીના ઉપાસક હતા તેથી જ કુદરતી ગુજરાતીના–વિધાયક–અલબત્ત, પોતાના દેશકાલાનુસાર –બની શકયા. આ તેમનું શુદ્ધ ગુજરાતીપણું જેમ તેમની એકંદર લખાવટમાં અને સીધી ચોટદાર વાકય રચનાદિકમાં પ્રગટ થતું આપણે જોઇએ છીએ તેમ જ ઠેરઠેર વેરાયલી યથાયોગ્ય ગુજરાતી કહેવતો ને લોકોક્તિઓમાં અને અસરકારક વાર્તાલાપી ગુજરાતી રૂઢિપ્રયોગોમાં પણ જોઇએ છીએ. દૃષ્ટાંત તરીકે 'ટકચંદશાને ઘેર મોહોકાણ'માંથી[1] નીચેના બે ઉતારા જુઓ. ગૃહસ્થ માણસ લૉજમાં પડી સરોરિયા બને ત્યારે તેને માથે શાં વીતક વીતે છે તેની કથનીમાંથી લીધેલા એ નમૂના ઘણી રીતે 'ડાંડિયા'ની લાક્ષણિક શૈલીમાં કેટલેક અંશે લખાયલા હોઇ, 'ડાંડિયા'ની આ પ્રથમ દર્શની નોંધના સમાપનની ગરજ પણ બરાબર સારશે :

[૧.] નશીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. ભીખા લડાવે પળીપળી ને રામ લડાવે કુપા. શેઠ ઉઠયા તો કાંઇ કરશે, પણ શેઠમાં કાંઇ દમ ન મળે એટલે પાછા લાંબા થઇને સુતા, અને આખરે હામના હામ આ વી રહ્યા. એ પ્રમાણે ટકચંદશાને થયું. ટકચંદશા જાતના ઢીંગતોળ; પણ સારાં ભાયેગે તેના બાપ લપોડચંદશાએ તેને અંગ્રેજી કેળવણી આપી તેથી નાનપણમાં કોઇ ગાંધીની દુકાને પડીકાં બાંધવા બેસવાને બદલે તેને ખુરશી ટેબલનો સારો રોજગાર મળ્યો. ટકચંદશા અસલથી બુટ્ટી તો ખરા. વાત કરવામાં બોલબોલમાં ટોપલેટોપલા શાકેર વાપરે. પેટમાં દોહોડ હાથની થાળી. પ્રપંચ તો નખથી તે શીખા સુધી એટલો તો ઠસીઠસીને ભરેલો, કે તેને પાંસળે પાંસળે ડાહામ દે તો પણ પાપ ન લાગે. એ વાતોના ગુણ એટલે ખટપટ, ગડબડસડબડ કરી ટકચંદશા મોટી ખુરશી પામ્યા અને જરા પંકાયા. પણ ખીલાડીને તે ખીર કેમ પચે ? ઢેડીને હવાલદારે માની એટલે ઢેડી ધરતી ઉપર પગ ન મુકે એમાં નવાઇ શી ? ટકચંદશા તો છેક ટોચ હપર બેઠા, એટલે જાણે સાતમાં

[1] તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૬૫ નો અંક; લખનાર, 'મિત્ર',

આસમાન ઉપર ગયા હોય તેટલો તેના મગજમાં તોર આવ્યો. બધામાં હું જ ડાહ્યો એવો તેનામાં ગુમાન ગયો. કાયદો તો થોડો પણ ઉઠાવેલો: રૈયતનું કામમાં કંઈ માથું ઘાલેલું અને દુશ્મનદારી તો પોતાના બાપ દાદાની કેદેવડાવે, એટલે પછી કસર શાની રહી ? ... ...

[૧.] સાલાં[1] આપણાં કદમજ બખતાવર છે ! જ્યાંહાં જાય ઉંહાં ત્યાંહાં સમુદર સુકા ! આપણે જ્યાંહાં જઈએછ ત્યાંહાં સાતડેસાત ! પણ એમાં મારો નહીં પણ કરમનો વાંક. ખંખેરાયા તો જબરા, પણ હવે બાહારથી ડોળ રાખવું. લ લાછના બજાદની પેઠે પેટમાં ખાલ પણ ફુંફાં કરતાં ચાલવું. મીઆં પડે પણ ટંગડી ખડી એમ રાખવું.

૧. આ ફકરો ટેકચંદશાની પોતાની ઉક્તિઓમાંનો છે. બીજાની વાત રામજી જાણે. બીજો કાંઈ ઈલાજ છે ? ચોરની મા કોઠીમાં મોઢું ઘાલીને રડે ! મને મારી જાતને વાસ્તે થોડી ફિકર છે પણ આ મારો ડફોળચંદ છોકરો છેક સાઠીત્રણ છે, પથરનો ભમરડો કાળા અક્ષરને કુટી મારે તેની આગળ શી વલે થશે ? [1]

૧. આ નોંધ માટે ભેગી કરેલી બધી સામગ્રી હજી વપરાઈ નથી. (૧) ડાંડિયાના પહેલાજ અંકે ઉપજાવેલી અસામાન્ય અસર વિશેનો તેનો ફકરો; (૨) તેની લવાજમો સંબંધી યાદ આપવાની કે પોતે ક્યાં છપાય છે તે જાહેર કરવાની વિચિત્ર રીત; (૩) તેનો પહેલો અવતાર પૂરો થયો ત્યારની તેણે લખેલી ‘ રામ બોલ: ’ ને ‘ જયરામ ’ વાળી નોંધ: આ અને બીજું કેટલુંક બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ બીજે સ્થળે-સમયે થશે. અહીં સ્થળ ને સમય, બેઉનો મોટો સંકોચ થઈ ગયો છે.

નર્મદશતાબ્દી

(મરાઠી સાખીનો રાહ)

૧

આજ શતાબ્દી કવિનર્મદની મહાગુજરાત ઉજવે છે,
વીર વન્દનના–ગુણકીર્તનના લ્હાવ અનેરા લે છે;
“ જય નર્મદનો ” ગાજે ! નર્મદ સર્વ દિલે વિરાજે !

૨

ગુજરાતી ભાષાને નર્મદ તેં ઓજસ્વી કીધી,
ગદ્યતણું પિતૃપદ પામી નર્મદશૈલી દીધી,
નર્મદ, ધન્ય જીવ્યું તારું ! નમતું નિત્ય શીર અમારું !

૩

ઘૂમ્યોઘૂમ્યો તું સાહિત્યે–સર્વ દિશા ખેડી,
સારી ગુજરાતી આલમને વાચન કાજે તેડી;
નર્મદ, શી તારી સેવા ! બદલા કેમ કરી દેવા !

૪

સંસારસુધારો, ધર્મવિચારો–નર્મદ, તેં શું ન કીધું ?
સ્વદેશસેવા તારી અનેરી–જીવન આખું દીધું !
યશ પ્રભુએ નર્મદ, આપ્યો ! “ યુગમૂર્તિ ” કરી સ્થાપ્યો !

૫

સુરતી લાલા સહેલાણી તું સર્વ વાતમાં પૂરો,
જે માન્યુ તે કરી દાખવ્યું–નાગરનર તું શૂરો;
નર્મદ શી તારી બલીહારી! લે લે અંજલિ આજ અમારી!

ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

વીરનર્મદનો જયજયકાર!

ગજવીએ ગુર્જરીનો જયકાર!
વીરનર્મદનો જયજયકાર! ગજવીએ.

નવલયુગ મન્વંતરરચનાર,
ફાંકડો છેલ છબીલો લાલ,

સ્પૃહા ના ધનની કંઈ કરનાર
શૂર નર્મદ! તું મસ્ત નૃપાલ.

એવા હો રસ પ્રેમશૌર્યના ઉપદેશક અવતાર;
ભરો અમ રોમરોમમાં પ્રાણ વીર હે! ગુર્જરીના ઘડનાર. ગજવીએ.

'ચલો,' 'યાહોમ'મંત્ર દેનાર,
ફતેહની ચિંતા ના કરનાર;

દીઠું તે સાચું આચરનાર
સુધારો પૂરપાટ વ્હાનાર,

એવા હે ભડવીર કવિ! તું તેજ પ્રખર કરનાર;
'જય જય ગરવી' ના ગાનાર, પૌરૂષના ઘડનાર ગજવીએ.

રંકની પડખે રે' નિશદિન
રાવની ખંખેરી દે ધુલ,

જુલમ અન્યાય અસત કુરીત
મથે તું કરવાને નિર્મૂળ;

એવા હો દલિતોને કાજે સમરાંગણ ચઢનાર,
સુધારક શ્રેષ્ઠ ગુર્જરી બાલ, ધર્મનો દીવો દાખવનાર ગજવીએ

સુરત ગુજરાત, હિંદનું લાલ
હતું અણમોલ ચમક દેનાર,

ગિરા નિજ ઉત્કર્ષે લેનાર,
પ્રતિજ્ઞા ભીષણના કરનાર!

પૂજારી હે! આર્ષ દૃષ્ટિના તપ ઓજસ અંબાર;
કવિતાને રસ થાળ ધરાવી ભવ સિન્ધુ તરનાર. ગજવીએ.

ગોકુલભાઈ

આસમાન ઉપર ગયા હોય તેટલો તેના મગજમાં તોર આવ્યો. બધામાં હું જ ડાહ્યો એવો તેનામાં ગુમાન થયો. કાયદો તો ઘોડા ઘણા ડહોળેલા: રૈયતના કામમાં કાંઈ માથું ઘાલેલું અને દુકાનદારી તો પોતાના બાપ દાદાની કેટેવડાવે, એટલે પછી કસર શાની રહી ? ... ...

[૨.] સાલાં[1] આપણાં કદમજ બખતાવર છે ! જ્યાંહાં જાય ઉંટો ત્યાંહાં સમુદર સુકો ! આપણે જ્યાંહાં જઈએછ ત્યાંહાં સાતડેસાત ! પણ એમાં મારો નહીં પણ કરમનો વાંક. ખંએરાયા તો જબરા, પણ હવે બાહારથી રોળ રાખવું. લ લાછના બળદની પેરે પેટમાં ખાડા પણ ફુંફાં કરતાં ચાલવું. મીઆં પરે પણ ટંગડી ખડી એમ રાખવું.

૧. આ ફકરો ટકચંદશાની પોતાની ઉક્તિઓમાંનો છે. બીનરની વાત રામજી જુએ. બીજો કાંઈ ઈલાજ છે ? ચોરની મા કોઠીમાં મોહડો ઘાલીને રડે ! મને મારી જા ને વારને થોડી ફિકર છે પણ આ મારો ડફોળચંદ છોકરો છે સાઠીવ્રણ છે, પથરનો ભમરડો કાળા અક્ષરને કુટી મારે તેની આગળ શી વલે થશે ?[2]

૧. આ નોંધ માટે ભેગી કરેલી બધી સામગ્રી હજી વપરાઈ નથી. (૧) ડાંડિયાંના પહેલાજ અંકે ઉપજાવેલી અસામાન્ય અસર વિશેનો તેનો ફકરો; (૨) તેની લવાજમો સંબંધી યાદ આપવાની કે પોતે કર્યાં છપાય છે તે જાહેર કરવાની વિચિત્ર રીત; (૩) તેનો પહેલો અવતાર પૂરો થયો ત્યારની તેણે લખેલી ' રામ બોલો ' ને ' જયરામ ' વાળી નોંધ: આ અને બીજું કેટલુંક બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ બીજે સ્થળે-સમયે થશે. અહીં સ્થળ ને સમય, એઉનો મોટો સંકોચ થઈ ગયો છે.

નર્મદશતાબ્દી

(મરાઠી સાખીનો રાહ)

૧

આજ શતાબ્દી કવિનર્મદની મહાગુજરાત ઉજવે છે,
વીર વન્દનના-ગુણકીર્તનના લ્હાવ અનેરા લે છે;
" જય નર્મદનો " ગાજે ! નર્મદ સર્વ દિલે વિરાજે !

૨

ગુજરાતી ભાષાને નર્મદ તેં ઓજસ્વી કીધી,
ગદ્યતણું પિતૃપદ પામી નર્મદશૈલી દીધી,
નર્મદ, ધન્ય જીવ્યું તારૂં ! નમતું નિત્ય શીર અમારૂં !

૩

ઘૂમ્યોઘૂમ્યો તું સાહિત્યે-સર્વ દિશા ખેડી,
સારી ગુજરાતી આલમને વાચન કાજે તેડી;
નર્મદ, શી તારી સેવા ! બદલા કેમ કરી દેવા !

૪

સંસારસુધારો, ધર્મવિચારો-નર્મદ, તેં શું ન કીધું ?
સ્વદેશસેવા તારી અનેરી-જીવન આખું દીધું !
યશ પ્રભુએ નર્મદ, આપ્યો ! " યુગમૂર્તિ " કરી સ્થાપ્યો !

૫

સુરતી લાલા સહેલાણી તુ સર્વ વાતમા પૂરો,
જે માન્યુ તે કરી દાખવ્યુ—નાગરનર તુ શૂરો,
નર્મદ શી તારી બલીહારી! લે લે અંજલિ આજ અમારી!

ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

વીરનર્મદનો જયજયકાર!

ગજવીએ ગુર્જરીનો જયકાર!
વીરનર્મદનો જયજયકાર! ગજવીએ

નવલયુગ મન્વંતરરચનાર,
ફાકડો છેલ છબીલો લાલ,

સ્પૃહા ના ધનની કંઈ કરનાર
શૂર નર્મદ! તું મસ્ત નૃપાલ

એવા હો રસ પ્રેમશૌર્યના ઉપદેશક અવતાર,
ભરો અમ રોમરોમમા પ્રાણ વીર હે! ગુર્જરીના ઘડનાર ગજવીએ

'ચલો,' 'યાહોમ'મંત્ર દેનાર,
ફતેહની ચિંતા ના કરનાર,

દીઠું તે સાચું આચરનાર
સુધારો પૂરપાટ ન્હાનાર,

એવા હે ભડવીર કવિ! તુ તેજ પ્રખર કરનાર,
'જય જય ગરવી' ના ગાનાર, પૌરૂષના ઘડનાર ગજવીએ

રંકની પડખે રે' નિશદિન
રાવની ખંખેરી દે ધુલ,

જુલમ અન્યાય અસત કુરીત
મથે તુ કરવાને નિર્મૂળ,

એવા હો દલિતોને કાજે સમરાંગણ ચઢનાર,
સુધારક શ્રેષ્ઠ ગુર્જરી બાલ, ધર્મનો દીવો દાખવનાર ગજવીએ

સુરત ગુજરાત, હિંદનુ લાલ
હતું અણમોલ ચમક દેનાર,

ગિરા નિજ ઉત્કર્ષે લેનાર,
પ્રતિજ્ઞા ભીષણના કરનાર!

પૂજારી હે! આર્ષ દૃષ્ટિના તપ ઓજસ અંબાર,
કવિતાને રસ થાળ ધરાવી ભવ સિન્ધુ તરનાર ગજવીએ

ગોકુલભાઈ

કવિજીવન અને સાહિત્ય કૃતિઓ

'નર્મદજીવનની રૂપરેખા'

રા. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ

[ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યસાહિત્યના સર્જનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સ્થિર સ્વરૂપ આપી જે અક્ષય કીર્તિ પ્રેમાનંદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવીજ અક્ષય કીર્તિ આપણા નવીન ગદ્યસાહિત્યની શૈલીને દૃઢ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને હાથે પૂરો થતાં નવીન યુગને આંકનાર ને ઘડનાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સુરતમાં થયો હતો. એમની જ્ઞાતિ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરૂષોત્તમ દવે એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા લાલશંકર લહીઆનો ધંધો કરતા હતા. મુંબાઈની સદર અદાલતમાં એમણે કારકુની પણ કરી હતી.

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગામઠી નિશાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. '૪૪ મા એમની માતાનું મરણ થયું આજ વર્ષમાં ગુલાબ નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું '૪૫ માં એ મુંબાઇ જઈ માધ્યમિક કેળવણી માટે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું. સ્વર્ગ૰ વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા '૫૦ માં એણે કૉલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરી. ભાષા ઉપર એણે સબળ પ્રભુતા મેળવી.

'૫૧ માં જુવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી ઘર માંડ્યું. આજ વર્ષથી અમદાવાદના કવીશ્વર દલપતરામની એને ઓળખ થવા માંડી. '૫૨ માં એ રાંદેરમાં માસ્તર થયા. બીજે વર્ષે એમની પત્ની ગુલાબનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ વખતે સુરત નાનપુરા–માં પંદર રૂપીઆની માસ્તરની નોકરી એ કરતા હતા.

નર્મદની મહત્ત્વાકાંક્ષાને આરો નહોતો. ફરીથી એ મુંબાઇ ગયો. અઢાર વર્ષના એ યુવકે ત્યાં "બુદ્ધિવર્ધક સભા" સ્થાપી. સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાહસ, ઉદ્યોગહુન્નર અને વિદ્યાકળા ઉપરનાં એનાં પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સભાને ગજવી મૂકી ફરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ જારી રાખવા એણે કમ્મર બાંધી, પણ વર્ષ પૂરૂં થાય ને પહેલાં તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી. જ્ઞાન મેળવવાની એની હોંસને કદી થાક લાગતો નહીં. આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ પિતાએ આપણા ઊગતા ગદ્યને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માંડ્યું

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો. ધીરા ભકતનાં બે પદોએ એના કાવ્યસંસ્કારોના સતારને ઝણઝણાવી મૂકયો. દાદુપંથી એક લાલદાસ સાધુએ એને છંદોના પ્રથમ પાઠો શિખવ્યા હતા.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે સંપ્રદાયો ગ્રંથો, સંસ્કૃત, વ્રજ

---

* 'ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ' એ નામના અપ્રગટ પુસ્તકમાંથી.—સંપાદક.

વગેરે ભાષાના પુસ્તકો વાચવાવિચારવા માડ્યા ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીના ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓના પ્રયત્નોના વર્ષો હતા એનું બીજુ લગ્ન '૫૧ મા થયું '૫૭ મા એણે "પિંગળપ્રવેશ" પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો '૫૮ મા "રસપ્રવેશ" અને "અલકારપ્રવેશ" એણે રચી દીધા આજ અરસામા વળી એ "લઘુકૌમુદી' ના વ્યાકરણગ્રંથમા ને કાલિદાસના "વિક્રમોર્વશીય નાટક" ના અભ્યાસમા ગુંથાયો હતો ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ એના વિચારોના મહામથનમા ગાળે છે '૫૮ સુધીમા ગ્રથકાર થવાનુ ભાથુ પૂરૂ તૈયાર કરી રહ્યો

નર્મદમા નક્કી કરેલા જીવનધ્યેય માટે સ્વાર્પણ કરવાની અજબ અને પારાવાર શક્તિ હતી નોકરી કરવી કે સ્વતત્ર જ રહેવુ એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો પોતાની આત્મ કથા–મારી હકીકત–મા પચ્ચીસમે વર્ષે કરેલી પ્રતિજ્ઞાએ નોધે છે

"મે ઘેર આવી કલમના સામુ જોઇ આખમા ઝળઝળીઆ સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હુ તારે ખોળે છઉ."

"નર્મકવિતા" ના લોકપ્રિય છૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા કવિ લોકપ્રિય કવિ બન્યો કાવ્યરસિકોએ નર્મદદલપતની કાવ્યશૈલીઓને સરખાવવા માડી બને કવિયો વચ્ચેની સ્પર્ધાના બીજ અહીં રોપાયા નર્મદની વાગ્ધારા આ કાળે જોશથી ફૂટી રહી દાડીઆ' માસિકદ્વારા એણે અગ્રેજી ગદ્યસ્વામી જોસફ ઍડિસને સ્પૅક્ટેટર" મા કર્યા હતા તેવા વાકપ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માડ્યા ૫૭મા એમના ગદ્યલેખોનો અમર સગ્રહ 'નર્મગદ્ય" નામથી બહાર પડયો એમાનો "રાજ્યરગ' લખવા માટે એણે બસો પુસ્તકોનુ વાચન ને તારણ કાઢયુ કહેવાય છે આમ કવિની કીર્તિનો સૂર્ય '૫૬ થી '૫૮ સુધીમા પૂર્ણ તેજે તપી રહ્યો '૬૪ મા પોતાના કુલદીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ધરતી આખે જોઈ લાલશકર દેવશરણ થયા

પણ સાહિત્યદેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઇએ પણ એને તાવવામા જરાએ મણા રાખી નથી પેટે પાટા બાધી, ભમરા, પૌંવા ફાકી આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મા ગરીબાઈ સામે મરણ સુધી ઝઝૂયો '૬૮ મા એણે એનો અમર ગ્રથ 'નર્મકોશ' શરૂ કર્યો આ ભારે ગ્રથને '૭૩ મા સમાપ્ત કરી સાથે "જય! જય! ગરવી ગુજરાત!" એ અમર રાષ્ટ્રગીત ગાઇ એને છપાવવાના સાહસમા પણ એણે ઝપલાવ્યું પરિણામે દેવાનો ડુગર વધી ગયો

ખર્ચને પહોચી વળવા માટે, દેવાને હઠાવવા માટે એણે '૭૬ મા નાટ્યલેખન શરૂ કર્યુ પણ એમાથી થયેલી જૂજ આવકમાંથી એના ખાડા ન પૂરાઇ શકયા '૮૨ મા પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયકે છ દગીભરનો ટેક મૂકયો રડતી આખે ને ભાગેલે પગે "શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ દાનખાતા' મા એણે નોકરી લીધી સાડા ત્રણ વર્ષે તે ખાતામા કેટલાક સુધારા કરી તેમાથી નિવૃત્ત થયો '૮૫ મા એના માનસમા પરિવર્તન સૂચવતો 'ધર્મવિચાર" ગ્રથ પ્રગટ થયો ૧૮૮૬ મા ગુજરાતનો આ પરમ શહીદ, દેશભક્ત, કવિ અને ગદ્યસ્વામી પરલોકવાસી થયો કવિ નર્મદ એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની જીવનભાવનાઓની સાક્ષાત્ મૂર્તિ અમર રહો એ નર્મદ અને એનું–આપણુ પ્રિય ગુજરાત!

નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી

પ્રો. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

૧.	૧૮૫૦–૫૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ
૨.	૧૫૫૬	વ્યભિચાર નિષેધક
૩.	,,	મુઆં પછવાડે રોવા કૂટવાની ઘેલાઈ
૪.	,,	સ્વદેશાભિમાન
૫.	,,	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ
૬.	૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
૭.	,,	સ્ત્રીના ધર્મ
૮.	,,	ગુરૂ અને સ્ત્રી
૯.	૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧–૨
૧૦.	,,	અલંકારપ્રવેશ
૧૧.	,,	રસપ્રવેશ
૧૨.	,,	ગરીબાઈ વિષે ભીખારીદાસનો સંવાદ
૧૩.	,,	કવિ અને કવિતા
૧૪.	૧૮૫૯	સંપ
૧૫.	,,	વિષયી ગુરૂ
૧૬.	,,	ગુરૂની સત્તા
૧૭.	,	નર્મકવિતા અંક ૪–૫–૬–૭–૮
૧૮.	૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯–૧૦
૧૯.	,,	દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ
૨૦.	,,	પુનર્વિવાહ
૨૧.	,,	લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન
૨૨.	,,	ભક્તિ
૨૩.	,,	સાકાર
૨૪.	,,	મનહર પદ (મનોહર સ્વામીના પદ)
૨૫.	૧૮૫૯–૧૮૬૩	તુલજી–વૈધવ્ય ચિત્ર (સંવાદ રૂપે)
૨૬.	૧૮૬૧	નર્મ કોશ અંક ૧
૨૭.	,,	ઋતુ વર્ણન
૨૮.	૧૮૬૨	નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ (સાત વર્ષની કવિતાનો સંગ્રહ)
૨૯.	,,	નર્મકોશ અંક ૨
૩૦.	૧૮૬૩	નર્મકવિતા પુસ્તક ૨

૩૧.	૧૮૬૪	હિંદુઓની પડતી
૩૨.	,,	નર્મકવિતા (સામટી પ્રસિદ્ધ કરી)
૩૩.	,,	ડાંડિયો (પત્ર) શરૂ કર્યો
૩૪.	,,	નર્મકોશ અંક ૩
૩૫.	,,	રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે
૩૬.	૧૮૬૫	નર્મગદ્ય
૩૭.	,,	કવિચરિત્ર
૩૮.	૧૮૬૫	દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ
૩૯.	,,	નર્મવ્યાકરણ ભા. ૧
૪૦.	,,	સુરતની મુખ્તેસર હકીગત
૪૧.	,,	નર્મવ્યાકરણ ભા. ૨ ખંડ ૧
૪૨.	,,	નર્મકોશ અંક ૪
૪૩.	૧૮૬૬	નાયિકાવિષયપ્રવેશ
૪૪.	૧૮૬૭	મેવાડની હકીકત
૪૫.	૧૮૬૮	સજીવારોપણ
૪૬.	,,	સ્ત્રી કેળવણી
૪૭.	૧૮૬૮–૧૮૬૯	ગુજરાતીઓની સ્થિતિ
૪૮.	૧૮૬૯	કેળવણી વિષે
૪૯.	,,	કુળમોટપ
૫૦.	,,	ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ
૫૧	,,	સુખ
૫૨.	૧૮૭૦	રામાયણનો સાર
૫૩	,,	મહાભારતનો સાર
૫૪.	,,	ઇલિયડનો સાર
૫૫.	,,	મહા પુરૂષોનાં ચરિત્ર
૫૬.	,,	નર્મ કથાકોશ
૫૭.	,,	નાગર સ્ત્રીઓમા ગવાતા ગીત
૫૮	૧૮૭૨	પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ
૫૯.	૧૮૭૩	નર્મકોશ (મોટો)
૬૦.	૧૮૭૪	મહાદર્શન ૧ (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્ર દર્શન)
૬૧	,,	રાજ્યરંગ પુસ્તક ૧ (જગતના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ)
૬૨.	૧૮૭૫	પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન
૬૩.	૧૮૭૬	રામજાનકી દર્શન
૬૪.	૧૮૭૮	શ્રી દ્રૌપદીદર્શન નાટક

૬૫	૧૮૭૮	સીતાહરણ નાટક (અપ્રસિદ્ધ)
૬૬.	૧૮૮૧	શ્રી સાર શાકુંતલ
૬૭.	૧૮૮૫	ધર્મ વિચાર
૬૮.	૧૮૮૬	બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક
૬૯.	૧૮૮૭	કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ

બિન સાલના ગ્રંથો

૭૦	રાજ્યરંગ પુસ્તક ૨ [આ ૧૮૭૬ નો છે —સંપાદક.]
૭૧.	આર્ય દર્શન
૭૨.	કૃષ્ણાકુમારી નાટક
૭૩	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
૭૪.	ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ
૭૫.	દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

સ મા પ્ત

